E62

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWANE PRZEZ

STANISŁAWA WITKOWSKIEGO.

Rocznik IX. — 1903.

WE LWOWIE.
NAKŁADEM TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI E. WINIARZA.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

STANISLAO WITKOWSKI.

Volumen IX. — 1903.

LEOPOLI.
SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Spis współpracowników
tomu IX.

Bieńkowski Piotr, Kraków.
Chmielowski Piotr, Lwów.
Hadaczek Karol, Lwów.
Hahn Wiktor, Lwów.
Kruczkiewicz Bronisław, Lwów.
Kubliński J., Kraków.
Pelczar Jan, Kraków.
Rozwadowski Jan, Kraków.
Rzepiński Stanisław, Nowy Sącz.
Schneider Stanisław, Lwów.
Sinko Tadeusz, Monachium.
Śmiałek Wincenty, Lwów.
Sternbach Leon, Kraków.
Witkowski Stanisław, Lwów.
Wróbel Walenty, Lwów.

SPIS RZECZY.

I. Rozprawy z zakresu starożytności klas. i językoznawstwa. Str.

Schneider Stan., Co może znaczyć ἡ ἐναύλιος... σύγκοιτος φίλη? . . . 157
Sternbach Leo, De Ioanne Psello 5
Kruczkiewicz Br., Obvia. II. (Hor. epist. II, 1, 69—71) . . . 153
Sinko Th., Semantica (ἀγαθός bonatus) 1
Rozwadowski J., Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania . . . 17
Bieńkowski P., O fałszerstwach archeologicznych . . . 11

II. Z humanizmu i historyi filologii.

Pelczar J., Emendationum Royzianarum particula II. . . 161
Chmielowski P., Ostatni z poetów polsko-łacińskich . . . 112

III. Z zakresu nauki szkolnej języków klasycznych.

Rzepiński St., Wystawa środków naukowych poglądowych dla szkół średnich we Wiedniu 1903. Filologia klasyczna . 175

IV. Recenzye — sprawozdania — zapiski.

Dwa dzieła o filozofii greckiej (St. Schneider) 183
Kulty chtoniczne (St. Schneider) 193
Przegląd nowszych opracowań naukowych gramatyki greckiej (St. Witkowski) 204
(Szczegółowy wykaz recenzyi zob. niżej).

V. Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce. Zesz. 5. (R. 1901—1902). Zestawił Wiktor Hahn (z osobną paginacyą).

Spis abecadłowy recenzyj.

Aristote, La poétique edd. Hatzfeld et Dufour (W. Wróbel) . . . 131
Brugmann K., Griech. Gramm 3. Aufl. (St. Witkowski) . . . 204
— Kurze vergleich. Gramm. I. (St. Witkowski) . . . 204
Diels H., Die Fragmente der Vorsokratiker (St. Schneider) . . . 189
Döring A., Eine Frühlingsreise in Griechenland (St. Witkowski) . . 212
Ennianae poesis reliquiae rec. Vahlen [2] (T. Sinko) 222
Giles P., Vergleich Gramm d klass. Sprachen (St. Witkowski) . . 204
Goblet d' Alviella, Eleusinia (St. Schneider) 193
Goelzer H., zob. Riemann O.
Gomperz Th., Griechische Denker. Bd. II. (St. Schneider) . . . 183
Hadaczek K., Die Fibel des Odysseus... (W. Śmiałek) 210
— Der Ohrschmuck der Griechen u. Etrusker (W. Śmiałek) . 207
Heinze R., Virgils epische Technik (T. Sinko) 225
Hirt H., Handbuch d. griech. Laut- u. Formenlehre (St. Witkowski) . . 204
Hozakowski ks., Najnowsze prace katol. nad greckim tekstem N. T. (W. Hahn) 221
— Rzymska komisya biblijna (W. Hahn) . . . 222
Kaszewski K., Hezyoda »Roboty i dnie« (W. Hahn) 220
Kern O., Über die Anfänge der hell. Religion (St. Schneider) . . . 148
Maass E., Griechen u. Semiten auf dem Isthmus v. Korinth (St. Schneider) . 151
Meyer Gust., Griech. Gramm. 3. Aufl. (St. Witkowski) 204
X Pawlicki St., Historya filozofii greckiej. T. II. cz 1. (St Schneider) . 183
Petersen E., Ara pacis Augustae (K. Hadaczek) 144
Reich H., Der Mimus (T. Sinko) 202
Riemann O. et Goelzer H., Grammaire comparée du grec et du latin. I. (St. Witkowski) 204
Roscher W. H. Ephialtes (J. Kubliński) 138
Schäfer G., Die Philosophie des Heraklit v. Ephesus (St. Schneider). . 198
Sternbach L., Analecta Laurentiana (St. Schneider) 201
Timotheos, Die Perser hsgb. v. Wilamowitz-Moellendorff (T. Sinko) . . 146
Witwicki Wł., Teorye woli u Arystotelesa (W. Wróbel) . . . 213

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWANE PRZEZ

STANISŁAWA WITKOWSKIEGO

Rocznik IX. — Zeszyt I. — 1903.

WE LWOWIE.
Nakładem Towarzystwa Filologicznego
Z drukarni E. Winiarza.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

STANISLAO WITKOWSKI

Voluminis IX. — Fasciculus I. — 1903.

LEOPOLI
Sumptibus Societatis Philologae.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Kupować można tylko rocznik **cały**,

złożony z 2 zeszytów, za cenę 10 koron, czyli 8 marek, czyli 4 rubli srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego opłacający rocznej wkładki 8 koron otrzymują »EOS« bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarzystwa **Prof. Fr. Hoszowski, Lwów ul. Grottgera l. 10.**

ADRES REDAKCYI:

Prof. Dr. Stanisław Witkowski, Lwów ul. Sykstuska l 52

Pod tym adresem uprasza się nadsyłać rękopisy, książki i listy.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej tudzież literatury humanistycznej życzących sobie, aby publikacye ich były omówione w »Eos«, uprasza się o nadsyłanie Redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

SEMANTICA.

(ἀγαθός. bonatus).

Scripsit

Thaddaeus Sinko.

Verborum origines investigare ita periculosae plenum opus aleae nostra aetate videtur, ut qui id munus in linguae Latinae thesauro Monacensi explendum susceperit, R. Thurneysenus Friburgensis, maxima ex parte incertam statuat vocabulorum originem, et, ubi aliis manifesta esse videtur, ipse locutione »conferendum esse videtur cum« vel »cohaeret fortasse cum« contentus sit. Quam ob prudentem nesciendi artem nimis vehementer castigatur a M. Bréalo (Journal des savants 1901 p. 337), qui tamen hoc recte in memoriam revocat primum viri docti esse officium in una lingua causas explicare, cur quaeque res sit ita appellata, et in una lingua pristinam et primariam vocabuli notionem definire, priusquam ceterae ad comparationem adhibeantur. Et hoc satis notum est Bréalum auctorem novae exstitisse disciplinae, qua legesr quaedam investigentur, quibus vocabula permutationes varias patiantu ac vicissitudines. Neque minus constat eam disciplinam a Bréalo scientiam significatus (science des significations) vel semanticam (sémantique) appellatam esse, Germanis post Heerdegenum magis placuisse Reysigii nominationem semasiologiae. Eius doctrinae praeceptis innisi investigare conabimur, quasnam mutationes vis ac notio Graecae vocis ἀγαθός per saeculorum seriem passa sit.

Nobilitatis nomen saepe ab eis, qui quondam de equo pugnabant, ductum esse apparet ex Graecorum ἱππεῦσιν, Romanorum equitibus, ex eis, quos hodie Itali ‚cavalieri', Hispani ‚caballeros', Franco-Galli ‚chevaliers', Germani ‚Ritter', ne alia proferamus exempla, vocant. Sed non so-

lum ei, qui de equo pugnabant, nobilitati nomen dederunt; etiam, quorum praecipuum bellandi erat officium et honos, ei et ipsos et progeniem suam bellatorum, virorum fortium ornaverunt titulo. Nolo vernaculam nominare vocem ‚szlachtam', cuius appellatio cum Germanicis vocibus 'schlagen, schlacht' cohaerere videtur: sufficiant nobis Romanorum viri boni, de quibus Festus haec tradidit (p. 524 Thew.): ‚Sanates dicti sunt, qui supra infraque Romam habitaverunt, quod nomen his fuit, quia, cum defecissent a Romanis, brevi post redierunt in amicitiam quasi sanata mente . . . itaque in XII cautum est, ut idem iuris esset Sanatibus, quod Forctibus id est bonis et qui numquam defecerunt'. (cf. p. 73, 10 et Non. 462). Bonum eundem esse ac fortem elucet etiam e trita illa formula 'bonus et fortis' vel 'optimus et fortissimus', quae saepissime de hominibus usurpatur, qui nunquam arma sumpserunt (e. g. Cic. Verr. 3, 66. 188. 4, 162. 5, 82. leg. agr. 2, 14. Rabir. 3. Catil. 2, 20. sen. 3. dom. 82. 125 saepius). Quoniam autem priscis temporibus corporis robur fortem faciebat, nihil mirum est, si fortis idem atque validus appellabatur: Paul. Fest. p. 59, 25: 'forctes frugi et bonus sive validus'. Latii expugnatorum progenies, utpote bono genere prognata, nobilitatis et patriciorum et optimatium sibi arripuit appellationem.

Simili ratione Graecorum nobiles ἀγαθούς et ἐσθλούς et εὐγενεῖς se appellabant opponebanturque plebi, quae κακῶν et δειλῶν et πονηρῶν notabatur conviciis. Neque ignotum est ἀγαθόν iam apud Homerum virum designare genere et divitiis praepollentem (v. e. g. Il. 13,668. 21,109. Od. 4,611. 15,324). Quam praepollentiam virtute paratam esse bellica docent versus, quibus ἀγαθός fortem designat et bellicosum, ut Il. 13,284. 17,631. 21,280. Priori loco haec adnotata sunt in scholiis Venetis: νῦν τὸν ἀνδρεῖον λέγει καὶ τολμητίαν (cf. schol. ad 21,280). Quam adnotationem si cum alia coniungimus: καὶ τὸν ἰσχυρὸν γὰρ ἀγαθόν φησιν (ad Il. 3, 179), eundem habemus significationis progressum atque in Romanorum bono et forti. Sed quamvis ἀγαθός etiam validi habuerit notionem, adiectivi specie ac forma prohibemur, quominus notionem illam pristinam ac cum radice ipsa cohaerentem fuisse putemus. Hoc tantummodo pro certo habere possumus pristinam notionem cum re bellica cohaesisse. Iam si viros doctos consulimus et antiquos (Herodianum, Orionem, Etym M., Eustathium apud Stephanum s. v.), et qui eos secuti sunt recentiores, quaenam fuerit illa virtus bellica, ob quam viri fortes ἀγαθοί appellati sint, docemur ab eis ἀγαθόν eundem fuisse atque ἀγαστόν i. e. admirabilem, inclutum. Etiam qui novissime linguae Graecae congessit ἔτυμα, L. Meyerus, eam profert sententiam ἀγαθόν ab radice ἀγα-, quae inest verbo ἄγαμαι, ope

suffixi -θος formatum esse, eiusdem quod conspicitur in ἄμαθος, ψάμαθος, κύαθος, κάλαθος, λήκυθος, μέγεθος, similibus vocibus. (Gr. Et. I. p. 106). Credat, qui vult, in usu dicendi Homerico, immo in tota Graecitate, hoc unum esse adiectivum suffixo -θος ornatum, quod substantivis, quorum plane diversa sit ratio, addatur. Ad admirationem et gloriam viri exprimendam habuit Homerus adiectiva ἀγακλεής, ἀγακλειτός, ἀγακλυτός, ἀγαυός. Et si eam copiam augere voluisset, fingendum ei esset vocabulum ἀγαστός, non ἀγαθός.

Iam si apud Homerum virtutem quaerimus bellicam, propter quam viri fortes maxime praedicentur, fortium fortissimi occurrit laus, Achillis, qui tricies (v. Ebeling s. v.) ὠκύς, novies πόδας ὠκύς appellatur. Et cum negari non possit pedum celeritatem maximam attulisse laudem Homeri bellatoribus, concedendum est minime ineptam esse Platonis non dico etymologiam, sed sententiam, qui αγαθόν a maxima pedum velocitate appellatum esse putet: Cratyl. 412 C τοῦ θοοῦ δὴ τῷ ἀγαστῷ αὕτη ἡ ἐπωνυμία ἐστίν, τἀγαθόν. 422 B οἷον νῦν δὴ τὸ ἀγαθὸν ἔφαμεν ἐκ τοῦ ἀγαστοῦ καὶ ἐκ τοῦ θοοῦ συγκεῖσθαι.

Magno temporum factum est impendio, ut iam Cicero scribere posset (Tusc. 5, 28): ‚omnibus... virtutibus instructos et ornatos tum sapientis, tum viros bonos dicimus'. Stoicorum vir perfecte sapiens, qui cum ab aliis, tum a Seneca et Quintiliano viri boni titulo saepissime praedicatur, quomodo vulgi aestimetur opinione, ex Martiale comperimus, qui, postquam amicum Fabullinum virum bonum appellavit (4, 5, 1), addit eum a vitae cottidianae usu atque utilitate alienissimum esse ideoque in urbe, ubi dolus et versutia quaestum parent, vivere non posse. Brevius comprehenditur eadem sententia versiculis (12, 51, 2):

> Tam saepe nostrum decipi Fabullinum
> miraris Aule? semper homo bonus tiro est.

Iam videmus illum perfectum et absolutum virum, qui cum omnia aliorum, nihil sua faceret causa, a vitae commodis alienus videretur, tironem, paene stultum, a vulgo appellatum esse. Quae opinio omnibus viguit saeculis ita, ut de eo, quem Franco-Galli norunt bonum hominem (bonhomme), haec adnotaverit Littreus: ‚homme simple et peu avisé. C'est un bonhomme, qui se laisse mener'.

His instructi fac le Petronii adiectivum 'bonatus' explicabimus. Trimalchio, cum se ipsum increpat atque incusat, quod magna dote contempta pauperem Fortunatam duxerit uxorem, dicit: ‚at ego dum bo-

natus ago et nolo videri levis' (sat. 74). Bonatum eundem esse ac Martialis hominem bonum eundemque tironem, qui nihil faciat quaestus causa, quis est qui non e contextu colligat? Nam idem Trimalchio, qui se bonorum ac nobilium more ('nobel') agere praedicat, morem illum stultum et a vitae cottidianae usu alienum esse putat. Et haec boni, immo bonati, notio semper apud vulgum floruit et hodie viget in Franco-Gallorum adiectivo 'bonasse', quod sic a Littreo explicatur: ‚qui est d' une bonté trop simple; sotte'.

Monaci.

De Ioanne Psello.

Scripsit

Leo Sternbach.

Inter Michaelis Pselli reliquias apud Migneum Patrol. Gr. vol. CXXII p. 537—1186 congestas iam primo adspectu p. 907 lemma τοῦ Ἰωάννου Ψελλοῦ offendit, quod definite septem epigrammatum corollae praeponitur, tum continuatis inscriptionibus: 'eiusdem Pselli' et 'τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ' eidem auctori 'encomium et officium Symeonis Metaphrastae' et 'monodiam in collapsionem templi S. Sophiae' vindicat. Quam traditionem silentio neglexit Krumbacher (Geschichte d. byzant. Litteratur), omnium immemor difficultatum, quas praenomen Ἰωάννης et philologis vetustioribus (cf. Allatius p. 498. 507. 514. 536 Migne) et viris doctis recentioris aetatis (cf. e. gr. F. Kuhn, symbolae ad doctrinae περὶ διχρόνων historiam pertinentes, Breslauer philol. Abhandl. vol. VI fasc. III, 1892, p. 63) attulit.

Quodsi res in disceptationem venit, quaestio ita instituenda est, ut primum Migneanae memoriae fons definiatur; quae quidem ratio non solum orationis solutae monumenta Michaeli Psello reddenda esse docebit, sed etiam ultimum carmen a praecedentibus secernendum esse declarabit. Diserte enim adnotatione: 'opp. Theodori Prodromi, 8⁰, Basileae 1536' editor materiam adsumptam esse testificatur ex opusculo: Cyri Theodori Prodromi epigrammata, ut vetustissima, ita piissima, quibus omnia utriusque Testamenti capita felicissime comprehenduntur, cum aliis nonnullis, quae index versa pagella singillatim explicat (Basileae 1536 apud

Ioannem Bebelium); illic vero prosae nec vola nec vestigium extat, epigrammata comparent sex quatern. 11 f. 8^{r} — quatern. 12 f. 1^{r} (= p. 175—177). Ab alio igitur fonte versus εἰς τὴν αὐτοῦ (scil. Ioannis Chrysostomi) καθαίρεσιν (n. VII) repetendi sunt neque dubitari potest, quin ex Allatii libro fluxerint, cui titulus est: Excerpta varia Graecorum sophistarum ac rhetorum (Romae 1641), ubi sub Pselli nomine leguntur p. 400:

Τὸν ἥλιον χραίνουσι πλασμάτων σπίλοι,[1]
ὅδ' ἀλλὰ φαιδρὸς πᾶσαν αὐγάζει χθόνα·
οὐ γὰρ ἀφανίζουσι φωςφόρον νέφη.
Στίλβει γε χρυσός, κἂν γε χαλκὸς ἐκρίθη,
καὶ Χριστὸς αὐτὸς δαιμονᾶν, φεῦ, ἐκρίθη
φάγος τε καὶ φίλοινος ἢ πορνῶν φίλος,
ἀντίθεος, τὸ μεῖζον, ἄνομος, πλάνος,
κατεκρίθη σταυρόν τε καὶ χλεύην πόσην!
Καὶ καινὸν οὐδέν, εἰ Θεοῦ θεῖος θύτης
ὅμοια πάσχει καὶ καθαιρεῖται θρόνου.

Quae cum ita sint, lemma τοῦ Ἰωάννου Ψελλοῦ intra sex epigrammatum terminos coercetur; quos fines editio Basileensis *(Bas.)* propagat, utpote quae quatern. 12 f. 1^{v}—3^{r} (p. 178—181) poema εἰς τὰς ἁγίας ἑπτὰ συνόδους inscriptione τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ distinctum adiciat. Iam vero certis testimoniis versus illos a Michaele Psello compositos esse constat (p. 16 sq. Migne[2]), quae memoria totam quaestionem in sex epigrammatum angustias retro compellit. Ac prima quidem specie Ioanni Psello patrocinari videtur carmen quintum, quoniam auctori nomen Ἰωάννης fuisse demonstrat (v. 8), sed re explorata tantum abest, ut Ioannes Psellus significetur, ut Pselli nomen commenticium mero errore niti ad-

[1]) Lectionem σπίλοις (Allat.) tacite correxit Migne

[2]) Patrologiae editor, apud quem carmen de synodis lemmate destitutum versibus περὶ δόγματος sine interstitio subiungitur, G. Meermani editionem (novus thesaurus iuris civilis et canonici, vol. I, Hagae Comitum 1751, p. 76 sq.) expressit, quae F. Bosqueti contextum (Michaelis Pselli synopsis legum, Paris. 1632, p. 132 sqq.) refert; saepius tamen Bas. genuinas scripturas servat eoque insuper nomine praestat, quod poema omnibus numeris absolutum inscriptione peculiari instruxit.

pareat. Scilicet n. I—V inter Ioannis Mauropi, Euchaitorum metropolitae, reliquias (n. 13—17 p. 9 sq. Lagarde[1]) recurrunt, ubi contextus longe emendatior proponitur:

I). *Εἰς τὴν κατὰ τὸν ἅγιον Παῦλον καὶ τὸν Χρυσόστομον ἱστορίαν.*

Σίγα, θεατά, καὶ βραχὺν μεῖνον χρόνον,
μήπως ταράξῃς τὴν καλὴν συνουσίαν
καὶ ζημιώσῃς κόσμον ἐνθέους λόγους·
ἐξ οὐρανοῦ γὰρ ἄρτι τούτους τοῦ τρίτου
ἥκει κομίζων Παῦλος αἰθεροδρόμος,
κινεῖ δὲ χεῖρα πρὸς γραφῆς ὑπουργίαν
οἰκουμένης τὸ θαῦμα, τὸ χρυσοῦν στόμα.
Ζήλου τὸ λοιπὸν ὃν πρὸ τῶν θυρῶν βλέπεις
τούτῳ τε συνθαύμαζε καὶ συγκαρτέρει.[2])

II). *Εἰς τὸν ἅγιον Χρυσόστομον.*

Η γλῶσσαν εὑρὼν πῦρ πνέουσαν, ζωγράφε,
μόνην ἀφῆκας, εὐλαβηθεὶς τὴν φλόγα,
ἢ πάντα τολμῶν προςγράφεις καὶ τὸ φλέγον·
καὶ φθέγγεται μὲν καὶ λαλεῖ παραινέσεις,
ἀλλ' ἐστὶν ἰσχνόφωνος ἐξ ἀσιτίας.
Ἐμὸν τὸ λεῖπον· οὐ γὰρ οὖς παρεσχόμην·
νῦν οὖν ὑποσχὼν γνώσομαι, τί μοι λέγει.
Βαβαί! καταφρονεῖν με πείθει τοῦ βίου.[3])

---

[1]) Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, hist.-philol. Cl. vol. XXVIII (1881) p. 1 sqq.

[2]) **Lemma:** εἰς τὴν — ἱστορίαν] στίχοι εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας Bas., quae inscriptio inepta est, nisi ad n. V aut ad totum corpusculum trahatur || **1** σίγα] etiam Bas., σῖγα Migne l. c. || **2** ταράξῃς] ταράξεις Bas. (corr. Migne) || **3** ζημιώσῃς] ζημιώσεις Bas. (corr. Migne) || **4** τούτους] τούτου Bas. || **9** τε] δὲ Bas.

[3]) **Lem.** ἅγιον om. Bas. (Ἰωάννην post ἅγιον addit apud Ioannem Mauropum Busti editio Etonensis, a Migneo Patrol. Gr. vol. CXX p. 1119 sqq. repetita, at cf. n.

III). *Εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Θεολόγον.*

Τί σοι τὸ σύννουν βλέμμα βούλεται, πάτερ;
λέξειν τι καινὸν ἐκβιάζῃ μοι τάχα·
ἀλλ' οὐκ ἂν εὕροις· πᾶν γὰρ ἀνθρώποις ξένον
ἐγνώρισαν φθάσαντες οἱ σοί μοι λόγοι.[1])

IV). *Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον.*

Ἐπιπρέπει τις σεμνοποιὸς ὠχρότης
ἐξ ἐγκρατείας τῷ σοφῷ διδασκάλῳ·
ἀλλ' εἰ λαλήσει, (ζῆν δοκεῖ γὰρ καὶ τύπος),
τρυφὴ τὸ χρῆμα, φαιδρότης καὶ τερπνότης.
Οὐκοῦν τὰ χείλη πρὸς λόγους κίνει, πάτερ,
τοὺς καὶ λίθους θέλγοντας· ἀλλὰ μὴ λέγε,
ἅπερ διδάσκων εἰς συναίσθησιν ἄγεις·
δάκνειν γὰρ οἶδε ταῦτα, κἂν στάζῃ μέλι,
τοὺς ἕλκεσι βρύοντας· ἐξ ὧν στυγνότης,
πρὸς ἣν ἐπαρκεῖς καὶ γραφεὶς οὕτω μόνον.[2])

V). *Εἰς τοὺς τρεῖς ἅμα.*

Τριὰς μὲν εὗρεν ἰσαρίθμους συμμάχους,
ὑπερμάχους δ' ἔστησε πίστις ἐνθάδε,
ἀνάξιον κρίνασα καὶ πόῤῥω λόγου,
ὧν τοῖς λόγοις σύνεστι, μὴ καὶ τοῖς τύποις.

---

13 et 23 Lag) || **1** ἢ] etiam Bas., ἡ Migne || **6** λεῖπον] λοιπόν Bas. || **8** βαβαὶ] βαβαῖ Lag. (βαβαὶ recte Bustus = Bas.; cf. Herodianus vol. I p. 502, 22 et 933, 19 Lentz. Falsam scripturam Lagarde praeterea p. 76, 26 offert, βαβαὶ p 166, 37).

[1]) **Lem.** τὸν ἅγιον om. Bas. || **2** καινὸν] καινοῦ Migne, nec tamen Bas || ἐκβιάζῃ] ἐκβιάζει Bas. || **3** εὕροις] εὕρῃς Bas.

[2]) **V. 4** καὶ] ἢ Bas. || **5** κίνει] etiam Bas., κινεῖς Migne || **8** οἶδε] οἶδα Bas. || **9** ἕλκεσι] ἕλκυσι Migne, non Bas. || **10** ἐπαρκεῖς καὶ γραφεὶς] ἐπαρθεὶς καὶ γράφεις Bas.

Ὅθεν γραφέντες ζῆν δοκοῦσι καὶ λέγειν,
ἅπερ φέρουσιν αἱ θεόγραφοι βίβλοι.
Ταύτην ἀμοιβὴν τοῖς διδασκάλοις νέμει
εὔνους μαθητὴς οἰκέτης Ἰωάννης.[1])

Aliunde non innotuit epigramma sextum (εἰς τὸν Χρυσόστομον):

Ὁ χρυσοῦς οὗτος ἥλιος τῶν δογμάτων
ἀκτίνεσ' ἁπλῶν ἠθικῶν διδαγμάτων
διασκεδάζει πᾶν φιλάργυρον νέφος
καὶ φωταγωγεῖ πᾶσι τὴν σωτηρίαν.

Qui versus in disquisitionem vocati hoc unum docent mensuram χρυσοῦς et a Ioannis Mauropi (cf. Kuhn o. l. p. 127) et a Michaelis Pselli (cf. quae dixi 'Wiener Studien' vol. XXV, 1903, p. 22) usu abhorrere[2]).

Verum haec hactenus! Inita subductaque ratione eo adducimur, ut Pselli (videlicet Michaelis) et Ioannis Euchaitensis carmina in archetypo[3]) iunctim scripta propter lemmatis posterioris detrimentum ita coaluisse censeamus, ut ex altera collectionis parte Pselli nomen, ex altera praenomen Ἰωάννης[4]) subveniente versu εὔνους μαθητὴς οἰκέτης Ἰωάννης[5]) pro-

---

[1]) **V. 4** λόγοις] ἄλλοις Bas. ‖ μὴ καὶ] μὴ δὲ Bas. (μηδὲ Migne).

[2]) Cogitabam de coniectura ὁ χρυσόγλωττος (pro ὁ χρυσοῦς οὗτος), vocem in Lexica non receptam invecturus, quam adgnoscit Manuel Philes vol. II p. 3 v. 5 (Miller), cf praeterea Georgii Pisidae versus in Ioannem Chrysostomum Suppl. XXXVI ('Wiener Studien' vol. XIV, 1892, p. 53) σὺ χρυσολέκτων εὐπορήσας ὀργάνων | εἰς γῆν κατασπᾷς τὰς φιλαργύρους φρένας, unde etiam vox χρυσόλεκτος (sive potius χρυσολέκτης), itidem Lexicographis ignota, sumi potest. — Formam ἀκτίνεσ' in ἀκτῖσιν mutare noli, cf. Theodorus Prodromus Patr. Gr. vol. CXXXIII p. 1169 B μήνεσι, 1176 A πυλεώνεσιν ac similiter κοράκεσι p. 1170 A, ἀπάντεσι(ν) p. 1225 B. 1227 A, πάντεσιν p. 1121 B, ὀφλόντεσι p. 1277 C, δμώεσι p. 1170 A, quae exempla pravam sermonis Homerici imitationem (cf. Kuehner-Blass, ausf. Gramm. vol I p. 418) repraesentant.

[3]) Codex Athous Gr. 136 (s. XVIII), in quo leguntur versus τοῦ Ἰωάννου Ψελλοῦ εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας et τοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς ἁγίας ἑπτὰ συνόδους (Lambros, catalogue of the Greek manuscripts on mount Athos, vol. I, Cantabrig. 1895, p. 20) ex editione Basileensi fluxit

[4]) In argumentorum indice, quem sylloge Basileensis quatern. 1 f 2 r—3 r (p. 3-5) proponit, habes: τοῦ Ψελλοῦ στίχοι εἰς τοὺς τρεῖς ἱεράρχας et τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ εἰς τὰς ἁγίας ἑπτὰ συνόδους; idemque valet de codice Vindobonensi Theol. Gr. 249 (chartac. in 4°, s. XVI), ubi f. 79 v—80 r eiusdem indicis exemplum ex libro impresso transscriptum occurrit.

[5]) Similiter poeta se ipse nuncupat n 35, 15 φώτιζε τὸν σόν, Μιχαήλ, Ἰωάννην,

venerit. Quomodo autem illius generis error incrementum capere possit, luculente docet codex Matritensis N 61 (s. XIV), ubi Constantini (= Michaelis) Pselli opusculis genuinis (f. 18r sqq.) quaedam Ioannis Euchaitensis excerpta ita praemittuntur (f. 2—17 [1]), ut primo folio avulso sine scriptoris nomine oratio in laudem Basilii Magni, Gregorii Theologi, Ioannis Chrysostomi inde a verbis νυνὶ τελευτὴν (p. 106, 25 Lagarde) compareat, tum ad lemma τοῦ αὐτοῦ carmina quinque (n. 16. 15. 14. 17. 49. Lag.) spectent, ex quibus quattuor inter poematia ementiti Ioannis Pselli deprehenduntur, unde factum est, ut Iriarte [2]) totam farraginem ad eundem auctorem redire putaret.

Cracoviae.

---

cf. etiam n. 37, 40 ὁμώνυμός σοι ταῦτα, δοῦλε Κυρίου et 45 ὁμώνυμός σοι τήνδε τὴν μονῳδίαν, ubi auctor homonymia cum Ioanne chartophylace se coniunctum esse profitetur.

[1]) In locum scriptoris, qui f. 2—17 exaravit, f. 18 alius librarius succedit.

[2]) Regiae bibliothecae Matritensis codices Graeci mss., vol. I, Matriti 1769, p. 170 In carminum contextu codicem (**M**) discrepantiis quibusdam pusiliis exceptis (e. gr. n. **14**, 2 φλόγαν, 8 βαβαὶ recte, — **15**, 2 τί, — **16**, 1 τίς, 5 οὐκ οὖν, 9 ἕλκεσι, — **17**, 3 ανάξιον, 5 ὅθεν, 8 μαθητῆς m. pr., — **49**, 2 Θεοδώριτον m. pr., ἔκ τινος recte, 8 μηδενός;) cum memoria Lagardiana (= Vatic. Gr. 676) concinere animadverto. Maioris momenti est inscriptionum differentia n. **49**: εἰς τοὺς ἁγίους πατέρας ἱστορημένους, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Θεοδώρητος Lag, εἰς τοὺς αὐτοὺς τρεῖς (scil. Basilium Magnum, Gregorium Theologum, Ioannem Chrysostomum), ἐν οἷς ἦν καὶ Θεοδώρητος ὁ Κύρου (perperam κύρος enotavit Iriarte; Syriae oppidum intelligitur, quod vulgo Κύῤῥος adpellatur) γεραὸς M; quae quidem lectionis varietas τρεῖς inter τοὺς et ἁγίους (Lag.) excidisse evincit simulque carminis argumentum patefacit. Nimirum imago illustratur, in qua Theodoretus una cum summis Ecclesiae patribus (cf. v. 1 τοὺς σοφοὺς διδασκάλους, 12 τῶν μεγίστων ποιμένων c l. n. 86 lem. τῶν τριῶν ἁγίων et p. 106, 12 sq. λόγος εἰς τοὺς τρεῖς ἁγίους πατέρας καὶ διδασκάλους, Βασίλειον τὸν μέγαν, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον) depictus erat.

O fałszerstwach archeologicznych.

Napisał

Piotr Bieńkowski.

Zaciekłe spory, jakie ciągle jeszcze wznieca sprawa autentyczności tyary Saitafernesa w Luwrze, sprawiły, że poczęto zastanawiać się nietylko nad falsyfikatami z osobna wziętymi, ale i nad metodą fałszowania. Zaczęto badać rozmaite sposoby podrabiania antyków, dociekać, gdzie się kryją fabryki naśladownictw, czyjem poparciem cieszą się podrabiacze. Wobec tego, że i w naszych zbiorach, lubo niebogatych, nie brak naśladownictw, że to, co można o podrabianych antykach powiedzieć odnosi się z nieznacznemi zmianami do przedhistorycznych, średniowiecznych, a nawet nowszych falsyfikatów, wobec tego wreszcie, że niejeden z nas znalazłszy się na południu, co chwila staje wobec dylematu, czy ma z autentyczną rzeczą, czy też z fałszerstwem do czynienia, — nie od rzeczy będzie podać tu parę słów przestrogi na podstawie własnych doświadczeń piszącego, głównie jednak na podstawie tego, co mówią o tem Michał hr. Tyszkiewicz w swych doskonałych »Wspomnieniach antykwarskich« (Przegląd polski 1892, str. 516 nst.), a A. Furtwängler w broszurze: »Neuere Fälschungen von Antiken« (Lipsk 1899).

Podrabiający prawie nigdy nie sprzedają sami swoich wyrobów. Zazwyczaj oddają je w komis chłopu lub robotnikowi. Amator bowiem kupując od tychże o wiele mniej jest ostrożnym niż w sklepie zawodowego antykwarza; zazwyczaj uwierzy ich zapewnieniu, że przedmiot został przed chwilą wykopany. Są to najczęściej odlewy tanie i licho podrobione. Rzecz cała się zmienia, gdy chodzi już nie o oszukanie naiwnych turystów, ale o złapanie jakiego mecenasa sztuki, lub podejście

wielkiego muzeum. Wybiera się wówczas nie byle jaki przedmiot, ale wspaniałe okazy, zazwyczaj doskonale zachowane i mające nietylko antykwaryczną, ale i estetyczną lub historyczną wartość. Rzecz bowiem naturalna, że takie rzeczy więcej podobają się aniżeli niepozorne, najczęściej pogruchotane oryginały. Chodzi tylko o to, ażeby je tak przyrządzić, iżby wyprowadziły w pole nawet zawodowych znawców i uczonych. Stąd sposób podrobienia nie może być zbyt znanym i prostym. Im bardziej wyrafinowane naśladownictwo, tem lepsza szansa świetnego spieniężenia wyrobu.

Stosunkowo największą trudność przedstawia naśladowanie starożytnej rzeźby nietylko z powodu niedoścignionej jej doskonałości, ale także z powodu patyny czyli śniedzi, która ją pokrywa. Jednym tedy z najczęstszych wybiegów jest przedstawianie marmurów jako zanadto oczyszczonych i skrobanych. W ostatnich jednak czasach pokuszono się także o naśladowanie marmurów w tym stanie, w jakim zwykle się one z ziemi dostają, to jest z tą powierzchnią, jaką im stopniowo czas, ziemia, a zwłaszcza spróchniałe korzonki drzew i t. p. nadały. W tym celu podrobioną głowę czy posąg wrzuca się na pewien czas do kotła napełnionego rozcieńczonym kwasem siarczanym, pod którego wpływem powierzchnia marmuru robi się chropowata, brudno-żółtawa, jak gdyby zoxydowana. Tego sposobu używa się także, jeżeli chodzi o to, ażeby ukryć, że głowa, ręka, czy noga starożytnego zresztą posągu została dopiero w nowszych czasach przyprawiona. Przy jednakowej bowiem korrozyi niepodobna rozstrzygnąć, które części statuy są stare, a które nowe. Ponieważ ten sposób jest już dosyć znany, przeto w ostatnich latach fałszerze starają się podrobionym marmurom nadać nietyle patynę, ile pokryć je grubą, a bardzo twardą powłoką brudu, jaką spotytykamy na rzeźbach, które leżały długo w błocie lub w wodzie. Zakopują przeto taki falsyfikat w ziemię, zwłaszcza w t. z. puzzolanę, albo nawet wprost w cement lub gips, tak że po kilku tygodniach tworzy się twarda skorupa trudna do usunięcia. Ażeby przekonać się o fałszerstwie, nie wystarcza poddać przedmiot analizie chemicznej. Trzeba głównie uważać na rodzaj krystalizacyi. Ziarnka autentycznego szkliwa są ostrokończaste, podrobionego okrągłe i po zeskrobaniu nie ma pod temi drugiemi patyny, ale wprost biały kamień.

Co jednak jest jeszcze trudniejsze od naśladowania patyny, to stworzenie przedmiotu mającego styl starożytny i cechę autentyczności nie tylko powierzchowną, ale i wewnętrzną. I to jednak po części się udaje, zwłaszcza, że fałszerze zwykli podrabiać te utwory, które albo zawsze, albo w czasie naśladowania często są wydobywane z głębi

ziemi. I tak niedawno pojawiły się dość liczne falsyfikaty rzeźb archaicznych greckich, zwłaszcza egineckich. I berlińskie muzeum i zbiór Jacobsena w Kopenhadze dały się w błąd wprowadzić. Rzecz to zrozumiała, gdyż naśladownictwa były dobre, widocznie skopiowane z odlewów gipsowych. Tylko w tych szczegółach, gdzie podrabiacz odstąpił od pierwowzoru i z własnej fantazyi wprowadził pewne zmiany, zdradziło się jego niedoświadczone dłuto. W dodatku brak rzeźbom precyzyi i życia. Uśmiech archaiczny zbyt silnie zaakcentowany, kości policzkowe umieszczone za nizko, oczy za blizko siebie i t. d. Wszystkie te pseudoarchaiczne dzieła pochodzą zapewne z jednej pracowni, której specyalnością jest widocznie styl archaiczny. Natomiast w swobodnym stylu pracuje fałszerz, od którego pochodzi cały szereg głów rozprószonych po zbiorach europejskich, zwłaszcza słynna Hera Girgenti w brytyjskiem muzeum. Wszystkie cechuje nieklasyczny profil, nos za długi i za spiczasty, podbródek bez wyrazu, przepaska we włosach niepoprawnie zawiązana i t. p. Wreszcie bywają podrabiane repliki sławnych posągów, gdyż są w wielkiej cenie. N. p. w Kopenhadze znajduje się taka kopia Dyadumenosa Polikletowego. Korpus jest nieźle trafiony, tylko głowa o nieokreślonym, miękkim wyrazie zdradziła fałszerstwo.

W czem fałszerze dochodzą do doskonałości, to w naśladowaniu naczyń etrusko-greckich czarnofigurowych. W Santa Maria di Capua znajduje się najlepsza fabryka tego rodzaju. Z kilku ułamków naczyń prawdziwie pięknych i autentycznych, ludzie ci potrafią stworzyć całkowitą wazę i to tak artystycznie wykonaną, że prawie niepodobna jej odróżnić od oryginału. To samo odnosi się do naczyń biało gruntowanych. Nawet wiedząc, że wazon jest złożony z kawałków, bardzo trudno oznaczyć, które miejsca są stare, a które świeżo podrobione, gdyż nawet brzękiem nie różnią się falsyfikaty od autentycznych garnków. Natomiast bardzo łatwo poznać naśladownictwa czerwonofigurowych naczyń, zwłaszcza czysto greckich. Takie bowiem wazy oryginalne odznaczają się czarną, lśniącą polewą, której tajemnicy dotąd nie odgadnięto, gdy tymczasem polewa imitacyj jest matowa i tłusta. A powtóre, łatwo jest naśladować rozkiełznany rysunek grecko- etruskiego stylu, prawie niepodobna sprostać pewności i czystości greckich linij.

Mniej wydoskonalone jest fałszowanie terakot. Były do niedawna aż trzy fabryki w Atenach i w Azyi Mniejszej, które je wyrabiały. Szczególnie słynne były tak zwane małoazyatyckie grupy, zazwyczaj złożone z trzech albo czterech osób stanowiących harmonijną całość. Każda figura z osobna wzięta bywała w nich niezła, także kompozycya była pełna wdzięku, tylko nadzwyczaj dobre zachowanie i sztuczna pa-

tyna zdradziły rękę fałszerza. Był to widocznie wcale utalentowany artysta, któremu nie brakło oryginalnych pomysłów. Takich grup w dzisiejszym handlu już wcale się nie spotyka, gdyż zdemaskowano je wszechstronnie. Częste za to są archaiczne terakoty. Ich styl jest nieźle utrafiony, także patyna jest dobrze oddana, tylko kompozycya jest niezręczna i stan zachowania nasuwa zwykłe wątpliwości. I one są popękane, ale zawsze tak, że nic istotnego im nie brakuje. A wreszcie prawie zawsze można wykazać statuy, które im służyły za wzór.

Mniej więcej w ten sam sposób są robione falsyfikaty przedmiotów brązowych. Bierze się jakikolwiek brąz odlany podług modelu starożytnego lub poprostu naśladujący jaki przedmiot starożytny. Odbija się mu jaką część mniej znaczącą, n. p. rękę lub nogę, rzuca się go parę razy o kamień, okrywa warstwą ziemi zmieszanej z wapnem, żwirem, boraksem lub z odłamkami starej patyny. Wkłada się go potem do ognia i po niejakim czasie wyjmuje stamtąd z tak zahartowaną patyną, że żelazo z trudnością tylko może go porysować.

Prawie niepodobna odróżnić tego rodzaju brązów od przedmiotów spiżowych, które przez dłuższy czas leżały w wodzie i zostały z rzek wydobyte.

Istnieją także naśladownictwa rżniętych drogich kamieni czyli gem. Ale ten rodzaj nie ma wiele powodzenia dla braku biegłych artystów. Jedynym w tym względzie podstępem może być sprzedawanie jako gem starożytnych intaglii z XVI. lub z końca XVIII. wieku lub wreszcie z początku ubiegłego stulecia. W tych bowiem czasach istniało wielu biegłych artystów, którzy z wielką zręcznością naśladowali styl starożytnych gliptyków. Nie tylko wielu zbieraczy dało się oszukać, ale i we wszystkich prawie zbiorach publicznych znajduje się wiele gem z epoki Odrodzenia i Cesarstwa, które uchodzą za greckie lub rzymskie.

Najliczniejsze fałszerstwa, jakie w ostatnich latach wyszły na jaw, wykonano w złocie. Złoto, jak wiadomo, nie zmienia się wcale leżąc w ziemi. Nadaje się zatem bardzo dobrze na materyał do fałszerstw. Już oddawna jest znany i praktykowany sekret naśladowania staroetruskich i greckich klejnotów. Zwłaszcza fabryka Aless. Castellani'ego w Rzymie słynęła, a po części dotąd słynie, z znakomitych tego rodzaju imitacyj. Także w Florencyi i Neapolu nie brak złotników, którzy się specyalnie oddają podrabianiu biżuteryj. W ostatnich latach wysunęła się na pierwszy plan fabryka złotych starożytności braci Hochmann w Oczakowie, w Krymie, w pobliżu starożytnych ruin Olbii. Najpierw fabrykowali oni wielkie napisy na marmurze, składając teksty z niewątpliwie starożytnych napisów. Od lat mniej więcej dziesięciu porzucili

ten interes, bo widocznie nie przynosił im dość dużo zysków i puścili się na wyrób złotych przedmiotów. Także i epigrafik znalazł w fabryce zatrudnienie, gdyż przedmioty złote opatrywano napisami. Ryto więc napisy na dyademach, koronach, maskach, kolczykach i t. p. wyrobach. Wyroby te ofiarowali bracia Hochmannowie na sprzedaż w Rosyi, Lwowie i Krakowie, a, gdy tu nikt ich nie kupił, podążyli na zachód, gdzie im się lepiej powiodło. Oto w r. 1896 Luwr paryski nabył od nich za dwakroć sto tysięcy franków naszyjnik, parę zausznic oraz wspaniałą tyarę, rzekomo znalezioną w dwu sąsiednich grobach dawnej Olbii, na 30 wiorst od Oczakowa oddalonej. Na tyarze mieści się napis w języku greckim: »Rada i lud Olbiopolitów uczcili króla wielkiego i niezwyciężonego Saitafernesa«. Stąd wynikałoby, że była to tyara króla scytyjskiego Saitafernesa, darowana mu przez Greków i po śmierci włożona do jego grobu, skąd ją miano wydobyć.

Saitafernes jest nam znany z innego napisu jako dowódzca barbarzyńskich Saiczyków, który, ile razy potrzebował pieniędzy, podsuwał się pod mury Olbii i wymuszał od niej wielki okup i podarki. Temu tedy Saitafernesowi mieliby wedle napisu Olbiopolici przy pewnej takiej sposobności złożyć w ofierze także tyarę obecnie w Luwrze przechowywaną.

Owóż ten traf tak szczęśliwy, że zachowała się aż do naszych czasów inskrypcya, a zarazem tyara mająca związek z wypadkami wspomnianymi w inskrypcyi, a obok tyary także ozdoby królowej, i to w grobach tuż pod Olbią położonych — wszystko to już samo przez się budziło podejrzenie. Podejrzenie to się utwierdziło, skoro poznano dokładnie sceny wyobrażone na tyarze.

Dokładny opis tych scen, tudzież analizę nieautentycznych cech tyary podał prof. L. Ćwikliński w udatnym artykule, ogłoszonym w Przewodniku naukowym i literackim z r. 1898 str. 17—32. Do niego więc odsyłam ciekawych czytelników. Tu wystarczy przypomnieć, że na głównem polu zajmującem środek hełmu są przedstawione sceny z podań o Achillesie, któremu jako opiekunowi miasta mieszkańcy Olbii szczególną cześć oddawali, a więc z jednej strony zwrot Bryzeidy Achillesowi i próba przebłagania go, z drugiej obrzęd pogrzebowy Patroklosa. Poniżej figur wspomniany napis dedykacyjny obiegający całe pole środkowe. Na fryzie dolnym biegnie wokoło szczep winny, na ziemi kłosy, maki i t. d. Śród tych płodów zwierzęta i Scytowie w scenach polowania i walki.

Naszyjniki i kolczyki są jeszcze piękniejsze, zwłaszcza część środkowa naszyjnika złożona z pięciu medalionów różnej wielkości, do której są przytwierdzone wisiorki.

zmiana znaczenia jest przedewszystkiem historyą wyrazu. Tyle Wundt.

Niepodobna nie zauważyć w wywodach jego odrazu sprzeczności: rozróżniając regularną i syngularną zmianę znaczenia jako zasadnicze formy samoistnych zmian semazyologicznych, przenosi W. zaraz potem definicyę samoistnych zmian znaczeniowych (p. wyżej str. 30) wyłącznie na regularną ich formę. Powiada bowiem (str. 428) wyraźnie: »Da sich in solchen Fällen eine in den ursprünglichen Eigenschaften der Begriffe begründete Entwicklung nicht nachweisen lässt, so ist auch irgend ein Zusammenhang dieses [t. z. singulären] Bedeutungswandels mit dem auf jenen Eigenschaften beruhenden Process der Spaltung der Bedeutungen [t. z. mit dem regulären Bedeutungswandel] weder nachzuweisen noch anzunehmen«.

Zobaczymy, że później rozbierając szczegółowo wypadki obu form zmian znaczeniowych W. sam zaciera różnicę albo granice między niemi, czyli podniesiona tu sprzeczność staje się potem znacznie mniejszą. Ba, na str. 547 zalicza W. rozwój znaczenia wyrazu *moneta* wprost do regularnych zmian znaczeniowych!

Pozostając w ramach obecnego ustępu i rozpatrując jeszcze raz dokładnie oba podane przykłady, łatwo się przekonamy, że o jakimkolwiek ścisłym, konsekwentnym podziale kryteryów jednej i drugiej formy, postawionych przez Wundta naprzeciw siebie, nie może być mowy. Jeżeli W. powiada, że *pecunia* ,stado bydła' i *pecunia* ,pieniądze' znaczą pierwotnie to samo, to jest ,własność ruchomą, używaną do zamiany', bo bydło stanowiło w Rzymie w dawniejszych czasach ogólny towar wymienny, a zarazem było główną, najważniejszą własnością ruchomą, czyli jeżeli zmiana znaczenia polega tutaj wedle niego na identyczności głównych cech starego i nowego pojęcia, to to zapewne jest słuszne. Ale trudno chyba zaprzeczyć, że pojęcie czyjegoś bydła i jego majątku są prawie identycznemi tylko w danych warunkach kulturalnych i jeżeli tych niema, to i niema żadnego związku między temi pojęciami.

Z drugiej strony, zapewne, że między *mennicą* a świątynią *Iuno Moneta* niema w zasadzie związku, ale w danych historycznie warunkach te pojęcia były identyczne. Na tle stósunków i wyobrażeń rzymskich, towarzyszących założeniu mennicy w świątyni Moneta zmiana znaczenia była niewątpliwie tak samo konieczną, a w gruncie rzeczy i powolną, jak powyższa.

Różnica cała redukuje się więc tylko do stopnia rozpowszechnienia motywów. Zresztą o tem wszystkiem będzie jeszcze mowa niżej w ustępie V.

4. Prawidłowość zmian znaczeniowych (Gesetzmässigkeit des Bedeutungswandels).

W. konstatuje z całą stanowczością i, dodajmy odrazu, słusznością, że zmiany znaczeniowe podlegają ścisłej prawidłowości. Nie znaczy to oczywiście, że zmiany znaczeniowe można z góry oznaczać, tak jak nie możemy z góry oznaczyć szczegółów kulturalnego rozwoju ludzkości wogóle, albo n. p. zmian fonetycznych: znaczy to tylko tyle, że zjawiska rozwoju znaczeń są koniecznym wynikiem danych warunków. Istotę tych warunków poznamy w dalszym ciągu: reasumująco mówi o nich W. w ustępie pierwszym rozdziału szóstego (VI), gdzie jeszcze raz rozbiera także pojęcie prawidłowości zmian znaczeniowych. Ponieważ odnośne wywody Wundta można tylko powtórzyć i ponieważ później także tylko krótko treść wymienionego ustępu zaznaczę (dla utrzymania związku), więc odsyłam tu odrazu czytelnika do samej książki.

II. Ogólne zasady objaśniania zmian znaczeniowych (Allgemeine Erklärungsgründe für den Bedeutungswandel).

1. Interpretacya historyczna. 2. Klasyfikacya logiczna. 3. Etyczny punkt widzenia (Werthbeurtheilung). 4. Teleologiczny punkt widzenia (Teleologische Betrachtung). 5. Interpretacya psychologiczna.

Ten rozdział zawiera krytykę sumaryczną tego, co dotąd zrobiono dla objaśnienia i uporządkowania zjawisk znaczeniowych. Wynika z niej, że dotąd nie umiano chwycić właściwej ich istoty, z czego wyrasta dla W. zadanie, określone w ustępie piątym, a przeprowadzone w dalszym ciągu.

Krytyka jest ogółem biorąc zupełnie słuszna, dlatego też po szczegóły odsyłam czytelnika do książki samej. Tu dla związku krótko podam treść główną.

Interpretacya historyczna jest i naturalna i konieczna, bo w przemianach znaczeń wyrazów odbija się przeważnie historya wyobrażeń, zawarunkowanych oczywiście przedmiotami, otaczającymi człowieka, i ich zmianami. Więc wyjaśnia ona n. p. faktyczne warunki kulturalno-historyczne, które spowodowały takie zmiany znaczeń, jak *pecunia*, *confarreatio*, ogólnoeurop. *pałac*, *minister* a *magister (majster)*, przeobrażanie

się pojęcia, tkwiącego pierwotnie w *marszałku* (← starogórnoniem. *marah-scalc* ‚Pferdeknecht, stajenny'), albo rozwój znaczenia naszego *przysięgać* (od zwyczaju dotykania ręką przedmiotu, na który się przysięgało, ziemi, posągu bóstwa itp.), nazw rozmaitych urzędów i godności (*wojewoda*, *starosta*: wiejski, na weselu, *namiestnik*: wiejski, wojskowy), przeciwnego rozwoju znaczenia łać. *hostis* a naszego *gość* (*gościniec*) itd. itd.

Jednakowoż interpretacya historyczna, chociaż konieczna, nie wystarcza, bo 1) podaje tylko zewnętrzne warunki zjawisk, nic nie mówiąc o ich właściwej istocie; 2) są zmiany znaczeniowe, niezależne od specyalnych warunków kulturalno-historycznych, n. p. nazywanie pewnego stanu psychicznego *zgryzotą*.

Logiczna klasyfikacya nie objaśnia wogóle nic, daje tylko podział mniej lub więcej zupełny, oparty jednak na momentach, obcych zupełnie samym zjawiskom. Na niej to polegają spotykające się we wszystkich semazyologicznych pracach kategorye ‚zwężenia' lub ‚rozszerzenia' znaczenia i podobne, idące zresztą najczęściej *pêle-mêle* obok kategoryi, opartych na momencie historycznym, momencie celowości itd. W gruncie rzeczy nawet jakó podział nie ma logiczna klasyfikacya wartości, bo da się w nią wtłoczyć zawsze tylko część zjawisk znaczeniowych.

Punkt widzenia etyczny ujawnia się w konstatowaniu ‚obniżania się, pogarszania' lub odwrotnie ‚uszlachetniania się, podnoszenia' znaczeń n. p. *comte* ‚hrabia' ← *comes* (stąd prawdopodobnie — wbrew rozmaitym slawistom — i nasze *kmieć*, którego historya w językach słowiańskich jest także bardzo ciekawa i pouczająca), albo *reliquiae* i mnóstwo innych chrześcijańskich terminów: naodwrót n. p. *pan*, *dziewka* itd. Cały ten punkt widzenia nie ma wartości ani jako podział, ani jako objaśnienie, co jest rzeczą oczywistą. Zwłaszcza jako objaśnienie: bo o ile kto przypuszcza bezpośrednie oddziaływanie motywów etycznych na zmianę znaczenia, to może powiedzieć, że to jest tylko jedna z przyczyn zmian semazyologicznych, że więc też da się zastosować tylko do pewnej części tych zjawisk. Ale rozwój etyczny człowieka jest wraz z całym wogóle jego rozwojem kulturalnym tylko ogólnem, skomplikowanem źródłem dla pewnych, ściśle określonych zjawisk psychicznych, których bezpośrednim wynikiem są zmiany znaczeniowe. Ocenianie zaś tych zmian samych wedle ich wartości jest wnoszeniem w zjawiska momentu, absolutnie im obcego.

Teleologicznem objaśnianiem nazywa W. także bardzo rozpowszechnione, ale w językoznawstwie na szczęście już dziś rzadko spotykane, sprowadzanie zmian znaczeniowych do zasady wygody, jasności, oszczę-

dzania sił. Przypuszczanie podobnych popędów, jako jakichś sił psychologicznych, pojmowanie zjawisk językowych jako wypadkowych ich działania czyli krótko mówiąc wprowadzanie do języka zasady celowości w sensie czynnego motywu jest zgoła fałszywe.

Krytyczne rozpatrzenie dotychczasowych zasad objaśnienia prowadzi do wyniku, zresztą od dawna przyznanego, że zjawiska znaczeniowe mogą być naprawdę zrozumiane tylko na podstawie objektywnej analizy psychologicznej. Jeżeli prawdą jest, że językoznawstwo współczesne (przedewszystkiem indoeuropejskie) stoi na stanowisku psychologiczności zjawisk językowych; jeżeli prawdą jest, że wyklucza ono energicznie wszelkie wprowadzanie logiki do gramatyki, to zbytecznem się wydaje, że Wundt wobec zjawisk semazyologicznych jedyne uzasadnienie i konieczność analizy, względnie interpretacyi, psychologicznej wyprowadza niejako dopiero z nieudania się innych metod objaśniania. Czy tego była potrzeba?

Otóż rzecz się przedstawia tak. Psychologiczne stanowisko wobec faktów językowych jest wprawdzie ogólnie uznaną, początkującemu językoznawcy odrazu podsuwaną zasadą, ale w praktyce dosyć o niej głucho. Stosowaną ona bywa przeważnie negatywnie, to jest jako wyrzucenie z językoznawstwa panującego dawniej w gramatyce języków klasycznych logicznego punktu widzenia. Jestto ze wszech miar zrozumiałe. Po pierwsze, językoznawstwo indoeuropejskie zdawszy sobie mniej więcej przed ćwierćwiekiem jasno sprawę z zasadniczych błędów dotychczasowej metody, wynikłych z dziwnej mieszaniny logiki, wyobrażeń przyrodniczych i patrzenia na język jako na objekt pisany, zwróciło się całą siłą do swego najbliższego podstawowego zadania, to jest do opracowania fonetyki i morfologii. Chodziło tu i chodzi przedewszystkiem o wykazanie objektywnych związków językowych, objawiających się w t. z. prawach fonetycznych i morfologicznych grupach, z wysunięciem na pierwszy plan zasady historycznej czyli rozwojowości. A całe to zadanie pierwszego, elementarnego uporządkowania materyału obchodzi się bez specyalnych psychologicznych roztrząsań. Bo nawet w syntaksie, która daleko bezpośredniej wymaga sprowadzenia swych faktów do zjawisk psychicznych, przedewszystkiem musi być przecież materyał opracowany i z tego punktu widzenia trudno było oczekiwać od DELBRÜCKA czego innego.

Powtóre, wszelkie zasadnicze postępy poznania idą zwolna i tylko z trudem naprzód. Zastosowanie ich konsekwentne do coraz bardziej złożonych zjawisk danej nauki musi być zawsze na nowo zdobywane. Dlatego to n. p. w książce PAULA, Principien der Sprachgeschichte, po-

lecanej ciągle jeszcze jako najważniejsze źródło pouczenia się o istocie języka, spotykamy obok rzeczywiście objektywnej analizy niektórych faktów językowych, która to analiza jest jednak najczęściej tylko opisaniem, także wprost fałszywe, niezgodne z głoszoną przez niego i całe językoznawstwo zasadą, logiczne formułowanie zjawisk, podawane niby jako rezultat objektywnej analizy. Tak właśnie w zakresie zjawisk znaczeniowych.

Wobec tego miał Wundt wszelkie prawo i obowiązek nietylko postawić zasadę interpretacyi psychologicznej jako dotąd nieistniejącą, ale właśnie wyjaśnić jej znaczenie na tle krytyki dotychczasowego sposobu brania się do przemiany znaczenia.

Zadanie swoje dzieli W. na dwie części: 1) z ogólnego przebiegu zmian znaczeniowych wyprowadzić prawa rozwoju pojęć; 2) rozpatrzeć procesy psychiczne, na których polegają zmiany znaczeniowe w szczególności. Pierwsze zadanie stara się przeprowadzić w rozdziale trzecim drugie w dwu następujących (czwartym i piątym).

III. Zmiana znaczenia a rozwój pojęcia (Bedeutungswandel und Begriffsentwicklung).

1. Wyraz a pojęcie (Wort und Begriff).

Pojęcie (w sensie psychologicznym) jestto każda dająca się w świadomości oddzielić (izolować) część składowa zdania.

Zdanie jestto językowe wyrażenie rozczłonkowania zbiorowego wyobrażenia (Gesammtvorstellung) na części składowe, podporządkowujące się ogólnym formom pojęciowym przedmiotów, własności i stanów.

Każdy wyraz wyraża jakąś treść pojęciową, zatem w każdej zmianie znaczenia odbija się zmiana pojęcia, a całemu szeregowi zmian znaczeniowych odpowiada rozwój pojęcia. Ponieważ wyraz ‚rozwój' łatwo może nasunąć fałszywe wyobrażenia, przeto uważam za stosowne wyraźnie zaznaczyć, że niema tu zawsze mowy o jakimś organicznym rozwoju, o powolnem przeobrażaniu się wewnętrznem pojęcia, tylko że często mamy do czynienia z więcej zewnętrzną historyą pojęcia, jego związków przemijających, przyczem istota jego, logicznie rzecz biorąc, pozostaje bez zmiany.[1]) Dalej wypada podnieść, że zmiana znaczeniowa a więc i pojęciowa mogą się wyrażać tworzeniem nowego wyrazu.

---

[1]) Polega to poprostu na tem, że o istocie pojęcia, jeżeli przytem myślimy

Pierwotne pojęcia są indywidualne, t. z. odnoszą się do poszczególnych konkretnych składników bezpośredniego spostrzegania, ale od początku zmieniają się w coraz ogólniejsze pod wpływem tych samych czynników psychicznych, których wynikiem jest wogóle zmiana znaczenia, to jest procesów asocyacyjno-apercepcyjnych. A zatem każdy wyraz na początku swego rozwoju znaczeniowego może odpowiadać tylko takiemu indywidualnemu pojęciu, powstałemu przez rozczłonkowanie jakiegoś zmysłowego wyobrażenia zbiorowego. Otóż to w zastosowaniu nie jest jasne, a nawet jest wprost fałszywe. Wundt wprawdzie powiada sam (str. 457): »Ist darum [sc. z powodu zaraz rozpoczynającego się uogólniania pojęć] auch die individuelle Bedeutung des Wortes in der Regel nur als ein virtueller Ausgangspunkt anzusehen, der höchstens in einzelnen Fällen onomatopoetischer Neubildung einmal wirklich aufgefunden werden mag, so bleibt sie doch für die psychologische Betrachtung deshalb von grosser Wichtigkeit, weil jede aus irgend welchen Gründen angenommene allgemeinere Bedeutungsentwicklung der Forderung genügen muss, dass sie, wenn man auf ihre Vorbedingungen zurückgeht, wieder nach jenem Ausgangspunkte hin gerichtet sei«. Otóż w sensie ogólnej rozwojowości na to zgoda. Jednakowoż w sensie, jaki W. temu nadaje, jak to wynika ze zdania: »Da aber alles Denken mit einzelnen sinnlichen Anschauungen beginnt, so beziehen sich die ursprünglichen Begriffe nothwendig auf concrete einzelne Bestandtheile der unmittelbaren Wahrnehmung« (p. wyżej), i, jak to wynika z jego postępowania w dalszym ciągu, jestto fałszywe. W. mianowicie wyobraża sobie, że jeżeli wydostajemy dla prajęzyka indoeuropejskiego szereg wyrazów, odnoszących się do bardzo konkretnych wyobrażeń, to jesteśmy już bardzo blizcy owego punktu wyjścia. Takie wyobrażenia, bardzo dziwne, pochodzą stąd, że Wundt miesza stale w praktyce początki myślenia z epoką językową, do jakiej dochodzimy na podstawie porównawczej analizy języków indoeuropejskich, czyli popełnia ten sam błąd, jaki popełniało dawniejsze językoznawstwo. Jestto oczywiście z gruntu fałszywe. Owa faza, o jakiej myśli W., jest tak daleko za nami, że o pierwotnych, indywidualnych początkach znaczeń wyrazów nie może być nawet w przybliżeniu mowy. Zresztą wogóle mówienie o »pierwotnych« wyobrażeniach czy pojęciach, odpowiadających jeszcze indywidualnym, zatem »po raz pierwszy« (!) spostrzeganym objektom świata

---

o jego ściśle określonym zakresie (obwodzie) i treści, można wogóle mówić tylko w sensie logicznym.

zewnętrznego, jest dziwnie nienaukowem łamaniem pojęcia rozwojowości, o którem W. tak trafnie mówi roztrząsając kwestyę t. z. »początku« języka (str. 603 i nst.).

2. *Praznaczenia wyrazów (Urbedeutungen der Wörter).*

Tu zaraz spotykamy się znowu z owem zasadniczo błędnem pojmowaniem językoznawczych »pra«-pojęć. Wundt powiada (str. 458): »Ob diese [sc. die ursprüngliche Bedeutung der Wörter] noch aufzufinden sei, das muss allerdings in vielen, wenn nicht den meisten Fällen zweifelhaft bleiben«. »Überall sonst [t. z. abgesehen von den wenigen Beispielen einer willkürlichen Neubildung][1]) bleibt es immer möglich, dass irgend einer in früher Zeit nachweisbaren Bedeutung, die wir als die ursprüngliche ansehen, eine noch ältere vorausging«. Gdyby W. zdawał sobie jasno sprawę z długości czasowej rozwoju, poprzedzającego rekonstruowaną przez językoznawstwo praepokę, toby nie mówił o wątpliwościach i możliwościach, tylko by uznał wynalezienie rzeczywiście »pierwotnych« znaczeń wyrazów za wprost wykluczone.

»Die angenommenen Urbedeutungen bilden daher im allgemeinen nur hypothetische Anfangspunkte der Bedeutungsentwicklung, deren empirische Grundlage lediglich in der Existenz einer Anzahl von Wörtern besteht, die nach Laut wie Bedeutung einander verwandt erscheinen«. Bieg myśli Wundta jest widocznie taki: przyjmowanych praznaczeń nie mogę uważać za nic innego jak tylko za hipotetyczne początki, bo ich empiryczna podstawa jest krucha. Gdyby ta była pewniejsza, to à la bonne heure! Ależ to nie są żadne h i p o t e t y c z n e, tylko w z g l ę d n e początki! Żaden dzisiejszy językoznawca nie uważa tych »pierwotnych« znaczeń za co innego, jak za wyniki znaczeniowe dawniejszego rozwoju, wobec których jednak stoimy jako wobec faktów danych, nie dających się dalej analizować.

W. powiada dalej: Przyjmując pokrewieństwo pewnej grupy wyrazów, czyli łącząc je w jedną familię (Wortsippe), trzeba pamiętać o tem, że jak pokrewieństwo fonetyczne może być zaciemnione zmianami (t. z. działaniem tak zwanych praw głosowych), tak i związek znaczeniowy. A zatem jak ze względu na skład fonetyczny trzeba mieć na oku działanie praw głosowych, tak samo ze względu na znaczenie dzia-

---

[1]) Oczywiście niema tu W. na myśli wypadków takich jak *kalodont*, *welocyped* itd., tylko późno jeszcze powstające onomatopoetyczne twory albo, jak on je nazywa, przenośnie dźwiękowe, które zatem powstając mają »pierwotne« znaczenie.

łania praw semazyologicznych. Dotąd zupełna zgoda: postulat, żeby przyjęcie pokrewieństwa pewnej grupy wyrazów było w zgodzie z prawami i fonetycznemi i semazyologicznemi, jest zupełnie jasny. Pierwszą jego część wykonuje językoznawstwo oddawna z całą możliwą ścisłością. Druga jego część dotąd nie była i nie mogła być systematycznie stosowaną, bo —, otóż każdy z nas powie: bo dotąd tych praw semazyologicznych nie znamy. Ale W. inaczej wywodzi całą rzecz: według niego stosowanie praw przemiany znaczeń dlatego dotąd trudne, że przynależność wyrazów do jednej rodziny może polegać albo 1) na wspólnem pochodzeniu od jednego wyrazu, zachowanego lub dającego się zrekonstruować, albo 2) tylko na ogólnem pokrewieństwie (Affinität) między dźwiękiem a znaczeniem, przy czem jeden wyraz nie pochodzi od drugiego, ani oba od jakiegoś dawniejszego prawyrazu. Pojęcie tej pierwotnej affinitas jużeśmy spotkali wyżej; powtarza się ono stale u Wundta. Jednakowoż jestto pojęcie, którem operować można tylko odnośnie do najpierwotniejszej epoki języka, odnośnie do powstawania owych fonetycznych giestów i fonetycznych metafor, jak je W. nazywa. Jestto epoka, z którą językoznawstwo nie może mieć nic do czynienia; i z pojęciem takiego pokrewieństwa nie możemy mieć nic wspólnego. Jeżeli kiedyś powstawały twory językowe, podobne do siebie znaczeniowo i fonetycznie, ale niezależnie od siebie, to znaczy, nie jeden od drugiego, tylko na mocy owej ogólnej affinitas dźwięku i sensu, to epoka ta jest tak odległą, na owych tworach dokonało się tyle zmian fonetycznych i znaczeniowych w ciągu długich wieków poprzedzających naszą językoznawczą praepokę[1], że tego rodzaju związki nie mogą grać żadnej roli.

A zatem, jeżeli W. dalej powiada (459): »In der Sprachwissenschaft hat man meist die erste dieser beiden denkbaren Entstehungsweisen der Sippengemeinschaft für die regelmässige gehalten«, to trzeba tylko zaznaczyć, że jestto zupełnie uzasadnione, a dalej, że językoznawstwo wyłącznie (nie »meist«, jak W. powiada) z tym rodzajem pokrewieństwa się liczy. W epokach historycznych spotykamy wprawdzie pewną ilość tworów onomatopoetycznych, brzmiących podobnie w rozmaitych językach indoeur. (albo i w rozmaitych dyalektach jednego języka) i wywołujących podobne wyobrażenia, ale właśnie, ponieważ powstają niezależnie od siebie, ponieważ uchylają się po części z pod działania praw fonetycznych (np. giermańskiej i niemieckiej »Lautverschiebung«, albo zwykłego traktowania no-

[1] Która zresztą sama także nie jest chronologicznie jednolitą.

sówek w językach słowiań.), przynajmniej dopóki ten charakter onomato poetyczny zachowują, nie przyjmujemy genetycznego ich związku[1]) i ponieważ wogóle małą rolę grają w historycznym zapasie wyrazów, przeto ogółem biorąc wyłączamy je jako fakta, dla których ocenienia kryteryów nie posiadamy.

W. przechodzi dalej do krytyki sposobu postępowania, w jaki językoznawstwo przeprowadza jedynie przez siebie przyjmowany rodzaj pokrewieństwa wyrazów, zaliczanych do jednej familii. Jeżeli mianowicie jeden wyraz nie da się wyprowadzić gramatycznie z drugiego (jako jego derywat), przyjmuje się »pierwiastek« jako ich wspólne źródło, t. z. mówiąc empirycznie kompleks fonetyczny, na którym oba polegają i który jest wykładnikiem ich wspólnego znaczenia zasadniczego. Przytem przyjmuje się, że pierwiastek wyrazu pierwotnie sam był wyrazem. W ten sposób wydostaje się pewną ilość nie dających się już dalej analizować (ani fonetycznie ani znaczeniowo) elementów, t. j. pierwiastków, tworzących cały pierwotny zapas samodzielnych pojęć, jakim dany język rozporządzał. Ponieważ ilość pierwiastków w stósunku do masy wyrazów jest bardzo szczupła, przeto znaczenia, im przypisywane, są zwykle bardzo ogólne i nieokreślone i mają zwykle formę werbalną. Ztąd wynika, że przedmioty byłyby nazwane wedle ogólnych własności lub czynności na nich dostrzeganych: *ziemia* w germańskich językach *(Erde)* jako ,orana', *niebo* w swej łacińskiej postaci *(caelum)* jako ,puste, wydrążone', *błyskawica* jako ,świecąca' itd.[2]) Dla rozwoju pojęć wynikałoby z tego wszystkiego: 1) że pojęcia własnościowe (adiectiva) i stanowe (verba) utworzyły się przed pojęciami przedmiotowemi (substantiva); 2) że zjawisko pierwszorzędnego nazywania (primäre Namengebung) przedmiotów polega na podporządkowaniu przedmiotu pod ogólne pojęcie, czyli na zwężeniu znaczenia.

Wewnętrzna niemożliwość tej teoryi bije w oczy tem silniej, powiada W., im starsze i pierwotniejsze są pojęcia, których nazwy się analizuje etymologicznie. N. p. nazwy *ojca*, *matki*, *syna*, *córki*, *brata* i *siostry* w językach indoeuropejskich: *ojciec (pater)* miał być nazwanym jako ,obrońca, opiekun', *matka* jako ,wymierzająca, wydzielająca',

---

[1]) W. nazywa i ten rodzaj związku genetycznym, ponieważ polega na owej pierwotnej affinitas. Sądzę, że lepiej znacznie jest termin genetyczny zachować tylko w sensie dotąd przez językoznawstwo używanym.

[2]) Czy poszczególne etymologie, na których się W. opiera, są uzasadnione, to pomijam jako rzecz podrzędną. Zamiast nich można postawić pierwsze lepsze inne, bo nie o to chodzi.

brat jako ‚noszący' t. j. utrzymujący matkę i rodzeństwo po śmierci ojca, *siostra* jako ‚dojąca' itd. W. powiada (str. 461): »Diese Etymologien richten sich selbst. Wenn man auch ganz von der psychologischen Unmöglichkeit absieht, dass Begriffe wie ‚hüten, austheilen, melken', ja dass Metaphern wie ‚tragen' im Sinne von ‚erhalten' der Entstehung der einfachen Bezeichnungen für die Personen der nächsten Umgegung vorausgegangen seien, — was für einen Begriff von geschichtlicher Entwicklung schliesst schon die Voraussetzung in sich, eine bestimmte Organisation der Familie mit Theilung der häuslichen Arbeiten und mit einer bestimmten Ordnung der Erbfolge sei vorhanden gewesen, ehe die Personen selbst, denen diese Organisation ihre Stellung anwies, benannt wurden?«.

Błąd całej teoryi leży jednak wedle W. nie tyle w tego rodzaju zastosowaniach, bo najjaskrawszych z nich możnaby może uniknąć, co w zasadniczem, psychologicznem zapatrywaniu, wedle którego pierwszorzędne nazywanie (primäre Namengebung) jest logicznym procesem, ‚subsumcyą pod cechę lub zwężeniem znaczenia'. Nie jestto nawet ściśle w sensie logicznym (p. str. 462), a już psychologiczny stósunek, jedynie miarodajny, między przedmiotem a jego cechą jest przez takie pojmowanie obrócony wprost do góry nogami. Cechy przedmiotów są dla bezpośredniego psychologicznego doświadczenia częściami składowemi wyobrażeń: nie wyobrażamy ich sobie inaczej jak tylko na przedmiotach lub z przedmiotami [1]). Otóż nazywanie (Namengebung) jako proces psychiczny wychodzi zawsze od tego samego substratu wyobrażeniowego, tylko: jeżeli uwaga nasza jest skierowana na jego całość, to go pojmujemy jako przedmiot, jeżeli zaś na poszczególne elementy jego czyli cechy, to go pojmujemy (zależnie od charakteru cech) jako własność lub stan przedmiotu. Formie pojęciowej (przedmiot, własność, stan) odpowiada przytem forma wyrazowa (rzeczownik, przymiotnik, czasownik): dopiero w bardziej rozwiniętym okresie następują wraz z kategoryalnemi przemianami pojęć formalne przemiany wyrazów: pojęcia własnościowe i stanowe stają się przedmiotowemi objektami myślenia, co językowo wyraża się tworzeniem rzeczowników z przymiotników i czasowników, i naodwrót pojęcia przedmiotowe zmieniają się w własnościowe i stanowe, a w języku substantiva dają formy przymiotnikowe i werbalne.

---

[1]) ‚Przedmiot' zawsze w znaczeniu ‚Gegenstand' (nie w gramatycznym sensie).

Te zjawiska przemiany pojęć są oczywiście miarodajne dla wszystkich przypuszczeń o powstaniu pierwotnych znaczeń (praznaczeń) wyrazów. Otóż jest wprawdzie rzeczą prawdopodobną, że najwcześniej zostały w języku nazwane przedmioty: ale ten punkt wyjścia jest dla historyi rozwoju pojęć oddawna zasypany i chcieć wyprowadzać n. p. zapas wyrazów dzisiejszych języków indoeuropejskich z pewnej ilości prymitywnych imion o substantywnem znaczeniu byłoby prawie tak samo nieudanem, jak nieudaną była próba wywodzenia wszystkich wyrazów z niewielkiej liczby predykatywnych pierwiastków werbalnych. Tylko w stosunkowo nowych tworach jak *fructus*: *frui*, *serpens*: *serpere*, *That*: *thun*, *erneuern*: *neu*, *fischen*: *Fisch* itd. możemy obserwować kategoryalną przemianę pojęć wraz z towarzyszącą jej przemianą znaczeń, ale jak daleko w tył ten objaw sięga, nie wiemy. »Wie und in welcher Richtung solche Umwandlungen in einer vor der geschichtlichen Überlieferung liegenden Zeit erfolgt sind, darüber vermag uns die Geschichte der Sprache natürlich im allgemeinen keine Auskunft zu geben, sondern wir bleiben hier, so weit sich nicht aus der allgemeineren Vergleichung der sprachlichen Entwicklungen Anhaltspunkte ergeben, wesentlich auf psychologische Erwägungen über das angewiesen, was nach den Gesetzen des menschlichen Bewusstseins möglich oder wahrscheinlich ist.« (str. 464).

Tyle Wundt. Psychologiczne ujęcie istoty nazywania przedmiotów, własności i stanów, krytyczne uwagi o pojmowaniu tego zjawiska jako logicznego podporządkowania, oraz końcowe wywody są zupełnie przekonywujące i niewątpliwie słuszne. Ale w całej krytyce poprzedzającej są także rzeczy niesłuszne, fałszywe i sprzeczne z następującymi potem pozytywnymi wywodami. Pomijam już okoliczność, że W. polemizując z owem pojmowaniem powstawania nazw przedmiotów jako subsumcyi przedmiotu pod cechę czyli zwężenia znaczenia albo z etymologiami wyrazów oznaczających stopnie pokrewieństwa wyobraża sobie całkiem niesłusznie, że to jest zapatrywanie p o w s z e c h n e d z i s i e j s z e g o językoznawstwa. Nie ulega wprawdzie wątpliwości, że większość językoznawców nie pisałaby się na owo sformułowanie, a przynajmniej nie widziałaby w niem objaśnienia istoty zjawiska, tak jak z drugiej strony od podobnych etymologii oddawna się wstrzymuje, nie mówiąc o tem, że niektóre z nich są pozytywnie fałszywe. Jak powiadam, to można pominąć: bo językoznawstwo widząc, że dotychczasowe próby objaśnienia istoty zjawisk znaczeniowych się nie udały, a dalej, nauczywszy się w racyonalny sposób zapatrywać na całą praepokę indoeuropejską, wogóle wstrzymuje się od glottogonicznych spekulacyi, a wobec semazyolo-

gii zachowywa się wyczekująco. Czyli w literaturze naszej jest poprostu o tych wszystkich kwestyach głucho: więc z milczenia mógł W. wyciągnąć wniosek wedle zasady: qui tacet, consentire videtur. Ale nie można pominąć innych rzeczy. Przedewszystkiem muszę z naciskiem podkreślić znowu, że W. miesza językoznawczą praepokę, nasze »pierwotne« znaczenia i formy (= tylko: najdawniejsze, do jakich dojść można drogą regresywnej analizy), z epoką poczynającego się wydzielania pojęć ze zbiorowych wyobrażeń, chociaż językoznawstwo dawno i z wszelką racyą złożyło takie pojmowanie ad acta i chociaż W. sam podkreśla, że epoka pierwszego nazywania przedmiotów jako wogóle najpierwszych nazw pojęciowych jest dawno w językach zasypana, czyli że nie można wywodzić zapasu wyrazowego dzisiejszych języków indoeuropejskich z pewnej ilości prymitywnych imion. Jakie z tego wynikają sprzeczności i fałsze, zaraz niżej wykażę, tylko jeszcze przedtem uwaga à propos pierwiastków. Wundt zdaje się nie wie, że analizując etymologicznie języki indoeuropejskie i dochodząc w ten sposób do niedających się już dalej analizować morfemów wydostajemy obok dosyć szczupłej ilości pierwiastków, to jest fonetyczno-znaczeniowych morfemów, tworzących, żeby się tak wyrazić, jądro całej masy faktycznie danych wyrazów, także jeszcze znaczną ilość niby »jednowyrazowych pierwiastków«, innemi słowy, wyrazów, których część rdzenna, pozostająca po odciągnięciu znanych nam elementów tworzywnych, nie pojawia się w innych wyrazach. Jasną analogię do tego daje zapas wyrazowy poszczególnych języków indoeuropejskich, w których jedne z pierwiastków ogólnieindoeuropejskich bujnie się dalej rozgałęziają, inne w pojedynczych tylko jeszcze wyrazach się zachowały, inne wreszcie zgoła znikły. To jest rzecz całkiem prosta. Pomijając inne momenty, przecież łatwość kojarzenia się jakiegoś wyobrażenia z innemi, łatwość jego przekształcania się w inne formy pojęciowe zależy od jego części składowych i nie wszystkie wyobrażenia są pod tym względem sobie równe: jedne będą posiadać tę łatwość w stopniu prawie nieograniczonym, inne w stopniu bardzo małym. A więc i wyrazy je oznaczające: jest chyba rzeczą całkiem zrozumiałą, że parentela n. p. naszego wyrazu *sypać* jest trochę liczniejsza (*sypki*, *nasyp*, *wyspa*, *ospa*, *usypisko*, *wysypka*, *osypka* itd. itd.) niż n. p. wyrazu *barć*.

Wundt krytykując praktykę językoznawczą, prowadzącą do przyjmowania pewnej, szczupłej ilości pierwiastków o znaczeniu werbalnem pomija ten ważny, podniesiony tu moment, to znaczy nie widzi, że dla epoki dostępnej dla nas drogą analizy przyjmuje się obok pewnej ilości pierwiastków werbalnych także znaczną ilość pierwiastków jednowyra-

zowych o znaczeniu przeważnie konkretnem i przedmiotowem. I to jest w porządku. Ta epoka nie jest żadną epoką pierwotną: w niej, tak samo prawie jak w historycznych fazach języków ideur., głównem źródłem tworzenia się nowych pojęć są pojęcia werbalne, spostrzegane w nieskończonych zmiennych wypadkach na wyobrażeniach, jużto jako niezależne tychże stany, jużto jako wywołane z udziałem człowieka (w wytworach jego kulturalnego rozwoju). Natomiast konkretne pojęcia przedmiotowe odznaczają się daleko większą nieruchomością.

Jeżeli Wundtowi nie podobają się wyniki analizy językoznawczej, przedstawiające, że *Erde* została nazwaną od czynności orania i t. p. (p. wyżej str. 40)[1], to — pomijając naturalnie kwestyę uzasadnienia każdej poszczególnej etymologii, bo to rzecz w tym związku obojętna — jestto wynikiem fałszywych wyobrażeń o językoznawstwie. Dlaczego W. nie może przyjąć takich wywodów, stojących przecież na równi z historycznymi stosunkami *serpens*: *serpere* itd.? Tylko dlatego, że epokę powstawania wyrazów jak *ziemia (Erde)*, *niebo (caelum)* itd., niemających jasnego źródła wyrazowego, wyobraża sobie jako zasadniczo różną od epoki historycznej, jako psychiczną praepokę. Więc nie zgadza się na tak pojmowane etymologie, na nazywanie przedmiotów od czynności lub przymiotów, na nich dostrzeganych, bo z tego wynikałoby, że pojęcia własnościowe i stanowe utworzyły się przed pojęciami przedmiotowemi! Może być bardzo, że wszystkie etymologie nazw pokrewieństwa są fałszywe, ale nie dlatego, jak W. myśli. Powiada on, że istnienie pojęć ‚ochraniać, wydzielać, doić' i podobnych przed nazwami osób najbliższego otoczenia jest psychologiczną niemożliwością, jak niemożliwem jest przypuszczenie stałego ukształtowania się familii przed nazwaniem osób, w skład jej wchodzących. Tak, to jest niewątpliwie niemożliwe. Ale też etymologie te (wszystko jedno, czy są pozytywnie fałszywe, czy nie) wcale podobnych zapatrywań nie zawierają! Wundt zgoła zapomina, czy nie wie, że najkonkretniejsze pojęcia ciągle zmieniają swe nazwy. Jeżeli n. p. *ręka* w językach słowiańskich i baltyckich i tylko w nich została nazwaną jako ‚chwytająca, zgarniająca', zatem jako ‚łapa', co możemy pozytywnie stwierdzić (: litewskiego werbum *rinkù* ‚zbieram'), to czyż człowiek o zdrowych zmysłach wyciągnie z tego wniosek, że u Słowian pojęcie ‚zgarniania' rozwinęło się i znalazło swój językowy

[1] W. ostatecznie przyjmuje te etymologie, ale w sensie swej »primäre Namengebung«, to jest w odnośnych pierwiastkach nie widzi wogóle realnych wyrazów, a tem mniej czasowników lub przymiotników. Bo wedle niego pochodzą one z epoki, w której te formy pojęciowe jeszcze istnieć nie mogły. Por. wogóle następujący ustęp.

wyraz przed nazwaniem ręki? Nie: z tego tylko wniosek, że słow. *rąka* lit. *rankà* wyparło powoli jakąś dawniejszą nazwę, tak jak n. p. w białoruskiem wyraz *ciapłó*, albo w serbskiem *vatra* wypierają coraz bardziej stary wyraz *ogień*, albo jak dyal. niem. *Knan* (*Knän* ⟵ średniogórnoniem. *genanne*, *genenne* ‚tego samego nazwiska') zastąpiło wyraz *Vater* itd. itd. A jak już tyle razy podnosiłem, nie mamy prawa mierzyć inną miarą dawniejszych trochę wyrazów, boć n. p. nazwy *siostry*, *brat*ı itd. są według wszelkiego prawdopodobieństwa już x-tem nazwaniem odnośnych pojęć, tak jak są niemi napewno całe szeregi trochę późniejszych nazw najrozmaitszych najzwyklejszych pojęć.

Że nasze indoeuropejskie, językoznawcze pierwiastki istniały jako samodzielne wyrazy właśnie w tej formie, w jakiej je z całego szeregu pokrewnych wyrazów abstrahujemy, tego nikt nie przypuszcza. Ale że te morfemy w tej lub innej postaci rzeczywiście istniały jako wyrazy, jako realne wyniki dawniejszego rozwoju, to chyba jasne jak słońce. Co się zaś tyczy ich znaczenia, to po pierwsze, jak już mówiłem, absolutnie nic niema w tem dziwnego, że pierwiastki wykazujące znaczną ilość tworów pochodnych są znaczenia werbalnego, zwłaszcza że wyrazy werbalne są wogóle stalsze (o tem mówi sam W. później, p. str. 478), niż wyrazy innych kategoryi pojęciowych; powtóre trzeba podnieść, że przypisywane przez nas pierwiastkom znaczenie jest tylko **opisaniem** jego, co się właśnie daje wygodnie zrobić w formie werbalnej, a nie idzie za tem, żeby w każdym poszczególnym wypadku ręczyć za tę werbalną formę znaczenia. Znaczenie rdzennej morfemy (pierwiastku) *ag* (z palatalnem ĝ) opisuje się przez ‚pędzić, gnać, prowadzić', bo i trudno jest inaczej to urządzić; zresztą dla wyrazów historycznych zawierających tę morfemę rdzenną jestto prawdopodobnie uzasadnione (*ager* = ἀγρός = *Acker* = sanskr. *ajra-s*, znaczyło właściwie, jak wykazuje wyraz sanskrycki, to co nasze ‚wygon' itp.). Ale nie idzie zatem, żeby przypuszczać, że ta morfema rdzenna w dawniejszej swej historyi była verbum! Ba, ostrożni badacze analizując verbum ἄγω = *ago* = skr. *ájāmi* i rzeczownik ἀγός i znajdując w nich tę samą morfemę *ago-* już nie chcą rozstrzygać, czy nomen jest deverbativum, czy verbum denominativum, czy też może ta morfema dawniej, przed rozwinięciem się historycznie danych końcówek, odpowiadała pojęciu zawierającemu w sobie i jedno i drugie.[1]) A śmielsi już dawno wyrazili zdanie, że wszystkie

[1]) Chociaż to ostatnie przypuszczenie nie wydaje mi się prawdopodobnem: epoka t. z. tematycznych morfemów nie jest chyba zbyt odległą. To, że te twory były

verba indoeur powstały pod względem formalnym z imion zapomocą łączenia tychże z pierwotnemi zaimkami, t. j. późniejszemi końcówkami osobowemi.

Że epoka naszych zwykłych »pierwiastków« nie jest żadną pierwotną epoką, to jest samo przez się jasne. Ale możemy językowo dowieść tego. Mianowicie w t. z. waryacyi i determinacyi pierwiastków mamy wyraźne ślady poprzedzającego ją, obracającego się w starszych formach, rozwoju językowego. Odsyłam w tym względzie do książki PER PERSSONA, Studien zur Lehre von der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation

3. *Nazywanie przedmiotów (Benennung der Gegenstände).*

W. daje w tym ustępie bardzo jasno, ale jednak niewystarczająco sformułowaną psychologiczną teoryę nazywania przedmiotów. Istota tego zjawiska polega na zasadniczych własnościach apercepcyi: jej ciasność sprawia, że z pomiędzy rozmaitych elementów wyobrażenia apercypujemy wyraźniej tylko pewną ich ilość. Stąd nazwa przedmiotu jest skutkiem pewnej, ściśle ograniczonej części składowej jego wyobrażenia, którą nazwiemy cechą dominującą, to jest tego częściowego wyobrażenia, które stoi w chwili apercepcyi w t. z. punkcie widzenia (Blickpunkt). Jedność zaś apercepcyi sprawia, że apercypowana w danej chwili zawartość świadomości, składająca się z rozmaitych części składowych, jest jednolitą, przedstawia się jako jedno wyobrażenie. Stąd jedność nazwania. Krótko mówiąc: nazywanie przedmiotów odbywa się wedle pojedynczej cechy, t. z. polega na uwydatnianiu pojedynczej cechy, wchodzącej w skład wyobrażenia. N. p. *frumentum: frui*, odpowiadające mniej więcej naszemu *żyto* w jego dawniejszem znaczeniu ,zboże': *żyć*; *pecunia*, ἀργύριον itd.

Wyraz oznacza zatem zawsze złożone wyobrażenie, którego jedna część składowa w chwili nazwania była apercypowana jako dominująca: z tym elementem dominującym (ε) zlewa się obraz fonetyczny (*n*) w stałą komplikacyę, z którą wszystkie inne stałe (*A*) i zmienne (*X*) składniki wyobrażenia są skojarzone jako relatywnie mniej wyraziste.

Zatem konstytucyę zjawiska nazwania przedmiotu możemy wyrazić formułą *n* ε (*A*. *X*.), przyczem nawias obejmuje elementy mniej wyraźnie apercypowane. Z chwilą, kiedy nazwa powstała, ona staje się naj-

---

podstawą morfologiczną indoeuropejskiej apofonii, nic nie przeszkadza zapatrywaniu, że t. z. tematyczna samogłoska była elementem tworzywnym.

stalszym składnikiem całej komplikacyi: ꝫ (które zresztą samo przez się mogło należeć do *X* i które wogóle nie jest czemś stałem) wskutek ciągle zmieniających się warunków apercepcyi może się cofnąć i zwykle się cofa między mniej wyraźne składniki, tak że pozostaje tylko stała asocyacya między *n* a całym, nieustannie płynnym tworem (*A. X.*).

Poza tem, streszczonem tu krótko, sprowadzeniem zjawiska nazywania przedmiotów do jego psychologicznych podstaw [1]), które także jeszcze potrzebuje ważnego, a nawet istotnego uzupełnienia, jest w tym ustępie kilka rzeczy, bezpośrednio fałszywych. Od nich zacznę.

W. rozróżnia dwojakie nazywanie przedmiotów: pierwszorzędne i drugorzędne (primäre i secundäre Benennung). Drugorzędną jest dla niego nazwa, pochodząca od jakiegoś dawniejszego wyrazu o wyrobionej formie pojęciowej, czyli nazwanie przedmiotu zapomocą przeniesienia nań istniejących już przedtem nazw przymiotów lub stanów, co się wyraża formalnie kategoryalną przemianą pojęć (przymiotowych lub stanowych na przedmiotowe), w języku zaś przemianą przymiotnika lub verbum na rzeczownik. Równocześnie z tą formalną przemianą odbywa się i materyalna zmiana znaczenia, to jest skojarzenie wszystkich innych cech wyobrażenia, inaczej mówiąc całego wyobrażenia, z cechą właściwie nazwaną. »Im Gegensatze zu dieser secundären wird die Benennung eines Gegenstandes dann mit grösserer oder geringerer Wahrscheinlichkeit als eine p r i m ä r e betrachtet werden können, wenn [*a*] sie nicht aus einem andern Wort abgeleitet, sondern höchstens auf einen Lautcomplex, eine »Wurzel« zurück verfolgt werden kann, die das Wort mit anderen, muthmasslich gleich selbständigen Wörtern gemein hat, und wenn [*b*] überdies der Begriff selbst als ein relativ ursprünglicher vorausgesetzt werden darf« (str. 464/5). Te oba kryterya, zaznaczone dodanemi przezemnie literami *a* i *b*, zostały już poruszone w poprzednim ustępie. Pierwsze redukuje się do tego, że W. uważa nasze pierwiastki, jak to jeszcze na str. 472 w związku z psychologiczną analizą formuły *n* ꝫ (*A.* X.) wywodzi, za czyste abstrakcye. Powiada mianowicie: element ꝫ nie istnieje jako izolowane pojęcie, tylko jako cecha całego wyobrażenia, bo niema cech, któreby nie były cechami przedmiotów. »Wenn irgend eine Eigenschaft klarer appercipirt wird als der gesammte übrige Gegenstand, so muss dieser doch immerhin ebenfalls appercipirt

---

[1]) Oczywiście w zastosowaniu do swej (tj. Wundta) psychologii; to jest właściwą zasługą Wundta. Sam fakt, bijący w oczy, że w nazwach przedmiotów zawarta jest tylko jedna, nieraz przemijająca ich strona, zauważono i wypowiadano oddawna. Tylko że formułowano go fałszywie.

werden, und der Name *n* wird daher auch niemals auf das Merkmal ε allein, sondern stets auf das Ganze, zu dem ε gehört, bezogen«. (471). To pojęcie ε, nie istniejące osobno, odpowiada, jeżeli je pomyślimy osobno, oczywiście temu, co nazywamy ‚znaczeniem pierwiastkowem' (etymologicznem). »In der That ist genau in demselben Sinne das Element ε erst das Product der Zerlegung des ganzen Begriffs *n* ε (*A. X.*), wie die »Wurzel« kein real existirendes Wort, sondern ein Product der vergleichenden Analyse einer Reihe verwandter Wörter ist. Daraus ergibt sich für die sprachlichen Bezeichnungen jener dominirenden Merkmale dasselbe, was für die Urbedeutungen der »Wurzeln« gilt: wie die dominirenden Merkmale von uns erschlossen, so sind jene Bezeichnungen erst von uns und mit den uns geläufigen Sprachmitteln geschaffen. Auf der Stufe dagegen, zu der uns die Entstehung der Gegenstandsbezeichnungen zurückführt, haben wir jene Merkmale zwar als in der Apperception vorherrschende, *nie aber als isolirt benannte* vorauszusetzen. Sie bestimmen die Benennung des Gegenstandes, bringen den Namen desselben dadurch in Beziehung zu den Namen anderer nach demselben oder einem ähnlichen Merkmal benannter Gegenstände. Doch nach allem, was wir von der allmählichen Entwicklung der Begriffe wissen, ist zu vermuthen, dass es eine sehr lange Zeit gedauert hat, bis jenem thatsächlichen Einfluss der dominirenden Merkmale ihre Unterscheidung von den Gegenständen selbst gefolgt ist«. (473). Przytoczyłem cały ten wywód, bo jest ważny dla zapatrywania Wundta i jasno wskazuje, gdzie leży błąd zasadniczy. Po tem, com powiedział w poprzednim ustępie, nie wiele dodać wypada. Jako przykłady dla pierwszorzędnego nazywania przedmiotów przytacza W.: *caelum* jako ‚puste, sklepione' (: *cavus*, *caulis*), οὐρανός jako ‚wysokie, wzniosłe' (: ὄρος), *Himmel* jako ‚ojczyzna (bogów)' (: *Heim*), *terra* jako ‚sucha' (: *torrere*), γῆ γαῖα jako ‚urodzajna' (: γύα), *Erde* jako ‚zamieszkała lub uprawna' (: starogórnoniem. *artôn* ‚zamieszkiwać, uprawiać': ἀρόω, *arare*, *orać*), *femina* jako ‚karmiąca t. j. dająca ssać' (: *felare filius*) itp. Różnica tych nazwań od drugorzędnych jak *frumentum*: *frui*, *Getreide* ← starogórnoniem. *gitregidi* : *tragen*, *pecunia* : *pecus*, ἀργύριον : ἄργυρον itp. polega wedle W. na tem, że *tu* nazwy wyszły od cech przedmiotu, już rozróżnianych jako formy pojęciowe (przymiotów i stanów) od pojęcia przedmiotu, a co za tem idzie, i jako formy wyrazowe (adiectivum, verbum w przeciwieństwie do substantivum); natomiast *tam* mamy do czynienia z nazwami, powstałemi w epoce, gdzie to wyróżnienie jeszcze nie nastąpiło, gdzie zatem historycznie nam znanych form wyrazowych jeszcze nie było. Jeżeli więc wydostając przez analizę logiczną element

ě nazywamy go zapomocą historycznych środków językowych (,puste', ,wysokie', ,sucha' itd.), to temu, tak samo jak i odnośnym pierwiastkom o tak formułowanem znaczeniu, nie odpowiada żadna realna egzystencya. Wywody Wundta są tak dziwne i obracają się wskutek zasadniczo fałszywego pojmowania rozwoju »przedhistorycznego« języka w takim circulus vitiosus, że niełatwo jest się w nie wmyślić.

Jeżeli, przypuszczając, że nie wiem nic o przymiotniku *neu*, z szeregu wyrazów albo nazwań pokrewnych jak *Neuheit*, *neulich*, *Neuigkeit*, *erneuern*, *Neuerung* itd. wyciągnę morfemę rdzenną im wspólną *neu-*, nazwę ją pierwiastkiem i zaopatrzę znaczeniem ,nowy', to taki pierwiastek zapewne będzie abstrakcyą, bo nie wiem, czy kiedy rzeczywisty wyraz istniał właśnie w tej formie *neu*; może być, że rzeczywisty wyraz brzmiał tylko *neue* lub inaczej. Ale też tego wcale nie twierdzę; robiąc analityczną językoznawczą konstrukcyę taką: »wyrazy *Neuheit*... pochodzą od pierwiastka *neu-* ,nowy'«, wiem o tem, żem może opuścił wykładnik formalny (adjektywny); że może w czasie, kiedy wyraz pierwiastkowy istniał, dyftong jeszcze nie brzmiał jak *-eu-*, tylko inaczej; że może ten dyftong powstał przez ściągnięcie z dwu zgłosek; że może przed *n* była przedtem jeszcze jaka spółgłoska itp., czyli wiem, że te wyrazy *Neuheit* itd. może powstały w epoce, kiedy pierwotny wyraz brzmiał znacznie inaczej, albo że jedne powstały z wcześniejszej formy, a inne z późniejszej; wiem, że te wyrazy może nie wszystkie wprost od owego pierwiastkowego zostały urobione; że może w czasie powstania niektórych z nich na wzór podobnych innych oboczności morfologicznych ten pierwiastkowy wyraz już nie istniał.... To wszystko wiem, albo raczej możliwość tego przypuszczam, i to wszystko rozumie się samo przez się; zaznaczam to kreseczką kładzioną po »pierwiastku«: *neu-*. Z tem wszystkiem morfema *neu-* ze znaczeniem ,nowości' t. j. twór fonetyczny *neu-*, będący wykładnikiem w tej lub owej formie wyrazowej pojęcia ,nowości' w tej lub owej formie pojęciowej miał i ma egzystencyę realną psychologiczną. Dowodzi tego niezbicie sam fakt urabiania i tworzenia wyrazów, niemożliwy, gdyby to, co nazywamy tematami i pierwiastkami, nie tworzyło w duszy czegoś w rodzaju gatunkowego pojęcia, wydzielonego z całego szeregu psychofonetycznych pojęć jako element im wspólny. To samo stosuje się oczywiście w zasadzie do praindoeuropejskich pierwiastków. Nie twierdzimy, że były w tej postaci wyrazami, ale były realnemi morfemami, na których się opierały wyrazy,

Jeżeli zaś W. epokę swego ,pierwszorzędnego nazywania przedmiotów, egzemplifikowaną na przytoczonych przykładach indoeuropejskich,

uważa za epokę powstawania nazw przedmiotowych wogóle, z niewydzielonemi jeszcze cechami (z których dopiero znacznie, znacznie później rozwinęły się i zostały nazwane przymioty i stany), za epokę zatem, w której nazwy przedmiotów powstały jako jakieś pierwotne kompleksy fonetyczne, bezpośrednio na mocy swego charakteru fonetycznego określające te przedmioty wedle ich cech dominujących, ale jeszcze nie wydzielonych, — to to, jak już podnosiłem, jest rzeczywiście niepojęte. Wundt ma naprawdę słabe wyobrażenie o długości historycznego rozwoju języka, albo raczej z gruntu fałszywe wyobrażenie o niezmiernej, sięgającej początków (oczywiście początków w powyższym sensie, nie absolutnych, gubiących się w najdawniejszych stadyach rozwojowych rodzaju ludzkiego) nazywania fazie językowej, z której wyszły wyrazy jak *caelum*, *Himmel*, *terra*, *Erde* itd.!

Przypuszczam, że przyczyną tego jest analizowanie języków t. zw. dzikich ludów, stojących na nizkim stopniu kultury, języków odźwierciedlających często dosyć pierwotny stan życia psychicznego. Jeżeli dziś są ludy, mające pewną kulturę (bo ludów bez kultury wogóle niema: pojęcia »człowiek« i »brak kultury« wykluczają się wzajemnie), których język obraca się w formach wskazujących na nieprzeprowadzone jeszcze wyraźnie i konsekwentnie wydzielenie pojęć przymiotowych i stanowych z pojęć, a raczej wyobrażeń, przedmiotowych, to — myśli może nieświadomie W. — w epoce praindoeuropejskiej mamy prawo widzieć epokę trochę dawniejszą, epokę wyobrażeń przedmiotowych, konglomeratowych. Ale różne odłamy ludzkości nie rozwijają się w jednem tempie. Jedne, t. zw. dzikie ludy, uczłowieczywszy się pozostały widocznie potem przez długie tysiące lat w nierozwijającem się zasadniczo stadyum; inne t. zw. cywilizowane, przeciwnie. Jeżeli uprzytomnimy sobie, że języki indoeuropejskie przez te trzy tysiące lat, przez jakie je bezpośrednio obserwujemy, pod względem pojęciowym, to jest pod względem form wyrazowych jako wykładników form pojęciowych, wcale się nie zmieniły, to dla epoki, w której wydobywane przez nas pierwiastki czy tematy całego zapasu wyrazowego tych języków grały rolę morfem wyrazowych, więc dla epoki bezpośrednio poprzedzającej historycznie daną a także praindoeuropejską w ściślejszem tego słowa znaczeniu morfologiczną epokę, nie możemy przyjąć nagle istnienia tylko jednej formy pojęciowej. Pamiętać przytem należy, że prajęzyk indoeuropejski składający się ze stu czy dwustu pierwiastków, więc niby ze stu czy dwustu nieokreślonych pojęć, jest fikcyą, spotykaną dziś tylko u MAXA MÜLLERA et consortes. Wspomniałem już, że analiza języków indoeuropejskich wskazuje na dawniejsze stadyum, widocznie o wiele tysięcy lat wyprzedzające

epokę ich morfologiczną (t. z. o charakterze takim, jak każdego języka indoeuropejskiego w najdawniejszej jego znanej fazie), i bezpośrednio poprzedzające epokę naszych pierwiastków (czy baz, czy tematów), niewątpliwie także mającą charakter głównych form wyrazowych, a mianowicie stadyum tak zwanej waryacyi i determinacyi pierwiastków. To może była epoka niewydzielonych jeszcze pojęć stanowych i własnościowych. Niech więc Wundt, jeżeli chce i może, tam przeniesie swoją epokę pierwszorzędnego nazywania przedmiotów. Dla nas pojęcia »pierwszorzędny« i »drugorzędny« mogą mieć tylko to znaczenie, które rzeczywiście z niemi wiążemy: znaczenie czysto praktyczne, morfologiczne, gramatyczne, względne.

Że W. porusza się w circulus vitiosus, na to wystarczy porównać z jego wywodami w tym ustępie to, co mówił na końcu ustępu drugiego: »Doch so wahrscheinlich es danach auch sein mag, dass Gegenstände am frühesten in der Sprache benannt wurden, für die Entwicklungsgeschichte der Begriffe ist dieser Ausgangspunkt längst verschüttet; und es würde ein nahezu ebenso verfehltes Unternehmen sein, etwa den Wortvorrath unserer Culturspracheh aus einer Anzahl primitiver Nomina von substantivischer Bedeutung ableiten zu wollen, wie es der Versucn war, alle Wörter auf eine kleine Summe prädicativer Verbalwurzeln zurückzuführen.« (str. 464) itd.

W końcu jeszcze przypomnę, że i drugie kryteryum pierwszorzędnego nazywania przedmiotów, które W. przytoczył, mianowicie względna pierwotność pojęć, nie ma żadnego pozytywnego znaczenia wobec faktu, o którym wspomniałem w poprzednim ustępie, że i najzwyklejsze, najkonkretniejsze, najpierwotniejsze pojęcia nieustannie zmieniają swe nazwy.

Teraz przechodzę do istotnego uzupełnienia psychologicznej teoryi nazywania przedmiotów. Wundt rozpatrując to zjawisko i sprowadzając je do jego psychologicznego znaczenia zapomniał zupełnie o elemencie tworzywnym odnośnych wyrazów. Ogromna większość nazw przedmiotów w językach indoeuropejskich składa się nietylko z tak zwanego pierwiastka, ale i z całkiem jasno się przedstawiających elementów tworzywnych, które nazywamy sufiksami. Ilość rzeczowników t. z pierwiastkowych, w których takich elementów nasza analiza gramatyczna nie wykazuje, gdzie zatem wyraz — pominąwszy końcówki przypadkowe, służące za wykładniki stósunków między pojęciami w zdaniu — składa się tylko z »pierwiastka«, jest niewielka. Nie ulega zresztą wątpliwości, że w tych wypadkach mamy do czynienia tylko z pozornie jednolitymi tworami, bo po pierwsze, taki pierwiastek może być rezultatem dawniej-

szego, złożonego tworu, powtóre, według dzisiejszych zapatrywań jest rzeczą prawdopodobną, że wszystkie t. z. pierwiastkowe nomina miały dawniej t. z. tematyczną samogłoskę (cf. teoryę STREITBERGA).

Zresztą możemy nie rozstrzygać tego pytania: stoi ono w związku z kwestyą, czy determinowane pierwiastki a raczej tematy reprezentują epokę wyrobionych, zasadniczych form pojęciowych i wyrazowych, czy nie. Powyżej oświadczyłem się za tem. i jestem silnie przekonany o słuszności tego zapatrywania, ale w tym związku, jak powiadam, możemy takie nazwy przedmiotów na bok usunąć, mówiąc, że może to są resztki dawniejszego typu formalnego. My chcemy rozpatrzeć przedewszystkiem historycznie panujący typ.

Otóż W. przechodzi, jak już zauważyłem, obojętnie obok tego faktu, że nazwy przedmiotów zawierają dwa, wyraźnie się różniące, chociaż składające jednolitą całość, elementy. Zaznacza tylko, mówiąc o swem drugorzędnem nazywaniu przedmiotów, że przy niem następuje zawsze zmiana formy wyrazowej, to znaczy, że nazwy przymiotów lub stanów, wchodzących w skład wyobrażeń, przenoszą się na te wyobrażenia zapomocą zmiany formy przymiotnikowej lub czasownikowej na substantywną. To sprowadza zawsze zarazem materyalną zmianę znaczenia, bo przedmiot, nazwany tak utworzoną formą rzeczownikową, posiada prócz owej cechy także jeszcze rozmaite inne, a wszystkie się kojarzą z tą cechą w jednolite pojęcie. Tu dodam, że z punktu widzenia, czy nowo powstała nazwa posiada ten tworzywny element rzeczownikowy, także wypadki pierwszorzędnego nazywania przedmiotów wedle rozróżniania Wundta tu należą. W jasnej postaci nie posiadają ich tylko, jak mówiłem, t. z. nomina pierwiastkowe, o których Wundt nic nie mówi.

Otóż rzeczywiście nie rozumiem, jak W., zaznaczając kategoryalną przemianę pojęć i odpowiadającą im formalną przemianę wyrazów, mógł w dalszym ciągu nie troszczyć się o to zjawisko.

Przypatrzmy się jeszcze najpierw kilku jasnym nazwom przedmiotów, wziętym z języka polskiego. *Pstrąg* został nazwany od dominującej cechy pstrości, czyli od przymiotu, nazwanego adjektywną formą 'pstry', ale nazwa *n* obok elementu *pstr-*, grającego rolę pierwiastka i odpowiadającego elementowi $\mathfrak{z}$ formuły *n* $\mathfrak{z}$ (*A. X.*), zawiera jeszcze element *-ąg-* (w dawniejszej formie *-ongo-*), zapomocą którego forma pojęciowa przymiotowa zmienia się w formę przedmiotową, w związku z czem odbywa się materyalna zmiana znaczenia *pstry* ⟶ *pstrąg*. Cóż to znaczy, ta zmiana formy pojęciowej i wyrazowej? Oczywiście patrząc na zjawisko z punktu widzenia objektywnego, nie możemy się zadowolnić lo-

giczno-gramatycznem sformułowaniem stosunku, które nic nie mówi o istocie zjawiska. Element *-ąg-*, względnie jego poprzednik rozwojowy, był oczywiście w chwili nazwania [1]) wykładnikiem nie jakiegoś ogólnego pojęcia substancyalnego, tylko konkretnego pojęcia przedmiotowego, ‚ryba' lub ‚zwierzę', związanego w apercepcyi wraz z jego cechą dominującą ‚pstry' w jednolitem wyobrażeniu. Jest tedy rzeczą oczywistą, że nazwany został i przedmiot i jego cecha dominująca, czyli że nazwanie jest dwuczłonowe. Wynika z tego, że także apercepcya przedmiotu jest dwuczłonowa. Formuła zatem *n* $\mathfrak{z}$ (*A*. *X*) nie jest dokładna: jeżeli zostawimy *n* jako symbol wykładnika dla $\mathfrak{z}$, jeżeli zamiast (*A*. *X*) postawimy *A* jako symbol dla całego pojęcia przedmiotowego, a jako symbol wykładnika językowego dla *A* wprowadzimy *P*, to otrzymamy formułę (*n* + *P*) ($\mathfrak{z}$ + *A*), gdzie znaki + zaznaczają wyraźne w chwili powstania nazwy człony, a nawiasy, że te człony łączą się w całość.

To samo odnosi się oczywiście do wszystkich nazw wogóle: *szarak*, *siodło*, *podłoga*, *schody*, *stopień* itd. itd. Zgadza się to oczywiście z oddawna skonstatowanym w językoznawstwie faktem, że tak zwane sufiksy były pierwotnie samoistnymi wyrazami, czyli że każdy wyraz (mówimy w tej chwili o nazwach przedmiotów) indoeuropejski jest z pochodzenia, t. z. był w chwili swego powstania, *compositum*. Odsyłam dla oryentacyi i przykładów dającego się jeszcze skonstatować historycznie powstania sufiksów z samodzielnych wyrazów n. p. do Brugmanna Grundriss II. §§. 2. 4—5. Tu zwrócę na co innego uwagę Po pierwsze bardzo pouczającym jest fakt, że ta sama nazwa, to jest nazwa zawierająca nazwanie tego samego przedmiotu na podstawie tej samej cechy dominującej, w jednych językach występuje jako compositum, w drugich jako t. z. simplex, to znaczy twór, w którym rolę drugiego członu złożenia gra t. z. sufiks. N. p. *Neuland*: *nowina*, *Brandstätte*: *spalenisko*, *pogorzelisko*, *Grünkraut*: *zielenina*, *Wachmann*: *strażak*, *Weissfisch*: *białucha*, *Brandgeruch*: *spalenizna* itd. itd., objaw znany z praktyki wszystkim uczącym się lub uczącym języków, tłómaczom itd. Następnie: jak compositum podobne często jeszcze w naszych oczach wyrasta z połączenia formalnie samodzielnych wyrazów n. p. *wielkanoc*, *psubrat*, *tydzień*, ludowe *krzesnojciec*, *Czarnolas* z Czarny las itd. itd., tak też simplex gra rolę podobnego połączenia czy w tym samym, czy innym

---

[1]) Biorę przy tem oczywiście wyraz *pstrąg* tylko jako typ i myślę o epoce, w której *-ongo-* było jeszcze samodzielnym wyrazem.

języku: *starzec*, *glupiec* itd. I to nietylko jako logiczne określenie: *starzec* w chwili swego powstania [1]) był = *stary człowiek* czy *stary mężczyzna*, tak jak *nowina* = *nowa ziemia* = *Neuland* = *neues Land*.

Zupełnie to samo, mutatis mutandis, odnosi się do złożeń i t. zw. niezłożonych wyrazów, gdzie wykładnikiem elementu δ jest verbum. *Chodnik*, *płot* (: *plotę*), *schody*, *Stiege* (: *steigen*) itd. itd. jak są identyczne w swem powstaniu z tworami jak *Reitweg*, *Flechtwerk*, *Schreibfeder* itd. itd., tak też powstały z takich samych pierwotnych połączeń. Połączenia te dziś musimy opisywać zapomocą ,miejsce do chodzenia', ,pióro do pisania' albo podobnie, ale trzeba pamiętać, że to inna epoka. W czasach, kiedy powstawały nazwy tego typu, więc w epoce prapraindoeuropejskiej, verbum było tworem nie zróżniczkowanym formalnie tak jak dzisiaj: połączenia owe możemy sobie słabo uprzytomnić zapomocą infinitiwów, zwłaszcza staroindyjskich, albo zapomocą participiów.

Wundt mówiąc o powstawaniu nazw przedmiotów nie podnosi wyraźnie, że element δ może przedstawiać jako cechę dominującą przedmiotu wogóle jakiekolwiek pojęcie i to w jakichkolwiek jego stosunkach do pojęcia tego przedmiotu. Z przytoczonych jednak przykładów ἀργύριον, *pecunia* widać, że myślał przynajmniej o rzeczownikach. Trzeba to wyraźnie podkreślić, i oczywiście nazwy jak *wiatrak*, *suknia*, *drwal* itd. itd. w swej zasadniczej psychologicznej konstytucyi stoją na równi z powyższemi: cf. odpowiedniki jak *Windmühle*, *Weiberrock*, *Feuerstätte*. To samo odnosi się i do innych pojęć: *czworak* = *Vierkreuzerstück*, *czwórka*, *trójniak* (cf. *trójząb*); *tubylec* itp. Rzecz prosta jednak, że główną rolę jako cechy dominujące grają pojęcia przedmiotowe, własnościowe i stanowe. A zatem: nazwy przedmiotów w dostępnej dla nas bezpośrednio lub pośrednio epoce języków indoeuropejskich przedstawiają wynik zlania się dwóch nazw, przedmiotu i jego w danej chwili dominującej cechy, czyli są w swej istocie identyczne z kompozytami. Różnica polega tylko na stopniu zacierania się indywidualnej treści nazwy przedmiotu, zależnego od różnych momentów. Psychicznie odpo-

---

[1]) Jeżeli mówię, że w chwili powstania nazwy *starzec* albo *pstrąg* albo jakiejkolwiek innej takie było jej znaczenie psychiczne, to oczywiście mam na myśli zawsze tylko typ i epokę jego powstawania, kiedy t. zw. sufiks był jeszcze samodzielnym wyrazem, a nie epokę zupełnego zautomatyzowania sufiksu, jako wykładnika zautomatyzowanych i skróconych przebiegów psychicznych, których właściwą, pierwotną istotę dopiero wydobyć potrzeba.

wiada tej dwuczłonowości nazw widocznie analityczna funkcya jednościowa apercepcyi. Pr. niżej ustęp VI.

Jest to rzecz zasadniczego znaczenia dla historyi rozwoju pojęć wogóle. Chodzi tylko jeszcze o to, czy rzeczywiście wszystkie pojęcia przedmiotowe w ten sposób powstają. Pytanie to wobec podniesionego wyżej faktu, że wszystkie nazwy przedmiotów są dwuczłonowe, może się wydać zbytecznem. Łatwo jednak zrozumieć, że tak nie jest wobec analogicznego rozszerzania się typów morfologicznych, które nieustannie w historyi języka obserwujemy. Jeżeli nowsze języki indoeuropejskie przeprowadziły gruntowne wyrównanie licznych w prajęzyku klas morfologicznych (t. z. deklinacyj, czyli jak się obecnie mówi, typów tematycznych) na korzyść jednej lub dwu, to oczywiście mamy wszelkie prawo przypuścić, że to samo działo się i dawniej. Że mianowicie owe stare złożenia, które dały początek sufiksom, z chwilą, kiedy się zrosły całkowicie, tak że pierwotny drugi człon złożenia spadł do rzędu sufiksu, wywierały swój wpływ przyciągający na wyrazy niezłożone. Tak niewątpliwie w szerokim zakresie sufiks *-o-* ‖ *-e-*, *-ā-*.

O tem, że przypuszczenie takie jest konieczne, p. niżej wstęp do części drugiej.

Że Wundt tego nie dojrzał, że pozostawił bez związku obok siebie urabianie wyrazów, composita (w tomie pierwszym) i nazywanie przedmiotów, chociaż identyczność zasady urabiania wyrazów (ich sufiksów) z zasadą kompozycyi została jasno wypowiedzianą przez gramatykę porównawczą i chociaż w ślad zatem identyczność rozwoju znaczeniowego sama się narzuca, jest rzeczywiście dosyć dziwne.

Na zakończenie zwrócę jeszcze uwagę na to, że ogromnie pouczającem dla zdania sobie sprawy z powyżej omówionych faktów jest porównanie nietylko różnych stadyów rozwojowych poszczególnych języków indoeuropejskich, n. p. starogórnoniemieckiego, z dzisiejszym niemieckim, albo polskiego z niemieckim itd. itd. pod względem urabiania nazw przedmiotów jużto wedle starych typów sufiksalnych jużto wedle typów złożeniowych, ale w jeszcze wyższym stopniu porównanie z językiem innego typu, przedstawiającym pod tym względem stadyum, które języki indoeuropejskie przebyły już w dobie przedhistorycznej, to znaczy stadyum nazywania wyraźnemi kompozytami prawie wszystkich jeszcze wyobrażeń przedmiotowych. Zebrałem dosyć znaczną ilość przykładów z języków fińskich, jednak z braku miejsca i wobec łatwości zestawienia ich sobie na podstawie pierwszego lepszego słownika pomijam je tutaj.

4. Nazywanie własności (przymiotów) i stanów (Benennung von Eigenschaften und Zuständen).

Ustępu tego nie streszczam dokładniej odsyłając czytelnika do książki samej po wyjaśnienie psychicznego zjawiska wyłaniania się pojęć przymiotowych i stanowych ze zbiorowych wyobrażeń przedmiotowych. Tu tylko parę uwag krytycznych, dotyczących zastosowania tego w praktyce. W. mówi o psychologicznych procesach, na podstawie których rozwinęły się pojęcia i nazwy przymiotów i stanów, a które uważa za zasadniczo różne od zjawisk nazywania przedmiotów, ponieważ przymiotów i stanów nie można sobie inaczej wyobrażać jak tylko w połączeniu z przedmiotami. Otóż, o ile się to odnosi do epoki powstawania tych pojęć, to na to zgoda. Ale epoka, z którą w zakresie języków indoeuropejskich mamy do czynienia, nie jest nią, jak to wynika z faktu, że pierwiastkowe nazwy praindoeuropejskie przymiotów i stanów usuwają się z pod właściwej etymologii, rozważonego w związku z poprzednimi mymi wywodami. Bo o ile ktoś nie jest skłonny przypuszczać, że w owych pierwiastkach tkwią po części rzeczywiście pierwszorzędne w sensie Wundta nazwania (t. z. bezpośrednio z wyobrażeniem związane na mocy pierwotnej affinitas), jak to robi W. na str. 473 a także niżej na przykładach komplikatywnej zmiany znaczenia, to owego faktu nie może sobie inaczej wytłómaczyć, jak tylko przypuszczając, że epoka, w której te pierwiastki oznaczały jeszcze przedmioty, musiała dawno minąć, kiedy wszelki jej ślad zaginął

Stoję więc na stanowisku nietylko wyrobionych ale i nazwanych pojęć przymiotowych i stanowych, tak samo jak przedmiotowych, i nie mogę się dalej w tył zapuszczać. Otóż w tej epoce nazwania przymiotów i stanów są tak samo dwuczłonowe, jak nazwania przedmiotów, przyczem — podobnie jak wyżej — zaznaczam zasadniczą możliwość, że bezwzględna dwuczłonowość ich może polegać na analogicznem rozszerzeniu się zautomatyzowanych sufiksów, jako cech typów morfologicznych. Rozstrzygnięcie tej kwestyi nastąpi później. Nazywanie polega poza tem na apercypowaniu chwilowych cech dominujących, które mogą się przedstawiać, oczywiście jako części składowe złożonych wyobrażeń przedmiotowych, jużto jako przedmioty, jużto jako przymioty lub stany.[1]) N. p. *niebieski*, *gołąbkowy*, *piwny*, *czerwony*, *ogorzały*, *spa-*

---

[1]) U Wundta jest mowa tylko o nazywaniu przymiotów i stanów od przedmiotów. Zapewne, że to typ nazwań przeważający i starszy.

lony itd. Nazwania te odpowiadają złożeniom wyraźnym jak *himmelblau*, *kohlschwarz; rothweiss, jasno-żółty; glühroth* itd. Podobnie nazwania stanów: *nocować, dymić; bielić, szarzeć; pławić* itd., co odpowiada połączeniom jak *noc pędzić* (cf. w tym związku t. zw. figura etymologica), *schwimmen lassen* itd.

5. Tworzenie się pojęć oderwanych (Bildung abstracter Begriffe).

Ustęp ważny, roztrząsający tworzenie się pojęć gatunkowych i stosunkowych. Nie mogę tylko zrozumieć, skąd tu W. kategoryalną przemianę pojęć, jak *czarny* : *czarność* i t. d., nazywa korelatywną zmianą znaczenia! Bo po pierwsze nie zgadza się to absolutnie ze znaczeniem, jakie nadał temu pojęciu na początku, powtóre trzebaby całą jego »Namengebung« także pod to pojęcie podciągnąć, przyczem sprzeczność pozostałaby ta sama.

IV. Regularne zmiany znaczeniowe (Regulärer Bedeutungswandel).

W rozdziale trzecim postawił sobie W. ogólniejsze zadanie, polegające na skonstatowaniu, jak wogóle pojęcia powstają i dalej się rozwijają jako wynik postępowych zmian znaczeniowych, czyli z ogólnego przebiegu tychże starał się wydobyć prawa ogólnego rozwoju pojęciowego. W tym zaś rozdziale chodzi o specyalniejsze zadanie, polegające na zbadaniu psychicznych zjawisk, których wynikiem są poszczególne objawy zmian znaczeniowych czyli poszczególne zmiany i rozwój pojęć. Oba rozdziały uzupełniają się tedy wzajemnie.

1. Pojęcie i główne formy regularnej przemiany znaczenia (Begriff und Hauptformen des regulären Bedeutungswandels).

Istota ich polega na powszechnych, ciągłych zmianach apercepcyi. Warunkami ich są z jednej strony ogólne własności apercepcyi, jej jedność i wązkość, wyrażające się w omówionej poprzednio (str. 46 nstt.) formalnej konstytucyi każdego pojęcia, w występowaniu i zmianach składników dominujących i innych, z drugiej zaś strony jako materyalne warunki, na tle których apercepcya działa, asocyacye elementów danego pojęcia. Główną rolę grają tu skojarzenia równoczesne (simultane): asymilacya i komplikacya. Obok tych działają jeszcze jako poboczne warunki: wpływy uczuciowe i, jako wynik często powtarzających się skojarzeń, zgęszczanie się znaczeń.

2. *Asymilatywna przemiana znaczeń (Assimilativer Bedeutungswandel).*

Każde apercypowane wyobrażenie składa się z elementów bezpośrednich i reprodukowanych (dawniejszych): wzajemną asocyacyę tych elementów, o ile należą do jednorodnych tworów psychicznych, do tego samego zakresu zmysłowego, nazywamy asymilacyą. Asymilatywna zmiana znaczenia przez asymilującą apercepcyę polega na tem, że jednakie elementy nowego i dawniejszych wyobrażeń kojarzą się ze sobą, w ślad za czem idzie skojarzenie z wyrazem, jako wykładnikiem pojęciowym owych dawniejszych wyobrażeń. Ponieważ jednak z owymi jednakimi elementami są zespolone rozmaite inne, tworzące całość nowego wyobrażenia, więc jako znaczenie wyrazu występuje ta treść cała, czyli wyraz zmienia swe znaczenie.

Przytem są dwa główne wypadki możliwe: albo jednakie elementy należą do $\mathfrak{d}$, albo do $(A. X)$, stąd asymilatywna zmiana znaczenia a) przy niezmieniającem się, b) przy zmieniającem się dominującem wyobrażeniu.

$$a) \quad n\ \mathfrak{d}\ A - n\ \mathfrak{d}\ A_1$$

przyczem A dla krótkości zastępuje $(A. X)$ komplikacyi $n\ \mathfrak{d}\ (A. X)$.

N. p. ***nogi*** stołu itd., ***ramiona*** rzeki, ***szyja*** flaszki, ***głowa*** kapusty, ***żyła*** w skale; rzeka, deszcz itd. ***idą***, wieś ***leży*** itd. To nie są metafory: przy apercepcyi nowego wyobrażenia element dominujący apercypował się jako ten sam.

$$b) \quad n\ \mathfrak{d}\ A - n\ \mathfrak{d}_1\ A_1$$

przyczem w A są zawarte jakieś elementy wspólne, które oznaczymy przez ε. Ponieważ w chwili apercepcyi te właśnie elementy musiały dominować, więc w chwili powstawania zmiany znaczenia formuła brzmi

$$n\ \varepsilon\ \mathfrak{d}\ A - n\ \varepsilon\ \mathfrak{d}_1\ A_1$$

gdzie postawienie ε na czele zaznacza właśnie jego dominujące stanowisko. Przebieg sam b) jest zatem zupełnie identyczny z przebiegiem a) : różnica polega na zmianie dominującego wyobrażenia po dokonanej asymilacyi, to jest na przejściu $n\ \varepsilon\ \mathfrak{d}_1\ A_1$ w $n\ \mathfrak{d}_1\ \varepsilon\ A_1$, czyli, ponieważ A jest symbolem wszystkich składowych wyobrażeń prócz dominującego, $n\ \mathfrak{d}_1\ A_1$. Innemi słowy: najprostsza forma a) przechodzi w formę b) pod wpływem dalszych zmian pojęcia. Te zależą albo od warunków

czysto asocyacyjnych, albo od warunków zewnętrznego spostrzegania. Zatem:

α. Zmiana cech dominujących pod wpływem asocyacyi.

Ściśle biorąc każdy wyraz w każdym poszczególnym wypadku swego użycia zmienia pod wpływem asocyacyi z innymi wyrazami mniej lub więcej swe dominujące elementa. Jeżeli mówimy o *ziemi i niebie*, o *ludności całej ziemi*, o *ziemi i morzu* itd., albo o *powrocie do kraju*, o *stosunku kraju do rządu*, o *kraju i ludności* itd., to apercypowane w każdym poszczególnym wypadku pojęcie *ziemia* lub *kraj* zmienia po części swe elementy panujące. Jednak to możemy uważać za zarodki zmian znaczeniowych wobec małej zresztą waryacyi całego pojęcia. Ale jeżeli wskutek takich wpływów zmieni się wogóle *A*, to mamy jako rezultat przeniesienie wyrazu na zupełnie nowe pojęcie. N. p. *pióro*, który to wyraz przez użycie rzeczywistych (gęsich) piór do pisania przeszedł na *pióra metalowe*, niemające już nic wspólnego z piórem ptasiem. Albo *Korn* ,ziarno zbożowe' —→ 1) ,ziarno wogóle', 2) ,zboże': ,zboże κατ' ἐξοχήν (żyto, gdzieindziej pszenica, gdzieindziej owies)', 3) ,ziarno piasku itp.' Tu za każdym razem mamy modyfikacye cech dominujących z modyfikacyami całego *A*, obie w rozmaitym stopniu. Czwarty kierunek asocyacyi zmienił już zgoła istotnie znaczenie wyrazu: ponieważ ziarna (*gran* = *granum*) używano jako jednostki drobnej wagi, stąd z biegiem czasu *Korn* oznacza zawartość szlachetnego metalu w monecie.

Jeżeli znaczenie pierwotne zniknie, albo znaczenie pośrednie, albo i jedno i drugie, wtedy mamy znaczenia mniej lub więcej niezrozumiałe, dowolne.[1])

N. p. *Kopf* znaczyło pierwotnie ,naczynie, specyalnie naczynie do picia kulistego kształtu'; to znaczenie dziś przegląda tylko jeszcze w złożeniach *Tassenkopf*, *Pfeifenkopf*, zresztą przez pośrednie stadyum znaczeniowe ,czaszka' (*Hirnkopf*) rozwinęło się dzisiejsze. Podobnie franc. *tête* z łać. *testa* z zupełnem zniknięciem pierwotnego znaczenia.

Albo łać. *articulus* rozszczepia się na włoskie *artiglio* ,pazur', franc. *orteil* ,palec u nogi, specyalnie wielki palec'.

---

[1]) Jest to dość nieszczęśliwe sformułowanie. Jeżeli etymologiczny związek jest zupełnie zatarty, no, to stoimy wobec identyczności fonetycznej a odrębności znaczeniowej i nie staramy się wyrazów łączyć. To znaczy, wówczas nie wiemy nic zgoła, stoimy wobec t. z. pierwotnego znaczenia. Czyli o niezrozumiałości lub dowolności znaczenia możemy mówić tylko, jeżeli mamy przynajmniej dwa znaczenia jednego wyrazu i jeżeli jest jakaś racya do łączenia ich.

Albo *Reim* ← *Vers* ← *Reihe; genesen* ← eine Krankheit überstehen ← etwas glücklich überstehen ← (glücklich) davon kommen. Często bardzo rozwój znaczeniowy przysłówków należy do tej formy: *ungefähr* (,ohne Gefahr'), *kaum* jak *aegre* itd. W końcu zaznaczam wyraźnie, że całe to streszczenie jest tylko oryentującem, zwłaszcza że wywody Wundta nie są zbyt jasne.

β. Zmiana cech dominujących pod wpływem zewnętrznego spostrzegania (Wechsel der dominirenden Merkmale durch äussere Wahrnehmungseinflüsse).

Zewnętrznymi warunkami apercepcyi jest wszystko, co człowieka otacza jako przedmioty jego apercepcyi, czyto otoczenie natury czy wytwory kultury. Otóż zmiana tych objektów powoduje zmianę apercepcyi, a w ślad za tem znaczenia

Franc. *arriver* ← *adripare* ,przybić do brzegu', *arracher* ← *exradicare* ,karczować', *forêt* (*Forst*) : *foris*, *foras* itd. Ze zmianą warunków życia zmieniły się i znaczenia wyrazów, zwłaszcza że asocyują się ewentualnie nowe elementy wyobrażeniowe. To znikanie dawnych, a rozwijanie się nowych elementów zwłaszcza wyraźnie występuje, jeżeli warunki historycznego rozwoju dadzą się ściślej określić. N. p. zmiana znaczenia wyrazów *Schwager* (pierwotnie tylko ,brat żony'), *Oheim* (pierwotnie tylko ,wuj'), *Vetter* (pierwotnie ,stryj') wyjaśnia się zanikaniem prawa macierzystego, powolnem zrównaniem stanowiska obopólnych krewnych.

To samo w zakresie zwyczajów, urządzeń prawnych itd. itd.: tu zmiana znaczenia stoi w pośrodku między zupełnem znikaniem wyrazów, towarzyszącem znikaniu przynależnych wyobrażeń, a między tworzeniem się nowych w razie braku ciągłego związku z przeszłością. Typowe przykłady: *Marschall*. *maréchal* ← *marah-scalc* ,Pferdeknecht' (*maréchal* jeszcze znaczy ,kowal'), *comte* ← *comes*, *Herzog* jak *wojewoda* itd.

Streściwszy krótko ustęp o asymilatywnej zmianie znaczenia, przyczem zaznaczam, że to streszczenie nie ma i nie może zastąpić książki samej, a ma tylko ułatwić przeprowadzenie moich wywodów, idących w ślad za krytyką Wundta, przystępuję do nich, to jest do właściwego swego zadania.

Przedewszystkiem trzeba wyraźnie podnieść, że wszystko, co tu było i jeszcze w następnych ustępach będzie powiedziane, ma oczywiście zastosowanie do omówionych w poprzednim rozdziale przykładów. Tam rozpatruje W. te same zjawiska tylko z punktu widzenia ogólnego

rozwoju pojęć. W każdym razie wynika z tego, że nie może, a raczej nie powinno być sprzeczności między treścią obu rozdziałów.

Otóż pozorną, może być [1]), sprzecznością, ale bądź co bądź wcale ważnym brakiem i wielkiem utrudnieniem w zrozumieniu wywodów Wundta jest niesprowadzenie wyraźne terminów »Benennung« i »Bedeutungswandel« do jednego pojęcia, albo też nierozgraniczenie ich wyraźne, jeżeli je uważa za pojęcia różne. Brak ten daje się tem bardziej uczuć, że w poprzednim rozdziale mówi W. o nazywaniu przedmiotów, przymiotów i stanów, w tym zaś omawia zmianę znaczenia jedynie prawie rzeczowników, tak że niema potrzebnego paralelizmu, któryby uwidaczniał ewentualną identyczność obu zjawisk.

Bo dla Wundta zjawiska nazywania a zmiany znaczenia są niby identyczne: różnica polega tylko na tem, że mówiąc o nazywaniu rozpatruje powstawanie i rozwijanie się pojęć wogóle, mówiąc zaś o zmianie znaczenia rozpatruje powstawanie i rozwijanie się pojęć w szczególności. To też spotykamy te same przykłady tu i tam, spotykamy i termin ‚nazywanie' także ciągle w ustępach o zmianie znaczenia i naodwrót. Jestto jasne z tego punktu widzenia: każde apercypowane wyobrażenie połączone w danej chwili z wyrazem jako swoim wykładnikiem (jużto przy mówieniu jużto w odwrotnym porządku przy słuchaniu) jest w tej chwili ‚nazwane' i w tejże chwili, o ile apercepcya nie odnosi się do tego samego objektu, odbywa się ‚zmiana znaczenia', choćby tylko zarodkowa. Pojęcie zatem nazwania i zmiany znaczenia jest ze względu na stósunek użytego wyrazu do apercypowanego wyobrażenie identyczne.

Jednakowoż z drugiej strony można skonstatować u Wundta pewną dość zasadniczą różnicę między zjawiskiem nazywania a zmiany znaczenia. Mianowicie nazywanie łączy się u niego (no, i tak samo u wszystkich jego poprzedników) zawsze z tworzeniem n o w e g o wyrazu, zaś zmiana znaczenia jest w swej istocie zasadniczo zawarunkowana tożsamością wyrazu. Wynika z tego, że jeżeli zjawiska apercepcyjno-asocyacyjne leżące na dnie obu zjawisk są te same, co dla Wundta nie ulega wątpliwości, toć chyba zjawisko nazywania jeszcze zawiera w sobie jakieś plus w porównaniu ze zmianą znaczenia. Jakie, tego nigdzie u Wundta znaleść nie mogę. Pozostaje niejasność.

Usunąć tę niejasność, sformułować jasno stosunek pojęciowy obu zjawisk jest oczywiście rzeczą zasadniczego znaczenia. Przypatrzmy się

[1]) Jeżelim nie zrozumiał wywodów Wundta.

w tym celu wypadkom zmiany znaczenia, przytoczonym dotąd przez Wundta, albo analogicznym polskim.

W. powiada (str. 493): »Für das Bewusstsein desjenigen, der zum ersten Mal einem todten äusseren Obiect Beine und Füsse zusprach, waren diese Theile wirkliche Beine und Füsse, natürlich verschieden von denen des Menschen und der Thiere, aber im wesentlichen doch nicht verschiedener, als es die gleichen Theile bei verschiedenen lebenden Geschöpfen auch sind: das herrschende Merkmal wurde von ihm als das g l e i c h e appercipirt.« I stąd skojarzenie z wykładnikiem wyobrażenia, zawierającego te cechy dominujące, to jest z wyrazem *noga (Bein, Fuss)* i nazwanie nowego objektu tym wyrazem.

Podkreślam tu przedewszystkiem wyrażenie »zusprach«, czyli pojmowanie tej asymilatywnej formy zmiany znaczenia (ze stałą cechą dominującą) jako »nazwania«, chociaż niby niema mowy o n o w y m, t. j. nowo urobionym wyrazie. Następnie zwrócę uwagę na to, że w trakcie przytaczania przykładów na te formy zmiany znaczenia W. wymienia złożenia jak *Krautkopf*, *Mohnkopf*.., *Fingerhut*, *Thronhimmel*, *Himmelbett* i przechodzi koło tego obojętnie. Oczywiście dlatego, że zmiany znaczenia wyrazów *Fuss*, *Arm*, *Hals*, *Ader*... nie można inaczej uwydatnić jak tylko dodając wyraźnie: *Fuss* e i n e s B e r g e s oder T h u r m e s, *Arme* e i n e s F l u s s e s, *Hals* e i n e r F l a s c h e, *Ader* i m G e s t e i n: a czy powiem *Bein eines Tisches* czy *Tischbein*, *Flussarm* czy *Arm eines Flusses*, to wszystko jedno. Ale W. przechodzi koło tych faktów obojętnie, mimo że w końcowym ustępie całej partyi swej książki (str. 575, p. niżej ustęp VI.) mówi o wpływie wyobrażenia zbiorowego na zmianę znaczenia wyobrażeń.

Przypomnijmy sobie com mówił wyżej (str. 52 nstt.) o istocie nazwań, i ich dwuczłonową formułę, a rzecz z e w z g l ę d u n a t e p r z y k ł a d y wyjaśni się odrazu. T a k z w a n a a s y m i l a t y w n a z m i a n a z n a c z e n i a z e s t a ł ą c e c h ą d o m i n u j ą c ą j e s t s t a d y u m t w o r z e n i a s i ę n o w e g o p o j ę c i a, t a k z w a n e n a z w a n i e j e s t s t a d y u m s a m o d z i e l n e g o u k o n s t y t u o w a n i a s i ę p o j ę c i a.[1] Przy tem wypada rozróżnić jeszcze s t a d y u m z a r o d k o w e. Każde podobne pojęcie musi się znajdować w jednem z tych stadyów, przyczem one trwają krócej lub dłużej; stąd też widzimy jedne pojęcia w tych, inne w owych stadyach; widzimy stadya zarodkowe nie posuwające się dalej, albo tak powoli, że w ciągu całego czasu, przez jaki

[1] Jestto zresztą sformułowanie tymczasowe, p. niżej str. 85 nstt.

obserwujemy języki indoeuropejskie, pozostały takiemi. Oczywiście w jednych językach to samo pojęcie będzie może w tem, w innych w innem stadyum, bo zależy to wszystko od niezliczonych czynników, składających się na cały rozwój kulturalny.

Teraz przykłady. Jeżeli apercypując nogę stołu nazywamy ją wskutek asymilacyi pewnych identycznych cech z nogą ludzką i zwierzęcą i dla nas w tej chwili rostrzygających *nogą*, przyczem całe wyobrażenie stołu, jeżeli jest dane w sytuacyi, to znaczy, jeżeli jest percypowane, nie bywa wypowiadane (n. p. jeżeli ktoś złamawszy nogę stołu mówi do patrzącego na to: *o! złamałem nogę!* albo: *ja ją naprawię* itd. itd.), jeżeli zaś nie jest dane w sytuacyi, to musi być wypowiedziane, bo wtedy musi się wznieść z percepcyi do apercepcyi (n. p jeżeli ten sam człowiek mówi drugiemu, który nie był przytem i nie wie nic o tem: *złamałem nogę stołu* itd. itd.), — otóż, jeżeli apercypując ten przedmiot nazywamy go *nogą*, to jestto stadyum zarodkowe powstania pojęcia ‚noga stołu'. To stadyum trwa w języku polskim. W niemieckim języku można zdaje się przyjąć stadyum przejściowe, to znaczy obok *Fuss*, *Bein* użytego jak w polskim mówi się także już *Tischbein*, *Stuhlbein* i t. p.

Stadyum definitywnie sformowanego, niezależnego już od sytuacyi t. j. od zbiorowego wyobrażenia pojęcia przedstawia n. p. *Fingerhut*, a w polskim języku, zgodnie z trwającym tu jeszcze wzorem typu tworzywnego *naparstek* ($\leftarrow$ *na *parst* = na palec + *ek* = *Hut* albo coś podobnego). Zgodnie ze starym typem n. p. niemieckie *Mündung*, które zresztą wykazuje w stosunku do ewentualnego **Flussmund*, urobionego jak *Fingerhut*, *Krautkopf* itd., odwrotny stósunek pojęć: *Mündung* urobione od czasownika *münden* reprezentuje logicznie pojęcie *der mündende Fluss*, **Mundfluss*, zresztą reprezentowało i psychologiczną taką konstytucyę pojęć. Jestto prawie wszystko jedno i zależy od chwilowej apercepcyi: ale oczywiście o obróceniu pojęć zawartych pierwotnie w *Fingerhut*, jako *Hut des Fingers* albo podobnie, nie może być mowy w tem stadyum rozwoju psychicznego, jaki reprezentują narody indoeuropejskie. Na niższym stopniu życia psychicznego w pojmowaniu rzeczy tej jako **Hutfinger*, jako ukapeluszonego palca, nicby nie było dziwnego.

Stadyum zarodkowe trwa krócej lub dłużej. Zależy to od stojącej w bezpośrednim związku z danymi warunkami kultury potrzeby (t. j. jej stopnia) usamodzielnienia pojęcia, którą to potrzebę możemy sformułować tak: jeżeli w danem stadyum rozwoju psychicznego, pod wpływem ogólnych warunków kultury, u danego osobnika, względnie u da-

nych osobników skojarzenie asymilacyjne cech dominujących odbywa się bezpośrednio, natychmiast, to w takim razie trwanie długie stadyum zarodkowego lub przejściowego, ewentualnie po dziś dzień, choć może się zaczęło Bóg wie kiedy, jest naturalne, n. p. *grzbiet* rozmaitych przedmiotów itd. Usamodzielnienie pojęcia nastąpi tu dopiero wtedy, jeżeli i kiedy warunki i potrzeby życia rozszerzając się na sferę, do jakiej ono należy, sprowadzą za sobą wynikające z tego jako bezpośredni rezultat stanowcze zróżniczkowanie odnośnych pojęć.

Jeżeli natomiast skojarzenie cech dominujących nie odbywa się odrazu, współcześnie, tylko sukcesywnie, z powodu odległości całych zresztą pojęć, to jest rzeczą prawdopodobną, że, o ile nastąpi apercepcya nowego wyobrażenia, to przybierze odrazu formę ostatnią n. p. *Hirschkäfer* = *jelonek* tak jak *pstrąg* = **Buntfisch*. Jednak według wszelkiego prawdopodobieństwa ogromna większość dwuczłonowych nazw przedstawia tylko rezultat powolnego przekształcania się fakultatywnej dwuczłonowości czyli fakultatywnego wyróżniania pojęcia jako całkiem nowego w dwuczłonowość stałą czyli stałe już wyodrębnienie się pojęcia. Cały bowiem rozwój psychiczny człowieka obraca się w powolnem, stopniowem, coraz dalej idącem różniczkowaniu się wyobrażeń (i wogóle tworów psychicznych).

Obok omówionych dotąd wypadków mamy inne, odmienne a po części wprost przeciwne.

A mianowicie pojęcie, znajdując się w stanie fakultatywnego wypowiadania dwuczłonowości, zostaje wskutek stałego powtarzania się sytuacyi czyli pojęcia zbiorowego zwolna stale nazywanem jednoczłonowo, ponieważ człon drugi rozumie się sam przez się. Wskutek tego człon pierwszy staje się jedynym wykładnikiem pojęcia, które w chwili swego różniczkowania się było i oczywiście musiało być dwuczłonowem.

N. p. *kraj* obok swego pierwotnego znaczenia ‚Rand', stojącego w związku z *krajać* (‚brzeg obcięty czegoś'), wykazuje samodzielne znaczenie ‚Land'. Rozwinęło się to pojęcie, analogicznie jak łać. *fines*, w stałem połączeniu ‚kraj ziemi', czyli jako zbiorowe wyobrażenie ‚pas pograniczny (lub podobnie) ziemi'. Mówiono n. p. *to jest kraj polski, a tamto pruski; to już jest na ruskim kraju* itd., itd., przyczem dla wszystkich mieszkańców, zwłaszcza zaś pogranicznych, człon ‚ziemia' z biegiem czasu, jako sam przez się rozumiejący się, zasocyował się na stałe z jedynym członem ‚kraj'.[1])

[1]) Tak samo używane bywa zwlaszcza *bok* w małoruskiem (*bik*). Podobnie,

Widzimy więc przebieg formalny pozornie wprost przeciwny poprzednim, gdzie pojęcie odrazu i na stałe zostaje wypowiedzianem dwuczłonowo.

W. mówi o podobnych zjawiskach osobno w ustępie piątym, łącząc je pod nazwą »asocyatywnego zgęszczenia znaczenia« i widzi w zjawisku, tak przez siebie nazwanem, poboczne warunki regularnych zmian znaczeniowych obok owych dwóch głównych, wyrażających się w asymilacyjnej i komplikatywnej asocyacyi (p. wyżej str. 57). Widzi mianowicie w niem wynik często powtarzanych jednakich asocyacyi.

Zupełnie słusznie: tylko zgoła niepotrzebnie robi z tego osobną kategoryę, wskutek czego zjawisko nabiera jakiegoś odrębnego charakteru, podczas gdy w rzeczywistości jest tylko krańcowym wypadkiem omawianych dotąd asymilatywnych zmian znaczenia, względnie asymilatywnego nazywania. Wrócę jeszcze do tego »zgęszczania się« znaczeń niżej (str. 71 nst.).

Przypatrując się zmianie znaczenia wyrazu *kraj* widzimy, że dzisiejsze jego znaczenie 'Land' nie jest identyczne z powyżej omówionem. Przedstawia ono dalszy rozwój pojęcia ,kraj ziemi' = ,pogranicze' → ,kraj' = niem. ,Land' bez względu na przyległość do granicy. Cóż się tu działo? Czy to znaczenie rozwijało się na podstawie jakiej, stale lub niestale wypowiadanej, dwuczłonowości? Wcale nie. Nowo apercypowane pojęcie *kraju* = Land, zwolna się różniczkujące i zawarunkowane istnieniem granic, było apercypowane na podstawie cech wspólnych z pojęciem *kraju* = pograniczna ziemia jako z niem prawie identyczne, stąd też nazywanem było tym samym wyrazem bez żadnego wyraźnego, stale czy niestale wypowiadanego drugiego członu. Oczywiście, że pojęcie rozwijało się w odpowiednim związku powtarzających się zbiorowych wyobrażeń, ale samo ono nie było nigdy wyraźnie rozczłonkowane, albo raczej rozczłonkowanie jego, dając jako rezultat przeważną ilość cech wspólnych, nie prowadziło do wyrażania cech niewspólnych. Te wyrażały się tylko w stósunku pojęcia do całego zdania.

Tu zatem mamy wypadek już — jako rezultat — wprost przeciwny poprzednim: tu nazwa jednoczłonowa od początku, tam dwuczłonowe. Ale zarazem widzimy, że to nie jakieś w istocie swej różne zjawiska, tylko krańcowe ogniwa tego samego łańcucha zjawisk.

Apercypowanie nowego wyobrażenia na podstawie wspólnych cech dominujących, bezpośrednich i repro-

---

ale w stadyum jeszcze zarodkowem, nasze *brzeg*, n. p. *to jest na polskim brzegu, a tamto na ruskim*, przyczem oczywiście nie myśli się o samym tylko *stricte* brzegu rzeki.

dukowanych, jest nierozłącznie, koniecznie związanem z apercypowaniem także cech niezgodnych, bezpośrednich a reprodukowanych. Zależnie od dominowania tych ostatnich, od ich ilości i jakości (co oczywiście zależy i zmienia się pod wpływem ciągłego rozwoju kulturalnego), od tego, czy są apercypowane równocześnie czy następowo, rozczłonkowanie wyobrażenia na te dwie części składowe, wspólne i niewspólne, odbywa się w rozmaitym stopniu i fazach, a na zewnątrz ujawnia się to rozmaitymi stopniami i fazami dwuczłonowości nazwania. Krańcowe punkty, które mogą być albo rezultatem rozwoju ze stadyów przejściowych albo też wynikiem natychmiastowego rodzaju apercepcyi, przedstawiają nazwy wyłącznie a) dwuczłonowe, b) jednoczłonowe.

Albo nowo apercypowane pojęcie przedstawia się na mocy swych cech dominujących jako w przybliżeniu jednakie z dawniejszem i wtedy zostaje nazwane wyrazem, oznaczającym to dawniejsze wyobrażenie; albo przedstawia się właśnie na mocy cech dominujących jako niejednakie i wtedy obok wyrazu, oznaczającego dawniejsze wyobrażenie, musi być wyrażona i ta różna cecha dominująca. To są stadya krańcowe.

Powyższe uwagi, jak mi się zdaje, zasadniczego znaczenia, zawierają w sobie zarazem krytykę nietylko tego, co W. mówi o swej asymilatywnej zmianie znaczenia ze zmienną cechą dominującą, ale i ogólnego, najważniejszego braku wszystkich jego wywodów, niesprowadzenia »nazwań« i »zmian znaczenia« do ich właściwej istoty. To też uwagi te uzupełniają teraz w istotnym sensie wyżej daną krytykę tego punktu (p. str. 51 nst.).

Zwracając się jeszcze specyalnie do Wundta zmian znaczeniowych asymilatywnych, ale ze zmieniającą się cechą dominującą, wypada tylko podnieść sprzeczności i niejasności, będące koniecznym wynikiem zasadniczo fałszywego pojmowania stosunku cechy dominującej do całości wyobrażenia. Stąd z jednej strony W. biedzi się, żeby wykazać jednakowość zmian znaczeniowych wyrazu *pióro (Feder)*, a wyrazu *Korn*. Tymczasem to nie idzie. Stąd z drugiej strony W. biedzi się, żeby wykazać różnicę zmian znaczeniowych poprzednich (ze stałą cechą dominującą) a tych (ze zmienioną cechą dominującą). Ale i to nie idzie. Rozbierając warunki tych zmian znaczeniowych (ze zmieniającą się cechą dominującą) W. stwierdza sam najwyraźniej identyczność zjawiska mówiąc (str. 495): »Der wirkliche Vorgang des assimilativen Bedeutungswandels ist in beiden Fällen der nämliche und die endgültige Form unterscheidet sich von der dem Moment des Wechsels entsprechenden

nur dadurch, dass sich nach geschehener Assimilation die herrschende Vorstellung verändert hat, wie die Umformung von $n \varepsilon \mathfrak{z}_1 A$ in $n \mathfrak{z}_1 \varepsilon A_1$ andeutet«. I dalej na str. 495: »Zeigen uns diese Erörterungen, dass die Eigenthümlichkeiten dieser Form nicht in dem eigentlichen Process der Bedeutungsänderung selbst, sondern in dem ihm folgenden weiteren Wandel der Begriffe ihren Grund haben, so ist nun dadurch freilich nicht ausgeschlossen, dass diese consecutiven Vorgänge durch die Bedingungen der Begriffsentwicklung bereits vorbereitet werden. Unter diesen Bedingungen spielen namentlich diejenigen eine Rolle, die auf ein allmähliches Schwinden der ursprünglich dominirenden Elemente gerichtet sind. Sie sind es, die dem ganzen Process sein Gepräge geben, und die zugleich in vielen Fällen ein völliges Erlöschen der ursprünglichen Bedeutung bewirken«.

Widzimy z tego, że W. stwierdzając identyczność zjawisk w chwili ich odbywania się wyszukuje jednak różnicę i formułuje ją w niepojęty sposób, jak gdyby owe konsekutywne zjawiska, owo następujące po dokonanej asymilacyi dalsze przekształcanie się pojęcia było czemś innem jak nową asymilacyą i jak gdyby te zjawiska stanowiące nieustanny łańcuch dały się dowolnie dzielić na części. Tylko z odległości historycznej, gdy mamy przed sobą wykładniki stadyów odległych od siebie, różnica rozwojowa pojęcia staje się widoczną. W. wyszukuje różnicę, jak gdyby w przytoczonych przez niego przykładach najprostszej zmiany asymilatywnej z pozostaniem cechy dominującej bez zmiany nie było rozmaitych stadyów rozwojowych także z »konsekutywnemi« zjawiskami, czyli poprostu stadyów rozmaitych zależnych od ilości dokonywujących się bezustannie poszczególnych assymilacyi. I jak gdyby w tych przykładach także nie było przygotowanych owych »konsekutywnych« zjawisk warunkami rozwoju pojęcia. W końcu jeszcze trzeba podnieść z naciskiem, że cechy dominujące są płynne, że się nieustannie zmieniają, że o ich stałości niema mowy, tylko w przybliżeniu, tak że absolutnie granicy między »pozostawaniem ich bez zmiany« a »zmienianiem się« pociągnąć nie można. Wszystkie te podziały i rozróżnienia wynikają stąd, że W. patrzy fałszywie na zjawiska apercepcyi i stojące w związku z nią nazywanie wyobrażeń. A mianowicie nie widzi faktu, że raz wysuwają się na pierwszy plan jako dominujące cechy wspólne, raz cechy różne.

Rozwój znaczenia wyrazu *Feder* przedstawia W. tak: najpierw = pióro ptasie, potem »durch eine nahe liegende Association« = wogóle skrzydła wszystkich latających stworzeń, stąd »durch eine etwas abweichend gerichtete Association« także = włosy, łuski i inne okrycia ciała,

ale tylko w starszym języku (to znaczy ta odnoga znika), dalej przez użycie do pisania = pióro do pisania, potem przez przeniesienie na podobne inne przyrządy = pióro stalowe i wogóle metalowe, a nawet *Bleifeder* (w polskiem tego nie możemy oddać, *Bleifeder* = *Bleistift*), to znaczy przedmioty, nie mające już nic wspólnego z piórem ptasiem; wreszcie jeszcze w innym kierunku = sprężyna (*Uhrfeder*, *Sprungfeder*, *Spiralfeder*): mianowicie wyobrażenie siły lotnej piór, poruszającej, wywołało przeniesienie na elastyczne przyrządy przy pomocy zresztą rozmaitych asocyacyi przejściowych i pobocznych. Więc W., o ile widzę, tak sobie te zjawiska układa: jeżeli pióro do pisania nazwano piórem, to to była pierwotnie taka sama zmiana, jak gdy nogę stołu nazwano nogą: dopiero wskutek dalszych objawów, mianowicie przez asocyacyę wyrażającą się w połączeniach z pojęciem pisania, nastąpiła zmiana cechy dominującej; albo może tu jeszcze przyjmuje tylko stadyum powolnego znikania cech dominujących, a dopiero, gdy przez dalszą asocyacyę nazwano piórem metalowe przyrządy do pisania, zupełną ich zmianę. Wszystkiego tego W. nie mówi wyraźnie. Otóż przedewszystkiem chyba każdy wraz ze mną pomyśli sobie, że używanie piór do pisania, zatem ich odpowiedne przyrządzenie, a dalej zastąpienie ich stalowemi, w związku z czem stoi rozłożenie przyrządu na dwie części składowe, jest objawem konkretnej zmiany przedmiotu, dokonywującej się jako jeden z niezliczonych objawów rozwoju materyalnej kultury. Zatem zmiana cech dominujących, względnie zmiana całego wyobrażenia w apercepcyi jest odbiciem realnej zmiany objektu. Czyli mamy tu drugi wypadek. Kiedy zaczęto używać piór ptasich do pisania, rzecz prosta, że je nazywano piórami, bo to były istotnie pióra. Ale trochę inne: nowe wyobrażenie ma nie wszystkie części składowe te same: niektóre są nowe, niektórych niema. Wyobrażenie to ma oczywiście cechę dominującą przez skojarzenie z czynnością pisania[1]): o ile to wyobrażenie jest w percepcyi, mówi się o *piórze*, *Feder*, o ile jest w apercepcyi, o *piórze do pisania*, *Schreibfeder*. Zupełnie tak samo jak o nogach stołu itd. (p. wyżej), tylko że stosunek wyobrażeń jest inny. Teraz odbywa się zwolna zjawisko usamodzielnienia pojęcia bez wypowiadania tej cechy dominującej, która wskutek stałej asocyacyi cofa się w ogólny skład wyobra-

[1]) Jeszcze osobno wyraźnie zaznaczam, że przebieg cały nie odbył się tak, że najprzód zatemperowane pióro nazwano piórem na podstawie wspólnych elementów, tak że to byłaby kategorya asymilatywnej zmiany ze stałą cechą dominującą. A że dopiero potem cecha dominująca się zmieniła przez skojarzenie z pisaniem. Boć nowe wyobrażenie pióra do pisania odrazu miało w sobie tę cechę.

żenia. Odbywa się (ale jeszcze nieskończone) nieustanne przeobrażanie się w kierunku takim, jaki widzimy n. p. w *kraj* ‚pogranicze' obok *kraj* ‚Rand'. Nazwanie zaś metalowych przyrządów znowu polega na identyfikacyi pewnych cech itd. itd.

Krótko mówiąc sądzę, że absolutnie niepodobna przeprowadzić choćby w przybliżeniu różnicy między niezmienianiem się cech dominujących a ich zmienianiem się wobec nieustannej płynności tego pojęcia. Możnaby tylko wtedy użyć tego kryteryum podziału, gdyby cechy dominujące wogóle były stałe, ale ponieważ tak nie jest, ponieważ zmieniają się w każdym poszczególnym wypadku, tak że inne powodują nazwanie sprężyny piórem, a inne szczeciny dzika albo kolców jeża (tak jeszcze dziś w języku myśliwskim), a jeszcze inne pletw ryby (*Flossfeder*) itd. itd., więc kryteryum to niema absolutnie wartości. A chybaby W. się nie zgodził, żeby kto na miejscu jego cech dominujących myślał o cechach istotnych, drogą logicznej operacyi wydobytych? A coś prawie tak wygląda, jak gdyby W. mieszał te pojęcia.

Natomiast w drugim przykładzie Wundta, w nazwaniu zboża w języku niemieckim (zwykle tego gatunku, które w danej okolicy jest zbożem κατ' ἐξοχήν) wyrazem *Korn*, należy widzieć wypadek wypadkowi *Feder*, *noga stołu* itd. przeciwny. Tutaj dla człowieka apercypującego niezliczone razy *zboże* jako zawierające przedewszystkiem *użytkowe ziarno* i tak je nazywającego (*Korn*), nowe i stare pojęcie były w przybliżeniu równe, bo cechy dominujące (znaczenie ziarna zbożowego) były jednakie, a cechy różne wobec nich grały rolę podrzędną, tak że nie zostały wogóle o s o b n o wypowiedziane.

Przykłady *Artikel* (rodzajnik, artykuł) obok włoskiego *artiglio*, franc. *hôtel* obok *hôpital* są niewłaściwe, bo wyrazy *artykuł*, *szpital* (*hôpital*) są wobec tamtych (*artiglio*, *hotel*) różnymi, obcymi, zapożyczonymi drugorzędnie z łaciny.

Co się zaś tyczy rozróżniania motywów, mianowicie wpływów czysto asocyacyjnych i wpływów albo warunków zewnętrznych apercepcyi, to i to się nie da przeprowadzić. T y l k o jeżeli mamy do czynienia z wyrazami mniej lub więcej oderwanymi, którym nie odpowiada realny objekt zewnętrzny, można mówić o czysto asocyacyjnych warunkach, objawiających się w zdaniu, ale w innych wypadkach asocyacye te są obrazem realnych stosunków. Podniosłem to już powyżej przy *piórze*, to samo odnosi się do wyrazu *Korn* itd. I naodwrót: jeżeli *Oheim* z biegiem czasu oznacza nietylko *wuja* ale i *stryja*, to to jest wynikiem apercepcyi *stryja* na podstawie wspólnych cech jako *wuja*, która to apercepcya zależy od faktycznych zmian zaszłych w obu pojęciach, ale

które oczywiście nieustannie znajdywały swój wyraz w stosownych asocyacyach w mowie. Zresztą wiele przykładów tej kategoryi W. pojmuje stanowczo fałszywie. Powiada n. p.: romańskie *arriver* rozwinęło się z pospolitego łacińskiego *adripare* ‚przybić do brzegu'. »Dieser Bedeutungswandel war natürlich nur möglich, indem ursprüngliche Küstenbewohner, für die jede Ankunft aus grösserer Ferne eine Ankunft zu Schiff ist, allmählich zu Binnenbewohnern wurden, die nun jenen von der See mitgebrachten Ausdruck fortan gebrauchten«. (507). No, to jest naiwne. Wyraz nabrał znaczenia ‚przybyć' u ludzi mieszkających nad morzem i wtedy, kiedy jeździli: powracając z podróży do domu percypowano to złożone bardzo wyobrażenie na podstawie radosnego uczucia związanego z wyobrażeniem, kiedy nareszcie okręt czy łódź uderzy o brzeg, jako ‚przybicie do brzegu'. Czyli wtedy wyraz *adripare* zmienił swe znaczenie, albo inaczej rzecz określając, na podstawie apercepcyi dominującej cechy ‚ad ripam' nazwano złożone wyobrażenie czynności (‚wracać, spieszyć się...' = *-are)* nazwą tej cechy. Albo: franc. *arracher* ← *exradicare*, *équiper* urobione od niem. *skif* (= *Schiff*) i t. d. wszystkie należy tak samo pojmować. Tymczasem W. powiada (507): »In allen diesen Beispielen setzen die Urbedeutungen Lebensverhältnisse voraus, die durch ihr Verschwinden das ihnen entnommene Wort in wesentlich veränderter Bedeutung zurückliessen.«

Prawdą zaś jest, że te wszystkie zmiany znaczenia albo nazwania odbyły się w czasie trwania odnośnych zewnętrznych warunków i zajęć: człowiek usuwający drzewa z ziemi apercypował tę zbiorową czynność najważniejszą cechą wydzierania korzeni, wydzieranie było dla niego wydzieraniem korzeni, ale oczywiście zarazem wydzieraniem wogóle. Wskutek stałej asocyacyi, danej w stale powtarzającej się sytuacyi, nastąpiło usamodzielnienie się pojęcia.

Gdyby W. nie widział głównego powodu tych zmian w sukcesywnej zmianie zewnętrznych warunków apercepcyi, nie byłby oddzielił tych wypadków od poprzednich. Ja przynajmniej nie widzę żadnej różnicy między wypadkiem n. p. *Kopf* ‚okrągłe naczynie do picia' ← ‚czaszka' ← ‚głowa' (tak samo *czasza* : *czaszka*, *tête* : *testa*, *czerep* itd. itd.) a n. p. *maréchal* ‚stajenny' ← ‚koniuszy' (cf. stosunek tego do ‚koniucha') ← ‚naczelnik odnośnej części dworu' itd. I tu i tam mamy to, co W. nazywa ‚äussere Wahrnehmungseinflüsse', i tu i tam jest to, co W. nazywa ‚reine Associationseinflüsse'.

Wspomniałem, że te ostatnie działają wyłącznie, jeżeli chodzi o wyrazy, którym nie odpowiadają realne objekty. Ale to także tylko dalszy stopień tych samych objawów: ponieważ wszystko w gruncie rzeczy

myślimy konkretnie, więc i w tym wypadku wyobrażenia samych wyrazów grają absolutnie tę samą rolę, co w tamtych wypadkach wyobrażenia same (złączone zresztą zawsze z wyobrażeniami wyrazów, przyczem są nieskończone stadya co do stosunku siły samego wyobrażenia do siły wyobrażenia wyrazu). Nie mówiąc już o tem, że wszystkie abstrakcyjne wyrazy są kontynuacyami konkretnych, więc zmiany odbywały się po części w gruncie rzeczy z konkretnemi pojęciami.

N. p. powiada W. (str. 505): »*Kaum* bedeutet, analog dem lat. *aegre*, eigentlich ‚schwach, gebrechlich'; damit verbindet sich die Vorstellung des Unzulänglichen, als eine Association der Eigenschaft mit ihrer Wirkung, und wie vorhin [t. j. jak w przykładzie *ungefähr* = *ohne Gefahr*] erlangt dann dieser Begriff durch den grossen Wechsel der mit ihm verbundenen sonstigen Begriffe wieder jene Unbestimmtheit, die seine abstracte Verwendung erleichtert«. Przypatrzmy się temu zjawisku na naszem *źle*, które w narzeczach używa się w znaczeniu ‚ledwie' n. p. *źle słońce weszło, a już gnali na pańskie.*[1]) W powiedzeniu jak: *źle zrobił, a już woła jeść* i niezliczonych podobnych, wykonaną pospiesznie robotę apercypowano pod wpływem niechęci jako źle wykonaną, itd. itd. Ale oczywiście z tą momentalnie dominującą i nazwaną cechą były od początku skojarzone inne cechy: pośpiech, niewykończenie, zbyt szybkie następowanie drugiego faktu itd. Pod wpływem często wracających podobnych sytuacyi pojęcie się usamodzielniło. W. natomiast dał opis logiczny.

Zresztą wszystkie podobne przytoczone przez Wundta wypadki wykazują znaczny, rozstrzygający wpływ elementu uczuciowego, tak że właściwie należą do jego kategoryi wpływów uczuciowych.

To samo, co powyżej, da się powiedzieć o rozróżnianiu przez W. dwóch wypadków »zgęszczenia« znaczenia[2]): a) wskutek zewnętrznych, syntaktycznych asocyacyi, b) wskutek wewnętrznych skojarzeń pojęcia z jego częstem użyciem. I tak a) *uniwersytet* ← *universitas litterarum*, *capitale* ← *citta* resp. *ville capitale*, *Flotte* ← *fluctus navium*, *Achsel* ← *axilla brachii*, *Bonne* (*bona*) ← *bonne domestique*. Albo pozorne przejście w wprost przeciwne negatywne znaczenie znaczeń pierwotnie pozytywnych: *pas* (← *passus*), *point* (← *punctum*), *rien* (← *rem*), *personne*, *jamais*, *aucun* w połączeniach *je ne vois point*, *je ne sais rien*, *il n'y*

---

[1]) Tego znaczenia, nawiasem mówiąc, nie zauważył BRÜCKNER w języku Potockiego, p. RWF. XXV w. 19 od góry, nie zanotowane w RWF. XXXI.

[2]) P. wyżej str. 65.

a personne itd. Stąd obok siebie potem dwa zupełnie już różne znaczenia *pas* 1) krok, 2) nie. Otóż te wypadki są wedle W. wynikiem absorpcyi stale łączonego (syntaktycznie) wyrazu resp. pojęcia przez wyraz resp. pojęcie, z którem tamto było łączone. Natomiast b): *Gift* ‚trucizna', pierwotnie ‚dar', *poison* pierwotnie ‚napój' (*potio*), *viande* pierwotnie ‚wiktuał' (*vivenda*) itd. Wszystkie te wypadki znowu polegają wedle Wundta na absorpcyi, wynikającej z częstego używania wyrazu w tem danem znaczeniu!

Zewnętrzny szematyzm tego podziału jest chyba jasny, a jasną chyba jest i przyczyna. Niezdanie sobie sprawy z zasadniczego faktu dwuczłonowości apercepcyi prowadzi do tego, że W. wypadki a), gdzie mamy wyraźnie zachowane to stadyum, formułuje jako s y n t a k t y c z n e połączenia, zaś wypadki b), gdzie tego stadyum niema, a po części może nie było (wyraźnie wypowiadanego), nazywa »Association des Begriffs mit einer häufigen Anwendung desselben«. Oczywiście to niema sensu: w syntaktycznem połączeniu odźwierciedla się rozczłonkowanie wyobrażenia, które to rozczłonkowanie potem przy sprzyjających warunkach może się zautomatyzować i zredukować do wyrażenia jednego członu (jak *Schreibfeder* → *Feder*, *Haarflechte* → *Flechte*..., tak samo *uniwersytet*...). Tak samo wypadki b) polegają na tem samem zjawisku: *Gift* jak nasze *dawka* było pierwotnie rozczłonkowanem pojęciem ‚zadawane lekarstwo, zadawany napój' lub podobnie, którego człon drugi ‚napój' (środek, pigułka, lekarstwo) jako w danych warunkach (u aptekarzy, dla chorego itd.) stale i bezpośrednio się rozumiejący przestał być, a może i odrazu nie był wyrażanym, jak n. p. w *Korn* ‚zboże' albo *kraj* ‚Land' itd.

Co się tyczy specyalnie wypadków jak *pas*, *personne*, *rien* itd., toć oczywiście trzeba wychodzić od wyobrażeń skomplikowanych z silnym akcentem uczuciowym: *krok* jeden w stosunku do dróg, odbywanych przez człowieka, to m a ł a b a r d z o przestrzeń: stąd apercypowanie ciemności jako niewidzenia ‚nawet kroku' przed sobą itd. itd. Porównaj nasze (ludowe): *na świecie!* = *gdzie tam!* t. z. *nigdy* w ż y c i u itd., albo ani *trochę*, ani *odrobiny*, *nie było tam psa*, *żywej duszy* itd. itd.

Na zakończenie zwrócę jeszcze uwagę, że częste zjawisko substantywnego używania przymiotników polega oczywiście na tem samem. Przymiotnik jest jednym członem, rzeczownik drugim. Dzieje się potem ewentualnie z tak rozczłonkowanem pojęciem to samo, co w dotąd omówionych wypadkach. Przechodzenie w stale dwuczłonową nazwę przybiera postać złożenia (*Czarnolas* ← *Czarny las*...), przechodzenie w stale jednoczłonową nazwę przybiera oczywiście postać substantywnie użytego

przymiotnika, albo też może zostać opuszczonym przymiotnik. Przytem oczywiście stadya pośrednie (*dextra*, ἡ δεξιός, *prawica*, *prawa ręka* itd. itd.). Wszystko to jest zupełnie naturalne i bezpośrednio wyjaśnia się z roztrząśniętych dotąd faktów. Pr. odnośne przykłady w części drugiej.

3. *Komplikatywna przemiana znaczenia (Complicativer Bedeutungswandel).*

Komplikacya = asocyacya różnorodnych elementów, należących do różnych sfer zmysłowych. Działająca w tych warunkach apercepcya wyobrażeń przedstawia się jako komplikacyjna przemiana pojęć czyli znaczeń wyrazów.

a. wskutek pierwszorzędnych komplikacyj

to jest współczesnych, zawartych w pierwotnem wyobrażeniu, resp. znaczeniu wyrazu. W. rozróżnia następujące wypadki:

1) Przeniesienie (Uebertragung) wyrazu oznaczającego wrażenie (Empfindung) z jednej sfery zmysłowej na inną: *hell* ze sfery słuchu (: *hallen*; w staro- i średniogórnoniem. tak stale = ‚dźwięczny') na sferę wzroku, odwrotnie *dumpf* (: *Dampf*); *scharf*. ze sfery dotyku na sferę powonienia i smaku, a także i słuchu.... Elementem dominującym w apercepcyi są tu jednakie (pokrewne) uczucia.

2) Przeniesienie nazw zewnętrznych przedmiotów lub stanów na wrażenia, czyli nazywanie wrażeń wedle wywołujących je przedmiotów lub stanów: *violett*, *purpur*.., tak samo stare nazwy barw, o ile są etymologicznie jasne n. p. μέλας: stind. *mala-* ‚brud, nieczystość', podobnie jak *schwarz* (**swarta-*): łać. *sordes*; z zakresu ogólnego zmysłu (dotyku): ψυχρός: ψύχω, πάγος: πήγνυμι, *weich*: *weichen*, *Schmerz* (ang. *smart* ‚ostry'): *mordere*; z zakresu smaku: *sauer* ξυρός: ξύω, *bitter*: *beissen*, *salzig*: *Salz*.

3) Przeniesienie nazw zewnętrznych wrażeń (Eindrücke) na stany usposobienia (Gemüthszustände) i siły psychiczne, od których te stany są zależne (wedle pospolitego mniemania): n. p. *angustia* i niem. *Angst* (jak *Beklemmung*), *tremor*, *heisse Begierde*, *bitterer Ärger* itd. itd. P. str. 520 nst. Oczywiście wszystko na podstawie uczuć skojarzonych stale z pewnymi zewnętrznymi objawami ciała ludzkiego.

b. wskutek drugorzędnych komplikacyj.

Odsyłam do tekstu i krytyki, którą daję poniżej.

W końcu mówi W. (pod *c*) o stosunku komplikatywnej zmiany znaczenia do metafory. P. niżej ustęp V, 4.

Przedewszystkiem wyraźne rozróżnianie pierwszorzędnych i drugorzędnych komplikacyj znowu jest niemożliwe i niepotrzebne. Wundt rozróżnia n. p. wypadki jak *überlegen*, *erwägen*, *penser* (*rozważać*, *układać sobie*...) od wypadków jak *begreifen*, *verstehen*, *vorstellen* (*pojmować*, *wyobrażać sobie* itd.), ale po co, to rzeczywiście trudno zrozumieć. Bo sam powiada na str. 521, objaśniwszy doskonale warunki nazywania odnośnych czynności psychicznych zapomocą wyrazów *überlegen* i podobnych, że te nazwania resp. zmiany znaczenia przechodzą »ohne scharfe Grenze« w zjawiska zmian znaczeniowych przez drugorzędne komplikacye. I w dalszym ciągu mówiąc już o terminach jak *begreifen*, *wahrnehmen* itd. zaznacza tylko drugorzędne, polegające na nieustannym postępowym rozwoju, różnice — przyczem twory, urobione w nauce świadomie lub tłómaczone z innych języków, możemy zostawić na boku, chociaż różnią się tylko momentem indywidualnego, refleksyjnego powstania. — Mimo to powiada dalej (str. 523): »Die Erscheinungen des Bedeutungswandels durch secundäre Complicationen unterscheiden sich nun aber von denen durch primäre regelmässig dadurch, dass die ursprüngliche Bedeutung des Wortes nichts, auch nicht einmal irgend ein sicher nachweisbares Gefühlselement, von der späteren Bedeutung in sich enthält, und dass ebenso hinwiederum die endgültige Bedeutung die Merkmale der ursprünglichen entweder ganz verloren, oder höchstens schattenhafte, erst der psychologischen Analyse erkennbare Reste derselben bewahrt hat«. To jest rzeczywiście wynik tylko dziwnego zamiłowania do szematów. Naturalnie że i pod względem stopnia zachowania pierwotnych cech składowych i pod względem stopnia rozwinięcia nowych są różnice. Ale twierdzić, że wyrazy jak *begreifen* itd. nie zawierały pierwotnie n i c, nawet elementu uczuciowego, z późniejszego znaczenia, jest wprost niedorzecznością. Pomijając oczywiście wszystkie sztucznie utworzone terminy musimy stwierdzić, że wyrazy jak *begreifen*, *pojmować* itd., powstające ciągle na nowo (o ile nie znieruchomiały sztucznie w nauce; por. n. p. *nie mogę dobrze uchwycić znaczenia tego wyrazu*, niem. *fassen*, łać. *tenere*, *capere*; *no cóż, masz już?* — do kogoś starającego sobie przypomnieć coś itd. itd.), niczem się nie różnią od wyrazów jak *überlegen* itd. Przecież uczucie, wchodzące w skład znaczenia wyrazów jak *pojąć*, *chwycić*, *begreifen* itd. jest chyba dość wyraźne, tak samo wyraźne jak zmysłowe w gruncie rzeczy wyobrażenie chwytania czy trzymania myśli. Dość obserwować człowieka starającego się coś sobie przypomnieć lub coś zrozumieć i nareszcie osiągającego ten cel, jego całe zachowanie przy tem, aby to zrozumieć.

Rozpatrując przytoczone przez W. przykłady i inne podobne, przyczem uwzględniam oczywiście tylko etymologicznie jasne, i tak:

a) hell, dumpf, scharf, stechend, ὀξύς (*acutus*), βαρύς (*gravis*), *warme* i *kalte Farben; acer* tak samo jak *ostry* (z dotyku na wrażenia smaku, słuchu, wzroku¹, *słodki* (ze smaku na słuch, wzrok), *miodowy* (podobnie), *twardy* (z dotyku na słuch, wzrok), *miękki* (podobnie), *pali palący* (z dotyku na smak), *piecze piekący* (podobnie), *czuć* (o dotyku, smaku i — w innych językach słowiańskich — słuchu), *baczyć uszyma* (w staropol.), *słychać* (o smrodzie), słow. ogólne *motriti* ,patrzeć' jak lit. *matýti* obok arm. *matn* ,palec' (zatem o dotyku), *audire* (**avizdī-*) obok αἰσθάνομαι...

b) violett, purpur, orange; niebieski, popielaty, różowy, zielony, czerwony (od *czerwia*), *piwny, ziemisty*; λεπτός, ψυχρός, πάχος, *tenuis tener* (: *ten-* ,rozciągać'), *weich, jędrny, miękki* (: *men-* ,ugniatać, rozcierać'), *ostry* (ogólnie indoeur. pierwotnie *os-* ,kamień, krzemień'); *sauer, bitter, salzig, kwaśny kisły kisnąć* (pierwotnie ,moknąć, wilgnąć'), *słony, miodowy; fühlen: palec, riechen* intr. (pierwotnie ,kurzyć się, dymić'), *sehen* (: *sequor...*, por. *śledzić*), *zoczyć*, *pragnąć* (: *prażyć*), *palić piec, gorzki* (: *gorzeć*)...

c) angustia angor angi Angst, tremor, Schmerz, Gram grimm (: χρόμαδος, *grom, grzmieć*), *détresse* (⟵ *destrictio*), *heisse Begierde, bitterer Aerger, kühle Aufnahme, lęk lękać się* (pierwotnie ,zginać się'), *pragnąć, kwaśny skwaszony, gryźć się zgryzota, wzrusz°nie* jak *Rührung* itd., *bać się* (⟵ *bojać się*) sanskr. *bibheti* ,boi się' obok niem. *beben, tęsknić* (⟵ *tesknić*, słow. *tŭsk-, tosk-* : *czczy* ⟵ *tszczy* ⟵ **tŭsk-jŭ*, a to pierwotnie = próżny), *czuły czułość...*

dalej stały rozwój znaczeń ,nie spać t. j. czuwać' ⟶ ,czuwać, strzec, obserwować, baczyć, być roztropnym, mądrym' (n. p. *mądry: munter*, cerk. *bljudą bljusti* ,patrzeć, obserwować, strzec' obok *bŭděti* ,czuwać = niespać', stind. *bodhati* ,budzi się, czuwa, uważa, poznaje, dowiaduje się, wie', gr. πυθέσθαι od tego samego pierwiastka, niem. *aufgeweckt*, pr. *być na jawie* itd.); *zamiar zamierzać, układać sobie, badać* (: *bodę*, pierw. ,kłóć'), *etwas herausbekommen, wymacać, wahać się, ważyć w sobie* (!), *rozważać.....*

otóż rozpatrując takie wyrazy, widzimy, że przeważnie przedstawiają typ nazwań resp. zmian znaczenia, wyrażający się zewnętrznie nie w dwuczłonowej formie: mianowicie wypadki *a)* i *c)* przedstawiają wyłącznie typ jednoczłonowy, natomiast wypadki *b)* przeważnie dwuczłonowy. Jestto ciekawe zarazem i jasne, zwłaszcza jeżeli zwrócimy uwagę, że chociaż większość nazw prostszych wrażeń, jako bardzo sta-

rych, jest etymologicznie ciemna, jednak niewątpliwie jest także dwuczłonową (n. p. *rudhira-s* = ἐρυθρός = starocerk. *rŭdrŭ* itd. obok prostszych *rdza*, *ruda* itd.). Wypadki *a*) i *c*) przedstawiają stadya albo zarodkowe (n. p. *ostry głos*, *sos. wzrok)* albo już usamodzielnione na podstawie stale powtarzających się warunków *(lękać się)*; wypadki *b*) z powodu bardziej zmiennych warunków apercepcyi przeważnie stadyum usamodzielnionych pojęć na podstawie dwuczłonowej apercepcyi. Wypadki *a)* i *c)* przedstawiają także typ od początku jednoczłonowy (n. p. *czczy)*, co zresztą nie da się zawsze stanowczo oddzielić od typu, który się stał jednoczłonowym ze stadyum fakultatywnie wypowiadanej dwuczłonowości: natomiast wypadki *b)* przedstawiają wyraźne dwuczłonowe nazwania. To znaczy objektywne fakty językowe wskazują na dosyć znaczną różnicę w rozwijaniu się rozmaitych wrażeń. W., nawiasem mówiąc, nie zwrócił na to wcale uwagi.

4. *Zmiana znaczenia pod działaniem uczuć (Gefühlswirkungen beim Bedeutungswandel).*

Z treścią tego ustępu, zawierającego ciekawe oświetlenie niektórych znanych zjawisk znaczeniowych, wypadnie się ogółem zgodzić. W. sam zaznacza, że elementy uczuciowe wrażeń i wyobrażeń oczywiście, tak samo jak wszelkie inne, wpływają na zmianę znaczenia i żeśmy to już powyżej spotykali. Ale tam nie miało to charakteru decydującego, podczas gdy tutaj chodzi o zjawiska, polegające na specyficznych własnościach uczuć, a przy których naodwrót elementy wyobrażeniowe (wrażeniowe) grają rolę podrzędną. Otóż nie wiem, dlaczego W. nie przeprowadził bardziej zasadniczego podziału zjawisk znaczeniowych na dwie grupy które mimo zjawisk przejściowych, leżących na ich granicy, mają ostatecznie takie samo uzasadnianie jak konstatowanie wogóle wyobrażeń i uczuć jako różnych tworów psychicznych, mimo że elementy tychże są nierozerwalnie ze sobą związane.

W. rozróżnia trzy wypadki:

a. czyste asocyacye uczuciowe.

Nowo apercypowane pojęcie bywa nazwane wyrazem, oznaczającym pojęcie, które ma podobny ton uczuciowy. Jestto zatem wypadek bezpośrednio pokrewny komplikatywnym zmianom *a)* i *c)*. »Seinen besonderen Charakter empfängt er jedoch dadurch, dass bei ihm die Gefühle nicht bloss in der allgemeinen Form complicativer Bestandtheile der Vorstellungen, sondern durch die den Gefühlen **specifisch**

zukommenden und sie von den eigentlichen Vorstellungselementen wesentlich unterscheidenden Eigenschaften wirksam werden« (529).

N. p. *elend* pierwotnie ‚obcy, wygnany', podobnie *chétif* ← *captivus, piètre* ← *pedestris*. Wypada tu tylko koniecznie podnieść, że zasocyowanie z tymi wyrazami w ich pierwotnem znaczeniu specyalnego akcentu uczuciowego jest już zmianą znaczenia, boć same przez się ani *elend*, ani *captivus* ani *pedester* tego nie zawierają, choć w danych warunkach kultury bardzo łatwo takiej zmianie ulegają. Zaś w przedstawieniu Wundta wygląda tak, jakby od początku do ich znaczenia ten ton uczuciowy należał. Nazwanie n. p. wędrującego biedaka, budzącego litość lub wzgardę: *przyszedł jakiś ‚pieszy', at! jakiś pieszy!* itp. było pierwszą zarodkową zmianą znaczenia, przyczem nowo wchodzący w pojęcie element uczuciowy wyrażał się w gieście, machnięciu ręką, ruszeniem ramion, twarzy. Ta zarodkowa zmiana przeszła pod wpływem sprzyjających warunków w usamodzielnione pojęcie, w którem dawny element wyobrażeniowy i nowy uczuciowy zlały się w jedną całość. I dopiero teraz dalszy rozwój: nazywanie odnośnym wyrazem ludzi takich w warunkach najrozmaitszych, ułatwiających powolne zacieranie się elementu wyobrażeniowego (n. p. jakiś wygnany czy obcy nędzarz wrócił lub przyszedł: ściśle biorąc nie jest on ‚na obczyźnie', ale ciągle tak go się nazywa: *to ten ‚elend'* itd.), prowadzi do tego, że element uczuciowy pozostaje jako jedyne znaczenie.

To samo mniej więcej da się powiedzieć o *einfältig, simple, prostak, poczciwiec* i podobnych. To, co W. mówi na str. 531, nie odpowiada, o ile mi się zdaje, objektywnej analizie faktów. Dlatego to te wszystkie wypadki uważałbym za przejściową kategoryę, podobnie jak *kaum, aegre, fast* itd., nasze *zdrowo, tęgo* (w serbskiem nawet połączenia jak *zdravo boljan* = ‚*tęgo chory*') itp. Już niektóre z tych ostatnich prawdopodobnie stoją wprost na granicy zjawisk, polegających rzeczywiście tylko na działaniu silnego afektu, gdzie się używa wyrazów właściwie i silniejszych i dotego przeciwnego charakteru uczuciowego (niemiłe za miłe: *strasznie, okropnie* itd.), tak samo jak przezwisk w znaczeniu wyrazów pieszczotliwych. O tem W. na str. 532 nst.

b. asocyacye objektywno-subjektywne

t. z. wyrazem, oznaczającym pojęcie o danem uczuciu, nazywa się stan podmiotowy, zawierający to samo uczucie, n. p. *Gunst* pierwotnie (: *gönnen*) ‚Gewährung, Erlaubniss' → ‚günstige Gesinnung', podobnie *Tadel* i i.

c. asocyacye w przeciwnym kierunku

n. p. *Laster* (: *lästern*) odwrotnie jak *Tadel* *sicher* fr. *sûr* ← *securus* itd.

Myślę, że objaśnienie tych wszystkich przykładów, co do których odsyłam do W., jest bardzo sumaryczne i powierzchowne. Tyle nie ulega wątpliwości, że przeważną rolę grają w nich asocyacye uczuciowe. Kończy W. ten ustęp uwagą (str. 535 nst.): »Gegenüber den sonstigen Erscheinungen des regulären Bedeutungswandels zeichnen sich überdies die Gefühlswirkungen durch die ausserordentlich starken Begriffsänderungen aus, die nicht selten bis an den Uebergang der Urbedeutung in ihr Gegentheil heranreichen können, eine Erscheinung, die in den allgemeinen Eigenschaften der Gefühle ihre Erklärung findet, eben darum aber auch für die Gefühlswirkungen als solche von symptomatischem Werth ist.« To jest słuszne i uzasadnione.

Ale i w zakresie zjawisk polegających przeważnie na kojarzeniu elementów wyobrażeniowych spotykamy dosyć często rozwój, który dochodzi do punktu wprost przeciwnego początkowemu.

V. Szczególna przemiana znaczenia (Singulärer Bedeutungswandel).

1. *Pojęcie i główne formy szczególnej przemiany znaczenia (Begriff und Hauptformen des singulären Bedeutungswandels).*

Tutaj (por. wyżej str. 31) daje W. przedewszystkiem określenie tych specyalnych zmian znaczeniowych, określenie mniej więcej identyczne z powyżej danem, chociaż różnicę między niemi a regularnemi zmianami nie tak ostro zaznacza. Jest jednak pewna sprzeczność w określeniu, która się też uwydatni w przykładach. Mianowicie W. określa syngularną zmianę jako polegającą na ograniczonych, indywidualnych warunkach apercepcyi, podczas gdy regularne polegają na powszechnych warunkach (t. j. asocyacyach) apercepcyi. W związku z tem stoi nagły charakter przebiegu i sukcesywność (nie współczesność) asyocyacyi. Obok tego jednak powiada: »als der einzige Unterschied bleibt der zurück, dass die Ursachen, die ihn bestimmen, einem in dieser Combination nur einmal vorhanden gewesenen Zusammenfluss von Bedingungen ihren Ursprung verdanken« (str. 542). Otóż to jest co innego, a co in-

nego indywidualne występowanie warunków. Objaśnię to poniżej na przykładach Wundta.

Zjawiska, które W. tutaj zalicza, dzieli na trzy grupy: nazywanie na podstawie szczególnych skojarzeń (Namengebung nach singulären Associationen); szczególne przenoszenie nazw (singuläre Namenübertragung); językowa metafora albo przenośnia (sprachliche Metapher).

2. *Nazywanie wedle szczególnych skojarzeń.*

W. tak określa to swoje szczególne nazywanie. Jakieś zwykle ograniczone koło ludzi zwraca uwagę lub wogóle odkrywa przedmiot dotąd nieznany; stąd powstaje potrzeba nazwania, którego motywem bywa stale jakaś naturalna (nahe liegende), czasem wprost konieczna asocyacya i to zarazem zawsze sukcesywna. Mianowicie skojarzenie przedmiotu nowego z przedmiotem, którego nazwa nań przeszła, było wedle W. zawsze czas jakiś takiem, jakim jest stósunek wrażenia zmysłowego do wywołanego przezeń asocyatywnie, ale pozostającego samodzielnym, obrazu dawniejszego (Erinnerungsbild). W każdym razie to się da zastosować tylko do pewnych wypadków, tak jak zresztą da się zastosować i do niejednych wypadków regularnych przemian W.; a po za tem, — co w warunkach pojawiania się nowego przedmiotu jest szczególnego i jak je można odróżnić od setek regularnych wedle W. nazwań nowych wyobrażeń kultury, nie wiem. Najciekawsze jest, co W. mówi, ułożywszy formułę dla tego nazwania. »Dabei bleibt übrigens das Wort *n* in der Regel nicht unverändert, sondern seine Uebertragung auf den neuen Begriff wird durch grammatische Umbildungen erleichtert, wodurch diese Erscheinung zugleich in das Gebiet des correlativen Bedeutungswandels hinüberspielt« (543/4). A więc trzeba było wogóle wszystkie nazwania polegające na derywacyi tak pojmować! Ale to pojęcie korelatywnej zmiany znaczeniowej niema tutaj sensu.

Teraz przechodzi W. najzwyklejsze wypadki:

1) asocyacya nowego przedmiotu z miejscem jego pochodzenia, n. p. *magnes, aes cyprium (Kupfer), Berlinerblau* itp. nazwy barw, *Moneta* wymieniona dawniej, *poganin* = *paganus*. »Noch näher liegt es, Gegenstände, die selbst singulärer Art sind, nach solchen Beziehungen zu benennen«: n. p. nazwy geograficzne jak *Albertsee, Victoriasee*..., nazwy systematycznych nauk przyrodniczych, nazwy praw rzymskich (*lex Cornelia, lex Iulia...*), *prawo Ampèra* itd.

Widzimy przedewszystkiem, że tu są pomieszane nazwania sztuczne z naturalnemi. Pozostawiając na boku nazwy czysto dowolne

i przypadkowe jak *archipelag Bismarka* i setki podobnych, widzimy, że reszta nie zawiera w sobie nic szczególnego. Mianowicie są to objawy o charakterze powszechnym: nazywania nowych przedmiotów kulturalnych wedle miejsca pochodzenia lub wedle ludu, od którego pochodzą, są rzeczą zwykłą i stałą. I chciałbym wiedzieć, co jest szczególnego w tem, jeżeli *czapka* albo *bluza ułanów* nazywa się *ułanką*? Jakże się ma nazywać inaczej? Jeżeli widzę ciekawy *frak pana X.*, toć o nim mówię właśnie jako o *fraku pana X.* I czem się to wszystko różni od nazywania *nogi stołu*, *nogą* oczywiście *stołu*? Jestto absolutnie takie samo zjawisko jak nazwanie n. p. pewnego gatunku marmuru *marmurem kieleckim:* boć w gruncie rzeczy, jeżeli się mówi o nogach ludzi, najrozmaitszych zwierząt i przedmiotów, to jestto poprostu dość niedołężne pojęcie gatunkowe, znajdujące się w stadyum różniczkowania, podobnie jak t. z. dzicy nazywają jednym wyrazem włosy człowieka, grzywę zwierząt, liście drzew itd. Dlatego też, jeżeli pojęcie stołu nie jest dane w sytuacyi (t. j. percepcyi), musi już być wypowiedziane (t. j. apercypowane). Tak samo rzecz się ma z marmurem kieleckim itd.

Że to jest zjawisko powszechne, na to prawie nie potrzeba dowodu, ale przytoczę trochę przykładów poniżej w części drugiej swej pracy. Są to wszystko dwuczłonowe nazwy z wyraźnie apercypowaną odmienną cechą dominującą, którą właśnie stanowi używanie czy znajdywanie się pewnych przedmiotów w pewnych okolicach i krajach, u pewnych grup ludzkich itd. Zaś upatrywanie w podobnych cechach czegoś zasadniczo różnego od cech, stanowiących części składowe samego wyobrażenia, jest czystą operacyą logiczną, a nie psychologiczną analizą.

Przykład Wundta *paganus* jest wogóle całkiem inny: mamy tu pod wpływem warunków kultury powolną przemianę znaczenia, polegającą wedle utartego objaśnienia na tem, że pogaństwo dłużej się utrzymało po wsiach niż w miastach. Więc była to wówczas jedna z cech chłopów w przeciwstawieniu do ludności miejskiej.

2) asocyacya zjawiska z przedmiotem, na którym zostało spostrzeżone: *elektryczność* od *electrum* (ἤλεκτρον). Czem się to różni od nazywania własności wedle przedmiotów, których są cechą, rzeczywiście nie mogę zrozumieć.

3) asocyacye wedle podobieństw przedmiotów: franc. *les lunettes*, *la lunette*, właściwie demin. od *lune* ‚księżyc'; albo takie nazwy jak *Kelch*, *Krone*, *Kätzchen* kwiatów, *Nähte* kości, *Läppchen* gruczołów itd. Wszystko to nie różni się niczem od podobnych nazw, zaliczonych przez W. do regularnych (*szyja flaszki* itd.). Że powstały w pewnych kołach,

to nie ma nic do rzeczy. Cała ludność mówiąca jednym językiem dzieli się na różne zbiorowiska i grupy: jednostki geograficzne (osady), stany (chłopi, mieszczanie, rzemieślnicy rozmaici, myśliwi, rybacy, księża itd. itd.), i objawy językowe tych wszystkich grup składają się na całość języka. Zatem także rozwój pojęć czyli zmiana znaczeń powstają ostatecznie zawsze w jednolitych grupach językowych Nie mogę więc przyjąć tego wszystkiego za rzeczy różne od t. z. regularnych zmian znaczeniowych.

Jedynie wypadki, co do których sam W. powiada, że ich syngularne pochodzenie jest wyraźniejsze niż poprzednich, a które określa jako »völlig willkürlich« (545), można wyłączyć z normalnych zjawisk znaczeniowych. Myślę tylko, że dowolność n' est pas le mot: są to twory, powstałe przy udziale r e f l e k s y i: tak znaczna część terminologii naukowej, różne wymyślone nazwy, jak gaz itd. Nowego w nich nic niema, bo oczywiście są zrobione na podstawie istniejących wzorów w języku i w ogóle dla zrozumienia istoty zjawisk znaczeniowych są obojętne. Dlatego też, zaznaczywszy krótko ich różnicę, niema co nad nimi się rozwodzić.

3. *Szczególne przeniesienia nazw (Singuläre Namenübertragungen).*

W. powiada (str. 546): »Der singulären Namengebung kann als ein Vorgang zweiter Stufe die Uebertragung des Namens von dem Gegenstand, dem er ursprünglich zukam, auf einen andern folgen«. To rozróżnianie »Namengebung« od »Namenübertragung« dowodzi tylko, że W. rzeczywiście, jakem to wyżej zaznaczył, nie zdaje sobie jasno sprawy z istotnego znaczenia objawów nazywania, z ich zasadniczej identyczności ze zmianą znaczenia i tylko relatywnej różnicy. Poza tem, poza kilku przykładami, o którychby jeszcze można dysputować, nie ma w tym ustępie nic tak dalece, na coby warto zwrócić uwagę. Wypadki zestawione (na str. 550) w osobną grupę, jak *śmiech homeryczny*, *donkiszoterya*, *sowizdrzalstwo* i podobne polegają albo na rzeczywistych metaforach (cf. to p r a w d z i w y sowizdrzał, gdzie ‚prawdziwy' świadczy o takiem powstaniu) albo należą do powyżej omówionych jak *aes cyprium* itd.

4. *Przyjęte i wcielone przenośnie (Aufgenommene und einverleibte Metaphern).*

Cały ten ustęp jest ogółem biorąc doskonały i muszę czytelnika do niego odesłać. Zwrócę tylko uwagę na parę rzeczy, co do których różnię się od Wundta albo których u niego niema.

Przedewszystkiem nie uchodzi wcielać metafor, oczywiście w tym jasno sformułowanym psychologicznym sensie, w jakim W. tego wyrazu używa, do szczególnych zmian znaczenia. Nie dlatego tylko, że tamte wogóle rozpłynęły nam się przy bliższem zbadaniu w nic, ale w pierwszym rzędzie dlatego, że znaczna ich część stanowi zjawisko powszechne. Tyczy się to mianowicie tak zwanych przez W. metaforycznych wyrazów, jak *osioł*, *małpa*, *świnia* itd., *rozindyczyć się* itd., które polegają tak samo na powszechnych zjawiskach apercepcyi jak i t. z. regularne. Ale niemniej odnosi się to i do metaforycznych połączeń jak *ząb czasu*, *całun* (= *zasłona*) *nocy*, *jądro rzeczy* itd. Bo wszystkie te t. z. metafory rozpływają się w mgłę, im bliżej się im przypatrujemy, to jest granica między niemi a omawianemi dotąd zmianami znaczeniowemi zaciera się zupełnie: jeżeli *noc chwyta*, *ogarnia* człowieka i jeżeli to jest taksamo konieczna apercepcya jak ta, że *woda się rozchodzi* albo że *wóz pędzi* itd., to i *zasłona nocy* jest równie konieczna jak *szyja flaszki* (p. wyżej str. 58. 62.). Bo i jak inaczej mógł i może człowiek apercypować?

Taksamo nazwania jak *świnia* itd. Oczywiście, że liczba różnych części składowych, tworzących całe wyobrażenie, jest znacznie większa niż liczba cech wspólnych. Ale ostatecznie różnorodność pojęć *świni* zwierzęcia i *świni* przezwiska nie przeszkadza, że z nazwą *świnia* o człowieku dzieją się dalej powoli tesame zmiany znaczeniowe, co i z innemi. Dziś już *świnia*, w tym sensie używane, nie zawiera cech ,niechlujstwa, brudu', tylko inne. Tak n. p. nasze *psuć psować*, urobione od *psa*, zgoła zmieniło swe znaczenie (pierwotnie *nazywać psem*; cf. *psioczyć).*

Więc nawet w tym sensie, w którym Wundt chce, trudno utrzymać pojęcie metafory jako odrębne od innych zjawisk znaczeniowych. Wszystko polega na stopniu zdolności asocyacyjnej i na stopniu zróżniczkowania się pojęć. Dziś pojęcia *włosów* a *liści* drzew się zróżniczkowały i dlatego, gdy poeta mówi o *palmie zielonowłosej*, widząc rzeczy tak, jak je widzi człowiek pierwotny, to dla nas są to pojęcia niejednorodne i zaliczylibyśmy to nazwanie do metafor. Ale dla człowieka pierwotnego to się niczem nie różni od apercypowania przez nas *nóg stołu* jako *nóg*: on apercypuje *liście palmy* jednako z *włosami człowieka*.

Krótko mówiąc, pojęcie metafory jest czysto rozwojowe, względne, zależne od rozwijania się, różniczkowania pojęć i wogóle od kierunku całego rozwoju psychicznego. Dalej zwrócę uwagę na to, że i pod względem więcej formalnym metafory niczem się nie różnią prawie od innych zmian znaczeniowych. Wundta wyrazy metaforyczne znajdują swe miejsce w jednoczłonowych nazwaniach, jego połączenia metaforyczne w dwuczłonowych nazwaniach. No, a jedne i drugie są

w tymsamym stosunku do porównań całych, w jakim są nazwania obu rodzajów do zdań całych.

VI. Przyczyny i prawa zmian znaczeniowych (Ursachen und Gesetze des Bedeutungswandels).

Tylko dla zachowania związku i oryentacyi czytelnika streszczę krótko cały ten rozdział, bardzo ważny zwłaszcza w niektórych swych partyach i który wedle mego zdania powinien być przestudyowany (szczególnie ustęp drugi) na początku. Dziwna rzecz i paradoksalna, ale wywody tego rozdziału, zwłaszcza ustępu drugiego, stoją po części w sprzeczności z faktyczną analizą zjawisk znaczeniowych, daną w poprzednich rozdziałach. W tym ustępie konstatuje W. rzecz zasadniczego znaczenia, skonstatowaną zresztą w ogólnem sformułowaniu, że wyraz istnieje właściwie tylko jako część składowa zdania, dawno przez językoznawstwo, i rozwija ją z punktu widzenia psychologicznego w tezę, która by była powinna być konsekwentnie uwzględnianą przy analizie poszczególnych zmian znaczeniowych. Tymczasem u Wundta gra to tylko rolę ogólnego warunku zmian znaczeniowych, dodanego na końcu dla właściwego pojmowania zjawisk, ale w analizie samych zjawisk, ograniczającej się jakoby do najbliższych, bezpośrednich warunków, tego nie widać. A zatem prosty wniosek, że to nie jest wynik analizy zjawisk, tylko z zewnątrz przyniesiona teorya.

1. *Psychologiczne warunki i przyczyny* (*Psychologische Bedingungen und Ursachen*).

Tu jest mowa najpierw o prawidłowości zmian znaczeniowych i właściwem znaczeniu tego pojęcia; dalej o przyczynach, które W. dzieli na ogólne warunki i bezpośrednie przyczyny (t. j. najbliższe warunki): liczba ogólnych warunków, tkwiących ostatecznie w całym związku faktów rozwojowych kultury, jest nieprzejrzana, natomiast przyczyny bezpośrednie są ściśle określone. Dlatego, o ile tego zachodzi potrzeba, przy badaniu zjawisk semazyologicznych wskazuje się tylko ogólnie na owe warunki, a właściwe zadanie polega na wydobyciu najbliższych przyczyn. N. p. rozwój znaczenia wyrazu *pecunia* wyjaśnia się dostatecznie skonstatowaniem bezpośrednich przyczyn, któremi są asocyacye bydła z majątkiem, pojęciem ocenienia wartości, a dalej z metalami szlachetnymi i pieniądzmi: natomiast na nieskończoną ilość ogólnych warunków,

w których tkwią te, bezpośrednio przekształcające pojęcie wyrazu, asocyacye, wskazuje się krótko (stósunki gospodarskie i ekonomiczne).

Najbliższymi warunkami są elementarne procesy asocyacyjne, których działanie jest zależne od apercepcyi.

2. Zmiana znaczenia i jednościowa funkcya apercepcyi (Bedeutungswandel und Einheitsfunction der Apperception).

Tu jest mowa o wpływie wyobrażenia zbiorowego (zdania) na rozwój pojęcia (znaczenia wyrazu), który się dokonywa tylko na tle takich wyobrażeń. Bliższe określenie działania apercepcyi jako jednościowej funkcyi syntetycznej i analitycznej. Przy każdej zmianie znaczenia jest apercepcya wyobrażenia zbiorowego koniecznym warunkiem działania asocyacyj, które nadają specyalny kierunek przeobrażaniu się pojęcia. Tak n. p. punktem wyjścia dla nazwania *nogi* stołu *nogą* jest wyobrażenie zbiorowe a raczej dwa wyobrażenia zbiorowe: zwierzęcia i stołu, z których powstają przez rozczłonkowanie częściowe wyobrażenia nóg.

3. Elementarne procesy asocyatywne zmian znaczeniowych (Associative Elementarprocesse des Bedeutungswandels) i 4. Ogólne prawa przemiany znaczenia (Allgemeine Gesetze des Bedeutungswandels).

Jeżeli funkcya jednościowa apercepcyi jest zasadniczym warunkiem formalnym wszystkich poszczególnych zmian pojęciowych, to asocyacye, połączone nierozerwalnie z apercepcyą, są materyalnymi ich warunkami (przyczynami). Określenie bliższe asocyacyj i ich składu.

Ogólnemi prawami zmian znaczeniowych są ogólne prawa asocyacyjne: te zaś sprowadzają się do trzech elementarnych (t. j. działających między elementami) procesów skojarzenia: łączenia *a)* elementów jednakich, *b)* stykających się przestrzeniowo i czasowo; i eliminowania elementów niezgodnych. Rozpatrzenie skonstatowanych powyżej form zmian znaczeniowych ze względu na udział w nich tych procesów asocyacyjnych.

II. Wywody.

A. Charakterystyka i ogólny podział zmian znaczeniowych.

Opierając się na faktach językowych widzimy, że wszystkie zmiany znaczeniowe wyrazów polegają na zasadniczem zjawisku, że użycie wy-

razu jako wykładnika apercypowanego wyobrażenia jest zawsze rezultatem rozczłonkowania wyobrażenia na tle wyobrażenia zbiorowego (zdania), w którego skład wchodzi; rozczłonkowania, które można określić jako sukcesywne wysuwanie się na pierwszy plan świadomości najpierw cech wspólnych z dawniejszem wyobrażeniem, następnie zaś cech różnych.

Otóż tu mogą zajść dwa różne wypadki: albo wyobrażenie na mocy tej wspólnej cechy dominującej jest apercypowane jako przeważnie jednakie z dawniejszem wyobrażeniem i wtedy zostaje nazwane wyrazem, oznaczającym to dawniejsze wyobrażenie, a cecha różna nie zostaje wyraźnie wypowiedzianą, bo wyobrażenie nie wyodrębnia się dostatecznie ze zbiorowego wyobrażenia — jestto zatem rozczłonkowanie przeważnie utożsamiające, syntetyczne czyli jestto dwuczłonowość zależna, względna; albo też wyobrażenie na mocy swej różnej cechy dominującej jest apercypowane jako niejednakie z dawniejszem, rozumie się po poprzedniem utożsamieniu na podstawie cechy wspólnej, i wtedy obok wyrazu oznaczającego to dawniejsze wyobrażenie zostaje nazwaną wyraźnie także właściwa mu, nowa cecha dominująca. Jestto zatem rozczłonkowanie przeważnie rozróżniające, analityczne; jestto dwuczłonowość niezależna; pojęcie się wyodrębniło zupełnie i odrazu. N. p. *kraj*, *Korn*, ale *pstrąg*, *Fingerhut*. Zjawiska językowe pouczają nas, że są i wypadki pośrednie rozmaitego stopnia: raz mówię *pióro*, *Feder*, raz *pióro do pisania*, *Schreibfeder*, apercypując w obu wypadkach ten sam przedmiot, ale rozmaicie, zależnie od chwilowej wyrazistości nowej, różnej cechy dominującej. Ta zaś wyrazistość wyodrębniającej się cechy dominującej wyobrażenia czyli stopień jej niezależności od wyobrażenia zbiorowego zależy oczywiście od ogólnego związku zjawisk, składających się na całość życia psychicznego, w jakiem wyobrażenie w danej chwili się znajduje. Ponieważ przy tem obserwujemy, że jedne wyrazy zwolna rozwijają się w kierunku jednoczłonowego t. j. właściwie zależnie dwuczłonowego lub też niezależnie dwuczłonowego nazwania ze stanu fakultatywnego wyrażenia nowej cechy dominującej, a że inne odrazu przybierają postać jednoczłonową lub dwuczłonową, więc wszystko to są tylko rozmaite stopnie i stadya tego samego zjawiska psychicznego mniej lub więcej wyraźnego rozczłonkowywania, którego tylko końcowe wypadki stoją naprzeciw siebie jako pozornie zasadniczo różne.

Wszystkie zatem wyrazy można podzielić na nazwy przeważnie utożsamiające czyli zależnie dwuczłonowe (jednoczłonowe *cum grano salis*) i przeważnie rozróżniające czyli niezależnie dwuczłonowe (dwuczłonowe κατ' ἐξοχήν) ze stadyami pośredniemi, stałemi lub chwilowemi. Nazwy niezależnie dwuczłonowe przedstawiają t. z. pospolicie ‚nazwania'

wyobrażeń, nazwy zależnie dwuczłonowe odpowiadają wypadkom pospolicie nazywanym przemianą znaczenia. W gruncie rzeczy w obu wypadkach mamy i ‚nazwanie' i ‚zmianę znaczenia', tylko w różnym stopniu: przy nazwie zależnie dwuczłonowej wyraz ostatecznie pozostaje ten sam, zmienia się zaś jego znaczenie (bo nowe wyobrażenie, mimo że jest apercypowane jako jednakie z dawniejszemi, zawiera jeszcze cechy różne); zaś przy niezależnie dwuczłonowej nazwie powstaje nowy wyraz i znaczenie nowe, ale tylko jako wynik jednolitej apercepcyi obu części składowych. Zresztą w dalszym rozwoju oba wypadki zbliżają się do siebie: tam ginie często dawniejsze znaczenie, tu części składowe zlewają się coraz silniej, tak że ostatecznie rezultatem bywa wyraz, o którego pochodzeniu (t. j. stopniu jego rozczłonkowania) i dawniejszem znaczeniu nic pewnego nie wiemy Ponieważ dalej mamy stadya przejściowe między obu krańcowymi wypadkami i ponieważ dalej mamy fakt, że w gruncie rzeczy wszystkie wyrazy mają dwuczłonową postać ze względu na skład z części rdzennej i sufiksalnej, przy czem nie możemy o każdym poszczególnym wyrazie wiedzieć, czy rzeczywiście polega na dawniejszej niezależnie dwuczłonowej formie, więc z tych wszystkich powodów nie można przeprowadzać ścisłej granicy. Jestto jeden łańcuch różniczkowania się wyobrażeń. Ostatni podniesiony tu fakt tak się przedstawia: rozwinięte z biegiem czasu z nazw niezależnie dwuczłonowych dawniejszej epoki języków indoeuropejskich i rozwijające się ciągle na nowo z nowo powstających takich nazw sufiksalne typy morfologiczne rozszerzyły się i rozszerzają na wszystkie wyrazy. Każda bowiem taka dwuczłonowa nazwa przechodzi z biegiem czasu w postać, której drugi człon pod wpływem rozwoju fonetyczno-pojęciowego staje się sufiksem, czyli wykładnikiem ogólnych pojęć gatunkowych i stosunkowych, a wreszcie tylko ogólnej formy pojęciowej. Stąd tylko wtedy możemy powiedzieć o jakimś wyrazie, którego dwuczłonowość polega tylko na ogólnie dwuczłonowej budowie wyrazów indoeuropejskich, że powstał z dawniejszej rzeczywistej niezależnej dwuczłonowej postaci, jeżeli jasne znaczenie etymologiczne jego rdzennej postaci wskazuje na nazwanie nowej cechy dominującej. Ta rzeczywista dwuczłonowość może zresztą nie pochodzić z czasów, kiedy sufiks był jeszcze samodzielnym wyrazem, tylko może polegać i w ogromnej większości wypadków polega na naśladowaniu gotowego typu morfologicznego.

Wszystkie omówione zjawiska formalnego i znaczeniowego rozwoju wyrazów odbywają się na tle skojarzeń, których istotę jako asocyacyj elementów jednakich (podobnych, zgodnych), jako asocyacyj elementów

stycznych czasowo lub przestrzeniowo, wreszcie jako negatywnych asocyacyj t. j. eliminowania elementów niezgodnych, jasno możemy obserwować w poszczególnym kierunku zmian znaczeniowych. Te asocyacye są bezpośrednim warunkiem apercepcyi, tj. tego, czy nazwa wyobrażenia jest zależnie czy niezależnie dwuczłonowa i wreszcie dalszego rozwoju znaczeniowego.

A więc zjawiska semazyologiczne można tak przedstawić:

I. Nazwy czyli zmiany znaczenia zależnie (zarodkowo, sytuacyjnie) dwuczłonowe czyli przeważnie utożsamiające (jednoczłonowe *cum grano salis*).

Są to tak zwane specyalnie »zmiany znaczenia«. Można je podzielić przedewszystkiem na *a)* gotowe czyli wówczas rzeczywiście jednoczłonowe i *b)* rozwijające się dopiero z dwuczłonowych. Gotowe mogą być albo rezultatem rozwoju z nazw dwuczłonowych (wypadek nazywany przez W. ‚zgęszczeniem' znaczenia), przyczem między tym punktem krańcowym, a drugim punktem krańcowym t. j. zarodkowym są oczywiście możliwe najrozmaitsze stadya przejściowe; albo też mogą być natychmiastowe t. z. dwuczłonowość wyraża się li tylko zależnie (zarodkowo) na mocy sytuacyi, t. j. przynależności wyobrażenia do wyobrażenia zbiorowego. Zależy to oczywiście od rodzaju, siły i rozległości skojarzeń, które znowu są zależne od ogólnego związku zjawisk, składających się na cały rozwój kulturalny danej chwili.

W ślad za Wundtem możemy ze względu na specyalny kierunek dokonywującej się zmiany znaczenia wyrazu rozróżniać wypadki asymilatywnej zmiany znaczenia i wypadki komplikatywnej apercepcyi czyli komplikatywnej przemiany znaczeń. Albo lepiej jak sądzę z rozmaitych powodów: *a)* przeważnie wyobrażeniowe, *b)* przeważnie uczuciowe zmiany znaczenia czy nazwania.

II. Nazwy niezależnie (samodzielnie) dwuczłonowe czyli przeważnie rozróżniające (dwuczłonowe κατ' ἐξοχήν).

Są to tak zwane specyalnie »nazwania«. Można je podzielić przedewszystkiem na *a)* gotowe i *b)* znajdujące się w stadyum tworzenia. Gotowe mogą być znowu albo rezultatem rozwoju dłuższego czy krótszego, ewentualnie od stadyum zarodkowego, albo też mogą być natychmia-

stowe. Im większa jest ilość cech niejednakich w porównaniu ze wspólną cechą dominującą, im mniej równoczesną jest asocyacyjna apercepcya, tem więcej natychmiastową jest dwuczłonowość. Zależy to znowu, jak powyżej, od ogólnych warunków całego stanu kulturalnego.

Ze względu na specyalny kierunek skojarzeń można znowu rozróżnić: *a)* przeważnie wyobrażeniowe, *b)* przeważnie uczuciowe nazwania czy zmiany znaczenia.

Teraz przejdziemy jeszcze trochę dokładniej na przykładach, przeważnie zaczerpniętych z języka polskiego, te wszystkie, zoryentowane jak powyżej, zjawiska. Przytem jeszcze jedna uwaga i prośba do czytelnika. Praca niniejsza była pisana pospiesznie, a do tego z przerwą pewną między jej częścią pierwszą a drugą. Jeżeli do tego dodam, że zwolna tylko, krok za krokiem, przekopywałem się do uświadamiania sobie tych prostych niby, a tak trudnych do należytego pojęcia zjawisk, więc nic dziwnego, że praca nosi na sobie piętno ‚rozwojowości' i że w szczególności sformułowanie zjawisk w części drugiej poprawia odnośne sformułowanie, dane w części pierwszej. Pośpiech druku nie pozwolił mi na przerobienie całej pracy, a w trakcie drukowania, przy robieniu korekt, jestto niemożliwem. Jeżeli tedy czytelnik znajdzie pewną sprzeczność między częścią pierwszą a drugą, to proszę się przedewszystkiem trzymać późniejszej.

Jakkolwiekbądź, sądzę, że sformułowanie zasadniczego zjawiska dwuczłonowości wszystkich nazw czyli wyrazów, o ile tylko są wykładnikami pojęć, t. j. dwuczłonowości albo względnej, znajdującej się w stadyum rozwoju i polegającej na zależnem tylko wyrażaniu cechy dominującej, która wyodrębnia pojęcie od dawniejszych jako nowe; albo też dwuczłonowości bezwzględnej, polegającej na niezależnem już od wyobrażenia zbiorowego wyrażeniu różnej i danemu wyobrażeniu właściwej cechy dominującej, — otóż, powtarzam, sądzę, że sformułowanie tego zjawiska jest rzeczywistym krokiem naprzód i że może wytrzyma krytykę. Pozwala ono sprowadzać do wspólnego mianownika i »nazwania« i »zmiany znaczenia« i »złożenia« i proste wyrazowe »porównania«. A to bądź co bądź rzecz bardzo ważna.

1. Nazwy czyli zmiany znaczenia zależnie dwuczłonowe.

Te wypadki można jeszcze określić jako zmiany znaczeniowe, rozpatrywane z punktu widzenia gotowego, rzeczywistego (nie etymologicznego) znaczenia wyrazu, istniejącego w danej epoce jako najdawniejsze. Ale to rzecz podrzędnego znaczenia.

Polskie *góra* jest wyrazem ogólnie słowiańskim i — w odpowiedniej formie — prasłowiańskim. Znaczenie jego, to jest wyobrażenie stale z tą grupą fonetyczną związane, było w epoce prasłowiańskiej to samo co w polskiem. Wyobrażenie to składa się oczywiście z całego szeregu cech czyli wyobrażeń częściowych, składowych, mniej lub więcej stałych. Stałą cechą jest dosyć znaczne wzniesienie ponad otaczający poziom, wzniesienie — rozumie się — stereometryczne. Mniej stałemi cechami są n. p. kształt tego wzniesienia, zarośnięcie lasem itd. Inne cechy są zależnie od zmieniających się warunków faktycznych zgoła zmienne, n. p. wrażenie chłodu, uczucie strachu, zbiorowe wyobrażenia pasania bydła, owiec; wyobrażenie stromości lub położystości, pokrycia śniegiem itd.[1]). Tak można określić znaczenie polskiego i prasłowiańskiego wyrazu *góra*. Tymczasem w kilku językach lub narzeczach słowiańskich znaczenie tego wyrazu (t. j. odnośnych form, odpowiadających polskiemu *góra)* jest inne. A mianowicie w bułgarskiem, słowackiem, w narzeczach morawskich, słowińskich i serbo-kroackich stałą cechą wyobrażenia złączonego z tym wyrazem (błg. *gorá*, słck. *hora*, słowiń. *góra*, serb. *gòra*) jest las, zaś wyobrażenie wzniesienia może być cechą podrzędną, ba może prawie zupełnie być wyeliminowanem, n. p. jeżeli się mówi o górze Biokova (przykład wzięty z serbskiego słownika VUKA): *Biokova je puna gorc* ,B. jest pełna lasu, t. j. cała pokryta lasem'. Przeważnie jednak znaczenie jest ,lasu górskiego'.

Więc wyraz pozostał ten sam, ale zmieniło się, przesunęło, jego znaczenie, bo zmieniła się stała cecha tego wyobrażenia, tak że stósunek składowych wyobrażeń wzniesienia i lesistości w prasłowiańskiem, polskiem itd. a w bułgarskiem, słowackiem itd. jest wprost odwrotny. Jak się odbyła ta zmiana? Rzecz prosta, że przedewszystkiem w zewnętrznem otoczeniu odnośnych Słowian góry musiały być pokryte lasem, co stanowiło zewnętrzny warunek skojarzenia się tych dwu wyobrażeń. Jednak i w wielu innych okolicach słowiańskich, polskich itd. były te same zewnętrzne warunki, a jednak *góra* pozostała *górą*. Były więc jeszcze inne warunki w otoczeniu, które doprowadziły do stałego kojarzenia i percypowania *góry* przedewszystkiem jako *lasu*. I tak mo-

[1]) To znaczy, w danych rzeczywiście warunkach mogą to być także cechy dosyć stałe. Zaznaczam tylko z naciskiem, że stałość cechy nie jest identyczna z dominowaniem cechy, zależnem od chwilowych warunków apercepcji. Dominującą może być i bywa cecha niestała, inna n. p. dla człowieka, robiącego wycieczkę na szczyt góry, inna dla szukającego chłodu, inna dla człowieka idącego po drzewo, inna dla pasterza, pędzącego bydło na łąki górskie itd.

żemy n. p. przyjąć przeciwieństwo do gołych, niezarośniętych dolin lub nizin (co nie wszędzie ma miejsce), szukanie schronienia w tych górskich lasach [1]), konieczność (jużto polegająca na braku drzewa w dolinach, jużto n. p. na zagarnięciu lasu w dolinach przez właścicieli większych posiadłości itp.) szukania drzewa na opał i budulec tamże, wyprawy myśliwskie itp. itp., z czem wszystkiem oczywiście były stale związane silne elementy uczuciowe. Dosyć na tem, że z tych czy innych powodów, danych w rzeczywistych warunkach życia, nastąpiło u odnośnych Słowian na podstawie styczności wyobrażeń stałe skojarzenie *góry* z *lasem*. To jednak nie objaśnia jeszcze, dlaczego z wyobrażenia góry zostało wyparte wyobrażenie wzniesienia, a dlaczego na pierwszy plan wysunęło się wyobrażenie lasu, albo dlaczego nastąpiła ta zmiana znaczenia, kiedy przecież istniał wyraz *las* i można go było używać. Otóż obok kojarzenia wyobrażeń, dającego niejako faktyczne podstawy, faktyczną możliwość procesu, działa funkcya psychiczna apercepcyi, związana zresztą bezpośrednio, równocześnie i nierozłącznie z kojarzeniem. Właściwością apercepcyi jest, że to, co się naraz apercypuje, przedstawia się jednolicie i jest zarazem tylko częścią chwilowej zawartości świadomości. W jakiż tedy sposób odbywała się apercepcya tych gór na tle odnośnych skojarzeń? Z jednej strony oczywiście na podstawie stałych cech wspólnych albo nawet identycznych z cechami dawniej odebranych wyobrażeń gór apercypowano te góry jako *góry* i tak je też nazywano; bo to były rzeczywiście *góry;* ale z drugiej strony wysuwa się na pierwszy plan wyobrażenie *lasu* i na podstawie tego apercypowano te góry przedewszystkiem jako *lasy*, co znajdowało swój wyraz w całem zdaniu czyli w zbiorowem wyobrażeniu (n. p. *muszę jechać do gór po drzewo* itd.). Mamy więc dwa, luzujące się bezpośrednio, akty apercepcyi: utożsamienia na podstawie jednych, rozróżnienia na podstawie drugich cech dominujących czyli apercepcyę syntetyczną i idącą w ślad za nią apercepcyę analityczną. Ale rozczłonkowanie czyli analityczna apercepcya pozostała w stadyum zarodkowem, będąc ściśle związaną ze zbiorowem wyobrażeniem (zdaniem) i znajdując w niem swój dostateczny wyraz. W całem zdaniu, odpowiadającem sytuacyi, tkwi w gruncie rzeczy pojęcie ‚lesista góra' albo ‚górski las' (*Waldberg* albo *Bergwald)*, ale ostateczne rozczłonkowanie wyobrażenia, jego natychmiastowe usamodzielnienie, nie nastąpiło. Nie było potrzeby tego, a dlaczego? Na to możemy tylko odpowiedzieć, wskazując jako na

[1]) Por. stósunki na Bałkanie.

powód na ogólny związek wszystkich faktów psychicznych, tworzący chwilowy stan kultury u danych ludzi.

Jeżeli przyjmujemy istnienie zarodkowego dwuczłonowego pojęcia ,leśna góra' i widzimy, że pojęcie to rozwija się w ten sposób, że cecha lesistości wchodzi w skład pojęcia jako stała, dominująca cecha, czyli biorąc zewnętrznie, że nastąpiło wchłonięcie pojęcia lesistości przez pojęcie góry, czego rezultatem językowym jest przesunięcie się znaczenia wyrazu ***góra***, to wygląda to prawie tak, jak Wundta ,zgęszczenie' znaczenia n. p. ***universitas litterarum*** —➤ ***universitas***. I rzeczywiście, zasadniczej różnicy niema, tak samo zresztą jak niema z drugiej strony zasadniczej różnicy między takiem zarodkowem pojęciem ,lesista góra' a wyraźną i stałą dwuczłonową nazwą n. p. ***jelonek*** = ***Hirschkäfer***, między którą a ,zgęszczeniem' znowu także niema zasadniczej różnicy, por. ***la capitale*** ←— ***la ville capitale***. Wszędzie są tylko różnice stopniowe, to jest w stopniu i sile i wzajemnym stósunku obu aktów utożsamienia i rozróżnienia przy powstawaniu nazwy czyli zmiany znaczenia, a następnie w stopniu szybkości, z jaką owa nowa cecha dominująca cofa się między inne cechy nowego wyobrażenia, czyli w stopniu szybkości, z jaką się zaciera właściwe znaczenie wyrazu. Wszystko to zaś zależy od kulturalności, żeby się tak wyrazić, pojęcia, od rozległości i sposobności jego skojarzeń i stósunku jego chwilowej cechy dominującej do innych jego cech, co znowu zależy, rozumie się, wogóle od jego części składowych. Łatwo zrozumieć, jak bardzo różni się pod tym względem n. p. wyobrażenie *jelonka* od wyobrażenia *góry* itd. W jaki sposób n. p. odbyła się apercepcya i powstała nazwa ***jelonka***? Ten objekt apercypowano na podstawie pewnych cech jako ***chrząszcza*** (czy ***robaka***, czy ***owad***), a na podstawie innych cech, w danej chwili dominujących (rogów), jako ***podobnego do jelenia***, jako »jeleniowatego«. Rzecz dosyć prosta, że, o ile wogóle była potrzeba nazwania tego objektu, to musiała powstać wyraźna dwuczłonowa nazwa a raczej wyraźne nazwanie tej cechy dominującej, bo jedyne zbiorowe wyobrażenie, w którem występuje ten owad i zarazem wyobrażenie jelenich rogów, jest właśnie tylko rozczłonkowaniem samego wyobrażenia. I albo w dalszym ciągu nazwa pozostała w tej postaci ***(Hirschkäfer)***, albo jak w polskiem, wcześniej czy później (może nawet odrazu) pozostała tylko nazwa dominującej cechy rozróżnienia (***jelonek*** = mały jeleń), która wchłonęła w siebie dominujące cechy identyfikacyi (chrząszcz czy owad [1]). Wypa-

---

[1]) Czy przy tem polska albo niemiecka nazwa *jelonka* powstały samodzielnie,

dek zatem, jaki przedstawia wyraz *jelonek*, jest ostatecznie dyametralnie przeciwny wypadkowi, jaki przedstawia wyraz *góra*.

Wracając do zajmującego nas zjawiska znaczeniowego, ujawniającego się w wyrazie *góra*, muszę jeszcze uprzedzić jeden możliwy zarzut. Mianowicie mógłby ktoś wraz z Wundtem powiedzieć, że zmiana znaczenia tego wyrazu polega tylko na sukcesywnej zmianie cechy dominującej, a że właściwie całe pojęcie nie jest nowe, tylko to samo, identyczne z dawniejszem. Ale takie określenie zawiera w gruncie rzeczy przyznanie dwu aktów aperceptywno-asocyacyjnych, utożsamienia i rozróżnienia. Oba te akty są zawsze czynnne: rozróżnienia niema tylko przy absolutnej identyfikacyi, to jest przy apercypowaniu tegosamego przedmiotu i przy takiem samem apercypowaniu. Jeżeli zaś apercypujemy ten sam objekt, ale przy tem apercypujemy jakąś jego, dotąd nie dominującą cechę, to to już jest apercepcya nowego przedmiotu, nie różniąca się zasadniczo od apercepcyi nie tegosamego objektu. Granic tu nie ma, bo, o ile w ogóle wyobrażenia na mocy jakichś cech się kojarzą, to już nie są całkiem różne.

Zmiana znaczenia wyrazu *góra* jest ze względu na ogólną tożsamość wyobrażenia krańcowym przykładem tych przeważnie wyobrażeniowych (ale oczywiście nie wyłącznie, bo i tu elementy uczuciowe grają wybitną rolę przy wysuwaniu się cechy lesistości na pierwszy plan) zmian znaczeniowych. Od takich wypadków aż do stałej i wyraźnej dwuczłonowości nazwania czyli dwuczłonowej zmiany znaczenia jest cała, nieskończona skala odcieni. Zobaczymy to na dalszych przykładach, przyczem zaznaczam, że rozwój znaczeń będę tylko szkicować, bo dokładny rozbiór byłby i niepotrzebny i niemożliwy ze względu na zostawione mi do dyspozycyi miejsce [1]).

Stół: znaczenie ,wikt, utrzymanie, jedzenie' gotowe i usamodzielnione w zwrotach jak: *w tym pensyonacie jest dobry stół*, *gospodyni daje mi mieszkanie i stół*, wyraża się, resp. wyrażało się, w swem stadyum rozwojowem (zarodkowem) w zwrotach jak: *prosić do stołu*, *do stołu*

czy też są naśladowaniem terminologii łacińskiej, to rzecz obojętna, bo chodzi o zasadę, a ostatecznie gdzieś ta nazwa powstała samodzielnie.

[1]) Zwracam jeszcze co do rozwoju znaczenia wyrazu *góra* uwagę 1) na to, że przysłówkowo używane przypadki lub zwroty prepozycyonalne, odpowiadające naszym *w górze*, *z góry*, *w górę* itd. pozostały w s z ę d z i e w tem znaczeniu; 2) na to, że w odległej przeszłości języków słow. m o ż e odbyła się zmiana znaczenia odwrotna, t. j. las ⟶ las, ale górski ⟶ leśna góra ⟶ góra. Mianowicie można to przypuszczać na podstawie lit. *gìrė* ,las', staroprus. *garrian garrin* ,drzewo' i ze względu na ich siedziby. Ale sanskr. *giri-* i awest *gari* znaczą jak słow. wyrazy ,góra'.

siała codzień tyle a tyle osób, już podano do stołu itd. Zatem szereg: stół — stół, ale zastawiony jedzeniem (stałem t. j. przedewszystkiem obiadem) — *jedzenie* (t. j. szereg: obiad resp. obiad, i kolacya — stale podawane jedzenie — utrzymanie). To samo i w innych językach, n. p. *Tisch*, *table*. Przytoczę jeden przykład z KULDY Moravské národní pohádky itd. II. 90: *tomu druhému* (scil. służącemu) *nepopráviala* (scil. gospodyni) *nic krom stolu* ‚prócz zwykłego stołu nic mu nie dawała lepszego osobno do jedzenia'.

Białorus. *vóči* ‚okulary', podobnie ros. *očki*. Zatem szereg: oczy — oczy, ale ze szkła — szkła (do oczu), okulary. Cf. n. p. u ROMANOVA Bělorusskij Sbornik IV. 9: *voči naděu čornyja škljanyja*. Nasze *szkła*, a, o ile sytuacya wyrażająca się w zbiorowem wyobrażeniu nie wystarcza, *szkła do oczu*, podobnie (albo w naśladowaniu) jak niem. *Augengläser* resp. *Gläser*, polega na identyfikacyi ze szkłami, a rozróżnieniu na podstawie sposobu używania za pomocą wyobrażenia ócz. Tam zaś naodwrót: utożsamienie z oczami, a rozróżnienie na podstawie cech samego przedmiotu. Przyczyna oczywiście leży w ogólnym stanie kultury. Przykład instruktywny.

Moraw. *trnky* ‚powidło': KULDA II. 88: *vdolky byly potřeny buď trnkami nebo tvarohem* ‚dołki były posmarowane albo powidłem albo twarogiem'. Szereg: *trnka* ‚śliwka' t. j. drzewo śliwkowe [1]) (ale to już zmiana znaczenia, pierwotnie jak w czeskiem i polskiem = *tarnka* ‚prunus spinosa') — *trnka* resp. *trnky* ‚śliwka, śliwki' (owoc) [2]) — śliwki, ale przyrządzone jako powidło — powidło (ze śliwek).

Pol. *ściana* ←— ściana kamienna, mur ←— skalna ściana, skała równa jak ściana ←— skała, resp. kamień. Znaczenie ‚skała resp. kamień' jest najdawniejsze nam znane, pr. got. *stains* = niem. *Stein*, tak jeszcze bez zmiany w serb. = ‚skała', ale także ‚skalista ściana', a dyal. ‚kamień'; w cerk. i innych język. słow. ‚mur' albo jak w pol. Wychodząc z najdawniejszego znaczenia ustanawiamy szereg: skała — skała, ale równa, równo spadająca — gładka skała, ale zamykająca wejście, dolinę, tworząca jaskinię — gładka skała, ale zarazem ściana — ściana kamienna — ściana z cegły, drzewa... Ten szereg reprodukuje trochę dokładniej i w odwrotnym kierunku szereg, podany na początku. W polskim języku na podstawie znaczenia ‚ściana' usamodzielniło się w dawniejszej epoce (dziś znikło znowu) znaczenie ‚granica': dziś jeszcze używane zwroty

---

[1]) *s trnky v zahradě slivky třásl* ib. 49 ‚trząsł śliwki z tarnki w ogrodzie'.
[2]) *otřas mi ty trnky* ib. 50 ‚otrząś mi te śliwki'.

i wyrazy jak *mieszkać o ściarę*, *ościenny*, *zaścianek* stąd pochodzą. Ciekawej odwrotnej paraleli: ściana → skała dostarcza góralskie *wanta* z niem. *Wand*; oczywiście znaczenie to rozwinęło się przedtem w mowie Niemców na Spiżu.

Chodnik: znaczenie ,trotuar' i ,podłużna, gruba materya, którą się kładzie na schodach, w sieniach itd.' Por. słowac. *chodník* ,ścieżka'.

Rok: znaczenie ,ściśle określony przeciąg czasu dwunastu miesięcy'. Najdawniejsze znaczenie ,termin, naznaczony, o r z e c z o n y punkt czasu, dies p r a e d i c t a' (por. *wyrok*, *prorok*, *urok* itd.). Szereg: termin — termin, ale sądowy, dla przeprowadzenia sprawy (tak w staropol. *roki sądowe*, *małe roki*, *wielkie roki:* por. *odroczyć)* — termin kalendarzowy za dwanaście miesięcy (por. *nowy rok)* — termin taki, ale wraz z czasem, jaki upłynie do niego — rok. Oczywiście szkicowanie tylko bardzo z grubsza: dokładne cieniowanie, uwzględniające powolne rozwijanie się znaczeń, wpływy ogólnie-europejskiego liczenia czasu itd. wymagałoby osobnej monografii. Por. jeszcze: *rok szkolny*, *wojskowy* itp.

Piwnica: dawniejsze znaczenie ,piwny sklep, t. j. sklepione i dla chłodu niżej powierzchni ziemi zbudowane miejsce, gdzie się przechowuje lub sprzedaje i pije trunki'.

Brzeg: tosamo znaczenie przeważnie we wszystkich słowiańskich językach, t. j. brzeg rzeki: z tego dalej znaczenie ,kraj czegoś'. Zaś dawniejsze znaczenie, częściowo zachowane jeszcze, było ,pochyła wyniosłość' (tak jeszcze w narzeczach polskich), zaś jeszcze dawniej prawdopodobnie wogóle ,wysokie wzniesienie → góra' (jak w serbskiem, taksamo niem. *Berg* itd.). Zatem: wyniosłość — wyniosłość, ale pochyła — pochyłość, zamykająca rzekę, tworząca jej ścianę — brzeg rzeki (niekoniecznie stromy) — brzeg, t. j. kraj (linia graniczna).

Siemię: nasienie konopne (dla ptaków); na Śląsku *siemiono* = nasienie lnu i len (por. MACOSZEK, Przewodnik po Śląsku ciesz. 54): dawniej *siemię* = nasienie wogóle.

Pasieka: miejsce (ogród, osobna część ogrodu), gdzie stoją ule i ule same; najdawniejsze znaczenie jest ,miejsce wycięte w lesie' (tak jeszcze w polszczyźnie różnych okolic n. p. *świeżo wyrobiona pasieka czyli trzebież* TYSZKIEWICZA Opisanie powiatu borysowskiego 179; podobnie w Zakopanem — słyszane w Olczy — przepędza się ku jesieni bydło i przenosi wraz z niem na *pasieki* itd.), albo także ,ścięte, zwalone na kupę drzewa' (tak w dawniejszej polszczyźnie, podobnie w małorus. na Węgrzech *pášika* = chašča stjata). W lesistej dawnej Polsce, a obecnie jeszcze w wielu okolicach Litwy, Polesia i i. pasieki znajdują się w le-

się. W białoruskiem *pasieka* oznacza ,folwark w lesie' n. p. u ROMANOVA IV 174.

Ul: właściwie ,wydrążony pień' —→ ,wydrążony pień, ale z osadzonemi pszczołami' (tak jeszcze w niektórych narzeczach słowiańskich, dawniej oczywiście wszędzie tak) —→ ul. W bułg. *úlej* wykazuje obok tego także inny rozwój znaczenia: ,wydrążony pień, którym spada woda na koło młyńskie', a także ,koryto, w którem się przesypuje (płucze) piasek, zawierający ziarna złota lub żelaza' (JIREČZEK Cesty po Bułharsku 46. 326). Pr. niżej str. 111.

Bydło: por. staropol. *w bydło* = εἰς περιουσιασμόν Psałterz puł. psalm 134, czes. *bydlo* ,przebywanie, miejsce przebywania, mieszkanie, stan, sposób życia (*dobré bydlo*)', w słowac. ,majątek', w narzeczu Lachów morawskich ,hodowla' (zostawić n. p. świnię *na bydło* = na hodowlę, BARTOŠ Dialektologie moravská I, słownik), *bydlić* (staropol. i czes. *bydliti*) ,mieszkać, przebywać'. Zatem znaczenie naszego wyrazu *bydło* rozwinęło się na tle hodowania (*bydło domowe* w przeciwieństwie do *zwierza leśnego*) i bytowania (sposobu życia) [1]). Potem bydło —→ majątek. Wogóle pojęcia ,bydła' i ,majątku' są w nieustannej alternacyi. Por. n. p. jeszcze *dobytek*: czes. *dobytek* jak bułg. *dobítъk* ,bydło' (etymologicznie pokrewne z *bydłem*); *statek*: białorus *státok*: ,bydło' (ROMANOV III 29); *pecunia* p. wyżej str. 31; *skot*: niem. *Schatz*, p. wyżej str. 31 uw.; serb. *blago* ,skarb, majątek, pieniądze' ←— ,dobro', a w chorw. ,bydło'; bułg. *stóka* ,bydło, towar, majątek'.

Zboże = właściwie ,majątek, to co się ma, co jest utrzymaniem' (cf. *bogaty*, *u-bogi* tj. nie mający mienia itd.): starop. *zboże* ὑπόστασις Psałterz puł. psalm 38: łuż. *zbožo* ,bydło': czes. *zboží* ,majątek', dawniej *sbožie* ,majątek', słowac. jak w polskiem itd. Podobnie *żyto*: właściwie ,to, z czego się żyje', potem ,zboże' (tak w staropol i w rozmaitych narzeczach słowiańskich), potem ,zboże na chleb κατ' ἐξοχήν', więc nasze *żyto*, ale gdzieindziej, n. p. w bułg., obok znaczenia ,zboże' także specyalnie = pszenica itd. Podobnie *chleb* —→ ,środek utrzymania': pr. *pracować na —*, *odbierać komu —*, *u wdowy — gotowy*; *żebrany*, *pański*, *dworski*, *żołnierski*, *lekki*, *łaskawy chleb*; dalej n. p. w ruskich narzeczach —→ ,zboże' n. p. *chlěb im zasějannyj* ,zboże zasiane przez niego' DOBROVOLSKIJ, Smolen. etnograf. sbornik I 229 itd. Oczywiście we wszystkich tych wypadkach grają wybitną rolę skojarzenia na tle elementów uczuciowych.

---

[1]) A nie jak *żywina* (pol. dyal., białorus. itd.), ros. *životnoje*, *animal* itd., t. j. ,żywe stworzenie'.

Uroda: dawniej i dziś dyal. ,wzrost' (pr. *ród, róść, rosły* itd.), n. p. u MICKIEWICZA *pan słusznej urody*, albo u TYSZKIEWICZA Opis. powiatu borysow. 115. Por. we franc. odwrotnie *belle femme* ,pięknego wzrostu', i zwroty jak ,rosły chłop, rosły koń' itd.

Bułg. *óbraz*, maced. *obrazé* ,policzek, lica, twarz': pol. itd. *obraz* = właściwie ,(wyrzezany) wizerunek'. Naodwrót maced. *lice-to ot sveti Nikola* ,obraz, wizerunek św. Mikołaja'. Pr. dalej: białorus. itd. *vid*, podobnie jak niem. *Gesicht, twarz* (: *tworzyć, stworzenie*) itd.

Dziad: *dziedzic*: *dziedzina*: *dziedziniec*. Pierwotnie *dziad* oznacza starego człowieka, zajmującego honorowe miejsce w rodzinie (cf. gr. τήθη, lit. *dėdas* także ,wuj'), ojca rodziny, który, gdy jego dzieci się pożenią i mają dzieci, jest dla wszystkich ,dziadem', tak u nas po wsiach do dziś dnia [1]). Stąd *dziedzic* = jego potomek i ,dziedzic'. ,Dziedzina' = ,własność, obejście, zagroda dziada', potém wogóle ,ojcowizna, posiadłość, terytoryum, wieś' (uwzględniam nietylko polskie). ,Dziedziniec' w stosunku do tego podobnie jak *dwór, podworzec*. Znaczenie *dziad* = ,żebrak' albo ,stary niedołęga' jest wyłącznie prawie na tle uczuciowem, które zresztą i tam gra swoją rolę.

Maciora: właściwie = matka i tak jeszcze używane w dawniejszym języku. Ale wcześnie = matka, ale zwierząt niektórych, dziś wyłącznie o świni, odznaczającej się obfitem macierzyństwem, które nadto jest rzeczą ważną dla hodowcy. Ale w narzeczach i dziś jeszcze o innych zwierzętach, n. p. *stará maciora jascurka* (Materyały komisyi antropol. VI 177) Zatem właściwie ,maciora świnia' itd. Później skojarzyło się z tem pogardliwe uczucie, jak n. p. z *bydlęciem* itd.

Czes. *rána* także ,uderzenie, cięcie' i ,blizna', n. p. *dvéře se rozevřely silnou ranou* ,drzwi się otwarły silnem pchnięciem'. Rozwijanie się znaczenia widoczne n. p. w zwrocie jak: *tělo srostlo s hlavou, tak že po ráně ani památky nezůstalo* ,po ranie = po cięciu resp. po bliźnie' (Przykłady wzięte z ERBENA, Sto prostonárodních pohádek). Łać. *terra* pierwotnie ,s u c h y grunt, sucha ziemia' (← * *tersā*). Odwrotnie n. p. białorus. *pošou póverch vody jak po ljadu* ,poszedł wierzchem wody jak po suchym gruncie' (ROMANOV IV 63. 64.), podczas gdy wyraz słowiański odnośny (*lędo, lęda, lędina*) oznacza właściwie ,nowo wyrobione lub odłogiem leżące pole'.

---

[1]) Tak n. p. w bułg. *djádo* = pater familias i jest prócz tego zaszczytnym tytułem, mówi się *djado pop, djado Gospod*; w maced. *dedo* = teść. *Dziedzina* w starop. = hereditas, possessio, w czes. prawie tyle co ,wieś' itd.

Białorus. *vyjći na ljudzi* = wyjść (z domu) na ulicę, ROMANOV IV 87: por. kajkaw. *ljudski* = ‚obcy', pol. *iść między ludzim* = iędzy obcych. Podobnie pierwotne znaczenie przymiotnika *cudzy* było (ale nie zachowane historycznie, tylko na podstawie etymologii znanej uzyskane) ‚ludowy, gminny' itp. Tu oczywiście uczucie niemiłe, straszne ‚obcości' gra rolę rozstrzygającą.

Gość jak niem. *Gast*: łać. *hostis*; por. bułg. średniowieczne *goste* ‚obcy kupcy', *gościniec*. Zatem pierwotnie ‚przybysz' → ‚przybysz pożądany, gość, kupiec' albo znowu → ‚przybysz niepożądany, obcy κατ' ἐξοχήν, wróg'. Uczucia.

Chłop: pierwotnie ‚sługa, parobek, niewolnik' (starocerk. itd.) → ‚robotnik, osadzony na roli'. Z jednej strony uczucie pogardy prowadzi do używania tego wyrazu jako przezwiska; z drugiej uczucie to niknie, znaczenie rozwija się → ‚włościanin, mężczyzna dorosły, mąż (dla żony)' → ‚tęgi, rosły mężczyzna' (*chłop w chłopa*, *chłop pod wąsem* itd.).

Kawaler: rozwój znaczenia tego wyrazu romańskiego jest bardzo bogaty i zawiera sporo rysów rozwoju kulturalnego europejskiego jak wiele innych podobnych wyrazów. U nas obecnie: 1) nieżonaty, 2) młody, nieżonaty człowiek, kręcący się koło panny, 3) rodzaj tytułu dawanego młodym chłopcom, którym się niechce mówić ‚ty'. Daleki odstęp od pierwotnego romańskiego ‚jeźdźca'.

Małorus. węg. *sýne* mówi ojciec do córki, *chłópe* mówi mąż do żony (z materjałów wydanych przez HNATJUKA); maced. *síne* mówi się do dziewczyny, podobnie tamże *nána* ‚ciotka' jako tytuł używa się nie tylko o każdej kobiecie, ale i o mężczyźnie, Voc. *náne néne* nie tylko jak serb. *čičo* mówiąc do starszego, ale także do matki; tamże *máma* mówi się także do dziewczyny, n. p. matka do córki. Oczywiście są to już wyłącznie uczuciowe zmiany znaczenia: ‚synu, matko itd.' → ‚mój drogi synu' itd. → ‚mój drogi' → ‚kochany'.

Białor. *ciapłó* ‚ogień': pierwotnie oczywiście = *ciepło*. Szereg: ciepło — ciepło, ale wraz z objektem, dającym je (pr. *siedzieć w cieple*, *chodź do ciepła*, *zrobić ciepło*) — ciepło wraz z ogniem — ogień. Wundt zalicza takie wypadki do kategoryi komplikatywnych zmian znaczeniowych.

Kroac. *suhota* oznacza wogóle przestrzeń jakąkolwiek pod dachem (więc może to być dom, stajnia, szopa itd.). Rozwój podobny jak przy *ciapłó*. Możemy go obserwować jeszcze w zwrotach serbskich jak *sjedi u suhoti* ‚siedzi w suchem miejscu', *unesi to amo u suhotu da ne kisne* ‚zanieś to tam w suche miejsce, żeby nie mokło', podróżni w czasie deszczu pytają znalazłszy się przed czyim domem: *hoćete nam dati malo*

suhole ‚dacie nam trochę suchego miejsca'? (przykłady ze słownika VUKA). Potem ‚suchy dach' → *dach* w znaczeniu ‚przestrzeń pod dachem' (*mieć dach nad głową*).

Nędznik w dawniejszym języku znaczy tyle co obecnie *nędzarz*. Więc na tle uczucia pogardy i wstrętu szereg: nędzarz — nędzarz, ale wstrętny — podły nędzarz — podlec = nędznik.

Dając powyższe przykłady nie przeprowadziłem ścisłego podziału między zmianami przeważnie wyobrażeniowemi albo asymilatywnemi a zmianami przeważnie uczuciowemi (wrażeniowemi) albo komplikatywnemi, raz dlatego, że trudno jest przeprowadzić granicę tych zjawisk, powtóre dlatego, że chodzi mi w tej pracy przedewszystkiem o zasadnicze rozjaśnienie przebiegu zmian znaczeniowych, a nie o wyczerpanie rozmaitych ich grup. Przykłady jednak ułożyłem w ten sposób, że zacząłem od zmian przeważnie wyobrażeniowych, a skończyłem na zmianach przeważnie uczuciowych.

Zanim przejdę do przymiotników i czasowników, wskażę jeszcze na parę grup zmian znaczeniowych w zakresie przedmiotów, które zasadniczo nie różnią się niczem od przykładów, dotąd przytoczonych, ale które tworzą dosyć wyraźne grupy wskutek specyalnych warunków asocyatywno-aperceptywnych.

Nawiązując do przykładów *suhota*, *ćapló* możemy wskazać na grupę zjawisk, idących w kierunku od abstractum do concretum. Objaw to częsty, polegający na działaniu uczuć. N. p. indywidualizujące używanie nazw jak *biedota*, *bieda*: *moja mała bieda*, *stoi tam u drzwi jakaś bieda*, *ślicznota*, *państwo* o panu i pani domu; nazwy urzędów i godności przechodzą na ludzi je sprawujących: *starosta* (pierwotnie ‚starość'), *drużba*, ros. *służba* ‚żołnierz wysłużony', *ekscelencya* itd. itd.; podobnie niem. *Frauenzimmer* (w pol. *fraucymer* pozostało w dawniejszem znaczeniu), *Bursche* (pierwotnie = *bursa*, potem = bursa, ale wraz ze studentami, — por. n. p. on ma dobrą, wyścigową s t a j n i ę —, potem = studenterya, młodzież — potem = student, młody człowiek — por. cerk. *junota* ‚młodzieniec' urobione jak *hołota*, *głupota* itd.). Przejściowe objawy: *prostota* używane = *prostactwo* t. j. prości, nieokrzesani ludzie, *hołota* (które już nieraz używa się indywidualizująco), *dzicz* itp. Wszędzie tutaj mamy objawy zmian znaczeniowych, spowodowanych uczuciami jużto miłości, uszanowania, politowania, jużto pogardy, wstrętu itp. Wchodzi to wszystko w zakres używania pewnych kategoryj morfologicznych, łączy się ze znaczeniem rodzajów (n. p. neutrum), używaniem liczby mnogiej (*ojciec idą*) itd.

Podobne objawy mogą się odbywać także na tle przeważnie wyobrażeniowem. N. p. cerk. *tesla* ,siekiera', bułg. *teslá* ,rodzaj ostrej motyki, połączonej z toporkiem (narzędzie ciesielskie)', podobnie słowin. *teslja* itd., ale pol. *cieśla*; pol. czes. itd. *bór*, ale cerk. i połudn.-słow. = drzewo szpilkowe (rozmaite = naszemu dyal. *borowiec*), oczywiście po przez pojęcie ,drzewo, materya drzewna', jak *las* w różnych językach słow. = coll. drzewo; albo *szabla* = człowiek uzbrojony w szablę, rębacz (*przyprowadził ze sobą tyle a tyle szabel, to dzielna szabla*), tak samo niem. *Degen*, *Haudegen*; podobnie *głowa*: por. n. p. zwrot małorus. (węg.) *ubiu sto i dvi hółovy* ,zabił 102-ch ludzi' itd. itd.

Przeciwnym objawem jest powolny rozwój w kierunku od concretum do abstractum, przyczem nie mam właściwie na myśli tworzenia się pojęć gatunkowych i stosunkowych (p. o tem Wundt wyżej str. 57), tylko powolne blednięcie konkretnego znaczenia, którego rezultatem jest nieokreślone, ogólne pojęcie. Tu należy n. p. cały szereg pojęć ilościowych, pozytywnych lub negatywnych: *siła* = dużo, wiele (podobnie i w innych językach słow., n. p. w serbskim) rozwinęło się, jakto ilustrują zwroty takie: *ruszył z całą swoją siłą zbrojną*, *uderzył całą siłą swego wojska* i podobne: *kupa*, serb. *čudo* albo plur. *čuda* (*cud* = siła boża, dalej *cud* = dziwny ogrom, dziwna ilość itd.), *dużo* (od *duży* = pierwotnie ,tęgi, silny', por. *dążyć*), *masa*, *świat* w języku codziennym i w narzeczach = dużo, dosyć (por. n. p.: *będę tam lecieć taki świat!* = tyle drogi, taki kawał) itd. Odwrotnie: *odrobina*, *trocha* (pierwotnie rzecz krucha, mika, okruszyna), *źdźbło* (zwłaszcza w narzeczach) itd. (p. także niżej pod przymiotnikami i przysłówkami). Bardzo często rozwijają się w ten sposób negacye: typowymi przykładami są franc. *personne*, *rien*, *pas* i inne (p. wyżej str. 71 nst.). Rozwój ich objaśniają nasze zwroty jak: *nie zrobił ani kroku*, *na krok nie odstąpić*, *ani na włos*, *włos mu z głowy nie spadnie*, *nie ma w domu ani żywej duszy*, *psa nie było na odczycie*, *ani kropli* itd. Mówiąc: *nie było żywej duszy* itd. zbliżamy się już bardzo znacznie do stanu, reprezentowanego przez franc. *personne* itd. Jestto takie samo wchłonięcie (czyli używając terminu Wundta ,zgęszczenie') jak w innych wypadkach, w związku z czem odbyło się przesunięcie znaczenia. Objawy takie mogą znowu się odbywać przeważnie na tle wyobrażeniowem. N. p. nasze *raz* ,cięcie, uderzenie' staje się wyrazem multyplikatywnym: z jednej strony rozwijało się to, jak wskazują n. p. takie zbiorowe wyobrażenia: *ściął drzewo, zabił go jednym razem*, *na jeden raz*, *na dwa razy*, *trzema razy* itd. (pr. *razem*, *naraz*, *odrazu*), poczem mówiono: *zwalić..., zrobić coś za jeden raz* itd., z drugiej zaś strony niewątpliwie stoi to w związku ze

zwyczajem karbowania czyli robienie ‚razów' na odpowiednio przyrządzonym kiju dla notowania: robiąc ‚razy' apercypowano je oczywiście jako ‚razy' t. j. nacięcia, ale zarazem jako znaki liczebne, jako cyfry. Taksamo używa się ‚raz' i w innych słow. językach, podobnie *sykis* ‚cięcie' w litewskiem; podobnie w południowosłow. językach serb. *put*, bułg. *pъt* ‚droga' n. p. *jedan put*, raz' itd.: por. *zrobić coś*, *iść do kogo za jedną drogą*, *zrób to* * *tę drogę* = *teraz* (t. z. *ten raz*) itd. Podobnie w innych językach: *mal*, *fois* itd.

Ciekawym przykładem, powtarzającym się w różnych językach, jest rozwój pojęcia ‚rzeczy'. Pol. *rzecz* = pierwotnie ‚mowa', także ‚wyraz' (zwłaszcza w innych językach słowiańskich) lub ‚rozmowa' czyli ‚to, co się mówi': tak w dawniejszej polszczyźnie, tak jeszcze n. p. u MICKIEWICZA (*i tak rzecz prowadził*), albo w zwrotach: *nie o tem rzecz* itp. Wcześnie rozwija się znaczenie ‚przedmiot mowy, sprawa': kto mówi, przemawia (zwłaszcza z silnym nastrojem: w sądzie, na zgromadzeniu), ten prowadzi swoją ‚rzecz' (por. *sprawa*, *prawić*). stąd wogóle ‚przedmiot, rzecz'. Stąd nieraz dziś używamy niejednego zwrotu wprost odwrotnie niż dawniej: dawniej *w rzeczy* = w mowie, rzekomo, pozornie (n. p. *w rzeczy był chory*), dziś *w rzeczy samej* = w istocie. Podobnie niem. *Sache* ← starogórnoniem. *sahha* ‚spór, spór sądowy, przedmiot sporny, sprawa, rzecz' (por. jeszcze dziś *Widersacher*, *Sachwalter*): *sahhan* ‚łajać, ganić; spierać się przed sądem' = got. *sakan* ‚kłócić się, spierać się'; franc. *chose* ← łać. *causa* (sprawa sądowa); niem. *Ding* z germ. *thing* ‚sprawa sądowa, rozprawa, posiedzenie sądu' (pr. *dingen* ‚najmować t. j. robić układ'): zbliża się do tego rozwój znaczenia słow. *besěda*: w pol. *biesiada* t. j. uczta, w innych językach słow. ‚mowa, wyraz', a pierwotnie (znaczenie niezachowane) ‚posiedzenie'. Por. niżej str. 107/8.

Inną grupę, na którą chcę tu wskazać, tworzą nazwy ludów i osób, rozwijające się w appellativa. Bezpośrednio jasne są np. *Cygan* → *cygan* (pr. *cyganić*); *Szwab*, którego znaczenie ‚oszust' widne tylko z derivatum *oszwabić*; *olbrzym*, ogólniesłow. *obr* resp. *obrin*, pierwotnie = *Awar*; niem. *Hüne*, pierwotnie = *Hun*; franc. *Polonais* ‚pijak'; *Węgier* zwłaszcza dawniej ‚kramarz wędrowny' (NB. zwykle Słowak); *Bojko* we Lwowie (i w ogóle we wschodniej Galicyi) = wędrowny handlarz owoców; *dulęba* ‚niezgraba' (w dyal.), mr. *dułéba* ‚dureń', białorus. *duléb*, *dulébina* ‚niezgrabny, głupiec' itp.: stało się zatem zupełnie nomen appellativum, a pochodzi od nazwy dawnego szczepu *Dulebów*, o których opowiada Nestor; *flądra* resp. *flondra* = pierwotnie ‚dziewczyna z Flandryi'; znane one były jako markietanki itp. i miały złą sławę (por. w dawniejszej Polsce wyraz *Litewka*): *moskal* na Litwie i Rusi = żołnierz; w Bułgaryi *Ro-*

manci, *Romanki* nazywają się ci, którzy idą na żniwo do południowej Bułgaryi (Tracyi) t. j. *do Romanjá*: ta nazwa kraju *Romanja* → żniwo w Romanjá (pr. *Sachsengänger*, *obieżysasy*); *wałach* ‚koń', *walach* (w Beskidach) = pasterz: oba od Wołochów t. j. Rumunów; *żmudzin*, *żmudzinek* ‚mały koń', na Podhalu *żmudź* ‚drobne, nikłe owce' itd. itd. Dziedzina ta, świadcząca między innemi o braterskich uczuciach wzajemnych ludzkości, jest obfita. Por. jeszcze niżej str. 104.

Odwrotną grupę tworzy oczywiście cała nieprzejrzana masa nazw i imion własnych osób, krajów, rzek itd. O niej tu mówić nie będę, tylko wskażę na szereg przykładów, tworzących grupę pokrewną. Jestto ściśle jednostkowe używanie wyrazów, oznaczających pojęcie gatunkowe i stosunkowe, kiedy się mówi tylko o pewnym, ściśle określonym objekcie, mającym swoje nomen proprium. I tak żaden mieszkaniec miasta jakiegoś i najbliższej jego okolicy nie mówi o nim w pewnych wypadkach inaczej, tylko jako o »mieście«: wychodząc z domu nie mówię, że idę *do Krakowa*, tylko *do miasta* itd. itd. To samo jest i było zawsze i wszędzie. Podobne użycie wyrazu *urbs* o Rzymie rozszerzyło się w późniejszych czasach imperium rzymskiego na całe państwo: *urbs* stało się poprostu nazwą Rzymu. Taksamo dla mieszkańca całej Attyki ἄστυ było = Ateny itp. Podobnie *panem* na wsi jest ten a ten dziedzic, w szkole profesor; w Niemczech *cesarz* = Wilhelm obecnie żyjący, w Austryi Franciszek Józef itp.; *car*, pierwotnie identyczne z *cesarzem*, stało się specyalną nazwą rosyjskich cesarzy, a prócz tego oznacza oczywiście każdorazowego panującego; w biurze *naczelnikiem* jest ten a ten urzędnik itd. itd. bez końca. Zjawisko to będące rozwojowem stadyum gotowych nazw i imion własnych jest bardzo proste i polega na tychsamych procesach asocyacyjno-aperceptywnych, na których polegają wszystkie zmiany znaczeniowe. Kiedy mówię *miasto* a kiedy *Kraków*? Oczywiście, jeżeli z sytuacyi czyli ze zbiorowego wyobrażenia, wyrażonego w zdaniu, wynika, że mówię o Krakowie, czyli jeżeli ta cecha ‚Kraków' jest zawarta w zdaniu, to mówię w takim razie o *mieście*. Jeżeli zaś tak nie jest, jeżeli — jak mówimy codziennym zwrotem — nie rozumie się to samo przez się, to w takim razie używam wyrazu *Kraków*. Taksamo we wszystkich podobnych wypadkach. To znaczy, jak zawsze tak i tu odbywa się aperceptywne utożsamienie (*miasto*) i rozróżnienie (*Kraków*): rozróżnienie zostaje wyraźnie wypowiedziane, jeżeli nie wynika z procesów asocyacyjnych między elementami zbiorowego wyobrażenia, w którymto wypadku wystarcza wypowiedzenie nazwy, bo *Kraków* = *Kraków miasto* (wszystkie imiona i nazwy własne powstały naturalnie także za pomocą tych dwu procesów aperceptywnych i stałego wchłonięcia cechy

utożsamienia przez cechę rozróżnienia: *Kraków* = *Kraków gród* itd.); jeżeli zaś rozróżnienie jest zawarte w sytuacyi, to w takim razie wypowiada się tylko utożsamienie t. j. *miasto*. Zresztą rozróżnienie może się wypowiadać także za pomocą wskazania lub zaimków posesywnych: *nasze miasto*, *nasz pan*, *twój pan* itd. Jeżeli przedmiot jakikolwiek niema indywidualnej nazwy własnej, a mówimy tylko o nim jednym, to w takim razie, o ile znowu rozróżnienie nie jest zawarte w zbiorowem wyobrażeniu eo ipso, musi być wypowiedziane w ten lub inny sposób, choćby tylko przez t. zw. rodzajnik: *trzeba ściąć to drzewo*, *zgubiłem zegarek*, *weź mój zegarek*, *zaprzęgnij gniadą* itd. itd. Wszystko to jest jeden łańcuch tych samych zjawisk, polegających na zasadniczych właściwościach apercepcyi. Poruszający się w nich rozwój umysłowości ludzkiej możnaby porównać do chodu ludzkiego: każde posunięcie się naprzód czyli zrobienie nowego kroku jest zawarunkowane dawniejszym.

2. *Nazwy czyli zmiany znaczenia niezależnie dwuczłonowe.*

Można je także określić jako zmiany znaczeniowe, rozpatrywane z punktu widzenia znaczenia etymologicznego.

Zaznaczałem już wielokrotnie, że nie można przeprowadzić jakiejkolwiek wyraźnej granicy między temi zjawiskami a poprzedniemi, bo polegają one na tych samych procesach psychicznych, a cała różnica leży w tem, że wyraźnie dwuczłonowe nazwy czyli zmiany znaczenia są już niezależne od wyobrażeń zbiorowych czyli zdań, podczas gdy tamte zmiany znaczenia czyli nazwy są właśnie w swej dwuczłonowości zawarunkowane odnośnem wyobrażeniem zbiorowem. Przytem w nazwach dwuczłonowych niezależnych wysuwa się na pierwszy plan cecha rozróżniająca, zaś w nazwach zależnie dwuczłonowych cecha utożsamiająca.

Ale ponieważ i ta różnica występuje wyraźnie tylko, jeżeli z obu stron weźmiemy już gotowe i rozwinięte przykłady, a zresztą jest płynna i stopniowa, co się samo przez się rozumie, bo i wyobrażenia wogóle są tworami płynnymi, znajdującymi się w nieustannym ruchu swych elementów, to z tego wynika, że zasadnicze rozróżnianie »nazw« albo »nazwań« od »zmian znaczeniowych« nie ma sensu i zawsze, przy użyciu każdego wyrazu odpowiadającego poszczególnemu aktowi apercepcyi mamy i nazwanie i »zmianę znaczenia« (chyba że apercypujemy absolutnie ten sam objekt).

Z przytoczonych w pierwszym oddziale przykładów można przytoczyć cały szereg takich, które znajdują się ciągle jeszcze w stadyum zależnej, względnej dwuczłonowości, n. p. białorus. *voči*, bo cecha rozróżniająca je od prawdziwych *oczu* jest zawsze zawarta w zbiorowem wy-

obrażeniu. Inne wchłonąwszy w siebie ów drugi człon definitywnie, definitywnie też zmieniły swe znaczenie czyli są wykładnikiem usamodzielnionego pojęcia, n. p. *ul*, który w porównaniu z niem. *Bienenkorb* albo *Bienenstock* zawiera rozróżniającą cechę ‚pszczół' przez absorpcyę. Więc ostatecznem stadyum, do jakiego może dojść nazwa pierwotnie zależnie dwuczłonowa, jest niezależna, absolutnie jednolita, syntetyczna forma (n. p. nasze *pasieka*). Ale taksamo rozwijają się i nazwy pierwotnie niezależnie dwuczłonowe: każda taka nazwa z biegiem czasu staje się absolutnie jednolitym, syntetycznym wykładnikiem, a odbywa się to albo przez wchłonięcie cechy utożsamiającej (*capitale* ←— *ville capitale*) albo przez powolne zrastanie się obu części wyrazu i ścieranie się drugiej, odpowiadającej utożsamieniu (*pstrąg*).

Więc ostatecznie różnica jest taka, że k a ż d a niezależnie dwuczłonowa nazwa staje się z biegiem czasu automatycznym wykładnikiem pojęcia, podczas gdy n i e k a ż d a zależnie dwuczłonowa nazwa dochodzi do tego stadyum. A dalej, że tam mamy w takiem stadyum językowy wyraz cechy rozróżniającej, tu zaś cechy, na podstawie której nastąpiło utożsamienie. Oczywiście odnosi się to wszystko do wyrazów etymologicznie jasnych, to znaczy do wyrazów i pojęć, których rozwój leży w granicach naszej obserwacyi. Jeżeli zaś powstanie wyrazu i pojęcia usuwa się z pod obserwacyi, to nie możemy odpowiedzieć na pytanie, z jakiego rodzaju nazwą mamy do czynienia. I tak n. p. z przytoczonych w pierwszym oddziele przykładów niektóre, o ile rozpatrujemy ich najdawniejsze znaczenie, przedstawiają się jasno jako nazwy pierwotnie dwuczłonowe: *stół* od *słać*, *ścielę*, zatem pierwotnie = deska rozesłana (na ziemi); *tarnka* do *cierń*, zatem drzewo, resp. śliwa ciernista; *chodnik* = miejsce do chodzenia; *rok* = czas orzeczony; podobnie *piwnica*, *pasieka*, *bydło*, *zboże*, *obraz*; o innych jak *góra*, *oczy*, *brzeg*, *chleb*, *dziad* nic powiedzieć nie możemy na pewno (zwłaszcza n. p. najdawniejsze znaczenie wyrazów *góra*, *brzeg*, *dziad* może polegać na nazwie zależnie dwuczłonowej); wreszcie o innych jak *ściana*, *ul* możnaby być różnego zdania (ale co do *ula* por. niżej str. 110).

Przykłady niezależnie dwuczłonowych nazw są tak pospolite i łatwe i tyle ich już w tej pracy przytoczono, że tu ograniczę się do wskazania na kilka grup i ciekawych wypadków.

Mamy n. p. grupę, która zwykle się nazywa substantyzowaniem przymiotników, n. p. *gajowy*, *polowy*, *gumienny*, *krewny*, *kościelny*, mor. *solný* (KULDA II 34: *Byl jeden solný a měl jednoho syna*) = handlarz soli itd. Oczywiście są to pierwotnie niezależne dwuczłonowe na-

zwy: gajowy dozorca, kościelny sługa, solny kupiec itd. z następnem wchłonięciem członu, polegającego na utożsamieniu.

Inna podobna grupa — to przymiotnikowe nazwy miejscowości jak *Kraków*, *Przemyśl*, *Lwów* itd.: pierwotnie = Kraków gród itd., albo, jeżeli to nazwa wsi (n. p. *Płaszów*), taki a taki dwór itd.

Inną grupę tworzy przekształcenie podobnych nazw na wzór istniejących sufiksów, to znaczy zastąpienie drugiego członu utożsamiającego ogólnym wykładnikiem rzeczownikowym: *sklepowa dziewczyna* —> *sklepówka*, *stalowe pióro* —> *stalówka*, *krewny człowiek* —> *krewniak*, *starzec* itd. staroczes. *cěsta silná* —> *silnice* ‚gościniec' (t. z. twarda, bita droga) itd. itd. bez końca.

Inną grupę tworzą nazwy urobione od nazw ludów, miejscowości, osób: mianowicie nazwy rozmaitych przedmiotów, ubiorów, narzędzi, zwierząt itd., pochodzących skądeś lub przez jakiś lud używanych, n. p. *krakuska* = czapka Krakusów, *adamaszek*, *kaszmir*, *krawatka* = odnośny strój kroacki t. j. kroackiego półku we Francyi, *arabczyk* (*arab*) = koń arabski itd. itd. Samych nazw różnych owoców, zbóż, jarzyn można przytoczyć całe setki.

Osobne grupy tworzą wyraźne composita, ale tu zadawalniam się uwagami, dotychczas o tym przedmiocie wypowiedzianemi.

W końcu zwrócę jeszcze uwagę na to, że wskutek przechodzenia tych nazw dwuczłonowych w formalnie jednoczłonowe często powstają pozorne rozmaite znaczenia tego samego wyrazu, podczas gdy w rzeczywistości mamy d czynienia z różnymi, w różnem ‚miejscu i czasie powstałymi wyrazami. N. p. *nocnik* w języku klas wykształco ch = urynał t. j. Nachttopf, u ludu *nocnik* = nocleg (Nachtlager); w starej polszczyźnie *nocnica* ‚wszetecznica' t. j. nocna dziewczyna, zatem ewentualnie mógłby być i *nocnik* ‚rozpustnik' t. j. nocny rozpustnik. Z drugiej strony często cecha rozróżniająca polega na jakiemś znaczeniu zależnie dwuczłonowem wyrazu (t. j. zawsze, ile razy wyraz ma ‚więcej znaczeń') n. p. *stołownik*: *stołować*: *stół* = wikt.

Dotąd rozpatrywaliśmy same nazwy przedmiotów. Teraz weźmy jeszcze pod uwagę trochę nazw przymiotników, przysłówków i czasowników. Zjawiska są ogółem biorąc te same, ale mniej przejrzyste, głównie zaś z tego powodu, że własności i przebiegi wyobrażamy sobie prawie wyłącznie w ścisłym związku z przedmiotami.

Ostry użyte o wrażeniu słuchowem = właściwie ‚ostry' (utożsamienie na podstawie uczucia), ‚ale dla ucha' (rozróżnienie), jednakowoż

ten drugi człon prawie nigdy nie jest wypowiedziany, bo jest zawarty w nazwie przedmiotu (głos, krzyk, dźwięk), wywołującego wrażenie.

Brzydki = pierwotnie ‚ostry' (por. *brzytwa* itd., to znaczenie zachowane w różnych słow. językach, n. p. serb. *britka sablja)*: nasze *brzydki* = ostry, ale dla oka, dla uczucia; ros. dyal. *bridkój* = chłodny t. j. ostry, ale dla dotyku (por. *ostry wiatr)* itd.

Czerstwy = pierwotnie ‚solidus, jędrny': w pol. *a)* → jędrny, ale zarazem rumiany → rumiany, dobrze wyglądający; *b)* → jędrny, ale twardy → twardy (chleb); w czeskiem → jędrny, ale młody resp. świeży → świeży (woda, naczynie t. j. nieużywane jeszcze); w słowiń. podobnie, a także → jędrny, ale i silny (krzepki) itd.

Chudy pierwotnie ‚drobny, mały, nie wiele wart, zły' (tak w cerk., tak samo sanskr. *kšudrá-*; oczywiście znaczenie ‚niewiele wart, zły' rozwinęło się ze znaczenia ‚drobny, mały': pierwiastek *kšud-* znaczy ‚rozdrabniać, rozbijać na kawałki'): w pol. → drobny albo nie wiele wart (nikły), ale i chudy t. j. nie wiele wart, ale na ciele → chudy (por. zaraz niżej przykład *biedny)*; podobnie w ros.; w czes. podobnie, a także → drobny, nikły, ale biedny (pożałowania godny) → ubogi; w słowiń. znowu na tle znaczenia »zły« rozwinęło się znaczenie ogólnie stopniujące: *huda peč* ‚rozpalony piec', *huda britev* ‚ostra', *huda reka* ‚rwąca, niebezpieczna', *hud mraz* ‚ostry, wielki mróz', *huda suša*, *hud kašelj*, *hud smrad* itd.

Bídný w narzeczach czeskich = chudy (n. p. KULDA II 91 itd.). Podobnie mówimy *biedny na twarzy* itp.

Temný w czes. o głosie: *temný hlas*, *temný hluk* itd.

Skąpy. tak samo w cerk. i indziej; w południowych narzeczach przeważnie = drogi; gdzieindziej także ‚knapp, karg' (pr. *skąpo masła, chleba)*. Rozwój znaczenia jasny: por. jeszcze zwroty jak *drożyć się z czem.*

Drogi: znaczenia ‚kochany' i ‚wysokiej ceny' idą stale obok siebie (łać. *carus, chère*...).

Słaby: niem. *schlaff* ← starogórnoniem. *slaf* ‚ts., bezsilny, leniwy', a dalej do łać. *labi, labare*, oczywiście także do niem. *schlafen.*

Niem. *wenig* pierwotnie ‚biedny t. j. pożałowania godzien, bejammernswerth' (: *weinen)*.

Klein pierwotnie ‚błyszczący, ładny' → ‚elegancki, zgrabny, zgrabniutki' → ‚mały'.

Co się tyczy dwuczłonowych nazw, to prócz przytoczonych dawniej (p. str. 75) *niebieski, piwny* itd. przytaczam jeszcze n. p. *posępny, dziurawy, biegły, ciekawy* (pr. *dociekać*), *smukły.* Wszystkie nazwy takie,

urobione od nazw przedmiotów, łączą się bezpośrednio z porównaniami: *śnieżny* ← *biały jak śnieg* = *schneeweiss*, *posępny* = *nastroszony jak sęp* itd. itd. Bezpośredni związek jest jasny: takie ‚porównanie' jest poprostu rozczłonkowaniem. Co się zaś tyczy nazw, urobionych od czasowników, to są to właściwie wszystko participia, n. p. *biegły* jest formą określoną do *biegł* (jak *zdrowy* do *zdrów* itd.), albo *ogorzały*, *spalony (twarz spalona)* itd. Ale niełatwo odpowiedzieć na pytanie, czy to są rzeczywiście pierwotne niezależnie dwuczłonowe nazwy z wchłonięciem drugiego członu (t. j. członu utożsamienia), czy też są to naodwrót pierwotne zależnie dwuczłonowe nazwy z wchłonięciem członu rozróżnienia. N. p. *opalony* w znaczeniu ‚smagły, ogorzały' (o cerze) można pojmować jako ‚opalony, ale od wiatru (słońca) na twarzy (skórze)' → ewentualnie ‚smagły, ciemny', albo jako ‚ciemnej cery, ale z opalenia' → ‚opalony'. Wogóle muszę zaznaczyć, że te uwagi o przymiotnikach są pobieżne i tylko tymczasowe.

Przechodzę do przysłówków i zwrotów przysłówkowych, przyczem dam przykłady tylko na grupę blednięcia pierwotnego, konkretnego znaczenia. Pr. wyżej str. 71.

Zwroty jak *nigdy w życiu*, *nigdy w świecie* lub *nigdzie na świecie* są fazą przejściową gotowych już rozwojów jak ludowe *na świecie!* = nigdy, *jako żywo!* = wcale nie, nigdy; *o wcale!* = wcale nie itp. Podobnie białorus. *u ich na vjakú stoľki ńa bulo hrošij*, gdzie *na vjakú* = nigdy (ROMANOV IV 38). Te same objawy spotkaliśmy wyżej (str. 99) przy rzeczownikach.

Podobnie: *na śmierć* = zupełnie, n. p. *spił się na śmierć*, *zapomniałem na śmierć*: rozwinęło się to w zwrotach jak *zabity*, *ubity*, *ranny na śmierć*, słowackie *ochorela na smrť* ‚zachorowała śmiertelnie', gdzie *na śmierć* = zupełnie. Przysłówek *bardzo* pierwotnie = szybko (tak w innych językach słowiańskich), więc właściwie *bardzo biec*, — *uciekać* itd.; *wcale* pierwotnie = *w cale* ‚im Ganzen', stąd (pod wpływem uczucia sprzeczności) ‚ogółem biorąc, a może inaczej w szczegółach' → dosyć, n. p. *to jest wcale dobre* (t. z. możeby się należało inaczej spodziewać, może to dziwne, może to inaczej przedstawiałoby się rozbierając rzecz dokładnie, ale to ogółem biorąc jest nie złe). Podobnie *nieźle* i inne podobne negatywne zwroty: *nieźle się ma* = wcale dobrze (wbrew oczekiwaniu). Tak samo kostnieją i bledną całe zdania, n. p. *Bóg wie*: *przyszedł Bóg-wie skąd* = niewiadomo skąd = skądeś tam, *bodaj* ← bóg daj, *jeśli*, *jeżeli* ← jest li, je(st) że li itd.

Przechodzę do czasowników.

Co znaczy *stanąłem* albo *zatrzymałem się w tym a tym hotelu?* Znaczy to: zatrzymałem się, ale i zamieszkałem, tak samo jak *nareszcie stanąłem w Krakowie* (po długiej podróży) znaczy: stanąłem, ale i jestem. Podobnie *stać*: *gdzie Pan stoisz? stoję w tym a tym hotelu: wstąpić do kogoś, zajechać do kogoś, zachodzić, zaglądać do kogoś; einkehren, absteigen bei Jemandem, in einem Gasthofe, bei Jemandem vorkommen, vorsprechen* (= wpaść do kogo); *descendre chez quelqu'un* (także = zajść do kogo, ale na rewizyę = rewizyę robić); *deversari*, καταλύειν, κατάγεσθαι; małorus. *povertáty* n. p. *do žyda* (= do karczmy); czes. *král zahnul* (zagiął = wstąpił) *k rybáři* itd. Oczywiście w tych wszystkich wypadkach, jak i poniżej wymienionych, asocyacye odbywają się z całym szeregiem częściowych wyobrażeń (wstąpić do kogo itd. to bardzo złożone wyobrażenie), ale apercypuje się to wszystko dwuczłonowo: utożsamienie z czynnością wstępowania, zatrzymania się itd., a następnie rozróżnienie, zawarte w sytuacyi (do kogo na gawędkę itd.).

Prać = pierwotnie ,bić', zatem *prać* ⟶ prać, ale bieliznę kijanką (co często jest wypowiedziane) ⟶ bieliznę prać = przedsiębrać czynność potrzebną do oczyszczenia bielizny (bez kijanki, jak w mieście). Podobnie *waschen* = pierwotnie ,wyżymać, wyciskać', franc. *blanchir*, *lessiver* (od *lessive* ⟵ *lixivia* ,ług, woda ługowa') = moczyć w ługu, ros. *stirát'* itd. itd.

Myć: jak wykazuje lit. *máuti* ,nasuwać, naciągać jeden przedmiot na drugi, n. p. pierścionek na palec, pończochę na nogę' i pokrewne *mknąć, pomykać, zamek, zamykać* itd. pierwotnie = ,sunąć, nasuwać', zatem ⟶ robić to, ale w wodzie dla oczyszczenia się itd.

Zapisać ⟶ *a)* coś sobie = zapisać, ale dla pamięci t. j. zanotować; *b)* coś komu testamentem; *c)* komu lekarstwo (*czy konsyliarz co zapisze?*).

Nakrywać: *trzeba nakrywać = do stołu.*

Podawać: *kiedyż podadzą* scil. *obiad* itd.

Uciekać: właściwie = odbiegać: *uciekł do lasu* t. j. odbiegł, ale ze strachu, dla ukrycia się itp. Podobnie *zbiec, ujść*, serb. *bežati* = uciekać itd.

Dicere pierwotnie = δείκνυμι: podobnie *kazać, kazanie* itd., pierwotnie = *pokazywać*, małorus. (dyal.) *pokázuvaty* = opowiadać, podobnie w białorus. i i. N. p. *pokazywać coś w sądzie*: to, co się mówi, opowiada o fakcie jest dla człowieka identyczne z pokazywaniem objektu jakiegoś.

Appellare: durativum do *appellere* (n. p. okręt do brzegu itd.), zatem podobnie jak nasze *zaczepić kogoś* (na ulicy) = zagadać do niego i t. p.

Małorus. *beśiduvaty*, cerk. *besědovati* obok pierwotniejszego pol. *biesiadować*, bułg. (maced.) *zboruvam* ,mówię' (od *zbor* = *zbór*, zebranie), serb. *divaniti* ,mówić, rozmawiać' (od tur. *divan* = zgromadzenie rady, narada), gr. ἀγοράσθαι itd. Jednak te wypadki, t. z. *besědovati* itd., mogą być równie dobrze niezależnemi dwuczłonowemi nazwami od *beséda* ,rozmowa' ←— ,posiedzenie' (uczta) itd. Trudno jednak rostrzygnąć: bo ta dwuczłonowa nazwa mogła mieć znaczenie ,naradzać się' lub podobnie, a dopiero z niej drogą zależnie dwuczłonowego procesu mogło powstać znaczenie ,mówić'.

Niem. *schenken*: w starogórnoniem. tylko = einschenken t. j. dawać pić, nalewać: w późniejszym języku także = darować, dawać, a dziś tylko tak. Prawdopodobnie szereg: einschenken: einschenken, ale potrawę itp.: schenken ,darować'.

Opatrzyć kogo: opatrzyć, ale na to, czy ma wszystko potrzebne i t. p.

Iskać: pierwotnie = szukać —→ szukać, ale pcheł resp. innych stworzeń w głowie.

Rosić, *przysięgać*, serb. *naputiti* (pierwotnie ,na drogę wyprowadzić' —→ pouczyć, (por. *naprowadzić* itd.).

Słowack. *drú sa za muž* ,drą się za mąż' t. z. gwałtem chcą wyjść za mąż: por. *wydzierać się do czego*. Uczucie.

Łajać: pierwotnie = szczekać: por. *szczekasz jak pies*, mr. *brechúty* itd. Uczucie.

Konać ←— konać (= kończyć) żywot.

Grupa zupełnego blednięcia znaczenia: *być* = pierwotnie ,mieszkać', *stawać się*, niem. *werden* (do pierwiastku *vert-* ,obracać') pierwotnie = *obracać się w coś*, podobnie łać. *vivere* u PLAUTA itd. (*miseri vivunt* = sunt); podobnie *chcieć* w codziennej mowie = zacząć: *chciał utonąć* (chociaż wcale nie chciał), *chciałem się przewrócić* itd.

Niezależnie dwuczłonowe nazwy:

Staropol. *garłać* = dusić za gardło: natomiast serb. *grliti* ,ściskać za szyję w pieszczocie'. Oba = ściskać, ale za gardło. Różne uczucia.

Stołować kogoś = dawać mu stół, *polować*, *golić*, *całować* (pierwotne tylko znaczenie, niezachowane zresztą, ale widoczne z porównania z got. *hails!* = χαῖρε!, to znaczy pozdrawiać kogo okrzykiem ,zdrów' tu należy — zaśznaczenie historyczne jest wynikiem zależnie dwuczłonowego procesu: pozdrawiać, (ale pocałunkiem); *zasępić się*, *zachmu-*

rzyć się (uczucia), *osowieć* (zrobić się ponurym, nielusym jak sowa), *zdrożyć się* (zmęczyć się drogą) itd. itd.

III. Zadania.

Książka Wundta, to jest jej odnośny rozdział, którego treść roztrząsnąłem w części pierwszej, oraz moje skromne uwagi mają oczywiście tylko znaczenie ogólnego zdefiniowania istoty zjawisk semazyologicznych. Zadaniem ogólnej, podstawowej nauki o zmianach znaczenia jest wnikać głębiej i dalej w ich istotę, ale to oczywiście może się odbywać tylko na podstawie objektywnego rozpatrywania całego materyału znaczeniowego w poszczególnych językach czyli na podstawie specyalnych semazyologij, które mają z całą ścisłością filologiczną rejestrować faktyczne objawy w tym zakresie. To dzieje się po części w słownikach i dziełach podobnych, ale niedostatecznie. Zwłaszcza ważne pod tym względem są słowniki żywych języków, a jeszcze ważniejsze, bo dotąd systematycznie nie robione, jest specyalne zwracanie uwagi na odbywające się zmiany znaczeniowe w językach żywych, w codziennej mowie ludzi. Słowniki właśnie na to małą zwracają uwagę, zajmując się przeważnie gotowemi już zmianami. Ściśle biorąc byłoby rzeczą pożądaną mieć kompletny o ile możności wykaz wszystkich choćby najdrobniejszych odcieni w używaniu każdego wyrazu, wszystkich jego połączeń z innymi wyrazami, wszystkich jego różnych, choćby tylko zarodkowo, sposobów użycia w zdaniach, w jakich de facto się pojawia. Obok tego konieczną jest potrzeba porównawczej semazyologii, a właściwie granic porównania tu niema: może i w zasadzie powinno ono obejmować wszystkie języki świata. W praktyce jednak jestto ideałem niedoścignionym, chociaż semazyologiczne porównanie właśnie języków, nie stojących w żadnym związku ze sobą, jest dla psychologii tych zjawisk niezmiernie ciekawe. Oczywiście najbliższym celem dla językoznawstwa indoeuropejskiego jest porównawczy słownik semazyologiczny indoeuropejski, który będzie syntezą porównawczych takich słowników częściowych: słowiańskiego, germańskiego itd. W końcu nietylko mogą być, ale powinny być i są nieodzownie potrzebne semazyologiczne słowniki poszczególnych języków n. p. polskiego itp. Oczywiście trzebaby przytem zgodzić się na jakiś porządek traktowania materyi, boć alfabetyczne porządkowanie rozmaitych wyobrażeń wyszłoby w gruncie rzeczy na zwykły alfabetyczny słownik, tylko traktujący synonima

razem. Wszystko to tworzy ogromne i wdzięczne pole zadań dla językoznawców, przyczem zwracam uwagę, że zwłaszcza opracowywanie własnego języka jest dostępnem dla każdego, bo nie wymaga wielkich środków pomocniczych.

Naturalnie na równi ze słownikami zwykłymi, ale rejestrującymi dokładnie zmiany i rozwoje znaczeniowe, i słownikami semazyologicznymi pożądane są monografie poszczególnych grup wyobrażeniowych itp. Przyczem takie monografie, ze względu na szczuplejszy swój zakres, powinny być przedewszystkiem porównawcze. Praca w tym kierunku zaczęta, ale tylko tyle, że zaczęta.

Porównawcze semazyologiczne traktowanie całego materyału wyrazowego języków indoeuropejskich będzie rewizyą tego, co dotąd zrobiła etymologia, a zarazem przyniesie niewątpliwie obfity plon nowych etymologij. I jedno i drugie równie ważne. Proszę porównać n. p. ciekawe nowe etymologie OSTHOFFA w jego Etymologische Parerga. Przytoczę dla przykładu jedną (swoją), zdaje się dotąd nieznaną etymologię: nasz, a w odpowiedniej formie prasłowiański wyraz *ul* stoi niewątpliwie, jak wykazuje jego pierwotne znaczenie ,wydrążony pień' w związku z gr. αὐλός ,flet, rura', lit *aũlas* ,cholewa'. Ale dalej, o co mi tutaj chodzi, łączy się ta grupa wyrazów z gr. αὐλή, αὖλις, łać. *aula* 1) = αὐλή, 2) garnek (*ōlla*). Na pozór może się to wydawać dziwne: najpierw jaki związek miądzy *garnkiem* a *dworem, podwórcem*, dalej, jaki związek między *dworem, podwórcem* a *wydrążonym pniem* itd.? Wystarcza jednak porównać bułg. *dvorište*, używane dyalektycznie w znaczeniu *úlej* ,koryto do przesypywania (płókania) piasku, zawierającego ziarnka złota lub żelaza', aby zrozumieć ten związek. Cechą wspólną tych wyobrażeń jest ,przestrzeń zamknięta ścianami (ogrodzeniem)'. Dalej należy tu nasze *ulica*: jestto w pierwotnem wyobrażeniu ,długa, wolna przestrzeń, zamknięta domami', więc bezpośrednio łączy się z wyobrażeniem ,rury, fletu, ula, cholewy, podwórca (podwórzec = ,zagroda'). Pouczające wreszcie są wyrazy staropol. *uliki* ,dziury, w których są osadzone zęby, Alveole', *uliczka* ,fórtka, zwykle pl. *uliczki* = drzwiczki, u medyków ,kanały w ciele, pory' (por. *dwór, drzwi*, θύρα, *fores, forum* itd. itd.).

Otóż z jednej strony porównawcze traktowanie semazyologiczne, dające przegląd odnośnych możliwości, z drugiej zaś obserwowanie zasadniczych, prostych zresztą, praw rozwoju znaczeniowego. W tym ostatnim względzie chodzi przedewszystkiem o to, aby unikać logicznego, refleksyjnego momentu w przyjmowaniu rozwoju znaczenia. Jeżeli n. p. JIREČEK w swej Geschichte Bulgariens 97 powiada *à propos* znaczenia wyrazu *chudy* ,biedny — zły': »nur die aus dem Fami-

lienverbande strafweise verstossenen waren arm«, to jest jego konstrukcya, a nie objektywne odczytanie faktów. Por. wyżej str. 105. Albo jeżeli KLUGE w swym słowniku etymologicznym oświadczając się dla wyrazu *Weib* za etymologią sanskr. *vip-* ,poruszony, pełen zapału', *vēpatē* ,drży', starogórnoniem. *weibôn* ,schwanken, unsteht sein' motywuje to tak: »Die Germanen hätten demnach die Bezeichnung *Weib* (*wîbo-* aus *wipó-*) geschaffen, weil sie im Weibe *sanctum aliquid et providum* verehrten. Dann würde sich vielleicht das auffällige Genus etwa als ,Begeisterung, Begeistertes' erklären« — to jestto poprostu naiwne i śmieszne. Jeżeli *Weib* nazwano od wyobrażenia a raczej uczucia ,wzruszenia, zapału', to w takim razie było pierwotnie nazwą jakiejś kapłanki, a później drogą dalszych zmian przeszło w nazwę kobiety. Ale równie dobrze możliwem jest prozaiczne objaśnienie tego wyrazu jako pogardliwej nazwy dla stworzenia słabego (słabszego od mężczyzny), podobnie jak łać. *mulier* ,słabsza' do *mollis*.

Najważniejszem jednak zadaniem nauki o rozwoju znaczeń wyrazów będzie to, na które wskazuje WUNDT na końcu swej pracy, a mianowicie psychologia poszczególnych języków.

Kraków.

Z humanizmu i historyi filologii.

Ostatni z poetów polsko-łacińskich.[1])

Napisał

Piotr Chmielowski.

O poezyach łacińskich Kniaźnina nie wiele się doczytać można w historyach literatury naszej: bywają one albo pomijane zupełnie, albo też zbywane bibliograficznie tylko. Ich wartość, o ile wiem, oznaczył sam jeno Bentkowski, powiadając, iż Kniaźnin pisał także »szczęśliwe wiersze łacińskie« (I, 303). Felicyan Faleński w swojem świetnem studyum nad Trenami Kochanowskiego wiedział wprawdzie o ich przekładzie na łacinę, dokonanym przez Kniaźnina, lecz chyba go nie miał w ręku, bo nie tylko nie rozbiera go szczegółowo, ale nawet ani słowa o jego stosunku do oryginału nie napomyka, zadowalając się potrąceniem szczegółu ubocznego, że wierszopis Stanisławowski »przejęty zapewne niezwykłą pięknością poematu, chciał go zrobić przystępnym całej światłej Europie... W tym pomyśle jego widzieć należy niemą protestacyę przeciwko manieryzmowi, któremu hołdował może mimo chęci« (str. 12, 55). Co więcej, nawet uczony, tak skrzętnie zbierający

¹) Prócz luźnych pieśni znam jeden tylko większy zbiorek wierszy łacińskich, napisany w XIX wieku przez Polaka, Macieja Dubieckiego, kanclerza katedry krakowskiej, p. t. »Carmina subseciva« (Kraków, 1815). Mieści się tu 260 epigramatów dłuższych i krótszych, o sprawach prywatnych i publicznych.

wiadomości bibliograficzne, do jego przedmiotu się odnoszące, jak Gotfryd Ernest Groddeck, tak blizki jeszcze czasów Stanisławowskich, widocznie nie czytał wierszy łacińskich Kniaźnina, kiedy w swojej historyi lit. greckiej (»Initia historiae Graecorum litterariae«) o przekładach z Muzeusza i Biona, tam się znajdujących, zgoła nie wzmiankuje.

A może ta strona działalności autora »Matki obywatelki« istotnie na bliższe zastanowienie nie zasługiwała? Nie myślę bynajmniej przeceniać tego, na co pierwszy bliższą zwracam uwagę; ale nie podobna mi nie stwierdzić, że liryki łacińskie Kniaźnina wcale nie są niższe od polskich co do polotu wyobraźni i stopnia uczuciowości, a prócz tego dostarczają kilku rysów ciekawych biograficzno-psychologicznych, jakich nie znajdujemy w jego polskich utworach, a jeżeliby nawet odszukać się dały, to nie występują one w nich z taką dobitnością i wyrazistością jak w łacińskich. Ażeby poznać naszego autora w całości i szczegółowo, wydają mi się one prawie niezbędnym materyałem, dotychczas zupełnie przez biografów i krytyków literackich niewyzyskanym.

I.

Wyszły one pod napisem: Francisci Dionysii Kniaznin Carmina = Lusimus haec iuvenes olim. = Varsaviae 1781. Typis aulicis S. R. Mtis.« (str. 200 mn. 8-ki). Składają się z dwu ksiąg »Elegij (w pierwszej 15, w drugiej 14), z przekładu Trenów: *Threni Ioannis Cochanovii poetarum polonorum principis*, dedykowanego Franciszkowi Karpińskiemu z piękną pochwałą Jana z Czarnolasu; wreszcie z 12 pieśni: *Odae aliquot*.

Z elegii wstępnej, adresowanej do Franciszka Bohomolca, a pisanej prawdopodobnie w roku wydania książki, kiedy Kniaźnin liczył 31 lat życia, dowiadujemy się, że utwory te, kreślone po większej części dawniej, w pierwszej młodości, zebrał na życzenie Bohomolca, o 30 lat od siebie starszego rodaka (indigena), bo również jak on pochodzącego z Białorusi. Uskarża się tu, że już dawniejszego zapału i dawniejszej łatwości w wierszowaniu łacińskiem nie czuje, że to, co podaje do druku, tworzył jeszcze w nowicyacie u jezuitów, zwłaszcza w Witebsku, gdzie się urodził i gdzie o laurach pierwszy raz zamarzył:

Olim cum primo Parnassi tactus amore
    Ferbuerim, pulsans congrua fila lyrae;
Haec mihi spes fuerat. Pulcri studiosus honoris
    Nec male pungenti percitus invidia,

Ad viridem cecini collem [1]), qua duplice lapsu
Visba vagis Dunae [2]) consociatur aquis.
Tunc e littoribus nymphae, capita inclinantes,
Nescio quid primum dulce mihi annuerunt.
Nae, tetigit, memini, cor haec dulcedo! repente
Incessit mentem spesque furorque meam.
Omine gaudebam blando. Quem suavis imago
Non rapiat studii, praecipue iuvenem?
Continuo frigere [3]) mihi mortalia; totum hoc
Avia Pieridum cor stimulare [3]) meum.

W innej elegii, do Józefa Leszczyńskiego, towarzysza z nowicyatu (I, 3), jeszcze żywiej a tęskniej wspominał te lata młodociane, pełne uniesień, nadziei, rojeń o sławie:

O mihi dilectos colles fontesque lacusque,
O prata, o campos, o virides siluas!
Quae puero placuere mihi, quae prima tulere
Gaudia, quae lusus composuere meos,
Quae sat nosse fuit, nisi mens ignara futuri
Ferret in externas devia vota plagas.
O sacros patrum tumulos manesque verendos,
Quos coluisse olim mi fuerat volupe,
Spargere queis flores vellem persaepe recentes,
Adicere atque suis ossibus ossa mea.

Z lubością rozpamiętywa chwile, gdy wspólnie z Leszczynskim ćwiczyli się w próbach poetyckich, kiedy razem przebywali w kolegium połockiem i słuckiem:

Iesu cum socios nos olim iunxerit ambos
Haec eademque aetas et locus et ratio,
Arsimus ambo pares Pindi rapuisse cacumen,
Ambo pares animis, ambo pares studiis.
Tecum ego caelestes primum meditabar amores,
Qua Polota suis praecipitatur aquis.
Tecum ego divinis animo concorde vacabam,
Qua celeber divo mons Michaele cluet.
Tecum ego sacravi Phoebo noctesque diesque,
Urbem qua propriam Slucia praeteragit.

---

[1]) Witebsk jest rzeczywiście zbudowany na wzgórzu.

[2]) Widźba wpada dwoma ujściami do Dźwiny zachodniej; przy spływie położony Witebsk.

[3]) Infinitivi historici.

I jeszcze w innej, całkowicie wspomnieniom poświęconej (I, 5), wysławia swój rodzinny Witebsk i Widźbę i Dźwinę i pierwsze rojenia poetyckie:

Urbs mihi praebetur celebri donata lyceo,
Rossiadum imperio proxima Vitepolis,
Rubo [1]) quam medius rapidis discriminat undis
Oppositoque secat flumine Visba biceps.
Hic cepi primum blandae praecepta Camoenae,
Hic sonui primum nescio quid cythara.
Visbenses primum hic mihi naiades applausere,
Duniadesque omen suave tulere deae.
Ergo bonis avibus, quo mens inferbuit oestro [2]),
Parnassi ad culmen cor oculosque tuli.

Z stosunków swoich rodzinnych wspomina przedewszystkiem pochodzenie ze Smoleńska, który gdy się dostał pod panowanie moskiewskie, pradziad Franciszka wraz z bratem przeniósł się do Polski (I, 1):

At meus hanc [3]) atavus fertur petiisse Smolensco,
Moschus ubi laqueis libera colla daret.
Pugnavere olim nostrique in moenibus illis,
Quae male dediderat vilis Obuchovius [4]).
Huc duo migrarunt fratres, quo traxerat illos
Libertatis amor vestraque grata manus.

Ojca utracił Kniaźnin w 8-ym roku życia swojego (»alter ubi fuerat cursus olympiadi«). Rychło jednak zapomniał po dziecinnemu tej straty, ponieważ mu pozostała matka łagodna i troskliwa (»dulcis et sollers«). Do najpiękniejszych należą te wiersze z serca pisane, którymi uczcił wpomnienie tej ukochanej rodzicielki Anastazyi (I, 35), która żyła jeszcze w dacie ogłoszenia jego wierszy:

Matri praecipue, tenero quae pectore fovit
Infantem, quae mihi tot bona praestiterat.
Quacunque ire velim, sequitur sua dulcis imago
Et cor atque animum possidet illa meum.
Cui ego, si quid erit, quod me distinguat honore,
Quod nomen pariat sacra per ora virum,

---

[1]) Rubo — Dźwina.
[2]) oestrus (οἶστρος) — zapał.
[3]) — Vitepolim.
[4]) Był to Filip Obuchowicz, który poddał Smoleńsk Moskwie 10. września 1654.

Reddo libens, veluti concessum munus ab illa,
Quae caecis mentem traxerat e tenebris.
Si grates habeam superis haec maxima porro est,
Nil potuisse ab iis hac mihi matre dari.
Si bene terrigenis optem, dent numina tales
His matres, qualem nempe mihi dederunt.
O utinam haec possem coram testarier ipsi,
Gaudens in lacrimis, lapsus et in genua!
Hoc, superi, servate caput! solidumque per aevum
Cedat ei ex votis integra prosperitas! (I, 3).

. . . .

Hoc inter teneri spatium cito labile saecli,
Natorum errori consulit orba parens.
Illa suam, studiis et multo strenua nisu,
Haud sinit incultam destitui sobolem.
Non operae vigili, non curae parcit et auro
Abrumpitque moras fortis Anastasie.
Excolere atque rudem lima poliisse propagem
Inter prima patrum ducitur officia.
Est multum sane vitalem inflasse figuram,
Sed, ni culta sibi sit species, nihil est.
Haec homines facit, haec animos in sidera tollit,
Haec nosmet fatuo dimovet a pecore.
Hac sine, tantundem patres de prole merentur
Ac tellus medio ligna ferens nemore.
Est ferri vel massa auri, quae penditur assis,
Ni probet hanc ignis expoliatque faber.
O, totum carae, totum est quod debeo matri,
Quae praeter vitam tot bona mi tribuit! (I, 5).

Krótko wspomina o zgodzie braterskiej, ale się serdecznie rozwodzi nad wspomnieniem swojej siostry 9-letniej, Rozalii, bardzo młodo zmarłej:

Adde, quod unanimis steterit concordia fratrum:
Fraternum vere est dulce sodalicium!
Hosque secuta fuit, terna trieteride [1]) nondum
Et bella et prudens et pia Rossa soror.
Verum hanc fatorum vis surpuit [2]) immaturam:
O semper nostris invida fata bonis!
Haec porro ante alios tenero me fovit amore,
In desideriis unicus huic fueram.

---

[1]) trieteris = trzylecie.
[2]) = surripuit.

Ceu rosa puniceum posuit sub falce quasillum [1],
Dixerim o, veram te, mea Rossa, rosam!

Nie będę tu uwydatniał uczuć przyjaźni, wyrażonych w elegiach do Józefa Leszczyńskiego, Fabiana Sakowicza, Józefa Świętorzeckiego, Franciszka Zabłockiego, Franciszka Karpińskiego, uczuć znanych dostatecznie z polskich pieśni Kniaźnina, do których łacińskie nie przydają nowych, nieznanych odcieni, lecz bądźcobądź malują serce tkliwe, spragnione łagodnej i wyrozumiałej sympatyi, możności podzielenia się myślami z ludźmi drogimi sercu, a nie znoszące szyderstwa i satyry.

Poznawszy uczuciowość Kniaźnina, przejdźmy do jego rozumu, do jego poglądów.

II.

Poglądy swoje na zadanie poety złożył Kniaźnin w 2-giej elegii ks. I-ej: »De virtute poetica«. Jestto rodzaj malutkiej sztuki wierszopisarskiej, mającej na widoku głównie usposobienie wewnętrzne wieszcza. Świeżych myśli nie znajdziemy tu niewątpliwie. Nasz autor trzyma się zasad Horacego i Boileau, odpowiadających zresztą jego temperamentowi: doradza więc wszystkim drogę pośrednią pomiędzy zbyt górnym lotem poetyckim a pełzaniem po ziemi; uznaje konieczność zarówno przyrodzonego talentu, jak i pracy usilnej, choć talentowi przypisuje wyższość (naturae ratio prima tenenda tamen); zaleca rozmaitość w pomysłach i formie, lecz ostrzega zarazem przed niebezpieczeństwem motylkowatej zmienności; gani nadmiernie niewolnicze trzymanie się wzorów, zwłaszcza pod względem formy, ale potępia także ich lekceważenie, i t. d. W tem wszystkiem nowości ani śladu; znana doskonale złota pośredniość, przez wieki całe uważana za prawidło najrozumniejsze i najświętsze, ma w Kniaźninie przekonanego zwolennika.

Sposób atoli, w jaki rady te podaje, ma dużo świeżości i trafnych wyrażeń. Nie wyczerpując tu wszystkich zdań, pozwolę sobie przytoczyć dwa ustępy bardzo znamienne dla Kniaźnina, bo dotyczą rodzaju fantazyi i lotu poetyckiego.

Oto naprzód charakterystyka tych, co się bezsilnie wznieść chcą na wyżyny, wraz z przestrogą, iż nie należy też latać zbyt nizko.

Sunt, quibus est cordi superos exquirere tractus
Sublimesque alta in sidera ferre pedes,

---

[1] quasillus = koszyk; tutaj: kielich.

Quos ubi ferventes nimius stimulaverit ardor,
Nisibus ablati non revocabilibus,
A terra evolitant atque altius, altius urgent
Perduntque elatis omnia sub pedibus.
Aethereos nimirum ignes et inania caeli
Remigio alarum praepete traiciunt.
At simul insolitum vires defecerit oestrum,
Icarus Icarium labitur in pelagus.
Si quis aves [1]) praecelsa sequi, te noveris ipsum
Atque prius vires experiare tuas,
Ne, cum sis fragili penna, tollaris in altum:
Adferet interitum cerea penna tibi.
Nec nimium repsisse velis: sublimius, euge!
Non decet ignavo tendere in alta pede.

A oto protest przeciwko zbyt wybujałej fantazyi, nie troszczące się ani o ład w przedstawieniu rzeczy, ani o zasady, ani o prawdopodobieństwo, byleby jeno nagromadzić jak najwięcej przygód zadziwiających. Miał tu zapewne na myśli romanse dawne, takie jak Argenida, Nadobna Paskwalina a może nawet takie poemata jak Orland Szalony Aryosta:

Illosque hinc itidem fas est explodere vates,
Nulla quibus ratio, nec stabile ingenium,
Qui levibus pennis atque uno luminis ictu
Pervadunt celeres orbis utrumque latus,
Qui te per terras agitant, per inhospita lustra,
Per rigidas rupes, per mare velivolum.
Mox super aethereas rapiunt velociter auras,
Exin detrudunt in Styga praecipitem.
Qualis papilio instabili per prata volatu
Nunc huc, nunc illuc milie vias iterat;
Aut canis, errores inter silvaeque latebras,
Omnia nare sagax lustrat odorisequo.
Excursant vacui siccique levesque, parati
Et chamelaeontas [2]) vincere ventivoros.
Fabula sola iuvat. Contenti, dum sibi totam
Monstrorum seriem fictio conglomeret,
Navibus aeriis volitant per inania laudes
Hinnituque fremunt sidera Pegaseo.
Nempe furunt furiisque suis vaga numina cogunt,
Quin ipsas adigunt Castalidas furere.

---

[1]) od avere = pragnąć.

[2]) Fałszywa ortografia wyrazu chamaeleon ułatwiła Kniaźninowi prozodyę, bo w prawdziwej: *chă* i *lĕ* — są krótkie.

Spiritus ille sacer, quem donat dius Apollo
Si furit, est sanus, nec ratione caret.

Filozofia, historya powinny zasilać umysł poety, ale w utworach jego pojawiać się oszczędnie (parce) i przeplatać się z żartami i dowcipem, nigdy treści nie zaciemniając. Pożytek społeczny ma być celem pisma (ista iuvant, facilis quae probet utilitas); a biada, jeśli je szpecą: kłamstwo, pochlebstwo, wszeteczność, uniwinnianie występków i zbrodni. Wzory takiej doskonałej poezyi zostawili Homer, Wergili, Horacy, wybrani z tysiąca w ciągu całego szeregu stuleci. Takich poetów czczono w Rzymie za Augusta, we Francyi za Ludwika, w Polsce za Stanisława (Quales Augustus, quales Ludovicus amavit Et quales sapiens Stanislaus amat).

Nie znaczy to jednak, iżby tych tylko poetów czytać i podziwiać należało. Kniaźnin w wierszach swoich wspomina wielu innych nie tylko ze starożytności klasycznej, ale i z czasów o wiele bliższych. Gdy mu Fabian Sakowicz podarował księgę poezyj Daniela Heinsiusa (znakomitego filologa holenderskiego, 1580 †1645), rozkoszował się ambrozyą i nektarem, jakie w nich znalazł, oddawna ich spragniony (Lyr. IX.) i wołał z zapałem:

Huc totus rapior ferorque praeceps,
Noctesque invigilo diesque totas,
Et mergor latice ingeni profundo.
Hic o nil nisi limpidum liquorem,
Hic o nil nisi conditum leporem,
Hic o nil nisi melleum sonorem,
Hic o nil nisi eburneum decorem
Totis haurio gestiens medullis.
Hic regnat venus elegantiaeque
Latinae et salis attici sapores.
Hic suadae sapientiaeque vastae
Omnis copia profluusque fons est.
Salve, o magnanimi libelle vatis!
O et delicium! o amor leposque
Musarum! o pater elegantiarum!

Wielbił też trzech spółczesnych sobie poetów po łacinie piszących i bał się ich sądu o swoich próbkach. Byli to: znany nuncyusz Anioł Durini, wydawca poezyi Szymonowicza, Dalmata Kunić (Cunichius ur. 1719 † 1794), autor elegij i epigramatów, wsławiony szczególniej świetnym przekładem Iliady na język łaciński, wreszcie Bernard Zamagna, Jezuita, z pochodzenia Włoch (ur. w Raguzie 1735 †1820), profesor

w Sienie, później w Medyolanie, autor łacińskich elegij i sielanek i tłómacz poetów greckich na łacinę.

Duriniemu poświęcił dłuższą wzmiankę w elegii do Patrycego Skaradkiewicza (II, 9) rządzącego wówczas kolegium pijarskiem w Warszawie. Wspominając o wierszu, na cześć tegoż pijara napisanym przez Duriniego, nazywa go poetą wzniosłym, niezmiernym i szczęśliwym (sublimis et immensus felixque poeta), ozdobą i pysznym filarem wieszczów, i przypisuje mu bardzo ważny wpływ na poprawę smaku literackiego w Polsce. Zapewne, w słowach Kniaźnina mieści się dużo retorycznej przesady; w każdym jednak razie nie można całkowicie pominąć jego świadectwa. Oto ono:

Nuntius ille bonus Tiberino a littore nuper
    Nos dulci attonitos paverat ambrosia.
Ille, Aganippidos irriguae saxique bicollis
    Rex, b e n e Sauromatas e d o c u i t s a p e r e.
Quisquiliis per inane datis fucoque reiecto,
    Veram et nativam currere Pieriden
Ille tulit, tristesque sonos et inania verba
    Exemplo et grandi consilio pepulit.

Z niejakim też smutkiem zaznaczył, że upodobanie do poezyi łacińskiej zanikało wśród ogółu, który się francuszczyźnie oddał całkowicie. I sam też poeta odwyka powoli od zamiłowań młodocianych. W elegii do księcia Czartoryskiego, jenerała ziem podolskich (II, 8), mówi i o sobie i o ogóle polskim:

Iam pridem desueta mihi vix tendere possum
    Fila lyrae, Latiae quam sonuere manus.
Nullus honos mansit, Graiis laus nulla deabus:
    Arcadiae laurus vile abit in pretium.
Ille olim sermo blandus, sal ille leporque
    Nequaquam obtusas manat in auriculas.
Adridens quondam teneris dulcedo palatis,
    Nausea stat crasso ludibriumque gregi.
Damnatur blattis, tineisque fit esca supinis
    Ovidiique melos suadaque Virgilii.
Abiectae passim nulla est curatio linguae:
    Attamen haud misere digna perire fuit.
Succedunt, video, palmamque novissima primis
    Eripiunt, omnes stantque caduntque vices.
Argnis Latium, Latio nunc Gallia praestat.
    Huic etiam r a p i e t g e n s n o v a l a u r e o l a s.

Jaką to »nova gens« miał na myśli Kniaźnin, przepowiadając jej, że odbierze panowanie Francuzom, zgadnąć trudno, może Anglię, ze względu na wielką sławę naówczas »Pieśni Ossyana«, które i on sam miał z czasem przekładać na język ojczysty. W każdym razie przepowiednia sprawdziła się; długo przez Francyę trzymane berło przeszło do poezyi niemieckiej i angielskiej; pierwszorzędne jej utwory istniały już w dobie wydania »Carminów« Kniaźnina.

W elegii do Bohomolca (I, 1) opowiada, jak po skasowaniu zakonu jezuitów nie wiedząc, co z sobą zrobić, nie znajdując znikąd pomocy ni opieki (non est errantem qui ducat iterque secundet; non est securam qui dare possit opem), upadł na duchu, utracił swój poprzedni zapał i łatwość tworzenia wierszy łacińskich, bo wiedział, że one już przestały smakować podniebieniu polskiemu:

Quid facerem? invita nequiens audere Minerva,
Ausonius menti decidit ille calor,
Utpote non Lechicis arridens rite palatis,
Nec lectori aptus, nec mihi proficuus.
At neglecta semel virtus male surgit in altum;
Haud eadem vis est, haud eadem ratio...
Desuetis pridem chordis iam pulvis inhaesit,
Nec bene pulsandis improba dextra valet.

Nie czuł nawet sił do wygładzenia wierszy dawniej napisanych i wyraził mocną obawę, iżby po wydrukowaniu nie przyniosły mu wstydu i żeby Bohomolec jako wydawca nie musiał się rumienić za niego. O ile wiadomo, »ząb Zoila« ich nie tknął, ale też i pochwał się wielkich nie doczekały.

III.

O sprawach ogólnych, narodowych nie często odzywał się Kniaźnin w swoich wierszach łacińskich, ale wypowiedzial w nich dobitniej poglądy swoje na ówczesny stan Rzeczypospolitej, aniżeli w polskich. W poglądach tych podzielał on myśli Naruszewicza, wyrażone zarówno w odach jak w satyrach, szczególniej zaś w »Redutach«. Odwyknięcie od spraw wojennych, oddanie się zabawom i rozpuście, gnuśność i próżniactwo, niezgoda i prywata, pijana wolność i brak rządności: oto główniejsze wady, które dawną sławę i potęgę ojczyzny zniszczyły, podając ją na łup i pośmiech. Wymownym jest kontrast, nakreślony przez Kniaźnina w elegii do hetmana Wacława Rzewuskiego, znanego także i w dziejach literatury (I, 4):

Cesserat e castris Mavors. Sybaritica proles
Insequitur, gaudens otio et illecebris.
Pluma [1]) fovet molles artus lascivaque membra,
Fervet et in thalamis officiosa Venus.
Pro mucrone calix, pro pugnis iurgia fratrum,
Pro castris fornax [2]), alea pro lituis,
Pro re communi privata cuique cupido est;
Languet mollities prodiga dedecorum.
Quam late viguit Septem subiecta Trioni
Nec contenta suis Lechia limitibus!
Quam decuit vigiles probitas antiqua Polonos
Et ratio et virtus irreprehensibilis!
Hinc Balthis sinuosa fuit contermina nobis,
Illinc Euxinum circumiit pelagus.
Vincere nil dubium fuerat foedusque pacisci:
Hac etenim ac illac terribiles fuimus.
Non semel Odrysiae pallentia cornua lunae
Fregimus et Russos non semel expulimus
Trans Volgae ripas; supplex mitisque Borussus
Belligeram timuit Sarmatiae cydarim [3]).
Ast ubi maiorum a factis et tramite recto
Destitimus, prisci roboris immemores,
Scindimur et rapimur, laceramur et externamur
Turpemque in sannam [4]) tradimur et spolia.
Discordes aluit mentes patriaeque ruinam
Per duo pax denas segnis olympiadas [5]).
Quam pulchros posset res publica crescere in usus,
Si tunc Polonis mens bene sana foret.
Sed saturi nimia ingluvie [6]) pressique sopore,
Heu, nil venturis consuluere malis!
Ebria libertas et inermis factio et exlex
Ambitio sibimet mutua damna tulit...
Hoc Lechiae in casu sine vi, sine lege, sine ausu
Nos quoque progenitos destituere patres.

Ciężko mu zapewne było pisać o zaniku ducha wojennego, i sam także go nie miał; słabe jego ciało (debile corpus) nie nadaw się do trudów obozowych, a i serce miał miękkie (non est cor m Gradivo). Ale wiedział, że wobec zbrojnych wrogów potrzeba w k

[1]) pierzyna.
[2]) zapewne czytać trzeba: fornix
[3]) zapewne = κίδαρις = zawój (królów perskich).
[4]) pośmiewisko.
[5]) czasy saskie, licząc od r. 1717.
[6]) obżarstwo.

obudzić i rozwinąć zapał rycerski, a pohamować zbytki i rozkoszowanie się. W elegii »Situs reipublicae« (II, 3) jednakże nakreślił smutny stan kraju podczas konfederacyi barskiej, niechętnie się o niej odzywając (Mars praedatur congestaque lucra tot annis absumit misere saeva e q u i t u m r a b i e s; In spolia et tristes abiit g e n s t o t a rapinas); żałował króla Stanisława, który za swoje trudy pozyskał szemrania tylko i zawiść, wysławiał jego mądrość, tak samo jak inni owocześni poeci, znajdował w nim zaletę stałości, porównywał go do niewzruszonej skały (cautes), nazywał wielką duszą, która niczem złamać się nie da (O animae exemplar magnae! quae nescia frangi fortior aestum inter durat et invidiam). Nie było to niewątpliwe pochlebstwo, jak u wielu dworaków, bo się Kniaźnin o łaski królewskie, o ile wiemy, nie ubiegał; lecz było to złudzenie wywołane świetnymi pozorami, jakie Poniatowski po aktorsku umiał zawsze przybierać.

Z mężów znakomitych swojego czasu uczcił przedewszystkiem Stanisława Konarskiego (I, 12) elegią na śmierć jego (1773), który »primus ab offulsa tersit caligine mentes Sauromatisque dedit cernere dulce iubar; Primus enim caecis Musas revocavit ab antris, Quo saecli ruditas truserat has misere«; szkoda jeno, iż dodał przy końcu nieopatrznie, choć w dobrej myśli: »Rex Stanislaus te reddidit immortalem« (przez wybicie medalu z napisem: sapere auso), boć Konarskiego same czyny unieśmiertelniły. Następnie ci senatorowie, których przemoc wyrwała z pośród radzących i zapędziła w kraje dalekie: Wacław Rzewuski (I, 4) i Józef Andrzej Załuski (II, 2) stali się przedmiotem jego czci i serdecznego ich zasług i cierpień uznania; śmierć Załuskiego (1779) opłakiwał osobną odą (X); o niej też głównie mówił w odzie do Józefa Epifaniego Minasowicza (XI).

Naruszewicz (I, 6) stał dla niego na zenicie poezyi (vertice sublimi) jako »vatum princeps, Musarum sola voluptas, delicium Lechiae«, przyrzekł też pójść wiernie jego śladami:

> Tu mihi fer gressus, tu certo tramite duc me:
> Passibus insistam fidus ubique tuis.

Zrobił to, lecz tylko co do myśli: nadęta forma Naruszewicza nie przypadła do jego łagodnego i spokojnego usposobienia.

Księcia Adama Czartoryskiego (II, 8) jako opiekuna poezyi osobną też elegią wysławił, dodając znacząco: »pulso lyram laudesque cano, qui carmine digni«. Nie zawadzi wreszcie wspomnieć o elegii: »Typo-

graphia Gröllii« (II, 7), gdzie się znajduje entuzyastyczna pochwała sztuki drukarskiej, unieśmiertelniającej zasługi i talenty.

IV.

Omawiając wiersze Kniaźnina, pominąłem dwa umyślnie, mając zamiar powiedzieć o nich osobno z powodu odmiennego ich charakteru. Nie naśladował w nich liryków rzymskich starożytnych, lecz, jak się zdaje, filologa humanistę z XVI wieku, Jakóba Pontana (Spannmüllera, 1542 † 1624), którego wiersze religijne językowi naszemu przyswoił na początku XVII. stulecia ks. Stanisław Grochowski. Cechą tych dwu wierszy jest niezmierna pieszczotliwość, używanie wyrazów zdrobniałych, powtarzanie częste jakby jednego motywu muzycznego.

Jednym z nich jest wiersz na urodziny (Genethliacon) Konstantego Czartoryskiego (1773). Elegię tę śpiewają jakby same Charyty i dobierają słówek najdźwięczniejszych i najsłodszych, aby zabawić i ucieszyć dzieciątko. Ponieważ jednak robią to na chłodno, nie wywierają na nas dodatniego wrażenia, tylko każą podziwiać swoją wersyfikatorską zręczność. Powtarzanie tych samych słów, wyrażeń, wierszy jest tu oczywiście umyślne; miało wytworzyć melodyę pełną prostoty, naiwności; ale podobno nie osiągnęło tego zamiaru. Oto mała próbka:

Care puer, pulchelle puer, puer inclite! cessa;
    Quid vagis? absit lacrima: care puer.
Blande puer, mi puppe tener, mi puppule dulcis,
    Exoriens vixdum flosculе, blande puer,
Floscule nate recens, gemmate, venustule: puri
    Gutta micans roris, floscule nate recens..
Ecce tibi mammam, mi lactee, belle, venuste!
    En plena est lactis mammula dulciculi.
Corculum, ocelle meus, mea vita, pupilla, meum mel!
    Puppe pusille puer, puppule puppe puer. itd.

Drugi wiersz, na końcu tomu pomieszczony, odą nazwany, jest nastrojowem, jakbyśmy dziś powiedzieli, rozmyślaniem nad duszą własną (»Ad animam«), ma cechy czysto osobiste, najwewnętrzniejsze, maluje niepokój, niepewność, wahanie i co do zachowania się tutaj na ziemi i po śmierci, choć autor krzepi się dogmatem. Ileż on epitetów nadał tej swojej duszyczce! Animula mea, mea dulcis animula! Animula placida, serena, candida, severa sensuum domitrix, potens recreatrix operum, onerumque baiula, socia gaudii et lacrimabilium socia gravedinum, tenera, misera, vaga, levis, viae inscia, trepida, tristis, mitis, comis, vaga-

bunda, dubia, tremens, languida, haesitans, praepes, a nawet — któżby się tego u Kniaźnina spodziewał na tyle lat przed »nagą duszą« Haraucourta i Przybyszewskiego — n u d u l a!... Jak ładnie i jak trafnie maluje Kniaźnin chwilowe zmiany nastroju, zwłaszcza smutnego i przygnębionego:

Ubinam generosa mentis amoenitas,
Hilaris oculus beneque serena frons?
Ubinam facies bene rosea et candida?
Macerata nunc male ac male lutea.
Ubinam vigor atque praepes impetus?
Modo deficis, cadens veluti rosa,
Male marcida, marcidum quasi lilium,
Animula mea, mea levis animula,
Animula tenuis aerique simillima!

Czczość krótkiej sławy żywo odczuta i wypowiedziana:

Quid Arcadiae, decora tua, laureae?
Tumulo dabuntur atque perennibus
Obliviis, tinearum et esui
Repositum erit ingenium, nec inclita
Virum per ora posteritas feret,
Profunda posteritas et immemor.
Animula mea, mea tristis animula!

W dawniejszej literaturze naszej niema wiersza bardziej nastrojowego...

A i zakończenie jest bardzo znamienne. Jakkolwiek Kniaźnin jest katolikiem szczerym; jakkolwiek wierzy w nieśmiertelność duszy, nie może się jednak obronić od niepewności, co się po śmierci ciała stanie z tą jego drżącą, niepewną, smutną duszyczką:

An in aera dissipabere liquidum
Instar animantium, ut Sapiens ait? [1])
An olim avis devenies aut fera,
Docet uti Samius ille Pythagoras?
An alta te perennitas manet
Carensque fine, martyr ut Atticus? [2])
Animula languida nimis et haesitans,
Quid ambigis? exigua tibi est mora.

---

[1]) W Kaznodziei (Kohelet)
[2]) Sokrates.

Sonatur ista vox tibi identidem:
Anima egredere, ocius egredere, anima;
At enim quo et qua sit iter? violentior
Tenet ancipitem pavor: infima
An alta manet tuum plaga spiritum?...

Są to wprawdzie co do treści prawie powtórzenia tylko tego, co wyraził już Kochanowski, ale jak wszystkie reminiscencye u Kniaźnina przybrały i one tutaj własny, odrębny, miękki, nastrojowy charakter.

V.

Przekłady zajmują przeszło trzecią część książki Kniaźnina. Rozpisywać się o nich nie będę: szczegółowe zestawienie z oryginałami byłoby mojem zdaniem bezcelowe. Powiem ogólnie, że myśl i obrazy oryginałów oddawał poeta nasz zazwyczaj wiernie, a z niezmierną swobodą: formę natomiast wierszową zmieniał całkowicie. Ponieważ najłatwiej władał dystychem elegicznym, więc oddawał nim wszystkie formy wierszowe, jakie znajdował w swoich pierwotworach; wskutek czego nieraz je zanadto ujednostajniał, czynił monotonnymi, jakkolwiek przyznać należy, iż zbyt rażącem to nie jest; a zarzutem do pewnego stopnia uzasadnionym staje się chyba tylko w »Trenach« Kochanowskiego, w których właśnie lubujemy się między innemi także rozmaitością budowy wierszowej. Niewątpliwie jest duża różnica estetyczna w wyrażeniu zwięzłem czy rozwlekłem, a rozwlekłości nie mógł uniknąć Kniaźnin, oddając n. p. 8-zgłoskowe wiersze trenu XVII elegicznymi dystychami. Dość zestawić jedną strofę:

Próżno morzem nie pływamy,
Próżno w bitwach nie bywamy;
Ugodzi nieszczęście wszędzie,
Choć podobieństwa nie będzie.

Tu nie można opuścić ani jednego wyrazu bez uszczerbku myśli; w przekładzie natomiast Kniaźnina widzimy niekonieczne lub nawet zbyteczne epitety, którymi musiał heksametry i pentametry wypełnić:

Frustra navifragi vitamus marmora ponti,
Frustra sanguineae martia bella deae;
Quantumvis caveas fugiasque pericula prudens,
Qua non sperentur, fata supervenient.

Wyjąwszy atoli takie i tym podobne cechy właściwe ujednostajnieniu w dystychach przekładu, oddaje on zresztą wcale dobrze ducha całości, a niekiedy mógłby dzisiejszym objaśniaczom posłużyć do lepszego zrozumienia zwrotów staropolskich, sprawiających im trudność...

Drugim przekładem z Kochanowskiego jest »Musa«, nadzwyczaj wiernym, prawie dosłownym, dającym się odczytać z wielką przyjemnością. Gdy się przegląda to tłómaczenie, łatwiej przychodzą na pamięć reminiscencye, które tkwiły w duszy Kochanowskiego, a których nie dostrzegli dotychczasowi komentatorowie. Oto z samego zaraz początku, poeta narzeka na lekceważenie poezyi a ubieganie się za pieniędzmi:

Bo z rymów co za korzyść krom próznego dźwięku?
Ale kto ma pieniądze ten ma wszytko w ręku:
Jego władza, jego są prawa i urzędy,
On gładki, on wymowny, on ma przodek wszędy.
Nie dziw tedy, że ludzie cisną się za złotem,
A poeta słuchaczów prózny gra za płotem...

Czyż te wiersze nie są przeróbką dystychów Owidyusza (Artis amatoriae lib. II, 274 – 280):

Hei mihi! non multum carmen honoris habet.
Carmina laudantur: sed munera magna petuntur.
Dummodo sit dives, barbarus ipse placet.
Aurea sunt vere nunc saecula! plurimus auro
Venit honos; auro conciliatur amor.
Ipse licet venias Musis comitatus, Homere,
Si nihil attuleris, ibis Homere, foras.

Z Naruszewicza przetłumaczył odę »Do ojczyzny« (ks. I, 26) z powodu porwania króla przez konfederatów. Zwrotki czterowierszowe przerobił także na jednostajne dystychy. Również pochwale Stanisława Augusta poświęcony wiersz metrykanta koronnego, Antoniego Kossakowskiego: »Na nowy Rok« (Kalendae Ianuariae), niewielkie zresztą mający zalety poetyckie, w ogólnikach trzymany, zaszczycił swojem tłómaczeniem.

Z greckiego przełożył Kniaźnin dwa większe poemaciki, wielkim odznaczające się wdziękiem, a mianowicie: »Nagrobek Adonisa« (»Tumulus Adonidis«) Biona, bardzo swobodnie traktowany i dlatego »parafrazą« nazwany, oraz powiastkę Musaiosa (Muzeusza): »Hero i Leander«, którą nazwał »erotopaegnion« i której swoim przekładem więcej nadał powabu, odrzucając trochę sztywne, zbyt uroczyste niekiedy

zwroty oryginału. Oczywiście przerobienie wiersza heroicznego na dystychy nie odtwarza pierwotworu pod względem formalnym, ale może bardziej odpowiada elegijnemu charakterowi treści. Na mnie przynajmniej wywarła ta przeróbka milsze wrażenie, aniżeli polski przekład rymowany Franciszka Konarskiego, skądinąd wielce udatny.

Wreszcie przetłómaczył też Kniaźnin z prozy Monteskiusza na dystychy króciutką prośbę a raczej modlitwę »Do Wenery«, wziętą z zakończenia drugiej pieśni »Świątyni w Knidos« (Le temple de Gnide). Temirę zmienił na Lidę, a zwięzłe zdania Francuza rozciągnął do niezbędnej długości wiersza; tak np. słowa »que, toujours charmée de me voir, elle regrette encore tous les moments qu'elle a passés sans moi« oddał aż w 2 dystychach: [1])

Praesens laetitiis faciam hanc incedere cunctis,
Absens huic dulces eliciam lacrimas.
Dumque suis adeo videar dilectus ocellis,
Quae sine me vixit, tempora lapsa fleat.

VI.

Wielka muzykalność ucha, która się przejawiła i w składaniu wierszy polskich, ułatwiała Kniaźninowi wierszowanie łacińskie. Nie badałem wprawdzie dokładnie jego utworów pod względem prozodycznym, zapewne więcej się tu znajdzie takich usterek jak w owym chamelaeonie(!); ale ogólny tok w nich jest niezmiernie swobodny, przypominający potoczystość dystychów Owidyusza; niema tu śladu nawet jakichś naciąganych przekładni w szyku wyrazów; zdaje się, jakby one same mu się w rytm układały. Co najwyżej możnaby chyba zaznaczyć, iż w zakończeniach pentametrów, zapewne usprawiedliwiając się przykładem Propercyusza (mianowicie w I księdze Elegij tegoż), posługiwał się za często 5-o, 6-o, a nawet 7-o zgłoskowemi wyrazami, zwłaszcza celownikami i narzędnikami liczby mnogiej na — i b u s (imaginibus (bardzo często), acinacibus, revocabilibus, anxietudinibus i t. p.).

Najwięcej, jak już wiemy, pisał wierszem elegijnym; w lirykach użył trzykrotnie strofy safickiej (I, V, VII), trzykrotnie alcejskiej tricolos tetrastichos (II, VIII, IX), raz asklepiadejskiej trzeciej dicolos tetrastichos

---

[1]) Józef Szymanowski oddał to dwuwierszem:

I moją zawsze bytność sądząc za przyjemną,
Niech płacze chwili, których nie spędziła ze mną.

raz jambicznej dicolos distichos (III); dwukrotnie izostychi-
› hendecasyllobon (VI, IX); wreszcie dwukrotnie izostychicznych
isto-zgłoskowców wcale nie szeregowanych w zwrotki (IV, XII).
trofìcznymi także wierszami władał dzielnie i swobodnie, przyto-
na dowód wyjątek z ody do Józefa Świętorzeckiego (Lyr. V),
em chętniej, że w nim uwydatni się jeszcze jeden rys, dotych-
iieuwzględniony, mianowicie zdolność liryczno-opisowa. Święto-
miał się puścić w podróż morską; poeta silnie na początku za-
ywszy boleśnie-zmienny los dworzanina, zależnego od kaprysu
itów, co przekładają obcych lokajów i kucharzów nad ukształco-
spółrodaków, życzy przyjacielowi szczęścia i powodzenia wśród
h; a choć nie ukrywa niebezpieczeństwa podróży morskiej, po-
go przecież nadzieją pogody, boć i po najsroższej burzy tęcza
ić się może:

Navis hinc illinc quatitur labatque,
Pallidi nautae trepidant, rudentum
Stridor it late, rapitur per aestus
Ancora triplex.

Interim e furvo [1] vaga nympha tractu
Trans leves nubes nigricantis aethrae [2])
Exerit sese, per et omne caelum ex-
tenditur Iris.

Imbrium, o Iris facies serena et
Suave iucundus lacrimantis aurae
Lusus et risus, speciosa pulchrae
Filia lucis!

Decidunt nimbi, potior renidet
Axibus splendor; nova spes renatae [3]
Et quies menti datur et secundus
Cursibus aer.

Curritur tandem iubar ad coruscum
Duplicis stellae riguas per undas,
Donec hos portu accipiat petito
Insula felix.

---

[1]) czarny.
[2]) powietrze.
[3]) renatae połączyć z: menti.

Wielkiego bogactwa stylowego oczywiście szukać niepodobna u manisty, krępowanego przekazanym przez Rzymian zasobem zdań i z tów. Do upodobań osobistych policzyć wypadnie chętne używanie rego bezokolicznika: mergier, digredier itp., zakończenia rzeczown żeńskich na *es*: amarities, luxuries, materies, mollities, pigrities; miernie częstego posługiwanania się wyrażeniami: in cassum (na żno), latex, trames; wreszcie sporo wyrazów greckich: aethra, cł cydaris, entheus, oestrus,sophus, sophia, mysta, malacia, lychnon, chnium, plastes, techna itp.

Zdaje się, że poznaliśmy z łacińskich poezyj Kniaźnina rysy i szczegóły, jakich napróżno szukalibyśmy w jego wierszach skich. Ubocznie chcieliśmy też zapobiedz, żeby nie tak często spraw się jego charakterystyka umysłowości naszej:

»Extera sola placent; patriae monimenta Minervae
Odimus ac tineis pulverulenta damus... [1])

Zakopane.

[1]) w elegii do Karpińskiego, poprzedzającej przekład »Trenów«.

Recenzye — Sprawozdania — Zapiski.

La poétique d'Aristote. Edition et traduction nouvelles, précédées d'une étude philosophique par MM. Adolphe Hatzfeld, professeur honoraire de rhétorique au Lycée Louis-le-Grand, Médéric Dufour, professeur de langue et littérature grecques à l' Université de Lille. Lille-Paris. 1899.

Poetyka Arystotesa może nigdy przedtem nie cieszyła się takiem zainteresowaniem, może nigdy nie zgromadziła równocześnie na swej niwie tylu znakomitych pracowników, jak na schyłku XIX. wieku. We wszystkich najgłośniejszych środowiskach nauki w Europie: nad Dunajem i nad Sprewą, nad Tamizą i nad Sekwaną, pojawiło się prawie równocześnie kilka cennych wydań hermeneutyczno-krytycznych i tłómaczeń, jak również rozpraw i recenzyj pozostających w związku z temi wydaniami. Profesor wiedeńskiego Uniwersytetu, radca dworu T. Gomperz, wydał w r. 1897 tłómaczenie Poetyki Arystotelesa (Aristoteles' Poetik übersetzt und erklärt. Mit einer Abhandlung: Wahrheit und Irrtum in der Katharsis-Theorie des Aristoteles von Alfred Freiherrn von Berger. Leipzig 1897) jako piękne zakończenie i owoc czterech rozpraw hermeneutyczno-krytycznych p. t. »Zu Aristoteles Poetik«, z których pierwsze trzy ogłosił w Sitzungsberichte der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe 1888 i 1896, czwartą w księdze zbiorowej p. t. »Eranos Vindobonensis« (Wien 1893). Ponieważ Gomperz tak w rozprawach powyżej przytoczonych jak i w tłómaczeniu w bardzo wielu szczegółach odstąpił od wydania Poetyki Vahlena, dlatego Vahlen broniąc swego stanowiska jakby ostatniej reduty ogłosił dwie rozprawy p. t. »Hermeneutische Bemerkungen zu Aristoteles' Poetik« (I. Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Gesammtsitzung vom 3. Juni 1897, II. Sitzung der philosophisch-historischen Classe vom 21. April 1898, obie rozprawy wyszły także jako osobne odbitki). Jakkolwiek może nie każdego i nie we wszystkich kwestyach omówionych potrafił Vahlen przekonać o wyższości swoich zapatrywań nad zapatrywaniami Gomperza, to jednak jego »uwagi hermeneutyczne« a zwłaszcza 6. »Aristoteles über Anagnorisis« pozostaną na długi czas a może na zawsze nieprześcignionym wzorem umie-

jętnej interpretacyi. Prawie równocześnie pojawiły się w Anglii dwa wydania krytyczne, jedno Ingrama Bywatera (Aristotelis de poetica liber. Oxonii 1898), bezsprzecznie najlepsze z tych, które dotąd posiadamy; drugie T. G. Zuckera (Aristotelis Poetica. Textum recognovit, emendavit . . . . . Londini 1899). W tym samym roku, co T. G. Zucker, wydali we Francyi Hatzfeld, profesor retoryki w liceum Louis-le-Grand w Paryżu i Médéric Dufour, profesor języka i literatury greckiej w uniwersytecie w Lille, Poetykę Arystotelesa, której pełny tytuł podaliśmy na czele. Obaj wydawcy opierają się na studyach i pracach zagranicznych uczonych, prawie wyłącznie niemieckich. Tekst Poetyki zaopatrzyli we wszystkie środki pomocnicze, jakie do wszechstronnego zrozumienia tegoż koniecznie są potrzebne. A więc oprócz tekstu dają tłómaczenie i dwa komentarze, jeden krytyczny, drugi hermeneutyczny, nadto obszerny wstęp filozoficzny, wreszcie jako uzupełnienie tekstu Arystotelesa w dodatku anonimowe wyciągi z rozprawy o poezyi, tragedyi i komedyi według wydania Bernaysa (Zwei Abhandlungen über die aristotelische Theorie des Drama, Berlin 1886) i Studemunda (Duo commentarii de comoedia [περὶ κωμῳδίας], Philologus XLVI, 1888) wraz z tłómaczeniem i komentarzem do tych ekscerptów. Tak obfity materyał autorowie uporządkowali w swej książce w następujący sposób.

Na pierwszem miejscu znajdujemy wstęp, zawierający obszerne studyum filozoficzne (str. I—LIX.) o Poetyce Arystotelesa. Rozprawa składa się z pięciu ustępów, w pierwszym z nich określają przedmiot i metodę pracy, w drugim stanowisko poetyki w systemie Arystotelesa, w trzecim plan Poetyki i kwestyę, gdzie była umieszczona teorya o komedyi, w czwartym najobszerniejszym (str. XI—XLIV.) rozprawiają o tragedyi, w piątym (str. XLIV—LIX.) o komedyi. O komedyi rozprawiają autorowie krócej, bo też i źródła skąpiej tu płyną. Wychodząc od definicyi komedyi, podanej przez anonimowego autora rozprawy o poezyi, tragedyi i komedyi, i drugiej definicyi z rozprawy o komedyi [ἐκ τοῦ περὶ κωμῳδίας] wyjaśniają w podobny sposób jak przy tragedyi istotę komedyi.

Jak z tego szkicu rozprawy widać, nie jest to praca ani oryginalna ani wyczerpująca. Brakuje części ogólnej nauki o poezyi, podziału poezyi na epiczną, liryczną i dramatyczną, brak nauki o epopei, a i nauka o tragedyi traktowana jest jednostronnie, ułamkowo, skoro niema rozwiniętej nauki o częściach wewnętrznych, którym Arystoteles większą część dzieła poświęca (rozdz. VI—XXII.). Ale i w tem, co autorowie podają, jest wiele braków i usterek. Ponieważ trudnoby było wszystkie braki po kolei wyliczać, dlatego wybieram tylko niektóre, n. p. ustęp określający stanowisko poetyki w systemie Arystotelesa (str. IV.) »Poetyka« — piszą autorowie — »łączy się ściśle z dziełami systematycznemi Arystotelesa. Lecz ponieważ zajmowano się nią odrębnie od tych dzieł, dlatego tak często nie pojmowano znaczenia teoryj w niej wyłożonych. Przeto najpewniejszym środkiem do należytego zrozumienia tych teoryi jest umieszczenie ich napowrót w ich właściwem miejscu«.

Po tym wiele obiecującym wstępie autorowie starają się to przeprowadzić przy pomocy Ravaissona (Essai sur la Métaphysique d'Aristote. t. I. 3-e part. l. 1. e. 2), którego cieniom pracę swą poświęcają, w następujący sposób: »Istota obdarzona rozumem może się objawić według trzech form: w wiedzy, działaniu i tworzeniu; w umiejętności, praktyce i sztuce (savoir,

agir et faire; science, pratique et art). Tym trzem formom odpowiadają trzy grupy umiejętności: umiejętności spekulacyjne, praktyczne, poetyczne. Taka jest klasyfikacya umiejętności i taki podział filozofii«.

»Umiejętności poetyczne i praktyczne mają za przedmiot to, co może być także innem, co zatem zależy od woli. Umiejętności spekulacyjne przeciwnie mają za przedmiot to, co jest koniecznem, czego wola nie może zmienić.«

„Chociaż umiejętności poetyczne i praktyczne mają ten sam przedmiot, to jednak sztuka różni się od praktyki. Praktyka ma swój cel w samej woli i w akcyi wewnętrznej działającego; przeciwnie sztuka ma swój cel w rzeczy istniejącej poza twórcą, a w której twórca powinien wyrazić i urzeczywistnić swoją wolę«.

Chociaż to, co dotąd autorowie powiedzieli, wymagałoby pewnego wyjaśnienia, to jednak jest zgodne z nauką Arystotelesa (por. Etyka Nik. VI. rozdz. 3. i 6). Oczekiwaćby następnie można od autorów wyjaśnienia, jaki jest bliższy stosunek pomiędzy umiejętnościami: ἐπιστῆμαι θεωρητικαί, πρακτικαί, ποιητικαί, na czem polega prawda i fałsz (τὸ ἀληθές, τὸ ψευδές) w umiejętnościach teoretycznych, dobro i zło (τὸ ἀγαθόν, τὸ κακόν) w etycznych, piękno i brzydota (τὸ καλόν, τὸ αἰσχρόν) w umiejętnościach poetycznych. Tymczasem autorowie opuszczając Arystotelesa rozumują dalej tak: »Jak te trzy części filozofii łączą się logicznie stosownie do swej natury, tak jest też pewien porządek w rozwoju historycznym poznania i nauki. Najlepiej znamy to, cośmy zrobili: a więc umiejętność poetyczna jest pierwszym przedmiotem nauki. Umiejętność praktyczna, jakkolwiek wymaga pewnej dojrzałości i rozwagi, jest przecież łatwiejsza i jaśniejsza, niż spekulacya, w której ciemność wzrasta w stosunku do głębokości. P o r z ą d e k c h r o n o l o g i c z n y będzie więc następujący:

poetyka, praktyka. spekulacya.

Umiejętność poetyczna ma swą podstawę w umiejętności praktycznej: sztuka rzeczywiście stawia sobie pewien cel, a praktyka jest umiejętnością celów. Praktyka sama ma podstawę w spekulacyi; albowiem, jeżeli rozum praktyczny wytycza cel, to obmyśla go rozum spekulacyjny. Przeto p o r z ą d e k u m i e j ę t n y będzie:

spekulacya, praktyka, poetyka«.

Jak z powyższego rozumowania autorów łatwo wywnioskować można, porządek chronologiczny tych umiejętności jest raczej piękną zabawką słów i myśli, niż objaśnieniem systemu filozoficznego Arystotelesa, porządek zaś umiejętny jest po części bałamutnie a po części niejasno uzasadniony z powodu nadzwyczajnej zwięzłości. Sprawdza się tu na autorach przestroga Horacego: »Brevis esse laboro, obscurus fio.« Nauka bowiem Arystotelesa o rozumie da się krótko tak przedstawić. Rozum potencyonalny (νοῦς δυνάμει) dzieli się w stanie czynnym, aktualnym (ἐνεργείᾳ) na trzy części: διάνοια θεωρητική, πρακτική, ποιητική: rozum teoretyczny, praktyczny i poetyczny czyli twórczy. Tym trzem rodzajom rozumu odpowiadają trzy doskonałości czyli cnoty rozumu (ἀρεταί): ἐπιστήμη, φρόνησις, τέχνη: umiejętność (teoretyczna),

roztropność i sztuka. Każdy z tych trzech rodzajów zdąża do pewnego celu (τὸ τέλος).

Celem rozumu teoretycznego jest zdobycie wiedzy, umiejętności (ἡ ἐπιστήμη). Dla rozumu praktycznego nie wystarcza zdobycie i posiadanie roztropności, jak dla rozumu twórczego posiadanie sztuki w teoryi. Rozum praktyczny musi się uzewnętrznić w czynie, w praktyce (ἐν πράξει), tak że celem jego jest czyn, działanie (ἡ πρᾶξις). Rozum twórczy przez sztukę (ἡ τέχνη) objawia się w twórczości, w tworzeniu (τὸ ποιεῖν, ἡ ποίησις), ale dla niego tworzenie samo nie jest jeszcze celem. Dla rozumu twórczego ostatecznym celem jest dzieło utworzone, arcydzieło, dzieło sztuki (τὸ ποίημα) w najobszerniejszem tego wyrazu znaczeniu. Krótko uwidoczni system Arystotelesa następujący schemat:

Νοῦς (δυνάμει)
|
ἐνεργείᾳ: διάνοια θεωρητική δ. πρακτική δ. ποιητική
| | |
τὸ τέλος: ἐπιστήμη φρόνησις τέχνη
| |
τὸ τέλος: πρᾶξις ποίησις
|
τὸ τέλος ποίημα.

W dalszej części tego samego ustępu rozstrząsają autorowie kwestyę, które umiejętności Arystoteles obejmuje mianem poetycznych. Na to pytanie odpowiadają tak: »Arystoteles oznacza tak właściwą poetykę czyli teoryę poezyi, z którą łączą się blizko muzyka, retoryka i dyalektyka. Poetyka i muzyka są sztukami. Te tylko z trudnością wchodzą w zakres filozofii. Interesują filozofa tylko o tyle, o ile mają zastosowanie w wychowaniu. Retoryka jest jeszcze sztuką. Dyalektyka jest zarazem sztuką i metodą: jest instrumentem czyli narzędziem filozofii. Co się tyczy analityki, to nie jest to właściwie mówiąc ani sztuka ani metoda: jest to raczej forma, niż środek umiejętności«.

Jak widać z tego, autorowie zaliczają do umiejętności twórczych poetykę, muzykę, retorykę i dyalektykę. Ponieważ muzyka u Greków stanowiła zwykle ścisłą jedność z poezyą, przeto autorowie uzyskują następujące trzy umiejętności: poetykę, retorykę i dyalektykę i z temi trzema umiejętnościami przeprowadzają, jak wyżej z spekulacyą, praktyką i poetyką, szereg chronologiczny (l'ordre chronologique): poetyka, retoryka, dyalektyka, i szereg umiejętny (l'ordre scientifique): dyalektyka, retoryka, poetyka. Otóż pierwszy zarzut przeciw takiemu pojmowaniu umiejętności twórczych byłby ten, że autorowie przyjmują dla poetyki najciaśniejszy zakres, odnosząc ją wyłącznie tylko do twórczości poetycznej, podczas gdy, jak wiadomo, u Greków i Arystotelesa pojęcie τέχναι ποιητικαί obejmowało cały zakres produkcyi technicznej, w której mieściły się i sztuki tak zwane mimetyczne (τέχναι μιμητικαί) jak malarstwo, rzeźbiarstwo, poezya. Powtóre, jeżeli poeta tworzy dramat, epopeję, hymn, pean, rzeźbiarz posąg, malarz obraz, to zapytaćby się można, jaką rzecz, jaki przedmiot leżący po za nim tworzy dyalektyk lub mowca

(por. str. V. l'art a sa fin dans une chose placée hors de l'agent et dans la quelle celui-ci doit réaliser sa volonté).

Na zakończenie niech mi wolno będzie przytoczyć tu słowa sławnego ziomka autorów, Antoniego Mureta, który już w XVI. wieku tę samą kwestyę o wiele krócej a jaśniej tak przedstawia: »Mentis opus est videre, cernere, intellegere, causarum et eorum, quae fiunt ex causis, ordinem ac conexionem intueri. Sed eorum, quae mente cernuntur, tria genera sunt: unum eorum, quorum cognitione et intellegentia ita pascimur, ut in ea conquiescamus neque spectemus alio; alterum eorum, quae ad molitionem alicuius operis effectionemque referuntur. Primi generis sunt, quae de primo rerum ortu ac principiis, de corporibus caelestibus, de causis imbrium, ventorum, grandinum eiusdemque generis aliis a philosophis disputantur. Ad actionem pertinent, quae de instituenda vita conformandisque moribus, de omni genere officii, de virtutibus denique ac vitiis disseruntur. Ad operum autem effectionem quae fabrorum, architectorum, fusorum, pictorum, statuariorum et talium opificum praeceptis continentur. (Antonii Mureti scripta selecta. Vol. I. Lipsiae 1887. Oratio XII. Habita Romae pridie Non. Novembr. MDLXXVII.).

Objaśniając definicyę tragedyi rozstrząsają autorowie dość obszernie trudną i zawiłą kwestyę o κάθαρσις τῶν παθημάτων (str. XXXI—XLIV.) głównie, a zdaje się nawet wyłącznie, na podstawie dzieła A. Doeringa (Die Kunstlehre des Aristoteles. Jena 1876). Autorowie grupują wszystkie pomysły wyjaśnienia — a jest ich bardzo dużo — w trzy główne szeregi: 1. estetyczne (explications esthétiques), 2. fizyologiczne (expl. physiologiques) i 3. etyczne (expl. morales), i podają krótko znaczenie wszystkich trzech Odrzuciwszy pierwsze zastanawiają się następnie nad wyjaśnieniami fizyologicznemi Weila (Ueber die Wirkung der Tragoedie nach Arist., Verhandlungen der zehnten Versammlung deutscher Philologen. Basel 1848 str. 131 nn.) i Bernaysa (Grundzüge der verlorenen Abhandlung des Arist. über die Wirkung der Tragoedie. Abhandlungen der hist. - phil Gesellschaft von Breslau 1857) jako temi, które obecnie najwięcej mają zwolenników, ale i te uznają jako niewystarczające. Dla autorów wydaje się jedynie możliwą do przyjęcia interpretacya etyczna Lessinga. Według nich jest to jedyna interpretacya etyczna, która jest zgodna z całością systemu Arystotelesa i która jest poparta teoryami wyłożonemi w Etyce i Polityce. Że istnieje także interpretacya psychologiczna, za którą przemawia Chaignet (Essai sur la Psychologie d' Aristote. Paris 1883), autorowie nie wspominają, jak wogóle oprócz Ravaissona nie cytują — rzecz dziwna i charakterystyczna — nikogo z francuskich uczonych.

Do wstępu włączone są także o tej samej paginacyi (LXI—LXIII.) »Uwagi krytyczne« (Observations critiques), rodzaj komentarza krytycznego, choć autorowie zastrzegają się, że nie zamierzali pisać aparatu krytycznego. Za podstawę dla swego tekstu wzięli wydanie Wilhelma Christa (De arte poetica liber. Lipsiae 1893). Wybrali zaś tekst Christa dlatego, ponieważ zdaniem autorów tekst ten odtwarza z małymi wyjątkami kodeks paryski 1741 Ac (przez autorów oznaczony literą P), który jest najwierniejszą kopią Poetyki, chociaż dodają nieśmiało uwagę, że tenże rękopis może nie jest oryginałem wszystkich naszych rękopisów. Lecz ponieważ Christ wydawał się im zanadto radykalnym. w odstępowaniu od rękopisu paryskiego, dlatego przywracają w tekście swoim 68 razy lekcye tegoż rękopisu a w 66 miejscach wprowa-

dzają do tekstu konjektury częścią własne, częścią innych uczonych. I tu naprzód muszę stwierdzić pewną omyłkę, czy niepraktyczność w wyborze wydań Poetyki Bo skoro biorąc za podstawę wydanie Christa z powodu chwalebnego zresztą konserwatyzmu, autorowie byli zmuszeni tyle razy odstępować od niego na korzyść rękopisu paryskiego, to o wiele praktyczniej byliby postąpili, gdyby byli wybrali za podstawę wydanie Vahlena (Aristotelis de poetica liber. Tertiis curis recognovit et adnotatione critica auxit Iohannes Vahlen. Lipsiae 1885) lub Ueberwega (Aristotelis Ars poetica. Ad fidem potissimum codicis antiquissimi Ac [Parisiensis 1741] edidit Fr. Ueb. Lipsiae 1875), którzy najwierniej odtwarzają rękopis paryski, a w takim razie uwagi krytyczne skróciłyby się prawie o połowę.

O wiele gorzej przedstawia się w »Uwagach krytycznych« sprawa krytyki konjekturalnej. Na 66 konjektur przypada 37 konjektur własnych autorów (oznaczone znakiem »H.-D.«), reszta t. j. 29 na innych uczonych. Pomiędzy tymi uczonymi jest dwóch Włochów z XVI. w.: Maggi (Madius) i Vettori (Victorius) i 12 niemieckich: Bekker, Bergk, Bonitz, Christ, Essen, Gomperz, Nauck, Spengel, Susemihl, M. Schmidt, Vahlen i Ueberweg; francuskich i angielskich nie ma wcale. Dziwnie wygląda pewnego rodzaju zuniformowanie wszystkich powyżej wyliczonych filologów pod względem zasług w zakresie krytyki konjekturalnej. Z 28 konjektur przypada przeciętnie na każdego po dwie, na Bekkera cztery, na Christa, Susemihla, Spengla, Naucka, Vahlena po trzy, Bonitza dwie, na resztę po jednej. Z rękopisów późniejszych (»Apographa«) przyjmują autorowie jedną konjekturę. A już wprost razi zupełne ignorowanie epokowych zasług położonych około wydania Poetyki przez Vahlena, zasług, które przecież i po za granicami Niemiec są znane i uznane, n. p. przez Bywatera, który to uczony przedmowę do swego wydania tak rozpoczyna: Poetica Aristotelea quem ad modum sit editoribus tractanda, exemplar nobis luculentum proposuit Iohannes Vahlen, cui quantum haec studia debuerint, omnes hodie norunt«.

Ale jeszcze pod innym względem te »Uwagi krytyczne« autorów mogłyby dać powód do smutnych refleksyj. Oto cały dorobek uczonych w przeciągu prawie czterech wieków (licząc od Madiusa do Gomperza okrągło lat 350) wydaje się mniejszy liczebnie, niż autorów, wykazujących własnych konjektur 37. Ale jeżeli się przypatrzymy dokładniej pracy i metodzie autorów, to rzecz wcale nie tak rozpaczliwie się przedstawi. Pominąwszy bowiem drobiazgi graficzne i stylistyczne, jak n. p. αὑτῶν i αὑτοὺς zam. αὐτῶν i αὐτοὺς (26. 1461 b 33 i 1462 a 1), pomiędzy konjekturami autorów jest przeszło jedna trzecia takich, które poza granicami Francyi były pod inną firmą dawno znane. Niektóre z nich albo »utonęły w zapomnienia fali« albo też tulą się w najniższych regionach wydań krytycznych ku przestrodze późniejszych wydawców, by się nie powtarzali, jak się to trafiło Tuckerowi, który robi konjekturę ἡ ἰδέα zam. ἡδέα (19. 1456 b 8) nie wiedząc o tem, że już przed 350 laty zrobił ją Madius. Ale co się Tuckerowi raz przytrafiło, to autorom przytrafia się kilkanaście razy. W następującem zestawieniu podaję naprzód lekcyę rękopisu paryskiego Ac, potem konjekturę autorów, nareszcie wskażę, pod czyjem imieniem konjektura ta znana była przedtem:

— 2. 1448 a 15: ὥσπερ γᾶς Κύκλωπας Ac — ὥσπερ [Πέρσας καὶ] Κύκλωπας H.-D. = Bekker-Susemihl (wyd. I.).

— 4. 1449 a 9: γενομένης οὖν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιαστικῆς Ac — γενομένη . . . αὐτοσχεδιαστική H.-D. = Bekker.

— 4. 1449 a 16 ἑξάμετρα Ac — τετράμετρα H.-D. = Winstanley, Ueberweg.

— 9. 1451 b 13 ὑποτιθέασιν Ac — ἐπιτιθέασιν H.-D. = Bekker (wyd. III.), Ueberweg — Riccardianus.

— 10. 1452 a 17 ἐξ ἧς Ac — [ἐξ] ἧς H.-D. = Susemihl.

— 17. 1455 b 18 τοῦ Ποσειδῶνος Ac — τοῦ θεοῦ H.-D. = Vahlen (Zur Kritik aristotelischer Schriften).

— 18. 1455 b 28 εἰς εὐτυχίαν Ac — εἰς εὐτυχίαν [συμβαίνει ἢ εἰς δυστυχίαν] H.-D. Por Tyrwhitt: εἰς εὐτυχίαν [ἢ εἰς δυστυχίαν].

— 18. 1455 b 34 [ἡ δὲ ἁπλῆ] H-D. = Vahlen.

— 20. 1456 b 23 συνετή Ac — συνθετή H.-D. = Susemihl (wyd. I. podług apogr.).

— 20. 1457 a 9: πεφυκυίαν συντίθεσθαι Ac — πεφυκυῖα[ν συν]τίθεσθαι H.-D. = Winstanley, Bekker (wyd. III.), Susemihl (wyd. I.), Vahlen.

— 22. 1458 a 27 κατὰ μὲν οὖν τὴν τῶν ὀνομάτων σύνθεσιν Ac — κατὰ μὲν οὖν τὴν τῶν [ἄλλων] ὀνομάτων σύνθεσιν H.-D. = Twining - Piccolomini.

— 22. 1458 b 16 ἐντιθεμένων τῶν ὀνομάτων Ac — ἐντιθεμένων τῶν [κυρίων] ὀνομάτων H-D. = Vahlen (Rhein. Mus. XIX. p. 309), Susemihl, Ueberweg.

— 23. 1459 a 33 μέγα Ac — μέγας H.-D. Ale już w rękopisie A jest ta sama poprawka z drugiej ręki. Por. Susemihl - Vahlen.

— 25 1460 b 17 μιμήσασθαι ἀδυναμίαν Ac — μιμήσασθαι [ὀρθῶς, ἡμάρτηται δὲ δι'] ἀδυναμίαν H. D. Por. Vahlen: »Mancam orationem significavi, sententia videtur sic suppleri ὀρθῶς, ἥμαρτε δ' ἐν τῷ μιμήσασθαι (sive ἀπεργάσασθαι) δι' ἀδυναμίαν«.

— 26. 1462 a 1 πρὸς αὑτοὺς Ac — πρὸς αὐτοὺς H-D. = Hermann.

Są też w uwagach i inne niedokładności. 24. 1459 b 37 czytają autorowie: τὸ δὲ ἰαμβεῖον καὶ τετράμετρον κινητικά, τὸ μὲν ὀρχηστικόν, τὸ δὲ πρακτικόν. Referent sądził (De Aristotelis de poetica libello recognoscendo. Sanok 1888) i dotąd sądzi. że tak należy czytać zamiast κινητικαί Ac, autorowie jednak mylnie w »Uwagach« cytują Vahlena, który i w tekście i w komentarzu podaje κινητικὰ καὶ t. j. κινητικα [κα]ι.

Z własnych konjektur autorów najważniejsza jest 18. 1456 a 2 τὸ δὲ θαυμαστόν, οἷον (τὸ δὲ τέταρτον ὄης οἷον Ac), ale ta, mojem zdaniem, tylko powiększa liczbę niefortunnych konjektur o jedną. I konserwatyzm autorów czasem za daleko posunięty, jak n. p. wobec konjektury Bernaysa ἀνώνυμος (1. 1447 b 9) lub ἢ διάνοια Spengla (ἡδέα Ac 19. 1456 b 8).

Tekst, tłómaczenie i komentarz hermeneutyczny (str. 1—117) są tak zręcznie ugrupowane obok siebie, że na stronie parzystej umieszczony jest tekst grecki, obok na stronie nieparzystej tłómaczenie a na obu stronach u dołu ciągnie się komentarz hermeneutyczny, niestety zbyt elementarny, podobny do naszych szkolnych i to dla najniższego stopnia nauki, tak że trudno

pojąć, jakich czytelników mieli autorowie na oku. Jako próbę przytaczam początek. »Ποιητικῆς = sous-entendu τέχνης: de l'art poétique. — Αὐτῆς. opposé à τῶν εἰδῶν. — Εἰδῶν: les genres. — Κατὰ φύσιν: selon l'ordre naturel« i t. d. Ale że ἀπὸ τῶν πρώτων oznacza metodę analityczną (a priori), nie jest wyjaśnione, choć w tłómaczeniu czytamy: »en traitant d' abord des principes« — Objaśnień historyczno-literackich, tak bardzo potrzebnych w Poetyce Arystotelesa, nie ma prawie żadnych.

Wogóle zatem, jak stąd widać, praca autorów nie stoi na wysokości zadania i pozostaje o wiele w tyle poza podobnemi wydaniami uczonych niemieckich i angielskich.

Zewnętrzna forma, jak zwykle w wydaniach francuskich, wspaniała.

Lwów. **W. Wróbel.**

Roscher Wilh. Heinr., Ephialtes, eine pathologisch-mythologische Abhandlung über die Alpträume und Alpdämonen des klassischen Alterthums. Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Bd. XX. Leipzig, Teubner 1900.

Treścią rozprawy, której tytuł pomieszczono powyżej, są wyniki badań przedsięwziętych przez W. Roschera celem rozwiązania dwóch zagadnień: po pierwsze, jakie są istotne objawy chorobliwego zjawiska, zwanego powszechnie »zmorą«, jakie jego przyczyny i skutki według dzisiejszego stanu wiedzy lekarskiej w porównaniu z zapatrywaniami lekarzy starożytnych, po drugie, jak przedstawia się zjawisko to w przekazanej nam literaturze pięknej Greków i Rzymian, a tem samem w ich wierze ludowej. Stosownie do tych zagadnień dzieli się właściwa rozprawa na dwie części. Pierwszą stanowi rozdział I. (Wesen und Entstehung des Alptraums nach den Anschauungen der heutigen Medicin) i pierwsza połowa rozdz II. (Wesen und Entstehung des Alptraums nach den Anschauungen der antiken Aerzte) do str. 29. Druga połowa tego samego rozdziału (str. 30—47) mieści zestawienie kilku literacko przekazanych opisów zjawiska zmory, należy więc treścią do drugiej części rozprawy, obejmującej także rozdziały III. (Die antiken Benennungen des Alps) i IV. (Die wichtigsten Alpdämonen der Griechen und Römer). Autor, podając w ten mniejwięcej sposób treść rozprawy w przedmowie, usprawiedliwia swoje przedsięwzięcie i oświadcza, że długoletnie, szczegółowe badania swoje nad mitem starogreckiego bóstwa pasterskiego Pana rozszerzył na działalność tegoż jako Efialtesa, t. j. jako demona zmory. Aby działalność tę dokładnie wyjaśnić, uznał za rzecz bezwarunkowo konieczną ile możności jak najdokładniej zaznajomić się z całym obszarem wyobrażeń grecko-rzymskich o zmorze i jej demonie, usiłował więc zebrać wszystko, co starożytność grecko-rzymska przekazała o Efialtesie, uporządkować tradycyą krytycznie i przedstawić ją w jasnym obrazie. Zadania tego podjął się autor tem chętniej, że zdaniem jego inny badacz, Ludwik Laistner, uczony autor dwutomowego dzieła: »Das Räthsel der Sphinx, Grundzüge einer Mythengeschichte« (Berlin 1889), nie zdołał, głównie z powodu braku dokładnej i samodzielnej

znajomości źródeł starożytnych, w sposób odpowiadający ściśle naukowym wymaganiom przedstawić i wyjaśnić wyobrażeń Greków i Rzymian o zmorze i jej demonach.

Na początku pierwszego rozdziału podaje autor powody, które go skłaniają do określenia przedewszystkiem istoty, objawów i przyczyn zjawiska zmory według dzisiejszego stanu wiedzy lekarskiej. W samem określeniu idzie autor za rozprawą inauguracyjną J. Börnera z r. 1885 (»Ueber Alpdrücken, seine Begründung und Verhütung) której wyniki znalazły prawie jednogłośne potwierdzenie wśród współczesnych i późniejszych powag lekarskich i psychologów. Do wyników tych doszedł Börner częścią przez doświadczenia, które, sam często nawiedzany zmorą, na własnej robił osobie, częścią przez długie i sumienne badania objawów na osobach innych, cierpieniem tem dotkniętych. Roscher, przytaczając prawie w całości główne ustępy tej rozprawy, odsyła równocześnie czytelnika do przypisów, gdzie przytacza zdania lub wymienia nazwiska nowoczesnych lekarzy i psychologów, którzy wyniki doświadczeń i poglądy Börnera częścią stwierdzają, częścią uzupełniają. Według ogólnego ich zdania występuje zjawisko zmory w różnych porach nocy. Oddech śpiącego doznaje stopniowego utrudnienia, nastaje duszność, a podrażniona wyobraźnia tworzy wizyę, która tę duszność ma przed świadomością wytłómaczyć. Zwykle jest to wizya kudłatego zwierzęcia, które zjawia się niespodzianie w sypialni i albo zwolna i ostrożnie czołgając się ku spiącemu, albo nagle nań wskakując, kładzie mu się na piersi. Często jest to wizya innej postaci, obrzydliwego jakiegoś stworzenia, wstrętnego człowieka lub ciężaru, nieokreślonego kształtu. Z wzrastającą dusznością budzi się w spiącym uczucie trwogi, ciało pokrywa się potem, następuje gwałtowne bicie serca, nabrzmienie tętnic w szyi, napływ krwi do głowy. Spiący uczuwa potrzebę zmienienia pozycyi, by zrzucić z siebie ciężar, i ma świadomość, że doznałby w tym razie natychmiast ulgi, lecz mimo usiłowań nie może wykonać żadnego ruchu, ani wydać żadnego głosu. Jego trwoga wzmaga się; czyni ostatnie wysiłki i zwykle z przykrym jękiem zdobywa się wreszcie na gwałtowny ruch, po którym następuje uczucie wybawienia i ulgi, poczem przebudzenie lub dalszy sen. Uczucie ulgi i powrót do przytomności, następujący i u ludzi zdrowych natychmiast po silnym ruchu podczas snu, wyjaśnia Börner w ten sposób, że przyczyną zmory bywa mechaniczne zaparcie oddechu, już to, gdy leżącemu na wznak lub na boku zsunie się przykrycie na twarz i zasłoni otwory oddechowe, już to, gdy w położeniu przeciwnem twarz jego zagłębi się w poduszce. Prawdziwość tego wyjaśnienia stwierdzono wywołując u ludzi zdrowych sztucznie objawy zmory, przez zasłanianie im we śnie otworów oddechowych ręką lub chustą. Z drugiej strony przekonano się, że przyczyną chwilowego zatrzymania oddechu, a tem samem wystąpienia zmory są często pewne nieprawidłowości w organiźmie, jak wada serca, błędy dyetetyczne, jak spożycie ciężko strawnych potraw, wreszcie niektóre, gorączkowe choroby. W wypadkach takich częste i gwałtowne występowanie zmory u pewnej osoby, sprowadzające duszność i zaburzenia w obiegu krwi, uznali zgodnie wszyscy badacze za niebezpieczne i grożące epilepsyą, porażeniem, chorobą umysłową i śmiercią.

Ostatnią część rozdziału poświęca autor omówieniu głównego zjawiska zmory, t. j. wizyi, według tych samych lekarzy i psychologów. Dowiadujemy

się, że Börner i inni zwrócili uwagę na szczególną wyrazistość wizyi w niektórych wypadkach, tak, że u nawiedzonych nawet po przebudzeniu pozostaje przez dłuższą chwilę złudzenie jej istnienia w rzeczywistości. U innych wizye, raz po raz się pojawiające, tak wbijają się w pamięć, że ukazują im się już przed zaśnięciem, w półśnie, a nawet przy pełnej świadomości. Wizye takie graniczą z hallucynacyami obłąkanych i często są przepowiednią pomieszania zmysłów.

Maenisch, autor dzieła »Der Schlaf in allen seinen Gestalten«, także często zmorą nawiedzany, rozróżnia dwa rodzaje wizyj, jedne o charakterze wzbudzającym trwogę, przerażające, drugie erotyczne. Jedne i drugie przedstawiają różne postacie zwierzęce lub ludzkie, męskie lub kobiece, żywych i umarłych. Na podstawie wizyj erotycznych powstał w wiekach średnich zabobon o szatańskich demonach t. z. Incubi i Succubi. Do wizyj przerażających zaliczyć należy »strzygi«, wizye, ukazujące się dzieciom nawiedzanym przez zmorę, w postaci szarpiących ich oblicza ptaków drapieżnych (night terrors). Znane są też wypadki, że jedna i ta sama wizya o charakterze przerażającym ukazywała się większej liczbie osób, zgromadzonych na nocleg w jednej, zamkniętej przestrzeni a nawiedzonych zmorą.

Wyjaśniwszy w ten sposób istotę, objawy, przyczyny i następstwa zmory ze stanowiska nowoczesnej wiedzy lekarskiej i psychologii, zestawia Roscher w drugim rozdziale zdania lekarzy starożytnych o tem zjawisku. Pierwszymi lekarzami starożytności, którzy według przekazanych nam zapisków zajmowali się umiejętnemi badaniami zmory jako choroby, byli Themison z Laodicei i Rufus z Efezu.

O Themisonie, który żył za czasów Cezara i Cicerona, czytamy, że chorobę, zwaną przez innych lekarzy ἐφιάλτης (incubus), nazwał πνιγαλίων. Dokładne szczegóły o poglądach na istotę, objawy, przyczyny i następstwa zmory, jakie głosił w swych pismach Soranos z Efezu, jeden z najwybitniejszych lekarzy starożytności, przechowały się w łacińskiem opracowaniu Celiusza Aureliana z V. wieku. Sam Soranos żył za czasów Trajana i Hadryana i uczył w Rzymie i Aleksandryi. Nauki jego przejęli późniejsi autorowie podręczników lekarskich jak P. Aegineta, Oreibasios, Aëtios. Ogół tych lekarzy uważał zgodnie z Soranem za główne objawy zmory duszność, jak wskazuje nazwa πνιγαλίων, wprowadzona przez Themisona prawdopodobnie z języka ludowego, dalej utratę swobody ruchu (ἀκινησία) i władzy mowy (ἀφωνία) oraz uczucie ciężaru (ἐφιάλτης) przygniatającego piersi w połączeniu z wizyą. Znane były Soranowi wizye charakteru erotycznego i wypadki zmory, nawiedzającej jakby epidemicznie większą liczbę osób. Za niebezpieczną uważał Soranos, a zgodnie z nim jego następcy, zmorę w tym wypadku, jeżeli występowała chronicznie i utrzymywał, że wtedy sprowadza epilepsyę, z którą jest spokrewnioną, a potem śmierć. Przeciw rozpowszechnionej wierze ludowej, jakoby sprawcą zmory było złośliwe bóstwo, występowali stanowczo owi lekarze, jako prawdziwi następcy mistrza swego Hippokratesa. Przyczynę choroby upatrywali głównie w zboczeniach dyetetycznych, w zbyt obfitych biesiadach, w nadużyciu silnych napojów i trudnych do trawienia potraw. O właściwej przyczynie, o zaparciu oddechu, stwierdzonej przez lekarzy nowoczesnych, niema u starożytnych wzmianki. Zgodnie z poglądem swym na przyczynę choroby polecali odpowiednie zaradcze środki. Soranos zalecał

puszczenie krwi, przeczyszczenie, kilkudniowy post, wreszcie użycie ciemierzycy i czarnych ziarn peonii, a zabraniał spożywania potraw, wywołujących wzdęcie żołądka, a szczególnie bobu, w którego ziarnach według wiary ludowej miały mieszkać złe duchy, gdyż spożycie ich wywoływało złe sny i zmorę.

Takie były poglądy lekarzy starożytnych na istotę zmory, w głównych punktach zgodne z zapatrywaniami lekarzy nowożytnych i psychologów. Wykazując tę zgodność, doszedł Roscher równocześnie do tego wyjaśnienia pojęcia zmory, z jakiem przystąpić należy do nakreślenia obrazu tego zjawiska podług rysów i barw, przekazanych nam przez literaturę ze starożytnej greckorzymskiej wiary ludowej. Obraz to częstokroć przerażający grozą, często czarujący urokiem. Wizya, główny objaw zmory w oczach starożytnych, podobna jest w głównych zarysach do wizyj nowożytnych, przewyższa je jednak rozmaitością, fantazyą i barwnością. Cechą jej jest jużto groza, jużto erotyzm, już wreszcie groza połączona z erotyzmem. Postacie, ukazujące się sennym, są jużto ludzkie, męskie lub kobiece, jużto zwierzęce, już wreszcie złożone z pierwiastków ludzkich i zwierzęcych. Istotą ich wewnętrzną według powszechnej wiary ludowej jestto zwykle bóstwo złośliwe, radujące się udręczeniem człowieka we śnie, czasem dusze zmarłych, jawiące się z pociechą lub wyrzutem i karą, czasem wreszcie bóstwo dobroczynne, wskazujące skarby lub przynoszące ulgę w chorobie. Na dowód i przykład przytacza autor szereg wyjątków z literatury starożytnej i liczny poczet krótkich wzmianek, z których wyrobić można sobie pojęcie o tem nadzwyczajnem bogactwie fantazyi, którą starożytni umieli upiększyć jedno z najprzykrzejszych, a często zgon rychły przynoszących cierpień ludzkich. Oto naprzód dziewica, urocza Sinonis, z kochankiem, w ucieczce przed królem Babilonu, układa sie znużona do spoczynku na łące i tu ze snu ciężkiego zrywa się do dalszej ucieczki nawiedzona przez złośliwe bóstwo leśne w postaci dzikiego kozła.[1]) Mędrzec potężny, Apollonios z Tyany, w podróży przez Etyopię spoczął w murzyńskiej chacie, gdy okrzyk trwogi »ratujcie! chwytajcie!« wydawany przez mieszkańców wioski nakłonił go, by pospieszył na pomoc murzynkom, prześladowanym już od dziesięciu miesięcy przez złośliwego Satyra, a z których już dwie jego namiętność życiem przypłaciły.[2]) Oto znowu chłopię, ujęte przez złe czarownice i celem zgotowania napoju miłosnego na śmierć męczone, dobywając ostatniego głosu grozi im, że po zgonie, zamordowane, ukaże im się w nocy jako straszna zmora, a gniotąc ich piersi i rozdzierając ich twarze szponami, przerażeniem spędzać będzie z ich powiek sen.[3]) W kłopotliwem położeniu znalazł się nieszczęsny Aristomenes. Uraczywszy się z przyjacielem obficie winem, ułożył się razem z nim w jednej izbie do spoczynku. Jako człowiek ostrożny zamknął przedtem od wewnątrz drzwi i zatarasował je dla pewności swojem łóżkiem. Zaledwie zasnęli, otworzyły się drzwi z łoskotem i z taką siłą, że łóżko odepchnięte przewróciło się do góry nogami i nakryło przerażonego Aristomenesa. Weszły dwie czarownice i zbliżywszy się do spią-

---

[1]) Iamblichos u Photiosa p. 74 c.
[2]) Philostratos w żywocie Apolloniosa z Tyany VI. 27.
[3]) Hor. Epod. 5. 91.

cego towarzysza Aristomena, przebiły go mieczem, wytoczyły mu krew, a ranę zatamowały gąbką. Następnie podeszły do łóżka jego samego, wywlokły go i usiadłszy nad jego twarzą ohydną popełniły nieprzyzwoitość. Ze wstrętem ocknął się Aristomenes, wizya znikła, sam zaś zobaczył się pod łóżkiem, a z twarzy jego spływał obficie pot.[1]) Król Damarat, któremu przeciwnik zarzucał wątpliwe pochodzenie, zwrócił się do swojej matki żądając, aby mu pod przysięgą wyjawiła prawdę. Matka wyznała, że w trzecią noc jej pobytu w pałacu męża, Aristona, nawiedziła ją postać, łudząco podobna do meża, a odchodząc włożyła jej na głowę wieniec. Później przyszedł sam Ariston a ujrzawszy wieniec, zapytał zdziwiony, od kogo ma kwiaty. »Od ciebie samego«, odpowiedziała. Ariston zaprzeczył a kiedy wypadek ten badać poczęto, okazało się, że kwiaty wzięto z kaplicy herosa Astrabakosa, stojącej przy wejściu do pałacu. »Otóż synu« — zapewniła uroczyście zapytana — »ojcem twoim jest albo heros Astrabakos, albo mój mąż Ariston«[2]).

W pięknem dziele płaskorzeźby starożytnej przedstawiona jest uskrzydlona, uroczej postaci syrena, ze stopami ludzkiemi, zakończonemi szponami, układająca się na uśpionym młodzianie, pasterzu czy wieśniaku.[3]) Dobroczynnem jest bóstwo Pan, któremu dzięki składa w epigramacie pasterz młody czy myśliwiec, uzdrowiony z ciężkiego cierpienia podczas dziennego snu przez wizyę postaci bóstwa.[4]) Niestety zbiór tych obrazków nie jest, jak Roscher sam przyznaje, zupełny, autor poprzestaje jednak na nim i przechodzi w rozdziale następnym do wyliczenia różnych imion, pod jakiemi występuje w literaturze zjawisko zmory. Najpowszechniejsze są dyalektycznie różniące się między sobą imiona 'Επιάλτης i 'Εφιάλτης, utworzone prawdopodobnie ze słowa ἅλλομαι (= ἐπιπίπτειν, irruere, incumbere); rzadziej bywają używane od tegoż słowa pochodzące 'Επιάλης, 'Ιφιάλης, 'Επίαλτος. Trudniejsze są do wyjaśnienia imiona używane jako imiona własne demona zmory 'Ηπίαλος, 'Ηπιάλτης i 'Ηπιόλης i jako imiona pospolite na oznaczenie chorób zmory i febry połączonej z gorączką, które często równocześnie występowały. Najprawdopodobniej pochodzą te wyrazy od eufemistycznego wyrażenia δαίμων ἠπίως ἐφαλλόμενος. Imię Τῖφυς, uchodzące za azyatyckie, powstało z imienia własnego Τύφυς. a to z imienia pospolitego τῦφος, które oznacza dym, czad, a w dalszem znaczeniu chorobę gorączkową. Wśród imion własnych łacińskich jest najdawniejszem Inuus, imię bóstwa przez starożytnych uważanego za jedno z Faunem (greckim Panem). Imię to urobione jest prawdopodobnie ze słowa inire. Najpospolitsze są imiona Incubo i Incubus, nie różniące się znaczeniem od poprzedniego. Oprócz imion powyższych powstało w czasach późniejszych wiele innych; autor zebrał je w liczbie szesnastu i usiłuje je wytłómaczyć etymologicznie.

Pozostaje jeszcze do zwięzłego omówienia zamykający właściwą rozprawę rozdział IV. Już poprzednio zwrócił autor uwagę, że sprawcą zmory

---

[1]) Apuleius, Metam. I. 11.
[2]) Herodot. VI. 65.
[3]) Schreiber, Reliefbilder tabl. LXI. — O. Crusius, »Die Epiphanie der Sirene«. Philologus L. 93.
[4]) Kaibel, Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta, nr. 802.

mogło być według wiary ludowej każde bóstwo, człowiek zmarły lub żywy, demoniczną siłą wyposażony i że bóstwo lub człowiek mogło ukazać się jako wizya we własnej lub przybranej postaci. Z dokładniejszego badania tak dłuższych opisów, jak krótszych wzmianek o zmorze zachowanych w literaturze grecko-rzymskiej wynika jednak, że liczba bóstw, którym przeważnie przypisywano zjawianie się w zmorze, ograniczona jest do kilku, charakterem między sobą pokrewnych. Bóstwom tym poświęca autor w tym rozdziale obszerne uwagi i zastanawia się, jakie własności każdego z nich wyjaśniają fakt, że im właśnie przypisywano moc ukazywania się w zmorze. Od uwag tych wyłączone zostały z natury rzeczy bóstwa zmory, zwane właściwem swem imieniem, jako uosobnienie samego zjawiska, n. p. Ephialtes, Tiphys, Incubo, Inuus, które omawiał autor w rozdziale poprzedzającym.

Najpowszechniej jako sprawca zmory występuje w wierze ludowej bóstwo pasterskie Pan, a pojęcie jego jako Efialtesa wyprowadza Roscher z czasów bardzo dawnych i wraz z nim samym z jego ojczyzny Arkadyi. Nie zadowalniając się czterema świadectwami literackiemi z czasów poaugustowskich (Schol. Aristoph. Vesp. 1038, Artemidor. on. 2. 37. p. 139. 18 sq., Kaibel Epigr. nr. 802 i Augustinus C. D. XV. 23), wykazuje w długim wywodzie, że Pan od początku uchodził za sprawcę snów, wizyj, nagłego postrachu (strach paniczny), szału i pomieszania zmysłów. — Zbliżonem do Pana pojęciem jest pojęcie Satyrów, również często występujących jako sprawcy zmory. Dzielą oni z Panem jego brutalność, pospolitość, postać pół koźlą, pokrytą kudłami, i erotyczny pociąg. — Latyński Faunus, bóstwo pasterskie staroitalskie, zlało się w jedną postać z greckim Panem przy pierwszem zetknięciu się religii greckiej z rzymską i przejęło od Pana jego działalność jako Efialtes. Było to od początku bóstwo snów i przepowiedni, również jak Pan wzniecające postrach i szał. — Do tego samego koła wyobrażeń co Pan i Faunus należy postać bóstwa leśnego Sylwana, które już starożytni wskutek blizkiego pokrewieństwa istoty z tamtymi, raz z jednym, raz z drugim zamieniali. Także i Sylwan według świadectwa św. Augustyna miał się dopuszczać występków Pana, jako Incubo, on także wzniecał postrach paniczny i był sprawcą gorączki połączonej z przykremi wizyami u młodych matek. Jak wszystkie te bóstwa pokrewne, przyjmuje i on niekiedy postać kudłatego kozła.

Na tem kończy się właściwa rozprawa Roschera. Sprawozdawca uwalnia się od omawiania »Dodatku I.«, którego treścią jest początek imienia »Mefistofeles« i »Dodatku III.«, który zawiera wyjątek z kroniki klasztornej (Trithemius, Annales Hirsangienses; St. Gallen 1690). Z uznaniem wyrazić się trzeba o »Dodatku II.«, który zawiera ustępy o zmorze, zachowane z dzieł lekarskich, wspomnianych w rozdziale II. Książkę zamykają »Nachträge«, »Systematisches Inhaltsverzeichnis« i »Alphabetisches Register«.

Kraków. *J. Kubliński.*

Petersen Eugen, Ara Pacis Augustae. Mit Zeichnungen von George Niemann. VIII Lichtdrucktafeln in besonderem Bande, 60 Abbildungen im Texte. Wien 1902, 4°, str. VII, 204. (Sonderschriften des österr. arch. Inst. Band II).

Spostrzeżenia cudze i własne — owoc długoletnich studyów — łączy Petersen w harmonijną całość, w której przedstawia ozdobiony wspaniałą rzeźbą pomnik z epoki Augusta. Drogą rekonstrukcyi zestawia ten, mimo podeszłego wieku niezwykle rzutki i płodny w znakomite pomysły archeolog kilkanaście rzymskich reliewów rozprószonych po rozmaitych zbiorach w całość i odbudowując monument, do ozdoby którego te rzeźby służyły, wyznacza im w historyi sztuki przynależne miejsce.

Księga ta wydana nakładem instytutu austryackiego i poświęcona byłemu profesorowi archeologii na uniwersytecie wiedeńskim, Aleksandrowi Conzemu, z okazyi 70-letnich jego urodzin, jest aktem wdzięczności tego instytutu za zasługi, które Conze położył około podniesienia nauk archeologicznych w Austryi.

Budowa ołtarza poświęconego Bogini pokoju Augusta została uchwaloną przez senat w r. 13 przed Chr. z okazyi uporządkowania spraw państwowych w Hiszpanii i Gallii i szczęśliwego z tych krain powrotu cesarza do Rzymu. 4. lipca położono kamień węgielny pod budynek na polu Marsowem tuż przy Via Flaminia, lecz dopiero w r. 9 (30. stycznia) przed Chr. odbyło się uroczyste poświęcenie gotowego ołtarza.

Że pomnik stał na miejscu, na którem dziś wznosi się Palazzo Fiano — przy głównem Corso —, wykazały liczne fragmenty reliewów wydobytych tamże trzykrotnie (przed r. 1530, w r. 1568 i w r. 1859) w czasie zakładania fundamentów pod nowsze budowy. Szczątki te rozprószyły się wnet po rozlicznych zbiorach (Watykan, Louvre, Willa Medici, Uffizi, Muzeum w Termach Dyoklecyana, Wiedeń, Anglia) i dopiero bystry wzrok kilku uczonych (Duhn, Huelsen, Benndorf) dostrzegł ich wzajemną przynależność. Petersen posuwa dotychczasowe badania o krok naprzód, podejmując próbę rekonstrukcyi ołtarza na podstawie technicznych właściwości płyt zachowanych i wyznaczając każdemu fragmentowi odpowiednie miejsce w budowie. W ten sposób wyrasta w oczach naszych cały strojny pomnik a przez to występują wszystkie jego części w takiej pełni barw, że dają możność śledzenia różnorodnych czynników, które się na kompozycyę złożyły, i zarazem rzucają światło na wszystkie, jeszcze niedokładnie rozwiązane pytania, zawisłe od przyszłych wykopalisk.

Wizerunek 2 i 3 przedstawia widok odbudowanego ołtarza z zewnątrz i z wewnątrz. Był to pomnik pod względem architektonicznym bardzo prosty, składający się z małego ołtarza i z marmurowego okolenia (peribolos), które go czterema ścianami wśród czworobocznego placu zamykało. Lecz nie sam ołtarz ofiarny, tylko ten mur czworoboczny był najważniejszą ozdobną częścią budowli. Drzwi umieszczone w jednej jej ścianie umożliwiały wstęp do wnętrza. Skromną powagą odznaczały się dla szerszej publiczności prawdopodobnie rzadko dostępne, wewnętrzne ozdoby budynku. Oto płaskie pilastry rozmieszczone pionowo w symetrycznych odstępach dzieliły — podobnie jak w renesansowych pałacach — ściany na większe pola, których górną ozdobą był

wiązki fryz utworzony z szeregu owocowych wieńców zawieszonych na bukraniach i z czar ofiarnych, środkową rąbek meandru a dolną motywa pionowych pasów uwydatnionych na kształt deski parkanu w marmurze.

Całe bogactwo rzeźb skupiało się na ścianach zewnętrznych okolenia. Uwagi godną jest okoliczność, że ogólne pierwiastki zdobnictwa były tutaj takie same, gdyż także tutaj powtarzał się w tej samej wysokości poziomy meander i pilastry dzielące pionowo ściany na kilkanaście większych pól. Lecz miejsce monotonnych pasów zajęły ogromne, bujnie rozwinięte pędy akantu, których misternie po całych płaszczyznach rozprowadzone gałązki, liście i kwiaty wabiły oko widza bądź to naturalistycznem przedstawieniem samych roślin, bądź też mnóstwem małych łabędzi, jaszczurek, żmij, sów, orłów i innych ptaków zaludniających te fantastyczne krzewy. Jednostajnemu fryzowi festonów odpowiadała zewnątrz główna dekoracya budynku, t. j. fryz figuralny, który przedstawiał kilka scen doniosłego znaczenia.

Nie jest zupełnie wolnym od zarzutu sposób, w jaki Petersen zestawia fragmenty reliewów na tylnej ścianie peribolu. Środek fryzu zajmował — zdaniem jego — wspaniały reliew florencki, przedstawiający wśród pysznego krajobrazu Tellus z dwiema Aurami. Od tego punktu rozchodziły się w przeciwnych kierunkach dwa orszaki procesyjne wyobrażone na innych fragmentach. Do tej samej jeszcze ściany należały prawdopodobnie trzy reliewy przedstawiające trzy świątynie (Magna Mater, Penates, Mars Ultor) z kilkoma osobami orszaku.

Przyjmując, że te świątynie są stacyami drogi procesyjnej ciągnącej się od Palatynu na Pole Marsowe, przypuszcza Petersen, że obok świątyni Wielkiej Matki była przedstawioną na czwartym zaginionym fragmencie płaskorzeźby świątynia Westy, odpowiadająca dokładnie kapliczce Penatów złączonej wraz z świątynią Marsa Mściciela na drugiej części fryzu.

Uroczysta procesya przedstawiona na tylnej ścianie peribolu w chwili, kiedy się zaczyna tworzyć i w dwie strony rozłączać, jest wyobrażoną na długich ścianach bocznych już w fazie pełnego pochodu. Zbitą masą kroczą uszykowani, przeważnie parami, przedstawiciele arystokracyi rzymskiej z cesarzem i kapłanami na czele. W pochodzie biorą udział także kobiety i dzieci. Wielka powaga cechuje ich powolne ruchy, tylko rozmaite zwroty głów lub swobodniejsze zachowanie się dzieci wprowadza pewne życie w tę rzymską monotonną kompozycyę. Znakomitszym jest orszak prawej ściany bocznej, gdyż występuje w nim sam cesarz August w otoczeniu liktorów i cesarska rodzina a dobrze zachowane głowy prawie wszystkich postaci dają nam tyle wyrazistych portretów, że Petersen bez wahania związał z nimi znane imiona historycznych osób (Agrippa, Drusus, Germanicus i inni).

Na ścianie frontowej schodzą się obydwa orszaki i na dwóch wolnych polach rozdzielonych drzwiami przedstawione są dwa byki ofiarne, które prowadzi służba. Na samych końcach obydwóch fryzów znajdowały się tuż przy drzwiach dwa stojące bóstwa, Mars i Bonus Eventus, które bądź czekały na zbliżające się orszaki, bądź miały przyglądać się aktowi ofiary.

Pełne erudycyi są końcowe ustępy dzieła Petersena, poświęcone krytycznemu rozbiorowi części budynku. Jest tam tyle trafnych spostrzeżeń o eklektycznym charakterze sztuki epoki Augusta, na którą składały się tak wzory greckie z rozmaitych epok, jak i dawne tradycye italskie, że dzieło to

można uważać za wyczerpującą odpowiedź na genialnie, lecz równocześnie zbyt jednostronnie napisany wstęp Wickhoffa do dzieła p. t. »Wiener Genesis« (zob. wydanie angielskie: Roman art by Franz Wickhoff translated and edited by Mrs. Arthur Strong, London 1900).

Rzym. *Karol Hadaczek.*

□ Timotheos, Die Perser, aus einem Papyrus von Abusir im Auftrage der Deuschen Orientgesellschaft herausgegeben von Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff, str. 126 z tablicą, wielk. 8°, Lipsk, I. C. Hinrichs, 1903, małe wyd. 3 M.

Najstarszą książką grecką nazwał Ludwik Borchardt, szczęśliwy znalazca Tymoteusza, nasz papyrus, opowiadając w zeszłorocznym wrześniowym (14.) zeszycie »Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft« o okolicznościach, towarzyszących temu odkryciu: Niemieckie Towarzystwo oryentalne postanowiło odkopać i zbadać w pobliżu Memfis jeden z grobów królewskich starego państwa wraz z jego otoczeniem. Podczas robót natrafiono we wsi Abusir, starożytnem przedmieściu Memfis, Busiris, na greckie cmentarzysko z początku IV. wieku przed Chrystusem. Jeszcze za panowania perskiego na długo przed Aleksandrem Wielkim roił się Egipt od greckich kupców i osadników. Wyprawy Chabryasa i Agesilaosa pomnożyły ich liczbę tak, że nawet taka dziura, jak Busiris, gościła całą ich kolonię. Ci Grecy przyjęli krajowy zwyczaj mumifikowania zmarłych i, o ile środki pozwalały, chowali swe mumie w starych trumnach egipskich, nabytych od krajowców. W jednej z takich trumien znaleziono naszego Greka; pod jego głową leżał skórzany woreczek z gąbką, nowe sandały, kawałek żelaza, jakieś cacko drewniane i zwój papyrusu. Po rozwinięciu otrzymano rękopis przeszło na metr długi, 18 cm. wysoki, z którego udało się ocalić i odczytać cztery kolumny, pisane literami bardzo wyraźnemi, bez żadnych skróceń, słowem pismem lapidarnem. Końcowe wiersze utworu nie pozwalały ani na chwilę wątpić, że się ma do czynienia z dziełem Tymoteusza z Miletu, a zgodność paru miejsc z zachowanymi fragmentarycznie cytatami z »Persów« tegoż poety kazały go identyfikować z poświadczonym skądinąd nomem p. t. Πέρσαι, którym jeszcze za czasów Filopojmena zachwycał się Polibiusz. Systematyczne badanie nekropoli pozwoliło papyrus odnieść do czasów Aleksandra Wielkiego, a może nawet Demostenesa. Mamy więc do czynienia rzeczywiście z najstarszym rękopisem greckim, bo znane dotychczas, także z grobów egipskich pochodzące bardzo stare papyrusy z fragmentami Platona i Eurypidesa nie przekraczały wieku trzeciego.

Filologiczne wydanie znalezionego autora poruczyło Towarzystwo oryentalne Wilamowitzowi, naturalnie nie dla jego kwestyonowanej empiryi papyrologicznej, ale dla znajomości liryków greckich, których wydanie oddawna przygotowuje. Wilamowitz za trzy miesiące uporał się z pracą, w wigilię Bożego Narodzenia 1902 dedykował ją »Royal Irish Academy«, prosząc tę instytucyę w sześciowierszowym greckim epigramie, by Anglicy, którzy posiadają papyrusy Eurypidesa i Platona, nie zazdrościli Niemcom tego najstar-

szego rękopisu. O samem wydaniu pomówimy na końcu; zobaczmy naprzód, czego dowiadujemy się z nowego odkrycia.

Tymoteusza znaliśmy dotąd jedynie ze wzmianek starożytnych autorów, wiedzieliśmy o jego ogromnej wziętości u współczesnych, sławie u potomnych, o niezrównanem wirtuozostwie w muzyce, śpiewie i poezyi. Był to śmiały nowator, który w zachowanym u Athenajosa (3,122[e]) fragmencie powiada z dumą o sobie: οὐκ ἀείδω τὰ παλαιά, καινὰ γὰρ ἀμὰ κρείσσω | νέος ὁ Ζεὺς βασιλεύει, | τὸ πάλαι δ' ἦν Κρόνος ἄρχων, | ἀπίτω μοῦσα παλαιά. — A do nowych pieśni nowy stworzył instrument, dodając do siedmiostrunnej kitary Terpandra cztery nowe struny. Nie podobała się ta innowacya staroświeckim Spartanom, którzy według krążących anegdot dopuścili go wprawdzie do produkowania się przed sobą, ale tuż przed koncertem posłali komisarza policyi (efora) z poleceniem doraźnego usunięcia nieprzepisowych strun. Miłujący sztukę urzędnik tak był wyrozumiały, że pozwolił wirtuozowi wskazać, które struny mają być usunięte. Echa tej spartańskiej cenzury pobrzmiewają do dziś dnia w epilogu Persów. Jak wszyscy niemal artyści czwartego wieku, tak i Tymoteusz wiódł żywot wędrowny, śpiewając swe nomy jużto w Atenach, jużto na dworze macedońskiego króla Archelaosa, to znów w Sparcie, dalej w Efezie i innych miastach Azyi Mniejszej. Z Persami wystąpił po raz pierwszy przy wszechjońskiem święcie Pozejdona na przylądku Mykale między rokiem 398 a 396. Ówczesne położenie polityczne było takie. Milet jeszcze w r. 412 odpadł od nowego związku delijskiego i wkrótce, jak inne miasta małoazyatyckie, postarał się o modus vivendi z Persami. Tymoteusz jest Milezyjczykiem, a równocześnie tłómaczem uczuć swych ziomków wobec Aten i Sparty. W naszym utworze klęska Persów przedstawiona jest bez szyderstwa, król traktowany bez nienawiści, nawet z uszanowaniem; za to małoazyatyccy sąsiedzi, Frygowie i Myzowie, których zwycięscy podówczas w bojach z Persami wodzowie spartańscy Agesilaos czy Derkillidas tysiącami sprzedawali na targach, grają rolę komicznych tchórzów. Jeżeli dawniej, gdy Ateny stały na szczycie potęgi i chwały, azyatyccy Grecy z dumą podkreślali swą jońską szczepowość, to teraz, gdy miasto święte upadło pod obuchem Sparty, przypomnieli sobie nagle, że oni w gruncie rzeczy są Achajami, blizkimi Lakończyków; a spartańscy goście zaproszeni na uroczystości mykalskie słyszą komplimenty, polecające nową sztukę ich estetycznej wyrozumiałości.

Przedmiotem znalezionych 250 wierszy jest bitwa pod Salaminą. Stosownie do tradycyi Frynicha i Eschyla przedstawia ją Tymoteusz ze stanowiska perskiego, pozwalając z ogromu klęski barbarzyńców domyślać się blasku zwycięstwa greckiego. Ale ktoby przystępował do lektury nowego utworu, mając w pamięci owo proste a potężne opowiadanie o bitwie pod Salaminą, jakie Eschylów posłaniec roztacza przed starcami w Suzie, doznałby ogromnego rozczarowania. Zamiast wielkiego obrazu — szereg obrazków, po części rodzajowych; zamiast grozy nieszczęścia — charakterystyczne, nawet we formie, biadania tchórzliwego Fryga i Myza, lamenty zziębniętych rozbitków i narzekania zrozpaczonego króla. Dodajmy do tego krótkie odezwanie się o sobie i swej sztuce, życzenia dla zgromadzonych, a będziemy mieli ogólne zarysy tego dziwnego rapsodu historycznego — bez nastroju historycznego, nie mówiąc już o heroicznym. A co dziwniejsza, nie znajdujemy ani wzmianki o którymkolwiek z bohaterów greckich, ani jednego nazwiska, choćby tylko

Ateńczyków. Salamina bez Aten — oto najnowsza nowość! Bitwa pod Salaminą jest dla Tymoteusza tylko typową bitwą morską, a opis jej sposobnością do obrazowego czy obrazkowego przedstawienia takiej bitwy. Początek zachowanego fragmentu wprowadza nas w wir. Jak mężobójcze gromy padają włócznie, świszczą ołowiane kule, migają płonące żagwie: okręty się palą, zielony włos morza od ognia czerwienieje. Flota perska cofa się w popłochu, trzask łamanych wioseł miesza się z jękami rannych, wołaniem o pomoc tonących. Jakiś bogaty Fryg walczy z wichrem i falami, przeklina morze i grozi mu gniewem króla. Rozbitkowie, którzy się schronili na nadbrzeżne skały, biadają nad tem, że marnie zginą i nawet w rodzinnej ziemi grobu nie znajdą. A jakiś Myzyjczyk, wleczony do niewoli przez Greka, błaga go w komicznym żargonie o ocalenie wymawiając się, że tylko z rozkazu króla przyszedł walczyć z Grekami. Sam król opłakuje stratę floty i daje rozkaz do odwrotu. »Grecy tropajon postawili, czcigodną świętość Zeusa, zanucili pean na cześć pomocnego boga i tańcząc w rytm bili nogami«. Te wzniosłe prostotą słowa ostatnich czterech wierszy nagradzają nas za mnóstwo niesmaczności i dziwaczności reszty utworu. Czytamy tam o »smokach z szumiącemi skrzydłami i spiżowymi łbami, które wylatują z cięciw, głodne krwi« — to strzały; spotykamy się z »sosnowemi rękami i nogami« okrętów, które oznaczają wiosła; ledwie z pomocą Dielsa domyślamy się, że »białe dzieci ust«, które wylatują z okrętów, to ich zęby, a raczej białe kołki, którymi przymocowane są wiosła; z trudnością poznajemy w »mokrem łonie w rybnym wieńcu z marmurowemi skrzydłami« rybną zatokę Salamińską, otoczoną skałami. Takich barokowych peryfraz więcej: poza tem utwór jest łatwy, język attycki z nielicznymi jonizmami, metrum w zasadzie jambiczne, mianowicie dymeter jambiczny przeplatany bakchejami i dochmijami, trochejami i kretykami, daktylami i anapestami.

Nowy utwór pouczył nas o istocie nomu, którego libretto mamy przed sobą: bo nie trzeba zapominać, że główny nacisk spoczywał na śpiewie i muzyce.

Wilamowitz wywiązał się z zadania tak, jak przystało najlepszemu znawcy liryki greckiej. Tło historyczne odtworzył z dziwną przenikliwością, metrum zanalizował bardzo prosto, a więc przekonywująco, legendę spartańską o obcinaniu strun przedstawił genetycznie, ale nie ustrzegł się też rozmaitych wybujałości — w swoim stylu. Tu należy groteskowy pomysł zastąpienia łacińskiego przekładu, niezbędnego dla udostępnienia nowego tekstu ludziom, pragnącym go czytać bez wielkiej straty czasu — parafrazą scholiastyczną w stylu osławionych Trykliniosów i Moschopulów. Zbyteczne są uwagi o hiacie (str. 9 nn. i 37 nn.), a nie wolne od zarzutu roztrząsania o języku (str. 39 - 43).

Monachium. *T. Sinko.*

Kern Otto, Ueber die Anfänge der hellenischen Religion. Berlin 1902.

Znany i wysoko ceniony badacz na polu wierzeń religijnych helleńskich, Otto Kern, ogłosił swój wykład, miany dnia 25. listopada 1901 w auli uni-

wersytetu w Rostocku. Autor należy do tych, którzy przeczą znaczniejszym wpływom z zewnątrz, n. p. egipskich kapłanów i assyryjskich astrologów, na powstanie i rozwój greckiej religii; owszem przyznaje się do zasady, że bogowie helleńscy, stworzeni w Helladzie, tylko w Helladzie są do pojęcia. Wszelako właśnie kierunek, w którym idzie za przewodem Wilamowitza-Möllendorffa, obalający fałszywy dogmat o starożytnym klasycyzmie i religii helleńskiej jako »religii piękna«, powinien go był ustrzedz od izolowania Grecyi i jej kultury od wpływów wschodnich, zwłaszcza, że jest on zwolennikiem tegoż nowego kierunku, który uczynił z filologii klasycznej historyczną naukę. Tymczasem autor pragnąłby pogodzić nowe poglądy na religię helleńską z dawnemi pojęciami o Grecyi Winckelmanna, Goethego i »wielkich filologów«. Nawet fetyszyzm, od którego najsłuszniej pochód religii greckiej zaczyna, chciałby zapewne wywieść z rodzimych pierwiastków, chociaż wie o tem, że trzeba się uciec aż do dzikich plemion murzyńskich i innych ludów pierwotnych, by módz zrozumieć początki greckiego kultu. Wogóle antropologia i archeologia zajęły miejsce, przedtem dzierżone przez lingwistykę i mitologię porównawczą które przynajmniej co do wytłumaczenia pierwocin religii i mitologii greckiej zawiodły.

Natomiast archeologia świadczy, że po epoce fetyszu nastał w Grecyi kult przodków, o którym przekonywają królewskie groby w Orchomenos i Mycenach jakoteż wykopaliska, ciągle dokonywane na Krecie, szczególnie w Knosos. To są zdobycze, dowodzące głęboko zakorzenionej wiary animistycznej i kultu zmarłych, których nie przeczuwalibyśmy z samych najstarszych dzieł literackich, z poematów Homera i Hezyoda. Erwin Rohde, którego wielką pozostanie zasługą, że w głośnem dziele swojem p. t. »Psyche« wykrył ślady znamienne animizmu u Greków, popełnił mimo to błąd, że zawiązku religii greckiej szuka w czci zmarłych i wierze w duszę, które stanowią już drugi stopień rozwoju po dzikiej wierze w fetysz. Ale i pod tym względem Grecy nie byli pierwsi; wystarczy wspomnieć o bardzo rozpowszechnionym kulcie zmarłych w Egipcie i rozgałęzionym kulcie przodków u Chińczyków i Japończyków, który urąga wszelkim usiłowaniom nawrócenia ich ku chrześcijańskim pojęciom. Trafnie Kern zwraca na ten szczegół uwagę, że gdziekolwiek pojawia się kult podziemnych bóstw, tam zawsze wąż zachowuje swą ciemną władzę; lecz analogii dla Grecyi nie trzeba szukać koniecznie u nieokrzesanych ludów w Afryce i Ameryce, które do dzisiaj jeszcze czczą węże. Żmije erinij, bogiń podziemia i nocy, mają swe odpowiedniki raczej w Azyi, szczególnie w Chinach i Indyach.

Miałżeby może kult zwierząt (teriomorfizm bóstw) być helleńskim pomysłem? Kern się zdaje przychylać ku temu, na co przytacza przykłady o arkadyjskim Zeusie w postaci wilka, o Herze jako krowie, o Artemidzie brauronskiej pod kształtem niedźwiedzicy i t. p. Tylko o Zeusie w postaci byka, znanym z najnowszych wykopalisk na Krecie, nic nie wspomina, a Dyonizosa, jako bóstwo niegreckie, całkiem wyłącza. Atoli nic bliższego do prawdy, jak to, że Zeus kretyjski jest identyczny z Dyonizosem, którego także wyobrażano sobie w powłoce byka podobnie, jak Egipcyanie Ozyrysa, a Babylończycy Marduka. Pewnie tedy i co do innych bóstw teriomorficznych dałyby się odnaleść analogie na Wschodzie, chyba że dotyczący materyał zgoła zaginął. Ale chociażby ten jeden przykład wybitny, odnoszący się do głównego

boga Zeusa-Dyonizosa, dowodzi, że nad oddziaływaniem wpływów egipskich i assyryjsko-babylońskich na ewolucyę greckiej religii nie wolno z Kernem przechodzić do porządku dziennego.

Bardzo ważnem wydaje mi się stwierdzenie, że o zdawkowym politeizmie w religii greckiej, przynajmniej pierwotnie, wcale nie może być mowy. Zrazu bowiem każde lokalne bóstwo było pełnym oraz zupełnym bogiem i nie znosiło obok siebie żadnych bóstw innych. Wielobóstwo powstało dopiero w czasie wędrówki ludów, gdy różne szczepy wyszły z odosobnienia i pozbyły się swych odrębności. W literaturze panuje już homerowy świat bogów zmieszanych z sobą i ledwie tu i ówdzie dochował się ślad, że pierwotnie byli oni samoistnymi, lokalnymi bogami. Właściwy Zeus helleński nie jest zabytkiem wspólno-aryjskim podług Kerna, jak mitologia porównawcza zeznała, ale jest tworem wyobraźni, powstałym w Tessalii przy oglądaniu Olimpu. Bóg to helleńskich czasów rycerskich, wyposażony na podobieństwo książąt i szlachty w wszelkie oznaki królewskiej mocy. Religia Zeusa kroczy zwycięsko naprzód i mniej więcej w połowie tysiącolecia od 1500—1000 przed Chr. podbija świat helleński, gdyż jeszcze około r. 1500 królestwa Beocyi i Argolidy stoją u szczytu swej potęgi i — jak dowodzą archeologiczne zdobycze — niema tam jeszcze najmniejszych poszlak czci Zeusa w ludzkiej postaci.

Antropomorfizm Zeusa, choćby przeduchowiony pod dłutem Fidyaszowem w Olimpii, nie oznacza bynajmniej wzniesienia się najwyższego — zdaniem Kerna — religii greckiej. Nawet częste pojęcie wszechmocy bożej Zeusa, powzięte przez poetów i myślicieli helleńskich najpiękniej i najserdeczniej wyrażone przez Ajschylosa w pierwszej pieśni chórowej »Agamemnona«, nie zadowala Kerna, ponieważ na tej wyżynie sam lud helleński nigdy nie stał. Dla niego wystarczającą była religia Demetery, bogini »prahelleńskiej« i »ziemi matki«, jak imię jej, przetłumaczone dosłownie, opiewa. Także i jej ojczyzną miałaby być Tessalia. Ale cóż z tego, kiedy wiadomo przeciwnie, że kult Demetery szedł przez Kretę i Peloponez, podobnie jak kult Dyonizosa i że wszystko przemawia za tem, iż Demetera jest powtórzeniem egipskiej Izydy, jak Dyonizos Ozyrysa. Mimoto Kern odwraca się od helleńskiego, istotnie »prahelleńskiego«, Zeusa, a czołobitność składa — prawda, że popularniejszej od niego, ale bardzo wątpliwa rzecz, czy rodzimej — Demeterze.

Charakterystyczne i nowy zwrot oznaczające, mem zdaniem mylne, zapatrywanie Kerna przytaczam w oryginalnem brzmieniu: »das, was die Religion der Hellenen über alle Religionen des Altertums erhebt und sie der christlichen Religion nahebringt, liegt fernab von dem Kreise homerischen Glaubens, weist uns von der Höhe des Olympos hinab zur Mutter Erde... Wer es heute versuchen möchte, eine Geschichte der griechischen Religion zu schreiben, würde nicht, wie F. G. Welcker es gethan hat, Zeusreligion in den Mittelpunkt stellen, sondern als die höchste Errungenschaft griechischen Geistes müsste er die Lehre darstellen, welche die Weihen der Demeter von Eleusis den Eingeweihten geben«. Gdyby pomiędzy nauką eleuzyjskich misteryów a chrześcijańską religią istotnie zachodziło tak znaczne podobieństwo, jakiego Kern się dopatrzył, to Ojcowie Kościoła nie byliby tych misteryów tak gwałtownie zwalczali jako dzieła szatana. Analogii gdzieindziej szukać trzeba: w wyobrażeniach poetów i filozofów, których Kern pousuwał, a którzy po większej części tradycyjnego świata bogów nie obalali, lecz idąc torem na-

tchnień szczerze orfickich rozwijali go w duchu zmienionej i wyższej obyczajności. Mimo powyższego zastrzeżenia ciekawy i w potoczystą formę ujęty wykład Kerna czyta się z wielkim pożytkiem i przyjemnością.

Lwów. *St. Schneider.*

Maass Ernst, Griechen und Semiten auf dem Isthmus von Korinth. Religionsgeschichtliche Untersuchungen. Berlin 1902.

Uczony badacz historyi religii greckiej i autor dzieła p. t. »Orpheus« przedsięwziął na jednym, ale wybitnym przykładzie wykazać bezpodstawność teoryi o wpływie fenickim na rozwój greckiej kultury. Twórcami tej teoryi, a zwłaszcza utożsamiania Melikertesa, czczonego na Istmusie korynckim, z fenickim Melkartem byli oryentaliści Movers i Creuzer. W podręcznikach zaś jeszcze najświeższych, tak Ed. Meyera (Gesch. d. Alt. I, 192 i II, 146) jak Schoemanna-Lipsiusa (Griech Alt. II, 72 i 278), spotkać można stanowcze identyfikowanie greckiego Melikertesa z semickim Melkartem. Atoli stwierdzić należy z Maassem, że niema żadnego starożytnego świadka, któryby znał lub popierał to pomieszanie Melikertesa z Melkartem, polegające jedynie na przypadkowem podobieństwie ich imion.

Etymologicznie jednakże i trafnie dowodzi Maass, że Μελικέρτης jest czysto grecką nazwą, oznaczającą tego, »der den Honig schneidet«, analogicznie do μέλι τέμνειν u Apollonidesa i Nonnusa. Wywód ten etymologiczny znachodzi potwierdzenie w egipskim papyrusie z okresu późnogreckiego, w którym bożek lekarski Egipcyan Sarapis, utożsamiony z Zeusem, Heliosem i Mitrasem, wzywany bywa między innymi przydomkiem μελικέρτα w tych słowach: ἐπικαλοῦμαί σε, Ζεῦ Ἥλιε Μίθρα Σάραπι, ἀνίκητε, μελιοῦχε μελικέρτα μελιγενέτωρ. Wiadomo zaś skądinąd, że pszczoły jako posłanki Zeusa przynoszą ludziom niebiańską strawę, miód, służący do ożywienia zmarłych i przebłagania gniewnych potęg podziemnych.

Miód miał wynaleść Dyonizos; przy pojawieniu się jego, jakoteż przy nadciąganiu bakchantek, z ziemi, kamieni i drzew wydobywają się miód i mleko. Jako zajęcie gminne, pszczelnictwo nie zgadzało się z rycerskimi obyczajami świata Homerowego. W eposie często są wprawdzie wzmianki pośród codziennych potrzeb o miodzie, ale o pszczołach rzadkie. W Megarze, Attyce i Beocyi znachodzą się mnogie ślady pszczelnictwa w tak utworzonych imionach, jak n. p. Melissus Melisseus Meliton Melissa Melite. W Tracyi — podług świadectwa Herodota (V, 10) — roiło się od dzikich pszczół. Maass przypomina najsłuszniej, jak ważne musiał mieć i istotnie miał znaczenie miód jako pokarm i napój w czasach zwłaszcza, gdy Grecy zgoła nie znali cukru ni wina. Autor dochodzi do wniosku, że nazwa »Melikertes« jest pozostałością starowieśniaczej, tkwiącej korzeniem w ziemi, religii dawnych nieokrzesanych czasów: Ino ucieka z synem Melikertesem z Beocyi, krainy miodu, na Istmus.

Szkoda wszakże, że Maass nie dosnuł wniosku do końca, iż Melikertes jest tylko jednem z licznych upostaciowań Dyonizosa. Zdumiewający szczegół

powinien go był naprowadzić na to, że mianowicie kult Dyonizosa tam się właśnie najbardziej rozwinął, gdzie było pszczół najwięcej, t. zn. w Tracyi, Beocyi i t. d. Pszczoły, »święte stworzenia« podług Pindara (fr. 123: Κηρὸς ὡς ἱερᾶν μελισσᾶν), zaanektował Dyonizos razem z ich mocodawcą, niebiańskim Zeusem, którego Maass nie powinien był utożsamiać z Zeusem kretyckim, chtonicznym, czczonym jako »bóg pszczół« (Μελισσαῖος) i pochowanym w grocie idajskiej. Z tego Zeusa zmarłego i czczących go Kretyjczyków, dla odróżnienia od arkadyjskiego Zeusa, natrząsa się Kallimach w tych wierszach hymnu: »Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται«· καὶ γὰρ τάφον, ὦ ἄνα, σεῖο | Κρῆτες ἐτεκτήναντο. σὺ δ' οὐ θάνες, ἐσσὶ γὰρ αἰεί (Εἰς Δία w. 8 i nast.). Gdy się zważy, że według najnowszych wykopalisk na Krecie w Knossos cześć oddawano Zeusowi w postaci byka i że elidzkie niewiasty modliły się do Dyonizosa: ἄξιε ταῦρε (Plut. de Is. et Os. c. 35 p 364), nie będziemy wątpili, że ten oryentalny bóg, znany w Egipcie i Babylonie w tym samym teriomoficznym kształcie, był to Zeus inny, jak go nazywa Eschyl (Hiket. 217), różny od niebiańskiego, Zeus-Dyonizos, o którego rozpowszechnionym kulcie w Knossos słyszymy (Schol. Soph. in Aian. 699. Νύσια Κνώσια. καὶ ἡ Κνωσὸς γὰρ Διονύσου).

Dalej zajmuje się Maass wykazaniem identyczności kejskiego Melissusa z korynckim Melissusem-Melikertesem; następnie kilka rozdziałów poświęca Palajmonowi na Istmie, którego jako boga morskiego odróżnia od Melikertesa, ziemskiego boga. Staroistmijski obchód świąteczny na cześć Melikertesa odznaczał się zapewne wesołym, prostym, wieśniaczym charakterem o patryarchalnym zakroju. Dopiero przez Palajmona, a potem przez trójcę: Pozejdona, Leukoteę i Palajmona, istmijska uroczystość zmieniła się w międzynarodowo-helleńską.

Lwów. *St. Schneider*

OBVIA.

Scripsit

Bron. Kruczkiewicz.

II.

(Hor. epist. II, 1, vv. 69—71).

Divolgata et paene constans apud recentiores carminum Horatianorum interpretes eosque, qui litterarum romanarum historias enarrant, est opinio Homeri Odysseam, versibus saturniis a Livio Andronico latine redditam, Romae in grammaticorum ludis, quos Horatius iuvenis frequentasset, certe in ludo plagosi illius Orbilii Beneventani, ad erudiendos in litteris latinis puerorum animos sollemni in usu fuisse. Quae opinio unde orta sit, si quaerimus, facile reperimus unum solumque, quo nitatur, locum esse Horatii, eumque Epist. II, 1, vv. 69—71, ubi poeta nimia illa suorum aequalium immodicaque in veteres Romanorum scriptores studia reprehendens, ne in ea re odio quodam praeoccupatus iustum modum excedere videatur, haec adicit:

> Non equidem insector delendave carmina Livi
> Esse reor, memini quae plagosum mihi parvo
> Orbilium dictare; sed emendata videri
> Pulchraque et exactis minimum distantia miror.

Cum enim interpretes, vestigia Porphyrionis scholii (conf. ed. Meyeri Lips. 1874 pg. 315) secuti, illud »quae« huius loci ad praecedentia »carmina Livi« referrent dictandique verbo eadem iterum iterumque

dicendi sive voce praeeundi ita, ut scripto exciperentur, vim inesse existimarent, facile sibi persuaserunt ab Orbilio carmina Livi, prae ceteris Odysseam, Horatio condiscipulisque conscribenda ediscendaque recitata sive dictata esse. (Conf. Horati editiones Kiesslingii a. 1898, Orellii Baiteri Mewesii, Luc. Muelleri Viennens. a. 1893, Krügeri; Teuffelii Hist. litt. rom. quintum a Schwabio cur. vol. I, §. 94, 7, Schanzii Hist. litt. rom. partis II. pg. 72, Ribbeckii Hist. poesis romanae iterum editae pg. 16 et 108). Cum tamen vix credibile videretur circa a. 50 a. Chr. n., post mortem Lucretii atque Catulli, multis iam clarisque poetarum novorum carminibus in lucem editis, Romae etiamtum magistros fuisse, qui iuvenum animos linguamque ad Livi carmina, quae brevi post ipse Cicero, veterum poetarum fautor, ut ingeniis cultuique suorum temporum imparia, improbavisset, formare auderent, alii, ut Kiesslingius, culpam eius rei in Orbilium, ut artis rudem, humili conditione natum educatumque, morosum atque antiqua pertinaciter foventem, contulerunt, alii etiam, ut Ribbeckius (Hist. poes. rom. iter. ed. pg. 16), certe non illam horrido saturnio defluentem, sed politioribus hexametris heroicis recens expressam et quasi correctam Livii Odysseam in scholarum usu tum fuisse suspicati sunt.

At Bentleius olim tantum abfuit, ut eam explicandi viam iniret, ut ad deteriorum librorum lectionem confugere et Laevi; pro Livi in textum recipere maluerit. Cuius emendatio quamquam multis gravibusque de causis probari nequit, iudicium tamen de hoc loco, imprimisque de Orbilio, etiam nunc dignum est, quod in memoriam censumque revocetur. Vix, inquit in commentario huic loco adscripto, crediderim Orbilium illum (utcunque acerbum et plagosum, magni certe tum nominis grammaticum Suetonio teste, cui statua publice posita est, quippe et filium et servum, a se institutos, professores post se reliquit), tam pravo et perverso fuisse iudicio, ut epica illa Livii... portenta nobilibus pueris praelegeret. Hoc omnem superat fidem.... cett. Ad haec spectati critici verba nihil fere habeo, quod addam, nisi quod Suetonius, cum satis longam seriem praestantium grammaticorum Orbilio coaevorum memoriae prodat, nusquam commemorat perversos poetarum antiquorum admiratores inter eos fuisse. Quodsi fortasse omnes illos fovisse perverse antiquorum poetarum studia contenderis, monebo esse in eorum numero P. Valerium Catonem, institutorem formatoremque poetarum illorum novorum, a quibus poetis aevi Augustei via munita sit. A quo si aequales grammatici in hac re tantopere dissensissent, procul dubio Suetonius hoc discrimen adnotasset. Ceterum Orbilii tam saepe in ipso fragmento, quod nobis servatum est, meminit Suetonius (§§. 4; 8; 9),

ut etiamsi id suo loco (§. 9) aperte non dixisset, iam inde Orbilium fuisse grammaticum celeberrimum praestantissimumque satis eluceret. Adde quod solum ei Verrioque Flacco statuas positas Suetonius commemorat. At si Orbilius eximius sui temporis magister criticusque fuit, num vero potest concedi eum Livi Andronici carminibus ingenia discipulorum erudire conatum esse? Neque illud etiam nimis urguendum est, siquidem admiratores tum Livio non defuisse ex ipsius Horatii verbis pateat, posse fieri, ut in eo numero etiam Orbilius fuerit. Nam licet etiam quaedam linguae priscae propria eaque vivo sermoni volgari cognata ad ea studia suscitanda contulisse concedamus, tamen inter illos antiquorum admiratores imprimis ei fuisse videntur, qui libertatis publicae recuperandae cupiditate capti omnia fere, etiam carmina, quae libera adhuc re publica scripta essent, omni ex parte perfecta esse neque meliora mutata rei publicae condicione parari posse contenderent: praestans tamen grammaticus artem criticam, nuper edita splendida carmina exemplariaque graeca adeo neglegere non potuit, ut in eorum exacti aevi laudatorum partes concederet.

Sed redeamus iam ad ipsum Horatii locum, ac primum quaeramus, qua ratione motus poeta mentionem illam de Orbilio orationi intexuerit. Nam quamquam satiras epistulasque suas ipse sermones appellat, forma tamen potius, quam argumento compositioneque easdem sermonum similes esse nemo est, quin videat, hoc vero loco, quo tam gravis res transigitur, vel maxime sermonum quottidianorum levitatem ab eis abesse apparet. Atqui apta mentionis de Orbilio inculcandae ratio in volgata huius loci explicatione vix poterit reperiri. Nam Horatio, cum de Livio ageret, in memoriam incidisse ludum Orbilii, eumque obsecutum dulci praeteritorum laborum recordationi mentionem de hac re obiter ita inseruisse, ut in sermonibus volgaribus vagisque fiat, non est credibile. Neque sane facile erit, qui suspicetur Horatium his verbis se vel solum vel potissimum ex Orbilii ludo Livii carmina cognita habere significare voluisse. Ac si altius inquiremus, vix alia apta ratio mentionis de Livii carminibus ab Orbilio pueris dictatis invenietur, quam consilium poetae admonituri alium morem in illo Orbilii ludo, quam in ludis, qui ipso scribente Romae essent, observari, neque enim iam dictari pueris Livi carmina. Sed si ita res comparata esset, Livi auctoritatem iam deminutam esse inde sequeretur, nimiusque videretur poeta in eo tam acriter exagitando. Quid sibi autem velit interpretatio Kiesslingii: »quae memini: hat den Sinn eines etsi bene memini —, sondern bin gern erboetig zum veniam dare«, vix possum assequi. Virum enim doctum, cum in ceteris volgarem explicandi rationem amplectatur,

opinari Horatium dicere se veniam dare Livio, quamvis ab Orbilio vexatum se esse eius carminibus meminerit, licet suspicer, asseverare non audeo.

Ita quo accuratius inquirimus in rationem huius loci volgari interpretandi via servata, eo maioribus implicamur difficultatibus ac repugnantiis. Quam ob rem aliam esse viam ingrediendam censuerim. Illud dictandi verbum, quamquam satis multis locis Horatius ita adhibuit ut saepius idem dicendi, quod scripto exciperetur, notionem involveret, tamen Epist. I, 6, 50 sine illa adiuncta scribendo excipiendi notione usurpavit, eaque vi primaria ad praecipiendi mandandique notionem paullulum inclinante (conf. Quintil. III, 4, 11) etiam hoc loco praeditum esse puto. Praeterea pronomen »quae« non ad sola »carmina Livi«, sed ad totam sententiam »delenda esse carmina Livi« referendum esse censeo, id quod multo expeditius reperietur, si illud ἀπὸ κοινοῦ positum »carmina Livi« in fronte orationis ita in ordinem redactae posueris: Carmina Livi non equidem insector delendave esse, quae plagosum Orbilium mihi parvo dictare memini, reor, sed emendata videri...cett.

Neque me fugit structuram hanc paululum abhorrere a volgari ratione, qua universae sententiae eiusve praedicati notionem formis relativis: »quod, quae res« a Romanis revocari solere Kühner (Ausf. Gram. II, §. 193, 11) tradit. Cui regulae hoc quidem loco forma »quae« in »quod« mutata facile satisfieri potest. Neque tamen ad coniecturam confugere cogimur. Nam in ea re respicienda est natura enuntiati relativi, quod hoc loco sententiae interiectae ideoque fere primariae, cuius pronomen »quae« ad superiorem sententiam liberius a Romanis referri solet (conf. Sallust. Cat. 3; Iug. 38, 4; 10; 88, 4; Cic. pro Rosc. Am. 47, 136; 137; Liv. XLIV, 1), vicem gerit. Accedit, quod dictandi verbum, quo magis hoc loco ad verbi mandandi notionem adpropinquat, eo expeditiorem reddit illam structuram, ita ut, si »quae« ad »carmina« rettuleris, illud »delenda« iam facile subrepat. Ceterum similis est ratio loci Horatiani Epist. I, 1, vv. 23 sq., quo, si quid video, pronomen »quae« non ad »tempora« solum, sed ad universam sententiam superiorem: »tempora fluunt tarda ingrataque« referendum est.

Itaque iam nihil impedire videtur, quominus Orbilium tantum abfuisse, ut lectitandis dictandisque Livi carminibus discipulos suos vexaret, ut potius eadem, utpote vitiosa, delenda esse iterum iterumque censeret, concedere possimus. Ac certe id melius quadrat ad personam eius, quem arrogantiorem naturaeque acerbae in antisophistas fuisse Suetonius tradidit.

Leopoli.

Co może znaczyć

ἡ ἐναύλιος.... σύγκοιτος φίλη?

Napisał

Stanisław Schneider.

Kiedym przeglądał jeden z dawniejszych roczników czasopisma »Hermesa« (t. XXII z r. 1887), szukając czegoś całkiem innego, napotkałem przypadkiem w dziale miscellów artykulik, którego oryginalny nagłówek nie mniej mnie zaciekawił od samej treści. Napis tego krótkiego przyczynku tak opiewa: Apollon oder Sauhirt? (str. 145 - 150) Autor jego, Teodor Kock, objaśnia i emenduje tekst pewnego poetyckiego fragmentu, który zachował się w Plutarcha Mor. 1098 b i dotychczas dla krytyków nierozwiązaną pozostaje zagadką. Plutarch na dowód, jaki to krzyk nieznośny i zgiełk wyprawiają niewolnicy, obchodząc Saturnalie lub Dyonizye z nieokrzesaną uciechą, przytacza następujące wiersze, które w popsutej i niepoprawnej formie, rękopiśmiennie przekazanej, tak wyglądają wraz z poprzedzającym je wstępem Plutarcha:

οἱ θεράποντες ὅταν Κρόνια δειπνῶσιν ἢ Διονύσια κατ᾽ ἀγρὸν ἄγωσι περιιόντες, οὐκ ἂν αὐτῶν τὸν ὀλολυγμὸν ὑπομείναις καὶ τὸν θόρυβον, ὑπὸ χαρμονῆς καὶ ἀπειροκαλίας τοιαῦτα ποιούντων καὶ φθεγγομένων·

τί κάθῃ καὶ πίωμεν · οὐ καὶ σῖτα
πάρεστιν, ὢ δύστηνε; μὴ σαυτῷ φθόνει
οἱ δ᾽ εὐθὺς ἠλάλαξαν, ἐν δ᾽ ἐκίρνατο

οἶνος · φέρων δὲ στέφανον ἀμφέθηκέ τις.
ὑμνεῖ δ' αἰσχρῶς κλῶνα πρὸς καλὸν δάφνης
ὁ Φοῖβος οὐ προσῳδά · τὴν τ' ἐναύλιον
ᾠθῶν τις ἐξέκλαξε σύγκοιτον φίλην.

Przedewszystkiem w tych wierszach metrum utyka pod koniec w. 1. i na początku 5. Zamiast σῖτα Bergk tedy słusznie przywraca σιτία, a zamiast niemożliwego praesens ὑμνεῖ analogicznie do aorystów: ἠλάλαξαν, ἀμφέθηκε, ἐξέκλαξε Kock trafnie czyta: ὕμνησε δ' (begann zu singen). Początkowe τί κάθῃ nie da się usprawiedliwić następnem καὶ πίωμεν, toteż na podobieństwo fragmentu Eurypidesa: κλίθητι καὶ πίωμεν (fr. 692 N.) Meineke pisze κλίθητι. Pyszną istotnie jest konjektura Kocka, usuwająca z tekstu we w. 6. ὁ Φοῖβος, który prawdziwie wszedł między niewolników jak Piłat w Credo, wprowadzająca natomiast odpowiedniejszego do otoczenia ὑφορβός — świniopasa. On tylko mógł wyśpiewywać szpetne rzeczy, nie licujące z piękną gałązką wawrzynu, który był — jak wiadomo — nagrodą poetów, dziatwy Apollina. Niedorzecznością zaś byłoby kazać Febowi z winy przekręconego tekstu śpiewać niegodne jego własnego lauru utwory. Póty można przyklasnąć Kockowi i czytać z nim: ὕμνησε δ' αἰσχρῶς κλῶνα πρὸς καλὸν δάφνης | ὑφορβὸς οὐ προσῳδά · — ale co następuje, »turpiter atrum desinit in piscem«.[1]) I to mi dało powód do napisania niniejszej notatki.

Nie potrafiwszy sobie żadnej dać rady z ἐναύλιον, zmienił Kock za porywczo τήν τ' ἐναύλιον na τήν τε ναυτίαν i uzależnił ten acc. od partic ᾠθῶν. Na taką składnię, mającą znaczyć: 'a ktoś dostając choroby morskiej' i t. d., odszukał niby klasyczny przykład w »Cyklopie« Eurypidesa w. 592: τάχ' ἐξ ἀναιδοῦς φάρυγος ὠθήσει κρέα. Ależ wydostać z gardła mięso, to zrozumiałe; przeciwnie wydobywać chorobę morską albo wymioty (?), to chyba tylko przez bardzo dowolną interpretacyę da się naciągnąć do znaczenia: dostawać wymiotów. Odpowiednio do takiej lekcyi z ἐξέκλαξε zrobił Kock ἐξέπληξε, coby znaczyło tyle, że ktoś napadem morskich dolegliwości przeraził swą kochaną sąsiadkę! Pomijając już grubą trywialność obrazowania, pytam, co więcej zastanawia, czy głośne wymiotowanie prostaka, czyteż krzykliwy przestrach

---

[1]) Opacznie Kock uczynił zawisłem κλῶνα πρὸς καλὸν δάφνης od ὕμνησε zamiast od οὐ προσῳδά (πρός τι, rzeczy nie przystające do czego).

kochanki, która nie mając nic do czynienia z salonem, pewnie nie mogła mieć przeczulonych nerwów. Rubaszne znalezienie się tego ktosia *byłoby* wywołało z jej strony raczej śmiech pusty i donośny, niż okrzyk przerażenia. O hałaśliwą bowiem manifestacyę i udział w piekielnej wrzawie tej zacnej pary chodzi tu najwidoczniej. Wątpię jednak, czy ci kochankowie sposobem, proponowanym przez Kocka, byliby znacznie się przyczynili do spotęgowania wokalnego koncertu (por. οἱ δ' εὐθὺς ἠλάλαξαν — ὕμνησε δ' αἰσχρῶς...). Trzeba mem zdaniem zupełnie inną obrać drogę w naprawie tekstu, ażeby duet kochanków mógł się z hymnami świniarza zlewać w jakieś m u z y c z n e, chociaż nie muzykalne, trio.

Przedewszystkiem nie wolno usuwać wyrażenia ἐναύλιον, które dlatego dotąd było niezrozumiałe, że wywodzono je zawsze od αὐλή, nie od αὐλός, od dziedzińca, a nie od fletu. Wiadomo przecie, że bakchanalie obchodzono przy wtórze fletu, a Plutarch mówi na przytoczonem miejscu o Διονύσια. Przyjaciółka, siedząca obok naszego ktosia, była tedy bakchantką, wygrywającą na flecie, bo to niewątpliwie znaczy wyraz ἐναύλιος.

Udział zaś jej towarzysza był taki, że ją uraczył do syta miłosnemi piosnkami. Zamiast ὠθῶν τις ἐξέκλαξε lub ἐξέπληξε czytam bowiem: ᾠδῶν τις ἐξέπλησε. W ten sposób dyonizyjskie niby ᾠδαί, w towarzystwie fletu, tworzyły godne uzupełnienie hymnów, rzekomo apollinowych, świniarza (κλῶνα πρὸς καλὸν δάφνης... οὐ προσῳδά). Zbyteczna może dodawać, że zwrotki, które śpiewał nasz »Berecyntius heros«, musiały warte być Midasowych uszów, a gra na flecie jego amantki snać mało przypominała znaną n. p. z Bakchylidesa γλυκεῖαν αὐλῶν καναχάν.

Grubijańską właściwość swej konjektury ocenił sam Kock, wydawca i niepośledni znawca Arystofanesowych komedyi, wykluczając ów poetycki urywek z zakresu attyckiej komedyi, a zaliczając go do dramatu satyrowego. Nie wiem, dlaczego po nieznacznej odmianie formalnej strony w ostatnim wierszu, przy całkowitem atoli przeobrażeniu treści, według naszego przypuszczenia, te wiersze nie byłyby mogły śmiało zajmować miejsca w jakiejś attyckiej komedyi, której być może zawdzięczamy podany przez Plutarcha dowcipny i humorystyczny, rodzajowy obrazek. Fragment ten, po opuszczeniu ww. 2—4 poprawnie zachowanych, podaję niżej w postaci zrekonstruowanej. Poprawki własne zaznaczam odmiennym drukiem. Nauck umieścił ten fragment wśród bezimiennych pozostałości tragików (fr. 346).

κλίϑητι καὶ πίωμεν· οὐ καὶ σιτία

. . . .

. . . .

. . . .

ὕμνησε δ' αἰσχρῶς κλῶνα πρὸς καλὸν δάφνης
ὑφορβὸς οὐ προσᾳδά · τήν τ' ἐναύλιον
ᾠδῶν τις ἐξέπλησε σύγκοιτον φίλην.

Lnów.

II. Z humanizmu i historyi filologii.

Emendationum Royzianarum particula II.[1]

Scripsit

Ioannes Pelczar.

I. 4. 10 sqq.

Poeta Samuelem Maciejowski, episcopum cracoviensem, his verbis alloquitur:

Sive tui rerum vacuus Pradnicis ad undam
Fronde *super* viridi recubas et tecta superba
Miraris tua.

V. 11. praepositio »super«, quamquam in editione prima quoque exstat, tamen, cum non recte sententiam reddat, vix tolerari potest. Etenim episcopum »*super* fronde« recubantem poetam finxisse non est probabile; illud »super« autem pro adverbio accipi et ab ablativo »fronde viridi« seiungi nequit. Quam ob rem pro »super« »sub et« legendum esse existimo:

Fronde sub et viridi recubas et tecta superba
Miraris tua.

[1]) Cf. horum annalium t. VIII. (1902) p. 143 sqq.

I. 19. 51.

In libro manu scripto legitur:

Proxima ***deinde gens*** Lechi tenet ordine longo.

Quod cum contra metri leges pugnet, dr. Kruczkiewicz in editione ita correxit, ut pro »deinde« »deinceps« scriberet. Mihi autem non »deinde«, sed potius »gens« corruptum esse videtur, pro quo genuinum »genus« levissima mutatione restituendum puto. Poterat enim fieri, ut »gens« aut per errorem in versum irreperet, aut consulto scriberetur, ut cum voce »proxima«, perperam sane, coniungi posset.

I. 24. 4 sqq.

Apud dr. K. exstant haec:

At late mordacibus ***excitat*** curis
Me anxia mens: primos Phoebi vigilarat ad ortus....

ubi »me« ex coniectura addidit editor. Non recte sane, siquidem »excitat« perperam dactylum quintae sedis explet. Locus autem facillime sanatur, si in libri manu scripti lectione metricum mendum tollitur »excita« pro »excitat« scribendo, alia sane interpungendi ratione adhibita:

At late mordacibus excita curis
Anxia mens· primos Phoebi vigilarat ad ortus.

I. 37. 204 sqq.

Tot rerum facies iam lumina fessa videndo
Obtutu steterant aegro fractoque ***rigore***
Deiecere aciem, visque omnis lapsa tuendo est.

Pro »rigore« »vigore« poetam scripsisse suspicor. Etenim non rigor, qui immobilitatem duritiamque quandam oculorum significat, fractus est multa intuendo, sed vigor potius atque acies fessa erant.

I. 77. 100.

Primae factum crudele parentis
Nos monet. Eva, ***malum*** stulto exaudita marito
Seque virumque suum et mortales perdidit omnes.

Qua ratione »malum« cum sequentibus verbis coniungatur, quamque vim habeat, mihi quidem non satis liquet, nisi forte pro interiectione accipitur, ut sit:

Eva — malum — stulto exaudita marito.

I. 88. 259 sqq.

Poeta dicit ad Trebuchovium, Theodorae, eius sponsae, totiusque Bogussiae gentis laudes meritosque honores a Radivilone in nuptiis extolli; tum ita pergit:

Et tua maiorum gaudet Theodora *suorum*
Clarum audire decus nec se inferiora secutam.

Quae cum ita edidisset dr. K., praeclaram adiecit notam, qua haec enuntiata alia interpungendi ratione adhibita multo aptius explicari et cum superioribus coniungi posse significavit. Quam interpretationem tantum abest, ut non amplectar, ut eam vel maxime necessariam atque ad sententiam explicandam solam idoneam esse pu'em. Attamen pro »suorum« »tuorum« scribatur necesse est. Hi versus igitur ita sunt legendi:

Radivilus . .
....laudes sponsae et decora alta renarrans
Bogussiae gentis meritosque extollit honores;
Et tua: maiorum gaudet Theodora *tuorum*
Clarum audire decus nec se inferiora secutam.

Verbis »et tua« subaudiuntur »decora honoresque«; quod cum quidam non intellexisset, »tua« cum voce »Theodora« coniunxit, pro »tuorum» facile »suorum« scripsit, sed verba »se non inferiora secutam« cum non ita facile mutare posset, contra sententiam immutata reliquit.

I. 94. 36 sqq.

Inter Gamrati laudes poeta haec quoque dixit:

Astrorum consultores procul inde profani,
Et qui consultis mendacibus *abstinet* astris
Digna piis studia et religione colebat.

Locum mendosum esse satis patet. Quem equidem ita corrigendum puto:

Astrorum consultores procul inde profani;
Aequi consultus mendacibus *abnuit* astris:
Digna piis studia *ille* et religione colebat.

Pro praesenti »abstinet«, quod sententiae parum congruum est, perfectum »abnuit« scribendum existimo; quod cum notione »aversum esse ab aliqua re« non satis tritum atque divulgatum esset (exstant enim pauca tantum apud Apuleium exempla), interpres quidam voce

»abstinet« explicavit. »Aequi consultus« autem (cf. I. 171. 301 sq.) cum non solum sensum optimum praebeat, sed etiam orationem ornatiorem reddat et verbis »astrorum consultores« atque »mendacibus astris« aptissime opponatur, pro »et qui consultis« scribendum conicio. Ultimo versu denique metri mensura addita voce »ille» facillime expletur.

I. 130. 105.

Quid sit, cur »Uchanni« scribatur pro »Uchani«, mihi quidem non est perspicuum, siquidem I. 172. 333 »Uchani« exstat eadem vi metrica positum.

I. 161. 36.

poenasque nocentibus addit,
Iram promeritis Divorum et grandis Olympi
Ob noxam *et* vitae per magnum dedecus actae.

Supervacaneum »et« si tollitur, leviore mutatione locus corrigitur quam »et vitam p. m. d. actam« scribendo, id quod dr. Kr. in nota monuit.

I. 198. 43.

Postquam poeta commiseratus est Alexandri Magni sortem indignam, quod iuvenis diem supremum obiisset regnumque sine herede incertis fatis reliquisset neque amicorum consulta secutus esset suadentium, ut uxorem duceret, ita pergit:

Impiger *ac* iuvenis, dura ad certamina natus
Et grave martis opus, fidas admittere voces
Noluit.

Pro »ac« potius »at« exspectatur; periodum enim adversativa particula vix carere posse arbitror.

II. 9. XI. 5.

Nec matris genus *indecorum*, seu Sforciadum gens,
Seu tibi spectandus sanguis iberus erit.

Perperam correpta paenultima invenitur in voce »indecorum«, quod mendum amovetur, si »indecore est« scribitur.

II. 17. XXII.

Lux, Auguste, tua est, nox est, Auguste, latronum;
Sic, rex, Vilna *suum* dividit imperium.

Epigrammate II. 18. XXIII. eadem sententia expressa est:

> Rex, tua tota dies Vilnae est, nox tota latronum;
> Hos tolle aut periit dimidium imperii.

Inde igitur comperimus vocabulo »imperium« regis potestatem significari. Quae cum ita sint, nostro loco fortasse non «suum«, sed »tuum« poeta scripsit regemque hoc pronomine eo gravius excitare voluit.

II 64. 8.

> Illic vera potes ludentibus edere dictis,
> Et miscere *suis* seria tecta iocis.

Hoc quoque loco pro »suis« potius »tuis« legendum puto. Etenim quod poetae polona gente oriundi pronomen »suus« vernaculi sermonis leges secuti saepius ad quamlibet personam referre solebant, id alienum esse puto a stilo Royzii, qui quamvis sermonem polonum calleret, tamen, utpote Hispanus, hunc errorem adeo evitaverit, ut, si bene memoria teneo, nusquam nisi hoc loco structura hac usus esse convinceretur.

II. 103. IX.

Apud dr. Kr. ita haec exstant:

> Sic omnes de te, princeps Radivile, putare
> Crede: tibi regem scire negare nihil.
> Quare Leuknikias caulas nisi pastor adibo,
> Tunc mihi prospectum te voluisse negem.
> Te, si contingat contra, voluisse putabo,
> Illud enim rex vult, quod Radivilus avet.
> Si verum est, quod ait populus, quod et esse necesse est,
> Vox etenim populi, vox Radivile, Dei est,
> Concludam nec te multis, Radivile, morabor,
> Quod peto, vis habeam? fac tu aveas: habeo.

Totum carmen inde a v. 4. aliter interpungendum est. Neque hanc rem satis perspicuam argumentis comprobare necessarium esse ratus rectam interpunctionem huc describo:

> 3 Quare Leuknikias caulas nisi pastor adibo,
> Tunc mihi prospectum te voluisse negem,
> Te, si contingat contra, voluisse putabo;
> Illud enim rex vult, quod Radivilus avet,
> Si verum est, quod ait populus, quod et esse necesse est,
> (Vox etenim populi, vox, Radivile, Dei est).

Concludam nec te multis, Radivile, morabor:
Quod peto, vis habeam? fac tu aveas: habeo.

II. 107. XVIII. 1.

Contemptorem hominum *ac* Deum, Radivile, coerce.

Huius versus numeri ea tantum condicione procedunt, si »Deum« per synizesin legatur, vocis autem »Radivile« duae priores syllabae spondeum expleant. At cum apud Royzium vox »Radivilo« »Radivilus« innumeris aliis locis utramque priorem syllabam semper brevem exhibeat, nostrum quoque locum ita corrigendum censeo, ut syllabae »Radi« thesin reddant, quod facile fieri potest, si pro »ac« »atque« scribitur:

Contemptorem hominum atque Deum, Radivile, coerce.

II. 123. V. 3.

Vivebat rapto, *et* satis grassatus in agris...

»Satis« paenultimam productam exhibet, quod mendum facillime tolli potest aut »latis« pro »satis« aut, quod magis placet, »atque« pro »et« scribendo.

II. 123. V. 20.

Pro quibus, haud dubita, meritis tibi praemia reddet,
Qui regit *aethra*, tenens numine iuncta suo.

»Aethra« produnt libri contra grammaticae et prosodiae leges; dr. Kr. coniecit »alta«. Propius ad librorum fidem accedere videtur »astra«, quod fortasse hoc loco reponendum est.

II. 151. 13.

Arma vir et vir equos et longas strenuus hastas
Tractabat, calathos *uxori* et pensa Minervae
Pingere acu studium parvosque educere natos.

Quibus versibus dr. Kr. hanc notam subiecit: »scil. relinquebat. Sed structura durior est, adeo, ut vix Royzium ita scripsisse concedendum sit«. Quam viri docti sententiam amplexus locum corrigi quidem posse arbitror verbis secundi versus ita transpositis:

Uxor tractabat calathos....

Sed leviore coniectura constructionem sanandam esse conicio, si pro »uxori« scribitur »uxor« ultima syllaba in arsi producta, quod saepius apud R. occurrit: cf. II 151. 1.; II 183. II 1.; II 225 XVIII 1.; I 50. 164 (mensā, nom., in thesi); II 254. II 14 et passim.

II. 162. III. 5.

Royzius magnopere laetatur, quod Uchanscius tandem episcopus factus est itaque pergit:

> Discussit verum nunc oculata dies.
> Aspiciunt oculi sic, lucem hanc nomine dicunt,
> Quo tu, quo pietas, quo tua digna fides
> Emicuit; qui sis, oculi cernuntque videntque
> Debita virtuti praemia adesse tuae.

Ita edidit dr. Kr. adiecta hac nota: »Iunge: «(eo) nomine quo ...., nisi mendum aliquod delitescit«. Equidem hanc viri docti interpretandi rationem amplector ea sane condicione, si verba: »(eo) nomine (scil. lucis), quo« idem valere dicit, atque »eo die, quo« »ea luce, qua«. At interpungendi ratio longe alia mihi adhibenda esse videtur:

> Discussit verum nunc oculata dies.
> Aspiciunt oculi, — sic lucem hanc nomine dicunt,
> Quo tu, quo pietas, quo tua digna fides
> Emicuit, — qui sis; oculi cernuntque videntque
> Debita virtuti praemia adesse tuae.

Lux »nomine oculi« »oculata dies« nuncupatur a poeta dominica Oculi, quae est tertia dominica mensis Martii; hac die Uchanscium a pontifice maximo episcopum chelmensem esse comprobatum ex hoc carmine patet.

II. 165. I. 1 sqq.

> Sic tua, Carncovi, cingat diademate praesul
> Tempora romanus det *bifidumque* pedum.

Pedum bifidum appellari nequit, at diadema bifidum est (cf. II. 172. I.). Mendosa igitur sunt verba »bifidumque pedum«. Potest sane hoc mendum amoveri verbis ita transpositis:

> Sic tua, Carncovi, bifido diademate praesul
> Cingat romanus tempora detque pedum.

Sed quia corruptelae ratio deest atque vix concedendum est verba tam dilucida et clara sine idonea causa adeo turbari potuisse, alia via

quaerenda esse videtur. Si autem pro »bifidumque« »bifidoque« scribere et audacis transpositionis quoddam genus ponere velis, licet haec structura, in universum aestimanti, a Royzii stilo non abhorreat (cf. II. 171. 14 sqq. 172, 4 sqq.), tamen novum eiusmodi exemplum ex coniectura statuere non ausim. Restat igitur fortasse, ut hoc mendum poetae ipsi tribuatur, qui etiam aliis locis menda commisisse videtur, nulla ratione amovenda. Cf. II. 149. 14 sqq. II. 361. 15. 4.

II. 167. 21 sqq.

Sic Christi responsa Dei praeceptaque, celso
Missa polo, haud ***iisdem*** stringit sententia ***rebus***.

Dr. Kr. ultima verba ita explicat: »'Iisdem rebus' idem valere videtur atque 'eadem interpretatione', si locus integer est«. Quae explicatio recta esse potest, siquidem R. nonnunquam rem non satis claris verbis expressit. Neque tamen abest suspicio, quin locus corruptus sit. Potest autem ita sanari:

....haud eadem stringit sententia plebis.

quae coniectura quamquam paullo vehementior, tamen probabilitatis speciem prae se fert. Facile enim pro genuino »plebis« non accurate scripto »rebus« a scriba poni potuit, quo factum est, ut deinde »eadem« quoque mutare necesse esset.

II. 208. 33. 11.

Stringe iterum, Frici, ***(calamum et)*** armare veneno,
Ima petat penetretque i***(psa invida Tarta)***ra. Postquam
Numina nil meliora iuva***(nt, Acheru)***nta movendum.

Cum exemplar bibliothecae Ossolineae in mediis his versibus rasuram exhiberet, ita dr. Kr. lacunas dubitanter supplevit uncisque notavit. In integro autem exemplari bibliothecae Jagellonicae paullo alia verba his locis exstant:

Stringe iterum, Frici, ***calamos***, armare veneno,
Ima petat penetretque ***infusum viscera***. Postquam
Numina nil meliora iuva***nt***, ***Acher***onta movendum.

II. 224. XVII. 3 sq.

R. cuidam reprehendenti ipsum, quod nimium longus sit, respondet:

> Sum brevis astrictusque, tuos si demis honores,
> Si titulos, *si* tot sint quasi dicta Deo.

Ultimo versu oratio non satis dilucida est propterea, quod particula »si«, quae tertio loco legitur, alia vice fungitur, quam utraque prior. Quae orationis perplexitas facile tolli potest pro illo »si« »qui« scribendo, ut sit:

> Si titulos, qui tot, sint quasi dicta Deo.

Verbis »qui tot« praedicatum »sunt« subaudiendum.

II. 226. XXII. 9 sq.

Poeta Zoilum ita alloquitur:

> Ride! oculis risu lacrimas excusseris alto,
> *Saevus et* infensus vociferare meos.

Locum corruptum esse vidit dr. Kr.; neque tamen coniectura, quam in adnotatione protulerat, ad eum sanandum quidquam affert. Sententia autem recta evadit, si pro »Saevus« scribitur »Naevos« inutili particula »et« deleta:

> Naevos infensus vociferare meos.

II. 227. XXV.

> Te nunc reprendo; laudabam te, Attale, nuper:
> Hinc me inconstantem terque quaterque vocas.
> Qui ventis mare iactatum saevum, Attale, dixit,
> Qui placidum, venti cum posuere, vocat,
> Inconstansne hic est? mare non magis, Attale, non hic,
> Non ego inconstans; Attale, tu magis es.

Ita interpunxit editor »non sine haesitatione« mendumque alicubi delitescere suspicatus est. Mihi autem mendum quidem nullum deprehendere contigit, interpunctio autem falsa esse videtur, pro qua aliam huc describere ausim:

> Qui ventis mare iactatum saevum, Attale, dixit,
> Qui placidum, venti cum posuere, vocat,
> Inconstansne hic est? mare non magis? Attale, non hic,
> Non ego inconstans; Attale, tu magis es.

»Non« sententiae interrogativae (mare non magis?) idem valet atque »nonne«; supplendum est autem his verbis praedicatum »incon-

stans est«. Verba: »non hic, (qui mare tum saevum, tum placidum vacat), non ego inconstans; Attale, tu magis (inconstans) es» facile iam intelleguntur.

II. 255. IV. 5.

Poeta scholam quandam incusat, quod in ea homines neque latinam neque graecam linguam discant itaque pergit:

Edictum vestri facit hoc rectoris acerbum:
Hostis barbatis et manus illa genis.

Mihi hoc loco colon post vocem »acerbum« delendum esse videtur, ne utrumque subiectum particula »et« copulatum graviore interpunctione separetur. Iam minus placet alia corrigendi via, si pro »et« »est« scribendum putes.

II. 314. c)

Seu dux, seu rex est, seu, qui regit omnia, caesar:
Qualis ego, falcem demito, talis eris.

Ita dicit mors falcem tenens, sub cuius imagine hi versus leguntur. Quae cum ita sint, aut pro »est« »es«, aut pro »eris« »erit« reponendum esse satis elucet.

II. 341. 6. 3.

»Cedam«, inquit, »cedam praevius caesaris armis».

Numeri versus male compositi possunt restitui verbis ita dispositis:

»Cedam praevius«, inquit, »cedam, caesaris armis«.

II. 343. 38.

Poeta cum de Wittembergae excidio scribit, incolas Saxoniae his verbis christianae oboedientiae admonet:

Romanum Tiberim et summae capitolia sedis,
Saxo, iterum venerare sacrumque agnosce senatum
Etruscumque patrem caelique erebique potentem.
Cernuus hunc, magis quo nil habet orbis, adora
Wittemberga, caput multorum et causa malorum.
Urbis honor vetus et primae reverentia sedis....
Durat adhuc....

V. 38 pro »magis« ut scribatur »maius«, et sententiae et prosodiae ratio postulat. Sed eodem versu aliud quoque est, quod offendat, masculinum scilicet adiectivum »cernuus« ad vocem »Wittemberga« relatum. Quod mendum, opinor, poetae nulla ratione tribui potest. Quam ob rem illud »cernuus« cum vocativo »Saxo« (v. 36) coniungendum puto puncto post vocem »adora« posito. Ita verbis dispositis nova sane difficultas oboritur, quod verba »Wittemberga... malorum« non habent, quo pertineant: etenim cum eis quae sequuntur satis apte componi non possunt. At versus 39, qui nostro loco iam tertium repetitur, duobus superioribus locis (v. 2 et 33) cum alio versu coniunctus apparet, et initio capitum sollemnis fere allocutionis vice fungitur. Quam ob rem nostro quoque loco utrumque versum simul coniunctum fuisse prioremque casu excidisse suspicor, praesertim cum eiusmodi allocutio ad novum caput introducendum aptissima esset His computatis ita nostrum locum legendum censeo:

Romanum Tiberim et summae capitolia sedis,
Saxo, iterum venerare sacrumque agnosce senatum
Etruscumque patrem caelique erebique potentem;
Cernuus hunc, *maius* quo nil habet orbis, adora.
    Infelix ergo magnae cadis aemula Romae,
Wittemberga, caput multorum et causa malorum.
Urbis honor vetus et primae reverentia sedis.....
Durat adhuc. .

II. 355. 13.

Royzius theologorum vanas inutilesque disputationes perstringens ita dicit:

Pro Christo Thomas, pro Paulo Scotus in ore,
    Pluris Aristoteles et Plato pluris erat.
Inde sophistarum nunquam finitus *Orestes*,
    In labyrintheis turba voluta dolis,
Olcot, Ocam, Mairons et talia nomina mille.

Corrupta libri manuscripti lectio »Orestes« cum nullum sensum praebeat, mutanda est. Nomen vero ullius celebris theologi scholastici huc reponi non posse aliamque viam esse ingrediendum recte Dr. Kr. observavit. Atqui hanc viam carmen ipsum monstrare videtur, cum octiens locutio »in ore« (sc. est) repetatur (v. 11. 25. 28 (bis), 41, 42, 44 (bis)); quam et nostro loco positam fuisse additoque ab interprete quodam verbo »est«, cum incuria vox »in« excidisset, facile in »Orest« »Orestes« mutatam esse suspicor. Huic praedicato »in ore« (sc. est) subiectum quaerendum. Quod cum masculini generis fuisse adiectivum »finitus« satis demonstret, »ordo« pro »inde« reponendum puto. Quae cum ita sint, locus ita legatur necesse est:

Pro Christo Thomas, pro Paulo Scotus in ore,
Pluris Aristoteles et Plato pluris erat.
Ordo sophistarum nunquam finitus *in ore*,
In labyrintheis turba voluta dolis,
Olcot, Ocam, Mairons et talia nomina mille.[1])

II. 361. 14. 29 sqq.

Codices exhibent:

Inde inimicitias atque iras gliscere saevas
Discimus et fratres in fratres surgere, patres
In natos subolemque suam. *Parque una* mariti
Uxor et uxoris *caput* arma ciere maritus
In fata *alterius*:

Quam falsam lectionem Dr. Kr. ita correxit, ut pro »parque« dubitanter »parsque« scriberet, verbum »ciere« autem infinitivi historici loco haberet. At quamquam sententia huius loci prorsus clara et perspicua est, tamen, quomodo haec iungenda sint, me non intellegere ingenue fateor; nisi forte iungere velis: Parsque una, uxor, mariti, et uxoris, caput, maritus, ciere (=ciebant) arma in fata alterius. Cuius structurae difficultates, cum satis pateant, fusius demonstrare non puto necessarium. Equidem mendum altius penetrasse censeo, quam ut levi mutatione amoveri possit. Ne longus sim, ita potius locum sanandum arbitror:

Inde inimicitias atque iras gliscere saevas
Discimus et fratres in fratres surgere, patres
In natos subolemque suam; *parque inde* mariti
Uxor et uxoris *putat* arma ciere maritus
In fata *alternis.*

Manu scriptorum librorum lectio »parque« genuina est meo quidem iudicio. Pro »una« »inde« scripsi quod ad sententiarum nexum optime quadrat, siquidem earum inimicitiarum originem esse loquacitatem demonstravit poeta etiam v. 29 vocabulo »inde«. Cum inf. hist. hoc loco, ubi praesens necessario exspectetur, non possit concedi, restat, ut praedicatum quaeratur; quod ego in inutili voce »caput« inveniri censeo et »putat« scribens cum vocabulo »par« coniungo. Vox denique »alterius« supervacanea est, siquidem iam verbis »mariti« et »uxoris«, quae a verbis »in fata« pendere necesse est, idem exprimitur: pro »alterius« igitur »alternis« (sc. vicibus, nawzajem) scribendum statuo. Itaque

[1]) De hoc loco egit Dr. Kruczkiewicz in analibus »Kwartalnik historyczny« 1901 et 1902. *(Adnot. editoris).*

tota sententia recta rectisque locutionibus expressa apparet, si iungitur parque inde putat uxor mariti et maritus uxoris in fata arma ciere alternis.

II. 386. 5. 23.

Hoc carmine Royzius, postquam ei, qui multum debet, recta consilia dedit eumque ad strenuum laborem cohortatus est, ut aes alienum solvere posset, ita porro dicit:

Cura domus subeat, duro ne parta labore
Dispereant segni postmodo desidia.
Primus eat cubitum; postremum sponda remittat,
Impigraque assuetum dextra resumat opus.

Verba tertii versus a totius carminis nexu sententiaque prorsus abhorrent, neque dubitari potest, quin Royzius eandem atque Cato sententiam proferat: Vilicus primus cubitu surgat, postremus cubitum eat. Quam sententiam ut restituam, ita legendum conicio dubitanter:

Cura domus subeat, duro ne parta labore
Dispereant segni postmodo desidia,
Primus *si* eat cubitum, postremum sponda remittat:
Impigraque assuetum dextra resumat opus.

»eat« per synizesin legendum est.

II. 412. XIII. 1—5.

Octo tibi brumas servit, totidemque recenset,
Cum tuus, aestates, Aemilianus *erat*.
»Arva adii Litavum decies, totiesque cucurri
Potavique tuas, Albula, fessus aquas.
Pro te«, inquit, »quae non discrimina, praesul obivi?«

Ita edidit Dr. Kr. hac nota adiecta: »Durius haec vox (aestates) transponitur in alterum enuntiatum«. Non recte meo quidem iudicio vir doctus interpunxit mendoso verbo »erat« perductus. Nam non solum transpositio vocis »aestates« durior, sed etiam enuntiatum temporale »cum tuus Aem. erat« male institutum est, neque, opinor, idem valere potest, atque »ex quo (postquam) Aem. tuus factus est«. Huc adde, quod Aemiliani oratio »Arva.... obivi« nimis abrupte parumque apte cum primis duobus versibus componuntur. Equidem »erat« ab interprete quodam scriptum esse contendo pro genuino »ero« (=hero), quod ad »tibi« pertineat, itaque hos versus interpungendos censeo:

Octo tibi brumas servit totidemque recenset
Cum tuus aestates Aemilianus ero,
»Arva adii«... inquit....

Quae ita iungenda sunt: Cum tuus Aemilianus octo brumas tibi hero servit totidemque recenset aestates, »Arva adii«.... inquit...., ut duobus primis versibus non duo, sed unum tantum enuntiatum idque temporale comprehendatur, cui primarium »inquit« v. 5 subsequitur. Post »aquas« v. 4 comma ponendum puto.

II. 425. II. 6.

Quam non promittant astra *rogata* mitram.

»Rogata« scripsit Dr. Kr. ex coniectura, quamquam e libro manu scripto transcriptum habuit »negata«. Licet mutatio et levissima sit et sententiam rectam praebeat, tamen equidem propius ad manuscripti lectionem accedere malim legendo »negantque«, quod parum diligenter et per compendium scriptum »negātq« facile in »negata« mutari potuit. Quod vero »promittant«, non »promittunt«, antecedit, id nihil offendit, siquidem apud Royzium modorum varietas saepius occurrit.

II. 449. VI. 1.

»Doctus *sum ego*«, inquis, »placet attamen usque silere«.

Hexameter male compositus ita corrigi potest:

»Doctus ego sum«, inquis, »placet attamen usque silere«.

ultima sane syllaba vocis »ego« in arsi producta.

II. 451. II. 5.

Sit licet Eridani spatiosique *iam* aemulus Istri.

»Iam« cum ad sententiam inutile sit et metri leges excedat, delendum est.

His, quae in Royzii carminibus emendanda putavi, prolatis, non ego omnia, quae in libris et excusis et praecipue manu scriptis errata sunt, me invenisse aut inventa correxisse contendo, cum iam supra adnotaverim esse menda nonnulla, quae Royzio ipsi tribuenda videantur. Quae viris doctis acutiore ingenio praeditis sine dubio invenire et corrigere continget.

Cracoviae.

III. Z zakresu szkolnej nauki języków klasycznych.

Wystawa
środków naukowych poglądowych dla szkół średnich
we Wiedniu 1903.

Filologia klasyczna.

Napisał
Stanisław Rzepiński.

Szczęśliwą myśl powzięło grono mężów w lecie 1902, aby w r. 1903 w kwietniu urządzić ogólną wystawę poglądowych środków naukowych dla szkół średnich w Austryi, daleką wprawdzie od systematycznej dokładności i szczegółowego wyczerpania, mającą natomiast za pomocą wystawionych typów rozbudzić zainteresowanie w kołach fachowych nauczycielskich celem stworzenia nowych dróg uplastycznienia i uzmysłowienia, a temsamem ułatwienia nauki w szkole średniej na przyszłość.

Zadanie komitetu niewątpliwie było niełatwem i ze względu na krótkość terminu zamierzonego i ze względu na obszerny, nader obfity a rozrzucony i nieuporządkowany materyał, który podzielono na 15 sekcyj (I. religia katolicka, II. rel. ewang., III. rel. mojż., IV. filologia klasyczna, V. język niemiecki, VI. filologia nowożytna, VII. geografia, VIII. historya powszechna, IX. matematyka i geometrya wykreślna, X. fizyka, XI. hist. naturalna, XII. chemia, XIII. psychologia eksperymentalna, XIV. ornamentacya ścienna, XV. rysunki).

Wystawa przyszła do skutku pod protektoratem JE. Pana Ministra wyznań i oświaty, Dra W. Hartla, i otwartą była przez cały miesiąc

kwiecień 1903 w salach Muzeum austryackiego dla sztuki i przemysłu w Wiedniu.

Omówimy tu sekcyę IV. t. j. sekcyę filologii klasycznej, obejmującą następujące działy:

I. Odlewy według starożytnych oryginałów:

A) Popiersia: 1. Typy mitologiczne, 2. Portrety; B) Płaskorzeźby i figury; C) Naczynia.

II. Modele (rekonstrukcye).

III. Monety.

IV. Obrazy: A) rysunki i druki: 1. krajobrazy i pomniki budowlane, 2. obrazy kulturalne i historyczno-artystyczne, mitologiczne, portrety. B) Fotografie.

V. Literatura.

Komitet wykonawczy sam zaznaczył w katalogu, że nie ograniczył się do wystawienia w tym dziale najnowszych tylko środków poglądowych, ale pragnął, aby szersze koła mogły poznać także dawniejsze środki naukowe pomocnicze, atoli przez wzgląd na szczupłość miejsca wystawowego mógł z publikacyj podręcznych tylko niektóre tablice, obrazy i t. d. wybrać, a tylko w dziale galwanoplastycznych reprodukcyj wystawiono niemal wszystko z zakresu mykeńskich starożytności.

O ile zasada powyżej przytoczona odnosi się do tablic, obrazów, publikacyj, składających się z kilkunastu lub kilkudziesięciu kart, stanowiących całość, postąpił komitet zupełnie słusznie, wyjmując z tych publikacyj tylko cząstkę, aby widzowi stawić przed oczy próbkę całości w pewnym duchu pojętej i w pewnym kierunku wykonanej. Takie postępowanie zastosować można było w dziale fotografii i rysunków.

Nie mogę się atoli zgodzić na podobny eklektycyzm w zakresie biustów, płaskorzeźb, naczyń, figur, modeli i monet.

Tu należało zmienić cały system wystawiania i przyjąć zupełnie inną zasadę.

I tak w dziale odlewów gipsowych nie rozchodziło się przecież o danie próbki pewnego zakładu, że odlewy sporządza dobre, gdyż materyału z odlewarń złych komitet żaden na wystawę nie przyjmuje, wystawia się tylko dobre i polecenia godne. Zresztą gdzieby szło o wykazanie konkurencyi, czy rywalizacyę różnych zakładów formacyi gipsowych, można było zestawić obok siebie produkty te same (np. Apollina belwed.) u różnych firm wykonane, aby widz mógł je z sobą porównać, ocenić i w razie zamawiania firmę wybrać. Sądzę, że w dziale odlewów gipsowych należało kierować się pytaniami, czy, o ile i przy jakiej sposobności w szkole średniej można naukę uzmysławiać i ułatwiać poglądem na dzieła sztuki plastycznej, przedstawione w odlewie gipsowym.

Mam przekonanie, że samo Muzeum austr. dla sztuki i przemysłu (Österr. Museum für Kunst u. Industrie), mogące się poszczycić do tej pory prawie półtoratysiącznym dorobkiem odlewów gipsowych, byłoby dostarczyło dla wystawy przedmiotów nie tylko widzenia godnych, ale

i cennego materyału w zakresie środków nauki poglądowej, ugrupowanych wedle pewnych działów i stanowiących zamkniętą w sobie całość. Należało zatem zacząć od tych, których na wystawie środków naukowych nie uwzględniono wcale, a więc od działu architektonicznego i płaskorzeźby ornamentalnej.

Posiada Muzeum pod nr 288 - 297 gipsowe odlewy 5 porządków słupów (toskański, dorycki, joński, korynck i kompozyt (rzymski)), stosunkowo tanie, od 10—18 koron, posiada droższe wprawdzie, ale bardzo cenne wzory stylowe słupów starożytnych (podstawę, kapitel i belkowanie) według projektów prof. Hausera, wykonane przez rzeźbiarza Hutterera, posiada architektoniczne szczegóły Erechteionu, części epistylu, (nr. 247), zophoros (248), kyma i astragal (249), jońską głowicę z wschodniego frontu Erechteionu, posiada gramatycznie pojęte i wykonane wzory głowic doryckiej, atycko-jońskiej, jońskiej i koryncki ej (1090 - 1093) po bardzo nizkich cenach od 3—5 koron. Te więc przedewszystkiem wystawić należało, ażeby znalazły pokup i dostęp do zakładów naukowych różnych kategoryj szkół średnich, a korzyść pomocnicza z nich byłaby niepoślednia nie tylko na każdym stopniu nauki filologii klasycznej, ale i przy wykładzie historyi starożytnej, nie mówiąc już o nauce rysunków. Muzeum ma w zapasie odlewów szczegóły architektoniczne, gzymsy, rynny, ozdoby szczytowe itd. itd. Nie zaszkodziłoby było i z tego zrobić użytek na wystawie systematycznej i tak, aby dawały pogląd na całość.

Wystawa biustów z zakresu mitologii mogła zadowolić, gdyż słusznie wybrano najlepsze i najcenniejsze z posiadanych, zresztą jest ich w ogóle niewiele, przynajmniej takich, na któreby w szkolnej nauce powoływać się można i warto. Tutaj tylko przestrzedz można przed używaniem odlewów gipsowych, przedstawiających biusty starożytne, w postaci zredukowanej. Już sam odlew gipsowy przyczynia się do zatracenia niektórych cech charakterystycznych oryginału, mianowicie tych, które daje sam materyał (rodzaj kamieni, marmur, bronz i t. p.), należy zatem żądać kopii przynajmniej o wymiarach oryginału, aby charakterystyczne cechy wyrazu twarzy, modelowania ust, znamiona oczu, układu mięśni jak najmniej ucierpiały w reprodukcyi i dawały obraz wedle możności zbliżony do oryginału.

Wiedeńska wystawa obejmowała także 9 portretów: Aleksandra W., Cezara, Cicerona, Homera, Oktawiana, Peryklesa, Platona, Sokratesa i Sofoklesa.

Od przybytku głowa nie boli. Nic się więc złego nie stało, że tam były. Osobiście nie miałem nigdy przekonania do portretów starożytnych, a zwłaszcza do pokazywania ich w szkole średniej, i do dziś przekonania w tej mierze nie zmieniłem.

Odnosi się to zwłaszcza do portretów greckich doby dawniejszej. Portrety współczesne mogłyby przedstawiać wartość, gdyby się dały zestawić w szereg portretów przedstawiających pewną osobę historyczną w różnych okresach życia, na różnych stanowiskach, wśród różnych warunków zewnętrznych i wpływów postronnych, n. p. portrety takiego

Tyberyusza. Zauważyć należy, że wychodzi to poza ramy szkoły średniej.

Na uznanie zasługuje plastyczna reprodukcya płaskorzeźb i figur, jak gemma Augustea, fryz Partenonu, figurka z Tanagry (ostatnia od firmy Lechnera w Wiedniu).

Należało tylko wystawić więcej figurek tanagryjskich, zwłaszcza bardziej typowe pod względem odzieży.

Przechodzę do omówienia naczyń. Zbiór glinianych naczyń greckich typowych z doby historycznej w liczbie 19, wykonany w fabryce terrakoty Fr. Hauptmanna w Cieplicach, jest tak dobry i tak niewielki, że należało wystawić wszystkie z oznaczeniem nazwisk. Tymczasem wybrano tylko 5: amphora, hydria, krater, kylix, lekythos. Czemu opuszczone czary, oinochoe, epichysis, aryballos, cyathus, scyphos, rhyton?

Zauważyłem przytem rzecz szczególną. iż dotąd tylko dwa, czy trzy zakłady naukowe (gimn. Maksymiliana w Wiedniu, gimn. św. Jacka w Krakowie już w r. 1897 i gimn. w Stanisławowie) wpadły na pomysł zdobienia tych modeli naczyń greckich wzorami malowideł starożytnych. Wówczas uczeń dowiaduje się z takich modeli o czemś więcej, aniżeli o samej formie naczyń starożytnych. Poznaje bowiem nietylko same wyroby zduńskie jako takie, ale i przemysł artystyczny, poznaje naczynia o czerwonem i czarnem tle i dowiaduje się o rodzaju figur, obrazów i scen czy to rodzajowych, czy z zakresu mitologii. Jak dobrze przekopiować z Baumeistra nr. 380 na hydrię Hauptmanna taką scenę z życia służebnic greckich, idących po wodę do wodociągu, albo na amforę, dawaną w nagrodę, obraz Ateny archaicznej z dwoma słupami po bokach i napisem τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων.

Wnętrza czar można zdobić scenami z cyklu trojańskiego, małe naczyńka obrazkami z misteryów eleusyńskich i t. p. Niechby uczeń przygodnie poznał i charaktery pisma z czasów przed Euklejdesem.

Oprócz zbioru Hauptmannowskiego (naczyń greckich) dano także próbkę naczyń znalezionych w Hildesheim. Czy nie lepiej było zamiast nich, gdyż są już więcej skomplikowane, dać wzory naczyń rzymskich, odkrytych w Pompejach, a przechowywanych wśród nieocenionych zbiorów Muzeum narodowego w Neapolu (sala dei utensili domestici), choćby np. wzór tych amfor długich, czerwonych a wązkich, choćby próbki flaszek starożytnych i różnych naczyń aptecznych, albo te wspaniałe rzeźbione naczynia i szkatułki z drogich rżnięte kamieni, albo tę kolekcyę naczyń i sprzętów domowych, łyżek, noży, talerzy, rynek, form na ciasta i pieczywa, igieł i szpilek do włosów, przyborów damskiej toalety i t. p. Tak, ale tych może niema wszystkich w odlewach gipsowych.

Drugi dział wystawy filologicznej wypełniły modele i rekonstrukcye.

Najpoczestniejsze miejsce w tym dziale zajęły najcenniejsze pod względem materyału i świetnie wykonane galwanoplastyczne naśladownictwa wykopalisk mykeńskich, a więc pozłacany sztylet mykeński, ułamek srebrnej wazy (oblężenie miasta), nieoceniony kubek z Vaphio i inne.

Tu winienem zwrócić uwagę, że obok nich można było ustawić znaną kolekcyę naczyń według Schliemannowskich oryginałów, wyko-

nanych w Cieplicach w fabryce terrakoty Fr. Hauptmanna. tudzież, że zarówno te kolekcye, jak i galwanoplastyczne odciski należało wcielić do działu naczyń. Dobre było tropaeum ze zbroją rzymskiego legionisty wykonane w rzymsko-germańskiem Centr. Muzeum w Moguncyi, jak również zbroja rzymskich legionistów i centuryonów, wykonana bardzo starannie przez st. oficyała pocztowego K. Tragaua z Wiednia na podstawie oryginałów z Carnuntum i Brigetio i według płaskorzeźby na kamieniu nagrobnym T. Calidiusa i pomnika z Adam Klissi; dodatnio przedstawił się także hełm koryncki rekonstruowany przez prof. Schwartza. Wiele zajmujących szczegółów lektury greckiej i rzymskiej wyjaśniał model krosien starożytnych zrekonstruowany przez Dra Riegla i radcę Lieba. Wypada także korzystną uczynić wzmiankę o hoplicie i legioniście gipsowym Langla i Schrotha, o galickim murze prof. Mużika, ołtarzu i rzeźbie Mithrasa, rekonstruowanym podług karnuntyjskich oryginałów przez Tragaua, wreszcie capsa z 23 zwojami (volumina). W tym dziale reprezentowane były także modele prof. Hensella, wykonane nakładem M. Diesterwega z Frankfurtu nad M.

Omówienie tych modeli pozostawiłem umyślnie na koniec sprawozdania, aby im poświęcić nieco więcej uwag, zwłaszcza, że zdołały pozyskać znaczny rozgłos dotąd i ponieważ zaprowadzono je niemal we wszystkich zbiorach archeologicznych po gimnazyach austryackich.

Zasługa prof. Dra Hensella jest niewątpliwie wielka, gdyż do projektowania tych modeli przystąpił po dokładnych studyach, po gruntownem rozpatrzeniu tradycyi piśmiennej, jak niemniej wzorów zachowanych w starożytnej rzeźbie i malowidłach. A przyznać potrzeba, że nawet najlepszy obraz, a tem mniej opis, nie zdoła stawić przed oczyma widzów i tak plastycznie uzmysłowić, jak to czynią modele np. sposobu nakładania i noszenia odzieży różnorodnej, lub jej wykonania. Jakoż ten model z papiermaché figury z przykrojonemi dla niej szatami greckiemi i rzymskiemi może największe oddaje usługi z pomiędzy modeli Hensella. Dobre są jego krosna stojące (ἱστὸς ὄρθιος tela stans), diptychon i stilus.

Natomiast trudno się zachwycać, a chociażby tylko z uznaniem wyrazić, o modelach machin oblężniczych, rydwanu wojennego, a zwłaszcza domu rzymskiego. Pomysł sam, jak powiedziałem, był szczęśliwy, niefortunne i marne wykonanie, za co cała wina spada na modelistę z Darmstadtu. Materyał kruchy, deszczułeczki cieniuchne, łatwo pryskające, spojenia nędzne, tak, że części co chwila się rozlatują i wymagają ciągłej naprawy. Snać przewidział to sam modelista, gdyż do modelu domu rzymskiego dołączył drukowaną przestrogę, aby go nie trzymano ani w miejscu zbyt ogrzanem, ani zbyt zimnem, ani wilgotnem ani słonecznem. Jakżeż trudno znaleźć taki absolut na pomieszczenie modelu domus Romanae. Słuszną ktoś uczynił uwagę, iż w wykonaniu rydwanu homeryckiego najlepiej wypadły konie. A przecież modele robi się nie na to, aby stały w miejscu wygodnem, w temperaturze neutralnej, nietykane i tylko dla wzroku zdala dostępne.

A przecież te modele, jeśli mają służyć do użytku szkolnego, muszą odbywać wędrówki z gabinetu do sal wykładowych i po klasach,

niekiedy nawet przenoszone z rąk do rąk, narażone na zmiany temperatury, różnej w gabinecie, na korytarzu i w klasie. Wobec nietrwałego materyału, słabych spojeń, zbyt drobnych wymiarów i zastrzeżeń co do ciepłoty, wreszcie i pewnej nieoględności widzów, narażone są ciągle na to, że w strzępach lub przynajmniej silnie uszkodzone wrócą do zwykłego swego schroniska. Że uwagi te nie są przesadne, dowodzi model domu, umieszczony na wystawie wiedeńskiej w środku sali zdala od pieców, drzwi i okien, w gablotce oszklonej ze wszech stron, nietknięty ręką ludzką, ani przypadkiem nie potrącany: drzwi były w nim oderwane.

Posiadam w zbiorze archeologicznym tutejszego gimnazyum model domu Dra Hensella i drugi model wykonany według moich wskazówek przez miejscowego modelistę p. Wł. Dmochowskiego [1]).

W modelu Hensella co kilka tygodni, nawet gdy nie jest w szkole używany, spostrzega się spustoszenia, to drzwi odskoczą to się pilaster oderwie, to gzyms nad drzwiami runie, to schody się przewrócą, to znów wyłamie się słup dorycki w peristylu i leży jakby trzęsieniem ziemi obalony. A model Dmochowskiego można na działanie wichru wystawiać, nawet na deszcz lub uderzenie; zrobiony z silnego materyału, sklejony i zbijany porządnie i ściśle, na trwałej podstawie, nie ulega żadnym uszkodzeniom, pomimo że już wiele razy był obnoszony po salach wykładowych. Wyższość ma także model Dmochowskiego przez to, że w komnatach są sprzęty, unaoczniające cel każdej z osobna, więc są stoły i sofy w trikliniach, są kandelabry w atrium, tablinum i peristylium, są łoża w sypialniach, są posążki i świątyńka bogów domowych z larami i penatami, nawet o źwierciadłach nie zapomniano, jest exedra, ergastulum i kuchnia z ogniskiem tak różnem od naszego, jest piec piekarski i stępy (prela). Ściany i sufit są wzorzysto pomalowane. Zamawianie modeli machin oblężniczych według projektu Hensella uważam za zbyteczne z trzech powodów: dla nietrwałości wykonania, z powodu wysokich stosunkowo cen i wreszcie dlatego, ponieważ dla łatwej konstrukcyi mogą być łatwo na podstawie rycin przez samych uczniów wykonane,

Jakkolwiek krył się niepostrzeżenie nie w sali głównej wystawy, ale na dole w klatce schodowej na lewo od wejścia, przecież zwracał powszechną uwagę ogromny rozmiarami model plastyczny Akropoli ateńskiej, wykonany przez prof. Dra Sabata w Stanisławowie przy pomocy tamtejszego nauczyciela rysunków. Model ten reprodukuje ruiny budowli w stanie dzisiejszym, odtworzony z dziwnym pietyzmem, z wielkiem znawstwem, mrówczą skrzętnością i filologiczną ścisłością. Nawet rumowisko i gruzy, części obalonych trzęsieniem ziemi kolumn dają

[1]) W Dmochowski wykonał dla gimn. w N. Sączu zbroję lochaga, rydwan homerycki, dom rzymski z doby przejściowej, model okrętu starożytnego, wielki model świątyni Zeusa Olymp. z rzeźbami, wspaniały model Erechteionu i inne. Dmochowski jest dostawcą modeli archeologicznych dla szkół węgierskich w Koszycach, Miskolcz, Szaros Patak itd.

wierny obraz zniszczenia, które zapanowało w tej wykwintnej i nad wyraz doskonałej siedzibie sztuki starożytnej i greckiego gieniusza.

Dział monet zawierał tylko drewnianą oszkloną szkatułkę, w której znalazły pomieszczenie: as, semis, triens, quadrans, sextans, uncia własność zasłużonego prezesa sekcyi filologicznej, prof. Teodora Hoppego. Szkoda, że nie wystawiono zbiorków monet typowych greckich i rzymskich z różnych epok w odlewach i imitacyach, któreby każdy zak ad z łatwością mógł nabyć.

W czwartym dziale druków, rysunków i fotografii, pomieszczono znane powszechnie wydawnictwo tablic ściennych i obrazów J. Langla (Bilder zur Geschichte), wybornie wykonane Meisterwerke der bildenden Kunst, Baukunst, Bildnerei u. Malerei Seemanna, dobre ale drogie Wandtafeln zur Veranschaulichung antiken Lebens und antiker Kunst Launitza i Dra Trendelenburga, Akropolis Prof. Dr. Durma, Forum Romanum prof. Levyego, powszechnie znane i prawie w całej środkowej Europie zaprowadzone tablice starożytności greckich i rzymskich St Cybulskiego, Rottmanna włoskie krajobrazy i Stracka pomniki budowlane starożytnego Rzymu, Auclera Les villes antiques (Rzym i Ateny bardzo sympatycznie rekonstruowane), F. Hoppego bardzo dobrze wykonane i odznaczające się taniością obrazy do mitologii Greków i Rzymian, J. Langla Griechische Götter- u. Heldengestalten, Gurlitta tablice poglądowe do wojny gallickiej Cezara, publikacya, do której przekonania dotąd nie nabrałem, wyborne i zasługujące na gorące polecenie dzieło Brunna-Bruckmanna (Denkm. griech. u. röm. Skulptur) z tekstem Furtwänglera i Ulrichsa, niezłe obrazy kolorowane Lohmayera i Lehmanna, nie odznaczające się wprawdzie subtelnością rysunku i modelowania, ale z powodu żywych bardzo barw przemawiające dość silnie do wyobraźni młodocianych umysłów, Prellera barwne druki akwarelowe (przedstawiające okolice Odyssei, grobowiec Hegesy i fryz pergameńskiego ołtarza). Rzecz dziwna, że na wystawie pominięto bardzo drogą wprawdzie, ale znakomitą publikacyę d' Amelio Pasquale przedstawiającą na 8 chromolitografowanych tablicach dom Vettiusów, tak głośny w ostatniej dobie wykopalisk pompejańskich. Wyborną firmę Richtera w Neapolu zastąpiono firmą Spithhoevera w Rzymie. — W tym dziale pomieszczono także cenniejsze rysunki uczniów gimnazyalnych z Wiednia, rysunki odnoszące się do starożytności greckich i rzymskich, a wykonane w powiększeniu na podstawie wzorów o małej skali wymiarów.

O fotografiach i diapozytywach do skioptykonu nie wiele mam do powiedzenia. Te, które wystawiono, były prawie bez wyjątku bardzo dobre. W obec szczupłych nieraz funduszów na środki naukowe (zależy to od ogólnej liczby uczniów całego zakładu, a zwłaszcza od liczby obcych, przybyłych z innych zakładów) fotografie, które są o wiele tańsze od niektórych publikacyi np. Seemanna, a zwłaszcza Launitza, mogą stanowić nie tylko zawiązek gabinetu archeologicznego, ale w wielu razach stanowić główną treść jego. Należy tylko starać się o to, aby do badanego przedmiotu było kilka fotografii, dających możność obserwowania pewnego dzieła sztuki z różnych stron, aby ogólne wyobrażenie było kompletne. Wartość skioptykonu uznano dzisiaj powszechnie, to też

przeważna część szkół średnich już je posiada, reszta zakładów wkrótce je otrzyma. Wiele firm krajowych i zagranicznych rywalizuje z sobą w dostawianiu dobrych, tanich, pod względem treści nader urozmaiconych dyapozytyw, które obejmują wszystkie działy i najdrobniejsze szczegóły nauki poglądowej w szkołach średnich. Sądzę, że dyapozytywy Eliasza w Drohobyczu i Lechnera w Wiedniu mogą zaspokoić potrzeby szkół galicyjskich. Uważam jednak za swój obowiązek zwrócić w tem miejscu uwagę, że sam skioptykon ani nie wystarczy ani nie zastąpi tablic, obrazów i fotografii. Główna zaleta skioptykonu — mojem zdaniem — w tem polega, że daje możność oglądania reprodukcyi pewnej w dość wielkim formacie i pozwala na równoczesne oglądanie przez wielu widzów. Ujemną stroną skioptykonu jest krótkość doznawanych wrażeń, które skutkiem tego przemijają bardzo łatwo i w umysłach słabszych nie utrwalają się. Jeżeli ponadto w czasie demonstracyi skioptykonem stawi się przed oczy widzów cały szereg reprodukcyi, niekiedy bardzo wiele obrazów, to wrażenia tak szybko mijają, tak się zacierają przez coraz to nowe, że ogólny rezultat z wszystkich razem jest najczęściej żaden. Ze względu jednak na możność równoczesnego obserwowania, na wielkość formatu, na większe uplastycznienie, niż w zwykłych obrazach, tudzież taniość dyapozytyw nie można ignorować doniosłości skioptykonu w gabinecie archeologicznym, potrzeba tylko dbać o to. aby obok niego mogły tam znaleźć pomieszczenie dobre fotografie, tablice Hoppego, Seemanna, Launitza, Brunna - Bruckmanna z tekstem Ulrichsa i Furtwänglera, obrazy Langla i innych, najważniejsze odlewy gipsowe i niektóre modele. Zbiory wystawy wiedeńskiej zamykał pokaźny poczet dzieł naukowych i podręczników starannie zebrany i należycie ugrupowany. O tym nie mam nic do nadmienienia. Ogólne wrażenie całej wystawy filologicznej było dodatnie i komitetowi należy się uznanie, w szczegółach były braki, których w przyszłości ustrzedz się należy.

Uwagi niniejszego sprawozdania zamykam życzeniem, aby późniejsze podobne wystawy uwzględniały w większym zakresie, niż w tym roku, zbiory prowincyonalne, niekiedy bardzo cenne lub posiadające unikaty, których nie mają inne zakłady.

Nowy Sącz.

Recenzye — Sprawozdania — Zapiski.

Dwa dzieła o filozofii greckiej.

(Gomperz Theodor, Griechische Denker. II. B. Leipzig 1902. X. Pawlicki Stefan, Historya filozofii greckiej t. II, cz. 1. Kraków 1903).

Poniekąd równocześnie, bo przedzielone niespełna rokiem, zjawiły się na półkach księgarskich dwa drugie tomy dzieł poświęconych historyi myśli greckiej i greckim filozofom. Uczony polski, profesor wszechnicy Jagiellońskiej, ks. dr. Pawlicki kazał dość długo — bo kilkanaście lat — czekać na dalszy ciąg swej »Historyi filozofii greckiej«, której tom pierwszy wyszedł w r. 1890. Znacznie mniej upłynęło czasu, albowiem sześć lat (1896—1902), między wydaniem tomu drugiego a pierwszego Gomperza: Griechische Denker. Nadto profesor wiedeński skończył rzecz o Platonie w tomie drugim, w następnym zaś tomie przystąpi do Arystotelesa; natomiast badacz krakowski odłożył dokończenie filozofii Platona do drugiej części tomu drugiego, która ma wyjść niebawem, pomimo, że Platonowi dotąd już sporo miejsca poświęcił (t. II. str. 105—48). Tom niniejszy rozrasta się w przedstawieniu ks. Pawl. do niebywałych rozmiarów, chociaż prócz Xenofonta i niedokończonych rozdziałów o Platonie dotychczas nic więcej w sobie nie mieści. Gomperz przeciwnie uporał się z Sokratesem i Sokratykami, Platonem i Akademią na 533, a z dopiskami i uwagami na 615 stronicach. Prawda, że Xenofontowi poświęcił nie 104 stron, jak prof. Pawl., lecz tylko 17 (str. 96—112)! Ta niewymierność u krakowskiego uczonego tem bardziej zastanawia, że na przedstawienie tak przedsokratesowej jak i sokratesowej filozofii i uczniów Sokratesa, wyjąwszy Xenofonta z Platonem, zaledwie 363 stron potrzebował w t. I. (str. 69—431); tymczasem Gomperz na samą filozofię przed Sokratesem cały t. I. o 413, względnie 478 stronicach zużył. Czysto zewnętrzne tedy względy wskazują, że ks. Pawl. w porównaniu z Gomp. bardziej się rozwiódł nad posokratesową filozofią, szczególnie xenofontową i pla-

tońską. Nie wchodząc w to, czy dorównał ks. Pawlicki, pomimo większej krótkości, przedstawieniu Gomperza filozofii przed Sokratesem, ograniczam się tylko do Xenofonta i Platona i chcę ich zestawić w dwojakiem oświetleniu dwóch znakomitych znawców.

Monografia o Xenofoncie, zawierająca trzy rozdziały: I. Żywot, II. Pisma i III. Filozofia, już przed dziesięciu laty została ogłoszona w »Przeglądzie polskim« (z r. 1891, str. 463—486 i z r. 1892, str. 47—94; 289—338); przedrukowana jest ona w niniejszym tomie Hist. filoz. grec. bez żadnej zmiany. Właściwie tylko rozdział trzeci o filozofii Xenofonta należy tutaj, a żywot jego i pisma inne prócz filozoficznych powinny były znacznemu uledz skróceniu, jako być może nawet ważniejsze w rozprawie monograficznej o Xenofoncie, ale w historyi filozofii z pewnością mniej istotne. Nie będę zatem omawiał dwóch pierwszych rozdziałów, zwłaszcza, że w swoim czasie po ukazaniu się ich w Przegl. pol. poczynił im wcale słuszne, a nieuwzględnione niestety, zarzuty dr. Heck (w Eosie, rocz. II. 1895, str. 212 i nast.), podnosząc przecenienie nadmierne Xenofonta przez ks. Pawl. i to nie tylko jako pisarza, ale i jako człowieka. Wspomnę tylko o jednym szczególe dziwnym, że wbrew protestom dra Ćwiklińskiego (Konstytucya Aten, str. 47, uw. 2) i Hecka ks. Pawl. ze stanowczością broni autorstwa Xenofonta Ateńskiej Politei, pomimo, że już w poprzednim wieku niezbicie udowodniono, iż ta broszura nie jest utworem Xenofonta. Przypuszczać z ks. Pawl., że ten rzekomy pamflet mógł Xenofont napisać w latach 378—374, znaczy tyle, co czynić go zdziecinniałym pod koniec życia stylistą. Tak nieporadnym bowiem i niewyrobionym językiem mógł się odznaczać li »najdawniejszy pomnik attyckiej prozy« wbrew zdaniu szanownego autora (str. 28). Najnowszego wydania Kalinki tego politycznego traktatu (zob. rec. w Eosie rocz. V, 1898/9, str. 78 i nast.) autor zdaje się nie zna, przynajmniej go nie przytacza, tekst Kirchhoffa uznając po dawnemu za najpoprawniejszy i najlepszy*).

Dla ks. Pawl. jest rzeczą pewną, że Xenofont nie był filozofem, że nie miał zmysłu filozoficznego, a może nie bardzo nawet sobie cenił filozofię (t. I, str. 377). Pomimo tego jednakże, iż jego nawskróś niefilozoficzna a szczerze praktyczna natura nie lubiła metafizyki i że nie miał pretensyi być filozofem teoretycznym w zwykłem znaczeniu słowa, zajmuje on — zdaniem autora — miejsce szerokie w dziejach filozofii jako pisarz źródłowy i jako moralista (por. str. 2, 101 i nast.). Zdawałoby się, że pisarz, któremu brak filozoficznych podstaw, który co więcej lekceważył zasady filozoficzne, powinien w historyi filozofii zajmować nie szerokie, lecz szczupłe i skromne miejsce. Co do tego, że jest pisarzem źródłowym, przytoczę trafne końcowe zdanie Gomperza w krótkim rozdziale o Xenofoncie (II, 112): »Alles in allem darf es als eine der zugleich heitersten und betrübsamsten Fügungen des in litterarischen Dingen waltenden Zufalls gelten, dass Schriften des wackeren Landjunkers, Reisläufers und Sportsmanns, des humorvollen und plastischen, aber keineswegs gedankenreichen Schilderers abenteuerlicher Erlebnisse und kriege-

*) Pierwsze arkusze dzieła ks. prof. Pawlickiego wydrukowane były już przed kilku laty, jak to widać choćby zaraz z uwagi na str. 1. (*Przyp. red.*).

rischer Begebenheiten für uns zu einer Quelle der Philosophie-Geschichte geworden sind«. Co się zaś tyczy jego znaczenia jako praktyka i moralisty, to warto się tej stronię postaci Xenofonta przypatrzeć z blizka.

Skoro już ks. Pawl. nazwał Xenofonta »figurą najzupełniej homeryczną« (str. 3), to posłuchajmy jego własnego opowiadania o sobie, zaczynającego się niewątpliwie po homerycku: Ἦν δέ τις ἐν τῇ στρατιᾷ Ξενοφῶν Ἀθηναῖος.. (Anab. III, 1, 4). Otrzymawszy od Proxenosa list, wzywający go do udziału w wyprawie Cyrusa, pobiegł do Sokratesa po radę, co ma czynić. Sokrates odesłał go do wyroczni delfickiej. Zamiast jednak zapytać się Apollina, czy ma się wyprawić do Cyrusa, czy nie, Xenofont zagadnął boga przebiegle, któremu z bogów ma złożyć ofiarę i do którego pomodlić się, by mógł cało i pomyślnie z wyprawy wrócić do domu. Za to podejście boga Sokrates go zganił, z czem się Xenofont wcale nie tai, owszem, jak gdyby nawet chełpi, że mimo nagany Sokratesa udało mu się Apollina zażyć z mańki. Pytam się teraz, dlaczego Sokrates, który zawsze zasięgał rady swego dajmonion nie tylko we własnych sprawach ważniejszych, ale i w sprawach swych towarzyszy (Memor. I, 1, 4: Καὶ πολλοῖς τῶν ξυνόντων προηγόρευε τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ δαιμονίου προσημαίνοντος...), w tym wypadku odprawił Xenofonta i wskazał mu Apollina delfickiego? Chyba widoczna w tem ironia t. zw. Sokratesowa, gdyż miał do czynienia tutaj z człowiekiem, któremu obcą była duchowość czysta w pojęciu bóstwa, nie potrzebującego niczego (Sokrates w Memor. I. 6, 10: ἐγὼ δὲ νομίζω τὸ μὲν μηδενὸς δέεσθαι θεῖον εἶναι..), a więc i ofiar, i przemawiającego nie tyle głosem wyroczni, ile tajemną mową ducha we wnętrzu ludzkiem. Monoteistą nazywa Xenofonta prof. Pawl. (str. 92), ale ten monoteizm jego dalekim był od monoteizmu mistrza, przybranym tylko, i nie wypływał istotnie z organizacyi jego umysłu. Raczej zgodzić się trzeba na sąd Gomperza (str. 110): »Der Standpunkt, den Xenophon den göttlichen Gewalten gegenüber einnimmt, ist ganz und gar jener des Do, ut des«.

Na takim religijnym podkładzie mógł się rozwinąć charakter wprawdzie etniczny, lecz nie etyczny. Gomperz mówi o sztuce przemilczania u Xenofonta, która zawiodła go snadnie do wprowadzania w błąd czytelnika, najbardziej w Anabazie. Nie pozbył się Xenofont w tym względzie swej filolakońskiej natury, której Perykles przeciwstawiał ateńską, więcej dowierzającą osobistej dzielności, aniżeli przewrotnym fortelom (Tucyd. II, 39: πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ..). Gomperz widzi w nim nadmiar giętkości umysłu i smaku, stąd brak stałego i opornego gruntu, którego nie dostaje zarówno jego myślom i przedstawieniu rzeczy, jak woli i działaniu. Dla ks. Pawl. przeciwnie jest on »w całem znaczeniu piękny i dobry, καλὸς κἀγαθός. Wierny(!) naśladowca mistrza, pokazał w swej osobie,jak przez filozofię (? wszakże zdaniem samego autora Xenofont nie miał zmysłu filozoficznego) zostać można doskonałym (!?) obywatelem« (str. 104). Nakoniec pisma »rycerza ateńskiego« podaje autor za wzór narodom, »przeważnie na roli powołanym do pełnienia cnót społecznych«. Nie przeczę, że w historyi kultury greckiej może Xenofont znaczne zajmować stanowisko, jak w dziejach polskiej cywilizacyi pokrewny mu moralista Rej lub żołnierz i pamiętnikarz Pasek. Ale w dziedzinie filozofii nikt chyba ani Rejowi ani Paskowi wielkiego miejsca nie przyzna.

Także Xenofont nie ma do tego prawa. Najnowsze dzieło Joëla (Der echte und der Xenophontische Sokrates, t. I. z r. 1893, t. II. z r. 1901, wyd. w Berlinie) zostało całkiem nieuwzględnione*).

Przechodzę do Platona. Rozdziały dotychczasowe w obszernem opowiadaniu ks. dra Pawl nagłówki noszą następujące: 1. Żywot, 2. Akademia, 3. Sprawy publiczne i domowe, 4. Pisma, 5. Teorya Miłości, 6. Psychologia, 7. Dialektyka (niedokończ.). Godną uwagi jest szczególnie obrona tak filozofii platońskiej, jak wogóle uczoności greckiej przed wpływem egipskim. Opierając się na badaniach Wilamowitza-Moellendorffa, Usenera i Dielsa, Akademię uważa ks. Pawl. za bractwo religijne. Epokę powątpiewań o autentyczności większej części pism Platona uznaje za skończoną, zadaje sobie pytanie: czy Platon w ogóle coś napisał za życia mistrza? i odpowiada, że najwcześniejszy podług tradycyi starożytnej i badań Usenera dyalog »Fedros« napisał Platon przed śmiercią Sokratesa. Przeciwnie Gomperz żadnego dyalogu Platona za życia Sokratesa dopuścić nie chce. Natomiast w zasadniczym poglądzie na ewolucyę pojęć filozoficznych Platona zgadza się ks. Pawl. z Gomperzem, że o jakimś platońskim systemie mowy niema (por. słowa z przedmowy Gomperza: die Herausschälung eines platonischen Systems aus den Schriften des Philosophen unthunlich... Pawl. str. 276: jego poglądy dialektyczne, psychologiczne, etyczne i socyalne nie we wszystkich epokach jego życia pozostały te same. .). Muszę atoli wystąpić przeciw zapatrywaniu, które za Wilamowitzem powtarza ks. Pawl., jakoby nazwy: filozof i filozofia rozpowszechnili Sokrates i jego uczniowie w przeciwieństwie do nauczycieli mądrości czyli sofistów (str. 281). Prędzej przypuścić można z wszelkim pozorem prawdopodobieństwa, że te wyrazy: φιλόσοφος i φιλοσοφία, jak tyle innych złożonych z φίλος, utworzyli lub za przewodem Heraklita, Hippokratesa i t. p. spopularyzowali sofiści (Herakl. fr. 35 wyd. Dielsa: χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἵστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι. Hippokr. περὶ ἀρχ. ἰητρ. 20: τείνει δὲ αὐτοῖς ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς ἢ ἄλλοι οἱ περὶ φύσιος γεγράφασιν), jako oznaczające dopiero poszukiwanie mądrości przez miłośników mądrości, w przeciwstawieniu do już rzekomo zdobytej mądrości (σοφία) pitagorejskiej. Stąd hipoteza, do której się ks. Pawl. przyznaje (I, 48 i II, 281), jakoby Pitagoras pierwszy nazwał się filozofem, upada jako wręcz niemożliwa.

Gomperz »Fedrosa«, od którego za życia Sokratesa poczyna zawód pisarski Platona ks. Pawl., odnosi do późniejszej epoki, kiedy to Platon się wyrzekł czystego Sokratyzmu (str. 333); odwrotnie te dyalogi, które tamten uczony mieni najwcześniejszymi (Hippias mniejszy, Laches, Charmides), ks. Pawl. uważa za późniejsze od »Fedrosa«. Wyznaję z szczerą radością, że twierdzenie w »Fedrosie«: poezya rozsądna zawsze znikała wobec pieśni w szale poczętej, zaopatrzone dopiskiem ks. Pawl.: To głębokie i prawdziwe! (str. 285), nie zdaje mi się bynajmniej być »Platons Absage an den reinen Sokratismus, an den ausschliesslichen Cultus der verstandesmässigen Nüchternheit« właśnie dlatego, że rozsądkowej trzeźwości wcale nie poczytuję z Gomperzem za wyraz czystego Sokratyzmu. Młodzieńczy zapał i boski szał, przepełniające ten

*) Zob. przyp. na str. 184 *(Przyp. red)*.

dyalog, mem zdaniem doskonale licują z entuzyastyczną postacią mistrza Platona. Niechaj mi wolno będzie użyć w tem miejscu ulubionego zwrotu Wilamowitza o »wyzwalających słowach«, jakie wygłosił ks. Pawl. w tem zdaniu: »W Atenach, gdzie od czasów Pizystrata pielęgnowano literaturę orfeuszową, spotykamy się z formą podwójną tej nauki, jedną o grubych, zmysłowych rysach, z której Platon się śmieje a stroi żarty rubaszne Arystofanes, drugą idealną, przywiezioną z Włoch południowych i Sycylii, którą Platon z młodzieńczym zapałem przerobił wedle pojęć swego mistrza i przeczuć własnego geniuszu w micie Fedrosa« (str. 291 i nast.). Dawniej broniłem i świeżo bronię w nieogłoszonej dotąd rozprawie zasadniczej różnicy między orfiką we właściwem tego słowa znaczeniu a bakchiką; cieszę się tedy wielce, że niezależnie od ks. Pawl. — i od Platona — doszedłem do tego samego z nim rezultatu. Na jedno tylko nie mogę przystać, iżby misterye orfeuszowe doznały uszlachetnienia w tradycyach kultu apollinowego i przez pracę duchową reformy pitagorejskiej, jak utrzymuje ks. Pawl., sam zresztą zbijający się w dalszych słowach: »nie znajdujemy w Fedrosie nic tak wyłącznie pitagorejskiego, coby nie dało się odszukać w poezyi orfeuszowej, w Empedoklesie i Pindarze« (str. 293). Podobnie Gomperz nie umie sobie wystawić orfików bez moralnego wpływu religii apollinowej i delfickiego kultu (str. 329).

Pozwolę sobie z kolei zauważyć, że pewnik kosmologiczny platońskiej psychologii w »Fedrosie«, iż nie można natury duszy zrozumieć, nie poznawszy wszechświata, nazwany przez ks. Pawl. twierdzeniem głębokiem i rzeczywiście pochodzącem od Sokratesa (str. 307), już przed nim był wyznawany przez postępowych lekarzy i sofistów odnośnie do ciała (por. Fedr. 270 c: ψυχῆς οὖν φύσιν ἀξίως λόγου κατανοῆσαι οἴει δυνατὸν εἶναι ἄνευ τῆς τοῦ ὅλου φύσεως; Hippokr. π. ἀρ. ἰητρ. 20: Λέγουσι δέ τινες ἰητροὶ καὶ σοφισταί, ὡς οὐκ εἴη δυνατὸς ἰητρικὴν εἰδέναι ὅστις μὴ οἶδεν, ὅ τί ἐστιν ἄνθρωπος καὶ ὅπως ἐγένετο πρῶτον καὶ ὁπόθεν συνεπάγη ἐξ ἀρχῆς... τείνει δὲ αὐτοῖς ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην itd., jak wyżej). Po »Fedrosie» rozbiera autor »Lizysa« i »Biesiadę». Odwrotnie Gomperz uważa »Biesiadę« za wcześniejszą od »Fedrosa«, ponieważ nauka o ideach zaledwie się w niej wynurza, natomiast w »Fedrosie« znacznie więcej zajmuje miejsca. Także i Lutosławski, z którym polemizuje ks. Pawl. (str. 355), dowodzi, że u Platona poczucie własnej siły jest większe w »Fedonie« i »Fedrosie«, niżeli w »Biesiadzie«. Ks. Pawl. nie znając jeszcze drugiego tomu »Griech. Denker« Gomperza, gromi Lutosł. za to (str. 363), że do zwolenników pierwszeństwa »Biesiady« przed »Fedrosem« zalicza tego znakomitego profesora. Przypadek psotnik, że Gomperz właśnie oświadczył się we wspomnianem dziele stanowczo za pierwszeństwem »Symposion« przed »Fedrosem«, wypłatał ks. Pawl. z pewnością najmniej spodziewanego figla. Mimo to jednak ks. Pawl. ze swojem datowaniem wcześniejszem »Fedrosa" może mieć słuszność, ponieważ Platon prawdopodobnie za młodu był więcej niepohamowanym w zapale, a wstrzemięźliwszym później, gdy pisał »Symposion«.

Bardzo doniosłą upatruje różnicę ks. Pawl. między początkiem duszy w »Fedrosie« a »Tymeuszu«. Platon wierzył w preegzystencyę dusz, lecz w »Fedrosie« tylko jest mowa szczegółowo o grzechu pierworodnym i jego skutkach nieszczęsnych. W późniejszych pismach zmodyfikował Platon ów

dogmat o tyle, że odkupienie za winę, popełnioną w dawniejszem życiu, za grzech przedwieczny, znachodzi w miłości filozofii i cnoty. W »Tymeuszu« na przykład dusze już nie wstępują do ciała dla odcierpienia kary, lecz muszą zaludniać ziemię, bo tego wymaga piękność wszechświata. Ziemia zatem — powiada ks. Pawl. najtrafniej (str. 381) — nie jest dla duszy miejscem wygnania, ani ciało nie jest więzieniem, dopóki ona wiernie wypełnia swą misyę. Ale czy tylko to ograniczenie dogmatu o grzechu pierworodnym przez dogmat o odkupieniu nie jest właśnie istotą orfiki, z którą pitagoreizm zerwał, surowo twierdząc, że ciało jest grobem duszy. Dla mnie przynajmniej jest rzeczą pewną, że Platon utrzymując przez usta Sokratesa w »Filebie« (35 c), iż w ciele niema żadnej żądzy, jakoteż w »Tymeuszu« odstrychnął się od tradycyi pitagorejskiej; natomiast przyznał się do orfickich wierzeń, dla których σῶμα nie było równe σῆμα, lecz σῶσμα. Przeciwnie narzekając w »Fedonie«, że ciało jest źródłem wszystkich żądz i t. p., zawrócił ponownie do pitagorejskich pojęć. Albowiem znane zdanie w »Fedonie« (62 b): Ὁ μὲν οὖν ἐν ἀπορρήτοις λεγόμενος περὶ αὐτῶν λόγος, ὡς ἔν τινι φρουρᾷ ἐσμεν οἱ ἄνθρωποι καὶ οὐ δεῖ δὴ ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδ' ἀποδιδράσκειν, μέγας τέ τίς μοι φαίνεται καὶ οὐ ῥᾴδιος διιδεῖν — wcale nie tak oczywiście, jak sądzi ks. Pawl (str. 408), pochodzi z tajemnic orfeuszowych. Raczej mowa tam o misteryach pitagorejskich (μυστήρια ἀπόρρητα, zob. Jambl. Protr. ed. Pistelli p. 8, 8. 105, 1. 106, 7. 16. 111, 23), dla których ciało było więzieniem lub grobem duszy. Platon w »Fedonie« o misteryach orfickich nic nie wspomina, gdyż słynne zdanie: ναρθηκοφόροι μὲν πολλοί, βάκχοι δέ τε παῦροι (69 c) wyjęte jest nie »z poezyi orficznych«, jak ks. Pawl. objaśnia za Olimpiodorem (str. 414), lecz z eleuzyjskich i dyonizyjskich misteryów. Gomperz radzi sobie w ten sposób, że przez kontaminacyę prawi o »orphisch-pythagoreïsche Sinnesart«, która opanowała kompletnie twórcę »Fedona« (str. 349).

Na tem kończąc swe sprawozdanie, muszę nadmienić, że jestem gorącym wielbicielem Hist. filoz. grec. ks. dra Pawlickiego. Ogromne umiłowanie przedmiotu przebija z jego dzieła, a czytać je można z umysłową rozkoszą dla wytchnienia. Tak jasnym i przystępnym jest wykład pomimo gruntownej naukowości. Gomperz pisze misfrzowsko stylizowanym językiem i sztucznem jego władaniem czaruje, ks. Pawl. przedziwną naturalnością wysłowienia podbija. Wobec tego przeboleć można niektóre błędy drukarskie i gramatyczne usterki u ks. Pawl., n. p. wybrednim żądaniom (str. 21), bezprawiów (str. 26), drachmów (str. 30), jezdeckiej sztuki (str. 38, 39, 40), nabraliśmy przekonanie (str 40), cieszono się z przegrany (str. 47), panię domu (str. 72), w same południe, na skalistem bojsku (str. 74), nie gadał niesłychane niedorzeczności (str. 94), przez same rozłączenie (str. 95), wspomniemy (str. 109), nabywać ową wprawę dialektyczną (str. 117), o nim (o Etnie, str. 145), dla jednego Etny (str. 146), nie wypadało panowanie... robić zależnem (str. 192), sekcyi platońskiej (zam. sekcie, str. 224), tej przegrany (str. 271), himn (str. 297), nie dosyć dokładnie oddaje myśli swojej (str. 306), φύσει οἴκειον, ἀφαιρῆται i ἀψαίρηται (zam. οἰκεῖον i ἀφαίρηται, str. 327), powróciwszy do nieba... człowiekowi zagraża (str. 360), przerobą platońskiej teoryi (str. 367), tkwianie

(dwukrotnie, str. 385), przegrywka, uduchowniona (str. 461), oznaczali (podm. wyrazy, str. 473).

Lwów. *Stanisław Schneider.*

Diels Hermann, Die Fragmente der Vorsokratiker griechisch und deutsch. Berlin 1903, str. X + 602.

Diels należy i pod tym względem do wyjątkowych uczonych, że obietnice spełnia z szybkością, wartą podziwu. Zdawało się, że zapowiedziane wydanie wszystkich przedsokratesowych filozofów jest rozłożone na długie lata, tymczasem po osobnych wydaniach Parmenidesa i Heraklita (w latach 1897 i 1901) nagle w bieżącym roku obdarzył Diels świat uczący się i uczony pozostałościami po wszystkich myślicielach przed Sokratesem. Zbiór ten olbrzymi fragmentów, zaopatrzony w materyał biograficzny i doksograficzny, obejmuje 65 rozdziałów i spadek po tyluż filozofach. Dodatek mieści: I. Kosmologiczną poezyę szóstego wieku (Orfeusz, Muzajos, Epimenides). II. Astrologiczną poezyę (Fokos, Kleostratos). III. Kosmologiczną prozę (Ferecydes z Syros, Teagenes, Akuzylaos). IV. Starszą sofistykę (Protagoras, Xeniades, Gorgias, Prodykos, Trazymachos, Hippias, sofista Antyfont, Krytyas, Anonymus Iamblichi, Anonymi Dialexeis). Zamyka wydawnictwo spis imion w liczbie przeszło półpiętej setki. Przyrzeka zaś w nie nazbyt dalekiej przyszłości Diels dopełniający zeszyt ze spisem rzeczy, wyrazów i miejsc, by podnieść jeszcze pożytek i naukową wartość tej księgi podręcznej.

Z poetów-filozofów, wydanych przez Dielsa w r. 1901 (Poetarum philosophorum fragmenta w zbiorowem wydawnictwie Poetarum graecorum fragmenta), weszli do niniejszego dzieła: Tales, Xenofanes, Parmenides (obecnie trzeci raz Diels go wydał) i Empedokles. Z poetów, pominiętych uprzednio w zbiorze poetów-filozofów, jako myśliciele zostali uwzględnieni szczególnie Epicharm, Ion z Chios, Pitagoryści w średniej komedyi i t. p. Osobna wdzięczność należy się Dielsowi za umieszczenie, chociaż w dodatku, najstarszych resztek poezyi orfickiej oraz kosmologicznej poezyi i prozy. Wprawdzie Diels nie uznaje starszeństwa orfiki w porównaniu z najstarszą filozofią grecką, odnosi bowiem początki orfiki do Aten i do szóstego wieku, to jednak jego konserwatywny sposób widzenia, uchylający wpływ literatury orfickiej na starszych myślicieli helleńskich, nie da się dłużej utrzymać. Na ten niedostatek w zapatrywaniu Dielsa i niedocenianie wpływu orfiki na Heraklita, Xenofanesa i Empedoklesa zwróciłem dawniej uwagę w recenzyach z jego wydania poetów-filozofów i Heraklita (Eos VII, 167—172). Gdyby nie uprzedzenie, każące powstanie orfiki utożsamiać z fałszerstwem Onomakrytosa, godziłoby się resztki kosmologii orfickiej, jeżeli nie przed Talesem i całą szkołą fizyków staro-jońskich, przynajmniej kłaść przed Heraklitem tudzież szkołą pitagorejską i eleacką. Gomperz w swem znanem dziele o tyle jest więcej postępowy, że załatwiwszy się w pierwszym rozdziale z staro-jońskimi filozofami przyrody (Griech. Denker I, 36—65), zaraz w rozdziale drugim przystąpił do omówienia nauk orfickich o tworzeniu się świata (65—81). Ale

i tym kącikiem u końca może na razie orfika się zadowolić, pewna, że jej naczelne miejsce w pochodzie myśli helleńskiej z czasem nie minie, owszem przyznanem być musi.

W drodze męczeńskiej, jak się wyraża w przedmowie, przy układaniu tej książki z powodu braku porządnych wydań Plutarcha, Galena, Klemensa, Dyogenesa, Euzebiusa, Stobajosa i in., dopomagali Dielsowi przyjaciele. I tak pomocnym był Wilamowitz przy rewizyi fragmentów, które Blass powyśledzał w roz. 20 Protreptyka Iamblichosa i przypisał sofiście Antyfontowi. Wilamowitz już dawniej (Aristot. u. Athen I, 174) zakwestyonował autorstwo Antyfontowe tych wyimków, jakkolwiek prawdziwie się ucieszył odkryciem większych ustępów tej sofistycznej prozy. Jednakowoż zmyliło go podobieństwo między zasadą, głoszoną przez owego sofistę: φῦναι μὲν πρῶτον δεῖν... αὐτίκα δεῖ νέον τε ἄρξασθαι... ταύτην δὲ (ἀρετὴν) οὐχ οἷον τε οὔτε ὀψὲ ἀρξαμένῳ οὔτε ὀλιγοχρονίως ἐπὶ τέλος ἀγαγεῖν... (u Dielsa c. 82, p. 577), a przypisanem Protagorasowi twierdzeniem: φύσεως καὶ ἀσκήσεως διδασκαλία δεῖται.. ἀπὸ νεότητος δὲ ἀρξαμένους δεῖ μανθάνειν (tamże c. 74, p. 519). To wystarczyło zapewne Dielsowi do przypuszczenia, że autorem tych sofistycznych wyjątków jest Protagoras albo Demokryt (c. 82, p. 577: Der Verf. ist noch nicht ermittelt; dem Inhalte nach stehen noch die Abderiten Protagoras und Demokrit am nächsten. Por. Demokr. fr. 183 i 242 u Dielsa: χρόνος γὰρ οὐ διδάσκει φρονεῖν, ἀλλ' ὡραίη τροφὴ καὶ φύσις. — πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ γίνονται ἢ ἀπὸ φύσιος). Wykazałem gdzieindziej, że teza powyższa, Protagorasowi przyznana, jest raczej dewizą tych, których zwalczał. Zamiast φύσις podstawił bowiem Protagoras τέχνη, a ἐπιμέλεια albo μελέτη zamiast ἄσκησις, chwalił zaś Ateńczyków za to, że cnotę οὐ φύσει ἡγοῦνται οὐδ' ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου, ἀλλὰ διδακτόν τε καὶ ἐξ ἐπιμελείας παραγίγνεσθαι ᾧ ἂν παραγίγνηται (Plat. Protag. 323 C. Zob. Protag. fr. 10 u Dielsa: Π. ἔλεγε μηδὲν εἶναι μήτε τέχνην ἄνευ μελέτης μήτε μελέτην ἄνευ τέχνης. Do przykazania w Nomos Hippokratesa: πρῶτον μὲν οὖν πάντων δεῖ φύσιος· φύσιος γὰρ ἀντιπρασσούσης κενεὰ πάντα, φύσιος δὲ εἰς τὸ ἄριστον ὁδηγεούσης διδασκαλίη τέχνης γίνεται, byłby zatem z pewnością Protagoras się nie przyznał; natomiast byłby uznał za swoje μάθησις καὶ μελέτη ὀρθή i ὀρθὴ παιδαγωγία, polegające na przekonaniu, że τὸ παρὰ φύσιν τῷ πόνῳ τῶν κατὰ φύσιν ἐγένετο κρεῖττον (Plut. π. π. ἀγ. roz. 4). Na pojęcie zaś φύσις jako jakiegoś αὐτόματον, przypadkowego daru szczęścia, u bezimienego sofisty (c. 82, fr. 1 u Dielsa: φῦναι μὲν πρῶτον δεῖν, καὶ τοῦτο μὲν τῇ τύχῃ ἀποδεδόσθαι...), nie byłby nigdy przystał Demokryt, u którego ἡ φύσις καὶ ἡ διδαχή = φύσις αὐτάρκης jako trwały nabytek jest przeciwstawiona niestałym darom losu (por. fr. 33 i 176: ἡ φύσις καὶ ἡ διδαχὴ παραπλήσιόν ἐστι. καὶ γὰρ ἡ διδαχὴ μεταρυσμοῖ τὸν ἄνθρωπον, μεταρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιεῖ. — τύχη μεγαλόδωρος, ἀλλ' ἀβέβαιος, φύσις δὲ αὐτάρκης...).

Niemożliwem jest tedy autorstwo, ani Protagorasa ani też Demokryta, utworu, w którym zrobione było ustępstwo na rzecz poglądu, według którego ślepy przypadek (τύχη) i nieświadome siły przyrody (φύσις, αὐτόματον) rządzą światem, gdyż przeciw takiemu to poglądowi właśnie zarówno Demokryt jak Protagoras założyli veto w imię rozumnej prawidłowości (zob. Diels: Doxogr. gr. 321: Παρμενίδης καὶ Δημόκριτος πάντα κατὰ ἀνάγκην... Λεύκιππος πάντα κατ' ἀνάγκην.. λέγει γὰρ ἐν τῷ Περὶ νοῦ · οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου καὶ ὑπ' ἀνάγκης. Por. protagorejski traktat Περὶ

τέχνης roz. 2: τὸ μὲν γὰρ αὐτόματον.., οὐδὲν φαίνεται ἐὸν ἐλεγχόμενον· πᾶν γὰρ τὸ γινόμενον διά τι εὑρίσκοιτ' ἂν γινόμενον..). Bardzo możliwem przeciwnie, a nawet wbrew protestowi Dielsa i Wilamowitza więcej niż prawdopodobnem jest autorstwo sofisty Antyfonta, któremu Blass odkryte przez siebie resztki nie bez podstawy przypisał. Wiemy n. p., że Antyfont posługiwał się wyrażeniem ἐπιθύμημα (Antyf. fr. 110 u Dielsa). Wyraz ten znachodzimy w anonimowych fragmentach w następującym zwrocie rzeczowym: συνήθεια πονηρῶν λόγων τε καὶ ἐπιθυμημάτων (fr. 5 u Dielsa) i osobowym: ἐπιθυμητὴν γενέσθαι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν (tamże fr. 1). Nowotwór zatem, być może ukuty przez Antyfonta i przedrzeźniany przez Protagorejczyków (Π. τέχ. roz. 1: οὐκέτι συνέσιος δοκεῖ ἐπιθύμημά τε καὶ ἔργον εἶναι...), napotykamy w wyimkach Blassa dwukrotnie zastosowany z lubością, dlaczegożby nie przez samego sofistę Antyfonta? To jeden moment, przemawiający za jego autorstwem. Nie poruszając tutaj rzeczowych względów, przytoczę jeszcze drugi szczegół formalny. Sofista Antyfont rozmiłowany był w tworzeniu wyrazów złożonych. Między innymi używać miał compositum φιλοχρηματεῖν (Antyf. fr. 103). Słowo to jest użyte w fr. 4 obok φιλοψυχεῖν i φιλοψυχία (fr. 5), których powstanie Wilamowitz odnosi do wieku piątego (Es [φιλοψυχεῖν] ist vor Euripides nicht nachgewiesen, φιλοψυχία bei Herodot. Bekanntlich hat die Sophistenzeit erst die Masse dieser Composita mit φίλος erzeugt. Die Textgesch. d. griech. Lyriker w Abh. d. königl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen. Philol.-hist. Cl. Berlin 1901, str. 115). Czemużbyśmy nie mogli wierzyć, że mamy przed sobą urywki z »Prawdy« sofisty Antyfonta i że w tej »Prawdzie«, oprócz poświadczonego φιλοχρηματεῖν, użyte były wyrazy φιλοψυχεῖν i φιλοψυχία, jeżeli nie po raz pierwszy, to jeden z pierwszych z pewnością? Pokąd berlińscy mistrze naszej nauki, Wilamowitz i Diels, nie przytoczą ważniejszej racyi i argumentów, dopóty niechaj nam wolno będzie pozostać przy zdaniu Blassa i własnem, że nie kto inny, jak tylko sofista Antyfont, jest tych fragmentów autorem.

Z tekstem samym wydawca nie miał zbyt wielkich trudności, trzymał się bowiem wiernie edycyi Pistellego Iamblichi Protrepticus, p. 95, 13 — 104, 14), poczyniwszy jedynie tu i ówdzie nieznaczne i nieliczne poprawki. Inaczej ma się rzecz z Dialexeis, przy których emendowaniu dość częstem Wilamowitz szedł ręka w rękę z Dielsem. Jedną tylko przywiodę poprawkę, mojem zdaniem zbyteczną, owszem zacierającą znamienne wyrażenie się nieznanego pisarza. Ustęp końcowy rozpoczyna się tak w rękopisach: Μέγιστον δὲ καὶ κάλλιστον ἐξεύρημα εὕρηται ἐς τὸν βίον, μνάμα, καὶ ἐς πάντα χρήσιμον, ἐς φιλοσοφίαν τε καὶ σοφίαν. Wydawcy podobało się ἐς τὸν βίον przestawić na sam koniec, dowolnie przyjąć σοφία, a φιλοσοφίαν wyrzucić z tekstu, który w ten sposób zrekonstruowany wygląda, jak następuje: μέγιστον δὲ καὶ κάλλιστον ἐξεύρημα εὕρηται μνάμα καὶ ἐς πάντα χρήσιμον, ἐς τὰν σοφίαν τε καὶ ἐς τὸν βίον. Nasamprzód nie pojmuję, dlaczego Diels filozofię wyeliminował z tekstu, pomimo, że zdaniem jego Heraklit już znał lub nawet stworzył wyraz φιλόσοφος (wstęp do wyd. Herakl. str. X), a na samym początku Dialexeis czytamy o οἱ φιλοσοφοῦντες. Potem nie wiem, na jakiej zasadzie Diels odrywa σοφίαν od życia. Wszakże σοφία oznacza po dawnemu, po pitagorejsku i po stoicku później, praktyczną mądrość w życiu i przez życie zdobytą (por. Plut. Temist. 2: τὴν τότε καλουμένην σοφίαν, οὖσαν δὲ δεινότητα πολιτικὴν καὶ δραστήριον σύν-

εσιν... Diels: Dox. gr. p. 273: Οἱ μὲν Στωικοὶ ἔφασαν τὴν μὲν σοφίαν εἶναι θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπιστήμην, τὴν δὲ φιλοσοφίαν ἄσκησιν ἐπιτηδείου τέχνης...), natomiast umiłowanie i poszukiwanie nowej mądrości przez sofistów nazywa się filozofią (Plut. Temist. tamże: ἣν [τὴν τότε καλουμένην σοφίαν] οἱ μετὰ ταῦτα δικανικαῖς μίξαντες τέχναις καὶ μεταγαγόντες ἀπὸ τῶν πράξεων τὴν ἄσκησιν ἐπὶ τοὺς λόγους σοφισταὶ προσηγορεύοντο Por. Hippokr. Π. ἀρ. ἰητρ. 20: τείνει δὲ αὐτοῖς ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς ἢ ἄλλοι οἳ περὶ φύσιος γεγράφασιν. Nazwałem przytoczone powyżej wysłowienie autora Dialexeis znamiennem, gdyż w niem odzwierciedlił się dwulity charakter: zwolennika metody sofistycznej i Pitagorejczyka, nie z góry a priori, lecz w ostatecznych zamiarach i celu, a posteriori. Ta dwoistość przebija się zresztą w całym jego utworze. Słusznie nazwał go Valckenaer pierwszy sofistą, chociaż poprzednio zaliczył go między Pitagorejczyków. U niego mądrość nie kłóci się z filozofią, lecz jest jej następstwem, rezultatem, wypływem; stąd ἐς φιλοσοφίαν τε καὶ σοφίαν, a nie odwrotnie. Diels go nazywa anonimowym sofistą i niczem więcej. Zgoda, lecz z zastrzeżeniem, że Sokrates tą samą posługujący się sofistyczną i protagorejską metodą, był także tylko sofistą (por. Laer. Dyog. IX, 8, 53 o Protagorasie: οὗτος καὶ τὸ Σωκρατικὸν εἶδος τῶν λόγων πρῶτος ἐκίνησεν. Cic. ad. Att. II, 3, 3: Σωκρατικῶς εἰς ἑκάτερον).

W takim atoli razie co począć z wyznaniem bezimiennego twórcy tych Dialexeis: Μύστας εἰμί jako nauczyciela wobec τοὶ ἑξῆς καθήμενοι jako uczniów? Mamy tu do czynienia zdaniem Dielsa z skryptami wykładów szkolnych (Niederschrift der Schulvorträge). Dobrze, atoli czy te wykłady miewał jakiś sofista-mistyk w szkole sofistów, czy raczej wtajemniczony w misterye Pitagorejczyk w szkole pitagorejskiej? Nam się ta druga alternatywa prawdopodobniejszą wydaje. Już sam dyalekt dorycki wskazuje, że to jest utwór pitagorejski; wiadomo bowiem, że w tem narzeczu pisali Pitagorejczycy swe dzieła. Co do chwili powstania tych wykładów, to Diels je odnosi do czasu po wojnie peloponeskiej około r. 400, opierając się na tych słowach: ἔν τε τῷ πολέμῳ (καὶ τὰ νεώτατα πρῶτον ἐρῶ) ἁ τῶν Λακεδαιμονίων νίκα, ἂν ἐνίκων Ἀθηναίως καὶ τὼς συμμάχως, Λακεδαιμονίοις μὲν ἀγαθόν, Ἀθηναίοις δὲ καὶ τοῖς συμμάχοις κακόν... Muszę jednak odwołać się do datowania własnego, podług którego to „najświeższe zwycięstwo“ tyczy się zakończenia t. zw. pierwszej wojny peloponeskiej (460—445) pokojem trzydziestoletnim w r. 445, zawartym pod tym warunkiem, że Ateńczycy zwrócą Spartanom zabrane im posiadłości (Tucyd. I, 115. Zob. moją rozpr. p. t. Czy mądrości i cnoty można nauczyć? w Rozpr. Wydz. filol. Ak. Um. w Krakowie, t. XXVI, str. 11). Po r. 404 interes Ateńczyków i sprzymierzeńców już dawno przestał być identycznym. Tylko piszący na długo przed rozpoczęciem właściwej wojny peloponeskiej mógł utożsamić po dwakroć z niezachwianą pewnością pożytek Ateńczyków z korzyścią sprzymierzeńców W tem ważność Dialexeis, że są najstarszym w literaturze zabytkiem prozy greckiej z połowy w. V. przed Chrystusem

Notuję w końcu, że do roz. 80 i 81 o Antyfoncie (sofiście) i Krytyasu współpracownikiem Dielsa był H. Schoene, do tegoż roz. 81 o poetycznych i prozaicznych fragmentach Krytyasa H. Graeven, do roz. 51 o fragmentach Dyogenesa z Apolonii K. Kalbfleisch, a po największej części do artykułów z Seneki Nat. quaest. A. Gercke. Podręcznik Dielsa wytrąci z dłoni po-

czątkujących filologów i filozofów, dla których w pierwszym rzędzie jest przeznaczony, niekrytyczne i niepraktyczne dzieło Mullacha: Fragmenta philos. graec. Cieszyć się zatem trzeba, że gigantyczny zamiar, powzięty przed dwudziestu latami, udało się znakomitemu badaczowi nareszcie przywieść do skutku i w podziwienia godny, wspaniały czyn zamienić.

Lwów. *St. Schneider.*

Kulty chtoniczne.

(Z powodu książki p. t. »Eleusinia. De quelques problèmes relatifs aux Mystères d' Eleusis par le Comte Goblet d' Alviella. Paris 1903«).

Do tajemnic, powszechnie dzisiaj już znanych, zaliczyć można ten fakt, że porównawcze językoznawstwo zawiodło nadzieje, w niem pokładane, co do wytłumaczenia początków kultury indoeuropejskiej. Odkrycia archeologiczne rozstrzygnąć miały następnie kwestyę pierwszej cywilizacyi. Cóż z tego jednak, gdy na podstawie wykopalisk nie wiemy nawet, gdzie szukać prasiedziby aryjskiej, czy mianowicie Aryowie wyszli z Mezopotamii, czy ze Skandynawii lub z nadbałtyckich okolic? Wszakże dopiero co konserwator wiedeński, dr. Mateusz Much[1]), usiłował wykazać na mocy śladów kultury kamiennej, że na zachodniem wybrzeżu Bałtyku szukać należy ojczyzny Indów, Greków, Persów, Słowian, Celtów, Germanów i t. p. Może t. zw. folklor czy ludoznawstwo porównawcze, któremu teraz obok zdobyczy archeologicznych z zapałem oddają się Anglicy, Francuzi, Niemcy i Amerykanie, będzie szczęśliwszy i potrafi odnaleźć nić zatraconą przerwanej tradycyi i cywilizacyi ludzkości.

Folklorystyczne badania utorowały sobie drogę do studyów nad mitologią i wierzeniami greckiemi. Zwłaszcza zwróciły się w stronę bóstw podziemnych i kultów chtonicznych, całą dziedzinę bóstw uranicznych pozostawiając na boku. I tak n. p. Rohde w swem znakomitem dziele »Psyche« z animistycznej czci dla zmarłych i chtonicznego kultu Dyonizosa wywiódł pojęcie o nieśmiertelności duszy. Wiadomo, z jakim nakładem pracy i erudycyi autor »Psyche« wyświetlił, że wprawianie w szał boski i bezpośrednią styczność człowieka z bóstwem przez muzykę i taniec jest właściwością ludów pierwotnych. Analogie do kultu Dyonizosa i upojeń bakchickich odkrył Rohde na Wschodzie w oszołomieniach haszyszem, u sybiryjskich Szamanów, u Indyan Ameryki północnej i t. d. Natomiast obszedł się z misteryami eleuzyjskiemi po macoszemu, odmówił im większej umoralniającej wartości i zaprzeczył, jakoby między kultem Dyonizosa a Demetery zachodził jakiś wewnętrzny związek.

Kult Demetery wysuwa się jednak dzisiaj na samo czoło mitologicznych dociekań. Otto Kern[2]) chciałby z niego zrobić ośrodek przyszłej nauki o bogach greckich i przeciwstawić misterye Demetery w Eleuzys religii Zeusa,

---

[1]) Die Heimat der Indogermanen. Berlin 1903.
[2]) Ueber die Anfänge der hellenischen Religion. Berlin 1902.

który n. p. w »Griechische Götterlehre« Welckera zajmuje centralne miejsce. Wogóle dziś przeważa tendencya do przesunięcia punktu ciężkości na stronę kultów chtonicznych, powstałych niby z indyferentnej czci przodków. Rozdział na bóstwa chtoniczne i uraniczne miałby być zatem późniejszym. Zachodzi tylko pytanie, dotąd nierozstrzygnięte, czy bóstwa podziemne i nadniebne w istocie dadzą się wyprowadzić z jednego pnia animizmu, z którego za przykładem Tylora cały świat bogów i religijnych wierzeń wywodzi u nas Karłowicz. Zdaje się, że animizm, kult przodków i bóstw chtonicznych, bardzo rozpowszechnione, szczególnie biją w oczy i mamią. Zamiast widzieć w nich antytezę jedynie n. p. świata homerowego, chcianoby w animizmie zwłaszcza upatrzeć jakąś syntezę pierwotną i przedustanowioną harmonię dwojga światów: podziemia i nieba. Tymczasem może syntezy religii greckiej, harmonii nieba i ziemi, szukać potrzeba zdala zarówno od Olimpu, jak od Eleuzys. Płyniemy jednak obecnie pod znakiem eleuzyjskich misteryów. Rozważmy tędy, co w tej mierze nowego podaje wymieniony w nagłówku profesor wszechnicy brukselskiej w swej książce, którą mam zamiar omówić.

Przedewszystkiem uczony autór opiera się na najnowszych odkryciach archeologicznych i na młodej nauce — na etnografii porównawczej. Dyonizosa — wbrew Lobeckowi i Rohdemu — wprowadza do eleuzyjskich misteryów i każe mu zająć miejsce dawniejsze Iakchosa, geniusza lokalnego, lub — jak Strabon donosi (III, 10) — demona czy służącego Demetery. Synkretyzm zbliżył i upodobnił do siebie Iakchosa i Dyonizosa Zagreusa, czczonego przez Kretyjczyków jako dziecko o głowie byka, pielęgnowane przez nimfy i Kuretów. Zaznacza dalej profesor brukselski szczegół ważny, że symbol wtajemniczenia w misterye eleuzyjskie, kłos zboża, pojawia się na niektórych pomnikach egipskich jako wyrastający ze sarkofagu Ozyrysa. Niestety autor zdaje się nie znać dokładnie dzieła Anglika Evansa o wykopaliskach na Krecie, chociaż przytacza je raz jeden; inaczej bowiem byłby się mógł przekonać dowodnie, że kultura kretyjska jest zależna od wpływów egipskich i azyatyckich, Zeus zaś kretyjski w kształcie byka jest pośrednikiem pomiędzy Ozyrysem w postaci Apisa a Dyonizosem Zagreusem, w takiejże samej powłoce byka rozdartym przez Tytanów. Atoli autor kroczy po najpewniejszej drodze, odnosząc podział misteryów eleuzyjskich na wielkie i małe do reform, zaprowadzonych w kultach attyckich przez Epimenidesa z Krety, kwestya tylko, czy już Epimenides, czy dopiero Pizystrat przeszczepił z Krety do Attyki kult Dyonizosa, którego autor trafnie acz paradoksalnie nazywa zimowym Apollinem, nocnym (Νυκτέλιος) albo podziemnym (Χθόνιος), czemś w rodzaju greckiego Ozyrysa.

Misterye greckie zestawia autor, wstępując w ślady Andrewa Langa, z odpowiednimi zwyczajami u ludów Afryki, Ameryki i Australii. Wspomniany folklorysta wymienił cztery następujące znamiona jako wspólne: tańce magiczne, używanie kół zaczarowanych, wprowadzanie neofitów z kawałkiem gliny lub innym brudnym przedmiotem, który następnie starannie się myje, wreszcie ćwiczenia z wężami oswojonymi. Do tych cech podobieństwa hr. Goblet d' Alviella dodaje jeszcze inne, jak: posty przygotowawcze, ofiary z zwierząt,

---

[3]) O człowieku pierwotnym siedm odczytów. Lwów 1903.

obyczaj przebierania się, udawanie śmierci na chwilę i t. p. Do najciekawszych jednakże i najgrutowniej opracowanych kart w dziele rzeczonego badacza należą te bezsprzecznie, które są poświęcone porównawczemu studyum kultów rolniczych u ludów indoeuropejskich i opartemu na tej szerokiej, folklorystycznej podstawie kultowi Demetery. Dlatego nieco musimy się zatrzymać nad wywodami, do których autorowi najwięcej materyału podały Mannhardta »Mythologische Forschungen«.

Otóż niemiecki ten uczony wykazał, że u Germanów, Celtów i Słowian każde pole miało swojego geniusza, który przedstawiał i uosabiał ogół kłosów lub roślin. Owego ducha, dotychczas żyjącego w spółczesnej Europie w wyobrażeniach wiejskiej ludności, pojmowano to jako istotę ludzką, to pod postacią zwierzęcą. Nazywano zaś go stosownie do różnych okolic: Matką, Babą, Królową; lub w odniesieniu do żniwa w roku przyszłym: Córką, Dziecięciem, Oblubienicą. Alboteż nadawano mu imię: Wilka, Psa, Koguta, Maciory, Klaczy i t. p. W Bretanii snop ostatni, nazwany Snopem-Macierzą (Mère-gerbe) i ukształcony na sposób lalki, zawiera w swojem wnętrzu drugą figurkę mniejszą, która widocznie ma wyobrażać płód w łonie matki. To obraz Demetery, brzemiennej Korą! Z drugiej znów strony, n. p. w arkadyjskiej Figalii, Demeter miała głowę i grzywę klaczy (Pauz. VIII, 42, 3). W Hermione składano jej na ofiarę krowę, która była postacią archaiczną bogini samej (Pauz. II, 35, 3—7). Jednak mem zdaniem autor posuwa się za daleko, gdy węża w świątyni Demetery w Eleuzys, którego Strabon (IX, 119) mieni służalcem (ἀμφίπολος) bogini, uważa za jej pierwotną postać.

Kreta pośredniczyła między Egiptem a Grecyą tak co do czci Demetery, greckiej Izydy, jak co do kultu Dyonizosa, greckiego Ozyrysa. Tej konsekwencyi prof. Goblet d' Alviella nie wyprowadza ze świadectw Herodota i Dyodora, nie zgadza się z wynikami archeologa Foucarta, iżby misterye elezyjskie i kult Demetery pochodziły z Egiptu, lecz co najwięcej przyznaje, że Grecy w ósmem — albo nawet w dziewiątem — stuleciu przed Chr. zbliżyli się w swoich własnych wierzeniach do wyobrażeń egipskich o przyszłem życiu. Woli się owszem trzymać starej tradycyi, przypisującej Trakom zaprowadzenie — albo przynajmniej udoskonalenie — rolnictwa w Attyce i założenie samego Eleuzys. Oprócz niektórych ceremonii, wyłącznie zastrzeżonych dla kobiet, kult wielkich bogiń nic nie miał w sobie tajemniczego ni mistycznego. Demeter uchodziła za matkę żywicielkę, szczególnie przysparzającą wzrostu żniwom i opłakującą ich czasowe zniknienie; podobnie jak matka płacze, gdy się jej córkę zabierze. Kora zaś uosabia zasiew najbliższych zbiorów, który część roku spędza pod ziemią.

Dopiero z końcem wieku ósmego lub na początku siódmego naszej ery w tym czasie, gdy powstał hymn homerowy do Demetery, zmienia się cel misteryów i chodzi odtąd o zapewnienie ich adeptom lepszego losu w życiu pozagrobowem. Zmiana ta łączy się z przekonaniem, że zmarły wywiera wpływ na żyjących, że opiekuje się swem potomstwem, a nawet ziomkami. Oto kult dziadów i herosów! »Szczęśliwy«, mówi ów hymn (w. 480 i nast.), »kto oglądał święte obrzędy; kto zaś nie został w nie wtajemniczony, tego czeka los gorszy po zgonie w kraju ciemności«. Głosem tym samym przemawiają następnie Pindar, Sofokles i in. Mimo, że Foucart powołuje się na analogie do tych wierzeń, jakie znachodzą się na złotych tabliczkach, odnalezionych

w grobach Petelii (w dolnej Italii), w Sycylii i na Krecie, jakoteż w egipskiej »Księdze zmarłych«, profesor brukselski woli się uciec choćby do wpływów fenickich, którymi podług niego wzbogacił Wiktor Bérard[4]) mitologię grecką, byleby tylko nie uznać faktu religijnego oddziaływania Egiptu na Grecyę, popartego odkryciem Foucarta nekropoli w pobliżu Eleuzys, skąd wydobyto w r. 1898 między innymi przedmiotami egipskie skarabeusze i statuetkę bogini Izydy.

Nowy żywioł, mistyczny, wtargnął do eleuzyjskich misteryów z Dyonizosem, mojem zdaniem za sprawą Pizystrata i Onomakrytosa (Pauz. VIII, 37, 5: Ὀνομάκριτος... Διονύσῳ συνέθηκεν ὄργια). Autor przyjętym dzisiaj niemal powszechnie, choć błędnie zakorzenionym zwyczajem nie odróżnia bakchickich i napływowych pierwiastków od właściwych i szczerze orfickich. Za to spostrzega trafnie w orfice dwie koncepcye, z których jedynie druga jest dla nas iście orficką. Jedna nazywa byt nieograniczony chaosem, nocą, bezmiernym oceanem lub czasem bez końca, jednością, czemś niewymownem, ojcem nieznanym; druga wywodzi z tego niezmierzonego bytu czynnik mistyczny, działający stosownie do niewzruszonych prawideł, podług których się odbywają wszystkie zjawiska wszechświata. Czynnik ten zwie się u jednych Zeusem albo Erosem, u innych Nus albo Pneuma i t. p.; Platon utworzył z niego pierwotwór świata (ἰδέα), a Filon Logos; Herbert Spencer zaś (wszedł tu, jak Piłat w Credo!) Siłę albo Energię. Autor nie chce rozsądzać, bo to niemożebne, która z tych dwóch kosmogonii jest starsza, czy widząca absolut w bezgranicznej przestrzeni, w chaosie albo nocy, czy może wywodząca początek wszechrzeczy z nieskończonego czasu. Tamta jest prostsza i zbliża się więcej do hezyodowej mitologii, natomiast ta przypomina perskie abstrakcye i spekulacye, umieszczające ponad Ormuzdem i Arymanem czas wieczny (Χρόνος=Κρόνος). Wielka szkoda, że autor głębiej nie sięgnął i henoteizmu, tak nazwanego przez Maksa Müllera, który rozwinął się w bakchice pod wpływem egipskim w duchu monizmu i panteizmu,[5]) nie wyodrębnił od monoteizmu, opierającego się w kulcie Mitry na dualizmie Ormuzda i Arymana podobnie, jak w orfice kult Heliosa polegał na przeciwieństwie Apollina i Dyonizosa.

Trzeba tedy wyróżnić zasadniczo jedynobóstwo (monoteizm) od jednobóstwa (henoteizmu); zwyczajnie jednak tego nie czynią antropologowie, wywodząc z henoteizmu monoteizm przez ewolucyę, jak n. p. Karłowicz. Odwrotna droga, którą obrał nasz archeolog Żmigrodzki[6]), poczytująca wszystkie możliwe kulty za wytwór lub wyrodzenie się pierwotnego monoteizmu, wydaje mi się nie mniej być błędną. Nie zapuszczając się w hipotezy, czy monoteizm czy henoteizm jest pierwotniejszy, można mem zdaniem na tem poprzestać na razie, że jeden nie da się wyprowadzić z drugiego, że istniały więc obok siebie oddzielnie i niezależnie, jak orfika, wzorowana na dualizmie aryjskim, obok bakchiki, ugruntowanej na oryentalnym monizmie. Z tego zaś, że

---

[4]) Les Phéniciens et l' Odyssée. Paris 1902.

[5]) Por. Orph. rec. Abel, fr. 7: Εἷς Ζεύς, εἷς Ἀίδης, εἷς Ἥλιος, εἷς Διόνυσος, εἷς θεὸς ἐν πάντεσσι... fr. 169: Ἥλιος, ὃν Διόνυσον ἐπίκλησιν καλέουσιν.

[6]) Przegląd archeologii do historyi pierwotnej religii. Kraków 1902.

orfickie utwory zostały zredagowane nie przed rozwojem stoickiej filozofii, choć wypełniają długi ciąg czasu od wieku szóstego aż do ostatnich dni pogaństwa, nie można wnosić, jakoby sama orficka nauka była dość stosunkowo młodą, kontynuacyą poniekąd pitagoreizmu, bynajmniej zatem nie sięgającą powyżej wieku szóstego przed Chr. Tem samem prawem wolnoby było twierdzić, że kult Heliosa ni przed Homerem, ni za czasów Homera, ni po Homerze przez wiele wieków nie był zupełnie znanym, gdyż występuje dopiero w najstarszej dochowanej poezyi orfickiej obok kultu Apollina, z którym w ciągu piątego wieku doznał utożsamienia. Tymczasem prawie pewną jest rzeczą, że olimpijski wprawdzie, ale nie indoeuropejski Apollo, przyćmił blask dawniejszego i aryjskiego zarazem boga słońca, Heliosa. Mówiąc, że Dyonizos z końcem szóstego wieku stał się symbolem powszechnej roślinności i życia, godzi się nie zapominać, że takimże uniwersalnym bogiem wszechtwórczym był przed nim przez wieki całe Helios. Tytan słońce popierał tytaniczny i wcielający pierwiastek, na którym orfika polegała; dyonizyjski zaś dogmat domagał się odwcielenia i oswobodzenia od tego demonicznego żywiołu. Po czyjej zatem stronie było właściwie życie: po stronie Bakcha i eleuzyjskich misteryów, czy też po stronie orfiki i Tytanów?

Przystępując do omówienia wpływu misteryów i myśli greckiej na chrześcijaństwo, autor podnosi na tem polu zasługi Niemca Adolfa Harnacka i Anglika Edwina Hatcha, w których ślady wstąpili Anrich[7]) i Wobbermin[8]). Gnostycyzm, z którym polemizują Orygenes i Plotyn, apologeci Kościoła i neoplatonicy, był dalszym ciągiem orfizmu, dlatego Wobbermin go nazywa orfizmem chrześcijańskim. Ofici, którzy przybrali nazwę od bajecznego węża, czcili w nim prawdopodobnie swego Demiurga, którego wizerunki na kabalistycznych kamieniach przypominają opis greckiego Fanesa w postaci żmiji skrzydlatej z kombinacyą głów smoka, byka i lwa. Spekulacye gnostyków o przeznaczeniu dusz, przechodzących przez siedem sfer planetarnych, zbliżają się do kosmogonii chaldejsko-perskiej w misteryach Mitry i godzą w rytuale ich sekt objawienia Zoroastra, Jezusa i Orfeusza. Historycznym pewnikiem jest dzisiaj, że kult chrześcijański w swoich początkach nic nie posiadał utajonego. Dopiero w trzecim wieku aż do piątego stawał się w greckiem znaczeniu słowa misteryum (μυστήριον), odkąd na Neoplatonikach wzorujący się chrześcijanie z Aleksandryi i pisarze kościelni zaczęli frazeologią i wokabularzem eleuzyjskim wzbogacać nie tylko słownik nowego kultu, lecz i pojęcia. Zdarza się, że Orygenes i jego następcy w głoszeniu chrześcijaństwa, gdy mówią o sakramentach, urywają znienacka zwrotem: »Wtajemniczeni wiedzą, co chcę powiedzieć!« To jest dosłownie formułka, którą się posługują Pauzaniasz, Plutarch i Apulejusz, kiedy potrącą o jakiś przedmiot, nad którym misterye rozciągnęły monopol. »Nie bez powodu«, stwierdza Klemens Aleksandryjski (Stromat. V, 4), »środki oczyszczające w misteryach greckich zajmują pierwsze miejsce«. Oprócz chrztu post i komunia są wspólne z praktykami w Eleuzys. Przecież odkrywa autor ważną różnicę między śmiercią

[7]) Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum. Göttingen 1894.

[8]) Frage der Beeinflussung des Urchristentums durch das antike Mysterienwesen. Berlin 1896.

i zmartwychwstaniem Chrystusa a bóstw w misteryach pogańskich: Dyonizosa, Kory, Attysa, Adonisa i Ozyrysa, których nigdy nie przedstawiano jako cierpiących dobrowolnie i ponoszących śmierć z własnego wyboru dla zbawienia swych wiernych.

Mojem zdaniem zanadto dzisiaj się akcentuje — widoczne zresztą odrazu — podobieństwa pomiędzy kultem misteryów eleuzyjskich a chrześcijańskim, przeocza się zaś podstawowe różnice. Autor powtarza słowa Edwina Hatcha na zakończenie, że niema serca nazwać pogańskim rytuału misteryów eleuzyjskich, ponieważ jest on wyrazem duszy tak samo pewnej w poszukiwaniu Boga, jak nasza. Trudno jednak przypuścić, żeby Klemens Aleksandryjski się mylił, przeciwstawiając n. p. misteryom Dyonizosa τὸν λόγον καὶ τοῦ λόγου τὰ μυστήρια — chrześcijańskie misterye (Protr. 119), albo żeby się minął z prawdą Firmicus Maternus, który z powodu zmartwychpowstania Dyonizosa w misteryach wyraził się: Habet ergo diabolus Christos suos (De errore prof. relig. XXIII). Zapewne autor dzieła p. t. Philosophumena, który Chrystusa nie wahał się jako Orfeusza przedstawić, jako mędrca i objawiciela świętych tajemnic (V, 3: τοῦ τὰς τελετὰς μάλιστα καὶ τὰ μυστήρια καταδείξαντος Ὀρφέως), nie utożsamiał orfiki z dyonizyjskiem wierzeniem, z którem ona mniej oczywiście ma punktów stycznych, niż logos orficki, Heraklita i Sokratesa z chrześcijańskim logosem w ew. św. Jana (1, 14; por. Iustinus Martyr Apolog. I, 46: οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοί εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἕλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς). Patologicznym i psychopatycznym objawom kultu Dyonisosa chtonicznego wypada przeciwstawić orficką psychologię, ujętą przez Heraklita w dwa lapidarne aforyzmy (por. fr. 45 i 115 o ψυχῆς λόγος). Ale nie tutaj pora rozwijać — uczyniłem to już gdzieindziej — teoryę dusz orficką i uraniczną.

Lwów. *St. Schneider.*

Schäfer G., Die Philosophie des Heraklit von Ephesus und die moderne Heraklitforschung. Leipzig und Wien 1902, str. 139.

Autor trzyma się tej metody, że w każdym rozdziale dwu części swojej książki, długiego wstępu na 27 stronicach nie wyjmując, przytacza zdania — zwykle w dosłownem brzmieniu — całego zastępu uczonych, poczem stara się własne stanowisko określić. Jak w kalejdoskopie naprzemian wciąż przewijają się cytaty, nierzadko wypisywane per extensum, najczęstsze z prac Pfleiderera, Teichmüllera, Schustera, Lassalle'a i t. d. Łatwo pojąć, że dzieło przy takim układzie traci na przejrzystości i samodzielności. Niektóre jednak myśli i zapatrywania autora samoistniejsze spróbuję wyłowić z wielkiej powodzi przytoczeń i rozgardyasza mniemań.

Słuszny mem zdaniem i oryginalny jest sąd ogólny Schäfera o filozofii Heraklita, że zasługuje on raczej na nazwę »śmiejącego się«, niż »płaczącego« filozofa, gdyż był optymistą co do świata i życia. Tu na poparcie można było zamieścić słowa, do których autor odwołał się w dalszym toku: »Wo die Ungerechtigkeit waltet, da ist Willkür, Unordnung, Regellosigkeit, Wider-

spruch; wo aber das Gesetz und die Tochter der Zeus, die Dike, allein regiert, wie in dieser Welt, wie sollte da die Sphäre der Schuld, der Busse, der Verurtheilung und gleichsam die Richtstätte aller Verdammten sein?« (Fr. Nietzsche »Heraklit« Bd. X, S. 27).

Co do przydomka ὁ σκοτεινός, przydanego Heraklitowi już w starożytności, sądzi autor, że jego filozofia nie jest tak ciemną w swej treści, jak się wydaje; tylko styl jego i język przybiera chętnie cechę umyślnej tajemniczości. Jednak to spostrzeżenie nie jest własnością Schäfera; powinien był się powołać na Dielsa, który już przed nim orzekł: »Heraklit ist dunkel nur in der Form..., die berühmte heraklitische Dunkelheit nur den Stil angeht...« (str. 1. wyd. Herakl.). Ale się mylą zarówno Diels jak Schäfer, mniemając, że Heraklit przyznaje się sam do naśladowania ciemnego stylu wyroczni delfickiej lub sybillińskich przepowiedni (por. fr. 91 i 92 wyd. Dielsa). Heraklit bowiem nie jest za symbolicznem jedynie zaznaczaniem swych myśli, co podług niego czynił Apollo, a za przykładem tegoż wyroczni delfickiej robili Pitagorejczycy (Stob. Flor. V, 72: Ὡς γὰρ ὁ ἄναξ ὁ ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει, κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, οὕτω τῶν Πυθαγορικῶν συμβόλων καὶ τὸ φράζεσθαι δοκοῦν κρυπτόμενόν ἐστι καὶ κρύπτεσθαι νοούμενον); owszem Heraklit naśladuje przyrodę w ukrywaniu się i mówieniu prawdy (por. fr. 112 i 123), w tem właśnie, czego władca delficki nie czynił. Z drugiej zaś strony nie wypowiadał przecie H. prawdy tak, jak Sybilla, bez osłony i bez ogródek, szalejącemi usty (fr. 92: Σίβυλλα δὲ μαινομένῳ στόματι...)

Z tego, że mędrzec efezyjski wystąpił szczególnie przeciw pitagorejskiej wielowiedzy (fr 40 i 129), wysnuwać wniosek, jakoby mądrość i rozum uważał za przyrodzone właściwości, przez żadne doświadczenie i wykształcenie nie dające się nabyć, jest twierdzeniem tak śmiałem, że aż zawadza o niezrozumienie zupełne Heraklita i jego kulturalnego znaczenia. Jakimże bowiem cudem Heraklit doszedł do przekonania, że jedyną mądrością znać myśl, kierującą wszystkiem we wszystkiem (fr. 41), jeżeli nie przez naukę i wiedzę, przez doświadczanie siebie samego i przez świadome pogłębianie swej duszy (por. fr. 45 i 101)? Trafnie autor uchyla od niego wpływy egipskie. ale czy pośredniczący pomiędzy skrajnościami mitracyzm perski nie wpłynął na jego myśl niebywałą: »die begriffene Idee des Werdens, die processierende Einheit des sich Entgegengesetzten«, tej kwestyi nie powinien był wbrew Schusterowi tak lekko zbywać, tem bardziej, że pojmowanie Efezu, jako pokojowego łącznika greckich i persko-babylońskich pierwiastków dziś właśnie jest na czasie.

Bardzo dobrze wywodzi Schäfer za Pfleidererem naukę Heraklita o wiecznym ruchu i wiecznej zmianie w procesie stawania się z nauki o ogniu jako zasadzie światowej, nie zaś odwrotnie. Ale ten ogień, utożsamiony z »słowem« (λόγος) uważa błędnie za jedynego boga, ponieważ zapomina n. p. o poprzedniku we wstępie ewangelii św. Jana: »... a Słowo było u Boga«, którego następnikiem dopiero jest zdanie: »a Bogiem było Słowo«. Logos bowiem u Heraklita jest emanacyą, emisaryuszem i demiurgiem: bóstwem twórczem w usługach Zeusa — nie Zeusa, oddzielonego od świata (por. fr. 30, 32 i 108); dlatego πῦρ ἀείζωον niepodobna uważać panteistycznie za jedno z bogiem naczelnym. Gdyby autor nie wzdrygał się przed przyznaniem wpły-

wu misteryów na Heraklita, wykazanego przez Pfleiderera, to może za przykładem Lassalle'a nie mieszałby ze sobą pojęć, rzekomo równoznacznych, jak transcendentna γνώμη i immanentny λόγος, z prawem przyrody i przeznaczeniem: εἱμαρμένη.

Autor jest przekonany tak święcie o naiwnych poglądach Heraklita przyrodoznawczych, że mu odmawia »die einer späteren Zeit angehörende Ansicht« o kulistości świata, mimo że ta kulistość znaną już była jego współcześnikowi Parmenidesowi (u Dielsa fr. 8, 43). Twierdzenie przypisywane Heraklitowi przez Dyogenesa z Laerty (IX, 1, 7): ὅτι τε ὁ ἥλιός ἐστι τὸ μέγεθος ὅσος φαίνεται, byłoby istotnie skandalem, kompromitującym wysoce jego astronomiczne wiadomości, atoli pod warunkiem, że zdanie to jest autentycznem; tymczasem nie znachodzę go wcale ani wśród autentycznych ani wśród sfałszowanych fragmentów Heraklita w najnowszem wydaniu Dielsa, widocznie tedy jest więcej niż podejrzanem. Nawiasowo nadmieniam, że nie znachodzi się ono także w dawniejszem wydaniu Bywatera, którego Schäfer się trzyma.

Idąc za Teichmüllerem i Rohdem, autor odrzuca przeciw przeważającej większości badaczy i znawców Heraklita, jak: Schleiermacher, Lassalle, Zeller, Schuster, Gomperz i Pfleiderer, indywidualne w systemie jego trwanie i nieśmiertelność duszy ludzkiej po zgonie ciała; oświadcza się zaś za pojmowaniem u niego duszy każdego człowieka jako wypływu duszy świata lub cząstki ognia, do której lub do którego, znów zamieniając się w ogień, ona po życiu ziemskiem powraca. Eschatologia Heraklita opiera się jednak wbrew Schäferowi na idei misteryów. Dodać mogę do tego twierdzenia Pfleiderera, że jest to idea wspólna misteryów greckich i Mitry, zasadzająca się na powrocie dusz z nieba, dla przymusowego pokutowania na ziemi, albo dla dobrowolnego spełnienia posłannictwa. Do pierwszej ewentualności skłaniali się Pitagorejczycy, do drugiej orficy. Platon w »Fedrosie« wyznawał pierwszą teoryę nieśmiertelności duszy, następnie w »Timeuszu« przechylił się do nauki orfickiej. Proszę porównać sąd belgijskiego badacza o nieśmiertelności duszy w misteryach Mitry z sądem naszego uczonego o powrocie dusz u Platona (Cumont: Les mystères de Mithra. Paris 1902, p. 119: „Les âmes, dont la multitude infinie peuplait les habitacles du Très-Haut, descendaient ici-bas pour animer le corps de l'homme, soit qu' une amère nécessité les obligeât à choir dans ce monde matériel et corrompu, soit qu'elles s'y fussent plongées de leur propre gré pour y venir lutter contre les démons«. X. Pawlicki: Hist. filoz. gr. t. II, str. 380 i nast.: »Fedros nic nie wie o koniecznem spadaniu dusz na ziemię, lecz własnej ich winie przypisuje smutne to zdarzenie.... W Timeuszu muszą dusze zaludniać ziemię, bo tego wymaga piękność wszechświata.... Nie wstąpiła dusza do ciała dla odcierpienia kary, lecz aby spełnić posłannictwo... Ziemia zatem nie jest dla duszy miejscem wygnania, ani ciało nie jest więzieniem, dopóki ona wiernie wypełnia swą missyę...«. Heraklit zapowiadając ludziom, że czeka ich po śmierci to o czem nawet nie marzą (fr. 27), miał niewątpliwie dogmat orficki na myśli o ponownem zstąpieniu na padół ziemski ich dusz wniebowziętych dla bojowania dalszego ze złem na świecie.

W końcu Schäfer nie mieni Heraklita z jednymi ani wyłącznym sensualistą, ani znowu z drugimi czystym intellektualistą, lecz z Teichmüllerem

zajmuje pośredniczące stanowisko: choć zmysłów nie uważa Heraklit za jedyne, wszelako zawsze za jedno prócz innych, źródło poznania. Na tem mógłbym poprzestać, gdyby nie pewna jeszcze, pozostająca do zrobienia uwaga, że autor nie jest widocznie filologiem z zawodu, gdyż jego cytaty greckie są przepełnione błędami w akcentowaniu. Gdyby nim był, to niezawodnie także wiedziałby, że jeden z pierwszych współczesnych filologów nazywa się Diels a nie pisze się Diehls, jak wielokrotnie jest cytowany w tej książce.

Lwów. *St. Schneider.*

Sternbach Leo, Analecta Laurentiana (Sonderabdruck aus der Festschrift für Theodor Gomperz, str. 393—400). Wien 1902.

Z wielkiem znawstwem i erudycyą objaśnia prof. Sternbach pewien urywek z utworu komika Filemona, który wydobył na jaw z kodeksu biblioteki medycejskiej. Siedmiowierszowy ten ustęp zawiera żałośną skargę na krótkotrwałość i nicość życia ludzkiego, kończy się zaś tęsknoty pełnem pytaniem, czy może dopiero z śmiercią zaczyna się życie naprawdę: Ἆρα μὴ θανόντες τῷ δοκεῖν ζῶμεν μόνον; Te same wiersze w dosłownem brzmieniu znachodzą się w Antologii palatyńskiej u Palladasa, który był aleksandryjskim epigrammatykiem. Następuje u niego po tych wierszach apostrofa do mężów helleńskich, że podobnem jest życie ziemskie do snu, jeżeli żyjemy po śmierci. Autor się skłania do tego wniosku, że styl i język wbrew kodeksowi laurentyjskiemu przemawiają za Palladasem, że jemu ustęp, o którym mowa, należy przypisać, nie Filemonowi, choć również i temu ostatniemu nie obcym był pesymistyczny nastrój. Kwestyę życia po śmierci ponawia w formie pytania Palladas za Eurypidesem, którego odnośne słowa przytacza Platon (Gorg. 492 E, por. Euryp. fr. 638: τίς δ' οἶδεν, εἰ τὸ ζῆν μέν ἐστι κατθανεῖν, | τὸ κατθανεῖν δὲ ζῆν κάτω νομίζεται; fr. 833: τίς δ' οἶδεν, εἰ ζῆν τοῦθ' ὃ κέκληται θανεῖν, | τὸ ζῆν δὲ θνήσκειν ἐστί;). Przy czytaniu uczonych wywodów Szan. autora nasunęły się nam zamieszczone poniżej uwagi.

Utyskiwania i żale na życie ludzkie tudzież jego znikomość są na porządku dziennym w liryce greckiej (z prozaików zob. fr. 132 sofisty Antyfonta i Herod. VII, 46). Jedyny z liryków Pindar przezwyciężył pesymizm na rzecz wyzwolenia od zła, a Palladas widocznie go naśladował w tym względzie, jako ulubionego przez siebie poetę. Eurypides tak samo zwraca się, jak Filemon albo Palladas, do biednych śmiertelników i każe im wesoło, bez trudów i smutku, pędzić to krótkie życie (Hiket. ww. 949—954: ὦ ταλαίπωροι βροτῶν . . . σμικρὸν τὸ χρῆμα τοῦ βίου· τοῦτον δὲ χρὴ | ὡς ῥᾷστα καὶ μὴ σὺν πόνοις διεκπερᾶν. Herakl. 502—505: μικρὰ μὲν τὰ τοῦ βίου, | τοῦτον δ' ὅπως ἥδιστα διαπεράσετε | ἐξ ἡμέρας ἐς νύκτα μὴ λυπούμενοι. Antiope 196: τοιόσδε θνητῶν τῶν ταλαιπώρων βίος.. οὐ ζῶμεν ὡς ἥδιστα μὴ λυπούμενοι;). Tragedyopisarz przemawia po cyrenajsku (Arystyp w Memor Xenof. II, 1, 9 powiada: ἐμαυτὸν τοίνυν τάττω εἰς τοὺς βουλομένους ᾗ ῥᾷστά τε καὶ ἥδιστα βιοτεύειν) i leczy nieszczęsnych śmiertelników ze smutku podobnie, jak sofista i tragedyopisarz Antyfont, nawracając ich do kultu Dyonizosa (Bakch. 280 o winie,

wynalezionem przez niego: ὃ παύει τοὺς ταλαιπώρους βροτοὺς | λύπης. Γένος Ἀντιφῶντος 5: ἐν Κορίνθῳ παρὰ τὴν ἀγορὰν οἴκημα εἰς ὑποδοχὴν ἀκροατῶν ποιήσας καὶ ἔξωθεν ἐπιγράψας ὅτι τοὺς λυπουμένους παραμυθεῖτο, εἶτα φιλοχρήματος ὢν καὶ οὐ πολλὰ ἐκ τούτου κερδαίνων τραγῳδίας ἐποίει).

O wpływie tedy pitagorejskim, orfickim albo heraklitowym, który przyznawać się zdaje Szanowny autor pod koniec swojej cennej rozprawy, działającym na Palladasa za pośrednictwem Eurypidesa, nie może być — mojem przynajmniej zdaniem — mowy wobec ich bakchickiego i hedonistycznego wyłącznie nastroju. Ani o μετεμψύχωσις, na której polega doktryna pitagorejska, ani o μετενσωμάτωσις, podstawie nauki orfickiej (trafnie autor podnosi, że u orfików σῶμα wywodzi się nie od σῆμα, jak u Pitagorejczyków, lecz owszem od σῴζειν i σῶσμα), w ogóle o palingenezie nie mówią nic przytoczone wyjątki z epigrammatów Palladasa. Heraklit zaś nie tyle naucza o nieśmiertelnem życiu duszy po śmierci, ile o umartwieniu jej za życia na rzecz duchowego pierwiastka (θυμός); a to stanowisko, zajęte również w ewangelii św. Jana, dalekie jest od rezygnacyi, agnostycyzmu i zwątpiałego pytania aleksandryjskiego poety (por. Herakl. wyd. Dielsa fr. 85: θυμῷ μάχεσθαι χαλεπόν· ὃ τι γὰρ ἂν θέλῃ, ψυχῆς ὠνεῖται — ew. św. Jana XII, 25 w przekł. Wujka: Kto miłuje duszę swą, utraci ją; a kto nienawidzi dusze swojej na tym świecie, ten jej strzeże ku wiecznemu żywotowi). Istotnych śladów palingenezy nie znalazł Rohde ani u Eurypidesa ani w napisach nagrobkowych z czwartego wieku (Psyche wyd. 1. str. 546, 1 i 675, 1).

Lwów. *St. Schneider.*

Reich Hermann, Der Mimus, ein litterarentwickelungsgeschichtlicher Versuch, I. Bd. 1. Th. Theorie des Mimus., 2. Th. Entwickelungsgeschichte des Mimus. gr. 8° (XII u. 900 S.). Berlin 1903. Weidmann.

Jedna z tych książek, których przeczytanie odsłania zupełnie nowe horyzonty, ukazuje nieznane postacie, oświetla całą literaturę klasyczną, a przez nią i nowszą europejską, a nawet oryentalną; słowem książka, której nie można dość gorąco polecić każdemu filologowi, dbającemu rzeczywiście o znajomość starożytności. W zasadzie prawdziwy, w szczegółach konwencyonalny dogmat o szlachetnej prostocie i cichej wielkości literatury klasycznej, wobec którego dziwnie samotnie stali tacy 'nieklasyczni' autorzy, jak Herondas i Petroniusz, dostaje tło w realizmie: bo historya mimu jest historyą starożytnego realizmu. Najrozmaitsze gatunki literackie, które z biegiem czasu wyrastały na jego gruncie, mają jedną wspólną zasadę: naśladowanie i karykaturowanie codziennego życia ze wszystkiemi jego słabostkami i ułomnościami, śmiesznostkami i pospolitościami, ze wszystkimi grzechami głównymi i powszednimi. Co niegdyś Albert Dieterich zrobił przez swego Pulcinella dla jednego typu mimicznego, tego dla wszystkich typów i motywów podjął się i po dwunastoletniej pracy dokonał młody profesor gimnazyalny z Królewca, uczeń Artura Ludwicha i Alfreda Schönego, Hermann Reich.

Jako entuzyasta i naśladowca Wilamowitza, jemu poświęcił to dzieło, tóre z ogromnym horyzontem cywilizacyjnym, obejmującym prawie trzy tyiące lat i trzy części świata, łączy niemniejszą łatwość wniosków i kombiacyi, śledzenia związków i dopatrywania się podobieństw nawet tam, gdzieby ię ich najmniej można było spodziewać. Za daleko idzie Reich, uważając rzygodny artykuł Wilamowitza o Grenfell'owskim fragmencie erotycznym, nanym od r. 1894 jako 'Skarga dziewczyny' (Des Mädchens Klage), za najdonośniejszą w badaniach historyczno-literackich pracę.

Dotychczas jedynem repertoryum notatek o mimie była rozprawa Grysara z r. 1856, rozprawa tak niedokładna, tak pełna niemetodyczności i konfuzyi, że mim miesza się w niej z pantomimem, a klasyk mimologii Filistyon uchodzi za rzymskiego autora łacińskich komedyi. Reich musiał więc zaczynać budowę od fundamentów. Od Tersytesa i Margitesa, od fallicznych demonów płodności, których wiosenne tany kryły zawiązki komedyi, przechodzi mimy lokalne Peloponezu, Beocyi, Sycylii i południowej Italii, zatrzymuje się przy cyrkowych scenach Arystofanesa i mimach Sofrona i wykazuje ich wpływ na postacie Platońskie, nie wyjmując najmędrszego z błaznów, Sokratesa. Pasterskie mimy Teokryta, mieszczańskie Herondasa, to tylko szczątki tej bogatej literatury aleksandryjskiej, której twory, śpiewane przez szansonistki, były dla przerafinowanych Aleksandryjczyków za Ptolemeuszów i nie mniej zepsutych Rzymian u schyłku republiki tem, co się dziś słyszy w orfeach i teatrach rozmaitości. Charaktery Teofrasta są kopiami typów mimologicznych. Proste, często improwizowane błazeństwa przybrały artystyczną formę już u Laberyusza i Publiliusza Syrusa, aż Filistyon zbudował z nich kunsztowną, pięcioaktową fabułę, ὑπόθεσις. Punktem centralnym jego hipotez był Ardalio, którego postać nie trudno zrekonstruować choćby tylko z Marcyalisa. A w jakich sytuacyach rozwijały się jego ujmujące talenty, o tem poucza zachowany pod imieniem Filistyona 'Przyjaciel śmiechu' (Φιλογέλως). Z innych mimów, grywanych za czasów cesarstwa, znamy najlepiej Laureolusa czyli Zbójców; z mimów bizantyjskich cały szereg parodyi na nawrócenie się, chrzest, wyznanie i śmierć męczeńską Chrześcijan. Liczne notatki, które po części powyciągał już Sathas w swej historyi teatru bizantyjskiego, choć je zupełnie fałszywie tłómaczył znajdują objaśnienie dopiero przez mim. Bo to był, obok pantomimu, jedyny gatunek poezyi dramatycznej, uprawianej w Bizancyum. Stąd dostał się on na Wschód, zostawiając głębokie ślady na klasycznym dramacie indyjskim; w ojczyźnie zaś swej, po upadku Konstantynopola, sturczył się i przemienił w muzułmański 'Karagöz'. Karagöz to wnuk *stupidi Graeci*, ze wszystkimi, nawet najnieprzyzwoitszymi, dodatkami kostyumu czy negliżu i ze wszystkimi 'kawałami' Ardaliona.

Drugi tom, który się ma ukazać w przyszłym roku, obejmie wpływ mimu na satyrę, nowellę, romans i list starożytny i nowoczesny. Nim go jednak dostaniemy, rozczytujmy się w niewyczerpanie bogatej treści tomu ierwszego.

Monachium. *T. Sinko.*

Przegląd nowszych opracowań naukowych gramatyki greckiej.

1) Brugmann Karl, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Auf Grund des fünfbändigen Grundrisses der vergleichenden Grammatik der idg. Sprachen von K. Brugmann und B. Delbrück verfasst. I. Lieferung: Einleitung u. Lautlehre. Strassburg 1902, Trübner, stron 280.

2) Giles P., Vergleichende Grammatik der klassischen Sprachen. Ein kurzes Handbuch für Studierende der klassischen Philologie. Autorisierte deutsche Ausgabe, besorgt von Joh. Hertel. Leipzig 1896, Reisland, str. 493.

3) Riemann Othon et Goelzer Henri, Grammaire comparée du grec et du latin. Phonétique et étude des formes grecques et latines. Paris 1901. str. 540.

4) Meyer Gustav, Griechische Grammatik. 3. vermehrte Auflage. Leipzig 1896, Breitkopf & Härtel. (Bibliothek idg. Grammatiken. Bd. III.) str. 715.

5) Brugmann Karl, Griechische Grammatik (Lautlehre, Stammbildungs- u. Flexionslehre u. Syntax). 3. Aufl. München 1900, Beck (Iw. Müllera Handbuch d. klass. Alt.-Wiss. II, 1), stron 632. 12 marek.

6) Hirt Herman, Handbuch der griechischen Laut- u. Formenlehre. Eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium de. Griechischen. (Sammlung idg. Lehrbücher. I. Reihe: Grammatiken. Bd. 2)s Heidelberg 1902, Carl Winter, str. 464. 8 marek.

Tak dla początkujących, jak i dla tych, którzy szukają wiadomośc więcej szczegółowych, posiadamy już dziś kilka dobrych podręczników gramatyki greckiej. Podzielić je można na trzy kategorye: podręczniki dające gramatykę najważniejszych języków indoeuropejskich, podręczniki gramatyki greckiej i łacińskiej i wreszcie podręczniki gramatyki samego tylko języka greckiego. W przeglądzie tym mówił będę tylko o opracowaniach fonetyki i morfologii greckiej; opracowania składni omówiłem już dawniej [1]).

Podręcznik pierwszej kategoryi, Brugmanna Kurze vergleichende Grammatik der idg. Sprachen, nie jest dotąd skończony. Wyszła dopiero pierwsza jego część, obejmująca wstęp i głosownię. Nie należy sądzić, że jest to tylko prosty wyciąg z wielkiej gramatyki tegoż autora. Podręcznik uwzględnił postępy, które językoznawstwo poczyniło w ciągu pię-

[1]) Eos t. VII. str. 247 nn.

ciu lat po ponownem wydaniu I. tomu wielkiej gramatyki, obejmującego głosownię (1897). A nie są to tylko postępy w szczegółach, ale i w wielu punktach postępy zasadniczej natury. Pod tym względem główną różnicę przedstawia rozdział o wymianie samogłosek (Ablaut). Brugmann, który dawniej z niedowierzaniem patrzył na teoryą dwuzgłoskowych pierwiastków czyli baz, obecnie przyjął ją i oparł na niej naukę o wymianie. Prawie równocześnie uczynił teoryą baz dwuzgłoskowych podstawą nauki o wymianie i Hirt w swym podręczniku. Wobec tego, że dwaj autorowie podręczników, należący do szkoły, która dotąd wobec tej teoryi zachowywała się nieufnie, dziś ją przyjęli, można uważać teoryą baz dwuzgłoskowych za ogólnie obecnie uznaną. Genialna książka de Saussure'a, która wyprzedziła swój czas i dlatego w pierwszych latach po ukazaniu się nie znalazła należytego uznania, dzisiaj zwycięża na całej linii. W tem wprowadzeniu obok jednozgłoskowych także i dwuzgłoskowych pierwiastków widzieć należy niewątpliwy postęp. Mnóstwo form, które dawniej opierały się wszelkiemu racyonalnemu wyjaśnieniu, tłómaczą się dziś bez trudności. Co więcej, teorya ta pozwala nam odkrywać pokrewieństwa między wyrazami i formami, których przy teoryi jednozgłoskowych pierwiastków nie podobna było się dopatrzeć. Nie chcę twierdzić, by teorya baz dwuzgłoskowych usuwała już dziś wszelkie trudności; jest w niej jeszcze wiele rzeczy niewyjaśnionych, pozostaje i przy niej wiele trudności, atoli wobec tego, że teorya ta jest nową i że dotąd niewielka tylko liczba uczonych usiłowała tłómaczyć zjawiska fonetyczne na jej podstawie, oczekiwać należy, że dalsze badania usuną trudności. — Ale także i w innych rozdziałach wykazuje krótka gramatyka Brugmanna postęp na każdym kroku. — Z języków indoeuropejskich uwzględnione są języki: staroindyjski, grecki, łaciński, języki germańskie i słowiańskie. W wielu razach przydałyby się były w książce oryentujące uwagi historyczne, tak np. przed rozdziałem o wymianie.

Książka Brugmanna nie może służyć dla początkujących. Dla nich przeznaczył swą gramatykę uczeń Brugmanna, Giles. Książka jego, należąca już do innej kategoryi podręczników, bo traktująca razem gramatykę grecką i łacińską, wyszła po angielsku 1895, w przekładzie niemieckim 1896. Zaletą jej jest obszerny wstęp, mówiący w sposób przystępny o życiu języka, o podziale języków, podający wiele wiadomości z historyi językoznawstwa i t. d. Drugą jej zaletą jest dodatek, zawierający najważniejsze wiadomości o dyalektach greckich (i italskich) i próby tych dyalektów zaczerpnięte z napisów. Gramatyka zawiera prócz fonetyki i morfologii także najważniejsze rzeczy z składni. Niejedno w niej traktowane jest atoli za krótko, nadto nie wszędzie dziś już stoi podręcznik na wysokości nauki. — Samodzielnego znaczenia naukowego książka Giles'a nie posiada; jest to tylko wyciąg z prac innych autorów. Główną jej zaletą jest jasność przedstawienia.

Gramatykę obu języków klasycznych przedstawili także dwaj uczeni francuscy, zmarły przedwcześnie Riemann i Goelzer [1]). Część jej, zawie-

[1]) O podobnej książce Henry'ego tutaj nie mówię, gdyż jestto dzieło znacznie starsze (1. wyd. 1888, 5. wyd. 1894). Zresztą nie ma ona większego znaczenia. Por. sąd o niej kolegi Rozwadowskiego Eos VIII, str. 184.

rającą składnię, omówiłem już dawniej (Eos t. VII.). Tutaj mówić będę tylko o tomie, zawierającym fonetykę i morfologią. Sąd o nim wypaść musi podobnie, jak o składni pióra tychże autorów. Jest to zestawienie rezultatów obcych, jasne i przejrzyste, ale metoda językowa autorów nie całkiem jest pewna, nie są oni na polu językowem badaczami oryginalnymi, stąd brak im niekiedy samodzielnego sądu. Zdanie moje o tej książce opieram na przestudyowaniu pewnych tylko jej partyj, nie sądzę jednakże, by ono po zbadaniu reszty uległo zmianie. Wymowa nowogrecka czyli reuchlinowska musi mieć dziś we Francyi sporo zwolenników, skoro autorowie zwalczają ją tak szeroko.

Zarys samej tylko gramatyki greckiej dają trzy podręczniki: G. Meyera, Brugmanna i Hirta. Wartość ich jest daleko wyższa niż wymienionych przed chwilą podręczników angielskiego i francuskiego. Książka Gustawa Meyera zawiera niezwykle obfity materyał, ale nowe, trzecie jej wydanie, nie całkiem stoi na wysokości dzisiejszej nauki. Autor jej uzupełniał wprawdzie skrzętnie materyał gramatyczny przy pomocy publikacyj, które wyszły od czasu ukazania się drugiego wydania jego książki, ale nie uwzględnił postępów, które uczyniły badania gramatyczne w tym okresie. Dzieło jego pod względem naukowym stoi na stanowisku drugiego wydania z r. 1886.

Podręcznik Brugmanna ukazuje się już w trzeciem wydaniu. Wydanie to różni się korzystnie od poprzednich. Autor nie tylko powiększył znacznie materyał, tak że podręcznik jego daje odpowiedź na wszystkie ważniejsze pytania z zakresu fonetyki, morfologii i składni, ale i starał się o uprzystępnienie sposobu przedstawienia, które, zwłaszcza w pierwszem wydaniu, było zbyt zwięzłem a skutkiem tego nie dosyć jasnem. Podręcznik ten ma największą samodzielną wartość naukową między istniejącemi gramatykami greckiemi [1]. Brak mu tylko wyjaśnień historycznych. W kwestyach, w których panuje różnica zdań — a jest takich, jak wiadomo, w językoznawstwie pełno — nie tylko nie daje Brugmann poglądu historycznego na rozwój kwestyi, ale nawet nie powiada, jak się dziś kwestya ta w oczach innych przedstawia; podaje on zwykle tylko zdanie własne, zdań odmiennych nie streszcza; co najwyżej cytuje, gdzie zostały wypowiedziane. O nabraniu z jego dzieła poglądu historycznego na rozwój badań w zakresie gramatyki greckiej nie ma mowy. Nie dosyć także oddziela Brg. to, co jest pewne, od tego, co niepewne.

Drugi główny zarzut dotyczy tego, co już podnosiłem przy ocenie składni Brugmanna. Tylko wyjątkowo uwzględnia Brugmann język grecki po Aleksandrze W.; cały rozwój językowy epoki hellenistycznej i cesarstwa jest tu prawie nietknięty. Zarzut ten ma jednak przy fonetyce i morfologii mniejsze znaczenie, gdyż tu interesują nas głównie starsze fazy językowe. Zresztą, jeżeli Brugmann nie uwzględnia epok późniejszych, to jest to głównie wina nie jego, lecz stanu badań: koine jest jeszcze dotąd zbyt mało opracowaną. — Niektóre partye książki Brugmanna są już dziś częściowo przestarzałe: tak rozdział o wymianie samogłosek, a w innych rozdziałach to,

---

[1]) Podręcznik Kuehnera-Blassa jest oczywista i dziś niezrównanym jako bogaty zbiór materyału, ale tylko jako taki.

co się wiąże z wymianą. W jego Kurze Grammatik są te rzeczy już inaczej przedstawione.

Najnowszym podręcznikiem gramatyki greckiej jest książka Hirta. Dla początkujących nadaje ona się daleko więcej niż podręcznik Brugmanna. Hirt pisze daleko przystępniej niż Brugmann, dzieło swe zaopatrzył w dobry wstęp, informujący o stosunku języka greckiego do języków pokrewnych, o życiu językowem, o alfabecie greckim i wymowie liter i t. d. Daje też wszędzie niezbędne dla początkujących wiadomości historyczne, których brak u Brugmanna, a w razie różnicy zdań przedstawia, jak kwestya dziś stoi. W sprawie wymiany samogłosek (Ablaut) stoi H. na tem samem stanowisku, co i Brugmann w swej Kurze Grammatik: aprobuje teoryą dwuzgłoskowych pierwiastków. Przyjmuje też znaną hipotezę Streitberga, tyczącą się przedłużenia (Dehnung). W tej partyi zarzucićby mu tylko można, że zbyt pohopnie wprowadza do podręcznika, przeznaczonego przedewszystkiem dla początkujących, rezultaty własnych badań nad akcentem i wymianą w prajęzyku, bardzo często niepewne. Na uznanie zasługuje samodzielność naukowa autora. Hirt w wielu razach odstępuje od Brugmanna, odrzucając jego niepewne hipotezy. Tak np. odrzuca długie sonanty (długie r̥, l̥ i t. d.), odrzuca też Brugmannowskie r̥r, l̥l itp. — Wielką zaletą jest praktyczny układ książki. W morfologii np. słusznie zarzucił H. przy deklinacyi dotychczasowy zwyczaj omawiania przy każdym przypadku wszystkich tematów; H. traktuje każdą kategoryą tematów osobno, więc najpierw tematy na *a*, potem na *o*, potem t. z. 3. deklinacyą. — Natomiast niezbyt praktycznem jest w fonetyce konsekwentne oddzielenie wewnętrznych czyli samoistnych zmian dźwięków od zmian kombinacyjnych (*spontaner* i *kombinatorischer Lautwandel*). Prowadzi to do licznych powtarzań i rozrywa rzeczy ściśle do siebie należące. — W całości podręcznik Hirta jest bardzo dobrem opracowaniem gramatyki greckiej na tle historyczno-porównawczem i z istniejących dziś podręczników jest dla początkujących najprzystępniejszym. (Składni nie zawiera). W następnem wydaniu autor zapewne przedstawi nieco szerzej niejedno, co w obecnem przedstawionem jest jeszcze zbyt krótko, i usunie niejedno przypuszczenie zanadto hipotetyczne lub mylne.

Parę uwag dotyczących szczegółów. Niejasnem jest, jak pogodzić objaśnienie przedłużenia w ἔδωδα i i. podane na str. 98 n. z objaśnieniem na str 101. Raz słyszymy, że pierwotną formą było ὦδα, drugi raz, że ω jest przedłużeniem rytmicznem dla uniknięcia następstwa trzech krótkich zgłosek. Z błędów sprostować należy: ἄγχω (str. 146) ma *n* palatalne, nie welarne. Zamiast δείρω (str. 81) czytać należy δέρω.

Lwów. *St. Witkowski.*

Hadaczek Karl, Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker (Abhandlungen des archäol.-epigraph. Seminars der Universität Wien. N. F. 1. Heft). Wien 1903.

1) Obfity materyał, jaki z podziwu godną cierpliwością autor wciągnął do swego studyum odkrywa nam jedną z gałęzi przemysłu artystycznego

starożytnych. Grecki wyrób zausznic wykazuje nie tylko wielką pomysłowość w tworzeniu nowych form, ale nawet pewną zależność od sztuki wielkiej. Postęp w przemyśle jubilerskim szedł z łatwymi warunkami zbytu. Ale bo też szersze niż w naszych czasach było zapotrzebowanie biżuteryj. Wchodziły one bowiem nie tylko w inwentarz tualetowy kobiet greckich, które lubiły się stroić, ale i posągów bogiń, którym można było zrobić przyjemność ofiarowaniem anatemu w precyozach, wreszcie zwyczaj pogrzebowy nakazywał dawać zmarłym do grobu, co za życia było im miłe — i te wyposażenia bywały tak luxusowe, że państwo je czasem ograniczać musiało.

Początek użycia zausznic jako ozdoby ciała bardzo wczesny, z nastaniem kruszców złoto staje się właściwym ich metalem, który rzadko tylko zastępuje srebro lub bronz. Na ziemiach greckich przedhistoryczne wykopaliska stwierdzają użycie zausznic. Piękne formy koszyczka, spiralu i czółenka zachowała druga warstwa w Troi. Na stałym lądzie, gdzie natrafiono na kulturę mykeńską, rzadsze ich okazy i w skromniejszych formach pierścienia z końcami spiralnymi, a na Cyprze czasy późno-mykeńskie i pomykeńskie mają spirale z wisiorkami.

Z nastaniem epoki historycznej widzimy przeważający kształt spiralu. W Eleusis wyłania się postać półksiężyca płaskiego, którego powierzchnię pola i rządki perełek dzielą w geometryczne linie. To czas IX. i VIII. w. przed Chr., odpowiadający wazom Dipylonu. Typ ten nie ogranicza się do Eleusis, ale przyjmuje się w całej Attyce i Beocyi.

W w. VII. i VI. przed Chr. nowe typy stwarza sztuka jońska. Tu najpierw pojawia się okrągła, rozetkami ozdobiona tarczka, która na pomnikach VI.—IV. w. występuje z wisiorkami. Często same wisiorki podają typ w skróceniu. W tych wisiorkach ciągłe zmiany i postęp. Od motywów geometrycznych, a więc kółeczek, guziczków, pyramid, idzie rozwój do tworów kwiatowych i głów zwierzęcych, wreszcie w IV. w. pojawia się głowa kobieca. Robota staje się coraz delikatniejsza i w deseniu coraz rozmaitsza. Po czysto linearnych wzorach przychodzą trójkąty, romby, rzuty faliste i litery s, a od końca V. w. palmetty. — W Jonii także bierze początek forma pierścienia z dolutowaną pyramidką. Najstarsze przykłady znaleziono w Sycylii razem z wazami korynckiemi wieku VII. i VI., powtarzają się na monetach syrakuzańskich VI. i V. wieku, pojawiają się na terrakotach sycylijskich i wazach attyckich. Typ ten powstał pod wpływem assyryjskim, egipskie wzory dodały mu w miejsce geometrycznych motywów kwiat lotosu. — Trzeci typ jońskiego pochodzenia, bardzo wzięty w całej Grecyi, jest wypukły półksiężyc lub czółno. W Jonii poświadczony zabytkami VII. i VI. wieku, ale znany na całym Wschodzie. Podlega stopniowemu rozwojowi. Najpierw końce zachodzą na siebie, potem jeden koniec drucika wchodzi w drugi zakończony dekoracyjnie kulką, pyramida kulek lub głową zwierzęcą. Wyjątkowo (Cypr) ma płytkę, na której widnieje postać kobieca, może pod wpływem podobnych wieszadełek fenickich.

Te starsze epoki naprowadzają na Homera i na pytanie, o ile też w opisach Homerowych dadzą się odszukać omówione na zabytkach formy. O zausznicach jest u Homera tylko dwa razy wzmianka, — w obu razach formułkowo ἕρματα τρίγληνα μορόεντα. Raz (Il. 14. 182) stroi się w nie Hera,

drugim razem (Od. 18, 297) wchodzą w skład ἀγλαὰ δῶρα zalotników Penelopy. Z tak skąpych wzmianek trudno wnosić o kształcie, ale przymiotnikowe określenia pozwalają domyślać się ornamentu i techniki. Τρίγληνα może wskazywać na ornament o motywie oka, nie obcym przemysłowi greckiemu VII. i VI. wieku, zaś μορόεντα napomykałoby robotę filigranową, w której zbite kuleczki złota sprawiałyby podobieństwo do jagód ożyny (ostrężyny, μόρον). To w każdym razie pewniejsze domysły niż domysł, że owe zausznice miały kształt pierścienia w kombinacyi pyramidek, mimo że ten kształt odpowiadałby rzeczywiście bogatym i pięknym formom, jakie musiały mieć Homerowe zausznice, skoro poeta o nich mówi: χάρις δὲ ἀπελάμπετο πολλή. A już najmniej pewności ma domysł, że owe wiersze w VI. w. zostały wtrącone, choćby nawet największa była pewność, że za Pizystrata **t e n t y l k o** typ istniał — a tej pewności nie ma. — Za to prawdopodobniejsze jest zdanie, że w ἄνθεμ' ὀρειχάλκου χρυσοῖό τε τιμήεντος hymnu na Afrodytę (IV., nie VI!) były bogatsze niż Helbig przyjmuje formy pierścienia z dolutowanym kwiatem, — przy wielkich rozmiarach statuy i odpowiednich do niej kolczykach mogły rzeczywiście kruszce tak być użyte, że złoto dekoracyjną tylko część stanowiło.

W e p o c e k l a s y c z n e j zwycięsko zapanowuje okrągła tarczka z wisiorkami, w których wielka wytwarza się rozmaitość. Obok spiralnych utrzymują się pyramidkowe, z czasem pyramidka przybiera kształt odwrócony, od IV. w. otaczają ją łańcuszki, przyczem i tarczkę zdobi nieraz rozetka lub nawet główka niewieścia. Wciska się czasem i człon pośredni (gołąbek, Eros), a łańcuszki otrzymują zdobne zakończenia, nawet figuralne. Równocześnie z pyramidkowymi wisiorkami były w użyciu naczyńkowe, wazę jako wisiorek widzimy często na monetach syrakuzańskich. W przedstawieniu częste skrócenie (bez tarczki), by bogate formy wisiorka pokazać. Te zausznice z naczyńkami utrzymują się długo, w epoce helenistycznej w miejsce tarczki przychodzi osada dla drogich kamieni. Na południowo-italskich wazach są tarczki z trzema równymi łańcuszkami. — Wreszcie skombinowanie typu tarczkowego z wisiorkami z typem półksiężycowym z wieszadełkami wytwarza w IV. w. najkunsztowniejsze formy, napotykane na Krecie, w Peloponezie, Lokris i połud. Rossyi.

Z IV. w. staje się figuralne wieszadełko, czy na tarczce czy wprost na haczyku, modą. Z wielkiej sztuki płyną tu wzory bardzo często. Pojawia się więc Nike, Syrena, Pegaz, Artemis galopująca na jeleniu, Menada w orgiastycznym ruchu, tancerka, a nadewszystko Eros w najrozmaitszych czynnościach. Znajdą się dalej i ptaki, jak gołębie, gęsi, łabędzie, paw, wyjątkowo winogrona. — Nie wychodzą w epoce klasycznej z użycia i pierścieniowe kolczyki z tym waryantem, że jeden koniec przechodzi w postać zwierzęcia, w którą kryje się połączenie z drugim końcem. Zwierzęciem takiem bywa lew, koziorożec, gryf, baran, tygrys, delfin, kogut, pies, a od IV. w. spotyka się i ludzkie motywy, jak głowę Menady, negra. Figury te, z początku tylko naznaczone, coraz bardziej się usamodzielniają, dają się widzieć półfigury (koziorożec, psy, sfinxy), wreszcie całe figury (gołąb, sfinx, mrówka). Wszystkie jednak przechodzi i w tym typie Eros. — Nie zanikają wreszcie i skromne formy pierścienia, same lub z wisiorkami, gdzie do znanych motywów przychodzi jeszcze maczuga Herkulesa.

Takie bogactwo form w zausznicach wykazują zabytki. Twórczość ta jednak znachodzi koniec. Otwarcie Wschodu przez Aleksandra W. i napływ drogich kamieni do Grecyi zwraca gust ku drogocennym kruszcom, a odwodzi uwagę od formy, skutkiem czego pomysłowość w tworzeniu nowych form traci dawny impuls.

Pokrewny obraz dają zabytki Etruryi w dziedzinie zausznic. Stwierdzają one charakter Etrusków, jaki wytworzyć sobie można z innych pomników. Umysłowość dość bierna, zwolna rozwijająca własną działalność, wreszcie poddająca się silniejszym wpływom obcym. Znajdą się tu z jednej strony formy zausznic, może skądinąd zapożyczone, ale samodzielnie rozwinięte, z drugiej strony czysto greckie, drogą importu z obcych fabryk przejęte. Z pierwszych wymienić trzeba spirale, które nie ulegają przeistoczeniom jak w Grecyi, ale wnet znikają. Za to pięknie rozwija się t. zw. orecchino a baule: blaszka złota zwinięta w półcylinder i od strony widza piękną robotą przyozdobiona, przypominająca koszyczkowe typy trojańskie. Później zjawia się półksiężycowy pierścień wypukły z nasadzanemi kuleczkami złota lub zwykła obrączka z takiemi kuleczkami. I tu nie trudno dopatrzeć się podobieństwa do greckich zausznic, ale rozwój pierścienia w tarczkę i układ części składowych samodzielny. Są dalej pierścienie czółenkowo się rozszerzające z delikatną ozdobą filigranową. W innych formach pierścieniowych jeden koniec grubieje lub kończy go nasadzona perła lub wreszcie wolno zwisająca obrączka, często z wazą w środku. Z wzmagającym się wpływem greckim w Etruryi upiększają się barokowo te miejscowe formy na sposób mieszany, etruski i grecki, wreszcie greckie wyroby odnoszą całkowite zwycięstwo. Od II. w. przed Chrystusem o przemyśle bižuteryjnym krajowym w Etruryi głucho.

Widzimy, że tło, na którem autor rozwinął rzecz o zausznicach, rozciąga się terytoryalnie daleko. W ślad za napotykanemi formami wyszedł poza ziemie greckie: w tem właśnie jedna z najlepszych stron pracy.

Praca dra Hadaczka, pomieszczona w rozprawach Seminaryum archeologiczno-epigraficznego uniwersytetu wiedeńskiego, rozpoczyna nową ich seryę, których pierwsza, zamknięta przed laty, objęła 13 tomów. Początek dobry niech będzie dla nowej redakcyi (Bormann-Reisch) pomyślną wróżbą, że uda się jej wskrzesić tradycyę dawnych ‚Abhandlungen'.

Lwów. *W. Śmiałek*,

Hadaczek Karl; Die Fibel des Odysseus, Helikes und Kalykes. (Sonderabdruck aus den Jahresheften des österreichischen archäologischen Institutes. Band VI 108—122).

Do spięcia Homerowego πέπλος i χλαῖνα potrzebowano fibuły, która końce sukni na piersiach czy na ramieniu przytrzymywała. Jak wyglądała taka sprzączka? Dokładny jej opis znajdujemy u Homera Od. 19. 225 n. Autor stara się znaleźć jej odpowiednik w zabytkach. W tym celu sięga do powstania fibuły i do pierwszych jej kształtów. Rozróżnić tu trzeba pierwotną szpilkę, która już w trojańskich i mykeńskich wykopaliskach często się po-

jawia i w czasach historycznych pozostaje, — i właściwą fibułę, która też występuje przy końcu doby mykeńskiej i odtąd utrzymuje się stale aż do V. wieku, poczem zwolna na ziemi greckiej i etruskiej ustępuje miejsca agrafom i guzikom. Szpilka w spinaniu była niewygodna, mogła łatwo wyśliznąć się, mogła uszkodzić suknię, wreszcie łatwo można było się o nią skaleczyć. To naprowadziło na stworzenie pochewki, w którąby można ująć koniec szpilki, i to był krok do powstania fibuły. Ojczyzną jej, zdaniem autora, wbrew twierdzeniom takich uczonych jak Furtwängler, była Grecya, skąd dostała się na Północ i Zachód. Wytworzyły się dwa rodzaje fibuł: płytkowe i łuczkowe. Tak płytkę jak łuczek zdobiono najpierw figurami geometrycznemi a następnie zwierzęcemi, jak głową zwierząt, małymi ptaszkami, w końcu VIII w. przed Chr. pokazuje się koń, to grupy zwierząt, człowiek na koniu, wojownicy konni, wreszcie w późniejszej fazie sfinx albo lew wypełniają grzbiet fibuły.

Któremu z tych dwóch typów odpowiada opis Homerowy? Fibułę Odysseusa zdobiła grupa: pies przedniemi łapami dopadł jelonka i gryzł go dusząc, — ten przebierał nogami pragnąc wyzwolić się z pazurów i zębów przeciwnika. Scena wysoce dramatyczna udała stę artyście, bo właśnie najbardziej podziwiano tę żywość akcyi: τὸ δὲ θαυμάζεσκον ἅπαντες, ὡς οἱ χρύσεοι ἐόντες ὁ μὲν λάε νεβρὸν ἀπάγχων. | αὐτὰρ ὁ ἐκφυγέειν μεμαὼς ἤσπαιρε πόδεσσιν. Walki zwierząt znajdują się na pomnikach 8—6 w. przed Chr. W miejsce lwa lub pantery pies na stałym lądzie również nie obcy tej epoce, o ile nie dotknięta była jeszcze wpływami Wschodu. Ale czy typowi łukowemu dać pierwszeństwo, jak to czyni autor, to inne pytanie. Perone ma dwie pochewki (αὐλοῖσιν διδύμοισι) a więc dwie szpile, zatem i dla grzbietu fibuły przyjąć trzeba pewną szerokość. Jest nadto w opisie homerowym jeden szczegół, którego pominąć nie można. Owa scena przedstawiona była πάροιθε — czego? Gdyby grupa stanowiła sam grzbiet, poeta nie byłby tego określił wyrazem πάροιθε. Ma widocznie na myśli jakiś podkład dla owej sceny, przypuszczałbym: płytkę, na której podziwiana dekoracya widniała. Za łukowem ugrupowaniem nie przemawia γναμπτή, gdyż w znanym wierszu Iliady (18. 401) γναμπτάς nie należy do πόρπας, ale do ἕλικας, przy których jest rzeczywiście zrozumiałe, jak nie mniej zrozumiałem jest εὔγναμπτος przy κληΐς, haczyku czy kanaliku chwytającym szpilę. Owe κληΐδες mogły się psuć. Trzeba więc było mieć w zapasie wiele fibuł. Czy prezent Antinoosa dla Penelopy liczy się z tym faktem? Możeby taka myśl zaopatrzenia narzeczonej za mało była poetycka. Ofiarowanie dwunastu περόναι odnosi Studniczka do jednego upięcia sukni, autor sądzi, że otwarta strona nie potrzebowała być tak spinaną, — że zachodzenie rąbków sukni na siebie i pas wystarczał do osłony ciała z tej strony. W kobiecym stroju musiała perone odgrywać wiekszą rolę, jeżeli ofiarują ją i boginiom, jeżeli w myty weszła i nawet z zarządzeniami prawnemi się spotkała. Przyznaję, że scena mogła być oddana w pełnej rzeźbie, choć aluzyi do tego nie szukałbym w cytowanem ἄγαλμα (ma być τ 257 a nie ε 256!), które u Homera ma jeszcze ogólniejsze znaczenie ozdobności (6. 300 tak nazwany naszyjnik ἴσθμιον). W południowej Rosyi znaleziono okrągłe złote spinki, zdobione w postać leżącego zwierzęcia, stosownie do formy okrągłej spinki zwiniętego. Części ciała zwierzęcia uwydatnia w reliewie niebieska masa. Kieseritzky, który w sprawozdaniu o wykopaliskach południowo-rosyjskich z r. 1902 (Archäolog. Anz. 1903. 2) o tem donosi, sądzi, że ten rodzaj

i sposób ornamentowania, znany dawno z wykopalisk w Syberyi, dostał się do wschodnich krańców Europy w 6. wieku z Babilonu. Pokrewny temu ornament nowej perone, wykonany w tymsamym kruszcu, co i tło, wymaga tem więcej plastycznego uwydatnienia. — Udało się autorowi znaleźć związek fibul z łańcuchami i tak ułatwić wyjaśnienie Homerowych ἕλικες i κάλυκες, wobec których komentatorowie starożytni i nowsi byli bezradni. Zabytki wykazują na piersiach łańcuchy, których końce kryją się pod fibułami. W grobach tej samej epoki są fibuły, których szpile obwieszone bywają kółeczkami i spiralami, — otóż te prawdopodobnie służyły do przytrzymywania łańcuchów napiersnych. Tak miejsce Iliady i hymnu Homerowego na Afrodytę, gdzie wspomniane są wszystkie te ozdoby, stają się jasne. Łańcuchy (ὅρμοι) na zakładce peplosu przyczepione są końcami po obu stronach piersi na fibułach i obwieszone wieszadełkami spiralnemi (ἕλικες) i wegetabilicznemi (κάλυκες). Gdy Afrodyta ma zdjąć peplos, rozpina się sprzączka i zdejmuje tem samem ozdoby napiersne, które po usunięciu fibuł utrzymać się nie mogły.

Badania Dra Hadaczka prócz rozjaśnienia tej dość zawiłej kwestyi u Homera nawiązują starą kulturę Grecyi z kulturą północnych okolic półwyspu Bałkańskiego i środkowej Europy i w tem leży poważne ich znaczenie.

Lwów. *Wincenty Śmiałek.*

Döring A., Eine Frühlingsreise in Griechenland. Frankfurt a. M., Neuer Frankfurter Verlag, 1903. stron 199, z 8 światłodrukami.

Autor, profesor filozofii w uniwersytecie berlińskim i emerytowany dyrektor gimnazyalny, opisuje tu podróż do Grecyi, Troi i Konstantynopola, którą odbył w marcu, kwietniu i maju 1900. Kto nie żąda od opisu podróży głębokich i subtelnych spostrzeżeń ani wytwornej formy opowiadania, ten odłoży książkę Döringa po przeczytaniu z zadowoleniem. Autor jej jest z wykształcenia filologiem klasycznym, dawny świat grecki kocha szczerze i głęboko. Podróżuje po Grecyi nie dla jakiegoś specyalnego interesu naukowego, lecz by poznać kraj, jego głośne w starożytności miejsca i zabytki. Ale nie tylko starożytność go zajmuje: umie on obserwować także dzisiejszych ludzi i dzisiejsze stosunki: opisuje, jak się dzisiejsza ludność żywi, jak uprawia rolę, jak się zabawia, jakie wykazuje zalety i wady charakteru. Przykrości i uciążliwości, nieodłączne od podróży po kraju tak pozbawionym kolei i tak trudne przedstawiającym warunki umieszczenia i wyżywienia, autor znosi i opisuje z dobrodusznym humorem i pogodą. A nie cofał się przed trudami i przykrościami: podróżował nie tylko utartymi szlakami, nie tylko brał udział w podróżach urządzanych przez Dörpfelda po Peloponezie, po wyspach archipelagu i do Troi, ale puszczał się i sam w strony, w które rzadko kto dziś dociera. Poznał wśród trudnych warunków całą wschodnią połowę Grecyi środkowej, a więc Beocyą i krainy przyległe: był w Tebach, Thespiai (Eremokastro), w Plateach i Leuktrach, dotarł na Helikon i do źródła Hippokreny, zwiedził dolinę Muz pod Helikonem, przez nowożytną Liwadyą dojechał do Orchomenos, Cheronei, Elatei, do portu Molo, do Termopyl

i Lamii i parowcem na tessalski port Wolo powrócił do Aten. Jak te okolice są mało uczęszczane, widać stąd, że z Niemców mieszkających dzisiaj w Atenach nikt nie zna Helikonu ani Hippokreny. Z tego też względu książka Döringa przynosi pożądane uzupełnienie Bädekera dla tych licznych podróżujących po Grecyi, którzy Grecyi środkowej nie mogli poznać z autopsy. Autor mimo swój podeszły wiek nie cofał się przed wdzieraniem się na szczyty gór ani innemi trudnościami i niewygodami. Recenzent odbywał z nim razem podróże Dörpfeldowskie w owym roku i pamięta dotąd, jak w Messenie Döring wśród największego skwaru południa wybrał się na szczyt góry Itome, na który nie mieli ochoty drapać się daleko młodsi od niego uczestnicy podróży.

Wrażenia swoje notował tak szczegółowo, że nieraz aż zadziwia, kiedy znalazł czas na pisanie albo jak mu się chciało zmęczonemu zamiast wypoczynku prowadzić pamiętnik podróżny. Autor był nauczycielem Dörpfelda i w podróżach znajdował się zawsze blizko niego; dzięki temu w wielu rzeczach jest lepiej poinformowany niż inni uczestnicy podróży. Opisując rzeczy widziane umie autor zawsze wybrać to, co istotne i ważne, a recenzent może stwierdzić, że opisy Döringa są zawsze zgodne z rzeczywistością i wierne. W książce jego znajdzie się niejeden ciekawy szczegół, niejedna przydatna wiadomość. Jak np. formy beockie żyją jeszcze nieraz dotąd w ustach ludu, poucza zanotowany przez autora wyraz »tragudia« (= tragodia). Ktoby pragnął dowiedzieć się jakie koleje przechodził Dörpfeld, nim osiadł w Atenach dla badań archeologicznych, tego odesłać można do naszej książki.

Z drobnych szczegółów: zdziwiło mnie, że znakomita czarna kawa grecka nie znalazła uznania w oczach autora. Autor wracał z Grecyi drogą na Rumunią. Kiedy płacił za bilet z Konstantynopola do Berlina urzędnikowi rumuńskiemu 99 marek 50 fenigów, ucieszył się, spotykając ścisłość niemiecką. Obawiam się, że ta ścisłość była tylko rzekomą i ustanowienie takiej ceny biletu, zamiast 100 marek, ma na celu zachęcać Niemców do wracania z Konstantynopola liniami rumuńskiemi. Przemawia za tem opowiedziane zaraz niżej przez autora obliczanie kursu marek przez urzędy rumuńskie.

Szkoda, że książka Döringa nie jest zaopatrzona w mapę Grecyi; mapa taka powinna mojem zdaniem być dodaną do każdego opisu podróży.

Zakopane. *Stan. Witkowski.*

Dr. Witwicki Władysław, Teorye woli u Arystotelesa. Rozbiór logiczny dwóch rozdziałów IV. księgi Etyki Nikom. (Sprawozdanie dyrektora c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1903. We Lwowie. Nakładem funduszu naukowego. 1903. Także osobna odbitka nakładem autora). Str. 26.

U nas, gdzie studya filozoficzne należą do rzadszych zjawisk a pracowników na tem polu prawie na palcach policzyćby można, każda praca z zakresu filozofii jest bardzo miłem i pocieszającem zjawiskiem, a każdy nowy współpracownik zasługuje na szczere i rzetelne uznanie, zwłaszcza, jeżeli praca jego dotyczy tak ważnego problemu, jak teorya woli, i filozofa tej miary, jak

Arystoteles, »któremu się kłaniały wieki całe — a ja dodam: i kłaniać się jeszcze będą — którego pojęciami i dziś operuje filozofia« (str. 25). Autor w krótkim wstępie stawia kwestyę jasno w następujący sposób. Wola jest objawem psychicznym. Zadaniem nauki, w tym wypadku psychologii, jest zjawiska psychiczne opisać, uporządkować, »stany złożone rozłożyć na elementy, elementy te wyszukać i ustalić.«

»Do dziś zgodzono się, że elementami takimi są wrażenia i uczucia — wobec tego, że Herbartowska teorya uczuć nie dała się utrzymać a Jamesa Langego również się nie przyjęła powszechnie — zdania różnią się jeszcze co do przekonań czyli sądów i objawów woli czyli postanowień. Jedni badacze chcą je uważać za nierozkładalne, proste zjawiska, za elementy psychiczne, i ta teorya nosi nazwę idyogenetycznej — drudzy pragną przedstawić je jako kombinacye lub szczególniejsze odmiany innych zjawisk duchowych prostych i ci są zwolennikami allogenetycznej teoryi.« (str. 4).

Sprawa ta do dziś aktualna była rozstrząsaną w Akademii Platońskiej i w Lyceum a ślady tych rozstrząsań przekazał Arystoteles w III. księdze Etyki Nikomachejskiej w rozdziale 4. Jeżeli tu naprzód zaznaczę, że Arystoteles jest zwolennikiem teoryi allogenetycznej, to przez to chcę z góry określić stosunek autora do Arystotelesa, jakoteż podać ogólną treść rozprawy. Będzie ona od początku do końca, jak się łatwo domyśleć można, jednym szeregiem pojedynków sylogistycznych autora z Arystotelesem zakończonych prawie zawsze pozorną klęską Arystotelesa a świetnem zwycięstwem autora. Tak mu się przynajmniej zdaje. Ale nie uprzedzajmy wypadków. Objawem, wyrazem woli, u Arystotelesa jest προαίρεσις. Autor tłumaczy to pojęcie przez »postanowienie«. I my zgodzić się na to musimy, ale tylko dlatego, że nie mamy na to pojęcie trafniejszego wyrazu, zaznaczamy jednak, że jak niemieckie Vorsatz (Garve, Rieckher) lub Entschluss (Kirchmann), francuskie la résolution (Chaignet dodaje: »ou le choix«), tak polskie »postanowienie« nie oddaje dokładnie greckiego προαίρεσις, w którem oprócz postanowienia tkwi nadto pojęcie wybierania, wyboru, »premedytacyi«, o czem Arystoteles w ciągu rozstrząsania wspomina Eth. Nic. 3, 4, 1112 a 16: ὑποσημαίνειν δ' ἔοικεν καὶ τοὔνομα (scil. προαιρέσεως) ὡς ὂν πρὸ ἑτέρων αἱρετόν.

Po ogólnikowem ustaleniu zakresu pojęcia προαίρεσις przystępuje Arystoteles do zbijania teoryi allogenetycznej temi słowy: 3, 4, 1111 b 10 οἱ δὲ λέγοντες αὐτὴν (scil. τὴν προαίρεσιν) ἐπιθυμίαν ἢ θυμὸν ἢ βούλησιν ἤ τινα δόξαν, οὐκ ἐοίκασιν ὀρθῶς λέγειν. Autor domyśla się, że Arystoteles ten szereg poglądów allogenetycznych porządkuje w ten sposób, »że naprzód wymienia przekonania najdalsze od prawdy, a potem z kolei coraz to prawdopodobniejsze poglądy wylicza, zostawiając na sam koniec teoryę, która usiłuje sprowadzić postanowienia do sądów, teoryę, która mu najwięcej trudności nastręcza przy zwalczaniu i której« — zdaniem autora — »nie zdołał w zupełności obalić, jakkolwiek przypuszczał, że to uczynił, teoryę, która tkwi, mimo wszystko, w jego własnem określeniu postanowienia«. Otóż cały ten domysł autora uważam za chybiony, bo pogląd fałszywy, choćby nie wiem jak zbliżał się do prawdy, nie przestaje mimo to być fałszywym. Jeżeli wogóle czego domyślać się wolno, to sądzę, że Arystoteles rozpoczyna dyskusyę od podmiotu, bo każde postanowienie czy pożądanie wychodzi od podmiotu i skierowane jest na jakiś przedmiot i ten tok myśli i dowodów rozwija się sam przez się

w rozprawie Arystotelesa. Naprzód wyjaśnia, które to istoty postanawiają, a które pożądają, a potem wykazuje różnice ze względu na przedmiot.

Naprzód tedy bierze pierwsze twierdzenie któregoś allogenetysty: P o s t a n o w i e n i e j e s t p o ż ą d a n i e m. W jakim celu autor to twierdzenie tak rozwija: »Niektóre pożądania są postanowieniami i wszystkie postanowienia są pożądaniami«, trudno odgadnąć. Tu przecież ten sąd nic więcej nie orzeka, tylko identyfikuje jedno pojęcie z drugiem, jak n. p. »Trójkąt jest figurą geometryczną ograniczoną trzema bokami«, tak że może być wprost odwrócony: P o ż ą d a n i e j e s t p o s t a n o w i e n i e m. Arystoteles zbija to twierdzenie w dwóch dowodach. Dowód pierwszy: οὐ γὰρ κοινὸν ἡ προαίρεσις καὶ τῶν ἀλόγων, ἐπιθυμία δὲ καὶ θυμός, t. zn.: »postanowienie bowiem nie jest wspólną cechą i istot bezrozumnych, a pożądanie i afekt jest wspólną cechą«. Żeby ten dowód, który dla uczniów Arystotelesa biegłych w syllogistyce był zapewne zupełnie zrozumiały, dla nas uprzystępnić, uważam za stosowne przypomnieć: 1. że Arystoteles pożądanie — ἐπιθυμία — przyznaje wszystkim istotom zmysłowym (De somno et vig. 1,454 b 31 οἷς αἴσθησις ὑπάρχει, καὶ ἐπιθυμία; por. de anima 3. 11, 434 a 3), 2 że Arystoteles dzieli istoty zmysłowe na: a) rozumne, τὰ λόγον ἔχοντα, b) bezrozumne, τὰ ἄλογα, podział zresztą dotąd na szczęście niezapomniany. Wyrysujmy zatem koło, w którem mieściłyby się wszystkie istoty zmysłowe = pożądające i poprowadźmy w niem cięciwę AB (fig. 1. na osob. tablicy), dzielącą je na dwa odcinki tak, by w jednym odcinku dały się umieścić istoty rozumne, w drugim bezrozumne. Pojęcia »istoty rozumne« i »istoty bezrozumne« są sprzeczne (notiones contradictoriae), wykluczające się nawzajem, a razem wzięte wypełniają w całości zakres pojęcia »istot zmysłowych czyli pożądających«. Otóż bez układania nawet formalnego syllogizmu możemy tu utworzyć sąd szczegółowy przeczący: »Niektóre istoty zmysłowe czyli pożądające nie są postanawiającemi, mianowicie bezrozumne«, który będzie prawdziwy nawet w tym razie, jeżeli się w dalszej dyskusyi okaże, że żadna istota pożądająca nie jest postanawiającą, bo jeżeli sąd ogólny jest prawdziwy, to i szczegółowy prawdziwym być musi. Powtóre ze stosunku wzajemnego tych pojęć wynika niezbicie, że ani p o ż ą d a n i e n i e j e s t p o s t a n o w i e n i e m, ani p o s t a n o w i e n i e p o ż ą d a n i e m, bo pożądanie jest cechą wspólną, rodzajową (τὸ κοινόν), postanowienie zaś cechą czyli różnicą gatunkową (διαφορὰ εἰδοποιός, differentia specifica), a nigdy te cechy nie mogą być i d e n t y c z n e, boby w takim razie nie było podstawy do tworzenia gatunku. Weźmy przykład bliższy, konkretniejszy, n. p »ssaki« (rodzaj) i »gryzonie« (gatunek): Niektóre ssaki nie są gryzoniami; niektóre ssaki są gryzoniami; wszystkie gryzonie są ssakami. Z ostatniego sądu przecież nie wynika wcale, żeby cecha gryzoniów, mająca wyraz w szczególnem uzębieniu, była identyczną z cechą ssaków, czyli krótko, żeby »gryzienie« było »ssaniem«; przeciwnie ani »gryzienie« nie jest »ssaniem«, ani »ssanie« »gryzieniem«.

Ale autor, aby zbić argumenty Arystotelesa, wstępuje na ślizkie pole syllogistyki, po którem niestety bardzo niepewnie stąpa, nie umiejąc ani syllogizmu prawidłowo ułożyć, ani graficznie go przedstawić bez zarzutu, ani z wyniku wysnuć odpowiedniego wniosku: Ustawia wprawdzie prawidłowo obie przesłanki (str. 7): 1. Żadne stworzenie bezrozumne nie postanawia. 2. Wszystkie stworzenia bezrozumne (a przynajmniej niektóre — ten dodatek

autora niepotrzebny) doznają pożądań (afektów). Lecz wynik: »3. przeto żadne pożądanie nie jest postanowieniem« tworzy z własnej fantazyi fałszywy, aby potem dowieść Arystotelesowi, że trybu takiego nie ma, bo przesłanki są według figury III., a wynik według figury I. (Celarent nie Cesare)! albo II. (Cesare nie Celarent!). Lecz z przesłanek tych według figury III. jest przecież wynik możliwy (Felapton): Niektóre istoty pożądające nie są postanawiającemi. A stąd wynik bezpośredni, że te pojęcia »pożądanie« i »postanowienie« różnią się nie tylko pod względem treści, lecz także pod względem zakresu, że zatem nie mogą być identycznemi.

Lecz Arystoteles nie zadowala się tym argumentem. Przy rozstrząsaniu bowiem spostrzegł, że wprawdzie tylko rozumnym istotom przyznać należy postanowienie (προαίρεσις), ale i to nie mogło ujść jego uwagi, że nie wszystkim przyznać je można. I tu dopiero w drugiej części wyprowadza dowód, że postanowienie nietylko nie jest pożądaniem, ale nawet, że to są pod względem znaczenia pojęcia sprzeczne. Mówi bowiem tak: καὶ ὁ ἀκρατὴς ἐπιθυμῶν μὲν πράττει, προαιρούμενος δ' οὔ. ὁ ἐγκρατὴς δ' ἀνάπαλιν προαιρούμενος μέν, ἐπιθυμῶν δ' οὔ: niewstrzemięźliwy działa pod wpływem żądzy, a nie pod wpływem postanowienia, wstrzemięźliwy zaś przeciwnie pod wpływem postanowienia, a nie pod wpływem żądzy. Arystoteles dzieli tu znowu istoty rozumne (τὰ λόγον ἔχοντα) na dwie grupy: istoty wstrzemięźliwe (ὁ ἐγκρατὴς) i niewstrzemięźliwe (ὁ ἀκρατὴς). Są to więc pojęcia sprzeczne, wykluczające się nawzajem, a razem wzięte wypełniają w całości zakres istot rozumnych (Fig. 2.). Istoty wstrzemięźliwe i postanawiające są te same, również istoty niewstrzemięźliwe i pożądające. Każda zatem istota wstrzemięźliwa działa pod wpływem postanowienia i każda istota działająca pod wpływem postanowienia jest wstrzemięźliwa. Tak samo każda istota niewstrzemięźliwa działa pod wpływem żądzy i każda istota działająca pod wpływem żądzy jest niewstrzemięźliwa. Ponieważ zaś istoty wstrzemięźliwe i niewstrzemięźliwe są pojęciami sprzecznemi, przeto i równoznaczne pojęcia — t. j. istoty postanawiające i pożądające są pojęciami sprzecznemi, czyli żadne postanowienie nie jest pożądaniem.

Autor przychodzi wprawdzie zapomocą wnioskowania do tego samego wyniku, ale twierdzi zarazem, że z »wyżej przytoczonych przesłanek w żaden sposób sąd podobny wywieść się nie da z koniecznością« (str. 8) i dowodzi tego zapomocą następującego rysunku: (Fig. 3).

Do tego rysunku autor dodaje następujący komentarz: »1. Każdy ἀκρατής = ἐπιθυμῶν. Pojęcie »niewstrzemięźliwy« leży w zakresie »pożądających«. 2. Żaden ἀκρατής nie = προαιρούμενος czyli »niewstrzemięźliwy« leży poza zakresem »postanawiającego«, przyczem nie wiem o tem, czy się »postanawiający« nie nakrywa gdzieś częściowo z »pożądającym«. 3. Każdy ἐγκρατής = προαιρούμενος czyli ἐγκρατής leży gdzieś w zakresie προαιρούμενος i to tak, że 4. Żaden ἐγκρατής nie = ἐπιθυμῶν czyli nigdzie ἐγκρατής nie pada na zakres ἐπιθυμῶν. Otóż z tego wszystkiego, — wnioskuje autor dalej — może być prawdą, że προαιρούμενος i ἐπιθυμῶν nie mają punktów stycznych, ale wcale to prawdą być nie musi«. — Otóż przy tym rysunku zupełnie słusznie. Ale niestety rysunek ten jest fałszywy, gdyż nie odpowiada faktycznemu stanowi rzeczy. Jakież to bowiem istoty pożądające są poza zakresem istot niewstrzemięźliwych? Przecież jeżeli człowiek działa pod wpływem żądzy,

to tem samem przechodzi do zakresu niewstrzemięźliwych, gdyż to są pojęcia identyczne. To samo mutatis mutandis musimy twierdzić o istotach wstrzemięźliwych i postanawiających. Figura zatem powinna wyglądać tak: (Fig. 4.) lub z uwzględnieniem podziału istot rozumnych na wstrzemięźliwe i niewstrzemięźliwe, jak Fig. 2. Z tego zaś rysunku wyprowadzić można wszystkie powyższe wyniki bez żadnych zastrzeżeń i wątpliwości.

Tak wygląda »zwalczanie« teoryi idiogenetycznej Arystotelesa przez autora w zakresie roztrząsania podmiotowego. Z kolei przechodzi Arystoteles do wykazania różnicy przedmiotowej pomiędzy postanowieniem a żądzą: καὶ ἡ μὲν ἐπιθυμία ἡδέος καὶ ἐπιλύπου, ἡ προαίρεσις δ' οὔτε λυπηροῦ οὔθ' ἡδέος — przedmiotem pożądania są rzeczy przyjemne i nieprzyjemne, przedmiotem zaś postanowienia ani jedne ani drugie. Autor zgodziłby się na to i na syllogizm Camestres, gdyby przesłanki były jasno wypowiedziane. Co tu jednak jest niejasnego, trudno odgadnąć, autor bowiem nie daje żadnego wyjaśnienia. Kończąc ten rozbiór krytyczny teoryi idiogenetycznej προαίρεσις i ἐπιθυμία zaznacza on krótko, że »nie wszystkie argumenty omówione wyżej okazują się dobrymi, gdyż pierwszy jest formalnie zły, drugi tylko modyfikuje tezę allogenetyczną a ostatni nie jest ściśle sformułowany«. (str. 10). Otóż zdaje mi się, że po tem, co wyżej powiedziałem, światły czytelnik łatwo osądzić potrafi, do kogo ten zarzut odnieść należy.

Kwestyę co do θυμός Arystoteles krótko załatwia tak: θυμὸς δ' ἔτι ἧττον (scil. ἐστὶν προαίρεσις) · ἥκιστα γὰρ τὰ διὰ θυμὸν κατὰ προαίρεσιν εἶναι δοκεῖ, »tem mniej jeszcze afektem (jest postanowienie); zdaje się bowiem, że czyny w afekcie popełnione najmniej mają związku z premedytacyą czyli postanowieniem«. I tu autor zarzuca Arystotelesowi brak jasności i precyzyi dodając uwagę, że »nie wiemy, czy τὰ διὰ θυμόν mają to być czyny, czy też ruchy mimiczne (?) — wogóle jaki to rodzaj skutków ma autor na myśli«. Otóż ponieważ jesteśmy w środku etyki a nie teoryi sztuki aktorskiej, przeto na pewno twierdzić możemy, że Arystoteles ma tu na myśli czyny i nic więcej. Wiadomo zaś, że ta teorya Arystotelesa znajduje po dziś dzień obszerne zastosowanie w ustawodawstwie karnem. Czyn popełniony z premedytacyą - κατὰ προαίρεσιν — może być n. p. morderstwem, podczas gdy ten sam czyn popełniony w afekcie, w gniewie — διὰ θυμὸν — może być skwalifikowany jako zabójstwo lub ciężkie uszkodzenie ciała a nawet może być zupełnie bezkarny. Ale autor, jak się zdaje, zupełnię o tem zapomina, skoro i po tym ustępie twierdzi, że »teorya ta jest rzeczywiście dziwnie daleka od prawdy i od normalnej obserwacyi wewnętrznej«.

Nie mogąc dla braku miejsca rozstrząsać szczegółowo argumentacyi autora odnoszącej się do życzenia czyli pragnienia — βούλησις — dla scharakteryzowania postępowania autora z Arystotelesem przytoczę z tej części rozprawy (str. 10—15) tylko jeden szczegół. Oto Arystoteles wykazując przedmiotową różnicę pomiędzy βούλησις a προαίρεσις przytacza między innemi i tę, że pragnienie odnosi się do celu, a postanowienie raczej do środków (Eth. Nic. 3, 4, 1111 b 26). Autor tworzy z tego następujące dwa sądy: »1. Wszystkie pragnienia odnoszą się do celów. 2. Wszystkie postanowienia odnoszą się do środków« i woła ze zgrozą: »Wniosek żaden, gdyż quaternio terminorum nie daje konkluzyi«, ale w przypisku do tego miejsca dodaje: »Chyba gdyby to zrozumieć jako Cesare: 1. Żadne postanowienie nie odnosi

się do celów. 2. Wszystkie pragnienia odnoszą się do celów, wówczas rozumowanie byłoby formalnie trafne«. Pokazuje się tedy, że przy dobrej woli i z tych czterech pojęć da się utworzyć prawidłowy syllogizm, ale przy tem ciśnie się mimowoli pytanie, dla czego to autor tej dobrej woli nie chciał pokazać w tekście tylko dopiero tak mimochodem na dole pod kreską. Oto zdaniem mojem dlatego, że nie mógłby i po tym ustępie ogłosić światu, że Arystoteles, który pierwszy sformułował syllogizm, potrafił tyle formalnych błędnych wniosków nagromadzić w tak niewielu wierszach.

Przystępujemy do ostatniego punktu rozprawy. Autor staje tu otwarcie i stanowczo po stronie »allogenetystów«, którzy twierdzą, że postanowienie jest pewnego rodzaju przekonaniem (δόξα τις). Dotąd bowiem, jakkolwiek ciągle tak zawzięcie zwalczał Arystotelesa, to przecież nigdzie pozytywnie nie wystąpił z twierdzeniem, że postanowienie jest albo pożądaniem, albo afektem, albo życzeniem czyli pragnieniem. Metoda wprawdzie dziwna, ale także metoda. Z tego powodu uważaćby można te epizody walki jakby »parady« w sztuce szermierskiej przygotowujące na końcu cios decydujący. Przedstawmy rzecz krótko. Według Arystotelesa przekonanie (δόξα) jest stopniem wiedzy. Jak wyrazem woli jest postanowienie, tak wyrazem przekonania jest sąd. Ponieważ sądy należą do zakresu pojęć, które określamy jako prawdziwe lub fałszywe, a postanowienia nazywamy dobremi lub złemi (καὶ (ἡ δόξα) τῷ ψευδεῖ καὶ ἀληθεῖ διαιρεῖται, οὐ τῷ κακῷ καὶ ἀγαθῷ, ἡ προαίρεσις δὲ τούτοις μᾶλλον Eth. Nic. 3, 4, 1111 b 34), przeto Arystoteles wnioskuje stąd, że to są zupełnie różne pojęcia, że zatem ani postanowienie nie jest przekonaniem ani przekonanie postanowieniem Autor przyznaje słuszność argumentacyi Arystotelesa p o d   w z g l ę d e m   f o r m a l n y m, układa prawidłowy syllogizm dwukrotnie: 1. Żaden sąd nie ma cechy dobra lub zła. 2. Wszystkie postanowienia mają cechę dobra lub zła. Wniosek (raczej wynik!). 3. żadne postanowienie nie jest sądem. (str. 16). Za drugim razem dochodzi autor do tego samego wyniku: »Żadne postanowienie nie jest sądem czysto teoretycznym«, ale tu już dodaje od siebie: » c z y l i żadne postanowienie nie jest niepostanowieniem« i woła: »To jest najoczywistsza prawda — jednakże dowodzić jej nie potrzeba aż syllogizmem, bo nikt w nią nie wątpi«. Trudno zrozumieć, z kim tu polemizuje autor, czy z Arystotelesem, czy z sobą samym. Przecież ostatniego twierdzenia nie ma u Arystotelesa.

Nie mogąc zatem nic zarzucić temu syllogizmowi pod względem formalnym, zaczepia prawdziwość przesłanki większej: Żaden sąd nie ma cechy dobra lub zła. — »Nie znamy dotychczas — mówi autor (str. 17) — sądów dobrych i złych (przyczem przyznajemy się, żeśmy nie brali w rachubę postanowień, które być może są też sądami), twierdzimy zatem, że dotychczas znane sądy nie mają kryteryum dobra, ale nie możemy ręczyć, czy nie znajdą się sądy podpadające pod to kryteryum, czy może właśnie postanowienia nie są takimi sądami z kwalifikacyą etyczną. Tak więc na każdy sposób — rozumuje dalej autor — mimo swej formalnej słuszności ten argument Arystotelesa nie zdoła się utrzymać ze względów wyżej wyłuszczonych«. Ponieważ dla chcącego nie ma rzeczy niemożliwych (Eth. Nic. 3, 4, 1111 b 22), przeto i autor przystępuje (str. 19) do tworzenia sądów z postanowienia, które nazywa »sądami o przyszłem działaniu (?)«. Kiedy Arystoteles po namyśle postanowił udać się do Akademii, to powiedział sobie tak: »zostanę uczniem

Platona«. Kiedy postanowił zostać nauczycielem Aleksandra, to znowu pomyślał sobie tak: »Zostanę guwernerem u króla barbarów«. Sądom tym, jeżeli takie »powiedzenia« w ogóle sądami nazwać można, nie podobna odmówić cechy dobra lub zła. Ale autor odczuwa przy tem, że te »nowe« sądy utworzone z postanowień mają inne znaczenie niż sądy odpowiadające przekonaniom, że n. p. sąd: »Pójdę na naukę do Platona« co innego znaczy, niż sąd: »Wszyscy ludzie z natury pragną wiedzy« (Początek Metafizyki) lub sąd utworzony z postanowienia złodzieja: »Ukradnę« a sąd »Własność jest kradzieżą« (Proudhomme). Dla tego te sądy »nowe« utworzone z postanowienia nazywa autor »praktycznymi«, przeciwstawiając je sądom utworzonym z przekonania, które nazywa »czysto intellektualnymi lub teoretycznymi«. I w tem właśnie odczuwaniu różnicy pomiędzy sądami teoretycznymi a praktycznymi leży przyszła klęska autora w walce z Arystotelesem. Zostawiając bowiem na boku kwestyę, czy takie powiedzenie jak »ukradnę«, »odbiorę sobie życie«, »zostanę uczniem Platona«, »Nie zabijaj«, »Obyś się był nie urodził lub zginął bezżenny«, »Podpisz mi weksel« itd. nazwać można sądami, czy wogóle każde zdanie gramatyczne jest zarazem sądem logicznym, przypatrzmy się bliżej wywodom autora. A jeżeli wolno było autorowi »ścigać logiką« Arystotelesa i »nicować go wszelkimi sposobami« (str. 14 i 15), to niechże i nam będzie wolno przenicować trochę autora syllogizmami, którymi tak zapamiętale wojuje z Arystotelesem. Zgódźmy się zatem z autorem, że: Żaden sąd praktyczny nie jest sądem teoretycznym. 2. Każde postanowienie jest sądem praktycznym. Stąd wynik: 3. Żadne postanowienie nie jest sądem teoretycznym. (Celarent). — Idźmy dalej. 1. Każde przekonanie jest sądem teoretycznym. 2. Żadne postanowienie nie jest sądem teoretycznym. (jak wyżej). 3 Żadne postanowienie nie jest przekonaniem. (Camestres).

Oczom i uszom trudno uwierzyć, ale tak jest. Toż ten autor, który od początku rozprawy stojąc po stronie allogenetystów zwalczał na każdym kroku idiogenezę woli u Arystotelesa a w końcu zapowiedział, iż udowodni, że postanowienie jest sądem a stąd i przekonaniem, nagle oto staje przed nami, jak Atena z głowy Zeusa, jako czystej krwi idiogenetysta z dowodem w ręku, że: Żadne postanowienie nie jest przekonaniem! I wartoż było tyle bałamuctw popełnić, żeby w końcu dowieść tego, co się na początku zbić postanowiło?

Jest to niespożytą zasługą Arystotelesa, że objawy rozumu ludzkiego podzielił na trzy odrębne grupy i pociągnął między nimi ścisłe, niewzruszone, nieprzekraczalne granice, że wykazał różnice pomiędzy wiedzą, działaniem a twórczością, pomiędzy teoryą, praktyką a poetyką, pomiędzy umiejętnością, etyką a estetyką. W umiejętności panuje niepodzielnie prawda zwalczając fałsz, w etyce dobro przeciwne złemu, w estetyce piękno przeciwne brzydocie. Jeżeli zaś kto miesza te pojęcia, jeżeli n. p. w zakresie umiejętności mówi o dobrem lub złem, albo o pięknie lub brzydocie, albo w etyce mówi o prawdzie i fałszu i t. d., to czyniąc to świadomie posługuje się utartą przenośnią, jak n. p. w malarstwie mówi się o »tonach«, a w muzyce o »cieniowaniu« i »oświetlaniu« głosu, albo nieświadomie — popełnia bałamuctwa. Otóż stwierdzić muszę, że granicy tej nakreślonej przez Arystotelesa pomiędzy umiejętnością a etyką nie udało się autorowi mimo wysiłków ani usunąć ani przekroczyć.

Jeżeli chodzi o sąd ogólny o pracy autora, to ten po tem, co wyżej powiedziano, nie może być inny, jak tylko, że praca autora jest pod względem treści zupełnie chybiona. Ale i forma nie jest wszędzie bez zarzutu. Rażą niektóre wyrażenia (jak np. »ostatni strzał« zamiast »ostatni dowód«) albo owa banalna pochwała »boskiego« Platona — Rzecz naturalna, że sąd o filozofii Arystotelesa uważam za nieuzasadniony i fałszywy.

Mam niepłonną nadzieję, że autor w przyszłej rozprawie cofnie lub zmodyfikuje kilka zbyt śmiałych sądów wypowiedzianych w zakończeniu niniejszej pracy i naprawi krzywdę, jaką niebacznie wyrządził i samemu Arystotelesowi i filozofii kościelnej (?) i tym czytelnikom, którzy nie znając Arystotelesa, a takich jest przeważająca większość, mogli po przeczytaniu jego rozprawy wyrobić sobie błędne pojęcie o filozofii Arystotelesa, że uzna nareszcie, iż i »nasz intellekt«, jakkolwiek wyższy (i któżby o tem wątpił?), nie jest znowu tak wiele wyższym od intellektu filozofów starożytnych, ani tak wysoki, żeby nie mógł zbłądzić.

Lwów. *W. Wróbel.*

Kaszewski Każimierz. Hezyoda »Roboty i dnie«. Lwów 1902. Nakładem autora. I. Związkowa drukarnia we Lwowie. 8-vo, str. 2 al. + XIII + 26.

Literatura nasza posiadała dotąd trzy przekłady Hezyodowych »Robót i dni«: nieudolny Jacka Przybylskiego, dowolny i niezupełny Ignacego Krasickiego, w końcu piękny przekład kilku wyjątków Felicyana Faleńskiego. P. Kaszewski podaje zupełny przekład wymienionego utworu; przekład, jak to zawsze bywa u czcigodnego tłómacza w formie, nadzwyczaj pięknej, wiernie odtwarzającej myśli Hezyoda. Przekładu dokonał tłómacz wierszem trzynastozgłoskowym rymowanym, zawarłszy go w 828 wierszach t. j. tyle, ile ich liczy i oryginał; opuszczono tylko ww. 727—737 (por. str. 20) i 756—759 (str. 21) zbyt naturalistyczne (por. str. 26 objaśnień). Jedynie w ww. 790—821 użył tłumacz heksametru zamiast rymowanych wierszy, ponieważ z powodu ustawicznego powtarzania się liczebników niepodobnem było iść wiersz za wierszem tekstu odpowiednim szeregiem rymów. Do najlepszych miejsc przekładu zaliczyć należy opis pięciu wieków (ww. 109—200), jakoteż opis srogiej zimy w górach (ww. 493 n.).

Przekład ogłoszony po raz pierwszy w książce pamiątkowej ku uczczeniu prof. Ćwiklińskiego wyszedł następnie w wymienionej w nagłówku odbitce, w której autor pomieścił słowo wstępne: mówi w niem o życiu Hezyoda, zastanawia się następnie nad układem i wartością »Robót i dni«: ocena trafna, wnika głęboko w myśl poematu. Na końcu odbitki pomieścił tłumacz szereg przypisów, podających wyjaśnienia rzeczowe. Przekład p. Kaszewskiego, stający godnie obok poprzednich jego tłumaczeń Aischylosa, Sofoklesa i Teokryta, zaliczyć można śmiało do najlepszych przekładów literatury klasycznej w języku polskim.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Hozakowski ks. Najnowsze prace katolickie nad greckim tekstem Nowego Testamentu. Przegląd kościelny. Poznań 1902, str. 14—28 i nadbitka: Tamże, 1902, str. 15.

Po krótkim wstępie, zawierającym pogląd na dotychczasowe wydania tekstu greckiego Nowego Testamentu, omawia autor szczegółowo dwa najnowsze wydania ks. Fryderyka Brandscheida (Novum Testamentum Graece et Latine, Fryburg w Br., 1901, 2 tomy) i O. Hetzenauera (Insbruk, 1896—1898, 2 tomy). Ks. Brandscheid postanowił w wydaniu swem podać tekst grecki N. T. z IV. wieku: ponieważ zaś przekład łacińskiej wulgaty przedstawia przedewszystkiem tekst grecki N. T. w brzmieniu IV. w., uwzględnia w pierwszej linii wspomnianą Wulgatę. Przeciwnie O. Hetzenauer pragnie w wydaniu swem podać tekst pierwotny, do celu swego obiera drogę dogmatyczną, sądząc, że w Kościele samym tekst biblijny musiał się zachować pod nieskażoną opieką bożą, ostatecznie tekst jego wydania w ogólnych zarysach podobny jest do łacińskiej wulgaty: wynik ten nie jest wcale niespodziewany, bo pisma łacińskich pisarzy, wyrazy liturgii, określenia soborów, synodów i t. p., będące podstawą pracy O. H., opierają się głównie na łacińskiej wulgacie.

Zasady przyjęte przez obu wydawców nie są ich oryginalną własnością: ks. Brandscheid przyjmuje teoryę Lachmanna: zapatrując się na wynik pracy ks. B. z dzisiejszego punktu nauki nie można zataić, że ostatecznie celem właściwym krytyki tekstu N. T. jest odtworzenie tekstu pierwotnego, pod tym względem więc praca ks. B. jest pewnego rodzaju cofnięciem się wstecz; wydanie ks. B. ma jednak tę wyższość nad wydaniem L., że uwzględnia daleko obfitszy materyał, w porównaniu z materyałem, jakim rozporządzał Lachmann. O Hetzenauer podejmuje na nowo teoryę Burgona, dostatecznie jednak jej nie udowodnił, napotkał przeto na silny opór, podobnie jak w swoim czasie Burgon; i słusznie, bo zdaniem ks. Hozakowskiego nawet z ściśle katolickiego zapatrywania teorya ta nie może się ostać w obec wymagań krytyki tekstów biblijnych: O. Hetzenauer odnosi nieomylność kościelną nietylko do treści, lecz także do zewnętrznej formy tekstu biblijnego: w ogólności rzecz biorąc metody filologiczno-historycznej autor nie uwzględnia należycie, kładąc jedynie wagę na metodę dogmatyczną. Mimo jednak tej ujemnej strony wydanie O. Hetzenauera z dwóch względów zasługuje na uwagę, bo podaje aparat krytyczny nadzwyczaj dokładnie i wierną kopię t. zw. Klementyny (t. j. wydania wulgaty, dokonanego przez Klemensa VIII. w r. 1592), wydanie ks. Brandscheida jest wydaniem podręcznem, nie podaje też tak dokładnego aparatu krytycznego, jaki mieści wydanie O. Hetzenauera.

Rozprawka ks. Hozakowskiego jest wprawdzie tylko recenzyą, zwróciłem na nią jednak uwagę w naszem czasopiśmie, pragnąc zaznajomić czytelników z najnowszemi pracami nad tekstem greckim N. T., zwłaszcza, że u nas nie wielu zajmuje się tą kwestyą.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Hozakowski ks. dr. Rzymska komisya biblijna. Skreślił... Przegląd kościelny 1903, styczeń—maj i odb. Poznań, czcionkami drukarni i księgarni św. Wojciecha 1903. 8-vo, s. 4 nl. + 76.

Autor omawia znaną encyklikę Leona XIII. z d. 30. października 1902 r. »de studiis s. scripturae provehendis«, ustanawiającą osobną komisyę biblijną w Rzymie celem pogłębienia studyum biblijnego. Przedstawiając główne punkta wspomnianej encykliki, zastanawia się autor szczegółowo nad dotychczasowemi pracami podjętemi w zakresie studyum biblijnego tak, że rozprawka jego informuje bardzo dobrze o najważniejszych zagadnieniach biblijnych. Obszernie mówi autor o zastosowaniu nauk filologicznych i historycznych (asyrologii, egiptologii, arabologii), paleografii i dyplomatyki (r. II.), następnie o odpowiedniem użyciu hermeneutyki, o nauce. o natchnieniu Bożem Pisma św., krytyce biblijnej w rozmaitych kształtach (r. III.); omawia wreszcie trzeci postulat encykliki papieskiej, która przestrzega przed zbytnią wolnomyślnością (r. IV.). W r. V. uzupełnia autor encyklikę październikową z r. 1902 szczegółami znajdującymi się w poprzedniej encyklice Leona XIII. o studyum Pisma św. »Providentissimus Deus«, omawia też szczegółowo skład nowej komisyi biblijnej. R. VI. przedstawia usiłowania poprzednich papieży nad studyum biblijnem. Filolog klasyczny znajdzie w niej niejeden ciekawy szczegół. Autor zna dokładnie obszerną literaturę przedmiotu, w poruszonych przez siebie kwestyach daje informacye szczegółowe i jasne. Na podstawie omówionych przezemnie dwóch broszur można wnosić, że literatura biblijna polska, tak uboga w prace tego rodzaju, znajdzie w ks. Hozakowskim gorliwego i należycie przygotowanego naukowo pracownika, po którym niejednej jeszcze pracy spodziewać się można w zakresie krytyki biblijnej.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Ennianae poesis reliquiae, iteratis curis recensuit Johannes Vahlen. Lipsiae, B. G. Teubner, 1903, wielk. 8 o, str. CCXXIV, 306, brosz. 16 M.

Na rok 1852 ogłosił uniwersytet bonneński za sprawą Fryderyka Ritschl'a następującą tezę konkursową: ***Praemissa de Q. Ennii vita arte et scriptis disputatione eius annalium fragmenta disponantur emendentur illustrentur.*** Wpłynęły dwie prace. Pierwszą nagrodę przyznano dwudziestotrzechletniemu seniorowi seminaryum filologicznego w Bonn, Janowi Vahlen'owi. Autorami drugiej pracy byli członkowie tegoż seminaryum, Hugo Ilberg i Teodor Hug. Ci wydali zaraz swe studya, Ilberg pierwszą księgę ***Annales***, Hug siódmą, ósmą i dziewiątą (wojny punickie); Vahlen ogłosił na razie tylko ***Quaestiones Ennianae criticae***, a dopiero w dwa lata później (1854) ukazały się w Lipsku jego: ***Ennianae poesis reliquiae.*** Odtąd nie wypuścił już z ręki i uwagi swego Enniusza, ale przez pół wieku obrabiał go w szeregu (17) tak charakterystycznych dla niego, drobnych rozprawek, ogłasza-

nych w Rheinisches Museum, Hermesie, programach uniwersytetu berlińskiego i sprawozdaniach tamtejszej Akademii. Niezmordowanej tej pracy towarzyszyły przez lat dziesiątki nieprzychylne, często zjadliwe, a czasem wprost grubijańskie uwagi i glossy dwóch znakomitych latynistów, Ottona Ribbeck'a i Lucyana Müller'a. Ribbeck uważał za wyłącznie swoją prowincyę tragików rzymskich, których fragmenta wydał po raz pierwszy w r. 1852, ponownie w r. 1871/3 i 1897/8; Müller zas objawił niezadowolenie swoje z wydawcy Enniusza w niemieckiej monografii o Enniuszu z r. 1884, a zwłaszcza w *Q. Ennii carminum reliquiae* z roku następnego. Właściwy powód jego niechęci leżał w tem, że ten wydawca satyr Lucyliusza odczuwał zepsucie księgarskiego interesu przez Vahlenowskie wydanie Lucyliusza Lachmannowskiego. Dziś obu wojowniczych adwersarzy Vahlena kryje mogiła, a on sam, 74-letni starzec, zredagował wreszcie z techniczną pomocą swego ucznia, Ottona Plasberga, obecnie profesora w Strassburgu, swe półwiekowe studya i wydał tom o pół tysiącu stronic, a więc tyle, ile zaledwie wyniosłyby wszystkie inne jego prace razem zebrane.

Monument ten pracy całego życia filologa jest zarazem pomnikiem tej szkoły filologicznej, która poczęta przez Gotfryda Hermann'a, kontynuowana przez Ritschl'a, doczekała się XX. wieku w osobie Vahlen'a. Łatwiej jest zmienić tekst, niż go zrozumieć, bo do konjektury potrzeba tylko trochę sprytu i dużo odwagi, a do zrozumienia tekstu, zwłaszcza fragmentarycznego, oprócz gruntownej znajomości języka i autora, jego wzorów i naśladownictw, konieczna jest olbrzymia doza zaparcia się samego siebie, konieczne wczucie się w intencye autora, choćby bardzo lichego.

Ktokolwiek rozczytuje się w sławnych programach berlińskich Vahlena, dotykających całej niemal klasycznej literatury greckiej i rzymskiej, ten łatwo przypomni sobie, jak mistrzowsko Vahlen, tłómacząc dany tekst, wykazuje, że wszystkie zmiany i konjektury psują intencye autora i gorsze są od tradycyi; jak radzi wybrać mniejsze złe, jeśli się nie zna na nie lekarstwa. A nie jest on bynajmniej zaślepionym konserwatystą, który za wszelką cenę stara się ratować tradycyę; przeciwnie, gdzie Vahlen wykaże zepsucie, tam chyba nikt nie będzie szukał sensu; a gdzie poda poprawkę, to będzie to rzeczywiście *emendatio*, lub przynajmniej *coniectura palmaris*. Jeśli dziś w całych Niemczech daje się znów odczuwać pewien konserwatyzm filologiczny po niedawnej jeszcze konjekturomanii, to lwią część zasługi trzeba przyznać Vahlenowi. Za charakterystyczny probierz trwałości, a więc i wartości tej metody może posłużyć szczegół, że Vahlen mógł w zasadzie powtórzyć wszystkie swoje sądy i poglądy z przed 50 lat, mógł swoje dzieło nazwać drugiem wydaniem owej pracy seminaryjnej. Bo też nigdy nie hołdował modzie, nigdy nie był modny. Wilamowitz po 10 latach tak zmienił swój wstęp do tragedyi attyckiej, stanowiący pierwszy tom Heraklesa Eurypidesowego, że jest on dziś zupełnie inną książką. A wystarczy porównać pierwszy rozdział przedmowy Vahlenowskiej *(Historia Ennii)* ze znaną »Textgeschichte der griechischen Lyriker« Wilamowitza, by się przekonać, co znaczy intuicyjna fantazya i błyskotliwa genialność, a co metodyczna pracowitość i spokojna pewność.

Wspomniana przedmowa (str. I—CCXXIV), pisana jasną, a potoczystą łaciną, składa się z dwóch rozpraw, z których pierwsza obejmuje żywot En-

niusza i jego 22-wiekową historyę, druga omawia treść i kompozycyę jego pism. Każdy autor, który cytuje, naśladuje i wspomina Enniusza, omówiony jest bardzo szczegółowo, a sposób cytowania u różnych pisarzy opracowany tak indywidualnie, że już przy tym rozdziele poznajemy w całej pełni Vahlenowską *ars interpretandi*. Oczywiście najobszerniej traktowani są tacy pisarze, jak Cycero, Gellius, Nonius i Serwius, którzy przekazali nam najwięcej fragmentów. Najbardziej zdumiewającym jest szczegół, że jeszcze na początku XI. wieku mógł opat klasztoru St.-Gallen, Ekkehard, dopisać na brzegu swego Orozyusza trzy wiersze Enniusza, których skądinąd nie znamy, a których autentyczność nie ulega najmniejszej wątpliwości. Przedstawiwszy w ten sposób, jak księgi Enniusza, »niby poobrywane listki kwiatów«, rozleciały się i w jakich zakątkach niektóre z tych listków się zachowały, przechodzi Vahlen do tych uczonych, którzy »rozrzucone członki poety« znowu w jedno złożyć ciało usiłowali. Mówi więc o braciach Etiennes (Stephani), H. Kolumnie, Meruli, wspomina o pracach swoich, swych współzawodników i następców, jak Emil Baehrens, Luigi Valmaggi i Carolo Pascal. O zmarłych *obtrectatores* wspomina krótko, z żalem, ale bez niechęci. Oto lapidarny sąd o L. Müllerze: *quae reiectanea esse mihi persuasi silentio praeterii, quae probe inventa, ut par fuit, adhibui, sed multa non fuerunt.* Najgorętsze uznanie dostaje się w udziale profesorowi J. Kvičali (Addenda str. 300 n.) za jego *Quaestiones Ennianae*, ogłoszone w VIII. tomie naszego ‚Eos' i *Observationes ad Enni annalium fragmenta*, publikowane w VIII. zeszycie czeskiego Muzeum filologicznego. Niestety, przy samem wydaniu nie mógł już Vahlen korzystać z tych uwag, gdyż doszły go dopiero wtedy, gdy tekst już był wydrukowany.

Przechodząc do drugiej części przedmowy, zaznaczyć wypada, jak trudna jest rekonstrukcya *Annales* i odpowiednie rozmieszczenie fragmentów, skoro z liczby około 30 tysięcy heksametrów (18 ksiąg po 1500 do 1800 w.) zachowało się zaledwie niecałych 600. Oprócz pomocy autorów, którzy cytują księgę lub wspominają sytuacyę, w jakiej słowa Enniuszowe wypowiedziano, rozporządza tu wydawca historykami, jak Liwiusz, Dionizyusz z Halikarnasu i inni, opowiadającymi te same wypadki historyczne. Strzeże się jednak zbyt pohopnego rekonstruowania heksametrów z poetycznych miejsc Liwiusza. Za to na pewne windykuje swemu autorowi, a mianowicie satyrom, dłuższe opowiadanie Gelliusza (II. 29), zawierające bajkę Ezopową o rolniku i przepiórkach, które dopiero wtedy opuściły łan żytni, gdy gospodarz, zrezygnowawszy z pomocy przyjaciół i krewnych, sam się zabrał do żniwa.

Margines obok tekstu mieści krótkie streszczenia sytuacyi, jakby tytuły partyi, a w *Annales* także daty chronologiczne. Pod tekstem znajduje się podwójny komentarz; górny zawiera testimonia fragmentów, ich wzory i imitacye, i stanowi zarazem aparat krytyczny; dolny usprawiedliwia lekcye odstępujące od tradycyi. Trzebaby wiersz za wierszem tekstu Vahlena porównywać z wydaniami L. Müllera, E. Baehren'sa, Valmaggi'ego lub O. Ribbecka, by w całej pełni móc ocenić i przedstawić zasługi sędziwego wydawcy. Ale na to miejsce w seminaryach filologicznych, nie w tej notatce, która ma na celu jedynie zwrócić uwagę filologów, stojących na uboczu ruchu naukowego,

na to »zdarzenie« filologiczne. Czytają i studyjują zbiory fragmentów tylko specyaliści, ale wiedzieć o tem dziele musi każdy filolog.

Kraków. *T. Sinko.*

Heinze Richard, Virgils epische Technik. Leipzig, B. G. Teubner, 1903, str. VIII, 488, 8-o, brosz. M. 12.

Onorate l' altissimo poeta! nazwał Wergilego Dante, streszczając w tym okrzyku całe uwielbienie wieków średnich dla piewcy Eneasza, a ta opinia, przetrwawszy czasy odrodzenia, utrzymała się aż do epoki Herdera i Lessinga, aż do rozkwitu studyów i kultu Homera. I u nas od czasu pierwszego publicznego komentatora Bukolik, Grzegorza z Sanoka, zapał dla Wergilego nie gasł nigdy, a próby stworzenia epopei polskiej przez A. Zbylitowskiego, Twardowskiego, Potockiego, Koźmiana a bardziej jeszcze cały szereg przekładów, dowodzą żywego interesu i uznania dla poety, który nietylko staruszkowi Wojskiemu był przyjacielem. Dopiero od niedawna nastała moda, że nauczyciele, powtarzając sądy znanych sobie podręczników niemieckich, mówią nawet wobec uczniów o Eneidzie, jako o niefortunnym zlepku reminiscencyi Homerowych, wspominają o pustych a płaczliwych deklamacyach, szablonowej maszynie bogów, manekinowatości ludzi i t. d. jeszcze gorzej. Podobnych sądów o eklogach nie warto nawet powtarzać. W miarę jednak, jak takie zaślepienie rzemieślników dochodziło do zenitu, zaczęła się budzić w samych Niemczech reakcya (ludy romańskie nigdy nie były dla poety tak niesprawiedliwe). Bücheler odkrył piękności w niezrozumianych przed nim drobiazgach młodzieńczych Wergilego, znanych pod nazwą *Catalepton*, Leo zrehabilitował eklogi, wyświetlając w nich pierwiastek osobisty, a więc zarazem ogólno-ludzki i podnosząc poetyczne piękności, a chybiona w gruncie rzeczy książka Skutscha »Aus Vergils Frühzeit« przyczyniła się też niemało do sprawiedliwszej oceny preludyów wielkiego Mantuańczyka. Zabrano się i do Eneidy, a po pracach F. Kauer'a, Plüss'a, Bethe'go, Sabbatini'ego, Norden'a i innych jest książka wymienionego w tytule dawniejszego docenta berlińskiego, obecnie profesora w Królewcu, szczytem i koroną tych usiłowań rehabilitacyi Wergilego. Nie o samą rehabilitacyę chodzi, ale o zrozumienie — nie tekstu, bo ten jasny — ale intencyi autora, jego sposobu pracowania, o wyśledzenie tych wszystkich refleksyi i rozważań, które kierowały poetą przy planowaniu całości, rozkładzie ksiąg, budowie scen, ugrupowaniu motywów. Nie sztuka zestawiać wiersze Eneidy z odpowiedniemi partyami Homera i wykazywać ich niższość: trudniej wyśledzić powody, skłaniające poetę do zmieniania, modyfikowania pierwowzoru, trudniej dojrzeć wszystkich tajników i subtelności jego techniki, jego *ars*. Bo dopiero wtedy można wydać sąd o *ingenium* poety refleksyjnego.

Otóż sztuka Wergilego najjaśniej błyszczy w opowiadaniu o zburzeniu Troi, a więc w przedmiocie, który od wieków obrabiali najwięksi mistrze epiki, liryki i dramatu. Rzymski poeta pierwszy wkłada opowiadanie w usta jednego z pokonanych, uzupełniając w przód apologi Alkinoja. Skoncentrować

w losach jednej osoby rozłożoną na mnóstwo scen i momentów ostatnią walkę w Troi i o Troję, przedstawić zwyciężonych praojców Rzymian w bohaterskiem świetle, które nie blednie nawet nad głowami — uciekających z walących się domów ojcowskich; a dla ich losu, spowodowanego ciemnem przeznaczeniem, wycisnąć łzy — współczucia, ale i podziwu, — te zadania rozwiązał Wergiliusz w sposób niedościgniony. Jeśli do tego dodamy, że opowiadanie Eneasza, budząc miłość Dydony do nieszczęśliwego bohatera, staje się nieodzownym czynnikiem dalszej akcyi i jej sprężyną, nie będziemy więcej powtarzali frazesów o nieudolnym przerabiaczu cyklicznego »Zdobycia Ilionu«. Porównanie opowiadania Wergiliusza z późniejszymi piewcami tego samego przedmiotu, Kwintusem ze Smyrny i Tryfiodorem, którzy mieli przed sobą te same greckie źródła, wykazuje oryginalne wyposażenie epizodu z Synonem i Laokoonem i przyczynowe związanie go z rozwojem zdarzeń. Nyktomachia, skoncentrowana w losach Eneasza, zbudowana jest dramatycznie, a napięcie to rośnie od pojawienia się Hektora we śnie Eneaszowi, plącze się przez podstęp Korebusa i walkę o Kassandrę, a symboliczny i faktyczny koniec znajduje w śmierci Pryama. Poprzedzający ją epizod z Heleną (II. 567—588), to jedyna interpolacya w całej Eneidzie. Niewykończony i zaniechany przez poetę motyw samobójstwa Eneasza, którego Wenus powstrzymała i uratowała, zastąpił uczony gramatyk tą sceną targnięcia się Eneasza na Helenę, nie bacząc na sprzeczność z resztą księgi i poematu.

Trudniej było ująć w epiczną jedność długotrwałe wędrówki i awantury Eneadów. Porównanie trzeciej księgi Eneidy z opowiadaniem Dyonizyusza z Halikarnasu (I. 48) illustruje metodę poety w wybieraniu ważniejszych momentów i podporządkowywaniu ich całości. Pewne niezgodności z późniejszemi księgami tłómaczą się tem, że trzecią księgę wykonał i wykończył poeta po napisaniu reszty. Wdzięczniejszy dla artysty przedmiot stanowiła miłość i losy Dydony. Legenda znała tę kartagińską Wandę, która nie chcąc złamać pogrobowej wierności mężowi swemu, Sycheuszowi, szukała dobrowolnej śmierci w płomieniach stosu, byle tylko ujść przed natrętnym gachem Iarbasem. Podobno Newiusz wymyślił romans jej z Eneaszem, a poeta Augustowski, podjąwszy jego motyw, stworzył rzecz doskonalszą od Apolloniuszowych romansów Hipsypili i Medei. Po dyskretnem i niby przygodnem wprowadzeniu tej sprawy w księdze pierwszej, łatwo zrozumieć walkę miłości z poczuciem obowiązku dla zmarłego, która się toczy w biednej duszy Dydony, łatwo usprawiedliwić jej zapomnienie się, a zwłaszcza tę skalę uczuć, którą przebiega po odkryciu zdrady zimowego małżonka. Zastąpienie tradycyjnej niewolnicy-powiernicy królewską siostrą niemało też przyczynia się do podniesienia tonu zwierzeń królowej. — W opisie igrzysk na cześć zmarłego Anchizesa widnieje pogłębienie etyki u uczestników, stopniowanie efektów, uwzględnienie rzymskości w naumachii i *lusus Troiae;* a cudowny strzał Acestesa zapowiada późniejszą rolę jego państwa, Segesty, w dziejach.

Przygody i walki w Lacyum znów są tak skoncentrowane, aby zachować jedność akcyi i czasu: Więc zamiast tradycyjnych trzech lub czterech wypraw wojennych jest tylko jedna, zamiast sukcesywnych i drobiazgowych powodzeń oręża trojańskiego stanowcze pokonanie Latynów i Rutulów. Podróż do Ewandra zastępuje technicznie retardujący moment, jakim jest w Iliadzie

gniew Achillesa; a Alekto-Discordia łączy lokalnie rozprószonych wrogów Eneasza w pewną jedność. Opis bitew wykazuje obok reminiscencyi Homerowych cały szereg rzymskich właściwości, jak *signa, vexilla*, trąby, pociski— a co najważniejsza kawaleryę i jej potyczki.

Na podstawie takich i tym podobnych analiz buduje autor w trzech rozdziałach części drugiej swego dzieła syntezę techniki Wergiliusza. To, co mówi o metodzie tworzenia poety, o jego stosunku do źródeł i pierwowzorów, o oryginalności i sposobie pracowania, — instruktywne jest dla całej poezyi, nawet całej literatury rzymskiej. Oczywiście każdy gatunek literacki musi mieć pewne modyfikacye, a już największe liryka. Więc uwagi autora o Horacym, którego niby obowiązują te same zasady tworzenia, są błędne. — Wobec przemożnej tradycyi mógł poeta okazać swą inwencyę i oryginalność w charakterystyce osób, teologii czyli pojmowaniu świata nadprzyrodzonego, strukturze akcyi i jej umotywowaniu. Tym punktom poświęcone są najsubtelniejsze rozdziały pracy Heinzego. Ciekawe jest jego spostrzeżenie, że charakter Eneasza powstaje i rozwija się przed naszymi oczyma. Z nierozważnego rębajły walki nocnej wyrabia długoletnia tułaczka ufnego w bogów bohatera. Gdy on dojrzał, może Anchizes ustąpić z widowni. A Anchizes jest przecież duchową głową podczas całej tułaczki. Z mnóstwa innych szczegółów warto wymienić uetycznienie przez Wergilego świata bogów, rzymskie panowanie *prodigia* i *portenta*, usamodzielnienie ksiąg eposu, dziwne ograniczenie monologów... Chociaż tej różnorodności pięknych obserwacyi Heinzego streszczać nie podobna; a może już i powyższe uwagi wystarczą do tego, by zachęcić do czytania tej »najlepszej książki o Wergilim«, jak Leo nazwał dzieło Heinzego.

Kraków. *T. Sinko.*

Omyłki drukarskie w zeszycie 1.

Str. 132 w. 4 od góry: zam. Zuckera ma być Tuckera.
» » » 5 od góry: zam. Zucker ma być Tucker.

†

Teodor Mommsen.

Nad wielką trumną zamknęło się niedawno wieko. Umarł jeden z największych uczonych drugiej połowy 19. stulecia. Mommsen jako człowiek nie może być dla nas sympatycznym; apoteozował on siłę przed prawem. Na jego obronę możnaby powiedzieć, że był dzieckiem wieku, w którym wielki przyrodnik postawił jako zasadę wszechświata: walkę o byt, że upoiły go tryumfy własnego narodu nad sąsiadem z zachodu; — usprawiedliwić go niepodobna, a przyszłość, która w stosunki międzynarodowe wniesie etykę, sądzić go będzie jeszcze surowiej niż my, jego współcześni. — Słowian Mommsen nie lubił. Głośnem echem rozszedł się po świecie jego manifest przeciw »twardym czaszkom czeskim«. Polakom, jako narodowi, nie rzucił wprawdzie w twarz obelgi, ale nie brakło dowodów, że im był niechętny.

Nad grobem zapomnieć trzeba atoli o wadach człowieka, a pamiętać o zasługach genialnego uczonego. Mommsen posiadał w badaniach nad starożytnością tę wszechstronność, którą w pierwszej połowie wieku proklamował Boeckh. Był to godny następca idei autora *Staatshaushaltung der Athener*: zarówno znakomity znawca historyi jak literatury, szczątków monumentalnych jak prawa, wniósł ponadto w studya grecko-rzymskie pierwiastek zupełnie nowy: nowożytny sposób patrzenia na ludzi i rzeczy zamierzchłej przeszłości. Mommsen zmodernizował filologię i historyę. O wartość tego pierwiastka możnaby wprawdzie się sprzeczać; tyle pewna, że wniósł on potężny, świeży strumień w naukę, że pozwolił nam zrozumieć niejedno, co oglądane bez związku z duszą człowieka nowożytnego było obcem i dalekiem. Obok nazwisk wielkich znawców starożytności jak Bentley, Hermann, Boeckh będzie też zawsze wymienianem nazwisko Mommsena.

Fig. I.

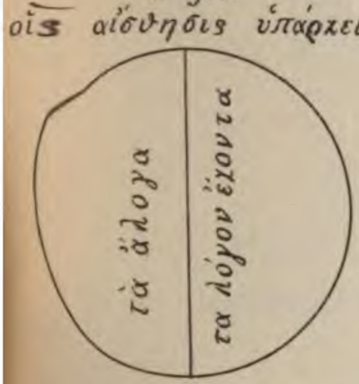

Fig. II.

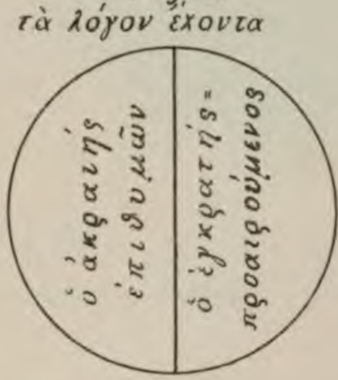

Fig. III.

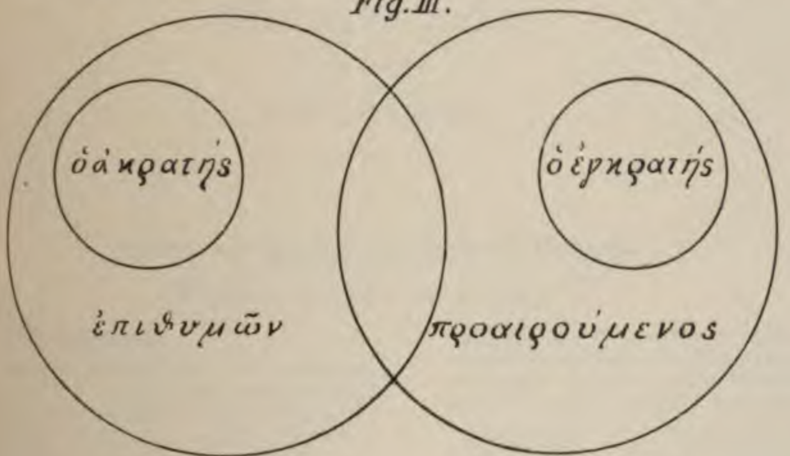
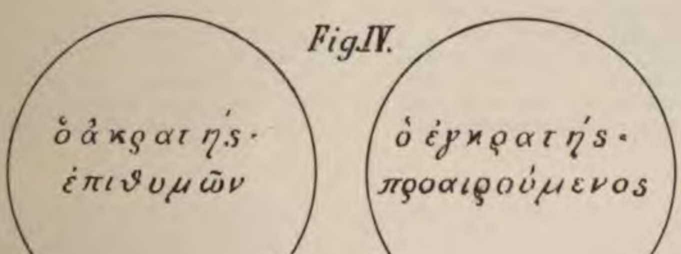

Fig. IV.

BIBLIOGRAFIA

filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce.

Zeszyt piąty.

(R. 1901 i 1902.)

Zestawił

WIKTOR HAHN [1])

I.

Autorowie greccy (Scriptores Graeci).

(Wydania, tłumaczenia, rozprawy).

Collectanea.

1. Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności nauczycielskiej w uniwersytecie lwowskim Radcy dworu **Prof. dra Ludwika Ćwiklińskiego** wydana przez przyjaciół i byłych uczniów. We Lwowie 1902, 8vo. Skład główny w księgarni Gubrynowicza i Schmidta. Symbolae in honorem prof. Dr. Ludovici Ćwikliński quinque lustris magisterii in Universitate litterarum Leopolitana peractis collectae ab amicis discipulisque, qui olim ipso magistro optimo utebantur. Leopoli 1902. Prostat apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt. 8vo, kilkanaście arkuszy. 2 *zł.* 60 ct.

[Dedykacya: Viro illustrissimo atque humanissimo Ludovico Ćwikliński philosophiae doctori Universitatis litterarum Leopolitanae professori p. o. olim Rectori Magnifico Augustissimi Austriae Imperatoris a consiliis aulicis ct. ct. — amici discipulique, quos olim ipse antiquitatis humanitatisque studiis egregie initiavit

---

[1]) Rozpoczynając z zeszytem piątym bibliografii mej nowe dziesięciolecie, wprowadzam oznaczanie artykułów od liczby pierwszej na nowo. Powołując się na artykuły z poprzednich części przytaczam liczby, w częściach owych użyte. Zresztą trzymam się tych samych zasad, jakich przestrzegałem w poprzednich częściach. Staraniem mojem było osiągnąć jak największą, o ile to było możliwem, dokładność. Artykuły, które są uzupełnieniem z lat dawniejszych, oznaczone są gwiazdką; pozycye, powtórzone z lat poprzednich celem zanotowania recenzyi o nich, nie są oznaczone nowemi liczbami, lecz tylko liczbą poprzedzającą, z dodaniem liter a), b), c). Dla większej przejrzystości uprościłem znacznie układ niektórych działów, zwłaszcza działu piątego. Recenzye uwzględniłem do końca r. 1902. Pragnąc osiągnąć jak największą dokładność w następnym zeszycie, upraszam Sz. Czytelników o łaskawe nadsyłanie uzupełnień i sprostowań, autorów zaś i wydawców o nadsyłanie swych wydawnictw, względnie ich tytułów na moje ręce (Zyblikiewicza 18 B lub gimnazyum piąte we Lwowie).

quinque lustra magisterii feliciter peracta hoc munusculo oblato ex animi sententia gratulantur]. Zawiera 21 rozpraw rozpisanych w dziale I, II, IV, VII : każda rozprawa ma osobną paginacyę.

R. Muzeum 1902. 685—688 (W. Śmiałek). Zeits. f. d. öst. Gymn 1902. 980—982. (Z. Dembitzer). Woch. f. kl. Phil 1902. 952—955 (tenże). Pamiętnik literacki 1902. 670—1 (I. Chrzanowski). Pogląd na świat 1902. 189. Listy filologické. 1903. I. 51—54. (Hujer).

2. **Sternbach Leo**. Spicilegium Laurentianum. Eos. VIII. 65—86.

3. **Zieliński Th**. Marginalien. I. Philologus. LX. (1901.) str. 1—16. [O Hor. a. p. 195 sqq., Od. I. 5, Lucian. κατατλ. 6., Pseudovergil. Culex, Lucian. π. δ. ἱστ. συγγρ. 51, 15, 22. Ovid. Ep. Did., Aristoph. Ran. 302. Petron. 64. Ovid. Fast I. 123, Lucian. Philops. 18. Demetr. Phal. τόποι ἐπιστολικοί, Ovid. Met. I. 545. V. 478. Tr. III. 12. CIL. V. 6482. Aristoph. Vesp. 578. Propert IV. 348. Callim 5, 70 sqq. V. 13 sqq. 18 sqq. Propert. III. 6].

Aesopus.

4. **Or-ot. (Oppmann Artur)**. Bajki Ezopa. Warszawa, nakład Gebethnera i Wolffa. Kraków, G. Gebethner i Spka, druk ?, 1902, 8vo podłużne, kart. niel. 19 z rycinami. 1 rubel.

5. **Brückner Aleksander**. Ezopy polskie. Rozprawy Wyd. fil. Ak. Um. II. 19(=34) Kraków 1902, s. 163—235 i odb. Kraków, nakł. Akad. Um., Spółka wyd. pol., druk Uniw. Jag., 1902, w 8-ce większej, s. 75. 1 kor. 50 hal., por. też nadbitkę z Bulletin de l' Academie de sciences de Cracovie p. n.: »Die polnischen Aesopusbearbeitungen«. Cracovie, impr. de l' Université Jagel., 1901, w 8ce, s 155—157.

R. Książka 1902, 379—80 (I. Chrzanowski).

Andocides.

6. **Zubczewski Ludwik Antoni**. Rozbiór kwestyi autentyczności trzeciej mowy Andokidesa: »O pokoju z Lacedemończykami« (Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης.) Napisał... (część II. por. nr. 1052). Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Drohobyczu za rok szkolny 1901. str 3—34.

R. Muzeum 1902. 55—6 (Z. Dembitzer).

Antiphon.

Schneider S. por. nr. 17.

Apostoli duodecim.

7. **Kaszewski Kazimierz**. Najstarszy dokument starochrześcijański. Kurjer warszawski 1902, nr. 270. fejleton= Słowo polskie 1902, nr. 482. s. 10.

8. **Szaniawski A. ks.** Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων. Nauka dwunastu apostołów. Kwartalnik teologiczny. Warszawa 1902. zeszyt 1—2. s. LXXVI—CIV, z. 3—4. s. CXXVIII—CXLVIII.

Aristophanes.

9. Arystofanesa Żaby ww. 533—763. Tłumaczył **Franciszek Konarski**. Księga Ćwiklińskiego por. nr. 1, s. 12.

9a. **Bielecki** por. nr. 1048.

R. Berl. phil. Wochensch. 1902. 548. (N. Wecklein).

9b. **Zieliński T.** por. nr. 3.

Callimachus.

9c. **Zieliński T.** por. nr. 3.

Byzantini scriptores.

10. **Sternbach Leo dr.** Analecta Byzantina composuit.. II. [por. nr. 1060.]. České museum filologické VII. 1901. s. 1—28

Chalcidius.

11. **Świtalski Bronisław Władysław dr.** Des Chalcidius Kommentar zu Plato's Timaeus. Eine historisch kritische Untersuchung. Beitraege zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters III Band, 6. Heft. Münster, Aschendorff, 1902, 8vo, s. VI+114. 4 marki.

Claudius Ptolemaeus.

12. **Kętrzyński Wojciech dr.** Germania wielka i Sarmacya nadwiślańska, według Klaudyusza Ptolemeusza. Rozprawy Wydz. hist. filoz. Ak. Um. II. 16(=41) s. 185—227 z 2 mapami i odb. Kraków, nakł. Akad. Umiej., księgarnia Spółki wyd. polskiej, druk. Uniw. Jag., 1901, w 8ce większej, str. 43, z 2 mapami. 1 kor. 50 hal.

Constantinus Manasses.

13. **Sternbach Leo.** Analecta Manassea. Eos VII. 180—194.

14. — Beiträge zur Kunstgeschichte Konstantinos Manasses. Jahreshefte des österr. archäol. Institutes. V. (1902). Beiblatt 65—94.

15. — Constantini Manassae ecphrasis inedita. Księga Ćwiklińskiego por. nr. 1. s. 10.

16. — Constantini Manassae versus inediti. Wiener Studien. 1901. XXIV. (2) 473—477.

Demetrius Phalereus.

Zieliński T. por. nr. 3.

Democritus.

17. **Schneider Stanisław.** Etyka Demokryta a mowca Antyfont. Eos. VIII. 54—64.

Demosthenes.

18. Demostenesa Mowy przeciw Filipowi, przetłumaczył i do użytku młodzieży szkolnej zastosował **I. St.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich, zeszyty 110—111 Pierwsza mowa). Złoczów, nakł. i druk. Wilhelma Zuckerkandla (1902) w 16ce, s. 64.

19. Mowy olintyjskie przeciw Filipowi i o pokoju. (Biblioteka klasyków greckich i łacińskich, zeszyty 63 - 65. 67—68 97. 98. 88) Lwów, nakładem Samuela Bodeka Drukarnia udziałowa. Zeszyt po 20 hal.

Demhitzer Z. por. dział IV. nr. 147.

20. **Niemiec Wojciech** Stanowisko Demostenesa i Eschinesa w sprawie pokoju Filokratesa. (Die Stellung des Demosthenes und des Aeschines in der Frage des philokratischen Friedens). Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Drohobyczu z r. s. 1902. s. 3—26.

20a **Schefczik H.** por. nr. 1064.

R. Zeits. f. öst. Gymn. 1901, 849 (G. Hergel). La Cultura XXI. 10.

Euripides.

21. Eurypides Cyklop, przełożył **Jan Kasprowicz** (Biblioteka utworów dramatycznych t. III.). Lwów, nakł. H. Altenberga, druk W. L. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1902, w 8ce małej, s 42. 50 hal.

R. Przegląd powszech. 1901. III. 262 (AB). Muzeum, 1902 431—2 (S. Schneider)

22. **Belmont Leon.** Wskrzeszony Eurypides. Głos. 1902 s. 696—8 [o przedstawieniu Hipolita w teatrze aleksandryjskim w Petersburgu].

23. **Zieliński Th.** Antike Humanität II. [o książce Nestlego o Eurypidesie]. Neue Jahrbücher f. klass. Philologie. 1902. Tom IX, 635—651. [Pierwszy artykuł tegoż autora pod tym samym tytułem por. pod nr. 874].

24. — Quaestiuncula Euripidea Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1, s. 10.

Herennius

25. **Foerster Richard.** Zu Herennios' Metaphysik. Wochenschrift für klassische Philologie 1901. s. p. 221—222.

26. **Hahn Wiktor.** Erwiderung. Tamże, s. 223—224.

Herodotus.

27. Herodot Księga VII., VIII., IX. Z preparacyą. Przetłumaczył na język polski **K. P** Nakład, miejsce, druk jak nr. 19, b. r., zeszyty 103—106, 77—78, 72—73, 107—108.

Hero.

28. **Jaglarz Andrzej prof.** Heron z Aleksandryi i jego problemat powierzchni trójkąta. Napisał . . . Sprawozdanie dyrektora c. k. gimnazyum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1901. str. 1—16. i odb Kraków, nakł. funduszu naukowego, druk. W. L. Anczyca i Sp, 1901. w 8ce, str. 16.

Hesiodus.

29. Hezyoda Roboty i dnie tłumaczył **Kazimierz Kaszewski.** Księga Ćwiklińskiego. Por nr. 1, s. 23.

30. **Kaszewski Kazimierz.** Hezjod i i jego utwór: Roboty i dnie. Wędrowiec 1902. nr. 12—14 s. 233—4, 253—4, 277—8.

31. — Tenże: Hezyoda »Roboty i dnie«. [odbitka z nr. 29 i 30]. Lwów. 1902. Nakładem autora, I. Związkowa drukarnia we Lwowie. 8vo, s. 2 nl. + XIII + 25. Skład główny w księgarni E. Wende i Spk. w Warszawie. 50 kop.

R. Tygodnik illustrowany. 1902. II. 780 (lk).

Hippocrates.

32. **Radliński Ignacy.** Hipokrates i nowy zwrot w etnologii. W książce: Przeszłość w teraźniejszości. Warszawa 1901. 8vo wielkie [przedruk nr. 712.]

Homerus.

33. Homera Iliady pieśń VII Tłumaczył **Jan Czubek.** Księga Ćwiklińskiego, por. nr 1, s. 18.

34. Z Iliady. (Pieśń XXIV.). Tłum. **Lucyan Rydel.** [Maryi Konopnickiej w jej roku jubileuszowym poświęca tłumacz]. Przegląd powszechny. 1902.

II. 315—334. III. 151—172. [Początek tej pieśni do w. 188 był umieszczony w Epitafium Ignacego Majowskiego Sewera... Kraków. 1902.].

35. Homer. Iliada, przetłumaczył, preparacją i uwagami opatrzył **P. B.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich). Zeszyty 74-75, 78—79, 88—89. [Księga I., III., IV]. Złoczów, nakł. tłumacza. W. Zukerkandel, druk. (1902) w 16ce str. 80, 68, 65. Zeszyt po 20 hal.

36. Homer Iliada. Księga I.—VII., IX.—XI., XVI., XVIII—XIX., XXII., XXIV. Przetłumaczył i słowniczkiem opatrzył **D. N.** Nakład, druk i miejsce jak nr. 19. (b. r.). Zeszyty 25—33, 24, 46—47, 92-93, 36-41, 59—60, 34, 87, 42—43.

37. Odyssea, przetłumaczył, preparacyą i objaśnieniami opatrzył **P B** Miejsce, nakład i druk jak nr. 18. Zeszyty 76, 77, 82, 83 (1902) w 16ce, str. 50, 44, 71.

38. Odyssea. Księga I.—XIII. Z preparacyą. Miejsce itd. jak nr. 19. (b r). Zeszyty 44—45, 48—58.

39. Homerowi fantaści. [O pracach Samuela Buttera, Zella i Józefa Schreinera]. Słowo polskie. 1901. nr. 467. s. 10. Por. nr. 274.

40. **Sas Marcin dr** Komentarz do I. pieśni Iliady. Sprawozdanie c. k. dyr. gimn. w Bochni. 1901 s. 1—29 i 1902. s. 1—28.

R. Muzeum. 1902. s. 54. (Z. Dembitzer). Przegląd powszechny. 1902. IV. 126. (A. B).

41. **Strzelecki Kazimierz.** Morze w Odyssei. Sprawozdanie dyrekcyi gimnazyum arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok szkolny 1902 s. 3—18.

R. Muzeum, 1902. 790—1 (W. Hahn).

42. **Szczurat B.** De infinitivi Homerici origine casuali. Jahresbericht d. k. k. Gymnasiums in Brody. 1902. s. 1.—17.

Hymni.

43. **Schneider Stanisław.** Dwa hymny anonimowe: do Dyoniza i do Apollina. Księga Cwiklińskiego, por. nr. 1., s. 14. Por. autoreferat w Przeglądzie filozoficznym. 1902. s. 338—339.

R. Eos VIII. 175. (T. Sinko).

Irenaeus.

44. **Kaczmarczyk Józef ks.** Ireneusz z Lugdunu a nasze ewangelie. Studyum krytyczne. 8vo, s. 105 + 1 nl. Kraków. 1901, skład gł. G. Gebethner i Sp. 4 korony.

R. Książka 1901. 212—3. (A. Szlagowski). Przegląd polski 1901. IV. 104—5. (A. Pechnik).

Lucianus.

45. **Mandybur Tadeusz.** Mitologia grecka w dyalogach Lukiana. Napisał . . . Osobne odbicie z tomu XXXII. (II. 17.) Rozpraw Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie. s. 236—332. W Krakowie. Nakładem Akademii Umiejętności. Skład główny w księgarni Spółki wydawniczej polskiej. 1901. 8vo. str. 2. nl. + 97. 1 kor. 40 hal.

46. — Pseudo-Lukiana »περὶ τῆς Συρίης θεοῦ«. Rozprawy Akadem. Umiej. tom 33. (= II. 18.). Kraków. 1901. s. 368—389 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um, skł. główny w księg. Spół. wyd. pol., druk. Uniw. Jag. 1901. w 8ce większej, str. 24. 40 hal.

Zieliński T. por. nr. 3.

Menander.

47. **Hahn Wiktor.** O nowo odszukanym fragmencie komedyi Menandra p. n.: Περικειρομένη. Eos VII. 84—96 i nadb. (Lwów 1901) w 8ce, str 13.

R. Książka. 1901. 292—3. (A. A. Kryński).

Ocellus.

48. **Zielewicz-Heyden J. de.** Prolegomena in Pseudocelli de universi natura libellum. (Breslauer philol. Abhandlungen, hrsg. v. R. Förster, VIII, 3). 8vo większe. Breslau. 1901. M. u. H. Marcus. VII + 77. 3 m. 20 f. Por. autoreferat w Przeglądzie filozoficznym. 1902. 456—7.

R. Woch. f. kl. Phil. 1902. 16, 431—8 (K. Praechter). Berl. phil. Wochenschr. 1902. 16, 481—6. (P. Wendland). Liter. Centralblatt. 1902. 35, 1176—7. (B—r). Revue des études grecques. 1902. XV. p. 162. 3. (R. H.). Revue critique. 1902. 30, 64—65. (My). Revue de philologie. 1903. I. 106. (JL.). Deutsche Literaturzt. 1903. 80—81. (Ed. Wellmann).

Origenes.

49. **Barewicz Witold.** Demonologia Nowoplatoników i Orygenesa. Księga Cwiklińskiego, por. nr. 1, s. 30.

Orpheus.

50. **Schneider Stanisław.** Wzmianki Platona o Orfeuszu. Eos. VII. 72—83. Por autoreferat w Przeglądzie filozoficznym. 1901. s. 361—2 (tamże autoreferat o nr. 1087)
R. Książka 1901. 293. (A. A. Kryński).

Pausanias.

51. **Romański Stanisław.** Śladem Pauzaniasza, Periegety, z Aten do Peloponezu. Napisał . . . Sprawozdanie dyrektora c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1901. str. 3—41 i odbitka. Lwów, nakł. autora, druk. Wł. Łozińskiego. 1901. w 8ce, str. 41.
R. Przegląd lwowski. 1901. nr. 182. s. 3. Muzeum. 1902. 56. (Z. Dembitzer).

Phylarchus.

51a. **Witkowski**, por. nr. 1088.
R. Berl. phil. Wochenschr. 1901. 1061—2. (F. Cauer).

Physiologus.

51b. **Strzygowski**, por. nr. 1089.
R. Deutsche Literaturzeit. 1901. 187—8. (M. Fr. Mann). Berl. phil. Wochenschrift 1901. 468-70. (A. Heisenberg). Wochenschr. f. kl. Phil 1902. 709—11. (G. Thiele). Österr. Literaturbl. 1901. 402. (A. Ehrhard).
52. — Der illustrierte Physiologus in Smyrna. Byzantinische Zeitschr. X. 1—2, 218-222.

Plato.

53. Plato. Apologia. Kryton. Z preparacyą. Miejsce itd. jak nr. 19. (b. r.). Zeszyty 1-2. 61.
54. **Lutosławski Wincenty.** Wykłady jagiellońskie, tom II Poprzednicy Platona, wydanie ludowe. Kraków, nakł. Seminaryum filozofii narodowej polskiej, G. Gebethner i Sp., druk. W. L. Anczyca i Sp. 1902. w 16ce, str. XXXII + 255 + 48. Opr. 1 kor. 50 hal
R. Muzeum 1902. 688—690. (S. Schneider).
55. O socyaliźmie Platona. [Sprawozdanie z odczytu prof. dra X. Stefana Pawlickiego]. Głos narodu. 1901. nr. 61.
56. Socyalizm Platona [O odczycie dra X. S. Pawlickiego]. Czas. 1901. nr. 61. pop. s. 3.
57. **Tralka Jan.** Metodyczno-retoryczny rozbiór pisma Platona p. t: »Apologia Sokratesa«. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Stryju za rok szkolny 1901. str. 1—30 i odb. Stryj, nakł. funduszu naukowego, druk Müllera i Sp., 1901. w 8-ce, str. 30.
R. Muzeum. 1902. 55. (Z. Dembitzer). Zeits. f. d. öst. Gymnasien. 1902. 376. (B. Prysak).
58. **Windelband W.** Platon, przełożył z niemieckiego **Stanisław Bouffał.** (Klasycy filozofii II.). Warszawa Wydawnictwo Przeglądu filozoficznego. E. Wende i Sp., druk S. Dąbskiego w Łodzi. 1902. w 8ce małej, str. 263 i 1 nl 1 rub 20 kop.
R. Kraj 1902. s. 490.
Por. nr. 11. 57.

Plutarchus.

59. Z Plutarcha: Porównanie Demostenesa z Cyceronem. Przełożył **Kazimierz Bronikowski**. Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1, s. 4.

Sappho.

60. **Hahn Wiktor** Nowo odkryte wiersze Safony. Eos. VIII. 38—53 i nadb. Lwów. 1902.
R. Przegląd. 1902. nr. 229. s. 1.
61. **n.** Poezye Safony. Tygodnik illustrowany. 1902. I 479.

Septem sapientes.

62. **Mikołajczak Josephatus (Posnaniensis).** De septem sapientium fabulis quaestiones selectae. Dissertatio inauguralis philologica. Vratislaviae. 1902. M et H. Marcus. 8vo, str. 4. nl + 32 + 2 nl. [Riccardo Foerster pietatis ergo]

Socrates.

62a. **Gomperz H.** por. nr. 1098.
R. Tygodnik illustr. 1901. I 200. Tygodnik narodowy. Lwów. 1901. 95. Kraj. 1902. s. 36.
63. **Sinko Tadeusz.** Sokrates i Ksenofont. [Z powodu ukończenia dzieła K. Joela: Der echte und der Xenophontische Sokrates, t. I. (str. 554., wielkie 8vo). Berlin 1893, t. II. (cz. 1. i 2, str. 1136). Berlin 1901]. Eos. VII, 145—153.

Sophocles.

64. Sofokles Antygona, tragedya w przekładzie **Kazimierza Kaszewskiego**, opracował dla użytku szkolnego **dr. Piotr Chmielowski.** (Arcydzieła polskich i obcych pisarzy, tomik 14).

Brody, nakł. i druk. F. Westa 1902. w 8ce, str. 79 60 hal

65. Sofokles. Antygona tragedya.., tłum **Kazimierz Morawski** w książce: »Wiersze i Proza«. Kraków 1901. Spółka wydawnicza polska. 8vo str. 1—56 [Przedruk nr. 747].

66. Antygona, tłumaczenie, objaśnienia i słówka podał **S.** (Biblioteka klasyków greckich i rzymskich z. 80, 81, 84, 87.). Nakład itd. jak w nr 18 (1902) w 16ce, s. 184 Zeszyt po 20 hal.

67. Antygona Król Edyp Z preparacyą Miejsce itd. jak nr. 19 (b. r.). Zeszyty 99—100, 90. 91.

68. **Dolnicki Julian.** O winie tragicznej Sofoklesowego »Króla Edypa«. Księga Ćwiklińskiego, por nr 1, s. 12

69. **Dorożyński Arseni.** Kwestya trylogii tebańskiej u Sofoklesa Część II Sprawozdanie c. k gimnazyum w Stanisławowie za r. s. 1900/1. Stanisławów 1901 s. 3—49.

R. Muzeum. 1902. 54—55. (Z. Dembitzer).

70. **Morawski Kazimierz.** Przed przedstawieniem Króla Edypa w teatrze krakowskim w roku 1895. Wiersze i proza. Kraków. 1901 [por nr. 65]. 8vo, s.r. 132—137.

71. **Trybowski Władysław** Kobiety w tragedyach Sofoklesa. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Brzeżanach za r. 1902 s. 3 - 64. Por. nr. 334.

Soranus.

72. Ginekologia Soranusa z Efezu (περὶ γυναικείων παθῶν) Z greckiego przełożył i słowem wstępnem zaopatrzył **Dr. Jan Lachs** Roczniki Towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego. Tom XXVIII. 1901. Poznań 1902 str. 1—190 + II.

R. Eos. VIII. 181—182. (W. Hahn).

Testamentum Novum.

73. Nowy Testament Jezusa Chrystusa. Wydanie **ks. Antoniego Szlagowskiego,** zaopatrzone w aprobatę J. E. księdza Popiela, arcybiskupa metropolity warszawskiego. Warszawa. 1900 w 16ce małej, s. 874 Nakł. księgarni E. Wende i Sp. W oprawie rb. 1.20.

R. Książka. 1901. 4—5 (F P.)

74 **Hozakowski ks. dr** Najnowsze prace katolickie nad greckim tekstem nowego testamentu Przegląd kościelny. Poznań. 1902. s. 14—28; nadbitka: Poznań. 1902. 8vo, s. 15.

75. **Manitius Gustaw ks.** Nowe tłumaczenie Nowego testamentu na język polski. Zwiastun ewangeliczny. V. 1902. Warszawa s 10—12.

76. O nowo odkrytych rękopisach pisma św. Przewodnik bibliograficzny. 1902. s. 126—7.

77. **Zieliński Jan ks** Konkordacya, czyli miejsca pisma Świętego, wedle tłumaczenia D. J. Wujka E. J. zebrał i porządkiem abecadłowym ułożył.... 8ka, s. 518. Toruń. 1901. Michałowski. 3 ruble.

Theocritus.

78 Teokryt. Utwory.., idylle i epigramaty, przetłumaczył, wstępem i przypisami objaśnił **Kazimierz Kaszewski** Warszawa. E. Wende i Sp., druk. P. Laskauera i W. Babickiego, 1901. w 8ce większej, str. 172.

R. Ateneum 1901. II. 997—1000. (W. Hahn). Dziennik polski. 1901. nr. 140. Eos. VIII 176—8. (K. Heck).

Thucydides.

79. **Kopacz Iwan** Kritische Analyse der sogenannten Thukydideischen »Archaeologie«. Wiener Studien. XXIII 2. (1901). 185—208.

Xenophon.

80. Chrestomatya z pism Xenofonta, ułożył i słowniczkiem zaopatrzył **Edward Fiderer**, profesor c. k. gimnazyum Franciszka Józefa we Lwowie. Z mapą. Wydanie trzecie. (Biblioteka klasyków łacińskich i greckich, dla młodzieży szkolnej). Cena egzemplarza oprawnego 2 K 40 hal. We Lwowie. Nakładem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. Lwów. 1902. 8vo, s. VII + 233 + 3 nl

R. Muzeum. 1903. 226—8. (Z. Dembitzer).

81. Anabasis, przetłumaczył, preparacyą i objaśnieniami opatrzył **P. B.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich, zeszyty 92. 95, 97, 100, 102, 104 - 106). Nakład, druk, miejsce jak nr. 18. (1902) w 16ce, s. 288. Zeszyt po 20 hal.

81a. Xenofonta Anabasis. Obrona Sokratesa. (Z pamiętników). Cyropedya. Miejsce itd jak nr. 19. (b. r.). Zeszyty 15—20. 85. Por. nr. 63.

II.

Autorowie łacińscy. (Scriptores Latini).

(Wydania, tłumaczenia, rozprawy).

Apuleius.

82. Apulejusz. Amor i Psyche, przetłumaczył, rozebrał i objaśnił **M. Kawczyński**. Rozprawy Wydz. fil. Ak. Um. XXXII. (=II. 17) s. 363—433 i odb. Kraków, nakł. Akad. Umiej., księg. Spółki wyd. polskiej. 1901. w 8ce większej, str. 91. 1 kor. 20 hal.

R. Pamiętnik literacki. 1903. 115—124. (E. Porębowicz).

83. Amor i Psyche, baśń romantyczna. przełożył **Bronisław Swiba**. Kraków, nakł. i druk. W. L. Anczyca i Sp., G. Gebethner i Sp. 1902. w 8ce małej, str. 63.

84. **Kawczyński Maksymilian**. Amor i Psyche w poezyi starofrancuskiej. (Partenopeus de Blois, poemat z dwunastego wieku, streszczenie, rozbiór i objaśnienie). Rozprawy Wydz. filol. Ak. Umiej. XXXIV. (= II. 19) s. 1—162 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka wyd. polsk., druk. Uniw. Jag. 1902. w 8ce w., s. 162.

R. jak nr. 82.

Caesar.

85. Cezara Pamiętniki o wojnie galickiej. Księga I.—VII. Miejsce itd. jak nr. 19. (b. r.). Zeszyty 6—14, 86.

86. Juliusz Cezar wynalazcą publicystyki. Dziennik poznański. 1901. nr 292. s 5.
Por. nr. 88.

Cornelius Nepos.

87. Cornelius Nepos Z preparacyą. Miejsce i t. d. jak nr. 19. Zeszyty 3—5 94.

88. **Jerzykowski Antoni dr.** Słowniczek do żywotów K. Korneliusza Neposa i Wojny galickiej K. Juliusza Cezara, ułożył . . . . profesor przy katolickiem gimnazyum ad St. Mariam Magdalenam w Poznaniu. trzecie wydanie przejrzane. Gniezno, nakł. i druk. J. B. Langiego. 1902. w 8ce, str. 122.

Cicero.

89. M. Tulliusa Cycerona Lelius o przyjaźni, księga do T. Pomponiusa Attyka. Przetłumaczył, tudzież słowniczkiem i komentarzem opatrzył **P. B** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich z 48—50) Nakład, miejsce i druk jak nr. 18. (1901) w **16ce**, str. 07.

90. **Hahn Wiktor**. O nieznanym rękopisie dzieła Cycerona: De oratore, przechowanym w lwowskiej bibliotece uniwersyteckiej. Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1., s. 13.

91. **Łuczakowski K.** Cycerona mowa w obronie Publiusza Sulli jako lektura szkolna. Eos. VII. 236—239.

92. **Ogórek Josephus dr.** Quae ratio sit Ciceronis Paradoxis Stoicorum cum Horatii stoicismo Satiris Epistulisque eius contento Pars prior. Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums in Lemberg. 1901. s. 3—22. Pars posterior: tamże za r. 1902. s. 3—33 + 3 nl. (addenda et respondenda).

R. Muzeum. 1902. 56—57 (Z. Dembitzer).

Cyprianus.

93. **Nelke Leo**. Die Chronologie der Correspondenz Cyprianus und der pseudocyprianischen Schriften Ad Novatianum und Liber de rebaptismate. Thorn. Verlag des Verfassers. Druck von S. Buszczyński 1902. 8vo, str. 206. — 4 marki.

Ennius.

94. **Kvičala Ioannes**. Quaestiones Ennianae. (Pars prior). Eos. VIII. 1—17.

Hieronymus.

95. **Godlewski M** Św. Hieronim. Encyklopedya wychowawcza. Warszawa. V. 280

Horatius.

96 Horacy. Oda ks I 4. Tł. **Józef Wabner**. Słowo (warszawskie). 1902. nr. 18.

97. Carmina selecta, tłumaczenie, objaśnienia i słówka podał **J. St.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich, zeszyt 93, 94, 96, 98, 99, 101. Złoczów, nakł. i druk jak nr. 18. 1902. w 16ce, s. 49, 40, 96, 32.

97a. Horacego Ody. Z preparacyą. Miejsce itd. jak nr. 19. b. r. Zeszyt 35.

98. Wybrani Ody Horacija perekław i pojasnyw **dr. W. Szczurat**. Zwit dyrekcyi c. k. II. Gymnazyi w Peremyszły za r. 1900/1. Peremyszl. 1901. s. 3—33

R. Muzeum. 1902. 57. (Z. Dembitzer).

99. **Kieroński L.** Quid Horatius de sua carminum et sermonum componendorum ratione praedicavisset. Sprawozdanie dyrekcyi c k. gimnazyum w Buczaczu za r. s. 1902 s. 1–16. i 1 nl.

100. **Kopacz Joannes dr.** De Horatii rectae vitae praeceptis. Eos. VII. 154—179. Por. nr. 3.

Juvenalis.

Por. nr. 119.

Livius.

101. Livius T. Ab urbe condita libri I, II., XXI., XXII., adiunctae sunt partes selectae ex libris III., IV., V., VI., VIII., XXVI., XXIX. Czwarte wydanie **A Zingerlego**, do użytku polskich gimnazyów zastosował **dr. Franciszek Majchrowicz** Wiedeń i Praga, nakł. F. Tempskiego Gubrynowicz i Schmidt we Lwowie, druk braci Stiepel w Reichenbergu, 1901. w 8ce. str. VII. i 1 nl. i 354. z 3 kartami i 1 illustracyą.

102 Liwiusz ks. I., II., XXI., XXII. Miejsce i t. d. jak nr. 19 b. r. Zeszyty 70–71, 74—76, 79.

103 **Heszowski Franciszek**. Preparacya do drugiej księgi Liwiusza dziejów rzymskich, ułożył . . . Zeszyt 1. Lwów, nakł. autora. I. związkowa drukarnia. 1901. w 8ce, str. 62. 60 hal.

104. **Meczyński P.** De Titi Livi in libris ab urbe condita propria elocutione quaestiones, scripsit (Pars I.). Königliches Gymnasium zu Deutsch-Krone. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1900/1. Deutsch-Krone 1901. 8vo, s. 1–25.

R. Jahresberichte des phil. Vereins w Zeits. f. d. Gymnasialwesen. 1902. 25—26. (H. J. Müller).

Lucanus.

105. **Witkowski Stanislaus**. De Lucani schedis Cracoviensibus. Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1, s. 16.

R. Revue critique. 1902. 32. 118. [P. L(ejay)].

Martialis.

106. Wybór epigramów z Marcyalisa księgi II. Przełożył **Jan Czubek**. Eos. VII. 208—219.

Ovidius.

107. Wybór pism P. Owidyusza Nasona, przetłumaczył i do użytku młodzieży szkolnej zastosował **P. B.** [Metamorphoses. Ex libris Fastorum. Tristia]. Biblioteka klasyków rzymskich i greckich, zeszyty 64, 67—73. Miejsce, nakład i druk, jak nr. 18. (1901/2) w 16ce. Zeszyt po 20 hal.

108. Owidyusza Metamorphoseon. Z preparacyą. Miejsce itd. jak nr. 19. b. r. Zeszyt 69.

109. **Terlikowski Franciszek.** Preparacya do wyboru pism P Owidyusza Nasona, wydanie drugie. Lwów, nakł. księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, druk c. i k. nadwornej drukarni Karola Prochaski w Cieszynie. 1902. w 4ce, str. 2 nl. i 59. 90 hal. Por. nr. 3.

Petronius.

110. **D.** Grób Petroniusza Słowo warszawskie. 1901. nr. 172

111. Grób Petroniusza Gazeta narodowa. 1902. nr 246. s 3

112. Grobowiec Petroniusza Kuryer poznański. 1901 nr. 354. s 3. Por. nr. 3

Plautus.

113. **Gretowski Bolesław.** O komedyi T. M. Plauta p. t.: »Asinaria«. Sprawozdanie dyrektora c. k. wyższego gimnazyum w Rzeszowie za rok szkolny 1901. str. 3—16.

R. Muzeum. 1902. s 56 (Z. Dembitzer).

114. **Sinko Th.** Plautina. [Mostellaria Plaut. vv. 123—127] Wiener Studien. 1901. I. 172—174.

Plinius Minor.

115. **Radecki Aleksander** Wzmianki Pliniusza młodszego o współczesnem życiu umysłowem w Rzymie Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1., s. 12.

Propertius.

Por. nr. 3.

Rhetores.

116. **Morawski Casimirus** Rhetorum Romanorum ampullae. (Odbitka z Rozpraw Wydz. filolog. Akad. Umiej. XXXII. (S II t. 17,) s 333—353. Cracoviae, sumptibus Academiae litterarum Spółka wydawnicza polska, typis Universitatis Jagellonicae, 1901. w 8ce większej, str. 2). 30 hal.

R. Woch. f. klass. Philologie. 1901. 29. 798—800. (W. Gemoll). Berl. phil. Wochenschr. 1901. 27. 843—4. (R. Helm). Archiv. f. lat. Lexicogr. und Grammatik. XII. (1901). 3. 437—8. (M. Flemisch). Revue critique 1902. 3,7, 204. (P. Lejay).

Sallustius.

117. Sallustius C. Crispus. Bellum Catilinae, przetłumaczył, tudzież słownikiem i komentarzem opatrzył **P. B.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich, zeszyt 51—55). Miejsce, nakł. i druk jak nr. 18. (1901) w 16ce, str. 162.

118. De bello Iugurthino liber. Przetłumaczył, tudzież słownikiem i komentarzem opatrzył **P. B.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich, zeszyt 56—63). Nakład, miejsce i druk jak nr. 18. 1901. w 16ce, str. 248.

Statius.

119. **Kruczkiewicz Bronislaus** Obvia, scripsit . . . [ad Statii Silvas I. 3. 29. sqq. 42. Juvenal. V. 80 sqq.] Eos. VIII. 18—21.

Tacitus.

120. Germania. Für den Schulgebrauch erklärt v **G v Kobiliński**. Text und Anmerkungen. Text 28 str. z kartą, Anmerkungen 100 s. Berlin. 1901. Weidmann— opr. 1 m. 60 f.

R. Berl. phil. Wochenschr. 1901. 27. 839—843. (E. Wolff). Zeits. f. d. öst. Gymn. 1902. 38—40. (J. Golling). Blätter f. bayr. Gymnasialschulwesen. 1902. 434—8. (G. Ammon).

121. Tacitus Publius Cornelius. Historiarum libri qui supersunt, edidit notisque auxit **Lad. Okęcki**. Cracoviae, typis W. L Anczyc sociorumque, G. Gebethner i Sp. 1901. w 8ce, str. 2 nl. + 455 + 2 nl. — 5 koron.

122. Annales. Księga I. tłumaczenie, objaśnienia i słówka podał **J. St.** (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich. zeszyt 90, 91, 103). Miejsce, nakład i druk jak nr. 18. (1902) w 16ce, s. 128.

123. Annales. Księga I. Z preparacyą. Miejsce i t. d. jak nr. 19. b. r. Zeszyt 66

124. **Kobiliński G. v** Jahresbericht über Tac. Germania 6, 10—12. Jahresberichte d. philol. Vereines zu Berlin. 1901. s. 190—1.

125. **Smialek Wincenty** Świadectwo Tacyta o pierwszych chrześcijanach. Eos VIII. 22—37.

Vergilius.

126. Wergilego Eneida ks. I. II. IV. VI. Bukoliki i Georgicon. Przekładu dokonał **Albin M.** Miejsce itd. jak nr. 19. b. r. Zeszyty 81—84 21—23. 62.

127. **Fischer Korneli i Kopia Henryk.** Preparacya do P. Wergilego Eneidy, Bukolików i Georgicon. Nakł. S. Bodeka, druk. S. Kossowskiego. Lwów. 1901. 4to, s. 12. Gubrynowicz i Schmidt. 60 hal. Por. nr. 3.

III.

Gramatyka grecka i łacińska.

Ćwiczenia greckie.

128. **Winkowski-Taborski**, por. nr. 114 a. Zeitschr. f. d. öst. Gymnasien. 1901. 610—1. (Z. Dembitzer).

129. Tłumaczenie z wyjaśnieniami gramatycznemi do »Ćwiczeń greckich« Taborskiego i Winkowskiego na klasę III. i IV., klasa III. zeszyt I. i II. od §. 1. do 62. I. Związkowa drukarnia we Lwowie, ul Lindego l. 4. Nakład? (Lwów. 1901). 8vo, s. 48 i 49—96. Zeszyt po 30 halerzy. Toż klasa IV. zeszyt I. tamże (1902) s. 1—48.

130. Szkodliwe wydawnictwa dla uczniów. [o nr. 129]. Muzeum 1902 s. 721—725.

131. Jeszcze w sprawie »Tłumaczenia Ćwiczeń greckich Taborskiego i Winkowskiego«. Muzeum. 1902. s 801—802.

Ćwiczenia łacińskie.

Por. nr. 136.

Gramatyka grecka.

Parallelismoi.

132. **Morawski Casimirus**. Parallelismoi sive de locutionum aliquot usu et fatis apud auctores graecos nec non latinos Rozprawy Ak. Um. Wyd fil. tom 34 (II, 19) s. 23—256 i odb. Cracoviae, sumpt. Acad. litt. Spółka wyd polska, druk Uniw. Jag. 1902. w 8ce większej, str. 23 — 50 hal.

R. Muzeum. 1902 876—7. (Z. Dembitzer). Wochenschr. f klass. Philologie. 1902 42. 1145—47. (W. Gemoll). Revue critique. 1902. 37. 204. (P Lejay).

Podręczniki.

133. **Ćwikliński Ludwik**. Gramatyka języka greckiego szkolna, według gramatyki **Jerzego Curtiusa**, przerobionej przez **Wilhelma Hartla** Wydanie trzecie. Wiedeń, nakł. F Tempsky'ego, Lwów. Gubrynowicz i Schmidt druk braci Stiepel w Liborzu. 1902 8vo, str. 2 i 2 6, opr. kor. 3.40.

Przysłowia.

134. **Witkowski St.** Zu einem mittelgriechischen Sprichwort. Berliner philologische Wochenschrift 1902. nr. 45. s. 1405—6.

Gramatyka łacińska.

Aviare.

135. **Miodoński Adam**. Aviare. Indogermanische Forschungen. XIII. 1. 2. s. 142-144.

Etymologia.

136. **Mścichowski Sigismund**. Etymologia syntaxis latinae atque themata exercitiorum, cura et studio . . . . . scientiarum histor.-philog. s. a. presbyteri archidioeceseos Varsoviensis, litterarum latinarum in seminario metropolitano-varsoviensi professoris. Varsaviae, typ. R. Kaniewski et Wacławowicz. 1902. w 8ce, str. 75. III. i II. — 2 ruble.

137. **Rozwadowski I.** Etymologica [1. Pol. rdzeń rdest — lat robur, robustus. Ross rjabinóvaja noč'. II Osc. vereiiai »civitati«, vereias »civitatis«] Eos. VIII 99—102.

Infinitiwy na -ier.

138. **Kopacz J.** Die lateinischen Infinitive auf -ier. Indogermanische Forschungen. XII. (1901). 23-25.

Parallelismoi.

Por. nr. 132.

Podręczniki.

139. **Samolewicza Zygmunta Dra**. Gramatyka języka łacińskiego. Część II Składnia. Opracował **Tomasz Sołtysik**. Wydanie siódme przerobione We Lwowie. Nakładem Towarzystwa szkół wyższych I Związkowa drukarnia we Lwowie 1901 8vo, str. 4 nl. + 243. — 2 kor 40 h.

Supinum.

140. **Kobiliński G v** Supinum als Averboform. Zeits. f. d. Gymnasialwesen. 1902 498-506.

Gramatyka porównawcza.

141. **Blatt Gustaw**. O zasadach i metodzie gramatyki porównawczej. [Pamięci Lucyana Malinowskiego]. Eos. VIII. 87—98.

142. — Quaestiones phonologicae sanscritae. De consonantibus sanscritis tenuibus aspiratis, scripsit .. Eos. VII. 1--71. i odb Leopoli, sumpt Societatis philologae, typis E. Winiarz. 1901. w 8ce, str. 71.

143. **Krček Franciszek**. Filologia klasyczna w czasopiśmie Indogermanische Forschungen. Eos. VII. 96—132. i nadb. Lwów. 1901.

IV.

Artykuły z dziedziny pedagogii, zostające w związku z filologią klasyczną.

Archeologia w szkole.

144. **Bryl J.** por. nr. 1151.
R. Zeitschr. f. d. öst. Gymnasien. 1902. 182—3. (Z Dembitzer).

145. **Dolnicki Julian.** Kilka uwag w sprawie illustrowania szkolnej lektury zabytkami sztuki klasycznej. Muzeum. 1901. s. 90—94.

Filologia.

146. **Kozłowski W. M.** Klasyfikacya umiejętności na podstawach filozoficznych jako wstęp do wykształcenia ogólnego. Wydanie drugie przerobione i rozszerzone. (Biblioteka samouków I.) Kraków, wyd. Poglądu na świat, druk narodowa, 1902 w 8ce, s. 90 + 2 nl. — 1 korona.
Por. autoreferat w Przeglądzie filozoficznym. 1902 458—9.
R. Tygodnik illustr. 1903. I. 160 (xl).

Język grecki.

147. **Dembitzer Zacharyasz.** Kilka słów o wyborze i zakresie lektury szkolnej Demostenesa w naszych gimnazyach. Muzeum. 1902. s. 20—24.

148. Greka wyrzucona ze szkół francuskich. Przegląd 1901. nr. 21. s. 1.

149. **n.**: Nauka języka greckiego w gimnazyach. Słowo polskie. 1901. nr. 580. s. 10.

150 **Schneider Stanisław.** Normatywna czy eksplikatywna metoda w gimnazyalnej nauce greczyzny? Muzeum. 1902. 269—274.

151. — Pogląd Wilamowitza na greckość. Muzeum. 1902. 166—174.
[Z nr. 151. i 150 odb. p. t: Reforma Wilamowitza w nauczaniu greczyzny. Lwów. I. Związkowa drukarnia we Lwowie. 1902. 8vo, s. 2 nl + 14]
R. Eos. VIII. 173. (T. Sinko).

152. **Twardowski Kazimierz dr. prof.** O łacinie i grece. Tygodnik Słowa polskiego. 1902. nr. 16. s. 6—8.

Język łaciński.

153 **Kopacz Jan.** Reforma nauki języka łacińskiego, rozpoczęta przez H. Perthesa. Sprawozdanie gimnazyum w Tarnopolu. 1901. s. 1—33.
R. Muzeum. 1902. 57. (Z. Dembitzer).

154. Nowa szkoła łaciny dla dziewcząt. Słowo polskie. 1902. nr. 38. s. 10.

155. **Radecki Aleksander.** O potrzebie wydania gramatyczno - stylistycznych ćwiczeń łacińskich dla wyższego gimnazyum. Eos. VII. 240 - 244.
Por. nr. 152.

Klasycyzm.

156. **Dolnicki Julian** O nauce języków klasycznych w gimnazyach. Muzeum. 1902. s. 852—862

157. **Drzażdżyński Stanisław.** Humanizm i realizm. Encyklopedya wychowawcza. V. (Warszawa). s. 366—387.

158. Jeszcze w sprawie egzaminu dojrzałości z języków starożytnych jako miary oceniania pracy nauczyciela. Muzeum. 1901. 905 - 6.

159. **Kruczkiewicz Bronisław.** Kwestya języków klasycznych w szkołach średnich. Biblioteka warszawska. 1901. IV. 391—421.

160. **M.** Dusza i ciało klasycyzmu. Głos. 1901. nr 49. s. 758—759.

161. Przeżytki w szkolnictwie. Klasycyzm. Słowo polskie. 1902. nr. 36. s. 9.

162. **Śmiałek Wincenty.** Nauka filologii klasycznej w latach ostatnich. Muzeum 1901. 772—786.

163. W sprawie języków klasycznych przy egzaminie dojrzałości. Muzeum. 1901 str. 305—308.

164. **Wabner J.** Nauki klasyczne w świetle chrześcijaństwa. Luźne uwagi z różnych źródeł pozbierał i dopiskami opatrzył. Kwartalnik teologiczny. Warszawa. 1902. z 1—2., s. 41—52 z. 3—4. s. 20—40.

165. **Żywicki K. R.** Z powodu klasycyzmu. Ateneum. 1901. II 451—461.

Kongresy.

166. Międzynarodowy kongres szkolny [w Brukseli]. Słowo polskie. 1901. nr. 580 s. 10.

Nauka filologii w Polsce.

167. **Danysz Antoni dr.** Jezuicki kanon lektury starożytnych autorów. Muzeum. 1902. s. 257—269, 383-390, 471—481, 563— 572 i odb. Lwów. Z I. Związkowej drukarni we Lwowie. 1902. 8vo. s. 2 nl. + 38.

Szkoły średnie.

168. **Halban Alfred dr.** W sprawie reformy nauki prawa. Przegląd prawa i administracyi. 1901. s. 845—859, 902—924. 1902. 24—44, 81—101.

169. **Hertz Karol dr.** Reforma szkół średnich w Europie. I. Niemcy. II. Anglia. Przegląd tygodniowy. 1901. s. 397—398 i 410—411.

170. **J. K** Reforma szkół średnich we Francyi. Słowo polskie 1901. nr. 580. s. 9

171. **Schneider Stanisław.** W sprawie reformy szkół średnich. Muzeum. 1902. 158—9.

V.

Starożytności.

Arcneologia.

a) ogólna.

172. Archeologia. W książce: Stulecie jedno, ruch wszechświatowy w ciągu XIX. wieku, serya I. Warszawa. Gebethner i Wolff, druk. P. Laskauera i W. Babickiego. 1901. w 8ce, str. 6 nl. i 284. [Rozdział VIII.].

173. Archeologia. Tygodnik illustrowany. 1901. II. 456 [Forum].

174. **T(amże).** 612 [rzymska, babilońska].

175. **t.** 1902. I. 97. [w Portoferraio na Elbie].

176. **t.** 418. [Forum Romanum].

177. **t.** 479. [w Brescyi].

178. **t.** 515 [o papirusach egipskich].

179. **t.** II 638. [w Ferentinum].

180. **t** 879 [w Cheronei].

181. **t.** 939. [badania łożyska Tybru, arch. babilońska].

182. Instytut archeologiczny w Wiedniu. Gazeta lwowska 1902. nr 122. s. 4—5.

183. **Smiatek Wincenty dr** Poszukiwania archeologiczne w XIX. wieku. Z cyklu odczytów »Jedno stulecie« urządzonych staraniem »Czytelni katolickiej« we Lwowie. Lwów, z drukarni katolickiej Józefa Chęcińskiego. 1902, 8ka, s 33.

R. Eos. VIII. 207—8. (J. Bryl). Przegląd powszechny 1903. IV. 290—1. (W. Z.).

184. Nowe wykopaliska. Przegląd 1901. nr. 33. s. 1.

185 Nowe zdobycze archeologii. Kurjer lwowski. 1901. nr. 248. s. 4.

b) grecka.

Ateny.

186. **Czermiński Marcin. X. T. J.** W Atenach. (Z podróży w r. 1899). Misye katolickie. XX. 1901. [I. Starożytności. s. 5—10. II. Stosunki religijne. 29—34. III. Stosunki społeczne 57—64].

186a. Odnowienie Erechteionu. Nowe Słowo Polskie. 1902. nr. 90. s. 6.

187. **Sabat Mikołaj** Propyleje ateńskie w rzeczywistości a według pierwotnego planu Mnezyklesa. Eos. VII. 195—207.

188. **Sienkiewicz Henryk.** Wycieczka do Aten Pisma tom XXVI. Dodatek do Tygodnika illustrowanego. Kraków, druk. W. L. Anczyca i Sp. 1901. w 8ce m. str. 117—154.

Cytera.

189. Skarby sztuki z Cytery. Słowo polskie. 1901. nr. 172 s. 2.

190. Starożytności greckie na dnie morza. [koło Cerigo] Czas. 1901. nr 30. pop. s. 3. toż samo: Dziennik poznański 1901. nr. 38. s. 4.

Cyklady.

191. **Czermiński M. X T. J.** Cyklady. Misye katolickie. XX. 1901 [I. Syra i Delos. 113—118. II Tinos. 141—148. 179—182. Ustęp I. przedrukowany w Kronice Rodzinnej. 1902. Dział obrazkowy 53—54, 77—78, 90—91.

*192. **Romano Kajetan O. S. J.** Tinos; perła Cykladów, podług sprawozdania . . . Misye katolickie. XVI. 1897. s 309 n

Delfy.

193. **Bieńkowski Piotr.** Wykopaliska francuskie w Delfach. Czas. 1901. nr. 250

Itaka.

194. **f.** Ojczyzna Odyseusza. Tygodnik illustrowany 1901 I s. 399

195. **Sabat Mikołaj.** Itaka, czy Leukas? (Nowa teorya Dörpfelda w świetle krytyki). (Z mapką litografowaną). Książka Ćwiklińskiego, por. nr. 1., s. 38.

Korynt.

196 **Romański Stanisław.** Korynt. Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1, s. 17.

Kreta.

197. **Czermiński M. X. T. J.** Kreta [Z podróży misyi w r. 1899]. Misye katolickie. XX. 1901. s. 253—260, 281—288, 309—315.

198. Odkopanie starożytnego labiryntu. Dziennik polski. 1901. nr. 356 s. 2.

199 Odkopanie starożytnego labiryntu. Dziennik poznański. 1901. nr. 211. s. 4.

200 Nowe zdobycze archeologiczne na Krecie. Słowo polskie. 1901. nr. 398. str. 3.

201. Nowe zdobycze archeologii. [Na Krecie]. Czas. 1901. nr. 283., s. 2.

Paleontologia.

202. Paleontologia. Tygodnik illustrowany. 1901. II. 775.

203. Paleontologiczne zdobycze w Grecyi. Dziennik poznański. 1902. nr. 299. s. 4.

Podróże.

*204. **Czermiński Marcin X. T. J.** W drodze do Grecyi (Z podróży w r. 1899). Misye katolickie 1900. s. 6—14.

205. — Z Grecyi i Krety. Tekst objaśniony 107 cynkotypami i mapką. Kraków, nakł. »Misyi katolickich«, druk Czasu, 1902. w 8ce, str. 349.

206. **Łada Jan.** Piórem i ołówkiem. [Z Grecyi i Wschodu]. Przegląd powszechny. 1901. I. 22—44, 386—407. II. 183—199, 359—372. IV. 76—97.

206a. **Rzepiński S.** por. nr. 1263.
R. Ateneum. 1901. I 180—1. (J. S.).

Tera.

207. **Garlicki Tomasz.** Z naukowej wycieczki na wyspę Thera. Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1., s. 19.

Tessalia.

208. Nowe odkrycia archeologiczne w Tesalii. Dziennik poznański. 1902. nr. 252. s. 4.

Wyspy Jońskie.

*209. **Czermiński M. X. T. J.** Na wyspach jońskich. (Z podróży w r. 1899). I. Korfu. II. Tiaki, Kefalonia i Zante. Misye katolickie. 1900. 29—33,57—66.

c) rzymska.

Boscoreale.

210 Wykopaliska w Boscoreale. Gazeta lwowska. 1901. nr. 68. s 2. [w korespondencyi z Rzymu].

Kampania.

211. Z dziedziny nauk archeologicznych. Willa starorzymska odkopana u stóp Wezuwiusza. Kuryer poznański. 1901. nr. 556. s. 2.

Rzym.

α) Forum Romanum.

212. **Abraham Władysław.** Najnowsze odkrycia na Forum Romanum. Gazeta narodowa. 1901. nr. 78 i 79. feljetony = Czas. 1901. nr. 69. por. i nr. 70. por. = Kuryer poznański. 1901. nr. 160. Dodatek świąteczny.= Tygodnik narodowy. 1901. s. 176—178.

213. **n.** Odkrycia archeologiczne. Tygodnik illustrowany. 1901. I. 456.

214. **Bieńkowski Piotr.** Nowe odkrycia na Forum w Rzymie. (Z planem). Eos. VIII. 129—137. i odb. Lwów. 1902. Gubrynowicz i Schmidt. 8vo, s. 9. — 60 hal.

215. Na Forum. Gazeta lwowska. 1901. nr. 98. s 2.

216. **N.** Najnowsze odkrycia archeologiczne w Rzymie. Przegląd polski. 1902. styczeń, str. 81—105.

217. **Nemo.** Echa z Rzymu. [Na rzymskiem Forum. Zatargi pomiędzy Włochami a Niemcami. Instytuty archeologiczne w Rzymie. Profesor Ludwik Ceci i kamień z napisem. Niedoszły kongres historyczny. Dzisiejsze położenie]. Dziennik poznański 1902 nr. 72. feljeton s. 2 i 3.

218. **Piotrowski J.** Nowe odkrycia na Forum Romanum. S. Maria Antiqua. Kwartalnik teologiczny. I. Warszawa. 1902. z. I. i II. s. 16—29. z. III. IV. s. 7—19.

219. **Rom.** Wykopaliska na Forum. Kuryer warszawski. 1901. nr. 24. s. 3.

220. **Weryha.** Listy rzymskie. (Około stożka. Na Forum. Włosi i Niemcy Kongres historyczny.) Kraj. 1902. 123–4.

221. Wykopaliska na Forum. Kuryer poznański. 1901. nr. 318. str. 2. (w korespondencyi z Rzymu).

β) Ogrody Lukullusa.

222. Ogrody Lukullusa. Czas. 1901. nr. 197 pop., s. 3.

γ) Opisy Rzymu.

223. **Sienkiewicz Henryk.** Listy z Rzymu. Pisma tom III. Wydanie szóste. Warszawa, nakł. Gebethnera i Wolffa, G. Gebethner i Sp. w Krakowie, druk. W. L. Anczyca i Sp. 1901. w 8ce mn.

224. **Smoczyński W. ks. dr.** Rzym, jego kościoły i pomniki, upominek pielgrzymom polskim napisał . . . . . prepozyt Kolegium św. Floryana i proboszcz tejże parafii w Krakowie, tajny podkomorzy papieski, kanonik h. Kaliski, członek Akademii rzymskiej »degli Arcadi«, radca h. Łączności powszechnej antymasońskiej w Rzymie. Wydanie trzecie. Kraków, nakł. autora. G. Gebethner i Sp. druk. Czasu. 1902. w 16ce, s. 526. Opr. 5 koron.

Sycylia.

225. Odnaleziony cmentarz. [koło Giardini w Sycylii]. Słowo polskie. 1902. nr. 129.

226. **Bełza Stanisław.** Listy z Sycylii. Wydanie drugie illustrowane. 8vo, s. 248. Warszawa, 1902. Gebethner i Wolff. Rub. 1. 65. [por. nr. 1287].

R. Tygod ill. 1902. I. 220 (i). Przegląd polski. 1901. III. 143—6 (S. Srokowski). Kronika rodzinna. 1902. 77. (dział społeczny).

227. Odkrycie archeologiczne [miasta Naxos na Sycylii] Słowo polskie. 1902. nr 42. s 7.

228. **Kr. A.** Wśród ruin Syrakuz. Kronika rodzinna. 1902. dział obrazkowy. s. 37—38, 46—47.

Wiedeń.

229. Wykopaliska z czasów rzymskich [w Wiedniu, w ulicy Postgasse]. Dziennik poznański. 1901. nr. 242. s. 4.

d) Innych narodów starożytnych.

230. **M. B.** Z archeologii biblijnej. Przegląd tygodniowy. 1901. s. 114—116.

231. **Godlewski M. ks. prof.** seminaryum warszawskiego. Archeologia biblijna oparta na ostatnich archeologicznych odkryciach na Wschodzie, przez . . . tom I. Gieografia biblijna, 8vo, str. 290, nl. 2, 4 mapy. Warszawa 1901. skł. gł. I. Zaleski i Sp 3 ruble.

R. Tygodnik illustrowany. 1901. I. 159—160. Książka. 1901. 249—50 (F. Kozłowski). Niwa 1901. 202. (L. Niemirycz).

232. **Schorr Mojżesz dr.** Starożytności biblijne w świetle archiwum egipskiego z XVI. wieku przed Chrystusem. Przewodnik nauk i lit. 1901. 351—368, 436—450. i odb. We Lwowie, nakładem autora, 1901. 8vo, s. 4 nl. + 34.

232a. **H. B** Wśród piramid. Kronika rodzinna. 1902. dział obrazkowy 253—5.

233 Sarkofagi starożytne w Kartaginie. Dziennik poznański. 1902. nr. 293. s. 4

234. Wykopaliska w Kartaginie. Słowo polskie. 1902. nr. 131. s 3.

235. Wykopaliska w Babilonie. Zwiastun ewangieliczny. IV. 1901. Warszawa s. 254.

235a. Wykopaliska francuskie w Persyi. Słowo polskie. 1902. nr. 135. s. 3

236. **Hertz Karol dr.** Ważne odkrycie archeologiczne. Państwo Elam. Przegląd tygodniowy. 1902. s. 370–372, 381–382.

Filozofia.

237. **Brzozowski Stanisław.** Co jest filozofia i co o niej wiedzieć należy, część I. do Kanta. (Książki dla wszystkich 71). Warszawa, nakład i druk M. Arcta, 1902. w 16ce, str. 107. — 20 kop. = 52 hal.

R. Muzeum. 1902. 690—693 (S. Schneider).

238. **Kozłowski W. M.** Historya filozofii starożytnej, treść wykładów na Uniwersytecie ludowym w Krakowie. Kraków, nakł. autora, druk W. L. Anczyca i Sp. 1901. w 8ce, str. 16. [odbitka z Poglądu na świat. Kraków. 1901. s. 6—14, 31–42].

239. **Raciborski Aleksander dr.** Podręcznik do historyi filozofii. napisał . . . b. prof. filozofii przy Uniwersytecie lwowskim, zeszyt I. Lwów, nakł. autora, Seyfarth i Czajkowski. druk. Wł. Łozińskiego, 1901. w 8ce, str. V. 3 nl. i 241. — 2 kor. 40 hal.

240. **Straszewski Mor. v. prof. dr.** Ideen zur Philosophie der Geschichte der Philosophie. Ein Vortrag gehalten in

der Monatsversammlung der Philosophischen Gesellschaft an der Universität zu Wien am 7. Mai 1900. Wien und Leipzig 1900 Braumüller, 8-vo w., 50 str. — 2 korony.
Por. autoreferat w Przeglądzie filozoficznym 1901. 57—59.
R. Przegląd filozoficzny 1902. 119—121. (J. Halpern).

Historya.

a) ogólna.

Czasy przedhistoryczne Galicyi.

241 **Hadaczek Karol.** Ślady epoki tak zwanej archaiczno-mykeńskiej we wschodniej Galicyi Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1901. nr. 3—4. s. 377—382.

Handel.

242. **Korzon Tadeusz i Kempner St. A.** Handel w przeszłości i w stanie dzisiejszym świata. Wielka Encyklopedya powszechna illustrowana. Tom XXVII (Warszawa, 1901) 304—362. i odb. Warszawa, nakł. E. Wendego i Sp. druk. A. T. Jezierskiego, 1901, w 8-ce małej, str. 155 i 1 nl.

Podręczniki.

243. **Doleżan Wiktor.** Krótki rys dziejów powszechnych, część pierwsza. Dzieje starożytne. Tarnów, nakł. Z. Jelenia, druk I. K. Jakubowskiego Wdowy w Nowym Sączu, 1901. w 8ce, str. 121 i II. — 1 korona.
R. Kraj, 1902. s. 96.

244. **Janowski Benon.** Tablice synchronistyczne dla dziejów powszechnych, z uwzględnieniem najważniejszych dat z historyi, literatury i kultury, ułożył . . . nauczyciel gimnazyalny w Kołomyi. Kołomyja, nakł. autora, M. Żyborski, druk. W. Braunera, 1902. fol. poprzeczne, str. 1 nl. i XXII. tablic. 2 korony.

245. **Semkowicz Aleksander dr.** Opowiadania z dziejów powszechnych dla niższych klas szkół gimnazyalnych i realnych. Część pierwsza. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione. Lwów, nakł. Tow. nauczycieli szkół wyższych, druk. Pillera i Sp. 1901., w 8ce, str. 175 3 nl. 3 mapki. — 2 korony.

*246. **Zakrzewskij Winkentij.** Wseswistna istorja dla wisszych klas serednich szkił. T. I. Starinna istorja, z 3. polskoho wydania, perełożyw za dozwołom awtora **Aleksander Barwińskij.** U Lwowi, 1900.
R. Wasil Bileckij, w osobnej broszurze. Lwów, z drukarni nauk. Tow. im. Szewczenki, 1902. w 8ce, s. 10.

Przegląd badań.

247. **Hahn Wiktor dr.** Przegląd literatury historyi powszechnej. Historya starożytna. A. Dzieje greckie. B. Dzieje rzymskie. [za r. 1900]. Kwartalnik historyczny, 1901. s. 279—294.

248. **Jankowski W.** Toż samo. [Za r. 1901]. Tamże. 1902. 347—363.

249. **Schorr Mojżesz dr.** Toż samo. Wschód starożytny. [1897—1900]. [I. Egipt, II. Assyrya Babylonia, III. Palestyna, IV. Persya, V. Prace zbiorowe dotyczące Wschodu]. Tamże. 1901. s. 129—156.

b) grecka.

Cywilizacya.

249a. **Schneider Stanisław.** Nowe poglądy na cywilizacyę grecką. (Odbitka z »Muzeum«. 1902. 1—14. i 88—96). We Lwowie. I. Związkowa drukarnia 1902. 8vo, str. 23. — 30 hal.
R. Eos. VIII. 172—3. (T. Sinko).

250. — Studya filologiczne nad rozwojem oświaty greckiej w V. w. przed Chr. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny Tom 33 (= II. 18). Kraków. 1901. s. 1—103. i odbitka. Kraków, nakł. Akademii Umiej, Spółka wydawnicza polska, druk. Uniw. Jagiell. 1901. w 8ce większej, str. 103.
R. Eos. VIII. 174—176. (T. Sinko). Przegląd powszechny. 1902. II. 84—91. (A. Pechnik).

251. **Śnitko J.** (Stanisław Herburt Hejbowicz). Zarys pojęć o narodzie. Lwów. nakł. aut., Gubrynowicz i Schmidt, druk. Wł. Łozińskiego, 1901. w 8ce, s. III + 528. 10 koron.

c) rzymska.

Antoninowie.

252. **Miodoński Adam.** Na przełomie dziejowym (Z ruchu umysłowego w epoce Antoninów). Biblioteka warszawska, 1901 III. s. 295—312.

Charakterystyka narodu rzymskiego.

253. Rzymianie i Prusacy. Dziennik poznański, 1901. nr. 284. s. 3.

Julian Apostata.

254. **Morawski Kazimierz.** Julian Apostata. Przegląd polski, 1901 lipiec 1—14. z 2ma rycinami, sierpień, 228—250.

odbitka. Kraków, Spółka wydawnicza polska, druk. Czasu, 1901 w 8ce, str. 48 z 2ma portretami. — 1 korona 20 hal.

R. Przegląd powszechny. 1902. IV. 413. (M. B.). Tygodnik illustrowany, 1901. II. 715. Kraj, 1902. nr. 3. s. 36.

255. Odczyt profesora Kazimierza Morawskiego [o Julianie Apostacie]. Dziennik poznański. 1901. nr. 98. s. 4.

256. Odczyty profesora K. Morawskiego. Kuryer poznański. 1901. nr. 194. feljet.

Germania.

257. Walka legionów rzymskich z Germanami [9 r. po Chr.]. Biesiada literacka, 1901. II. 253—4.

Messalina.

258. Śmierć Messaliny. Biesiada literacka, 1901. II. 328.

Neron.

259. Neron w Cyrku. Biesiada literacka, 1901. II. 413.

260. O Neronie z powodu »Quo vadis«. Bluszcz, 1901. s. 363—4.

Tyberyusz.

261. **A. K.** Zamek Tyberyusza na wyspie Capri. Kronika rodzinna, 1902. 862—863.

262. **Gołkowski Strzemieńczyk Antoni.** Tyberyusz wobec pisarzy starożytnych i nowoczesnych. 21. sprawozdanie dyrektora c. k. gimnazyum w Sanoku. za rok szkolny 1901/1902. s. 1—40.

263. Humor Cezara Tyberyusza Klaudyusza. Biesiada literacka, 1902. II. 73—74.

Upadek państwa rzymskiego.

264. **Chudziński A.** O przyczynach upadku państwa rzymskiego. Muzeum, 1902 s. 545—550, 676—684, 752—761.

Literatura.

265. **German Ludomił dr.** Przegląd dziejów literatury powszechnej. Tom I. Starożytność. Lwów, nakł. Tow. nauczycieli szkół wyższych, druk. Pillera i Sp. 1901. w 8ce, str. 2 nl. i 248. — 1 kor. 60 hal.

R. Pogląd na świat, 1902. 375—7. (P. Chmielowski).

Miodoński A. por. nr. 252.

266. **Wagner J.** Pierwsi historycy starożytni. Kurjer warszawski, 1901. nr. 72. por. s. 1.

267. Własność literacka u starożytnych. Przewodnik bibliograficzny, 1902. s. 145.

268. **Zieliński Thaddaeus.** Die Behandlung gleichzeitiger Ereignisse im antiken Epos. Erster Theil, von... Philologus. Supplementband VIII. Heft 3. (1901) s. 405—449. i nadb. Erster Theil. Mit 12 Abbildungen und 3 Tafeln. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Druck von H. Laupp jr. in Tübingen, 1901. w 8ce, s. 407—449. — 1 m. 50 f.

R. Liter. Centralblatt. 1902. 3. 102—3. Woch. f. kl. Philologie 1902. 15. 393—8 (Hoerenz). Zeitsch. f. deut. Altertum. XLVI. 280—1. (A. Meyer), Jahresb. d. phil. Vereins. 1902. 125—6 (C. Rothe). Berl. phil. Woch. 1902. 1537. (Bruchmann).

Malarstwo.

269. **Lessing G. E.** Laokoon, albo o granicach malarstwa i poezyi, w przekładzie **Kazimierza Bronikowskiego.** (Biblioteka najcelniejszych utworów literatury europejskiej. Literatura niemiecka). Warszawa, nakł. i druk S. Lewentala, F. Hoesick (1902). w 8ce, s 159. — 75 kop.

R. Tygodnik illustr. 1903. I. 140 (H. G.).

270. **Sabat Mikołaj dr.** Freski pompejańskie jako źródło do poznania ścienno-dekoracyjnego malarstwa u Rzymian. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Stanisławowie za r. s. 1901/2. s. 3—54.

R. Muzeum, 1903 162. (T. Lewicki). 433—5 (T. Garlicki).

Metryka.

271. **Drogoszewski A.** Filozofia rytmu. Biblioteka warszawska, 1902. II. 551—576.

272. **Mleczko Stanisław.** Serce a heksametr, czyli geneza metryki poetyckiej, w związku z estetycznem kształceniem się języków, szczególnie polskiego (pośw. poetom i przyrodnikom naszym). Warszawa, z Kasy im. Mianowskiego, E. Wende i Sp., druk. Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, 1901. w 8ce. str. XXII. 1 nl. 305 i 1 nl. — 1 rubel.

Por. autoreferat w Przeglądzie filozoficznym, 1901. 362—4.

R. Poradnik dla czytających książki. 1901. nr. 4. s. 3—4. Tygodnik illustrowany, 1901. nr.

37—8. s. 731/2, 749/50. (M. Massonius).
Prawda, 1902. 379—380, 391—2. (A. Drogoszewski).
Książka, 1901. 140—2. (W. Zagórski). por. odpowiedź autora tamże 1901. 236. Słowo warsz. 1901. 82—84. Kraj, 1902. s. 72.

Mitologia.

*273. **J. J.** Tajemniczy skarb w podaniu greckiem. Dziennik poznański, 1900. nr. 45. feljeton.

274. Polifem gorylem. [na podstawie rozprawy Zella]. Kuryer poznański, 1901. nr. 302. s. 4.

275. **Ruskin John.** Królowa powietrza, studyum nad greckimi mytami o chmurach i burzach. z angielskiego oryginału przełożył **Wojciech Szukiewicz**. Warszawa, nakł. T. Paprockiego i Sp., druk. narodowa w Krakowie, 1901. w 16ce, str. 239. — 1 rubel 40 kop

R. Tygodnik illustr. 1901, II. 576. (ut.).

Numizmatyka.

276. **G. M.** Monety rzymskiej republiki. Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. IV (Kraków) 395.

277. **Greim M.** Rzymskie monety na naszych ziemiach. Tamże s. 366.

Pompei.

278. **Darowski A.** Dwa dni w Pompei. Biblioteka warszawska, 1901. IV. 128—153.

279. Dom Korneliusza Rufusa. Biesiada literacka, 1901. I. 316.

Sabat M. por. nr. 270.

280. Typ imperatora rzymskiego. Biesiada literacka. 1901. I. 317.

281. **Wawrzeniecki Maryan**, artysta malarz. Pompei karta z pamiętnika (Z illustracyami). Wędrowiec, 1901. 984—5 1003—4.

Prawo.

282. **Piniński Leo Graf dr.** Begriff und Grenzen des Eigenthumsrechts nach römischem Recht vom.., k. k. Statthalter in Lemberg. Wien, Manzsche k. u. k. Hof- Verlags- und Univ.-Buchhandlung. Druck von G. Giestel et Cmp. 1902. w 8ce. str. IV. i 118. (Das Recht der Uebersetzung in andere Sprachen bleibt vorbehalten). 2 kor. 80 hal.

R. nr. 1271. Przegląd polski, 1901 marzec 456—65 (F. Zoll) = Gazeta lwowska, 1901. nr. 83—4. Przegląd prawa i admin. 1901. 123—133. (M. Chlamtacz).

283. **Zoll Fryderyk (starszy).** Historya prawodawstwa rzymskiego, skreślił . . . prof. Uniw. Jag. część I. Historya organów ustawodawczych w państwie rzymskiem. (Pośw. Uniwersytetowi Jagiellońskiemu). Kraków, nakł autora, Spółka wydawnicza polska, druk. Uniw. Jag. 1902 w 8ce, str. IX. i 391. — 7 koron.

R. Eos. VIII. 203—4. (B. Kruczkiewicz). Przegląd prawa i adm. 1903. 631—52. (S. Szachowski).

Starożytności.

283a. Aluminium w starożytności. Dziennik poznański, 1902. nr. 32. s. 5.

284. **Bieńkowki P. v.** Über skythische Wagen. Wiener Studien, 1902. 394—397.

285. **Cybulski St.** Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur. Tabula XII et XIII. Theatrum. sec. editio. Leipzig. 1902. K. F. Koehler.

R. Zeitsch. f. d. öst. Gymnasien, 1902. 927. (R. Böck). o XV a. i XVb. Muzeum, 1902. 606—616. (T. Lewicki).

286. — Das antike Theater. Erklärender Text von **Ernest Bodensteiner**. 8vo, Leipzig, 1902. K. F. Koehler, 39 str., m. 10 Abbildungen u. 4 Tafeln. — 1 marka

287. — Das römische Haus. Erklärender Text zu N. 11. zu Tabulae etc. Leipzig, 1902. K. F. Koehler, 28 str., m. 17 Abb.

288. — Das Kriegswesen der alten Griechen. Erklärender Text zu nr. I. u. II. der Tabulae etc. 2. Aufl. 8vo w. Leipzig. 1901. K. F. Koehler, str. 32, m 13 Abb — 1 marka.

289. **J. L.** Zabawki w starożytności i dzisiaj. Kuryer codzienny, 1902. nr. 275—277 = Przegląd lwowski, 1902. nr. 248 i 249 felj.

290. **Majchrowicz Franciszek dr.** Historya pedagogii dla użytku seminaryów nauczycielskich. Drohobycz, nakł. autora, druk. Jana Brosia, 1901. w 8ce, str. 206.

291. Straż pożarna w Rzymie starożytnym. (Na podstawie: Lofiatelli: Vigili dell' Antica Roma w Nuova Antologia). Wiek XX 1901. nr. 307. s 3

291a. **Urbański Wojciech.** O postępach w astronomii i fizyce od najdawniejszych czasów aż do końca XIX. stu-

lecia. Szkic historyczno-naukowy. Przewodnik nauk. i lit. 1901. 526—533, 608—617. Lwów, nakł autora, druk. Wł. Łozińskiego, 1901. w 8ce, s. 58. — 1 kor. 20 hal.

291b. Utrzymanie dawniej a dziś. Dziennik poznański, 1902. nr. 123 s. 4.

Sztuka.

292. **Bieńkowski Petrus**. De praetorianorum monumentis sepulcralibus (Z rycinami). Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1. s. 4.

292a. — por. nr. 1289.

R. Kwartalnik historyczny, 1902. 601—4. (W. Śmiałek).
Berl. phil. Wochenschr. 1901. 1202—5. (G. Wolff)
Class. Rev. 1902. II. 137—8. (P. Gardner).
Listy filologické, 1901. 385—7. (L. Niederle).
Deutsche Litteraturzeit. 1902. 567—8 (R. Zahn).
Tygod. illustr. 1901. I. 420 (H.).

293. **Hadaczek Karl**. Zur Erklärung des Altars von Ostia. Mittheilungen des Kais Deutschen Archaeologischen Institutes. Römische Abtheilung. 1901. IV 395—396.

294. — Zur Erklärung eines Votivreliefs aus Rhodos. Wiener Studien, 1902. 442.

295. — Mädchenstatuette mit Vogel im Vatican, mit 4 Figuren. Jahreshefte des österr. archäol. Institutes. IV. 209—212.

296. **Hahn Wiktor dr.** Muzeum pergameńskie w Berlinie. Gazeta lwowska, 1900. nr. 230. 232—234.

297. Muzeum pergamskie. Słowo polskie, 1902. nr. 38 s. 6 n. = Kuryer poznański, 1902. nr. 41 s 4. sz. 2

297a. **Marrené-Morzkowska W.** por. nr. 1291.

R. Książka, 1901. 13—15. (A. A.). Tygodnik ill. 1901. I. 173—4. (J. Zakrzewski).

298. **Schmidt Wiktor.** Sztuka nagrobkowa w starożytnej Grecyi. Eos. VIII. 103—128.

299. **Springer A.** Sztuka starożytna, przekład polski **K. Bronlewskiego**. (Powszechna illustrowana historya sztuki. t. I.) Warszawa, dodatek bezpłatny do Gazety polskiej, druk. A. T. Jezierskiego, 1902. w 8ce większej, str. 276 i 4 nl. z 359 illustracyami i 3ma rycinami kolorowemi. — Opr 4 ruble.

R. Tygodnik illustr. 1902. II. 920 (ut).

300. **Strzygowski Josef.** Bronzeaufsatz im Besitz von Hans Grafen Wilczek in Wien Mit 1 Tafel und 19 Figuren. Jahreshefte des österr. archäol. Institutes IV. 189—203.

301. — Hellas in des Orients Umarmung. Beilage zur Münchener Allgemeinen Zeitung, 1902 nr. 40—41.

302. — Orient oder Rom. Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst. Leipzig, J. C. Hinrichs, 1901. — 17 marek.

R. Lit. Centralblatt, 1901. 28, 1154—5. (V. S.).
Class. Rev. 1901. IV. 232—4. (W. E. Crum).
Repertorium f. Kunstwiss. 1901. 2, 145—50. (A. Goldschmidt).
Deutsche Litteraturzeit. 1902. 12, 756—64. (F. Noack).
Byzantinische Zeits. XI 562—4. (J. P. Richter).
Göttinger gelehr. Anz. 1902. IX. 693—711. (P. Dvořak).
Theol. Revue, 1902. 49—51. (St. Beissel).

302a. — Orient oder Rom. Stichprobe: Die Porphyrgruppen von S. Marco in Venedig. Beiträge zur alten Geschichte. II. 1, 105—124, mit 9 Abbild.

303. — Das griechisch-kleinasiatische Ornament um 967 n. Chr. Wiener Studien, 1902. 443—447.

304. — Das Petrus-Relief aus Kleinasien im Berliner Museum. Jahrbücher d. k. preuss. Kunstsammlungen. 1901. I. 29—34 m. 1 Taf., 2 Abbildungen.

305. — Die neuentdeckte Pracht-Katakombe von Alexandria. Zeits. f. bildende Kunst, 1902. 112—115. mit 3 Abb.

306. — Die Ruine von Philippi. Byzantinische Zeits. XI. 473-90. (mit 3. Tafeln).

307. **Talowski prof.** Style narodów czynnych. Kuryer lwowski, 1902 nr. 286.

308. O posągu Wenus z Milo. Słowo polskie, 1902. nr. 410. s. 7.

309. Wenus Milońska — Danaidą. Dziennik polski, 1901. nr. 140.

309a. **Żmigrodzki M.** por. nr. 1294. Książka, 1901. 57—8. (A. A.). Kraj. 1902. s. 122.

Teatr.

310. Teatr grecki w Taurominie. Biesiada literacka, 1901. I. 217. [z ryciną].

311. Teatr klasyczny w Orange. Kuryer poznański, 1902. nr. 351. s. 3.

312. Zwaliska teatru w Taurominie [por. nr. 310]. Biesiada literacka, 1901. I. 348.

VI.

VARIA.

Bibliografia.

313. **Hahn Wiktor.** Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce za lata 1899 i 1900. Eos. VIII. s. 1—28, z osobną paginacyą i odb. Lwów, 1902. s. 2 nl. + 28. — 1 kor.

R. O nr. 1296. Książka, 1901. 341. (A. A. Kryński).

Czasopisma.

314. Eos, czasopismo filologiczne, organ Towarzystwa filologicznego pod redakcyą **Ludwika Ćwiklińskiego.** Rocznik VII. 1901. We Lwowie, nakładem Towarzystwa filologicznego. Z drukarni E. Winiarza. Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta, w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna. Eos, commentarii societatis philologae editi a L. Ć. Volumen VII. 1901. Leopoli, sumptibus Societatis philologae. Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt, Lipsiae apud bibiopolam Carolum W. Hiersemann. 8vo, str. 4 nl. + 272.

315. Toż samo... wydawane przez **Stanisława Witkows'iego.** Rocznik VIII. 1902. druk. nakład itd. jak nr. 314. 8vo, str. IX + 234 + 28.

Filologia.

316. **Morawski Kazimierz.** Nowsze kierunki na polu filologii klasycznej. Luźne uwagi z powodu prac prof. L. Sternbacha. Przegląd polski, 1902. lipiec, 138—148.

Filologia w Polsce.

Danysz. por. nr 167.

317. **Mandybur Tadeusz.** Ignacy Krasicki a reformy komisyi edukacyjnej. Księga pamiątk. Ćwiklińskiego, por. nr. 1, s. 6.

318. Odezwa Akademii Umiejętności w Krakowie w sprawie wydawnictwa przekładów autorów starożytnych greckich i rzymskich. Dziennik poznański, 1901. nr 297. s. 5. = Kuryer poznański, 1901. nr. 589. s. 3. = Eos. VII. 268—269. = Muzeum, 1902. s. 76. = Wędrowiec, 1902. s. 29.

319. **Kaszewski Kazimierz.** Zamierzenie krakowskiej Akademii Umiejętności. Wędrowiec, 1902. nr. 4. s. 63—4.

R. Muzeum, 1902. 784.

320. Przekłady starożytnych autorów. Tygodnik illustrowany, 1902. I. 96.

321. **W. N.** Nareszcie objaw żywotności Akademii krakowskiej. Głos, 1902. s. 4.

Towarzystwo filologiczne we Lwowie.

322. Spis członków Towarzystwa filologicznego w r. 1901. Eos. VII. 270—272.

322a. Toż samo: — w r. 1902. Eos VIII. 231—234.

323. Sprawozdanie z czynności Towarzystwa za czas od 31. maja 1899 do 31 grudnia 1901. [I. Sprawy ogólne, II. Posiedzenia Towarzystwa filologicznego we Lwowie, III. Sprawozdanie z czynności Koła krakowskiego]. Eos. VII. 257—264.

324. Sprawozdanie z czynności Towarzystwa za czas od 1. stycznia do 31. grudnia 1902. [I. Sprawy ogólne, II. Posiedzenia Towarzystwa we Lwowie, III. Sprawozdanie z czynności Koła krakowskiego]. Eos. VIII. 222—230.

Życiorysy archeologów i filologów.

Ćwikliński Ludwik.

325a. Ludwik Ćwikliński. Tygodnik illustrowany, 1902. I. 216.

326. Jubileusz 25-letniej pracy profesorskiej Szefa sekcyi, Radcy Dworu Dra Ludwika Ćwiklińskiego Muzeum, 1902. 361—366.

327. Pożegnanie prof dr L Cwiklińskiego. Słowo polskie, 1902. nr. 114.

328. Towarzystwo filologiczne. Gazeta lwowska, 1902. nr. 45. s. 4.

Kaszewski Kazimierz.

329. **Hahn Wiktor dr.** Kazimierz Kaszewski. Encyklopedya wychowawcza. Warszawa, tom VI. (1902). s. 148—149.

Małecki Antoni.

330. Adres Akademii Umiejętności do Małeckiego. Czas, 1901. nr. 270.

331. **Galle Henryk.** Antoni Małecki. Wędrowiec, 1901. 902—3.

332. **Kallenbach Józef.** Antoni Małecki. Biblioteka warszawska, 1902. I. 215—246.

333. **Karłowicz Jan.** A. M. Kurjer warszawski, 1901. nr. 538.

334. **Kaszewski Kazimierz.** Małecki jako tłumacz Sofoklesa. Wędrowiec, 1901. s. 908.

335. **Krechowiecki Adam.** A. M Gazeta lwowska, 1901. nr. 278.

336. **Kryński Ad. Ant.** Antoni Małecki jako gramatyk. Wędrowiec, 1901. s. 903—6.

337. **Krzemiński Stanisław.** A. M. Kurjer warszawski, 1901. nr. 360.

338. **Lange Antoni.** M jako biograf i krytyk Juliusza Słowackiego. Wędrowiec, 1901. str. 906

339. **Łuniński Ernest.** A. M. jako profesor, tamże. s 907—8

340. Małecki Antoni. Echo muzyczne i teatralne, 1902. s. 2

341. Małecki Antoni. Szkoła, 1901. s. 405—6.

342. p. Małecki Antoni. Tygodnik illustrowany, 1901. II. 955—6.

343. **Ostaszewski-Barański.** A. M. Dziennik polski, 1901. nr. 485

344. Podzięka Małeckiego. Przedświt 1901. nr. 302

345. **Zgliński Daniel.** A M jako dramaturg. Wędrowiec, 1901. s. 912—3

346. * * * A. M. Czas, 1901. nr 295

Maszewski Adam

347. L Maszewski Adam. Wędrowiec, 1901. s 933.

348. Maszewski Adam. Biblioteka warszawska, 1901. IV. 570 1.

349. Maszewski Adam Muzeum, 1902. s 367—8.

350. Maszewski Adam. Rola, 1901. s. 775.

351. Wspomnienie pośmiertne. Słowo polskie, 1901 nr. 554 s. 1—2. (W korespondencyi warszawskiej. Warszawa w listopadzie).

Nowalski Józef.

352. J. K Józef Nowalski. Słowo polskie, 1901. nr. 467. s 11. feljeton.

Rhode Erwin

353. **Zieliński Th.** Ein Lebensbild Erwin Rohdes. Beilage zur Münchner Allgemeinen Zeitung, 1902. nr. 98.

Zwolski Ignacy († 1902 $^3/_3$).

353a. Śp. profesor dr Zwolski Kuryer poznański, 1902. nr 65 s. 3.

353b. Wspomnienie pośmiertne Dziennik poznański, 1902. nr 32. s. 4.

VII.

Humanizm w Polsce.[1])

Argyropul.

354. **Fijałek Jan N. ks. dr.** Jan Argyropul i promocya jego doktorska w Pradze, w lipcu 1444 roku, przyczynek do dziejów humanizmu włoskiego XV. w. Rozprawy Wyd. fil. Ak. Um. XXXVI. (= II. 21.) s. 232—250. i odb. Kraków, nakł. i druk jak

[1]) Uwzględniono rozprawy o życiu i o dziełach, pisanych w języku polskim i łacińskim.

nr. 250. 1902. w 8ce większej, str. 21. 40 hal.

Chrościeski.

354a. **Ćwikliński L.** por. nr. 1326.

R. Histor. Monatsblätter f. d. Provinz Posen. 1901. 1. (A. Skladny).

Cieklińiski Piotr.

355. **Heck K. J.** Z literackiej działalności Piotra Cieklińskiego. Księga Ćwiklińskiego, por nr 1., s 16.

R. Przegląd powszechny, 1902. III. 260—1. (A. B.).

Corvinus Laurentius (Rabe Lorenz).

356. Laurentii Corvini, poetae Silesiaci, carmina de Joannis Alberti, regis Poloniae, electione et coronatione ad fidem codicis miscellanei Latini, qui num. 4422 signatus in bibliotheca Regia Monacensi asservatur, nunc primum edidit, praefatione notisque instruxit **Michael Jezienicki**. Księga Ćwiklińskiego, por. nr. 1., s. 20.

Dantyszek.

357. Dantyszka Jana poemat »De nostrorum temporum calamitatibus silva«, z portretem Dantyszka i medalem jego, wybitym na cześć jego r. 1529, wydał **dr. Zygmunt Celichowski.** (Przyczynki do dziejów panowania Zygmunta Starego, zeszyt II) Poznań, nakł. Biblioteki Kórnickiej, druk.? 1902. w 8ce, str 32.

R. Biblioteka warszawska, 1902. IV. 593—4. (H. Galle). Pamiętnik literacki, 1903 127. (A Brückner). Kwart hist. 1903 112—3. (A. S.). Tygod. illustr. 1902. II 880 (H. G.).

Decyusz.

358 Decius Ludovicus Jodocus. De Sigismundi regis temporibus liber 1521. wydał **dr. Wiktor Czermak**. (Biblioteka pisarzów polskich t. 39.) Kraków. nakł. Akad Umiej. Spółka wydawn polska, druk. Uniw Jag 1901. w 8ce małej, str. IX., 1 nl. 145. z 3ma ryc w tekście — 1 kor.

Erazm z Rotterdamu.

359. Bibliotheca Erasmiana. Bibliographie des oeuvres d' Erasme. Apophthegmata. [Extr. de la Bibliotheca Belgica]. Gand, 1901. G. Vyt. 188 str.

R. Journal de savants, 1901. 662—663. (L. D)

360. **Miaskowski Kazimierz lic.** Erasmiana: Die Korrespondenz des Erasmus von Rotterdam mit Polen. Beiträge und Untersuchungen. II. Paderborn, Druck von F. Schöningh. G Gebethner i Sp. w Krakowie, 1901. w 8ce, str. 88. — 1 m 50 f.

R. Przegląd polski, 1902. II. 535—7. (A. Brückner). Kraj, 1902. 295. (tenże).

Garbitius.

361. **Hahn Wiktor.** W sprawie narodowości Macieja Garbitiusa. Eos VIII. 156—158.

Humanizm.

362. **Biegeleisen Henryk dr.** Illustrowane dzieje literatury polskiej. Odrodzenie. Okres Zygmuntowski. Tom trzeci. W tomie tym znajduje się przeszło 173 illustracyj i 30 kartonów. Wiedeń, nakł. Fr. Bondego. czcion. druk. Augusta Denka w Wiedniu (1901). w 8ce większej, str. 363. — Opr. 8 koron.

362a. **Bruchnalski W.** por. nr. 1335.

R. Książka, 1901. 332. (I. Chrzanowski).

362b. **Brückner Aleksander.** Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III. Szkic obyczajowy i literacki. Przewodnik naukowy i literacki, 1902. 403 - 418, 499—509, 592 - 610.

R. Pamiętnik literacki, 1902. 674—7. (J. Fijałek).

362c. — Wiek Zygmunta Starego. Humanizm. Głos narodu, 1902. nr. 282.

363. **Bujak Franciszek.** Dwa przyczynki do historyi Uniwersytetu Jagiellońskiego. (I. Wykład geografii Jana z Głogowy w r. 1494, II. Przyczynek do historyi humanizmu na Uniwersytecie Jagiellońskim). Rozprawy Akad Um. Wyd. filol. tom 33. (=II. 18). Kraków, 1901. s 346—367. i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., druk. Uniw. Jag. 1901. w 8ce, str. 24. — 50 hal.

364. **Chmielowski Piotr** Humanizm w Polsce. Wielka encyklopedya illustrowana. Tom XXIX. (Warszawa, 1901). s 484—7.

364a. **Chrzanowski I.** por. nr. 1336.

R. Gaz. polska, 1901. 211. (Wrzesień).

365. Elżbiety królowej polskiej, małżonki Kazimierza Jagiellończyka, traktat pedagogiczny »O wychowaniu królewicza«, przetłómaczył i objaśnił **dr. Antoni Danysz.** Sprawozdanie dyrekcyi c k lwowskiego gimnazyum Franciszka Józefa za r. s. 1902. s.

1—74. i odb. Lwów. I Związkowa drukarnia we Lwowie, 1902. 8vo, s. 74.

R. Muzeum, 1903. 41—2. (J. Leciejewski).

366. **Fijałek Jan ks.** Z dziejów humanizmu w Polsce. I. Niemcy w Uniwersytecie krakowskim w w. XV. i XVI. (Z powodu dzieła K. Morawskiego: »Historya Uniwersytetu Jagiellońskiego«). II. Krzycki przeciw Lutrowi w Rzymie. (Kilka uwag z powodu wydań rzymskich dzieła A. Krzyckiego, 1524 i 1527 r.). III. Wydawcy rzymscy dzieła Krzyckiego »O ucisku Kościoła« i jego znaczenie. Pamiętnik literacki, 1902. 257 - 264, 421—432, 615—622.

366a. — Polonia, por. nr. 1338.

R. Przegląd polski, 1901. IV. 491—4. (K. Morawski).

367. **Hahn Wiktor.** Odezwa w sprawie założenia towarzystwa poświęconego badaniom literatury humanistycznej w Polsce. Muzeum, 1901. s. 142.

368. **Łagowski Floryan.** Historya literatury polskiej w zarysie. Część II. Wiek XVI. (Książki dla wszystkich, tomik 84). Warszawa, nakł. i druk M. Arcta, 1902. w 16ce, str. 135. — 20 kop.

369. **Lepszy Leonard.** Kultura epoki Jagiellońskiej w świetle wystawy zabytków w 500-letnią rocznicę odnowienia Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Odbitka z Wiadomości numizmatyczno-archeologicznych, 1900 nr. 45. i 46., pośw. Uniwersytetowi Jag. w pięćsetletnią rocznicę odnowienia). Kraków, nakł. Towarzystwa numizmatycznego, druk. W. L. Anczyca i Sp. 1901. w 8ce str. 67 i 2 nl., z rycinami.

370. **Mahrburg Adam.** Humanizm. Wielka encyklopedya illustrowana, XXIX. (Warszawa, 1901). 487—491.

371. **Rowiński Michał.** Humanizm. Tamże. 480 - 484.

372. **Weychertówna W.** Krótki zarys piśmiennictwa polskiego od czasów najdawniejszych do końca 18. wieku. Warszawa. Księgarnia polska, druk. I. Jerzyńskiego, 1902. w 8ce, s. 150 + 2 nl. z rycinami w tekście. — 25 kop.

372a. **Wierzbowski T.** por nr. 1342.

R. Głos, 1901. s. 43—4. (S. Zdziarski).

373. **Załęski Stanisław ks. T. J.** Jezuici w Polsce. Tom I. Część I. 1555—1586. Część II. 1587—1608. Lwów, nakł. druk. ludowej, 1900—1. w 8ce w., 2 kt. s. 819.

Hussovianus.

373a. **Pelczar J.** por. nr. 1345.

R. Wochensch. f. kl. Phil. 1901. 912—3. (Z. Dembitzer).

Janicki.

373b. **Jezienicki M.** por. nr 1346.

R. Berl. phil. Wochensch. 1902. 182—4. (F. Müller).

374. Janicki Klemens. (1516—1542). Przewodnik nauk. i lit., dod. do Gazety toruńskiej, 1902. nr. 2.

Kallimach.

374a. **Miodoński S.** por. nr. 1348.

R. Wochensch. f. klass. Philologie, 1901. 1346—7. (Z. Dembitzer).

375. **Dembitzer Zacharias.** Ad Callimachi libellum de vita et moribus Gregorii Sanocei adnotatiunculae. Księga Cwiklińskiego, por. nr. 1., s. 8.

376. — De verbi abdicandi in Philippi Callimachi libello De vita et moribus Gregorii Sanocei structura. Eos. VII. 235.

Klonowicz.

377. **Chrzanowski Ignacy.** W trzechsetną rocznicę. (Z portretem). Tygodnik illustrowany, 1902. II. 664.

378. **Cz. W.** Sebastyan Klonowicz. Rozwój, 1901. (Łódź). 52—53.

379. Demokrata polski z przed trzystu laty. Kuryer poznański, 1902. nr. 215.

380. **Galle H.** Sebastyan Klonowicz. (1545 + 1602). Wędrowiec, 1902. s. 734—5.

381. **Jankowski Władysław.** Podania we Flisie »Klonowicza«. Pamiętnik literacki, 1902 s. 623—628.

382. S. F. Klonowicz. Kuryer poznański, 1902. nr. 215.

383. S. F. K. Nowe słowo polskie, 1902. nr. 135.

384. S. F. K. Przedświt, 1902. nr. 93.

385. S. F. K. Wieczory rodzinne, 1902. nr. 35.

386. S. F. K. Wiek, 1902. nr. 100.

387. S. F. K. Wielkopolanin, 1902. nr. 202.

388. S. F. K. Ziarno, 1902. nr. 37.

389. **Lech O.** S. F. K. Kuryer warszawski, 1902. nr. 238.

390. **M. S.** S. F. Klonowicz. Biesiada literacka, 1902. nr. 36.

391. Trzystolecie zgonu Acerna. Tydzień (lwowski), 1902. 564.

392. Wróblewski Kazimierz. Sebastyan Klonowicz. (W 300-tną rocznicę zgonu). Słowo polskie, 1902. nr. 420, 422. (feljetony).

393. Zdziarski Stanisław. Klonowicz a pamflet przeciw Jezuitom Szkice literackie. Lwów, 8vo, 1902. s. 1—29.
R. Nr. 1351. Kwart. hist. 1901. 531. (W. Nehring).

Kochanowski.

394. Odprawa posłów greckich, opracował dla użytku szkolnego **Kazimierz Zimmermann**, c. k. prof. gimn. (Arcydzieła polskich i obcych pisarzy, t. 13) Brody, nakł. i druk. F. Westa, 1902. w 8ce, str. 60. — 60 hal.

395. Die Abfertigung der griechischen Gesandten von Johann Kochanowski, uebersetzt von **Adolf Stylo**. Sprawozdanie dyrektora c. k gimnazyum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1901. str 1—26. i odb. Krakau im Selbstverlag, Druk von W L. Anczyc et Cmp. 1901. w 8ce, str. 26.

396. Treny. Odprawa posłów greckich (Biblioteka powszechna, nr. 401). Złoczów, nakł. i druk. W. Zukerkandla, (1902). w 16ce, str. 50. — 24 hal.

397. Dobrzycki Stanisław Geneza pieśni Kochanowskiego: »Czego chcesz od nas, Panie, za twe hojne dary«. Pamiętnik literacki, 1902. s. 432—438.

398. Głoska Antoni. Poglądy Kochanowskiego na życie. Bluszcz, 1901. nr. 28. i 29. s. 220—221 i 230.

399. Łagowski Floryan. Jan Kochanowski i jego dzieła. Warszawa, nakł. i druk. M. Arcta. (Książki dla wszystkich, 34). 1901. w 32ce, str. 80. — 15 kop.

399a. Nehring W. por. nr. 1358.
R. Przegląd powszechny, 1901. I 116—8. (S. Zdziarski) Ateneum, 1901 II. 226. (Tenże) Tygodnik narodowy, 1901. 221. (Tenże)

400. Synoradzki Michał. Jan Kochanowski, jako scholar Almae Matris Jagellonicae. Niwa polska, 1901. s. 595—6, 613, 660—661.

401. Windakiewicz Stanisław. Erotyk Kochanowskiego. Studyum. Pamiętnik literacki, 1902. I. 3—13. i 193—209.

402. Zathey Stanisław. Fraszki Jana Kochanowskiego. Studyum literackie. Rozprawy Akad. Umiej. Wyd. fil. XXXIV. (= II. 19). Kraków, 1902. s. 357—427. i odb. Kraków, 1903. 8vo, s. 73. — 1 kor. 40 hal.

403. — O fraszce Jana Kochanowskiego »Sen«. Pamiętnik literacki, 1902. s. 264—5.

Kopernik.

404. Birkenmajer L. A. Marco Beneventano, Kopernik, Wapowski a najstarsza karta geograficzna Polski. Rozprawy wydz. matem. przyr. Ak. Umiej. tom 41. s. 134/222. i odb. Kraków, nakł. Akad. Um. Księgarnia Spółki wydaw. pol., druk. Uniw. Jag 1901 w 8ce większej, str 89, z 2ma rycinami w tekście i kartą geograficzną.
R. Pamiętnik literacki, 1902. 479—482. (J. Fijałek). Przegląd powszechny, 1903. III. 110—111. (L. M. Dziama).

405. — Nicolas Copernic, première partie. Etudes sur les travaux du célèbre astronome et matériaux pour servir à sa biographie. Extrait du Bulletin de l'Academie de sciences de Cracovie. Cracovie, impr. de l'Université, 1902 w 8ce, str 200—219.

406. Kopacz Mikołaj. Kopernik jako ekonomista. Biesiada literacka, 1902. II 193—4.

Kraków.

407. Bauch Gustaw dr. Profesor. Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance 1460. bis 1520. Odb. z achtundsiebzigster Jahresbericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur i. J. 1900. Breslau, 1901. III. Abth. Histor Section. s. 1—76. (Meinen lieben Göttinger Commilitonen bei Georg Weitz, Dr. Stanisław Smolka und Dr. Wilhelm Creizenach, oo. öö. Professoren an der Universität Krakau in alter Freundschaft gewidmet). Breslau, Commissions-Verlag von M. und H. Marcus, 1901. w 8ce, str 80. — 2 marki
R. Kwart. hist. 1902 79—80. (M. Jezienicki). Berl. phil. Wochenschr. 1903. 7. 214—6. (C. Haeberlin).

408. Fijałek J. por. nr. 1376.
R. Przegląd powszechny, 1902 IV. 245—250. (J. Górka) česky časopis hist. 1901. 3 375 (J. Bidlo), Kwart. hist. 1902. 68—77. (K Miaskowski). Przegląd polski, 1901. IV 488—490. (K. Morawski), Ateneum, 1901. II. 184. (A. Brückner).

409. **Hahn Wiktor dr.** Bibliografia jubileuszu Uniwersytetu Jagiellońskiego Zestawił.. Muzeum, 1901. str 460—474, 611—626, 713-730. i odb. Lwów, Związ. drukarnia, 1901 w 8ce, str. 52. (Uniwersytetowi Jagiellońskiemu wydawca).

R. Słowo polskie, 1902 nr. 14. s 6. Przewodnik bibliograficzny, 1902. s. 33.
Książka, 1902. 69. (I. Chrzanowski).
Przegląd polski, 1902 grudzień 525—30. (H. Ułaszyn).
Tydzień, 1902. s. 163.
Przegląd powszechny, 1902. IV. 127. (H. Ułaszyn).
Księga pamiątkowa pięćsetnego jubileuszu odnowienia Uniw. Jag (por. nr. 410.) s 272, 273, 280.

410. Księga pamiątkowa pięćsetletniego jubileuszu odnowienia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1400—1900. Kraków, druk. Uniw. Jag. 1901. w 8ce większej, str. 331., z portretem i rysunkiem w tekście. — 5 koron.

R. Muzeum, 1902. 876. (Z. Dembitzer).

410a. **Morawski K.** por. nr. 1389.

R. Wochensch. f. klass. Philol. 1901. 770—1. (Z. Dembitzer).
Pamiętnik liter. 1902. 154-7. (A. Brückner).
Słowo warszawskie, 1901. nr. 12. nn. (S. Tarnowski).
Przegląd powszechny, 1901. III. 226—252. (F. Koneczny).
Česky časopis histor. 1902. 87—94. (J. Bidlo).

411. **Morawski Kazimierz.** Kilka słów z okazyi jubileuszu Jagiellońskiej Wszechnicy. Wiersze i Proza. Spółka wydawnicza Polska w Krakowie, 1901. str. 140—151.

412. **Parčewski Alfons I.** Łužičenjo a Mišnienjo na Krakowskiej Universiče w 15. a 16. lětstotkomaj. (Sławnej krakowskiej Uniwersiće k jeje 500-lětnemu jubileju poswjećił. Casopis Mácicy Serbskeje. LIV. (1901). 2, 71—108.

R. Kwart. hist. 1902. 81. (M. Jezienicki).

413. **Orsza H.** W pięćsetną rocznicę o naszych pierwszych książkach, dawnych szkołach i Uniwersytecie krakowskim. Warszawa, Księgarnia polska, druk. J. Jerzyńskiego, 1901. w 8ce małej, str. 134 + II. — 7½ kop.

R. Książka, 1901. 411. (I. Chrzanowski).
Tygodnik illustr. 1902. II. 440. (lk).
Kraj, 1902. 258.

Kromer.

414. Cromerus Martinus. Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo 1578, wydał **dr. Wiktor Czermak.** (Biblioteka pisarzów polskich t. 40). Kraków, nakł. Akad. Umiej., Księgarnia Spółki wyd. polskiej, druk. Uniw Jag. 1901. w 8ce małej, str. XIII, 1 nl i 160. — 1 kor. 40 hal.

Lipsius.

415. **Krček Franciszek.** O rzekomym wływie Lipsiusa na Burskiego. Pamiętnik literacki, 1902. 628.

Krzycki.

Por. nr. 366.

Marycki.

416. **Gubrynowicz Bronisław.** Mariciana. Kilka szczegółów biograficznych. Księga Ćwiklińskiego, por. nr 1., s 8.

Melanchton.

417. **Kawerau G. Prof. dr.** Die Versuche Melanchthon zur katholischen Kirche zurückzuführen Deutsch-ewangelische Blätter, 1901. 149-167, 237—265.

R. Kwart. hist. 1901 548-9. (K. Miaskowski)

Orzechowski.

417a. Fidelis subditus, wyd. **T. Wierzbowski.** por. nr. 1413.

R. Przegląd powszechny, 1901. I. 116. (S. Zdziarski).

418. Orzechowski Stanisław. Opowiadanie upadku przyszłego polskiego z r. 1560 Wydał **Teodor Wierzbowski.** (Bibl. zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI—XVII. w. Zeszyt XVI.) Warszawa, kasa im. Mianowskiego, druk. K Kowalewskiego, 1901 w 8ce, str. 35. —15 kop.

R. Przegląd powszechny, 1902. II. 121. (S Zdziarski).
Książka, 1903. 10. (S. Zdziarski).

Rabe Lorenz.

Por nr. 356.

Renesans.

418a. **Klaczko J. — Morzkowska A.** por. nr. 1416a

R. Książka, 1901. 56/7. (AA). Biesiada literacka, 1901. II. 185—6, 213-4, 233—4, 254, 267—8. (J. Zahorski).

Royzyusz.

418b. Royzii . . . carmina ed. **B. Kruczkiewicz,** por. nr. 1417.

R. Eos, VIII. 208—17. (J. Pelczar), Woch. f. klass. Phil. 1902 17—18. (Z. Dembitzer). Berl. phil. Wochensch. 1902. 182—4. (F. Müller), Listy filologické, 1903. 130—2, (F. Knize), Ateneum, 1901. II 182—4. (A Brückner).

419. **Pelczar Joannes**. Emandationes Royzanaie (sic! ma być Royzianae). Eos. VIII. 143—155.

Sarbiewski.

420. **Offmański Mieczysław**. Zapomnieni. Kazimierz Sarbiewski, Stanisław Konarski, Onufry Kopczyński). Biesiada literacka, 1902. nr. 44.

Schröter.

421. Schröter Adam, poeta laureatus. Salinarum Vielicensium descriptio. Opis salin wielickich, przekład **Feliksa Piestraka**. Wieliczka, nakł. autora(!), druk. I. Litwińskiego, 1902. w 8ce, s. 32.

Struś.

422. **Krz(ywoszewski) Stefan**. Głośny lekarz polski w XVI. stuleciu. Kraj, 1902. nr. 14.

Szymonowicz.

423. **Hahn Wiktor**. Nieznany list Szymona Szymonowicza. Pamiętnik literacki, 1902. 138—141.

424. — Zapomniane utwory Szymona Szymonowicza. Przewodnik naukowy i literacki, 1902. 768—786, 868—882. i odb. We Lwowie, nakładem autora, z drukarni Wł. Łozińskiego, 1902. 8vo, s. 39.

R. Przegląd 1903. nr 7. s. 3. Książka, 1903. nr. 8. s. 285. (I. Chrzanowski). Tygodnik illustr. 1903. I. 400 (x. I.).

425. **Heck Korneli Juliusz**. Korespondencya Andrzeja Piotrkowczyka z Szymonowiczem. Pamiętnik literacki, 1902. 85—90.

426. — Szymon Szymonowicz (Simon Simonides). Jego żywot i dzieła. Część pierwsza. Rozprawy Akad. Um. Wydział filol. t 33. (= II 18). Kraków, 1901. str. 188—345. i odb. Kraków, nakł. Akad. Um. skład gł. w księg. Sp. Wyd. Pol. druk. Uniw. Jag 1901. w 8ce większej, str. 160 i tablica genealogiczna.

R. Muzeum. 1902. 693—6. (Z. Dembitzer), Zeitschrift f. d. öst. Gymn. 1902. 762-3. (tenże). Wochensch. f. kl. Phil. 1903. 7. 180/1. (tenże). Zap. tow. Szewczenki t. 48. 10 (S. T.). Przegląd polski, 1902. II. 261—2. (A. Brückner).

427. — Szymonowicz politycznym pisarzem. Czas, 1901. nr. 251.

Świnka Adam.

428. **Sinko Thaddaeus**. De duobus Adami Porcarii carminibus. Eos. VIII. 138—142.

Ursinus Joannes.

(Baer * c. 1453 + c. 1500).

429. Johannis Ursini epistulas sex ad fidem codicis bibliothecae regiuae Monacensis num. 4422 signati n nc primum edidit, notis instruxit, disputatiunculam de Ursini vita et scriptis praemisit **Michael Jezienicki**. Eos. VIII. 220—234.

Ursinus Joannes.

(1563 + 1613).

430. **Rostafiński Józef**. Zaginiona Książka Jana Ursina. Pamiętnik literacki, 1902. s. 439—440.

Zamość.

431. **Bończa Dezydery**. W ordynacyi Zamoyskich. Kronika rodzinna, 1902. s. 932—3, 981—2, 1005—1007.

Zamoyski.

432. **Heck Korneli Juliusz**. Jan Zamoyski i pierwsi profesorowie jego akademii. Czas, 1902. nr. 202—5 = Gazeta warszawska, 1902. nr. 300—306.

433. **Nowodworski Witold**. Lata szkolne Jana Zamoyskiego. Rozprawy Akad. Um. Wydział hist. fil. Serya II. tom XV. (= XL.) 1901. s. 143—173. (por. odbitkę pod nr. 1123).

Zimorowicz.

434. **Czermak Wiktor dr.** Przyczynek do biografii Zimorowicza. W »Studya historyczne« Kraków, Spółka wydawnicza polska, druk. Czasu, 1901. w 8ce.

SPIS ABECADŁOWY AUTORÓW.

(Liczby umieszczone obok nazwisk oznaczają numer porządkowy).

A. 325.
A. K 261.
Abraham W. 212.

Barewicz W. 49.
Barwiński A. 246.
Bauch G. 47.
Belmont L .22.
Bełza S. 226.
Bezimiennie: 19. 38. 39. 53. 55. 56. 67. 76. 81 a. 85—7. 97 a. 102. 108. 111. 112. 123. 129—131. 148. 154. 158. 161. 163. 166. 172—182. 184—5. 186 a. 189—90. 198—203 208. 210—11. 215. 221—2. 225. 227. 229 233—35. 235 a. 253. 255—260 263. 267. 274 279—80. 283 a 291. 291 b. 297. 308/9. 310/2. 318. 320. 322—4. 326—8 330. 340—1. 344. 346 348—51. 353 a. b. 359. 374. 379. 382—8. 391. (396). 410.
Biegeleisen H. 362.
Bielecki 9 a
Bieńkowski P. 193. 214. 284. 292. 292 a.
Birkenmajer L. A. 401—5.
Blatt G. 141—2.
Bodensteiner E. 286.
Bończa D. 431.
Bouffał S 58.
Broniewski K. 299.
Bronikowski K. 59. 269.
Bruchnalski W. A. 362a.
Brückner A. 5. 362 b. 362 c.
Bryl J. 144.
Brzozowski S. 237.
Bujak F. 363.

Celichowski Z. 357.
Chmielowski P. 64. 364.
Chrzanowski I 364 a. 377.
Chudziński A. 264.
Curtius J. 133.
Cybulski S. 285—8.
Cz. W. 378.
Czermak W. 358. 414. 434.
Czermiński M. 186. 191. 197. 204—5. [illegible]
Czubek J. 33. 106.
Ćwikliński L. 133. 314. 354 a.

D. 110.
D. N. 36.
Danysz A. 167. 365.
Darowski A. 278.
Dembitzer Z. 147. 375—6.
Dobrzycki S. 397.
Doleżan W. 243.
Dolnicki J. 68. 145. 156.
Dorożyński A. 69.
Drogoszewski A. 271.
Drzażdżyński S. 157.

f. 194.
Fiderer E. 80.
Fijałek J. N. 354. 366. 366 a. 408.
Fischer K. 127. 435.
Foerster R. 25.

G. M. 276.
Galle H. 331. 380.
Garlicki T. 207.
German L. 265.
Gloger Z. 436.
Głoska A. 398.
Godlewski M. 95. 231.
Gołkowski S. A. 262.
Gomperz H. 62 a.
Greim M. 277.
Grotowski B. 113.
Gubrynowicz B. 416.

H. B. 232 a
Hadaczek K. 241. 293—5.
Hahn W. 26. 47. 60. 90. 247. 296. 313. 329. 361. 367. 409. 423—4.
Halban A. 168.
Hartel W. 133.
Heck K. J. 355. 425—7. 432.
Hertz K. 169. 236.
Hoszowski F. 103.
Hozakowski 74.

J. J. 273.
J. K. 170. 352.
J. L. 289.
J. St. 18. 97. 122.
Jaglarz A. 28.
Jankowski W. 248. 381.
Janowski B. 244.
Jerzykowski A. 88.
Jezienicki M. 356. 373 b. 429.

K. P. 27.
Kaczmarczyk I. 44.
Kallenbach J. 332.
Karłowicz J. 333.
Kasprowicz J. 21.
Kaszewski K. 7. 29—31. 64. 78. 319. 334
Kawczyński M. 82. 84.
Kawerau G. 417.
Kempner S. A. 242.
Kętrzyński W. 12.
Kieroński L. 99.
Klaczko J. 418 a.
Kobiliński G. 120. 124. 140.
Konarski F. 9.
Kopacz J. 79. 100. 138. 153.
Kopacz M. 406.
Kopia H 127. 435.
Korzon T. 242.
Kozłowski W. M. 146. 238.
Kr. A. 228.
Krček F. 143. 415.
Krechowiecki A. 335.
Kruczkiewicz B. 119. 159. 418 b.
Kryński A. A. 336.
Krzemiński S. 337.
Krzywoszewski S. 422.
Kvíčala J. 94.

L. 347.
Lachs J. 72.
Lange A. 338.
Lech O. 389.
Lepszy L. 369.
Lessing G. E. 269.
Lutosławski W. 54.

Łada J. 206.
Łagowski F. 368. 399.
Łuczakowski K. 91.
Łuniński E. 339.

M. 160.
M. A. 126.
M. B. 230.
M. S. 390.
Mahrburg A. 370.
Majchrowicz F. 101. 290.
Mandybur T. 45. 46. 317.
Manitius G. 75.
Marrené-Morzkowska A. 297 a. 418 a.
Miaskowski K. 360.
Mikołajczak J. 62.
Miodoński A. 135. 252. 374 a.
Mleczko S. 272.
Moczyński P. 104.
Morawski K. 65. 70. 116. 132. 254. 316. 410 a. 411.
Mścichowski Z. 136.

n. 61.
n. 149.
n. 213.
N. 216.
Nehring W. 399 a.
Nelke L. 93.
Nemo 217.
Niemiec W. 20.
Nowodworski W. 433.

Offmański M. 420.
Ogórek J. 92.
Okęcki W. 121.
Or-ot (Oppman Artur) 4.
Orsza H. 413.
Ostaszewski-Barański 343.

p. 342.
P. B. 35. 37. 81. 89. 107. 117. 118.
Parčewski A. 412.
Pelczar J. 373 a. 419.
Piestrak F. 421.
Piniński L. 282.
Piotrowski J. 218.

Raciborski A. 239.
Radecki A. 115. 155.
Radliński J. 32.
Rom 219.
Romano K. 192.
Romański S. 51. 196.
Rostafiński J. 430.
Rowiński M. 371.
Rozwadowski J. 137.
Ruskin J. 275.
Rydel L. 34.
Rzepiński S. 206 a.

S. 66.
Sabat M. 187. 195. 270.
Samolewicz Z. 139.
Sas M. 40.
Schefczik H. 20 a.
Schmidt W 298.
Schneider S. 17. 43. 50. 150/1. 171. 249 a. 250.
Schorr M. 232. 249.
Semkowicz A. 245.
Sienkiewicz H. 188. 223.
Sinko T. 63. 114. 428.
Smoczyński W 224.
Sołtysik T. 139
Springer A. 299.
Sternbach L. 2. 10. 13—16
Straszewski M. 240.
Strzelecki K. 41.
Strzygowski J. 51 b. 52. 300—6.
Stylo A. 395.
Synoradzki M. 400.
Szaniawski A. 8
Szczurat W. 42. 98.
Szlagowski A. 73.
Szukiewicz W. 275.
Śmiałek W. 125. 162. 183
Śnitko J. 251.
Świba B. 83.
Świtalski B. W. 11.

Taborski J. 128.
Talowski 307.
Terlikowski F. 109.
Tralka J. 57.
Trybowski W. 71.
Twardowski K. 152.

Urbański W. 291 a.

W. N. 321.
Wabner J. 96. 164.
Wagner J. 266.
Wawrzeniecki M. 281.
Weryha 220.
Weychert W. 372.
Wierzbowski T 372 a. 417 a. 418.
Winda·iewicz S 401.
Windelband W. 58.
Winkowski J. 128.
Witkowski S. 51 a. 105. 134. 315.
Wróblewski K. 392.

Zakrzewski W. 246.
Załęski S. 373.
Zathey S. 402. 403.
Zdziarski S. 393.
Zgliński D. 345.
Zielewicz-Heyden J. 48.
Zieliński J. 77.
Zieliński T. 3. 9 b. 9 c. 23. 24. 268. 353.
Zimmermann K. 394.
Zingerle A. 101.
Zoll F. sr. 283.
Żubczewski L. A. 6.
Żmigrodzki M. 309 a.
Żywicki K. R. 165.

Uzupełnienia i sprostowania:

3435. **Fischer Korneli i Henryk Kopia.** Preparacya do Tytusa Liwiusza dziejów rzymskich. Ułożyli. . profesorowie c. k. II. gimnazyum lwowskiego. Zeszyt II. Księga 21. Lwów, 1899. Nakładem autorów. Drukarnia artystyczna St. Kossowskiego. s. 25 + 1 nl. [Dodaj po nr. 103].

436. **Gloger Zygmunt.** Łacina w Polsce Encyklopedya staropolska illustrowana. Tom III. Warszawa 1902. s. 153—157. [Dodaj po nr. 167].

Nr. 9 c ma następować po nr. 10. — 213 po nr. 215. — nr. 230 po nr. 231. — nr. 69 po nr. 368.

Roczniki czasopisma „Eos“ za lata 1894—1901 są dla nowo przystępujących Członków do nabycia u Skarbnika Tow. Prof. Fr. Hoszowskiego po zniżonej cenie 4 korony za rocznik.

Nakładem Towarzystwa filologicznego wyszły i są we wszystkich księgarniach do nabycia:

Bieńkowski Piotr, **Nowe odkrycia na Forum w Rzymie.**

Z planem Forum Romanum (według Ch. Huelsena).

(Odbitka z »Eos«). — Cena **30** ct.

Rozwadowski Jan, **Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów.** Jej stan obecny, zasady i zadania. (Odbitka z »Eos«). Cena 3 K.

„Księgi pamiątkowej dla Prof. Dra L. Cwiklińskiego" pozostał pewien zapas egzemplarzy, które są do nabycia u Prof. Fr. Hoszowskiego po znacznie zniżonej cenie 2 K.

Komitet wydawniczy.

Spis książek nadesłanych do Redakcyi.

Fritzsche Th. Dr., Die Wiederholungen bei Horaz. Güstrow. Opitz & Co

Klinger Witold, Skazocznyje motiwy w istorii Herodota Kijew 1903, str. 220.

Perwow P., Prepodawanije łatinskoj grammatiki III. Sprjaženije głagołow. 2. Wremja i wid (Nadbitka).

Otczet o sostojanii i dějatelnosti imp. S. Peterburskawo Uniwersiteta za 1902 g. sostawlennyj o. prof P. P. Citowiczem.

Žurnały zasědanij sowěta imp S. Peterb. Uniw za 1902 g.

Obozrěnije prepodawanija nauk na istoriko-fiłołogiczeskom fakultetě imp. S. Peterb. Uniw. w osennem poługodii 1903 g i wesennem poługodii 1904 g.

Tož po fakultetu wostocznych jazykow 1903—1904.

Tož na juridiczeskom fakultetě...

Licznyj sostaw imp. S Pet. Uniw.

PAMIĘTNIK LITERACKI

CZASOPISMO KWARTALNE

poświęcone historyi i krytyce literatury polskiej, wydawane przez Towarzystwo literackie im. Adama Mickiewicza

pod redakcyą

W. Bruchnalskiego, Br. Gubrynowicza i Ed. Porębowicza.

Rocznik kosztuje **12** koron, dla członków Towarzystwa, płacących roczną wkładkę **10** koron, bezpłatnie.

SPIS RZECZY ZESZYTU II.

I. Rozprawy z zakresu starożytności klasycznej.

Kruczkiewicz Br., Obvia II. 133
Schneider St., Co może znaczyć ἡ ἐναύλιος... σύγκοιτος φίλη? . 157

II. Z humanizmu i historyi filologii.

Pelczar J., Emendationum Royzianarum particula II. . . 161

III. Z zakresu szkolnej nauki języków klasycznych.

Rzepiński St., Wystawa środków naukowych poglądowych dla szkół średnich we Wiedniu 1903. Filologia klasyczna . 175

IV. Recenzye — sprawozdania — zapiski.

Dwa dzieła o filozofii greckiej (St. Schneider) . . . 183
Kulty chtoniczne (St. Schneider) 193
Przegląd nowszych opracowań naukowych gramatyki greckiej (St. Witkowski) 204
(Inne recenzye zob. w spisie abecadłowym.)

V. Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce. Zesz. V. (R. 1901 i 1902). Zestawił W. Hahn (z osobną paginacyą).

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWANE PRZEZ

STANISŁAWA WITKOWSKIEGO.

Rocznik X. — 1904.

WE LWOWIE.
NAKŁADEM TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI E. WINIARZA.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta, w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

STANISLAO WITKOWSKI.

Volumen X. — 1904.

LEOPOLI.
SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt, Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

SPIS RZECZY.

		Str
I.	Rozprawy z zakresu starożytności klasycznej.	
	Sinko Th., De Iovis Homerici caeruleis superciliis . . .	109
	Sinko T., Fragm. com. adesp. 1203 Kock.	115
	Danysz A., Pedagogika Arystotelesa	42
	Sinko Th., Ad Theocr. XI 72 sqq.	112
	Sinko Th., Ad Cael. Cic. epist. 8, 8, 1	57
	Miodoński A., »O świadectwie duszy« Tertulliana . . .	117
	Blatt G., O pierwiastkach dwuzgłoskowych w językach indoeuropejskich	122
	Sinko T., Teorya i praktyka dzisiejszej leksykografii łacińskiej	59
	Jezienicki M., Najnowsze wykopaliska na Krecie ze szczególnem uwzględnieniem ruin pałacu Minosa w Knosos (z planem)	1
	Miodoński A., Ustawodawstwo Likurga	37
II.	Z humanizmu i historyi filologii.	
	Schneider St., Lukrecyus i Horacy a »Treny« Kochanowskiego	72
	Sinko T., Szymonowicz i Kallimach	138
III.	Z szkolnej nauki języków klasycznych.	
	Danysz A., W sprawie podręczników do tłumaczenia z języka polskiego na łaciński dla wyższego gimnazyum . .	83
	Rzepiński St., Modele Prof. Dra Hensella używane przy nauce filologii klasycznej	147
IV.	Recenzye — sprawozdania — zapiski. (Spis na stronie odwrotnej).	
V.	Drobne wiadomości (S. W.)	187
VI.	Z nowości filologicznych (S. W.)	190
VII.	Polemika (St Schneider i T. Sinko)	194
VIII.	Sprawozdanie z czynności Towarzystwa za r. 1903 (po str. 108, z osobną paginacyą, stron 5)	
	za rok 1904	197
IX.	Spis członków Tow. fil. w r 1904	205

Spis abecadłowy recenzyj.

	str.
Archiv f. Religionswiss. Bd VII. (St. Schneider)	159
Baedeker K., Griechenland, 4 Aufl. (St. Witkowski)	181
Bogucki. zob. Lukianos	
Brablec St., De gloriae cupidine a Romanis poetis expressa (St. Bednarski)	167
Brugmann K., Kurze vergleich Gramm. d. idg Spr (G. Blatt) . .	101
Bruns I., Der Liebeszauber bei den august. Dichtern (Fr Nagórzański) .	165
České Museum Filologické. Roczn. IX (St. Witkowski) . . .	185
Danysz A., Materyały do tłóm. z jęz. pol. na łac. (Br Kruczkiewicz) .	102
Dedo R., De antiquorum superstitione amatoria (Fr. Nagórzański) . .	165
Dieterich A., Eine Mithrasliturgie (St. Schneider) . . .	93
Dykij Vl. De sententiis et proverbiis Horatianis I. (St. Bednarski) . .	174
Gardthausen V., Sammlungen u. Cataloge gr Hss (W Hahn) . .	181
Gleditsch H. Metrik. 3. Aufl. (St. Witkowski) . . .	178
Górski K. M., Transkrypcye z Horacego (T. Sinko)	162
Gruppe O., Griech Mythologie u. Religionsgesch. (St Schneider) . .	151
Hirzel R., Der Eid (St. Schneider)	91
Klinger W., Skazocznyje motywy w istorii Herodota (T. Mandybur) . .	89
Kolessa F., Układ Pamiętników Ksenof. o Sokr. (St Bednarski) . .	175
Króżel L., Quo temp. Tac Dial de orat habitus sit (St. Bednarski) . .	176
Lukianos. Bajczarz albo Niedowiarek, tł. M. K. Bogucki (T. Mandybur)	90
» Sen. tł M. K Bogucki (T Mandybur)	178
Meillet A., Introduction à l'étude comp des langues ideu. (G. Blatt) . .	103
Noack F. Homerische Paläste (St Schneider)	154
Norden E., zob. Vergilius	
Okęcki Wł. zob Tacitus. Tacyt	
Pardyak St., O bohaterach Eschila, Sofoklesa i Eurypidesa (St. Bednarski) .	170
Przegląd rozpraw z zakresu filol klas, umieszcz. w sprawozdaniach gal szkół średn. za r 1903/4 (St Bednarski i T. Mandybur). zob Bogucki, Brablec. Dykij. Kolessa, Krózel, Pardyak, Swiba, Szczepański	
Radermacher L., Das Jenseits im Mythos der Hellenen (St Schneider) .	156
Rasch Fr., Lat Übersetzungen deutscher Gedichte (T Sinko) . . .	164
Sinko Th., De Romanorum viro bono (Br Kruczkiewicz) . .	100
Sinko Th., Die Descriptio orbis terrae (Br Kruczkiewicz) . . .	182
Sinko Th. Sententiae Platonicae de philosophis regn fata (St Bednarski)	171
Solmsen F., Inscrr. gr. ad inlustr. dialectos sel (St. Witkowski) . .	180
Świba Br., De Heauton Timorumeno Terentiana (St. Bednarski) . .	169
Szczepański J., Antygona Sofoklesa (St. Bednarski) . . .	177
Tacitus Historiae ed L. Okęcki (Br Kruczkiewicz)	98
Tacyta Germania tł Wł Okęcki (Br Kruczkiewicz) . .	98
Vergilius Aeneis B. VI. erkl. v. E. Norden (St. Schneider) . .	95

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWANE PRZEZ

STANISŁAWA WITKOWSKIEGO

Rocznik X. — Zeszyt I. — 1904.

WE LWOWIE.
Nakładem Towarzystwa Filologicznego
Z drukarni E. Winiarza.

Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

STANISLAO WITKOWSKI.

Voluminis X. — Fasciculus I. — 1904.

LEOPOLI.
Sumptibus Societatis Philologae.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Rocznik, złożony z 2 zeszytów, kosztuje **10** koron, czyli **8** marek, czyli **4** ruble srebr., jeden zeszyt **5** koron, czyli **4** marki, czyli **2** ruble srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego opłacający rocznej wkładki **8** koron otrzymują »EOS« bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarzystwa **Prof. Fr. Hoszowski, Lwów ul. Grottgera l. 10.**

ADRES REDAKCYI:

Prof Dr. Stanisław Witkowski, Lwów ul. Sykstuska l. 52

Pod tym adresem uprasza się nadsyłać rękopisy, książki i listy

---

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej tudzież literatury humanistycznej życzących sobie, aby publikacye ich były omówione w »Eos«, uprasza się o nadsyłanie Redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

Najnowsze wykopaliska na Krecie

ze szczególnem uwzględnieniem ruin pałacu Minosa w Knosos

(z planem).

Napisał

Michał Jezienicki.

I.

Kiedy wielkie odkrycia archeologiczne dokonane przez H. Schliemanna w Troi i na stałym lądzie Grecyi: w Tirynsie i Mikenach, zaznajomiły świat uczony ze wspaniałą i pod względem sztuki wysoko rozwiniętą kulturą przedhomerową, znaną powszechnie pod nazwą mikeńskiej, zaczęli archeologowie pilniej interesować się także wyspą Kretą i uważać ją za krainę, która w swem łonie ukrywa wiele drogocennych zabytków, mogących rzucić sporo światła na czasy przedhistoryczne Grecyi. A upoważniało ich do tego ponętnego przypuszczenia wiele okoliczności. Najpierw samo położenie tejże wyspy między trzema częściami świata, i to niemal w równej od nich odległości, które wystawiało ją na wpływ ludów wschodnich o wysokiej cywilizacyi, a przedewszystkiem Mezopotamii i Egiptu, jak tego dowodzi sam charakter kultury mikeńskiej, wykazującej wiele pierwiastków oryentalnych. Kreta bowiem leżała na głównym szlaku, gdzie się krzyżowały wszystkie wielkie drogi morskie wschodniego morza Śródziemnego. Obok niej muszą przejeżdżać jeszcze dzisiaj statki płynące do Azyi Mniejszej i Egiptu. Nadto zdrowy klimat Krety zalecany chorym już przez słynnego lekarza

Hippokratesa, oraz wielkie bogactwo wyspy obfitującej w dary przyrody, w żyzne doliny poprzerzynane potokami, w wysokie pasma górskie, pokryte bujnymi lasami drzew cedrowych, cyprysowych i dębowych, z których obecnie niestety tylko nieznaczne resztki ocalały i to tylko w okolicach niedostępnych, już wcześnie zachęcały ludność do stałego osiedlania się na niej i do zakładania bogatych miast i miasteczek, których liczba według Homera dochodziła do 100 (Il. 2. 649 νῆσος ἑκατόμπολις; w Odyssei 19. 174 podaje poeta okrągłą liczbę miast na 90).

Powyższe okoliczności wyjaśniają nam poniekąd nietylko znaczną rolę, jaką wyspa Kreta odgrywa w mitologii greckiej, lecz także tłómaczą nam podania o jej rozległym handlu i potężnem panowaniu na morzu, do którego doszła za rządów Minosa. Oto według podania miał ten potężny, mądry i sprawiedliwy władca Krety prowadzić częste wojny z sąsiedniemi wyspami i krajami, które częścią podbijał pod swoje panowanie, częścią zmuszał do płacenia haraczu, jak n. p. Ateńczyków, których uwolnił od sromotnej daniny dopiero ich bohaterski król Tezeus.

Atoli pomimo tej znacznej roli, jaką wyspa Kreta odgrywała w zamierzchłej starożytności, budziła ona aż do r. 1884 stosunkowo mały interes u uczonych. Cała nasza topograficzna i archeologiczna wiedza o Krecie opierała się dotąd na dziełach dwu angielskich podróżników: Pashleya (Travels in Crete, 2 tomy, Cambr. i Lond. 1837) i Spratta (Travels and researches in Crete, 2 tomy, Lond. 1867). Dopiero od r. 1884, w którym archeologowie Fed. Halbherr i E. Fabricius odkryli wśród ruin starożytnego miasta Gortyny (leżącego w dzisiejszej żyznej równinie Messara niedaleko południowego wybrzeża Krety) t. zw. prawo gortyńskie, zaczął się świat uczony więcej interesować wyspą Kretą. Znalezienie bowiem tej archaicznej inskrypcyi na płytach kamiennych ściany wewnętrznej okrągłego budynku, zamienionego w czasach rzymskich na teatr, zrobiło w swoim czasie ogromne wrażenie, a to dlatego, że ta inskrypcya ułożona w dyalekcie greckim archaicznym, posiadającym jeszcze digamma, wzbogacała nasze wiadomości nietylko o języku greckim, ale także o greckiem prawie prywatnem. To też nie dziw, że po tak słynnem odkryciu powstała w świecie uczonych myśl dokładnego zbadania tejże wyspy pod względem zabytków archeologicznych. Tak w r. 1893 udaje się trzech włoskich uczonych: Mariani, Taramelli i Savignoni na Kretę dla studyów archeologicznych. Prawie równocześnie, bo w latach 1894 i 1897 bawi na niej oxfordzki archeolog Mr. Arthur J. Evans, konserwator Ashmolean Museum w Oxfordzie. Przedsięwziął on tę podróż właściwie w celach epigraficznych. Oto na niektórych rżniętych kamieniach archaicznych i naczy-

niach z epoki przedmikeńskiej spotykanych w różnych muzeach odkrył Evans wyraźne znaki pisma. Ponieważ zaś powyższe kamienie i naczynia ze znakami pisma wyraźnie wskazywały na Kretę, jako miejsce ich pochodzenia, przeto celem stwierdzenia tej okoliczności Evans wybrał się w podróż na tę wyspę. Poszukiwania jego przedsięwzięte w r. 1894 i 1897 były uwieńczone pomyślnym rezultatem. Na podstawie porównania licznych znaków pisma znalezionych na kamieniach i naczyniach wśród ruin starożytnego miasta Knosos na Krecie udało się Evansowi ustalić dwa systemy pisma przedhistorycznego.

Tu wypada zaznaczyć mimochodem, że mała część ruin starożytnego miasta Knosos była już odsłonięta znacznie wcześniej. W tem bowiem miejscu ok. r. 1870 grecki kupiec z poblizkiego miasta Kandyi, nazwiskiem Minos Kalokaerinos, poszukujący starożytności, odkrył mury zbudowane z małych kamieni nieregularnych, wykładane ciosami, należące niewątpliwie do jakiejś wspaniałej budowli. Dwanaście ogromnych naczyń glinianych w kształcie beczek (πίθοι), które dawniej odgrzebane i pozostawione na miejscu każdemu przybyszowi w oko wpadały, nadały tej miejscowości w ustach ludu nazwę: »'ς τὰ πιθάρια« t. z. »przy beczkach«. Porównanie ułamków naczyń oraz malowideł na stiuku, znajdujących się na ścianach odkopanej budowli w Knosos, z podobnymi przedmiotami, znalezionymi w Troi i w Tirynsie przekonały uczonych, którzy pierwsi oglądali tę część wykopalisk, o wielkiej starożytności tej budowli. Już Schliemann zamierzał w tem miejscu czynić poszukiwania archeologiczne i byłby przy znanej energii i przedsiębiorczości niewątpliwie doprowadził do urzeczywistnienia tego planu, gdyby wszczęty na nowo spór naukowy w sprawie wykopalisk trojańskich nie był go na dłuższy czas odwołał do Troi i nie pochłonął całej jego dalszej działalności.

Znalezione w Knosos powyższe zabytki, a nadto pieczątka steatytowa i kamienie rżnięte ze znakami pisma zaciekawiły w wysokim stopniu Evansa i obiecywały mu wykrycie obfitego materyału do jego badań nad kwestyą wrzekomego pisma przedhistorycznego. To też po przezwyciężeniu licznych trudności nabył Evans w r. 1900 za własne fundusze cały grunt, na którym znajdowały się ruiny starożytnego pałacu w Knosos i rozpoczął 23. marca 1900 poszukiwania archeologiczne na własną rękę i własnymi funduszami. Dopiero, kiedy nie szczędząc trudów ani kosztów odkopał większą część pałacu knosyjskiego, postanowiło Towarzystwo archeologiczne angielskie zwrócić Evansowi wydane sumy i czynić dalsze poszukiwania własnymi funduszami pod jego kierownictwem. Do końca czerwca 1903, kiedyto skończyła się trzyletnia kam-

pania kopania, wydano na odsłonięcie ruin pałacu knosyjskiego około 250.000 franków; wydatek ten znaczny sowicie się opłacił, jeżeli się uwzględni świetne rezultaty tychże poszukiwań, o których niżej będzie mowa.

Prawie równocześnie z ekspedycyą angielską pod kierownictwem Evansa rozpoczęła poszukiwania archeologiczne na Krecie także ekspedycya włoska, w której wzięli udział archeologowie: Halbherr, Savignoni, De Sanctis i Pernier. Funduszów dla tej ekspedycyi dostarczyło włoskie ministerstwo wyznań oraz Akademie umiejętności w Rzymie (dei Lincei), Turynie i Neapolu. Do tej ekspedycyi przyłączyła się z Wenecyi sekcya wenecka pod przewodnictwem Geroli, która obrała sobie za cel zbadanie zabytków Krety z czasów, kiedy ta wyspa pozostawała pod rządami republiki weneckiej od r. 1204—1669, w którymto roku Kreta dostała się pod panowanie Turków. Także rząd francuski nosi się z myślą wysłania ekspedycyi na Kretę dla studyów geograficznych.

Wobec tak wielkiego interesu, jaki obudziła wyspa Kreta w świecie uczonym kilku państw europejskich, także rząd kreteński nie mógł pozostać bezczynnym. Pierwszem jego zadaniem było oznaczyć granice terytoryalne dla różnych ekspedycyi naukowych, wejść w układy z właścicielami terenów, nadających się do poszukiwań archelogicznych, nadto za przykładem Włoch i Grecyi wydać prawo zabraniające wywozu wszelkich wykopalisk z Krety, a w końcu postarać się o muzeum, w którem by wykopaliska znalazły umieszczenie i naukowe uporządkowanie. Takie prowizoryczne muzeum dla pomieszczenia wszystkich wykopalisk kreteńskich urządzono w mieście Kandyi, w starych koszarach tureckich. Dyrektorem jego jest prof. Dr. Józef Hatzidakis, Ateńczyk, urząd zaś konserwatora wszystkich starożytności na Krecie (ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων) piastuje Dr. Stefan E. Xanthudides, mieszkający stale w Kanei.

Wymienione ekspedycye naukowe rozpoczęły za zezwoleniem rządu kreteńskiego poszukiwania archeologiczne prawie równocześnie w różnych częściach wyspy Krety. Tak Anglicy pod przewodnictwem Evansa zwrócili się w północną stronę wyspy i zabrali się, jak już wyżej wspomniałem, do odkopania ruin książęcego pałacu w starożytnem mieście Knosos, leżącem godzinę drogi konnej na południowy wschód od miasta Kandyi. Ekspedycya włoska rozpoczęła poszukiwania w południowej stronie wyspy, w okolicy starożytnego miasta ***Fajstos***. We wschodniej części wyspy, w dziś. ***Palaeokastro***, zajmuje się poszukiwaniami dyrektor szkoły angielskiej w Atenach Bosanquet, a Hogarth, dyrektor szkoły amerykańskiej w Atenach, czynił poszukiwania w dyktejskiej grocie Zeusa, położonej na północnym stoku gór Lasithi powyżej dzisiejszej wsi

Psychró. W niej znaleziono wiele darów wotywnych (wśród nich podwójne topory bronzowe) z epoki mikeńskiej i następnej t. z. geometrycznej. W końcu również we wschodniej części wyspy dwie panny Amerykanki: miss Boyd, profesorka archeologii w Smith college, wraz ze swoją towarzyszką zabrały się do odkopania ruin mikeńskiego miasta i pałacu, leżących w dzisiejszej miejscowości Gurniá w powiecie Hierapetros.

Z wymienionych powyżej miejscowości zwiedziłem w maju r. 1903 pod dzielnem kierownictwem prof. Dr. Wilhelma Dörpfelda pole wykopalisk Evansa w Knosos, Bosanqueta w Palaeokastro, miss Boyd w Gurniá, a w końcu wykopaliska ekspedycyi włoskiej dokonane pod kierownictwem Halbherra w okolicy starożytnego miasta Fajstos i dzisiejszej miejscowości Hagia Triada, niedaleko południowego wybrzeża wyspy przy dzisiejszej zatoce Messara.

Przystępuję najpierw do zwięzłego opisu ruin pałacu Minosa w Knosos, t. zw. labiryntu, odkopanego przez Evansa. Tu pozwalam sobie nadmienić mimochodem, że przy skreśleniu następnych uwag korzystałem tak z własnych zapisków porobionych na miejscu na podstawie autopsyi, jak cennych objaśnień prof. Dörpfelda oraz samych kierowników wykopalisk, jak Evansa, Mackenzie, Bosanqueta, Perniera, Paribeni, miss Boyd, którzy nas oprowadzali po ruinach w Knosos, Fajstos, Hagia Triada, Palaeokastro i Gourniá, udzielając wyjaśnień.

Z prac drukowanych uwzględniłem przy sposobności następujące: 1) rozprawę Artura Milchhöfera p. t.: *Aus dem Reiche des Minos*, umieszczoną w Deutsche Rundschau r. 1902 str. 341—366, 2) Ernesta Gerlanda, *Kreta*, Ein Überblick über die neueren wissenschaftlichen Arbeiten auf der Insel, drukowaną w Neue Jahrbücher f. d. klass Alterthum, r. 1902 str. 726—737, 3) Karola Tittela, *Der Palast in Knosos*, w Neue Jahrb. f. class. Alterth. r. 1903 str. 385—409, 4) Ks. Marcina Czermińskiego T. J., *Najnowsze wykopaliska na Krecie*, w Przeglądzie Powszechnym w Krakowie r 1903 zeszyt za paźdź. str. 1—17 i listopad str. 221—234, 5) Ferdynanda Noacka dziełko p. t.: *Homerische Palaeste*, Eine Studie zu den Denkmälern und zum Epos, Lipsk, 1903, 6) rozprawę Jerzego Karo, *Altkretische Kultstätten*, w VII. tomie Archiv f. Religionswissenschaft r. 1904 str. 117—157, 7) ustępy traktujące o Krecie w przewodniku Baedekera po Grecyi, Lipsk 1904, 8) niektóre artykuły sprawozdawcze z ruchu w dziedzinie archeologii, zamieszczone w czasopismach »Berliner Philologische Wochenschrift« i »Deutsche Litteraturzeitung«.

II.

Odpłynąwszy dnia 9. maja wieczorem z wyspy Tery (dzisiaj Santorin), którą wraz z innemi wyspami morza Egejskiego zwiedzaliśmy dla poznania interesujących wykopalisk archeologicznych dokonanych w latach ostatnich, zawinęliśmy po całonocnej żegludze po morzu silnie wzburzonem gwałtownym syrokiem nazajutrz o godzinie 6½ rano na większym parowcu greckim Antigone do portu miasta Kandyi, którego nazwa urzędowa opiewa obecnie Herakleion (Irakli). Leży ono prawie w samym środku wyspy na jej wybrzeżu północnem. Całe nasze towarzystwo, liczące około 50 osób, wśród tego także kilka pań, wyruszyło wcześnie na pokład okrętu, aby napawać się widokiem na niskie, daleko się ciągnące brzegi wyspy i na malowniczo położone miasto Kandyę oraz na dalsze górzyste okolice, gdzie od strony południowo-zachodniej wznosi się majestatycznie łańcuch wysokich gór Psiloritis, zwanych przez starożytnych Idą, których najwyższy szczyt Stauros, na 2.436 m. wysoki, do miesiąca lipca jest śniegiem okryty.

Wylądowanie w porcie Kandyi było połączone z wielu trudnościami. Nasz bowiem statek, należący do większych parowców, z powodu płytkości morza w przystani zatrzymał się w znacznem oddaleniu od brzegów wyspy, morze zaś wzburzone ustawicznie falowało i jeżyło się siwemi grzywami piany. To też łodzie nasze zdążające ku brzegowi były narażone na poważne niebezpieczeństwo; wielkie bałwany co chwila w nie uderzały oblewając nas od stóp do głowy zimną kąpielą wcale nie pożądaną, zanim dostaliśmy się do małej zacisznej przystani znajdującej się w głębi portu, którą zabezpieczają przed burzami i wielkiemi falami morza długie i szerokie tamy kamienne. Ta właśnie trudność w wylądowaniu sprawiła, że wielu z uczestników zrezygnowało ze zwiedzenia miasta Kandyi oraz interesującego muzeum starożytności kreteńskich i wspaniałych ruin niedawno w Knosos odkopanego pałacu książęcego z epoki mikeńskiej, przekładając bezpieczny pobyt na pokładzie okrętu nad niebezpieczną przeprawę w wątłych łodziach wśród wzburzonych fal morskich.

U wejścia do miasta Kandyi nad samym portem wznosi się starożytna forteca o okrągłych basztach z blankami, zbudowana z kamienia jeszcze przez Wenecyan. Na murach tejże fortecy podobnie jak na murach, okalających port, widnieją rzeźby wykute z kamienia, przedstawiające skrzydlatego lwa św. Marka. Rzeźby te są widomym znakiem panowania Wenecyan nad Kretą przez przeszło 4 wieki (1204—1669).

Miasto Kandya liczące około 23.000 mieszkańców, leży amfiteatralnie na wybrzeżu, które zwolna spada ku morzu. Ma ono wszystkie właściwości miasta oryentalnego: krzywe, wąziutkie uliczki, brudne, utworzone z obu stron przez rzędy biało pobielonych domów murowanych z płaskimi dachami, w których prócz garkuchni mieszczą się skromne sklepy, kramy i bazary z różnymi towarami. Wszystkie większe mocarstwa europejskie mają tu swoje konsulaty i urzędy pocztowe. W mieście samem, w którem spotykamy tu i ówdzie spalone i zburzone podczas ostatniego powstania przeciw Turkom w r. 1897 domki, zachowało się wiele zabytków z czasów panowania Wenecyan i Turków. Tak na rynku wznosi się piękna wenecka fontana z lwami, a obok brytyjskiego urzędu pocztowego stoi studnia turecka, na której widnieje misternie wyryty napis w języku tureckim i arabskim, zawierający zdania z koranu. Najwspanialszym zabytkiem miasta jest bezsprzecznie Loggia Veneziana. Jest to budynek piętrowy z kolumnami, łukami i attyką u góry. Jakkolwiek przechował się do naszych czasów w stanie silnie uszkodzonym, to jednak dotąd budzi powszechny podziw swoją prostotą, czystością i szlachetnością stylu renesansowego. Zbudował go prawdopodobnie słynny architekt z Werony Michele Sanmicheli około r. 1540. Rząd grecki nosi się z myślą odrestaurować ten wspaniały zabytek architektury włoskiej i przeznaczyć go razem z arsenałem, do którego tylną ścianą przytyka, na muzeum archeologiczne. Ludność miasta Kandyi składa się z Greków i Turków; ta okoliczność nadaje wybitny charakter całemu miastu, w którem widzi się obok świątyń chrześciańskich z kopułami szerokiemi w stylu bizantyńskim, meczety tureckie ze strzelistymi minaretami. Znajduje się tu także kościół rzymsko-katolicki, utrzymywany i odwiedzany głównie przez poddanych należących do państw zachodnio-europejskich, którzy chwilowo bawią w mieście w sprawach handlowych. Na ulicach panuje ruch, życie, rozmaitość i barwność strojów prawdziwie oryentalna. Słyszy się tu różne języki: głównie grecki i turecki, a z zachodnio-europejskich przeważnie włoski i francuski. Te właściwości Wschodu i Zachodu spotykane w mieście na każdym kroku przypominają nam wyraźnie, że wyspa Kreta leży w miejscu, gdzie się krzyżują główne szlaki morza Śródziemnego, prowadzące ze wschodu, południa, zachodu i północy.

Wkrótce po wylądowaniu udało się kilku z nas, ponieważ to była niedziela, do kościoła katolickiego na mszę, którą odprawił jeden z naszych towarzyszów podróży, ks. profesor Dr. van Gils z Rold w Holandyi. Następnie podzieliwszy się na małe grupki chodziliśmy głównemi ulicami miasta zwiedzając jego osobliwości. Poczem udaliśmy się o godz.

9-tej rano do muzeum, umieszczonego w starych koszarach tureckich, zamienionych obecnie na gimnazyum. W tym długim budynku jednopiątrowym w stylu koszarowym bez najmniejszych ozdób znalazły tymczasowe pomieszczenie wszystkie ważniejsze wykopaliska archeologiczne, dokonane w ostatnich latach w kilku miejscowościach Krety, jak Knosos, Fajstos, Gurnia, Gortynie, oraz idajskiej i diktajskiej grocie Zeusa. W długim korytarzu na dole muzeum są umieszczone posągi kamienne i marmurowe, niektóre ładne i dobrze zachowane, sarkofag, marmurowy tors rzymskiego imperatora i torsy innych figur.

Rzeźby te pochodzą przeważnie z czasów hellenistycznych i cesarstwa rzymskiego. W korytarzu na 1. piętrze znalazły umieszczenie podobizny inskrypcyi t. z. prawa gortyńskiego wykonane na płytach gipsowych; dalej prócz rzeźb nagrobkowych kilka ludzkich głów marmurowych dobrze zachowanych i kilka torsów kobiecych z marmuru, już to nagich już też w sukniach pięknie fałdowanych. Prócz powyższych rzeźb, pochodzących dopiero z czasów rzymskich, znajdujemy tu cenne wykopaliska z epoki mikeńskiej, jak gliniane amfory, wanny, skrzynie, oraz kolosalne beczki z gliny (πίθοι) z pięknymi odciskami en relief w kształcie rozet, wstęg i ozdób spiralnych. W wielkiej sali na 1. piętrze umieszczono najcenniejsze zabytki archeologiczne, jak malowidła ścienne, ozdoby ze złota, figurki z kości słoniowej i porcelany, liczne tabliczki ze znakami pisma dotąd nieodczytanego, dalej broń, naczynia i t. p. przedmioty z epoki t. z. Kamares[1]) i mikeńskiej, znalezione podczas wykopalisk dokonanych w ostatnich latach w Knosos, Gurnia, Fajstos, Prajsos i innych miejscowościach Krety. Oglądanie powyższych cennych zabytków nagromadzonych w muzeum, których objaśnianiem zajęli się prof. Dörpfeld i dyrektor muzeum dr. Hatzidakis, trwało do południa

Po wyjściu z muzeum i zakupieniu kart z widokami w poblizkich sklepach udaliśmy się do kawiarni położonej w pobliżu przystani; tu usiadłszy przy stolikach pod gołem niebem, ten i ów kreślił kilka słów na zakupionych kartach do rodziny i znajomych pozostawionych w dalekiej ojczyźnie, dzieląc się z nimi odniesionemi wrażeniami Tymczasem zgromadzili się nasi towarzysze podróży; toteż zaraz wsiedliśmy

---

[1]) Tę nazwę, pochodzącą od równobrzmiącej miejscowości na Krecie, gdzie najpierw podobne egzemplarze naczyń znaleziono, nadajemy zwykle naczyniom glinianym powleczonym czarnym pokostem, na którym znajdujemy ornamenty wykonane barwami jasnemi. Takie naczynia pochodzą z epoki przedmikeńskiej, z pierwszej połowy drugiego tysiąclecia (2000—1500) przed Chr.

na oczekujące nas na wybrzeżu łodzie okrętowe, w których z wielkiemi trudnościami dostaliśmy się na pokład naszego parowca Antigone, gdzie czekano na nas z drugiem śniadaniem. Podczas naszego powrotu morze było tak dalece wzburzone i fale tak silnie uderzały o nasze łodzie, oddalając je od parowca, że musiano rzucać z pokładu liny okrętowe, z których pomocą dopiero udało się łodziom dotrzeć do okrętu. Ze śniadaniem załatwiliśmy się szybko, gdyż na godzinę 2-gą po południu był zapowiedziany odjazd do ruin pałacu książęcego w Knosos. Toteż zaraz po śniadaniu większa część naszego towarzystwa (nie wszyscy bowiem mieli odwagę powierzać się żegludze podczas tak silnie wzburzonego morza), wsiadłszy na łodzie, wylądowała z wielkim wysiłkiem na wybrzeżu, gdzie już czekały na nas zamówione muły i konie, z drewnianemi kulbakami na grzbiecie, przykrytemi pstremi derami, mające nas unieść do ruin pałacu w Knosos.

Wstąpiwszy na ląd, każdy spieszył do stojących tamże grupami czworonogów, aby zdobyć dla siebie jak najlepszego rumaka, ile możności ze siodłem angielskiem — a tych było zaledwie kilka. Całe nasze towarzystwo wkrótce dosiadłszy wierzchowców, zaczęło się zwolna poruszać w długim szeregu po głównej ulicy miasta Kandyi, prowadzącej z północy na południe, stanowiąc ciekawy przedmiot obserwacyi dla mieszkańców miasta, dla których konny orszak przedstawicieli i przedstawicielek świata uczonego różnych narodowości w każdym razie nie był zjawiskiem codziennem. Toteż tłumy ludności różnego wieku i stanu, — zwłaszcza że był to dzień świąteczny i słoneczny, — gapiły się na nas z ulicy, z okien, dachów i balkonów domów, obok których nasz pochód się poruszał. Przejechawszy przez potężną bramę z ciosów kamiennych, znajdującą się w murze fortecznym, okalającym miasto Kandyę, a pochodzącą jeszcze z czasów panowania Wenecyan nad Kretą, podążaliśmy zwolna wygodnym gościńcem w kierunku wschodnio-południowym. Prowadził on przez teren falisty i nieznacznie w górę się wznoszący, jaki na Krecie, poprzecinanej wysokiemi pasmami gór, należy do rzadkości. Po obu stronach gościńca ciągnęły się dobrze uprawne pola pokryte pszenicą i jęczmieniem, które już dojrzewały, chociaż mieliśmy dopiero początek maja. Opodal miasta przejeżdżaliśmy obok dwóch cmentarzy tureckich, leżących przy drodze, pozbawionych zwykłej przynajmniej u nas zieleni drzew, tak ponętnej dla oka. Gęste ich nagrobki kamienne w kształcie kolumn, zakończonych ozdobami w formie zawojów i turbanów pomalowanych na czerwono lub zielono, niezwykły dla nas przedstawiały widok. W dalszym naszym pochodzie napotykaliśmy przy drodze ogrody oliwne, których szara zieleń dziwnie

odbijała od złotej barwy otaczających je pól, pokrytych dojrzewającem zbożem. Na dalszym horyzoncie po prawej wznosił się majestatycznie łańcuch wysokich gór Ida z grzbietem śnieżystym, którego srebrzysta barwa oświetlona jasnymi promieniami słońca dziwnie odbijała na tle ciemnego lazuru południowego nieba.

Po jednogodzinnej jeździe dotarliśmy do niewielkiego wzgórza, wznoszącego się łagodnie od łożyska potoka ze strony wschodniej ku zachodowi. Na tem wzgórzu obejmującem 22.000 □ m. wznoszą się wspaniałe ruiny pałacu książęcego z 2000 lat przed Chrystusem, których prawie całkowite odkopanie zawdzięczamy niestrudzonym zabiegom i ofiarności Evansa. Spiesznie zsiadamy z naszych zwierząt, które pozostawiamy dozorcom, a sami coprędzej udajemy się na pole wykopalisk, a to najpierw na wysoką wieżę z drzewa wzniesioną przez Evansa w północno-zachodniej stronie ruin, by zwiedzający goście mogli stąd objąć okiem cały rozległy obszar wykopalisk oraz napawać się pięknym widokiem na okolicę. U samego wejścia do ruin oczekuje nas kierownik wykopalisk Evans wraz z sekretarzem szkoły angielskiej w Atenach Mackenzie. Evans jest mężczyzną wzrostu nizkiego, krępy, o ruchach bardzo żywych i oczach tryskających energią, twarz jego okrągłą, starannie ogoloną, o czerstwej cerze, opalonej gorącymi promieniami południa, zdobi tylko mały blond wąsik spiczasty. Głowę jego okrywa jasny angielski hełm płócienny z dwoma daszkami na dół wygiętymi celem osłony twarzy i karku od palącego skwaru słońca. Dr. Mackenzie przedstawia typ prawdziwego syna Albionu, słuszny, smukły, o pociągłej twarzy, niebieskich oczach, jasnych krótkich włosach i małych wąsach, w jasnym płóciennym stroju i angielskim hełmie na głowie. Obaj panowie z największą uprzejmością witają przybyłych i dają wyjaśnienia przeważnie w języku angielskim, Evans także w niemieckim. — Po wzajemnem przywitaniu się przedkłada Evans prof. Dörpfeldowi tablice z najnowszym planem wykopalisk i informuje go o obecnym ich stanie. Nie tracąc czasu przystępujemy bezzwłocznie do zwiedzenia odsłoniętych ruin pałacu, wśród których, co na pochwałę kierownika wykopalisk podnieść należy, widać na każdym kroku największy ład i porządek. Wszystkie gruzy starannie uprzątnięto w stosowne miejsca, nie zostawiono żadnego kamienia, żadnego czerepu niepotrzebnego, wszystkie restauracye, rekonstrukcye i dodatki nowsze są wyraźnie jako takie zaznaczone. Nie widać tu ani śladu tego nieporządku i nieładu, w jakim pozostawili Francuzi pole wykopalisk w Delfach i na wyspie Delos. Ponieważ nasze towarzystwo było zbyt liczne — liczyło bowiem przeszło 40 członków —, przeto na propozycyę prof. Dörpfelda dzielimy się

na dwie grupy, aby tem wygodniej i dokładniej mógł każdy z uczestników widzieć i badać odkopane przedmioty. Przewodnictwo w pierwszej większej grupie, do której i ja należałem, obejmuje prof. Dörpfeld wraz z Evansem, który przy każdej sposobności udziela bliższych wyjaśnień Dörpfeldowi i każdemu z uczestników na jego życzenie; przewodnictwo w grupie drugiej, złożonej przeważnie z Anglików, Amerykanów i przedstawicieli innych narodowości, mówiących po angielsku, obejmuje Mackenzie, który udziela wyjaśnień wyłącznie w języku angielskim. Z porządku rzeczy przystępujemy teraz do skreślenia ważniejszych wrażeń, jakie odnieśliśmy przy zwiedzaniu potężnych ruin pałacu książęcego w Knosos i oglądaniu cennych zabytków w nim znalezionych.

III.

Ruiny tego pałacu zajmują znaczny obszar ziemi, tak że na pierszy rzut oka odnosi się to wrażenie, jakoby w tem miejscu odkopano nie jeden pałac, ale całe miasto. Była to widocznie rezydencya książęca w wielkim stylu. Zajmuje ona olbrzymią przestrzeń 22.000 m.□, która dotąd nie jest jeszcze całkowicie odkopana, szczególnie od strony wschodniej. Samo położenie pałacu nie ma nic osobliwego. Leży bowiem na wzgórzu tylko nieznacznie się wznoszącem ponad nizko położoną dolinę, którą przepływa potok Kairatos. Pochyłość tego wzgórza wyzyskali budowniczowie w ten sposób, że części pałacu, podobnie jak we Fajstos, wznosili na terasach, skutkiem czego sam pałac zyskał na okazałości a pokoje jego i korytarze na świetle. Pałacu knosyjskiego nie otaczały olbrzymie mury, t. z. cyklopie, spojone z ogromnych nieforemnych głazów, jakie widzimy dokoła pałaców w Tirynsie i Mikenach; był on ze wszystkich stron otwarty i łatwo dostępny, a otoczony tylko wieńcem ogrodów. Kiedy ten pałac uległ zburzeniu i spaleniu skutkiem jakiejś nagłej katastrofy około r. 1200 przed Chr., miejscowość ta przez następnych trzy tysiące lat pozostała zupełnie opuszczoną. Tejto właśnie okoliczności mamy do zawdzięczenia, że tyle cennych zabytków w łonie ziemi się zachowało i to w stosunkowo dobrym stanie. W razie zamieszkania lub uprawy tej miejscowości w późniejszych czasach byłoby to wręcz niemożliwem, dlatego, że ruiny pałacu są pokryte płytką warstwą ziemi, której grubość w niektórych miejscach wynosi tylko 1 stopę a w najgłębszych miejscach nie przenosi trzech metrów. Już jednak z samego początku przy odsłonięciu ruin przekonano się dowodnie, że pałac knosyjski, zanim znikł zupełnie z powierzchni ziemi, uległ zupeł-

nemu przeszukaniu i ograbieniu z całego materyału ruchomego, jak metali i innych przedmiotów, które przedstawiały jakąś wartość. Prócz tego cały pałac stał się w końcu pastwą wielkiego pożaru, którego ślady są widoczne na zwęglonem drzewie kolumn, odrzwi i murów, na tynku ścian, na wyrobach glinianych, a przedewszystkiem na tabliczkach z napisami wykonanych ze surowej gliny, które pod działaniem gorących płomieni zmieniły się w twardą masę kamienną i tym sposobem w liczbie kilku tysięcy ocalały szczęśliwie do naszych czasów.

Co się tyczy wysokości murów tego pałacu, to trudno wyrobić sobie o tem dokładne wyobrażenie z tej przyczyny, że zachowały się przeważnie tylko fundamenty i mury parterowe, a miejscami tylko ślady pierwszego i drugiego piętra. Tak dowodzą resztki w górę prowadzących schodów na końcu korytarza, biegnącego wzdłuż magazynów, że tam wznosiło się przynajmniej jeszcze jedno piętro. Także we wschodniej części pałacu, przytykającej do dziedzińca środkowego, znajdują się mury, w których dobrze się zachowały dwa ponad sobą wznoszące się piętra, a resztki schodów, jeszcze wyżej prowadzących, dozwalają przypuszczać istnienie jeszcze trzeciego piętra.

Mury tego pałacu są zbudowane z nieforemnego kamienia wapiennego, gliną spajanego, który wydobywano z poblizkich skał. Te części murów, które były wystawione na większe ciśnienie lub tarcie, jak np. ich dolne części, progi u wejścia, podstawy kolumn, otwory na bramy, składały się z regularnych ciosów kamiennych, a nie z brył poligonalnych, jak t. z. mury cyklopie w Tirynsie, Mikenach i Phylakopi na wyspie Melos. Także w odkopanym niedawno pałacu książęcym we Fajstos na Krecie są pewne części murów zbudowane ze starannie ociosanych i spojonych głazów kamiennych

Nieforemny kamień łamany, użyty do budowy murów pałacu w Knosos, jest ułożony w trzech warstwach, na których spoczywa gruba belka drewniana w położeniu poziomem. Onato stanowiąc silną podstawę dla trzech wyższych warstw kamienia przyczyniała się zarazem do wzmocnienia samego muru. Że w ogóle z drzewa obficie korzystano przy budowie murów tego pałacu, dowodzą zwęglone resztki drzewa pozostałe w murach do naszych czasów. Mury zbudowane z łamanego kamienia są pokryte tynkiem, stiukiem lub płytami alabastrowemi. Profesor Dörpfeld zrobił słuszną uwagę, że zastosowywanie drzewa przy budowie murów z kamienia i wykładanie ich płytami kamiennemi lub alabastrowemi przypomina sposób budowania Babilończyków. Ci bowiem, używając do budowy przeważnie surowych cegieł glinianych, byli niejako zniewoleni dla wzmocnienia muru przekładać warstwy surowych

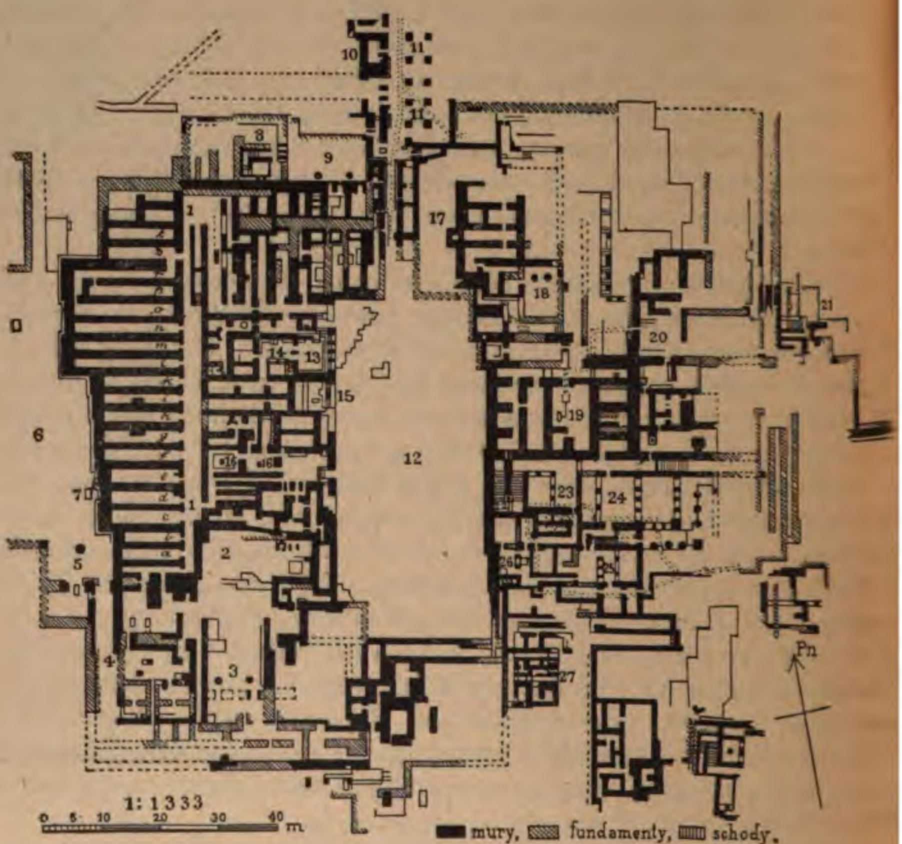
cegieł belkami drewnianemi, a dla uchronienia go od wilgoci wykładać go nadto płytami kamiennemi. Ale wykładać mur zbudowany z kamienia łamanego lub nawet z ciosów starannie obrobionych i wygładzonych jeszcze płytami z trwałego materyału (alabastru), jak to widzimy na murach pałacu w Knosos i Fajstos, jest rzeczą zupełnie bezcelową i dowodzi tylko tego, że budową tychże pałaców kierowali budowniczowie ze Wschodu, którzy technikę uzasadnioną we własnym kraju bez koniecznej potrzeby zastosowywali także przy budowlach z kamienia na Krecie.

Na niektórych głazach i płytach kamiennych murów pałacu w Knosos spotykamy wyryte znaki, mające pewne podobieństwo do podwójnych toporów. Evans upatruje w tychże znakach, o których niżej obszerniej pomówimy, symbole kultu religijnego, panującego w Knosos. Podobnych znaków znaleziono znaczną liczbę na murach pałaców kreteńskich w Knosos i Fajstos. Niektóre z tych znaków są pokryte tynkiem i dlatego niewidzialne dla oka ludzkiego. Ta właśnie okoliczność dała niektórym uczonym, jak Dörpfeldowi, powód, zdaniem mojem nieuzasadniony, do upatrywania w owych znakach podwójnych toporów nie symbolów kultu bóstwa, lecz poprostu znaków kamieniarskich, w rodzaju tych, jakie spotykamy na głazach murów trojańskich.

Ściany korytarzy i komnat pałacowych w Knosos są wyłożone starannie tynkiem lub stiukiem, aby tworzyły gładką powierzchnię dla malowideł. Posadzka w komnatach jest utworzona z płyt alabastrowych lub ze stiuku. W niektórych komnatach płyty czworoboczne tak szczelnie do siebie przylegają, że nie widać między niemi najmniejszych szczelin.

Zresztą budowa pałacu knosyjskiego nie jest jednolitą i nie wykazuje we wszystkich częściach tego samego typu. Zmiany widoczne we fundamentach murów, dokonywane w czasach późniejszych, oraz znajdowane wśród ruin rozmaite przedmioty i naczynia, pochodzące z różnych epok, począwszy od neolitycznej i Kamares aż do mikeńskiej, są wymownym dowodem tego, że miejsce, gdzie się wznoszą ruiny pałacu książęcego, było zamieszkane już na trzy tysiące lat przed Chr. i że pałac knosyjski nie jest dziełem jednego tylko władcy, lecz że był zamieszkiwany, przebudowywany i rozszerzany przez szereg władców dynastyi panującej.

Pałac, o ile możemy wnosić z części dotąd odkopanych, miał formę ogromnego czworoboka lub może nawet kwadratu. Główne wejście do pałacu znajdowało się od strony zachodniej, skąd z obszernego placu (6) wchodziło się do długiego korytarza procesyjnego (4), tak

Plan pałacu Minosa w Knosos

(według planu *A. Evansa* w K. Baedekera Griechenland, IV. wyd. z r. 1904; o $^1/_3$ powiększony).

a—t magazyny, 1. korytarz, 2. mały dziedziniec ołtarzowy, 3. propylaion połudn., 4. korytarz procesyjny, 5. portyk, 6. dziedziniec zach., 7. baza ołtarzowa, 8. łazienki, 9 dziedziniec półn., 10. strażnica, 11. portyk, 12. dziedziniec centralny, 13. poczekalnia, 14. sala tronowa, 15. schody do megaronu na 1 piętrze, 16. komnaty z filarami ze znakami podwójnych toporów, 19. tłocznia oliwna, 22. schody do komnat 1. i 2. piętra, 24. sala podwójnych toporów, 25. megaron królowej, 26. komnata z klozetem i kanałem od wschodu, 27. kompleks mniejszych komnat z kapliczką pałacową.

nazwanego od malowideł ściennych tu znalezionych, o których niżej będzie mowa. Z tego korytarza można się dostać przez propileje (3) na mały dziedziniec (2), a stąd na lewo do korytarza (1) 70 metrów długiego a 3 metry szerokiego, z którego na lewo wchodziło się do magazynów, na prawo zaś do komnat mieszkalnych.

Tak zwane magazyny (*a—t*) są to wązkie podłużne komory zbudowane z łamanego kamienia. Ściany ich są pokryte tynkiem, na którym miejscami zachowały się ślady malowideł. Powała była wykonana z belek drewnianych, powleczonych gipsem. Te magazyny w liczbie 18 ciągną się równolegle jeden obok drugiego po lewej stronie korytarza (*e*). Z niego też prowadziło osobne wejście do każdego z magazynów oznaczonych literami *a—n* i *s*. Magazyny oznaczone liczbami *o—s* miały jedno wspólne wejście od korytarza przy magazynie oznaczonym literą *s*. O przeznaczeniu tych komór pouczają nas najlepiej znalezione w nich olbrzymie naczynia gliniane w kształcie beczek z wyciśniętymi na nich deseniami w formie rozet i wstęg. Naczynia te, których wysokość dorównywa mężczyźnie średniego wzrostu, stoją obecnie w magazynach oznaczonych literą *d—n* na pierwotnem swojem miejscu, jakie zajęły jeszcze około $1^1/_2$ tysiąca lat przed Chr. Mają one kilka uch u dołu i u góry celem łatwiejszego podnoszenia ich zapomocą sznurów. Przechowywano w nich zboże, oliwę i wino. Obok tych ogromnych stągwi znajdują się jeszcze w posadzce magazynów ocembrowane zbiorniki, przeznaczone do pomieszczenia płynu zawartego w naczyniach w razie ich pęknięcia. Zbiorniki te, których szczeliny są wylane ołowiem, są w górnej części tak urządzone, że dawały się szczelnie przykrywać kamiennemi płytami.

Wzdłuż powyższych magazynów pod płytami kamiennemi długiego korytarza (1) znajdują się jeszcze schowki podłużne, wykładane płytami kamiennemi i tynkiem, których przeznaczenie jest dotąd wątpliwe. Evans upatruje w nich skarbce. Jakkolwiek komory te znaleziono wszystkie szczelnie zamknięte, wobec czego wykluczonem jest przypuszczenie, że zostały ograbione ze swej zawartości, to przecież są one obecnie wszystkie puste. Znaleziono w nich zaledwie kawałek bronzu i kilka blaszek złotych, co oczywiście poniekąd przemawiałoby za domysłem Evansa, który te komory uważa za skarbce.

Drugie wejście do pałacu znajduje się od strony północnej, skąd długim korytarzem (wychodzącym na drogę, wiodącą w północnym kierunku do portu i morza) dostajemy się na obszerny środkowy dziedziniec (12) wykładany płytami kamiennemi, 60 metrów długi a 29 m. szeroki, dzielący pałac na dwie prawie równe połowy, na wschodnią

jeszcze całkowicie nie odkopaną i na zachodnią. Każda z tych połów posiada cały kompleks większych i mniejszych komnat, korytarzy i dziedzińców pozostających ze sobą w połączeniu.

Szczególnie zachodnia część pałacu przedstawia formalny labirynt, w którego korytarzach i salach w różnych kierunkach ze sobą się łączących jeszcze dziś tylko z trudnością można się zoryentować.

Po lewej stronie wyżej wspomnianej drogi prowadzącej na północ ku portowi znajduje się strażnica (10) a na prawo portyk otwarty (11), z którego pozostało jeszcze 11 podstaw pod filary ustawionych symetrycznie. Z centralnego dziedzińca (12) w jego części północno-zachodniej schodzi się przez 4 drzwi, znajdujących się między 3 filarami, po 4 stopniach na dół do małej izby, zwanej poczekalnią (13), gdyż pod obu jej ścianami znajdują się ławki kamienne.

Z poczekalni na prawo prowadzi wejście do 7 wązkich pokoi; w ostatnim z nich znajdujemy sprzęty dziwnego kształtu, których przeznaczenie dotąd nie jest dostatecznie wyjaśnione. Między innymi stoi tu kamienne krzesło, które swym kształtem nadaje się raczej do wygodnego siedzenia kobiety niż mężczyzny. Z poczekalni prowadzi wprost wejście do s a l i t r o n o w e j (14), tak nazwanej od krzesła kamiennego czyli tronu, stojącego przy ścianie północnej. Pod ścianami tejże sali znajdują się również ławki kamienne, dość nizkie, jak sam tron, którego tylna płyta stoi zbyt prostopadło, by mogła dostarczyć wygodnego oparcia dla pleców. Sprzęty te były widocznie przeznaczone dla ludzi co najwyżej wzrostu średniego. Naprzeciw tronu znajdują się również ławki wykonane z ogromnych płyt kamiennych; płyty tylne tych ławek służące za oparcie odgraniczają zarazem salę tronową od mniejszej na południe leżącej komnaty, wątpliwego przeznaczenia. Ta niżej położona komnata, do której wchodzi się z sali tronowej po kilku stopniach, jest cała wyłożona regularnemi płytami alabastrowemi. Zdaniem jednych była to ł a z i e n k a dlatego, że swym kształtem przypomina inne tak w tym pałacu jakoteż w Fajstos i Hagia Triada znajdujące się komory, które z powodu znalezionych tamże glinianych wanien mogą być tylko łazienkami. Inni upatrują w tej izdebce rodzaj i m p l u v i u m, jakie spotykamy w domach pompejańskich i hellenistycznych odkrytych niedawno na wyspie Delos. Inni wreszcie mniemają, że był to raczej z b i o r n i k n a w o d ę, czyli b a s e n, w którym trzymano rzadkie okazy rybek dla przyjemności domowników i który równocześnie służył do ochładzania powietrza podczas letnich upałów. W każdym razie uderza ta okoliczność, że ta izdebka nie ma w dole żadnego otworu, ani ka-

nału do odprowadzenia zepsutej wody, którą widocznie w razie potrzeby naczyniami wyczerpywano.

Salę tronową od powyższego basenu odgradzają trzy kolumny, służące za podpory belkowania powały. Były one z drzewa cedrowego, jak tego dowodzą zwęglone resztki. Kolumna jako podpora belkowania była dobrze znana mikeńskim budowniczym. Różni się ona jednak od greckiej kolumny tem, że ku górze nie zwęża się, lecz grubieje, a jej kapitel składa się z kilku poduszkowatych pierścieni. Ponieważ w sali tronowej zachowały się trzy kamienne podstawy kolumn, przeto Evans zarządził rekonstrukcyę tychże kolumn. Wzoru dla nich dostarczyły mu kolumny zachowane na lwiej bramie w Mikenach. Stosownie do zachowanych resztek barwy kazał Evans kolumny powlec pokostem ceglastym, a ich kapitele niebieskim (zarówno jak ściany sali), t. j. takiemi samemi barwami, jakiemi były pierwotnie pomalowane.

Powyższej sali tronowej nie powinniśmy jednak oceniać według naszych obecnych wyobrażeń i stosunków, które każą nam wymagać od sali tronowej panującego znaczniejszych rozmiarów i okazałości. Ta t. z. sala tronowa jest bowiem w rzeczywistości zaledwie 6 m. długa, 4 m. szeroka, a 2 m. wysoka. Jednak skromne rozmiary tejże sali mniej nas będą dziwiły, jeśli uwzględnimy tę okoliczność, że w owych czasach, kiedy nie znano jeszcze sklepień łukowych ani żelaznych, budowa ogromnych sal była prawie wykluczoną. Z tem wszystkiem jest urządzenie tejże salki, jak na owe odległe czasy, imponujące i sprawia na widzu miłe i uroczyste wrażenie; przedewszystkiem jasny błękit ścian i kapitelów w połączeniu z czerwonym kolorem kolumn dziwnie odbija od jasnego światła południowego słońca. Prócz tego na ścianach tejże sali widać ślady artystycznego malowidła. Były one nadto, jak się zdaje, u góry ozdobione pięknym fryzem ułożonym z cennego kamienia, na co naprowadzają niektóre znalezione z niego ułamki. Na południe od sali tronowej znajdujemy schody (15), prowadzące, jak się zdaje, do wielkiego megaron, na pierwszem piętrze leżącego, z którego jednak nic się nie zachowało. Dalej na południe wchodzi się przez obszerną komnatę do dwóch mniejszych pokoi (16); w środku każdego z nich stoi filar kamienny, na którym ze wszystkich 4 stron znajdujemy wyryte znaki, przedstawiające podwójne topory (o których niżej).

W jednej ze środkowych komnat (19) wschodniej części pałacu, do opisu której obecnie przystępujemy, zachowała się tłocznia oliwna wraz z rynewkami kamiennemi, któremi odprowadzano wyciśniętą oliwę do magazynów (20), gdzie ją spuszczano do ogromnych beczek kamiennych (πίθοι) tam ustawionych. Na południe od komory z tłocznią oliwną cią-

gnie się korytarz 4 m. wysoki, 2 m. szeroki, a 23 m. długi, ponad którym podczas rozkopywania znaleziono niższą część korytarza pierwszego piętra. Także w komnatach przylegających od strony południowej zachowały się jeszcze części pierwszego piętra. Ze schodów (22), przytykających do dziedzińca środkowego, zachowały się się oba skrzydła niższe, prowadzące na pierwsze piętro; dalej całe trzecie i końcowa płyta kamienna czwartego skrzydła prowadzącego na drugie piętro, leżące w poziomie dziedzińca środkowego. Do tych schodów przytyka od strony wschodniej podwórzec do wpuszczania światła, z którym graniczy zachodni koniec korytarza i komnata (23), przytykająca pod kątem prostym, dalej zaś na wschód znajduje się drugi podwórzec do wpuszczania światła i dwie wielkie sale; pierwsza z nich (24) zowie się salą podwójnych toporów, a to dlatego, że wizerunki toporów spotykamy wszędzie wyryte na jej ścianach; od poprzedniego podwórca odgraniczają ją dwie kolumny. Druga sala, przytykająca do niej od wschodu, jest otoczona z trzech stron filarami (po części rekonstruowanymi) z przejściami między nimi z wyjątkiem strony północnej, gdzie się znajduje cała ściana. Do tej sali przytyka od strony wschodniej i południowej portyk. Są to wogóle największe sale, jakie spotykamy w pałacu knosyjskim, a jako takie były prawdopodobnie salami recepcyjnemi.

Z wyżej wymienionej sali (24) ze znakami podwójnych toporów na ścianach prowadzi wązki, dwa razy pod kątem prostym załamujący się korytarz, 10 m. długi, do całego kompleksu mniejszych komnat, w których ze względu na ich urządzenie i odosobnienie upatruje Evans megaron królowej (25). Do niego od strony zachodniej przytyka łazienka, wyłożona alabastrowemi płytami do połowy wysokości ścian, na których w górnych częściach zachowały się resztki fresków, przedstawiających ornamenty spiralne. Podobnych łazienek z większemi i mniejszemi wannami zachowało się kilka w pałacu knosyjskim. Poniżej tejże łazienki ciągnie się na lewo wązki korytarz, od którego na prawo znajduje się wejście do innych komnat, na lewo zaś do małej izby z otworami w posadzce, mającymi połączenie wprost z kanałem, który się pod nią znajduje. Jest to niewątpliwie klozet. Zachowały się w nim także ślady drewnianego stolca. Kanał ten, łączący się z całym systemem mniejszych kanałów, ciągnie się ze znacznym spadkiem ku wschodniemu stokowi wzgórza. Otrzymywał on wodę deszczową jużto z dziedzińca centralnego, jużteż z podwórców dla dopuszczania światła (Lichthof). Szczególnie podczas silnej ulewy odbywało się należyte przepłukiwanie tego kanału, a zarazem i wychodka. Podczas posuchy przepłukiwanie

kanału odbywało się niewątpliwie w sposób sztuczny, do któregoto celu dostarczali zapewne niewolnicy potrzebnej ilości wody.

Do południowo-wschodniego rogu dziedzińca centralnego przytyka cały kompleks mniejszych ubikacyj (27), przez które prowadzą od wschodu ku zachodowi dwa równoległe korytarze. Postępując południowym korytarzem, znajdujemy na lewo łazienkę, nieco zaś dalej na prawo kapliczkę domową w kształcie kwadratu, którego bok wynosił zaledwie 1·5 m. długości. W jej wnętrzu znaleziono jeden nizki stopień wzniesiony z ubitej masy kamiennej, na którym stało na trzech nogach przytwierdzone korytko ze stiuku, a nadto kilka małych naczyń glinianych. Za tym stopniem wznosił się ołtarz wzdłuż całej tylnej ściany, zbudowany prymitywnie, pokryty tynkiem. Na ołtarzu znaleziono bardzo ważne przedmioty kultu, znane nam dobrze z pomników kreteńskich, t. j. dwie pary rogów, wykonanych z kolorowego stiuku. W środku każdej pary znajdował się otwór, w którym zdaniem Evansa tkwiło toporzysko drewniane z osadzonym na niem podwójnym toporem. Za tem przemawia zdaniem jego ta okoliczność, że na tym samym ołtarzu znaleziono rzeczywiście mały podwójny toporek wykonany ze steatytu. Prócz tego znaleziono na tym ołtarzu pięć figurek glinianych kolorowanych, około 20 cm. wysokich, nagich, wykonanych w sposób bardzo prymitywny. Nie mają one nóg, lecz są osadzone na okrągłych podstawkach; dwie z nich przedstawiają adorantów, następne trzy niewątpliwie bóstwa żeńskie, czczone w pałacu knosyjskim. Na głowie jednej z nich znajduje się ptak, prawdopodobnie gołąb, i tem właśnie przypomina jeden wizurunek nagiej bogini z gołębiami na głowie i ramionach, znaleziony w Mikenach.

W północno-zachodniej stronie pałacu, w okolicy dziedzińca płytami kamiennemi wyłożonego, po usunięciu warstwy gruzów odkryto miejsce na widowiska, rodzaj teatru prymitywnego. Goście i widzowie zajmowali miejsca na kamiennych stopniach dziedzińca, które w dwóch rzędach pod kątem prostym ku sobie zwróconych, amfiteatralnie w górę się wznoszą. Pomiędzy obu rzędami schodów czyli stopni znajduje się czworokątna baszta, której posadzka w górze jest wyłożona płytami. Mamy tu coś w rodzaju loży, skąd dwór królewski przypatrywał się widowiskom, odbywającym się w dziedzińcu na dole wyłożonym grubemi płytami pokrytemi cementem. Wschodni rząd schodów liczy 18 stopni, mających 35 stóp szerokości; stopnie południowego rzędu są nieco szersze i mają około 50 stóp szerokości. Że oba te rzędy schodów nie stanowiły wejścia do pałacu, do którego prowadziło osobne wejście w górze przez wznoszącą się rampę, przecinającą uko-

śnie mur, stanowiący oparcie dla schodów, dowodzi ta okoliczność, że te schody w górnej części przytykają do terasy, graniczącej z murem pałacu. Oba te rzędy schodów są to poprostu siedzenia amfiteatralnie się wznoszące dla widzów, którzy stąd wygodnie przypatrywali się widowiskom, odbywającym się w dole na dziedzińcu Ten prymitywny teatr, mogący pomieścić około 500 widzów, jest niewątpliwie pierwowzorem dla wszystkich późniejszych teatrów greckich.

Podobnie urządzony teatr nadworny odkryli archeologowie włoscy także wśród ruin pałacu książęcego we Fajstos, pochodzącego również z tych samych czasów, co pałac w Knosos, którego plan, urządzenie i budowa wykazuje wiele podobieństw i punktów stycznych z owym pałacem. Otóż i w pałacu we Fajstos wznoszą się w dziedzińcu zachodnim dwa rzędy stopni pod kątem prostym do siebie zwrócone. Jeden rząd prowadzi wprawdzie do wielkiego portyku czyli megaron, ale drugi rząd, który bezpośrednio z dziedzińca pod kątem prostym do pierwszego rzędu stopni w górę się wznosi, przytyka w górnej części do muru pałacu, tak iż wykluczonem jest przypuszczenie, by ten rząd stopni stanowił dostęp do pałacu. Widocznie i tu służyły oba rzędy nizkich stopni za siedzenia dla widzów, którzy z tego miejsca amfiteatralnie się wznoszącego mogli wygodnie się przypatrywać widowiskom, odbywającym się na dole w dziedzińcu pałacowym. Jakiego rodzaju były te widowiska, trudno na pewne oznaczyć wobec braku wiadomości starożytnych. Do pewnych przypuszczeń pod tym względem uprawniają nas niektóre malowidła i przedmioty znalezione wśród ruin pałacu knosyjskiego. Oto na ścianach jego zachowały się niektóre freski miniaturowe, przedstawiające zabawy z bykiem.

Widzimy mianowicie na nich nagie dziewczęta, które na rogach i grzbiecie byka przedstawionego w biegu wykonują gimnastyczne ewolucye. Że takie zabawy cieszyły się wielkiem powodzeniem na dworze knosyjskim, dowodzi ta okoliczność, że podobne zabawy z bykiem są przedstawione nie tylko na freskach, lecz także i w rzeźbie. Znaleziono bowiem w ruinach pałacu bardzo starannie wykonaną figurkę z kości słoniowej, przedstawiającą dziewczę w chwili, gdy z podniesionemi w górę rękami ma wskoczyć na byka.

Prócz popisów gimnastycznych na byku odbywały się w teatrze nadwornym w Knosos niewątpliwie także walki zapaśnicze na pięści; przemawia za tem obraz znaleziony na jednej wazie w Knosos (drugi podobny obraz odkryto we Fajstos), który przedstawia zapaśników w hełmach gladyatorskich na głowie, z pięściami owiniętemi rzemieniami.

W końcu wykonywano w tym teatrze prawdopodobnie także sceny

taneczne w rodzaju tych, które Homer przedstawił w 18. ks. Iliady, w. 591 nst., gdzie opisując grono taneczne, sławi arcydzieło sztuki Dajdalosa, wykonane przez niego w Knosos dla pięknowłosej Aryadny (według przekładu Pawła Popiela):

»Potem i grono taneczne wykonał zręczny kulawiec,
»Wielce podobne do tego, co kiedyś w Knozie obszernej
»Dajdalos był wymyślił dla pięknowłosej Ariadny.
»W pośród onego mołojce i panny gęsto swatane
»Tańcowali, rękoma za dłoń się wzajemnie trzymając.
»One w cieniutkich oponach tańczyły, a tamci chitony
»Sztucznie przędzone przywdziali, świecące łagodnie jak olej.
»Panny wiankami pięknymi przybrane; mołojce zaś noże
»Złote nosili przy boku na srebrnych paskach zwieszone.
»Oni się tedy kręcić poczęli wprawnemi nogami
»Łacno i lekko; podobnie jak garncarz w dłoni zwinnego
»Kółka siedzący próbuje, czy kręcić się będzie stosownie;
»W innem znów miejscu rzędami naprzeciw siebie tańczyli.
»Liczne pospólstwo stanęło przy wdzięcznem gronie tańczących
»Z upodobaniem; a boski przed nimi śpiewak zanucił,
»Przygrywając na harfie, a dwóch kuglarzy w pospólstwie,
»Kiedy się śpiew rozpoczął, w pośrodku się koła kręciło«.

Dzięki uprzejmości Evansa i my mieliśmy sposobność oglądać podobne widowisko taneczne wtedy, kiedy po zwiedzeniu ruin, u podnóża wzgórza pałacowego, na zielonej murawie, pod cieniem rozłożystych platanów ugoszczeni przez gospodarza różnemi zimnemi przekąskami, piwem angielskiem i limoniadą, zabieraliśmy się pod wieczór do odjazdu. Wtedy przechodząc po raz ostatni obok ruin pałacu, ujrzeliśmy na dziedzińcu wyłożonym płytami kamiennemi, na którym wznoszą się w górę dwa rzędy wyżej wspomnianych stopni pod kątem prostym do siebie zwróconych, zebrany tłum ludu odświętnie przybranego. Byli to, jak nas pouczono, robotnicy i robotnice, pochodzący z wiosek okolicznych, zatrudnieni stale przez Evansa przy wykopaliskach; zgromadzili się zaś na życzenie Evansa, który pragnął swoim gościom sprawić miłą niespodziankę, dostarczając im sposobności oglądania tańców i strojów ludowych. Mężczyźni byli przeważnie smukli, bruneci, o cerze ogorzałej i twarzach sympatycznych. Mieli brody golone i małe wąsiki, niektórzy także pełny zarost. Głowy ich okrywał fez czerwony z niebieskim, długim kutasem lub małe czarne czapeczki bez daszków. Byli ubrani w ko-

szule kolorowe, na nich z wierzchu krótkie kaftaniki przylegające lub kamizelki wyszywane, z przodu otwarte. Nosili szerokie tureckie szarawary barwy czarnej lub niebieskiej przepasane wełnianym szerokim pasem czerwonym. Na nogach mieli buty koloru czarnego lub żółtego z cholewami; pończochy były upięte pod kolanami wstążkami kolorowemi. Strój kobiet zamężnych i dziewcząt nie grzeszących zbytnią urodą był mniej malowniczy, jak wogóle cała ich powierzchowność nie przedstawiała nic osobliwego; widocznie długie panowanie Turków nad Kreteńczykami, z pod którego dopiero przed 6 laty się wyzwolili, wycisnęło piętno na życiu i stosunkach kobiety kreteńskiej. Kobiety były ubrane w spodnice szerokie koloru przeważnie niebieskiego lub ciemnego i krótkie staniki obcisłe. Głowy ich gładko uczesane z ułożonymi dokoła warkoczami były albo nieosłonięte albo przykryte ciemnemi chusteczkami jak u Włoszek południowych. Na nogach miały trzewiki lub żółte buciki z cholewkami.

Skoro trzej grajkowie, z których dwaj grali na miniaturowych skrzypcach, a jeden na cymbałach, wydobyli pierwsze skoczne dźwięki ze swoich instrumentów, mężczyźni podawszy sobie ręce utworzyli taneczne koło i w dziarskich skokach zbliżonych do ruskiej kołomyjki wedle taktu muzyki kręcili się w jedną i drugą stronę, podczas gdy jeden z wodzirejów popisywał się w środku koła tańcem połączonym z rodzajem prysiudów i szczupaków znanych z kołomyjki.

Następnie rozdzieliło się koło tańczących na dwie połowy i w dwóch rzędach naprzeciw siebie zwróconych jak w kadrylu, wykonywało naprzód i wstecz te same co przedtem obroty. Po pewnym czasie mężczyźni ustąpili miejsca kobietom, które utworzywszy koło i trzymając wysoko podane sobie ręce, wykonywały kręcąc się w jedną i drugą stronę te same tańce, co poprzednio mężczyźni. Na zakończenie wykonano te same tańce w kilku grupach złożonych z mężczyzn i kobiet, w których wodzireje popisywali się zręcznością ruchów i zwinnością w obrotach tanecznych.

Podczas trwania tego widowiska całe nasze towarzystwo zająwszy miejsca na wspomnianych wyżej stopniach amfiteatralnie się wznoszących obok dziedzińca przypatrywało się z wielkiem zajęciem zabawie tanecznej. Kiedy przebrzmiały ostatnie dźwięki muzyki, tanecznicy zaczęli opuszczać koło, a spieszyć do ustawionych opodal stołów, gdzie czekał ich obfity posiłek. Znajdowały się tam bowiem całe jagnięta pieczone przy ogniu i pełne dzbany wina zaprawionego żywicą, które stanowi zwykły napój Greka. Kilku mołojców poćwiartowawszy pieczone jagnięta na poczekaniu, rozdzielało je kawałkami między towarzyszów

zabawy, którzy zajadali je popijając winem. Ponieważ dzień miał się już ku wieczorowi, więc i nas naglił czas do powrotu. Toteż pożegnawszy się z gospodarzem i podziękowawszy mu za poniesione trudy i miłe niespodzianki dla nas przygotowane, opuściliśmy wspaniałe ruiny prastarej kultury kreteńskiej, unosząc ze sobą do końca życia niezatarte wspomnienia.

Kiedyśmy rzucali ostatni raz okiem na tę pamiętną miejscowość, myśleliśmy o tem, jak gwarno i strojno musiało wyglądać w murach dumnie piętrzącego się pałacu przed 3 i pół tysiącami lat za panowania potężnego Minosa.

IV.

Kto pragnie poznać cenne zabytki kultury i sztuki kreteńskiej, odnalezione wśród ruin pałacu knosyjskiego, ten musi bliższą uwagę poświęcić już wspomnianemu wyżej muzeum miasta Kandyi, gdzie na licznych okazach wystawionych na widok publiczny może podziwiać niezrównane mistrzostwo artystów kreteńskich. Już na pierwszy rzut oka niektóre ich dzieła sztuki zdradzają tak wielkie mistrzostwo w pomyśle i wykonaniu, że mogą śmiało współzawodniczyć z najlepszemi dziełami wszystkich czasów, tak mistrzów greckich najświetniejszej doby, jak włoskich z epoki odrodzenia.

Do najwspanialszych ozdób pałacu knosyjskiego należą bezsprzecznie malowidła ścienne wykonane al fresco na warstwie stiuku. Niestety wiele z nich zachowało się tylko w stanie fragmentarycznym, pomimo wielkiej staranności i ostrożności, jakiej przestrzegano przy odkopywaniu pałacu zdejmowaniu fresków ze ścian i przenoszeniu ich do muzeum kandyjskiego. Malowidła te, przedstawiające sceny z życia dworskiego jużto w naturalnej wielkości, jużteż w miniaturach, pokrywają ściany korytarzy i komnat pałacu. Tak na obszernej ścianie długiego korytarza (4) zwanego procesyjnym, do którego się wchodzi z zachodniego dziedzińca, widzimy uroczystą procesyę, złożoną z figur naturalnej wielkości. Na jasnem tle ściany umieścił artysta figurę młodzieńca o cerze śniadej i czarnych włosach. Ciało jego nagie okrywa tylko przepaska na biodrach. W rękach do góry podniesionych trzyma on naczynie marmurowe barwy niebieskiej w kształcie wielkiego stożkowatego kielicha bez podstawy. Malowidło to przedstawia niewątpliwie scenę hołdowniczą poddanych, którzy składają królowi drogocenne dary i daniny. Naczynia wykonane z marmuru barwnego, zbliżone kształtem

i wielkością do tego, jakie widzimy na powyższem malowidle w ręku młodzieńca, znaleziono rzeczywiście w ruinach pałaców w Knosos i Fajstos; ta okoliczność dowodzi, że artysta w powyższym obrazie uwzględniał niewątpliwie rzeczywiste stosunki, panujące na dworze knosyjskim.

Na ścianie innego korytarza znaleziono drugi fresk, który przedstawia prawdopodobnie również orszak hołdowniczy. W przeciwieństwie do poprzedniego zachowała się z niego tylko część dolna. Tu widzimy trzy pary nóg męskich, wykonanych kolorem brunatnym; przed niemi znajduje się para delikatniejszych stóp, niewątpliwie kobiecych, oddanych kolorem białym. Powyżej stóp zachowały się jeszcze resztki bogato ozdobionego obramowania sukni. Nieco dalej widzimy jeszcze parę nóg brunatnych, zwróconych w przeciwnym kierunku do poprzednich. Należą one niewątpliwie do osoby króla, który wyszedł na powitanie orszaku hołdowniczego. Tak w powyższych malowidłach, jak w innych miniaturach na stiuku, przedstawiających różne sceny z życia ludowego, nie wiedzieć, co więcej podziwiać: czy zmysł obserwacyjny, czy technikę artysty. Różnicę bowiem płci męskiej i żeńskiej oddawał nie tylko odmiennym strojem, ale także odmienną budową i kolorytem ciała. Tak postacie mężczyzn, oddających się pracy na wolnem powietrzu pod gołem niebem i skutkiem tego opalonych od gorących promieni słonecznych, są oddane kolorem brunatnym, podczas gdy kobiety, zajęte przeważnie w cieniu ogniska domowego i skutkiem tego mniej narażone na utratę białej cery, są malowane kolorem białym. Odróżnianie mężczyzny od kobiety za pomocą oddawania ich cery odmiennemi barwami jest cechą charakterystyczną malarstwa nietylko w epoce mikeńskiej, ale także w późniejszych czasach greckich.

Tematem często zastosowywanym przez artystów knosyjskich do ozdoby ścian pałacowych jest byk z potężnymi, zakrzywionymi rogami, w rozmaitych pozach: to w pełnym biegu, to majestatycznie kroczący, to swobodnie się pasący na łące. Na bliższą uwagę zasługuje przedewszystkiem fresk miniaturowy, przedstawiający zabawę z bykiem; zabawy takie, jak to już wyżej zaznaczyliśmy, cieszyły się zapewne wielkiem powodzeniem na dworze knosyjskim. Obszerne dziedzińce pałacowe z rzędami stopni, jakie spotykamy w pałacu w Knosos i Fajstos, dostarczały niewątpliwie stosownego miejsca do podobnych widowisk. Na powyższym fresku widzimy byka w pełnym biegu; o jego grzbiet opiera się rękami nagi jeździec z głową na dół a nogami zwróconemi do góry: z bogu głowy byka unosi się naga kobieta, trzymając się rękami jego rogów. Druga taka sama kobieta z wyciągniętemi w górę ramionami stoi za bykiem w pozie, jak gdyby zamierzała nań wskoczyć. Cała scena

przedstawiona na tym fresku okazuje w ruchach osób i całym swym układzie wiele życia i realizmu. K. Tittel w rozprawie p. t.: *Der Palast zu Knosos* str. 396 porównuje z tym freskiem inne podobne malowidło, odkryte przez Schliemanna w Tirynsie, które dotąd mylnie tłómaczono jako polowanie na byka, a w którem Tittel upatruje słusznie jeźdźców, popisujących się na byku produkcyami gimnastycznemi. Oba powyższe malowidła wykazują nawet uderzającą zgodność w technice: obramowanie obrazu w Knosos, podobnie jak w Tirynsie, składające się z żółtych i niebieskich pasków, jest wykonane nietylko temi samemi barwami, lecz nawet według tego samego wzoru. Stąd wnosi słusznie Tittel, że albo oba malowidła wyszły z pod pendzla tego samego artysty, albo też, co wydaje się prawdopodobniejsze, były wykonane według wzoru, który wyszedł z tejsamej szkoły. Na obu powyższych obrazach widać niewątpliwie wpływ sztuki babilońskiej, która ze szczególniejszem upodobaniem używała barwy żółtej i niebieskiej.

Na ścianach kreteńskich we Fajstos i Knosos (n. p. w komnatach, przytykających do sali tronowej) spotykamy również cenne freski, wyobrażające pejzaże. Także i one świadczą o wielkiej wprawie i bystrym zmyśle obserwacyjnym artystów kreteńskich. Tematów do tego rodzaju malarstwa dostarczał częścią świat roślinny, jak lilie, lotosy, częścią świat zwierzęcy, jak ptactwo, koty i t. p. Niestety pod działaniem silnych promieni słonecznych utraciły pejzaże, znalezione na ścianach pałacu w Knosos, pierwotną świeżość barw, jaką zachwycały widzów bezpośrednio po ich odkryciu. Atoli pejzaże, odsłonięte niedawno na ścianach pałacu w Fajstos i Hagia Triada, odznaczają się tak wielką naturalnością i świeżością barw, że oglądając je, odnosi się tosamo wrażenie, co przy wspaniałych freskach niejednego domu pompejańskiego.

Prócz fresków spotykamy jako ozdoby ścian w pałacu kreteńskim także płaskorzeźby wykonane w stiuku, które zazwyczaj kolorowano. Jedna z nich, która niestety zachowała się tylko fragmentarycznie, przedstawia prawdopodobnie króla. Zachowana część głowy, ręka i noga pod względem anatomicznym są świetnie malowane, a muszkulatura i żyły na ręku tak wiernie oddane, że odnosi się wrażenie, jakoby się miało przed sobą arcydzieło z epoki renesansu. Głowę figury zdobi dyadem, którego ślady się jeszcze zachowały, szyję zaś naszyjnik; ogniwa jego mają kształt lilij. Inna płaskorzeźba również kolorowana przedstawia byka w naturalnej wielkości; zachowała się jednak tylko fragmentarycznie tak, że prócz głowy mamy tylko dolne części nóg i tułowia. Szczególnie głowa byka wykonana barwą jasno brunatną odznacza się wielką naturalnością i plastyką.

Znaleziono wśród ruin pałacu knosyjskiego także ułamki białych rozet, wykonanych ze stiuku, które służyły prawdopodobnie do ozdoby powały komnat pałacowych, pomalowanej, jak się zdaje, na niebiesko. W muzeum kandyjskiem można nadto oglądać liczne tabliczki ze stiuku, znalezione w Knosos, przedstawiające kolorowane fasady domów, nieraz kilkupiętrowych, z drzwiami i oknami. Rysunki domów na tychże tabliczkach opierają się niewątpliwie na wzorach rzeczywistych, a jako takie mogą pod niejednym względem przyczynić się do poznania budowy ówczesnych domów mieszkalnych.

Także w dziale rzeźby mogą się poszczycić artyści kreteńscy znakomitemi dziełami sztuki. I z nich niestety nie wiele się zachowało do naszych czasów wśród ruin pałaców kreteńskich, a to głównie z powodu mniejszej odporności materyału na wpływy zewnętrzne. Był nim przeważnie marmur, i to nie tylko biały i żółtawy, lecz także różnobarwny, jużto szary i niebieskawy, jużteż zielony i brunatny. Na szczególniejszą wzmiankę zasługuje głowa psa, wykonana z marmuru żółtawego, która zdaniem znawców pod względem plastyki i wykonania może śmiało rywalizować z grupą psów molosyjskich, znajdujących się w Uffiziach we Florencyi. Oczy u tego psa, podobnie jak w rzeźbach greckich, są wykonane z kamyczków kolorowych, zęby z białych, pysk zaś dla większej naturalności jest powleczony barwą brunatną.

O subtelnem poczuciu stylistycznem artystów kreteńskich świadczy również podstawa, jak się zdaje, pod lampę, znaleziona w Knosos; jest ona 20 cm. wysoka, wykonana z czerwonego marmuru, a kształtem przypomina kwiat z otwartą koroną. Zachował się także ciężarek kamienny 42 cm. wysoki, służący niewątpliwie do ważenia. Jest on ozdobiony rzeźbą, wyobrażającą mięczaka morskiego, prawdopodobnie sepią. Ponieważ jej nogi wyciągnięte oplatają misternie całą powierzchnię ciężarka, przeto było rzeczą niemożliwą sfałszować jego wagę przez zmniejszenie w jakikolwiek sposób jego objętości. Niektóre ciężarki do ważenia, znalezione w Knosos, odpowiadają dokładnie według doniesienia Tittla (w rozpr. cyt. str. 398) ciężarowi 1 stopy kubicznej wody. Na podstawie tego spostrzeżenia wyprowadza T. wniosek, że wagi w czasach mikeńskich pozostawały w ścisłym związku z miarami długości i z miarami na płyny. Na szczególniejszą uwagę zasługuje również fryz palmetowy, wykonany z wielkim artyzmem z twardego kamienia zielonego. Palmety odstają końcami liści od tła ściany, z czego można słusznie wnosić, że artysta wykonując ten fryz obrał sobie za wzór palmety metalowe.

Także dział naczyń, znalezionych w ruinach pałacu w Knosos i Fajstos, dobrze się przedstawia w muzeum kandyjskiem. Niektóre z na-

czyń są wykonane z marmuru ciemnego lub barwnego i mają kształt podłużnego harbuza. Wielkość ich jest rozmaita; niektóre dochodzą do 30 i 40 cm. wysokości. Powierzchnia jest przeważnie gładka, u niektórych ozdobiona rowkami, biegnącymi z góry na dół a schodzącymi się u spodu naczynia. Charakterystyczną cechą tychże naczyń jest to, że mają u spodu zakończenie w kształcie jaja, w którem się znajduje mały otwór. Przeznaczenie tych naczyń jest dotąd nieznane; niektórzy przypuszczają, że były to lejki, służące do cedzenia i nalewania płynów.

Na bliższą uwagę zasługuje waza z czarnego marmuru, znaleziona we Fajstos, która jest ozdobiona piękną płaskorzeźbą. Jest ona 20 cm. wysoka, średnica jej wynosi 10 cm. Będąc kształtem zbliżona do lekitosu na wodę, ma ona u góry wązką długą szyjkę. Piękna ta waza niestety nie zachowała się w całości; dolna jej część jest uszkodzona. Na szczęście pozostała nienaruszoną płaskorzeźba, zdobiąca powierzchnię jej części środkowej. Przedstawia ona scenę z życia wojskowego lub rolniczego; kwestya ostatecznie dotąd nie została rozstrzygnięta. Na tej płaskorzeźbie widzimy orszak, na czele którego kroczy wódz prawdopodobnie w pancerzu, trzymający w ręku długi miecz lub laskę. Za nim z tyłu postępuje 8 mężczyzn w 4 parach, którzy niosą długie trójzęby lub widły. Potem widzimy śpiewaka z instrumentem muzycznym, za którym kroczy jeszcze trzech śpiewaków. Wszyscy śpiewacy mają usta otwarte; widocznie śpiewają pieśni, może hymn z powodu odniesionego zwycięstwa. Na końcu orszaku kroczy jeszcze 13 mężczyzn z głowami przykrytemi; tak samo jak ich poprzednicy dźwigają oni długie trójzęby. Zdaniem jednych przedstawia ta płaskorzeźba tryumfalny powrót wojska zwycięskiego z pola walki do domu; inni upatrują w niej powracających z pola żniwiarzy po ukończonym zbiorze plonów; długie trójzęby w ręku mężczyzn nie są według tego zdania bronią, lecz widłami. Również wódz, idący na czele orszaku, nie trzyma w ręku miecza, lecz długi kij, służący do wzbudzania postrachu lub do chłosty leniwych i nieposłusznych robotników. Powyższa płaskorzeźba sprawia bardzo dobre wrażenie; nietylko ugrupowanie i przedstawienie osób, ale także uwydatnienie ich postawy, ruchów i muszkułów zasługuje na wszelkie uznanie.

Z pomiędzy naczyń marmurowych, znajdujących się w muzeum kandyjskiem, zwraca na się przedewszystkiem uwagę amfora wielkich rozmiarów, wykonana z jednej bryły marmurowej. Obwód jej wynosi $2^1/_2$ m. a wysokość 0·69 m. Będąc kształtem zbliżona do kuli, ma u spodu zakończenie jajowate, w górze zaś krótką szyję z szerokim otworem. W górnej części brzucha ma trzy ucha a nadto dokoła wy-

pukłe ozdoby spiralne; takie same ozdoby znajdują się na uchach i na górnym brzegu szyi. Misterna robota tejże amfory świadczy chlubnie o wyrobionej technice i zmyśle artystycznym wykonawcy.

Jeżeli rzeźbiarze kreteńscy okazali się prawdziwymi mistrzami w opanowaniu twardego materyału, z którego wyrabiali przedmioty wysokiej wartości artystycznej, to tem bardziej umieli zużytkować do celów artystycznych materyał miększy i podatniejszy, jak glinę. Z gliny zachowało się również wiele cennych okazów, świadczących chlubnie o wysoko rozwiniętej sztuce keramicznej na Krecie w owych czasach. Naczynia gliniane znalezione w Knosos, Fajstos i Gurnia pochodzą jużto z epoki zw. Kamares, już też, i to w przeważnej części, z epoki Minosa czyli mikeńskiej. Naczynia, pochodzące z epoki Kamares, mają tło czarne lub ciemne, na niem znajdują się desenie lub malowidła wykonane barwą czerwoną lub białą; naczynia z epoki mikeńskiej mają tło jasne, na niem umieszczone rysunki i malowidła w barwach ciemniejszych. Naczynia gliniane, znalezione wśród ruin pałaców kreteńskich, mają najrozmaitsze formy i rozmiary, a kształtem przypominają poniekąd znane okazy z Troi i Miken. Przeważna ich część, począwszy od najmniejszych aż do olbrzymich glinianych beczek, odznacza się dobrym smakiem i wykonaniem artystycznem. Jako ozdoby, wykonane zazwyczaj błyszczącym pokostem kolorowym, widzimy na nich jużto wstęgi, rozety, palmety, motyle, jużteż rozgwiazdy, polipy, ptaki wodne, rośliny i rybki. Co do samego wykonania ozdób, to naturalnie nie wszędzie jest ono jednakie; jedne z nich wykazują większą wprawę i artyzm, inne mniejszą. O wysoce rozwiniętem poczuciu artystycznem u ludzi ówczesnych świadczy chlubnie także ta okoliczność, że nawet olbrzymie, z szarej gliny ulepione beczki (πίθοι), które stojąc zamknięte w ciemnych magazynach, usuwały się z pod oka widza, są ozdobione poprostu, ale gustownie, przeważnie wyciśniętemi lub wypukłemi wstęgami i kółkami.

W ruinach pałaców kreteńskich zachowały się także okazy wyrobów ze szkła, jak sztabki 6 cm. długie, 1 cm. szerokie, dalej okrągłe wypukłe placuszki o średnicy $2^1/_2$ cm. wykonane ze szkła bardzo czystego. Używano ich niewątpliwie do jakiejś nieznanej nam bliżej gry towarzyskiej. Również dotąd jest rzeczą sporną, do jakiego celu służyła znaleziona w Knosos płyta srebrna, emaliowana na niebiesko i wykładana mozaiką, z kawałeczków szkła niebieskiego (homer. κύανος), przeźroczystego kryształu górskiego, białej kości słoniowej i blaszek złotych. Na tej mozaice widzimy pola w kształcie różnych figur geometrycznych, jak kółek, kwadratów i rozet. Cała mozaika jest otoczona wieńcem żół-

ych i niebieskich kwiatów. Zdaniem jednych służyła ta płyta do jakiejś gry towarzyskiej w rodzaju szachów, zdaniem innych była to pokrywa jakiejś cennej skrzynki.

Uderzyć musi każdego ta okoliczność, że w ruinach pałacu knosyjskiego dotąd nie wiele znaleziono okazów ze złota, które przecież stanowi charakterystyczną cechę epoki mikeńskiej. Wszakżeż w Mikenach odkryto tyle cennych zabytków wykonanych z tego szlachetnego kruszcu, że do dnia dzisiejszego Mikeny mogą z całą słusznością rościć sobie prawo do epitetu πολύχρυσος, przyznanego im przez Homera (Il. XI. 46, Od. III. 304). Dotychczas znaleziono w ruinach pałacu knosyjskiego tylko drobniejsze przedmioty ze złota, jak blaszki, druciki kręcone w spirale według znanych wzorów mikeńskich, pierścienie z wyrytymi znakami i naszyjniki. Jest jednak rzeczą możliwą, że ten pałac albo został ograbiony z wyrobów złotych, albo że dotychczas jeszcze nie natrafiono na groby książęce. Więcej stosunkowo przedmiotów ze złota znaleziono w bogatym grobie z epoki mikeńskiej, leżącym w dzisiejszej miejscowości Hagia Triada koło Fajstos. W tymże grobie oprócz szczątków kości ludzkich znaleziono pieczęć z kości słoniowej z wyrytą w piśmie hieroglificznem nazwą królowej egipskiej Tii, małżonki Amenophisa III., który panował około r. 1450 przed Chr. Szczegół ten jest bardzo ważny dlatego, że na podstawie jego możemy w przybliżeniu oznaczyć epokę grobu oraz pałacu książęcego, odkrytego w dzisiejszej miejscowości Hagia Triada. Prócz tego znaleziono w powyższym grobie także naszyjnik złoty, w którym znajdują się prócz innych ozdób jako ogniwa trzy złote główki wołowe i dwa śpiące lewki. Wykonanie ich odznacza się wielkim artyzmem i świadczy wymownie o wysokim rozwoju złotnictwa w owych czasach.

Artyści kreteńscy uprawiali z wielkiem powodzeniem także sztukę rytownictwa na drogich metalach i kamieniach. Świadczy o tem rodzaj amuletu w kształcie złotego serca 1½ cm. długości, znaleziony w wyżej wymienionym grobie. Na tym amulecie znajduje się rysunek, przedstawiający walkę raka lub skorpiona z chrząszczem. Wykonanie rysunku jest tak dalece poprawne i misterne, że ma się wrażenie, jakoby rysunek wyszedł z pod rylca jakiegoś mistrza nowoczesnego, a nie złotnika żyjącego około 1500 lat przed Chr. Jako materyału używali rytownicy kreteńscy przeważnie szlachetnych barwnych kamieni, z których wyrabiali gemmy z misternie wykonanymi rysunkami miniaturowymi. Ponieważ gemmy owe przedstawiają różne rzeczy niewątpliwie już to ze życia rzeczywistego jużteż według większych dzieł sztuki, przeto mogą się

poniekąd przyczynić do poznania życia i kultury ówczesnego ludu kreteńskiego, który niestety nie jest nam znany z nazwiska.

Mimowolnie nasuwa się pytanie, czy lud, który zamieszkiwał wyspę Kretę w owych czasach, z których pochodzą obecnie odkopane pałace, miał swoje pismo? Już sam wzgląd na jego wysoko rozwiniętą kulturę, której wiele cennych zabytków wyżej poznaliśmy, zniewala do potwierdzenia tego pytania. Jakoż znaleziono rzeczywiście w ruinach pałacu w Knosos, Fajstos, Hagia Triada i Gurniá liczne tabliczki gliniane z wyrytemi na nich linijkami, między któremi znajdują się znaki podobne do pisma. Liczba tabliczek dotąd znalezionych dochodzi do kilku tysięcy; są one również umieszczone w muzeum kandyjskiem. Niestety nie udało się dotychczas badaczom pomimo gorliwych starań odczytać tego wrzekomego pisma. Zadanie to oczywiście nie będzie łatwem, jeśli sobie tylko uprzytomnimy trudności, z jakiemi było połączone odczytanie pisma hieroglificznego i klinowego. Odczytanie np. hieroglifów umożliwiła tylko ta okoliczność, że obok tekstu skreślonego pismem nieznanem znajdował się przekład tegosamego tekstu na język znany, który dostarczył klucza do odczytania najpierw imion własnych, a potem innych wyrazów. Pismo, znajdujące się na owych tabliczkach glinianych, nie jest już właściwie obrazowem, lecz pierwotne obrazki zmieniły się w niem, już na znaki konwencyonalne. Evans twierdzi, że jest już na tropie do odczytania niektórych cyfr wyrytych na tych tabliczkach. Zauważył on mianowicie po lewej stronie niektórych tabliczek różne znaki skreślone w wierszach poziomych, po prawej zaś stronie tych samych tabliczek w równej wysokości pewne uwagi. Ponieważ te same znaki powtarzały się także na innych tabliczkach, przeto upatrywał w nich Evans rodzaj systemu decymalnego. Dotąd nie znamy ani właściwej nazwy ludu, zamieszkującego Kretę w drugiem tysiącleciu przed Chr., ani też nie mamy najmniejszego pojęcia o jego języku; jest jednak nadzieja, że obfity materyał piśmienny, nagromadzony na owych tabliczkach, wyświeci kiedyś w przyszłości tę zagadkę i dostarczy niezmiernie ważnego źródła dla językoznawstwa i dziejów ludzkości.

V.

Cenne zabytki znalezione wśród ruin pałaców kreteńskich, a przedewszystkiem malowidła ścienne, z których kilka wyżej wymieniliśmy umożliwiają nam przynajmniej w przybliżeniu przedstawić sobie obraz życia i działalności ludzi, którzy na 1500 lat przed Chr. zamieszki-

wali owe pałace. Liczne objawy życia tych ludzi wykazują wogóle wysoki stopień kultury. Jedne malowidła przedstawiają nam poddanych księcia, biorących udział w uroczystych obchodach procesyjnych, na innych widzimy wystrojone kobiety i pięknie ufryzowanych mężczyzn zebranych w dziedzińcu lub ogrodzie pałacowym, gdzie stoją, siedzą lub ze sobą rozmawiają wśród żywych gestów. Inny wreszcie fresk przedstawia produkcye gimnastyczne, wykonywane na byku w pełnym biegu przez nagie dziewczęta, którym to widowiskom przypatrywali się widzowie niewątpliwie ze stopni amfiteatralnie się wznoszących na dziedzińcu pałacowym w Knosos i Fajstos. Strój mężczyzn, o ile nas pouczają zachowane malowidła, jest prosty i zastosowany do klimatu gorącego; noszą bowiem tylko przepaskę około bioder, która jednak kształtem jest niekiedy zbliżona do krótkich spodni sięgających do kolan. Przepaska ta, barwy jasno niebieskiej (jak n p. u mężczyzny niosącego wazę na fresku procesyjnym), jest ozdobiona białymi deseniami, które prawdopodobnie wyobrażają hafty.

Strój kobiet odznacza się wielką wytwornością i elegancyą. Prócz innych malowideł poucza nas o tem przedewszystkiem fresk, przedstawiający młodą kobietę w bogatym stroju; fresk ten znaleziony w Knosos również znajduje się obecnie w muzeum kandyjskiem. Otóż na tym fresku kibić kobiety nader wązkiej w pasie okrywa bluzka niebieska głęboko na piersiach wycięta, odsłaniająca pełny biust. Bluzka ta ma nadto ozdoby w kształcie pasków i kółek, a cały jej brzeg, osłaniający pierś, jest przetykany czerwoną i niebieską wstążeczką. Rękawy bluzek zazwyczaj barwy niebieskiej lub żółtej, są szerokie i bufiaste a spięte tylko u dołu wązką wstążką. Do okrycia służyła zarzutka z wysoko podniesionym kołnierzem, sięgającym aż do uszu. Suknia kobiet kreteńskich ma kształt dzwonu składającego się z trzech pasów kolistych, z których najniższy ma największy obwód. Ma ona nadto szerokie wolanty a na białym brzegu ozdoby z bogatego haftu. Nawet nagie dziewczęta, wykonujące na bykach produkcye gimnastyczne, mają na nogach koło kostek ozdoby z niebieskich wstążek. Mężczyźni i kobiety noszą na ramionach i na szyi złote naramienniki i naszyjniki. Na zachowanych okazach i malowidłach spotykamy najczęściej naszyjnik ze złotemi ogniwami, wyobrażającemi kwiat lilii.

Także fryzura kobiet kreteńskich odznacza się starannością i dobrym smakiem. Krucze, bujne ich włosy są ułożone w piękne kędziory, które osłaniając czoło spadają następnie w bujnych, kręconych lokach na kark i ramiona. Stąd z całą słusznością można nazwać mieszkanki pałaców kreteńskich pięknokędziernemi (καλλιπλόκαμοι), którym to epite-

tem zaszczycił Homer (Il. XVIII. 592) Aryadnę knosyjską. W życiu mikeńskiem wogóle odgrywa kobieta rolę dominującą. Widzimy ją często na czele uroczystych procesyj i obchodów publicznych, w których w ogóle żywy bierze udział.

Mieszkańcy pałaców kreteńskich mieli też swoje bóstwa opiekuńcze. W pałacu knosyjskim zachowało się kilka małych świątyń, w których im oddawano cześć i składano ofiary. Znalezione w nich liczne bałwanki i stosy naczyń, służące do składania im libacyj, świadczą wymownie o pobożności mieszkańców tychże pałaców.

VI.

Evans twierdzi nie bez pewnej słuszności, że odsłonięte przez niego ruiny w Knosos są resztkami ogromnego labiryntu, który według tradycyi starożytnej miał zbudować architekt Dajdalos z polecenia Minosa na mieszkanie dla Minotaura i to według wzoru labiryntu egipskiego, znajdującego się nad jeziorem Moeris, którego to tajemniczego gmachu opis podaje Herodot w ks. II. rozdz. 148. Swoje powyższe twierdzenie popiera Evans tą okolicznością, że na ścianie jednego korytarza we wschodniej części pałacu knosyjskiego odkryto malowidło, które kształtem przypomina plan labiryntu zachowany na starożytnych monetach miasta Knosos, a zarazem okazuje pewne podobieństwo do planu odkopanego pałacu knosyjskiego a szczególniej części jego, grupujących się około sali tronowej.

Co się tyczy samej nazwy labiryntu, to pozostaje ona niewątpliwie w ścisłym związku z karyjsko-lidyjskim wyrazem *labrys*, który oznacza topór. Topór zaś podwójny jest symbolem władzy Zeusa kreteńskiego i karyjskiego z przydomkiem *Labraundos*, podobnie jak piorun jest symbolem władzy późniejszego Zeusa helleńskiego. Labirynt zatem nie oznacza nic innego jak dom toporu podwójnego. I rzeczywiście nazwy tej nie możnaby z większą słusznością nadać żadnej innej budowli jak odkopanemu pałacowi w Knosos, gdyż na jego ścianach i filarach są wyryte liczne wizerunki podwójnych toporów, będące symbolem najwyższego bóstwa opiekuńczego tej miejscowości. Wprawdzie odkopany labirynt Minosa nie przedstawia się nam tak, jakeśmy zwykli byli wyobrażać go sobie, t. j. jako olbrzymi gmach o niezliczonej ilości komnat, tajemniczych i zwodniczych korytarzach, zakrętach, komnatach bez wyjścia, ale jeszcze teraz każdemu, który go po raz pierwszy zwiedza bez planu w ręku, bardzo trudno jest oryentować się w nim skutkiem jego

gromu i niezwykłej ilości najrozmaitszych komnat, korytarzy i dziedzińców, która sprawia, że z łatwością jeszcze teraz można się w nim zgubić.

Z porządku rzeczy wypada jeszcze zastanowić się nad kilku kwestyami, które pozostają w ścisłym związku z poprzedniemi uwagami. Jako pierwsza wysuwa się kwestya czasu, na który przypada budowa labiryntu. Co do tej, to tradycya starożytna łączy budowę tego gmachu z nazwiskiem króla Minosa z Knosos, który według Hom. Od. XIX. 179 jako powiernik Zeusa panował potężnie nad Kretą, a według doniesienia Tukidydesa I. 4 rozszerzył swoje panowanie także daleko po za wyspy i oczyścił morze z karyjskich rozbójników morskich. Według doniesień starożytnych żył Minos około 100 lat przed wojną trojańską, wnuk bowiem jego Idomeneus według Hom. Il. XIII. 449 i Od. XIX. 172 n. wyprawił się z 80 okrętami pod Troję, gdzie jako jeden z najdzielniejszych bohaterów zażywał wielkiego poważania u naczelnego wodza Agamemnona. Na podstawie powyższych doniesień należy zatem panowanie Minosa i budowę labiryntu odnieść do XIII. wieku przed Chr. Za rządów Minosa znajdowała się kultura i sztuka mikeńska na Krecie na najwyższym stopniu rozwoju, jak o tem wymownie świadczą liczne cenne zabytki, odkopane w pałacach kreteńskich. Że zaś okres najwyższego rozkwitu poprzedzały czasy kultury i sztuki dopiero rozwijającej się a nawet prymitywnej, dowodzą nietylko proste naczynia z epoki Kamares znalezione w ruinach tychże pałaców pod warstwą mikeńską, lecz także same fundamenta tychże pałaców, na których są widoczne ślady licznych przebudowań, dokonanych dopiero w epoce mikeńskiej. Wzgórza bowiem w Knosos i we Fajstos, na których obecnie się wznoszą wspaniałe ruiny pałaców, są prastaremi siedzibami, które były zamieszkiwane już na trzy tysiące lat przed Chr.

Co się tyczy czasu, na który przypada panowanie kultury mikeńskiej na Krecie, to niektórych szczegółów przydatnych do rozwiązania tej kwestyi dostarczają nam same wykopaliska w Knosos. Oto pod warstwą ruin pałacowych z epoki mikeńskiej odkrył Evans okrągłą płytę alabastrową z wyrytemi imionami egipskiego króla Khyan z dynastyi Hyksosów. Ponieważ koniec panowania tej dynastyi przypada zdaje się na połowę XVII. wieku przed Chr., przeto wynika jako terminus post quem dla mikeńskiej kultury na Krecie wiek XVII. przed Chr. Dalszy rozwój tejże kultury przypada na połowę drugiego tysiąclecia przed Chr. Dowodzi tego malowidło z grobu egipskiego z czasów egipskiego króla Tuthmosisa III., żyjącego około r. 1470 przed Chr., na którem przedstawione osoby hołd składające rysami twarzy i ubiorem żywo

przypominają figurę młodzieńca z wazą w ręku, przedstawioną na fresku w Knosos. Co więcej, poddani hołd składający na malowidle egipskiem są nazwani: »książętami kraju Kefti i wysp leżących na morzu«. Obecnie zdaje się nie ulegać wątpliwości, że tym krajem Kefti, znanym z biblii pod nazwą Kaphtor, jest właśnie Kreta.

Podobnie jak pałace książąt achajskich w Mikenach, Tirynsie, Orchomenos, Troi, tak też i wspaniały labirynt w Knosos stał się pastwą straszliwego pożaru, którego ślady jeszcze dziś są widoczne na okopconych murach, malowidłach i zwęglonych resztkach drzewa. Nie rozminiemy się podobno zbytnio z prawdą, jeśli zburzenie większej części potężnych grodów mikeńskich i w ogóle zniszczenie kultury mikeńskiej przypiszemy wędrówce doryckiej. Wprawdzie bliższe szczegóły nagłych przewrotów, jakie się wówczas na stałym lądzie Grecyi, w Azyi Mniejszej i na wyspach dokonały, nie są nam znane, jednak przynajmniej to możemy uważać za wielce prawdopodobne, że okres kultury mikeńskiej na Krecie zaczyna się w wieku XVII. a kończy się w XII. wieku przed Chr., kiedyto wędrówka dorycka wywołała gwałtowne przewroty na stałym lądzie Grecyi, na wyspach i wybrzeżach Azyi Mniejszej. Starożytna zatem tradycya może zbytnio nie odbiega od prawdy, jeśli umieszcza panowanie króla Minosa w wieku XIII., kiedy kultura i sztuka mikeńska na Krecie doszła do najwyższego rozkwitu, by wkrótce potem uledz całkowitemu zniszczeniu w XII. wieku przez wędrówkę dorycką.

Co się tyczy ogniska, z którego rozchodziły się promienie kultury mikeńskiej, to nie należy szukać go w Grecyi, lecz dalej na Wschodzie; porównanie bowiem wspaniałych pałaców na Krecie z prostszymi zamkami w Peloponnezie i w Arne nad jeziorem Kopais w Beocyi dowodzi tego, że kultura mikeńska szła ze wschodu na zachód i że promienie jej są tem słabsze, im bardziej się oddalają od swego ogniska. Wszędzie na stałym lądzie Grecyi wydaje się kultura mikeńska jakby narzucona przemocą przez lud obcy, który zdobył panowanie nad tubylczą ludnością. Niektóre dzieła architektury i sztuki z tej epoki sprawiają to wrażenie, jakoby przemoc tyrana panującego rozporządzała wszechwładnie czasem i siłą całych rzesz niewolników.

Za ognisko kultury mikeńskiej uważa się obecnie niemal powszechnie Kretę. Atoli przeciw temu zapatrywaniu przemawiają poważne wątpliwości. Oto najpierw Kreta przedstawia za szczupłą podstawę dla tak wysoko rozwiniętej kultury; jest to bowiem stosunkowo niewielka wyspa, która z powodu górzystego terenu ma mało urodzajnych równin, nadających się pod rozległe, bogate osady, w którychby pod wpływem sprzyjających okoliczności mogła kultura i sztuka dojść do tak świe-

tnego rozwoju. Wobec tego należy sięgnąć dalej poza Kretę i uważać za podstawę i siedzibę kultury mikeńskiej również sąsiednie wyspy jak Tera lub Cypr oraz wybrzeża Azyi Mniejszej.

Kultura mikeńska nie jest całkowicie oryginalną, lecz wykazuje wyraźny wpływ Wschodu i Egiptu. Już lekki strój mężczyzn, przedstawionych na malowidłach w pałacach kreteńskich, oraz sceny, wyobrażające polowanie na lwa na okazach z epoki mikeńskiej, wskazują na wpływ kraju o gorącym klimacie.

Także walec gliniany ze stemplem babilońskim znaleziony w Knosos dowodzi bliższego stosunku między Kretą a Mezopotamią. Również budowa murów w pałacach kreteńskich, w których warstwy drobnego kamienia przekładano poziomą belką drewnianą, przypomina, jak już wyżej zaznaczyłem, sposób budowania Babilończyków, którzy używając do swoich budowli surowych cegieł, nie tak trwałego materyału jak kamień, byli z natury rzeczy zniewoleni dla wzmocnienia muru posługiwać się belkami drewnianemi. Także z Egiptem łączyły Kretę bliższe stosunki. Prócz kilku importowanych z Egiptu przedmiotów znalezionych w ruinach pałaców kreteńskich dowodzi tego przedewszystkiem plan ich budowy, który, jak to wykazał *Ferd. Noack* w cennem dziele p. t.: *Homerische Palaeste*, str. 30 n., jest egipskiego pochodzenia. »Pałace te bowiem powstają nie przez zewnętrzne dołączanie komnat, stanowiących same dla siebie pewną całość, lecz cała sieć linij, pod kątem prostym się przecinających, przytykająca do głównej przestrzeni i jej części, stanowi układ i połączenie najważniejszych komnat w pałacach kreteńskich. Przy wykonaniu ich planu ogólnego korzysta architekt wyłącznie z linii i kąta prostego«.

Jednak pomimo licznych analogij i podobieństw ze Wschodem i Egiptem wykazuje przecież kultura i sztuka mikeńska wiele samodzielności i oryginalnych motywów. Sztukę mikeńską odróżnia n. p. od współczesnej egipskiej przedewszystkiem większe zbliżenie się do natury i swobodne jej odtwarzanie. Artysta nie cofa się przed najtrudniejszymi tematami, a chociaż porywy jego nie zawsze dorównywają jego sile twórczej, to pomimo to jego dzieła odznaczają się niejednokrotnie niezwykłą rozmaitością i są wolne od martwego schematyzmu.

W końcu samo przez się nasuwa się pytanie, jaki szczep jest twórcą tej bogatej kultury, zwanej powszechnie m i k e ń s k ą [1]), której

[1]) Ponieważ zabytki tej kultury zachowane na Krecie ilością i znaczeniem przewyższają znacznie zabytki tejże kultury, odkopane na stałym lądzie Grecyi, jak

głównem ogniskiem i siedzibą jest niewątpliwie Kreta oraz sąsiednie wyspy i wybrzeża Azyi Mniejszej? Na to pytanie nie dają nam niestety na razie żadnej odpowiedzi ani mity starożytne, ani historya, ani wreszcie wykopaliska. Że twórcami tej kultury nie byli Hellenowie, za tem przemawiają ważne powody. Nawet dla twórcy Odyssei (XIX. 172 n.) nie jest Kreta krajem czysto helleńskim. Jeszcze w czasach historycznych mówią Eteokretowie, zamieszkujący wschodnią część wyspy Krety, językiem niegreckim. Szczep, który stworzył kulturę mikeńską, nie należał także prawdopodobnie do rasy semickiej. Twarze bowiem ludzkie przedstawione na zachowanych malowidłach w pałacach w Knosos i Fajstos nie wykazują w profilu krzywej linii nosa tak charakterystycznej dla szczepu semickiego, lecz prawie prostą linię typu greckiego. Figury tak mężczyzn jak kobiet są przedstawione na tychże malowidłach z włosami czarnymi, co zdaje się być również wiernem odbiciem rzeczywistości. Że ludzie tego szczepu nie musieli być wzrostu słusznego, można wnosić z tronu kamiennego, zachowanego w sali tronowej pałacu knosyjskiego, gdzie siedzieć może na nim zaledwie mężczyzna średniego wzrostu.

Także o nazwie tego szczepu, który jest twórcą kultury mikeńskiej, nie da się obecnie powiedzieć nic stanowczego. Według jednych badaczy są nim wyspiarze lub Miniowie, Danaowie, Pelasgowie, Achajowie, według innych Protohellenowie lub Karowie. Na razie najwięcej powodów przemawia ze Karami. Już sama nazwa labiryntu pozostaje w ścisłym związku z wyrazem karyjsko-lidyjskim λάβρυς = »topór podwójny«, który tak wielką rolę odgrywał w kulcie mikeńskim. Nawet wyraz Kreta (= Kareta?) i Ikaros zdają się pozostawać w ścisłym związku z nazwą Κᾶρες = Karowie. Są to jednak tylko ponętne hypotezy, którym na razie brak pewnej podstawy. Pomimo niepewności we wielu szczegółach, odnoszących się do powyższych kwestyi, ten jeden fakt nie ulega żadnej wątpliwości, że wyspy i wybrzeża wschodniego morza śródziemnego już w drugiem tysiącleciu przed Chr. zamieszkiwał szczep wysoko utalentowany, który doprowadził kulturę i sztukę do wielkiego rozkwitu wtedy, kiedy zachód i północ były jeszcze pogrążone w grubych ciemnościach barbarzyństwa.

Lwów.

---

n. p. w Mikenach i innych miejscowościach, przeto zastanawiają się uczeni, czy nie należałoby zastąpić wyrazu mikeński wyrazem kreteński Wyraz mikeński jest tylko nazwą pomocniczą służącą do oznaczenia okresu w rozwoju kultury i sztuki, sięgającego mniej więcej od r. 1600—1100 przed Chr.

Ustawodawstwo Likurga.

Napisał

Adam Miodoński.

Prace przedwcześnie zgasłego historyka J. Toepffera, autora attyckiej genealogii, mają szczególniejszy urok. Oryginalność poglądu, unikanie szumnych hipotez, umiejętna i zachowawcza krytyka źródeł, powabny, nieraz poetyczny sposób pisania są mu w wysokim stopniu właściwe. W dwa lata po śmierci wydano zbiór drobniejszych pism Toepffera, między niemi ciekawy szkic: »Die Gesetzgebung des Lykurgos«, który służył mu za podstawę wykładu w Bazylei r. 1894/5. Niech mi wolno będzie kilka niniejszych uwag oprzeć przeważnie na tym artykule [1]).

Arystoteles, klasyczny znawca i badacz ustroju państw greckich, nietylko zgodnie z tradycyą starożytną uważał Likurga, prawodawcę spartańskiego, za człowieka z krwi i kości, ale także zaznaczył, że razem z Ifitosem brał udział w zatwierdzeniu pokoju świętego w Olimpii [2]). Na pamiątkę tego aktu złożono w świątyni Heraion krążek, na którym Arystoteles czytał wyraźnie wyryte imię Likurga, t. zw. Ἰφίτου δίσκος [3]). Ifitos, król krainy Elis, zaprowadził igrzyska olimpijskie r. 776 i równocześnie

---

[1]) Por. Beiträge zur griechischen Altertumswissenschaft von Iohannes Toepffer Berlin 1897, str. 347—362. Zob. także A. Bauer, Die Forschungen zur griech. Gesch. 1888—1893 (München 1899) str. 163.

[2]) Por. Plutarch, Lyk. 1. Pausan. V 4, 4.

[3]) Pausan. V 20, 1. Plutarch, Lyk. 1.

ustanowił ekechejrię, gwarantowaną przez Spartan. Jakkolwiek bowiem Lacedemończycy dopiero po podbiciu Messenii od r. 720 występują w spisie zwycięskich zapaśników, prawdopodobnie jednak tak samo, jak inne państewka, nie biorące podówczas udziału w agonach, mogli być dopuszczeni do sankcyonowania, tem bardziej, że zaprzysiężenie tego rodzaju pokoju miało może wyłącznie charakter religijny, było prostą ceremonią bez znaczenia politycznego. Niektórzy uczeni przyznają wprawdzie, że ów diskos był starą, autentyczną relikwią, sądzą atoli, że Ifitos i Likurg nie są bynajmniej ludźmi, tylko istotami wyższemi, pierwszy messeńskim, drugi arkadyjskim herosem [1]). Ale jeżeli także Grecy ósmego wieku podobnie mieli twierdzić, to jakże wytłómaczyć, że wbrew zwyczajowi instytucyę nadziemskich sprawców ujęli w formę dokumentu, uwiecznionego w spiżu? Oprócz roku 776 zasługuje na uwagę drugie chronologiczne określenie, mianowicie Tukydidesa (I 18), według którego wielka reforma Sparty odbyła się mniej więcej przed 400 laty, licząc od końca wojny peloponeskiej. A zatem ustawodawstwo Likurga przypadałoby na samo przejście od wieku dziewiątego do ósmego.

Na czem polegała ta reforma? Odpowiedź daje znana rhetra Likurga, przekazana przez Plutarcha, Lyk. 6, z której godzi się wysunąć na pierwsze miejsce wiadomość o podziele Spartiatów na nowe lokalne fyle i oby (ὠβαί), lecz nie wiadomo, w jakiej ilości, gdyż ani za liczbą pięciu fyl, ani za trzydziestu obami nie przemawia żadne starożytne świadectwo [2]). Pierwotnych trzech fyl doryckich nie możemy stwierdzić w Sparcie, ale musimy je przyjąć, kiedy występują w koloniach spartańskich. Otóż ich miejsce zajmują teraz inne, liczniejsze [3]), wywołane zapewne potrzebą wcielenia w organizm państwa świeżych obywateli, przyjmowanych w dobrze zrozumianym interesie politycznym w czasie, poprzedzającym zupełne zamknięcie się i zaskorupienie zdobywczego stanu.

Naturalnem następstwem tego przyrostu uprawnionych elementów byłoby tylko pomnożenie Rady; nie trzeba jej było dopiero ustanawiać, gdyż od niepamiętnych czasów w epoce królewskiej jedynowładcy otaczali się zawsze gronem doradców. Obecnie ma ich być 28 gerontów

---

[1]) Por. Pausaniae Graec. descr., ed. Hitzig (1901) vol. II 1, str. 292

[2]) Toepffer, str. 348 przytacza nazwy pięciu lokalnych fyl: Pitane, Messoa, Limnai, Konura, Dyme. Co do ob por. Schömann-Lipsius, Griech. Alterth.[4], I (1897), str. 218 i 236.

[3]) Prof. W. Zakrzewski, Hist. staroż. (1899) str. 54 mówi o trzech pokoleniach (fylach) i 30 obach.

i 2 królów, razem 30, i oni tworzą geruzyę, Radę starszych. Nadto co miesiąc powinno się zwoływać zgromadzenie ogólne Spartiatów (apella) między Babyką i Knakionem, a więc na przestrzeni, objętej okręgiem spartańskich, otwartych osad (κῶμαι). Por. Schömann - Lipsius, l. c. 239. Z tego zarządzenia należałoby wnosić, że przedtem zebrania ludu odbywały się rzadziej, albo bez oznaczonego terminu. Apella nie miała właściwie żadnej własnej inicyatywy; była powołaną do zatwierdzenia, względnie odrzucenia wniosków lub przedłożeń geruzyi, przypominających ateńskie probuleumata, a wykonywała to prostym okrzykiem. Życie parlamentarne było tu całkiem odmienne od ateńskiego W Atenach każde przedłożenie czy wniosek mógł członek ekklezyi poddawać krytyce, mógł czynić poprawki, żądać uwzględnienia dodatków, a nieraz całe probuleumata ulegały w ogniu dyskusyi doszczętnej zmianie, każdy też obywatel mógł przepisaną drogą występować z wnioskami. W Sparcie apella nie bierze żadnego udziału w debatach, nie wolno jej robić żadnych uwag; jedynie królowie lub geronci (potem także eforowie) przedkładają sprawy pod obrady i sami o nich rozprawiają. Tak więc, jeżeli apella przyjęła wniosek, znaczy to, że powzięła korzystną uchwałę, bo należy przyjąć, iż rada (przynajmniej swojem zdaniem) stawiała tylko pożyteczne wnioski. Odrzucenie przedłożenia równać się będzie z natury rzeczy szkodliwemu rozstrzygnięciu. W tym ostatnim wypadku miał zarządzić Likurg proste unieważnienie uchwały [1]), to jest postąpił wprawdzie surowo, ale w danych warunkach konstytucyjnych konsekwentnie. Cóżby się działo, gdyby apella w ostatniej instancyi, zupełnie już prawomocnie, miała przywilej nie przychylać się do zdania rządzącej rady? W chwilach krytycznych, zwłaszcza wobec rzadkich posiedzeń, podobna broń w ręku zgromadzenia byłaby nieraz zgubną. W tych ciasnych granicach, zakreślonych przez Likurga, pozostaje apella jeszcze w czasach historycznych, nawet wtedy, kiedy ogromny wpływ eforów trzymał na wodzy królów i równocześnie strzegł dobra ludu. Nie można sobie przeto wytłómaczyć, co było powodem, że w okresie pomiędzy Likurgiem a królami Polydorem i Teopompem nagle te pęta miały się rozwiązać przez zmianę praktyki parlamentarnej na korzyść apelli, jak pisze Plutarch, Lyk. 6. [2]) Dlatego słusznie, jak mniemam, klauzulę αἰ δὲ

---

[1]) Por. Plutarch, Lyk. 6 αἰ δὲ σκολιὰν (ῥήτραν) ὁ δᾶμος ἕλοιτο, τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας ἀποστατῆρας ἦμεν. Por. Schömann - Lipsius, l. c. 241, uw. 4.

[2]) Ὕστερον μέντοι τῶν πολλῶν ἀφαιρέσει καὶ προσθέσει τὰς γνώμας διαστρεφόντων καὶ παραβιαζομένων κτλ.

σκολιὰν κτλ. przyłączono do omawianej retry Likurga [1]), z którą się zupełnie logicznie wiąże i tworzy jej pożądane uzupełnienie.

Widzimy, że cała akcya Likurga obejmuje podział na fyle i oby, nowy układ geruzyi i ustalenie zgromadzeń ogólnych, jako też prawne oznaczenie politycznych atrybucyj rady i apelli. Otóż to wszystko bez wahania może być uważane jako czyn prawodawczy jednego człowieka. Jeżeli zaś dokonał tej reformy za współdziałaniem i wskazówką wyroczni delfickiej (Plut. Lyk. 6), to wiadomo, że Delfy wywierały wielki wpływ nawet na polityczne stosunki Greków (Schömann - Lipsius, l. c. II (1902) str. 48), że również Klejstenes nie gardził tą powagą, kiedy nowym fylom nadał nazwy eponymów, wybrane przez Pytię z pośród stu heroów (Aristot., Ἀθ. πολ. 21, 6). Normą dla Likurga była μαντεία ἐκ Δελφῶν... ἣν ῥήτραν καλοῦσιν, to jest (jak tłómaczy Toepffer str. 350) orzeczenie, wskazówka boga, która przez przyjęcie i sankcyę miała w Sparcie znaczenie **p r a w a** (ῥήτρα = νόμος) [2]). Ważnem świadectwem dla tego współdziałania Delf, a zarazem potwierdzeniem autentyczności samej retry jest jej poetyczna parafraza u Tyrtajosa [3]), którą podaję podług wydania Bergka:

Φοίβου ἀκούσαντες Πυθωνόθεν οἴκαδ' ἔνεικαν
μαντείας τε θεοῦ καὶ τελέεντ' ἔπεα ·
ἄρχειν μὲν βουλῆς θεοτιμήτους βασιλῆας,
οἷσι μέλει Σπάρτης ἱμερόεσσα πόλις,
πρεσβυγενεῖς τε γέροντας · ἔπειτα δὲ δημότας ἄνδρας
εὐθείαις ῥήτραις ἀνταπαμειβομένους
μυθεῖσθαί τε τὰ καλὰ καὶ ἔρδειν πάντα δίκαια,
μηδ' ἐπιβουλεύειν τῇδε πολει (τι κακόν),
δήμου δὲ πλήθει νίκην καὶ κάρτος ἕπεσθαι ·
Φοῖβος γὰρ περὶ τῶν ὧδ' ἀνέφηνε πόλει.

---

[1]) Tak np. Th Bergk, uwaga do fr 4 Tyrtajosa (Poet. lyr. gr. II[4] p. 11) i Toepfer, l. c. 351. Inaczej G. Gilbert, Handb. d. gr. Staatsalt. I (1893) str. 54. 56.

[2]) Por. także R. Hirzel, Ἄγραφος νόμος (Abhandl. d. philolog.-hist. Cl. d. kgl Sächs. Ges 1903) str. 73 uw. 1.

[3]) Wiersze, przytoczone przez Plutarcha, Lyk. 6, bez podstawy uważano za podsunięte Tyrtajosowi. Zob. Toepffer, l. c 351 n.; Gilbert, Griech. Staatsalt. I str. 8 uw. 1; J. Beloch, Griech Gesch. I. str. 306 uw. 1 Jak część retry, tak i te dystychy związał Plutarch z rzekomą ustawodawczą czynnością Polydora i Teopompa.

Plutarch przytacza tylko sześć początkowych wierszy, które należy uzupełnić z Diodora dla ratowania samego sensu, albowiem ἄρχειν odnosi się do królów i gerontów, nie przysługuje zaś w tym stopniu samej apelli (δημότας ἄνδρας)[1].

W ten sposób mielibyśmy przed sobą osobistość historyczną, której działanie w rozmiarach powyżej podanych ma wszystkie cechy prawdziwości. Historycznem zdarzeniem, znacznie późniejszem od samej konstytucyi, jest także kult Likurga w Sparcie, cześć boska dla wielkiego człowieka, poświadczona najpierw przez wyrocznię u Herodota I 65 (Toepffer, str. 361). Tradycya przypisywała mu później znacznie więcej: podział ziemi, wprowadzenie dyscypliny spartańskiej (agoge) i t. d. To już jest wytworem legendy. Podobnie Ateńczycy odnosili do Solona to wszystko, co im było miłem w instytucyach demokratycznych. Nowsi uczeni zgoła nie pozwolili Likurgowi kosztować darów ziemi, przeniósłszy go odrazu w regiony religijnych jestestw.

Kraków.

[1]) Wierszowi 6-mu odpowiada w retrze: αἰ δὲ σκολιὰν (ῥήτραν) ὁ δᾶμος ἕλοιτο.

Pedagogika Arystotelesa.

Napisał

Antoni Danysz.

Arystoteles jest najpotężniejszym umysłem, jaki wydała Hellada. Tworzy on w historyi literatury greckiej zwrot bardzo ważny od kierunku literacko-muzycznego do ściśle naukowego. A jeżeli literatura grecka i pod tym względem stanęła na imponującej wyżynie, to zawdzięcza to albo bezpośrednio jego pracom, albo wpływowi, jaki wywarł na szkołę perypatetyków. Z nauką Platona o ideach zerwał bardzo rychło, a w miejsce jego filozofii, zmierzającej do tworzenia pojęć, zbudował cały system nauk opartych na faktach. Jego trzeźwy umysł liczy się zawsze z rzeczywistością, a w miejsce platońskiego empiryzmu używa ściśle naukowej dedukcyi. Podczas gdy Platon jest przedstawicielem idealizmu, w Arystotelesie widzimy realizm, któremu zjawiska tego świata dostarczają materyału do rozważania. Studya jego nadzwyczaj rozległe, w których nie pogardził nawet drobnemi zewnętrznemi spostrzeżeniami, doprowadziły go do zbudowania wielkiego systemu naukowego. W ten sposób położył podwaliny pod wielką encyklopedyą wiedzy ludzkiej, wykończoną w szkole filozoficznej przez niego założonej. Niema prawie umiejętności, którejby albo sam nie uprawiał, albo którąby w szkole jego nie była opracowaną. Zajmował się poetyką, retoryką, logiką, metafizyką, fizyką, etyką, polityką, ekonomią, psychologią, historyą naturalną, matematyką, historyą literatury. Prace jego są tak obszerne, że przechodzą siły jednego człowieka. Dla tego przypuścić należy, że niejedno dzieło, które nosi jego nazwisko, powstało raczej w jego szkole, niż w jego głowie.

Podobnie jak Platon, nie napisał Arystoteles osobnej pedagogiki, ale swoję pedagogiczną teoryą wplótł w dzieło o ustroju państwowym p. t. Πολιτικά. Pedagogiczne idee wypowiada Arystoteles w tem dziele, jak się zdaje, na końcu w księgach 7-ej i 8-ej, albo podług innego porządku w księgach 4-ej i 5-ej Treść ośmiu ksiąg Polityki jest następująca: I. Zarząd domu, II. Najlepsze państwo wraz z krytyką historyczną, III. Pojęcie państwa, królestwo, IV. Inne formy rządu, władze polityczne, V. Zmiany w państwie, VI. Uzupełnienie księgi 4-tej, VII. Eudajmonia, najlepsze państwo, wychowanie, VIII. Ciąg dalszy, wykształcenie. Oprócz tego myśli o wychowaniu zawierają ustępy Etyki Nikomachowej.

Że umysł tak wszechstronny jak Arystotelesa nie stworzył osobnej pedagogiki, to tłomaczy się pociągiem do polityzmu u Greków. Wychowawcza teorya wydaje się Arystotelesowi częścią nauki o państwie, ponieważ jako Grek nie odczuwał dość swobodnie praw jednostki. Najwyższą praktyczną działalnością jest podług niego działalność polityczna (κυριωτάτη ἐπιστήμη), której zadaniem jest między innemi robić ludzi i obywateli dzielnymi i dobrymi (ἀγαθοὺς τοὺς πολίτας ποιῆσαι καὶ πρακτικοὺς τῶν καλῶν). Z tem wszystkiem jego pedagogika, choć zbudowana na podstawie socyalnej, ma jednak inny zakrój niż platońska. Platon tworzy nowe państwo nie liczące się ze zwyczajem Dzieci u niego nie należą do rodziców — troska o wychowanie należy wyłącznie do państwa, które je urządza w swoim interesie, czyli pedagogika socyalna przechodzi u niego w socyalistyczną. Arystoteles wychowanie także uważa za rzecz państwa, pedagogika jest u niego częścią polityki, ale w obrębie wychowania socyalnego uwzględnia także prawa jednostki. Dla tego psychologiczna część wychowania, u Platona dość pobieżnie traktowana, więcej jest uwzględnioną u Arystotelesa.

Arystoteles rozróżnia dwa rodzaje istot. Jedne z nich są raz na zawsze skończone i niezdolne do dalszego rozwoju, drugie mogą się dalej rozwijać. Do pierwszych należy niematerya lna formalna substancya, czyli duch, do drugich wszelkie stworzenia, których określająca forma jest przywiązana i zrealizowana w jakiejś materyi, bo podług Arystotelesa, o ile materya przez przystąpienie do niej formy staje się przedmiotem, forma stanowi istotę każdej rzeczy. Istoty materyalne dzielą się na takie, których rozwój odbywa się na mocy praw w nich samych spoczywających i inne, które się mogą rozwijać swobodnie w rozmaitych kierunkach. Chociaż możliwych form rozwoju jest więcej, to jednak istota ich o tyle jest ograniczona, że jedna forma jest tylko prawdziwa, bo τὸ μὲν ἁμαρτάνειν πολλαχῶς ἐστιν, τὸ γὲ κατορθοῦν μοναχῶς,

rozwijają się więc w kierunku swej istoty. Jestestwa zdolne do rozwoju spontanieistycznego są swobodniejsze w porównaniu z innemi istotami o przepisanych formach rozwoju przez to, że mają zdolność myślenia czyli świadomość siebie, mają myśl, λόγος, bo λόγος może osiągnąć także przeciwieństwo, a istota bez λόγος tej zdolności nie ma. Ciepło, które nie ma λόγος, jest tylko ciepłem, ale sztuka leczenia, jako wynik rozumu, może objąć zdrowie i chorobę. Taką swobodną istotą, zmysłowej i zarazem umysłowej natury, jest z wszystkich istot na ziemi tylko człowiek. Człowiek ma więc zaszczytny obowiązek rozwijania się, ale ponieważ ma λόγος, to choć droga jego rozwoju jest przepisana jego istotą, może wybrać fałszywą drogę rozwoju i minąć się z przeznaczeniem.

Rozwój przychodzi do skutku w ten sposób, że to, co jest, działa na coś, co jest tylko dynamicznie, czyli rozwijać się może pod działaniem zewnętrznego wpływu tego samego rodzaju (τὸ κινοῦν), jak człowiek pod działaniem człowieka, muzyk pod działaniem muzyka (οἷον ἄνθρωπος ἐξ ἀνθρώπου, μουσικὸς ὑπὸ μουσικοῦ ἀεὶ κινοῦντός τινος πρώτου). Człowiek nierozwinięty może się tylko rozwijać pod wpływem człowieka rozwiniętego, a wpływ ten dorosłego na niedorosłego jest wychowaniem. Na określenie działania Arystoteles stworzył osobne wyrażenie, ἐντελέχεια, od czego odróżnia zdolność bierną, którą nazywa δύναμις. Tak więc wychowanie, mówiąc terminami arystotelesowymi, jest entelecheją ludzką, działającą na dynamis ludzką. Wychowanie kończy się z chwilą, kiedy rozwój istoty ludzkiej jest skończony, albo kiedy wychowanek o tyle jest samodzielny, że sam zdolny jest prowadzić pracę nad swoim rozwojem. Określenie wychowania przez Arystotelesa jest przeprowadzone z nadzwyczajną bystrością, tak że do niego niewiele można dodać i od niego ująć. W rzeczywistości działa przy wychowaniu jeszcze coś więcej, t. j. obok entelechii ludzkiej działa także dynamiczny rozwój, czyli z dziecka musiałoby się coś zrobić nawet bez wpływu zewnętrznego albo pod działaniem nieświadomych czynników wychowawczych, ale tego rozwoju nie można już nazwać wychowaniem. Wpływy postronne nie tego samego rodzaju co przedmiot wychowania, jak n. p. natury albo okoliczności, dla teoryi pedagogicznej nie mają żadnego znaczenia, ponieważ są przypadkowe albo niepochwytne.

Skoro wychowanie ma rozwijać niedorosłego, ten, który je prowadzi, a tym jest w państwowej pedagogice Arystotelesa nie pedagog, lecz prawodawca, musi znać psychologiczne podstawy wychowania, podobnie jak okulista musi znać całe ciało ludzkie: δῆλον ὅτι δεῖ τὸν πρακτικὸν εἰδέναι πως τὰ περὶ ψυχήν ὥσπερ καὶ τὸν ὀφθαλμοὺς θεραπεύοντα καὶ πᾶν σῶμα

Dla tego wypada nam pokrótce zestawić, co podług Arystotelesa stanowi istotę umysłu, jakie są siły umysłowe, które przez wychowanie mają się rozwinąć. Człowiek ma niejedne właściwości wspólne z roślinami i zwierzętami, ale, co jemu tylko przysługuje, to jest duch, λόγος. Cechą charakterystyczną ducha jest swoboda myślenia. Przez ducha człowiek różni się od innych istot, które albo działają nieświadomie pod wpływem praw, włożonych w ich wnętrze przez naturę, albo pod wpływem przyjemnych lub nieprzyjemnych wrażeń dostarczanych przez świat zewnętrzny, czyli pod wpływem pożądania. Duch ten jest połączony w sposób przez Arystotelesa niewytłomaczony z duszą zmysłową, ożywiającą ciało, której układ w człowieku jest korzystniejszy, niż u innych stworzeń. Ten związek swobodnego ducha z duszą, połączoną z fizycznym organizmem, pozwala człowiekowi zapanować nad pożądaniami, które nie są jak u zwierząt tylko zależne od przyjemnych albo nieprzyjemnych podrażnień, ale wprost od myślenia ducha. Człowiek może więc swoje pożądania zwrócić także w stronę tego, co za pomocą myśli za godne pożądania uzna. W ten sposób pożądanie samo przez się nierozsądne (ὄρεξις) staje się u człowieka rozsądnem pożądaniem (λογιστικὴ ὄρεξις). Są więc u człowieka dwie siły, t. j. siła rozumu i siła pożądania, normowana przez rozum. Zadaniem wychowania jest te dwie psychiczne siły wykształcić. Wykształcenie ciała jest także konieczne, ale tylko o ile ono wspiera działanie umysłu.

Najważniejszem u człowieka jest duch, bo on jest sam dla siebie, pożądanie zaś jest podległe duchowi (λόγῳ ὑπακούειν δυνάμενον), dla tego w wychowaniu chodzi przedewszystkiem o wykształcenie ducha. Istota ducha zwróconą jest ku pojmowaniu prawdy, a więc duch osiąga swoją doskonałość przez stałe posiadanie prawdy. Prawda zaś dotyczy nie tylko poznania najwyższej niemateryalnej substancyi, lecz także tych form, które znalazły swe urzeczywistnienie w materyi, czyli nie tylko rzeczy istniejących w abstrakcyi, lecz istniejących także konkretnie. Pierwsze poznanie nazywa Arystoteles νοῦς, drugie ἐπιστήμη, a połączenie obu daje cnotę mądrości, σοφία. Ale duch przez połączenie z duszą zmysłową ma zarazem zadanie normowania zmysłowych pożądań. Jest to tem potrzebniejsze, że, gdyby nad swą ὄρεξις nie zapanował, mógłby popaść w zależność od niej i narazić na szwank swoją własną doskonałość. Tę stronę czynności ducha, która nie ma do czynienia z poznawaniem, ale z działaniem, nazywa Arystoteles praktycznym rozumem, φρόνησις. Tak więc σοφία i φρόνησις są cnotami myślącego umysłu, a ponieważ Arystoteles myślenie nazywa διάνοια, dla tego cnoty

te nazwał dianoetycznemi. To jest pokrótce zestawione pole działania wychowawczego.

Wychowanie zależy od przyrodzonych zdolności człowieka, które nie są równe we wszystkich jednostkach i dla tego nie dopuszczają równych u wszystkich ludzi wyników. Arystoteles przypuszcza, że zdolności kobiet są mniejsze, niż zdolności mężczyzn. U niektórych ludzi zdolności są tak małe, że pozwalają im spełniać tylko fizyczne prace. Dla tego u tak słabo uzdolnionych ludzi o wychowaniu właściwie nie może być mowy. Koniecznym warunkiem wychowania jest, aby człowiek był uzdolnionym fizycznie i moralnie, a nie stał na stanowisku zwierząt. Wychowanie powinno być równe i ogólne, ponieważ nie można odrazu klasyfikować ludzi na gorszych i lepszych, na takich, którzy mają rządzić i którzy mają być rządzonymi. Arystotelesowi chodzi o wykształcenie dobrych ludzi, co w jego państwowej pedagogice równa się wykształceniu dobrych obywateli. Dla tego wychowanie powinno rozwinąć specyficznie ludzkie siły. Ponieważ ciało jest organem działania, dla tego i fizyczne wychowanie jest potrzebne. Wychowanie musi się rychło zacząć, bo pierwsze wyobrażenia są najsilniejsze: πάντα γὰρ στέργομεν τὰ πρῶτον μᾶλλον· διὸ δεῖ τοῖς νέοις πάντα ποιεῖν ξένα τὰ φαῦλα. Porządek, w jakim wychowanie ma się odbywać, jest następujący: ponieważ ciało rychlej powstało niż duch, — a usposobienie, wola i namiętność przychodzą razem na świat z urodzeniem, dla tego najpierw trzeba się starać o wykształcenie ciała, potem pożądania, a w końcu ducha. Wychowanie musi mieć swój cel w sobie samem, czyli wychowywać trzeba dla tego, aby umysł kształcić, a nie dla praktycznych korzyści, albowiem szukanie wszędzie korzyści najmniej przystoi ludziom wielkodusznym i wolnym: τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἥκιστα ἁρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθέροις. Konieczność zaś wychowania dedukuje Arystoteles z refleksyi, że, jak człowiek jest najdoskonalszem z wszystkich stworzeń, tak też może się stać najgorszem na mocy swych wyróżniających zdolności, jeżeli prawo i sprawiedliwość nie ograniczą jego przewagi umysłowej, ma bowiem w swoim umyśle broń, która go może zrobić najbezecniejszem i najdzikszem stworzeniem, oddanem zmysłowym uciechom, jeżeli nie ma cnoty. Zresztą wychowanie już dla tego samego jest potrzebne, że, skoro człowiek wejdzie na złą drogę, poprawa jego jest bardzo trudna.

Jeżeli się odliczy przyrodzone zdolności, człowiek staje się tem, co z niego robi wychowanie: τὸ λοιπὸν ἔργον τῆς παιδείας. Ponieważ cnota jest podwójna, t. j. polegająca na rozumie, dianoetyczna i na przyzwyczajeniu, etyczna, dla tego podwójne są też środki wychowania: diano-

etyczna potrzebuje raczej nauki, etyczna przyzwyczajenia. Środkami wychowania są więc przyzwyczajenie i nauka.

Przyzwyczajenie powstaje przez częste powtarzanie czynności: ὅσα διὰ τὸ πολλάκις πεποιηκέναι ποιοῦσιν. Ale przyzwyczajenie nie zawsze jest możliwe. Może ono działać tylko przy sile, która jest przyrodzona, ale ma tyle swobody, że się może w rozmaitych kierunkach objawiać, bezsilnem zaś jest przyzwyczajenie w obec sił, działających zawsze tylko w jednym kierunku z przyrodzenia. Siła więc, którą wychowanie wyrabia, może być tylko ogólnej natury. Taką siłą swobodnie się objawiającą jest pożądanie ludzkie, bo ono nie tylko zależy od wrażeń czysto zwierzęcych, a więc przyjemnych albo nieprzyjemnych, ale normowane jest także przez rozwagę. Przyzwyczajenie musi człowieka nauczyć pożądać tylko tego, co dobre i piękne. Wychowanie nie może się wdawać w pouczanie, co dobre lub złe, lecz musi działać przyzwyczajeniem, ponieważ młodzież stoi na stanowisku zwierząt i pożąda tego, co zmysły jako przyjemne poddają: κατὰ πάθος γὰρ οὗτοι ζῶσι καὶ μάλιστα διώκουσι τὸ ἡδὺ αὐτοῖς καὶ τὸ παρόν. Człowiek, którego wszystkie pożądania się zaspakaja, traci wszelką wrażliwość i poczucie wyższego dobra. Przyzwyczajenie musi człowieka nauczyć pożądać, co dobre i piękne, a może to przeprowadzić, bo z wszystkich zwierząt człowiek jest jedynem, które jest na to wrażliwem: τοῦτο γὰρ πρὸς τἆλλα ζῷα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν. Cnotę zaś zyskuje się tylko przez to, że się ją wykonywa: przez wykonywanie sprawiedliwości staje się człowiek sprawiedliwym, przez wykonywanie umiarkowania umiarkowanym, przez wykonywanie męstwa mężnym. Przyzwyczajenie przechodzi w naturę, czyli, jak mówi Arystoteles: ὅμοιον γάρ τι τὸ ἔθος τῇ φύσει, ἐγγὺς γὰρ τὸ πολλάκις τῷ ἀεί. Przyzwyczajenie wyrabia zamiłowanie, a skoro dziecko pokocha pewne czynności i wyobrażenia, jego wola stale na nie jest zwrócona. Dla tego trzeba cnoty skosztować, aby ją pokochać: τοῦ δὲ καλοῦ καὶ ὡς ἀληθινῶς ἡδέως οὐδ' ἔννοιαν ἔχουσιν (οἱ νέοι) ἄγευστοι ὄντες. Wychowanie powinno przez przyzwyczajenie wywołać interes dla dobrych uczynków, aby się człowiek nauczył cieszyć się dobrem, a smucić się złem.

Środkiem przyzwyczajenia jest rozkaz albo zakaz, który normuje wolę wychowanka. Zacząć trzeba od normowania objawów gniewu, strachu i zmysłowych pożądań Wychowujący musi pod tym względem wymagać od wychowanka posłuszeństwa i to bezwzględnego, ponieważ dziecko nie ma o tem wyobrażenia, dla czego mu się rozkazuje albo zakazuje. Rzadko bowiem człowiek sam ze siebie odczuwa, co jest piękne i dobre — przeważna część żyje pod wpływem zewnętrznych zmy-

słowych wrażeń, które wpływają na jego pożądanie. Dla tego wychowawca zrazu rozkazuje albo zakazuje, nie motywując swego żądania. Wychowawca nie może więc szukać motywowania swego rozkazu w słuszności sprawy, ale musi podnieść działanie rozkazu czem innem, a tem jest miłość dzieci do rodziców: ὥσπερ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐνισχύει τὰ νόμιμα καὶ τὰ ἔθη, οὕτω καὶ ἐν οἰκίαις οἱ πατρικοὶ λόγοι καὶ τὰ ἔθη καὶ ἔτι μᾶλλον διά τὴν συγγένεσιν καὶ τὰς εὐεργεσίας. Czy z tego powodu, czy też uznając indywidualne prawo rodziców, wymaga Arystoteles, żeby dziecko przez pierwsze 7 lat wychowywało się wyłącznie pod wpływem rodziców, przez co staje na zupełnie odrębnem pedagogicznem stanowisku, niż socyalistyczna pedagogika Platona. Ale sama miłość nie może zapewnić wychowaniu posłuszeństwa, ponieważ zewnętrzne podrażnienie pożądania jest nieraz silniejsze, niż uczucie miłości. Dla tego wychowanie sięga do innego środka, t. j. do ἡδονή i λύπη, czyli do nagrody i kary: κολάζουσι γὰρ καὶ τιμωροῦνται τοὺς δρῶντας τὰ μοχθηρά, τοὺς δὲ καλὰ πράττοντας τιμῶσιν, ὡς τοὺς μὲν προτρέψοντες τοὺς δὲ κωλύσοντες. Jak wszyscy teoretycy dawniejsi, Arystoteles oświadcza się za karą cielesną u młodszej młodzieży, która jeszcze nie jest dopuszczoną do zasiadania przy wspólnych ucztach (τὸν ἐλεύθερον μήπω κατακλίσεως ἠξιωμένον ἐν τοῖς συσιτίοις), a za innemi hańbiącemi karami (ἀτιμίαι ἀνελεύθεροι) u starszej młodzieży. Kary i pochwały działają tem silniej, im więcej jest rozbudzona ambicya, im więcej młodzież odczuwa, co dobre i piękne. Jeżeli zaś wszelkie środki nie wystarczają do okiełzania młodzieży, państwo ma prawo takie nieuleczalne jednostki wykluczyć ze swego związku (τοὺς ἀνιάτους ὅλως ἐξορίζειν). Arystoteles bowiem sądzi, że do zapewnienia wychowaniu bezwzględnego posłuszeństwa nie wystarcza władza ojcowska (ἡ μὲν πατρικὴ πρόσταξις οὐκ ἔχει τὸ ἰσχυρὸν οὐδὲ ἀναγκαῖον) i w ogólności władza jednego człowieka, jeżeli nie jest królem, albo nie ma władzy odpowiadającej władzy królewskiej — taką zmuszającą siłę ma tylko prawo (ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν).

Ale są jeszcze inne powody zmuszające państwo do uchwycenia wychowania w swoje ręce. Podług Arystotelesa polityka jest κυριωτάτη ἐπιστήμη. Państwo jest podług definicyi, którą daje w Pol. 3. 9 ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία, a więc instytucyą w której prawdziwe dobro i prawdziwe szczęście znajduje swe urzeczywistnienie. Dla tego tylko człowiek żyjący w państwie, ἀνὴρ πολιτικός, ma prawdziwą świadomość tego, co ludziom do szczęścia jest potrzebne, oraz zna środki, które do osiągnięcia szczęścia prowadzą. Człowiek jest z natury więcej politycznem stworzeniem, niż zwierzęta żyjące gromadnie: πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῷον πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζῴου μᾶλλον. Arystoteles bardzo jasno określa swe

pedagogiczne stanowisko. Człowiek żyjący luzem, żyje przeciwko swej naturze, ponieważ nie może sobie sam wystarczyć — jego prawdziwe życie zaczyna się dopiero w organizmie państwowym, musi więc oglądać się na całość, ἡ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἑκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν. Jak dom, jako część całości, musi się rządzić względem na całość, tak też i wychowanie dzieci musi się kierować względem na państwo. Wychowanie należy do państwa, tem więcej, że podług wyobrażenia Arystotelesa dobrzy obywatele są identyczni z dobrymi ludźmi. Że w obrębie organizmów składających ludzkość, a u Arystotelesa tylko państwowych, jest możliwe dyferencyonowanie wychowania, tego Arystoteles ze swego greckiego stanowiska pojąć nie mógł. Wyklucza od wychowania, jak każdy Grek, niewolników, ale każdy wolny obywatel jest wobec prawa ὅμοιος, dla tego tylko jedno wychowanie uważa za możliwe. W początku 8mej księgi Polityki tak wnioskuje: ponieważ każde państwo ma tylko jeden cel, to oczywistą rzeczą jest, że i jednem jest wychowanie i że to wychowanie jest dla wszystkich przymusowe i że troska o nie jest wspólną, publiczną, a nie indywidualną (κατ' ἰδίαν), jak teraz każdy wychowuje i kształci swoje dzieci prywatnie podług własnego upodobania. Sprawa wychowania jest rzeczą prawodawstwa, które powinno je zrobić wychowaniem zbiorowem.

Dotąd mówiliśmy tylko o etycznem wychowaniu Arystotelesa, czyli o wychowaniu przez przyzwyczajenie. Przyzwyczajenie uczy człowieka pożądać tylko tego, co dobre, a więc umoralnia jego wolę. Przyzwyczajenie wyrabia etyczne cnoty, które pod pewnym względem wystarczają, aby człowiekowi zapewnić moralne działanie. Ale wyżej stawia Arystoteles cnoty opierające się na poznaniu, wyżej stawia wykształcenie tego, co stanowi istotę człowieka t. j. wykształcenie ducha, czyli cnoty dianoetyczne. Nie wystarcza dla człowieka samo moralne działanie — człowiek powinien wiedzieć, dla czego ma działać moralnie i dla czego niektóre sposoby postępowania są wyłącznie prawdziwe: ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετή ἐστιν. Tak więc dochodzi Arystoteles w wychowaniu do wiedzy. Wiedza jest potrzebną, aby moralne działanie opierało się na świadomości, ale takie pojmowanie wiedzy, służącej działaniu, Arystotelesowi nie wystarcza. Wiedza ma mieć swój cel w sobie samej — wiedza, która się cieszy sama sobą, stanowi koronę wychowania człowieka, a człowiek w posiadaniu takiej wiedzy znajduje prawdziwe szczęście. Wychowanie pod względem wiedzy zyskuje człowiek przez naukę (τὸ μανθάνειν). W najogólniejszem znaczeniu jest μανθάνειν pozyskiwaniem zdolności, której człowiek z natury nie ma; — o

tyle przyzwyczajenie jest także pewnego rodzaju nauką: τὰ μὲν γὰρ ἐθιζόμενοι μανθάνομεν, τὰ δὲ μανθάνοντες. W ściślejszem znaczeniu jest nauka pozyskiwaniem wyobrażeń i myśli, a więc rozwijaniem siły myślenia i wyobrażania przez wpływy z zewnątrz. Wyobrażeń i myśli nie można jednak duchowi udzielać bezpośrednio, lecz dzieje się to zapomocą zewnętrznych znaków, σύμβολα. Najprostszym, chociaż nie jedynym znakiem jest mowa, ponieważ można nią przez powiązanie głosów w nieskończenie wielu kombinacyach dowolnie wywoływać wyobrażenia i myśli. Dla tego właściwa nauka możliwą jest tylko u tych stworzeń, które mają słuch. Ale wyraz słyszany może być z początku tylko symbolem jakiegoś wyobrażenia konkretnie istniejącego przedmiotu — nie można więc z początku inaczej uczyć, jak że się, ucząc wyrazu, a więc znaku, pokazuje zarazem dziecku przedmiot objęty znakiem, aby wyobrażenie i znak w jego umyśle zlały się w jedno. Nauka nie może jednak na tem poprzestać, nie doprowadziłaby ona do wiedzy, gdyby uczący się i wyobrażenia i znaku nie mógł reprodukować bez wrażenia; do takiej reprodukcyi zaś potrzebną jest p a m i ę ć. Przez częste reprodukowanie wyobrażeń, znaków i ich związku, czyli przez powtarzanie, wyobrażenia zyskują na sile: αἱ δὲ μελέται τὴν μνήμην σώζουσι τῷ ἐπαναμιμνήσκειν· τοῦτο δ'ἐστὶν οὐδὲν ἕτερον ἢ τὸ θεωρεῖν πολλάκις τὴν εἰκόνα. Zdolność myślenia sięga u człowieka dalej. Człowiek może nie tylko przedmioty pojmować, lecz może także zapamiętywać ogólne wyobrażenia, czyli pojęcia — może przedmioty ściągnąć w ich głównych cechach i rozróżniać ich odrębności. Jedynym środkiem udzielania tych ogólnych wyobrażeń jest mowa albo wyraz, który jest zawsze symbolem nie szczegółowego wyobrażenia, ale pojęcia. Operowanie wyrazami oznaczającymi ogólne pojęcia na wyrażenie konkretnych rzeczy jest właściwie myśleniem, a myśleć może tylko człowiek. Jakże więc uczący może uczącemu się udzielić swoich ogólnych myśli? Ten proces Arystoteles tłomaczy w następujący sposób. Uczący daje uczącemu się wyraz i wskazuje równocześnie na przedmiot, to samo robi przy drugim i trzecim przedmiocie tego samego rodzaju. Dziecko zatrzymuje w pamięci przedmioty oddzielone czasem i przestrzenią, a słysząc przy nich ten sam wyraz, uczy się przez przyzwyczajenie z wyrazem uogólniać wyobrażenie. Dopiero skoro się dziecko nauczy operować ogólnemi wyobrażeniami nawet bez pomocy zewnętrznego przypomnienia, może się rozpocząć właściwe uczenie, bo dopiero wtedy może uczący mu udzielić swoich myśli.

Właściwa nauka rozpoczyna się dopiero wtedy, kiedy uczący może operować pojęciami. W pojęciu bowiem leży istota i przyczyna tego, co jest. Arystoteles mówi, że ci dopiero uczą, którzy przyczyny każdej rzeczy

uczą: οὗτοι γὰρ διδάσκουσιν οἱ τὰς αἰτίας λέγοντες περὶ ἑκάστου. Ale żeby nauka doprowadziła rzeczywiście do tego celu, musi być metodyczną, t. j. musi postępować drogą co dopiero wskazaną, a więc od wrażenia posuwać się do pojęcia. Arystoteles używa na to trzech wyrazów: ὅτι, τί ἐστι, διὰ τί; ὅτι wyraża zjawisko konkretne, podane przez zmysły, τί ἐστι pojęcie ogólne, zyskane przez porównanie i zestawienie wyobrażeń, διὰ τί wyższe poznanie spekulatywne. Na mocy tego daje Arystoteles bardzo ważną dydaktyczną zasadę: nie trzeba zaczynać nauki od przyczyny, ale na tym punkcie, na którym rzecz najłatwiej poznać: οὐκ ἀπὸ τοῦ πρώτου καὶ τῆς τοῦ πράγματος ἀρχῆς ἐνίοτε ἀρκτέον, ἀλλ' ὅθεν ῥᾷόν τ' ἂν μάθοι, a tym punktem jest empiryczne poznanie zjawiska. Przez poznanie szczegółów posuwać się powinna nauka do poznania ogólnych zasad: ἔστι δὲ πορρωτάτω τὰ καθόλου μάλιστα, ἐγγυτάτω δὲ τὰ καθ' ἕκαστα. W słowach tych odnajdujemy jasno określoną metodę indukcyjną, która zaczyna od ἕκαστα, a kończy na καθόλου. Z tą zasadą łączy Arystoteles drugą bardzo ważną t. j. że nauka powinna wychodzić od rzeczy znanych i posuwać się do nieznanych: πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίγνεται γνώσεως. Droga zaś nauki, wychodzącej od rzeczy znanej, jest albo indukcyjna (ἐπαγωγή) albo dedukcyjna (ἀπόδειξις). Miejsce to typowe dla każdej logiki brzmi: μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῇ ἢ ἀποδείξει, ἔστι δ' ἡ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγὴ ἐκ τῶν κατὰ μέρος.

A teraz przypatrzmy się przedmiotom, na których podług Arystotelesa kształcenie ma się odbywać. Przegląd ich daje Arystoteles na początku 5tej, resp. 8mej księgi swych Polityka. Najpierw robi różnicę między nauką godną a niegodną wolnego człowieka. Niegodną jest nauka szukająca praktycznych korzyści, banauzyjna, rzemieślnicza, która w człowieku wyrabia podłe, banauzyjne usposobienie. Cóż tedy jest βάναυσος? Za banauzyjną uważa Arystoteles pracę, sztukę albo naukę, która ciało, duszę i rozum czyni niezdolnemi do wykonywania cnoty: βαναύσου δ' ἔργον εἶναι τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων καὶ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. Praca w celu praktycznych korzyści upadla umysł. Kto więc oddaje się studyom z własnej ciekawości, albo, aby innym pomódz, albo, mówiąc po dzisiejszemu, dla sportu, zatrzymuje usposobienie wolnego człowieka; za to nieszlachetną jest ta sama praca w chęci zysku. Jest to czysto greckie pojmowanie pracy, które po części dotąd jeszcze w europejskich głowach pokutuje. Praca nie hańbi człowieka, powtarzamy wprawdzie dzisiaj, a jednak nie bardzo jesteśmy skłonni wierzyć tym słowom i przypuszczamy, może nie bez słuszności,

że istnieje jakiś związek między rodzajem pracy człowieka a jego wewnętrznem usposobieniem.

Ἔστι δὲ τέσσαρα, ἃ παιδεύειν εἰώθασι · γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικήν — oto cztery przedmioty, które są zwykłymi przedmiotami nauki: pisanie i czytanie, gimnastyka, muzyka i po części rysunki. Stosunkowo bardzo krótko zbywa Arystoteles naukę elementarną czytania i pisania, ponieważ wartość jej nie leży w niej samej, lecz w praktycznych korzyściach, które przedstawia. Nauka czytania i pisania potrzebną jest do zarobkowania, gospodarzenia, do nauki i do politycznych czynności: πρὸς χρηματισμὸν καὶ πρὸς οἰκονομίαν καὶ πρὸς μάθησιν καὶ πρὸς πολιτικὰς πράξεις πολλάς. Ale elementarna nauka jest jeszcze potrzebną jako podstawa innej wyższej nauki: διὰ τὸ πολλὰς ἐνδέχεσθαι γίνεσθαι δι' αὐτῶν μαθήσεις ἑτέρας. Naukę rysunków Arystoteles nie tyle ceni dla praktycznych korzyści, jakich dostarcza przy kupnie i sprzedaży narzędzi, jak raczej dla działania formalnego t. j. że wykształca w człowieku zmysł estetyczny: ὅτι ποιεῖ θεωρητικὸν τοῦ περὶ τὰ σώματα κάλλους.

Za to szczególniejszą uwagę zwraca Arystoteles na wychowanie gimnastyczne. Każe więc dzieci oddawać paidotribom t. j. inspektorom zakładów gimnastycznych, czyli palestr, w których odbywała fizyczne ćwiczenia młodzież w pierwszych latach życia. Arystoteles występuje przeciwko kierunkowi gimnastyki, który prowadzi do atletyki, jak to przed nim już zrobił Platon, również występuje przeciwko systemowi gimnastycznego wychowania Spartan, którzy hartowali młodzież, chcąc w niej wyrobić dzikie usposobienie. Męstwo, twierdzi Arystoteles, nie idzie w parze z dzikością umysłu. Męstwo jest wypływem wewnętrznej szlachetności, a nie zwierzęcego usposobienia, albowiem nie wilk albo inne jakie zwierzę odważa się na szlachetne niebezpieczeństwo, ale człowiek uszlachetniony. Ci zaś, którzy dzieci wychowują na jednostronnych atletów, robią ze sztuki, samej przez się szlachetnej, rzemiosło, βάναυσος, do którego Arystoteles zawsze okazuje wstręt. Aż do dojrzałości ćwiczenia gimnastyczne powinny być łagodniejszej natury, ponieważ chłopca, którego organizm się rozwija, nie trzeba wyczerpywać zbytniem natężeniem. Za rychłe forsowanie odbiera siłę, dla tego dwóch albo trzech by się znalazło, którzy w olimpijskich igrzyskach odnieśli zwycięstwo jako chłopcy i jako mężczyźni. Arystoteles wyraźnie występuje przeciwko równoczesnemu fizycznemu i naukowemu kształceniu, albowiem niepodobna równocześnie ciałem i umysłem pracować. Skoro chłopcy fizycznie dojrzeją przez trzy lata gimnastyki, mają się oddać wyłącznie nauce i w tym czasie być zupełnie wolni od ćwiczeń fizycznych. Ćwiczenia

więc poważniejsze, połączone z trudami, mają się dopiero rozpocząć po dokonaniu wykształcenia naukowego. W zapatrywaniach Arystotelesa na wychowanie fizyczne uderza wielkie umiarkowanie, stojące w pewnej sprzeczności ze zwyczajem. Wychowanie fizyczne jest u niego tylko szczeblem umysłowego, które ma pierwsze zajmować miejsce. Że wychowanie greckie nieraz może dopuszczało się przesady pod względem fizycznych ćwiczeń, łatwo z tego można się domyślić. Chcąc więc zaprowadzić równowagę we wychowaniu, radzi Arystoteles ćwiczenie organizmu i umysłu przeprowadzić w swoim czasie. Że równoczesne forsowanie umysłu przy natężeniu fizycznem jest niemożliwe, tego nie potrzeba dowodzić.

Najobszerniej zastanawia się Arystoteles nad muzyką, której poświęca większą część końcowej księgi 8ej (resp. 5tej). Dla rozmaitych powodów można się poświęcać muzyce: można ją uważać za zabawę i wytchnienie (παιδιᾶς ἕνεκα καὶ ἀναπαύσεως), podobnie jak sen albo pijatykę i taniec; można ją uważać za zmysłową uciechę, którą odczuwają także zwierzęta i która dla tego nie jest wyłączną właściwością człowieka; albo służy do rozweselenia umysłu (πρὸς διαγωγὴν συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν). Arystoteles zastanawia się nad tymi zwykłymi powodami. Wychowanie i nauka nie jest zabawą: οἱ νέοι οὐ παίζουσι μανθάνοντες, μετὰ λύπης γὰρ ἡ μάθησις. Nie może muzyka także służyć do rozweselenia w młodości, bo nieskończonemu nie przystoi koniec: οὐδενὶ γὰρ ἀτελεῖ προσήκει τέλος. Nie jest też muzyka dla tego przedmiotem nauki w dziecińistwie, aby rozweselała w późniejszym wieku, bo w takim razie lepiej kazać sobie muzykę wykonywać, jak to czynią królowie Wschodu. Estetyczny zmysł może się wyrobić przez przysłuchiwanie się muzyce wykonywanej przez innych, np. Lakończycy sami nie znają muzyki, a umieją ocenić piękność melodyi. Te wszystkie względy nie motywują nauki muzyki.

Motyw uczenia się muzyki może tylko leżeć w niej samej, a nie w jakichkolwiek praktycznych korzyściach. Nauka muzyki jest zarazem nauką charakteru. Jak gimnastyka rozwija ciało, tak samo ma muzyka uczyć umysł dobrze oceniać, co piękne i dobre i wywoływać zamiłowanie do niego, które powoduje stałą i pewną dążność człowieka. Skoro umysł przyzwyczai się do tego naśladownictwa objawów charakteru i usposobienia, przenosi to upodobanie na rzeczywistość. W ten sposób muzyka przez wzorowanie charakterów wpływa na wyrobienie charakteru ludzkiego. Prócz muzyki i inne sztuki naśladują charakter, ale nie czynią tego w takiej mierze, bo dają tylko znaki zewnętrzne, z których charakteru można się domyślić. Muzyka jest dla Arystotelesa najprzed-

niejszem źródłem kształcenia i dla tego robi z niej κατ' ἐξοχήν przedmiot naukowy dla młodzieży. Ale dla tego też wymagał, żeby muzyka, jako też inne sztuki, przedstawiały tylko moralne, piękne i szlachetne charaktery, aby młodzież na nich mogła się wzorować. Ponieważ zaś wychowanie jest podług niego rzeczą państwa, przeto państwo powinno czuwać nad tem, aby nauka muzyki tak była prowadzoną, żeby zachowała wpływ wychowawczy. W końcu daje Arystoteles praktyczne przepisy wykonywania tej nauki, jakich muzyka powinna używać tonacyi (przedewszystkiem poleca poważną dorycką), jakich powinno się używać instrumentów, n. p. potępia flet, którym podług podania wzgardziła nawet Atena, skoro go przypadkiem znalazła. Żąda, żeby młodzież nie tylko przysłuchiwała się muzyce, lecz żeby ją sama wykonywała za młodu, albowiem niemożliwem i zdrożnem jest sądzić o czemś, czego się nie zna: ἓν γὰρ τῶν ἀδυνάτων ἢ χαλεπῶν ἐστι μὴ κοινωνήσαντας τῶν ἔργων κριτὰς γενέσθαι σπουδαίους. Wykonywanie muzyki w późniejszym wieku nie jest konieczne, ponieważ, kto przeszedł szkołę w młodości, dość umie, aby ocenić, co piękne.

Na tem — zupełnie niespodzianie — kończy się księga 5ta Polityki i teorya pedagogiczna Arystotelesa. Że w tej teoryi jest luka, i to dość znaczna, nie ulega żadnej wątpliwości. To też spowodowało wydawców, że księgi 4tą i 5tą, które zawierają pedagogikę Arystotelesa, przenieśli w miejsce dwóch ostatnich, przypuszczając, że następne księgi zaginęły, albo że Arystoteles ich nie wykończył. Braknie bowiem omówienia właściwego wykształcenia, właściwej nauki. Ten brak odczuwa się w stosunku do założenia całej teoryi Arystotelesa. Bo wychowanie u Arystotelesa posuwa się w następującym porządku: ciało, wola, rozum. Wychowaniu ciała odpowiada gimnastyka, woli przyzwyczajenie, rozumu nauka — a o nauce Arystoteles tak dobrze jak nic nie mówi. Nauka czytania i pisania jest nauką propedeutyczną i nie ma miejsca w systemie, nauka zaś muzyki jest wychowaniem woli. Wychowanie rozkłada Arystoteles na 21 lat życia, w 3 odstępach po 7 lat — przy drugim odstępie lata dokładnie nie są oznaczone. W pierwszych 7 latach dziecko należy do domu rodzicielskiego. Arystoteles przepisuje dla tego wieku dobre odżywianie, zdrowy ruch i zabawy. Jednakże wychowanie i tu się już rozpoczyna, bo Arystoteles wymaga dla dziecka zdrowej, moralnej atmosfery. Dziecko powinno być wystawione na działanie dobrych wyobrażeń. Dla tego też ogranicza Arystoteles obcowanie jego z niewolnikami, które na młody umysł źle mogłoby oddziałać. Przez ostatnie dwa lata tej epoki t. j. od r. 5—7 ma dziecko brać bierny udział w nauce, do której w 7ym przechodzi czynnie. Od 7. roku aż do

ἥβη (prawdopodobnie do 14. roku) trwa druga epoka. Prawdopodobnie na ten czas trzeba przenieść naukę czytania i pisania (γράμματα), która się może zgodzić z lekką gimnastyką, poleconą na ten wiek. Potem przez trzy lata trwa prawdopodobnie nauka muzyki jako nauka charakteru. W latach od 14 - 21, w wieku efebów, odbywa się przygotowanie na służbę wojskową za pomocą trudniejszych ćwiczeń fizycznych. Tak więc widzimy, że i przy takim rozkładzie niema właściwie miejsca dla wykształcenia naukowego, dla wykształcenia umysłu (διδασκαλία). Czyżby można przypuścić, że podług teoryi pedagogicznej Arystotelesa młodzież miała się obejść bez wyższej nauki, bez t. zw. wykształcenia muzycznego? Przy naukowem stanowisku Arystotelesa takie przypuszczenie jest niemożliwe. Zresztą jego wzmianki o metodzie indukcyjnej ἐπαγωγή i dedukcyjnej ἀπόδειξις wskazują na to, że miał na myśli rzeczywistą naukę, prowadzącą do samodzielnego badania.

Biehl (Die Erziehungslehre des Aristoteles, Progr. des Staatsgymnasiums zu Innsbruck 1877) tłomaczy sobie to milczenie Arystotelesa o właściwej nauce w ten sposób, że wykształcenie muzykalne wystarczało mu jako wykształcenie woli, wykształcenie charakteru. Wykształcenia zaś naukowego, przypuszcza Biehl, nie uwzględnił dla tego, że je zostawił wrodzonej każdemu człowiekowi dążności do prawdy, o której wspomina we wstępie do Metafizyki. Ta dążność realizuje się najkorzystniej jako spontaneistyczne staranie się o wykształcenie umysłowe przez własne studya na mocy osobistego upodobania. Dla tego przypuszcza, że Arystoteles wyższe wykształcenie przełożył na czas po 21ym roku życia, po skończeniu właściwego wychowania, a naukę wyobrażał sobie mniej więcej w ten sam sposób, jak u nas studya uniwersyteckie. Jest to jednakże przypuszczenie, zrobione z konieczności, przeciw któremu można przytoczyć bardzo poważne argumenty: Czyż jest rzeczą możliwą, żeby Arystoteles, liczący się przecież zawsze z faktycznym stanem rzeczy, a więc z obyczajem, mógł wychowanie naukowe przenieść po 21. rok życia, w którym wychowanie i wykształcenie nie tylko u nas, ale i u Greków się kończy? Jeżeli zaś wykształcenie miało być ogólne, toby trzeba przyznać, że obywatele Arystotelesa możeby byli dobrzy, ale bardzo małoby umieli, a przecież trudno przypuścić, żeby Arystoteles chciał cofnąć wykształcenie greckie. Jego pedagogika zanadto jest socyalną, żeby miała ignorować wiedzę socyalną. Nie można także przypuścić, aby Arystoteles był tego zdania, że wykształcenie naukowe nie należy do prawodawcy i dla tego troskę o nie zostawił indywidualnemu staraniu κατ' ἴδιον τρόπον, ὃ γίνεται καὶ νῦν ἐν ταῖς πλείσταις πόλεσιν. Na początku bowiem księgi 5tej (resp. 8mej) mówi: ὅτι μὲν τῷ νομοθέτῃ

μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειεν· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γενόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας. Wyliczając jednak w następnym paragrafie ἃ παιδεύειν εἰώθασι, wymienił tylko cztery dyscypliny, z pominięciem zwykłej wiedzy. Co dziwniejsze, ἃ παιδεύειν εἰώθασι są nieprawdziwe, boć za jego czasów przedmiotów kształcenia było więcej.

Sprzeczności tych nie podobna inaczej wytłomaczyć, jak przez przypuszczenie, że Arystoteles zapowiedzianego wykształcenia umysłu za pomocą διδασκαλία nie wykończył, że więc jego pedagogice, urwanej na wykształceniu muzykalnem, braknie zakończenia. Czas zaś na to wykształcenie mógł się jeszcze znaleść w epoce efebów między rokiem 14. a 21, a nawet w poprzedniej między rokiem 7. a μέχρι ἥβης, bo młodzież jego i tak bardzo mało się uczy i ma wiele wolnego czasu. Dla tego wypada przypuścić, że dwie księgi, w których jest mowa o wychowaniu, były rzeczywiście ostatnie i że poszły w świat niewykończone. Pedagogika Arystotelesa zawiera niekonsekwencye, a głębokie jego uwagi o wychowaniu przy przeniesieniu na rzeczywiste wychowanie nie dają się ze sobą połączyć.

Lwów.

Ad Cael. Cic. epist. 8, 8, 1.

Scripsit

Th. Sinko.

A. u. c. 703 (51) Ciceronis amici immodico neque minus frivolo quodam modo iudiciis atque iustitia abusi sunt. De qua causa celebri, quae multum risum ac plausum tum movebat, M. Caelius Rufus, ipse patronus rei, oratione salis ac leporis plena haec fere amico narravit: M. Sempronium Rufum, 'mel ac delicias' Ciceronis, lege Plotia de vi a M. Tuccio postulatum esse. Reum, cum ei iudices eo anno lecti minime favere viderentur, causam eo modo ad meliora distulisse tempora, ut ipse accusatori de eodem crimine actionem intenderet. Eam litem, ad quam sine subscriptore descendisset, obtinendi spem Sempronio nullam fuisse, sed expectationem sibi causa perdita calumniam latum iri, non gravem de vi condemnationem: nihil enim aliud eum egisse, nisi ut iudicia Tucci causa occupata suam causam in posterius tempus differrent. A Tuccio Caelium advocatum esse eumque, cum re perspecta Sempronium adiuvare vellet, hoc modo patroni functum esse officio, ut in accusatorem novam inferret litem, Vestorio argentario, Sempronii familiarissimo, interponendo. Sempronium in causa Tucci calumniam tulisse, sed suam de vi causam eo anno non dixisse. — Ea, quam narravimus, iudicum et iustitiae irrisio ex verbis Caelii ad Ciceronem scriptis facile eruitur. Difficilius est intellegere, quasnam partes Vestorius egerit, de quo haec in libris manu scriptis leguntur: *totum Sempronium usque eo perago, ut Vestorium quoque interponam et illam fabulam narrem. quemadmodum tibi pro beneficio dederit, si quod iniuriis suis esset, ut Vestorius teneret.* Illud *tibi* non nisi ad eum referri potest, ad quem

epistula missa est. Sed Cicero in causa Sempronii et Vestorii nullas egit partes et alienissimus erat ab ea, antequam ex Caelii epistula rem comperit. Caelius autem ex Vestorii narrat sententia Sempronium beneficiorum inmemorem ingratum ei i. e. Vestorio animum ostendisse. Quae cum ita sint, pro *tibi — sibi* legendum esse puto. Quaeritur nunc, quid pro beneficio dederit Sempronius Vestorio? Maleficium, iniuriam. Qui sensus enuntiatione hypotactica exprimitur, ut legamus: ***sibi pro beneficio dederit, si quid iniuriae < iuris > sui esset***, i. e. omnem iniuriam, cuiuscumque potestatem habuit, Vestorio intulit. Ad quam rem illustrandam Caelius ad fabulam quandam alludit, in qua pro beneficio maleficium redditur. Estne ea, quam Phaedrus (4, 19) de serpente misericordi nociva narravit? Rusticum, qui viperam gelu rigentem sinu fovisset, a refecta necatum esse. Eodem modo Vestorium, qui Sempronium aere alieno oppressum adiuvisset, ab eo, quem foveret, iniuriam accepisse. Quae si vera essent, haud dubitaremus scribere: ***ut Vestorius < viperam sinu > teneret*** cll. Cic. de har. resp. 50: etiamne in sinu atque in deliciis quidam optimi viri viperam illam venenatam ac pestiferam habere potuerunt? Petron. 77 tu viperam sub ala nutricas. — Sed mihi non ad eam fabulam Caelius alludere visus est, cum haec apud Terentium (Phorm. 330) legissem: 'quia non rete accipitri tennitur neque milvo, qui male faciunt nobis: illis, qui nihil faciunt, tennitur', ad quos versus Donatus haec adnotavit: 'pro maleficio si beneficium summum nolunt reddere'. Quid? Si Caelius iudicibus dixit a Sempronio iniuriam illatam esse Vestorio et sic homini innocentissimo rete tentum? Eandem fabulam Ciceroni alio eodemque proprio explicat modo: Vestorium, cum Sempronium accusaret, milvo rete tetendisse, quod ille facile rumpere posset. — Quae si vera sunt, post ***ten < d > eret*** — ***rete*** supplendum esse puto, quod facile per ἀπλογραφίαν excidit ita, ut totum locum hoc modo constituamus: ***ut... illam fabulam narrem, quemadmodum sibi pro beneficio dederit, si quid iniuriae < iuris > sui esset, ut Vestorius ten < d > eret < rete >.***

Monaci.

Teorya i praktyka dzisiejszej leksykografii łacińskiej.

Napisał

Tadeusz Sinko [1]).

Aż do połowy ubiegłego wieku czytano większość autorów łacińskich w tak zwanej wulgacie, to jest tej formie tekstu (textus receptus), jaką im nadali wielcy filologowie na podstawie niewielu, nieraz przypadkowo użytych rękopisów. O filiacyi kodeksów, o historyi tradycyi rękopiśmiennej, a więc i o wystarczającym aparacie krytycznym nie było mowy. A przecież jakikolwiek słownik, roszczący sobie pretensye do naukowości [2]), musiał podawać to, co zawierają rękopisy, nie poprawki, przypuszczenia i uzupełnienia uczonych. Dopiero z Karolem Lachmannem i Fryderykiem Ritschlem rozpoczęło się systematyczne i metodyczne wydobywanie i wyzyskiwanie wszelkich dostępnych źródeł rękopiśmiennych, konstatowanie ich pokrewieństwa i wartości, rozpoczęła się ta ścisła krytyka tekstów, która z pomocą *auctores, imitatores, testimonia* uprzątnęła dawne rumowisko niepewnych lekcyi, niepewniejszych poprawek i położyła niewzruszone podstawy pod przyszły gmach latynistyki. Na tych podwalinach krytycznych wydań autorów, kompletnych zbiorów fragmentów i inskrypcyi można było myśleć o urzeczywistnieniu *The-*

---

[1]) Autor tego artykułu pracuje drugi rok jako asystent przy wydawnictwie Thesaurus linguae latinae, może informować zatem czytelników o zadaniach Thesauru i pracy nad nim nie tylko z teoryi, ale i z praktyki. *(Red.)*

[2]) Krótką, ale też niewystarczającą historyę leksykografii łacińskiej dał F. Heerdegen z Erlangen w 2. tomie znanego 'Handbuch der klass Altertumswissenschaft' Iwana Müllera. Interesowani muszą zajrzeć do przedmów Roberta Stephanusa i I. M. Gessnera. Bibliografię leksykograficzną 19. wieku najlepiej omówił Georges w Bursiana 'Jahresberichte' aż do roku 1886. Po Georgesie objął ten dział K. Wagener z Bremy i dał w 114. tomie (1902), str. 83—187 doskonały przegląd odnośnej literatury z lat 1886—1899.

saurus linguae Latinae, o którym w r. 1820 marzył Fr. A. Wolff, którego w 38 lat potem domagał się K. Halm.

Naturalnie takie olbrzymie przedsięwzięcie, taka ogromna budowa musiała być poprzedzona przygotowaniem planów i zarysów, i to nie wtedy dopiero, gdy się ukazała możliwość ich wykonania, ale bez względu na rychłe ich urzeczywistnienie. Nim się bowiem zdecydowano na poświęcenie wielkich sum pieniędzy i pracy, trzeba było pokazać, czem ma być właściwie przyszły *Thesaurus*, jakie zadania mają przedsięwziąć jego współpracownicy i jak je mają rozwiązać; trzeba było odsłonić perspektywy naukowych zdobyczy i korzyści tego nowego Skarbca: słowem, trzeba było stworzyć teoryę nowej leksykografii łacińskiej i zdemonstrować ją na odpowiednich przykładach. Bo dotychczas układano wprawdzie słowniki łacińskie, nieraz nawet wielkie rozmiarami, ale sztuka ich pisania była czemś wyłącznie empirycznem, zależnem od obfitości zbiorów i notatek pewnego uczonego. Leksykografia była raczej mechaniczną robotą niż samodzielną nauką.

Mężem, który stworzył tę naukę, jest następca Halma na katedrze monachijskiej, Edward Wölfflin, duchowy, a raczej i fizyczny ojciec nowego *Thesaurus l. L.* Łacina ludowa i prowincyonalna i związek jej z językami romańskimi, statystyka w zakresie życia i zaniku pewnych wyrazów i ich połączeń u rozmaitych autorów i w rozmaitych epokach, historyczny rozwój stylu i języka u indywiduów i w gatunkach literackich: to były problemy, które zajmowały Wölfflina jednego z pierwszych, — nim w r. 1882 zawołał: *Utinam sim bonus lexicographus!*[1]) i nim w dwa lata później zaczął swem '*Archiv für lat. Lexicographie u. Grammatik*' torować drogi do Skarbca łaciny.

Pierwsza kwestya, którą rozstrzygnąć należało, nim się zabrano do zbierania leksykograficznych materyałów języka łacińskiego, była ta: Co należy rozumieć przez język łaciński, jakie źródła piśmiennicze zawierają go w sobie? — a że godzono się powszechnie na autorów archaicznej, klasycznej i srebrnej łaciny, słowem na wszystkich pogan, — najważniejsze było rozstrzygnięcie: którzy autorowie późniejsi mają wejść w skład Thesauru, gdzie należy poprowadzić granicę, dzielącą autorów łacińskich starożytnych od średniowiecznych? Dawniejsi leksykografowie, którzy w zasadzie dawali tylko łacinę pogańską, klasyczną, okkazyonalnie tylko uwzględniając pisarzy kościelnych, w teoryi po wieku złotym i srebrnym łaciny przyjmowali jeszcze przejściowy wiek

---

[1]) Rh. Museum (1882), Über die Aufgaben der. lat. Lexicographie.

spiżowy, gdzieś do 4. wieku i wiek żelazny, lub, jak go Forcellini nazywa, gliniany (aetas lutea), zapewne z alluzyą do glinianych nóg biblijnego bałwana. Dolną granicę tego wieku widział Robert Stephanus, ojciec sławniejszego Henryka, w wieku XII. za Bernarda z Clairveaux i Jana Sarisberiensis, czyli tuż przed potężnym rozkwitem łaciny scholastycznej. Forcellini cofał ją do w. IX., do renesansu Karolingskiego; inni, jak Scheller, wciągali w zakres swych ekscerptów tylko tych autorów VII. i VIII. w., którzy jeszcze pełnemi rękami czerpali ze źródeł starożytnych, jak Isidorus Hispalensis, Beda Venerabilis, Paulus Diaconus. Racyonalniej na pozór określił zakres łaciny W. Freund. Ten powiada, że pisze słownik łaciny narodowej, inwentarz literatury narodu rzymskiego. Ale jego naród rzymski, to niepodległe *imperium Romanum*. Z r. 476 kończy się u niego narodowa literatura rzymska. W rzeczywistości się nie kończy, skoro po upadku państwa zachodnio-rzymskiego piszą po łacinie tacy Rzymianie jak Boethius, Ennodius, Priscianus, Sidonius, Claudianus, Mamertus i inni. — Nie większą trafnością, a większą bałamutnością odznaczało się określenie Drägera, według którego przedmiotem badań leksykograficznych i gramatycznych latynisty może być tylko łacina żywa i zdrowa. Ta dopiero z końcem w. V. i pocz. VI. okazuje rażące błędy, zanik poczucia poprawności i t. d. — tu więc kończy się domena latynisty. Dziś czyta się jako *curiosum* takie pojmowanie życia i rozwoju języka, dziś inaczej patrzy się na te rzekome błędy i skażenia językowe: ale Wölfflina to zasługa, iż filologowie klasyczni przyzwyczaili się ową okrzyczaną *latinitas barbara* uważać za rodzoniuteńką wnuczkę ich złotej łaciny. W celach praktycznych, mianowicie ekscerpowania leksykograficznego autorów, sprecyzował powyższą kwestyę romanista G. Gröber w 1. zeszycie Archiwu [1]). Słusznie podnosi on, że łacina mówiona, ludowa nigdy nie wymarła, ale rozwijała się stale i trwale, aż przeszła w języki romańskie. Z ich stanowiska można ją uważać za dawniejszą fazę romańszczyzny, jak znowu tę można nazwać najmłodszą fazą łaciny. Bo fantastyczne hipotezy o wpływie barbarzyńskich języków na łacinę prowincyonalną, która przez to przybrała różnorodny charakter romański, nowsza nauka zredukowała do minimum. Ale jeśli łacina ludowa w drodze powolnej ewolucyi i wewnętrznego rozwoju przeszła w języki romańskie, to trudno ustanowić wybitną granicę, zaznaczającą, gdzie się kończy łacina, a zaczyna romańszczyzna. Tylko z praktycznych względów umieścił ją Gröber na początku

---

[1]) Sprachquellen und Wortquellen des lat. Wörterbuchs. str. 35—67.

w. VII., stawiając jako słupy graniczne postacie dwu Grzegorzów, t. j. Turoneńskiego i Wielkiego i włączając w ich towarzystwo Izydora z Sewilli. Ta granica nie wiele odbiega od historycznej, a raczej politycznej, jeśli weźmiemy pod uwagę rezygnacyę Byzancyum z zabiegów o odzyskanie wpływu na prowincye zachodnie i powstanie narodowych państw germańskich w Gallii, Hiszpanii i Italii: Gallia już w połowie VI. w. pod Childebertem I. staje się frankońską, w Hiszpanii początek VII. wieku widzi Wizygotów, zajmujących ostatnie miasta rzymskie na wybrzeżach; a w Italii w połowie VII. wieku zajmuje Rotaris ostatnie czysto rzymskie grody w Langobardyi. Z temi datami zgadza się także kodyfikacya narodowych praw germańskich w wymienionych prowincyach: *Lex Salica*, *lex Visigotorum* powstaje za obu Grzegorzów. Że takie odgraniczenie łaciny starożytnej od średniowiecznej nie jest nienaturalne, dowodzą i następujące spostrzeżenia. Na przełomie wieku VI/VII. rosną z niezmierną szybkością objawy upadku wykształcenia wyzwolonego: skargi Grzegorza z Tur na nieuctwo kleru i dworu, minimalne wymagania, jakie stawia klerykom Izydor, znajdują dosadną illustracyę w tak zw. łacińsko-barbarzyńskich dyplomach i dokumentach od początku w. VI. Rozkład deklinacyi i konjugacyi i ich analiza, konfuzya rodzajów, wystąpienie rodzajników — jest w nich już faktem, z trudem tylko zacieranym przez pokost tradycyi. Tu się więc kończą nasze źródła łacińskie, bo niepoświadczonych dyplomatycznie wyrazów, które otrzymujemy drogą rekonstrukcyi z języków romańskich, jako ich konieczny substrat, Thesaurus inwentaryzować nie może. Chyba, że im dadzą legitymacyę glossy, ostatnie bardzo ważne źródło leksykograficzne.

W ten sposób zgodzono się na opracowanie przeszło 8-wiekowego żywota łaciny, przekazanego w literaturze, t j. od połowy III. wieku przed Chr. do końca VI. wieku po Chr. Akta do tego życiorysu języka obejmują mniej więcej 250 tomów, jeśli się łacińskich autorów *Bibliothecae Teubnerianae* liczy na 125 tomów po 25 arkuszy, Patrologią Migne'a na 60 tomów po 50 arkuszy, resztę literatury (gramatyków, jurystów, scholiastów i napisy) na 70 tomów jeszcze większych objętością[1]. Jak ten materyał spreparować dla leksykografa? Kto ma to uczynić? Z góry wykluczano możliwość, by podobnej pracy mogła podołać jednostka, z góry domagano się pracy zbiorowej. Jak ją zorganizować,

[1]) Alfabetyczny spis autorów i napisów, uwzględnionych w Thesaurus, daje 'Index librorum scriptorum, inscriptionum' (Teubner. 1904) z notatkami o chronologii i najlepszych wydaniach, rzecz niezmiernie cenna i pożądana dla każdego latynisty, nie mniej jak 'Canon Chronologicus' (München C, Wolf, 1904).

jak przeprowadzić? Halm et consortes, którzy w r. 1858 liczyli na przyobiecaną pomoc materyalną bawarskiego Fryderyka Maksymiliana, domagali się specyalnych słowników dla wszystkich autorów łaciny złotej i ważniejszych pisarzów srebrnej epoki, a ekscerptów dla autorów późniejszych. Ekscerpta te mieli robić uczeni, dobrowolnie się zgłaszający, z tych autorów, którzy im są osobliwie znani. Uwzględniać mieli przy tem rzeczy ważniejsze i bardziej interesujące. Ale w historyi języka nie ma objawów i wyrazów więcej lub mniej ważnych. Nawet najniepozorniejsza rzecz nabiera pierwszorzędnej wagi, gdy się ją weźmie pod rozwagę z nowego punktu widzenia. A już przez ów stopień interesu wyrazów i zwrotów otwarto na oścież drzwi niedopuszczalnemu w nauce subjektywizmowi. — I znowu Wölfflin wykazał niedostateczność istniejących słowników do autorów z osobna wziętych, trudność pracy przy trzymaniu się ich, a co najważniejsza udowodnił konieczność kompletnego inwentarza słów wszystkich autorów[1]). Bo tylko taki kompletny inwentarz pozwala nam na stworzenie statystyki filologicznej, pozwala nam na negatywną obserwacyę, t. j. stwierdzenie, że pewien autor, pewna epoka nie mają pewnych wyrazów. Statystyka i negatywna obserwacya — to dwa najważniejsze wykładniki w historyi życia, ruchu i zaniku wyrazów. Wyjaśnimy to na przykładach. Ktokolwiek zajmował się chronologią pism Platońskich lub tylko pobieżnie przeglądał statystyczne tablice stylemów W. Lutosławskiego, ten się już w obrębie jednego autora musiał zdumiewać nad rozmieszczeniem pewnych partykuł i wyrażeń w rozmaitych dyalogach. Może też z historyi partykuł greckich Tychona Mommsena pozostał w pamięci ten szczegół, że σύν ogranicza się do Ksenofonta i poezyi, podczas gdy prozaicy używają zazwyczaj μετά. To wystarczy dla przypomnienia, że przed Wölfflinem[2]) i obok niego uprawiano statystykę filologiczną w zakresie greczyzny: w łacinie on jest jej głównym reprezentantem[3]).

Spotykając w jakimkolwiek tekście przyzwalającą partykułę *etsi*, nie zwracamy na nią uwagi, jako na coś bardzo pospolitego. Tymczasem nie bardzo ona pospolita, bo nie używa jej Wergiliusz ni Horacy,

---

[1]) Liczbę dziś znanych wyrazów łacińskich (bez imion własnych) można łatwo ocenić na 50.000 z pomocą O. Gradenwitz: Laterculi vocum latinarum (Lipsk, 1904). Cały Thesaurus powiększy ją o kilka setek.

[2]) Bo językowo-statystyczne materyały Lutosławskiego zebrali Niemcy na długo przed ogłoszeniem angielskiego dzieła o logice Platona.

[3]) Die neuen Aufgaben des Thes. l. l. (Münchner Sitzungsber. 1894, I). Tenże, Moderne Lexicographie, Archiv. 12 (1902) str. 373—400.

Sallustyusz ani Kwintylian, a wulgata Starego Testamentu ma ją tylko 3 razy. Sallustyusz zastępuje ją przez tametsi, etiamsi lub si z następującem tamen. Cezar konsekwentnie unika: fluvius, amnis, nequeo, nescio, reor, igitur, quamquam, absque, mox. Podobne obserwacye zawdzięczaliśmy dotychczas bystrości i pilności różnych uczonych: Prof. Morawski skonstatował ciekawy stosunek *ob* i *propter* u historykow rzymskich, zwrócił uwagę na ciekawy rozwój *beneficio alcs rei* w srebrnej łacinie, — ale dopiero współpracownik Thesauru, rozporządzający kompletnym materyałem, będzie mógł z największą łatwością konstatować w nagłówku swego artykułu: partykuła znajduje się tyle a tyle razy u tego i tego autora, brak jej u tego i tego, znika począwszy od tego. N. p. *mox* dość pospolite w starej łacinie nie cieszy się łaską Cycerona, który użył go 4 razy w mowach (2 miejsca są cytatami z Terencyusza), 5 razy w pismach retorycznych i raz w korespondencyi z Attykiem. Nepos i Cezar unikają tego przysłówka, Seneka starszy ma go tylko raz: za to Wellejusz kładzie go koło 50 razy, Tacyt przeszło 300 razy. Więc mox należy do srebrnej łaciny. A tego rodzaju obserwacye mają wielką doniosłość w zagadnieniach tak zw. wyższej krytyki tj. przy osądzaniu autentyczności i nieautentyczności pewnych utworów. Oczywiście nietylko partykuły, ale i wszystkie inne wyrazy otrzymają statystykę. I tak czytamy w Thesaurze: *auditio* jest wyrazem prozaików począwszy od Cycerona, *auditor* jest wyrazem retorów i gramatyków począwszy od Rhet. ad Her.; okkazyonalnie użył go raz Plautus i Warro, z późniejszych poetów ma go Horacy 4 razy w heksametrze, Owidyusz raz, Marcyalis 3 razy, Juvenalis raz. Z chwilą, gdy cały Thesaurus będzie gotowy, tj. około r. 1930, będziemy mieli przegląd zasobu i pogląd na repertuar słowny każdego autora; będziemy wiedzieli, kiedy pewien wyraz po raz pierwszy się pojawia i u jakiego autora, jaka jest jego popularność czy niepopularność, jak jego użycie staje się rzadszem, aż wyraz zamiera, znika. I ów piękny obraz Horacego o wyrazach, które jak stare liście z drzew na zimę opadają, by nowym zrobić miejsce, znajdzie illustracyę w takiej ścisłej statystyce leksykalnej.

Oczywiście jej ścisłość jest nawet przy zebraniu kompletnego materyału z literatury bardzo względna, bo zależy od zachowanego materyału, a ten w początkach literatury jest kupką gruzów, na jej schyłku zwaliskiem nieuporządkowanych surowców. I choć nawet przypadek zdarzy, że to miejsce, które jako najdawniejsze dla pewnego wyrazu przytoczymy, jest rzeczywiście najdawniejszem świadectwem literackiem, to przecież musimy się liczyć z możliwością, że wyraz żył oddawna w ustach ludu, nim się dostał do literatury. Np. formę poboczną do *scriba*

— *scribo, -onis* znajdujemy dopiero u Grzegorza Wielkiego. Dla języków romańskich nie ma ona żadnego znaczenia, bo te wzięły za podstawę *scribanus*, jak widać z francuskiego ecrivain, włoskiego scribano. Ale forma *scribo* musi być parę wieków starsza, niż jej pierwsze poświadczenie w literaturze, bo imię *gens Scribonia* mogło być utworzone tylko ze *scribo*. Prawdopodobnie żołnierze swych pisarzy obozowych, lud kancelistów nazywali wyrazem o pełnem brzmieniu z tak ludowym suffiksem *-on*; język akademicki trzymał się poprawnego *scriba*.

Są jednak przypadki, w których z całą pewnością możemy stwierdzić akt urodzin danego wyrazu. Znane są te usprawiedliwiania się Cycerona, gdy grecki termin filozoficzny πρόνοια próbuje oddać przez *providentia*, lub gdy Seneką tworzy w *essentia* równoważnik greckiej οὐσία. Cały szereg terminów filozoficznych i retorycznych powstaje tą drogą przekładu z greckiego. Dość wspomnieć nazwy przypadków łacińskich. — Drugą kategoryę innowacyi tworzą wyrazy stworzone przez poetów heksametrycznych tylko w tym celu, by zastąpić nimi formy nieużyteczne w heksametrze. Jeśli Lukrecyusz i Wergiliusz mówią *maximitas* zamiast *magnitudo*, *nominito* zam. *nomino*, to możemy ich uważać za twórców tych form, o ile ich oczywiście nie użył już Enniusz w zaginionych dziełach. Często więc będziemy czytać w Thesaurze, że pewien wyraz począwszy od poetów heksametrycznych staje się popularny w literaturze, np. *supervacuus* zamiast dawniejszego i prozaicznego *supervacaneus* rozwielmożnia się przez Horacego i Owidego, choć nie wiemy, kto go pierwszy użył. Inne nowości nie znajdują przyjęcia. Tak *pacalis* od *pax* (jak *legalis* od *lex*) utworzył prawdopodobnie dopiero Owidyusz, ale nie znalazł naśladowców. Tego wyrazu nie stworzyła *necessitas metri*: wojowniczy Rzymianie nie znali w ogóle przymiotnika 'pokojowy'.

Jak wpływ filozofii i nauki greckiej autorów klasycznej i srebrnej łaciny, tak wpływ chrześcijaństwa zmusił autorów kościelnych do tworzenia nowych wyrazów, do nadawania nowej treści, nowych wartości dawnym. Z mnóstwa wybieramy jedno pojęcie, jeden wyraz, którego losy dokładnie są przez autorów poświadczone: to Zbawca, *Salvator mundi*. Że tego wyrazu nie znano przed Cyceronem, że i jemu samemu był on obcy, widzimy z następującego ustępu drugiej Verriny (§. 154). Ponieważ Verres kazał się sławić nietylko jako patronus Siciliae, lecz także jako Soter, zapytuje go Cycero: 'hoc quantum est? ita magnum, ut latine uno verbo exprimi non possit. Id est nimirum soter, qui salutem dedit'. Do tych słów robi Mart. Cap. 5, 510 uwagę: 'Cicero Soterem salvatorem noluit nominare: illud enim nimium insolens erat'. Naturalnie nie mógł Cycero utworzyć rzeczownika *salvator*, skoro nie uży-

wał czasownika *salvare*, zastępując go wyrażeniami: ***servare, salvum facere, reddere***. Chrześcijanom nie wystarczał ***servator***, bo ten oznaczał raczej zachowawcę i utrzymującego, a nie zbawcę, choć Arnobius nazywa Chrystusa ***generis humani conservator***. Natomiast tłómacze t. zw. Itali, opierając się na ludowem ***salvare*** oddali greckie σωτήρ przez ***salvator***. Bo wprost ze ***salvus*** nie można było tworzyć nomen agentis na ***-tor***, jak nie ma od ***bonus bonator*** lub ***malus malator***. Gramatykom nie podobała się ta chrześcijańska innowacya, jak wynika ze słów św. Augustyna (trin. 13, 10, 14) 'Iesus id est Salvator. Nec quaerunt grammatici, quam sit Latinum, sed Christiani, quam verum. Salvare et salvator non fuerunt haec Latina, antequam veniret Salvator; quando ad Latinos venit, et haec Latina fecit'. cf. ibid. 'verbum (salvator) Latina lingua antea non habebat, sed habere poterat, sicut potuit, quando voluit'.

Trudniej jest przy pomocy nawet najkompletniejszej statystyki podać miejsce, gdzie jaki wyraz znachodzi się po raz ostatni. Że umarł w ustach ludu, świadczy brak danego wyrazu w językach romańskich, ale kiedy to nastąpiło, trudno określić, skoro tradycya literacka każe go nadal używać w języku literackim. Mimo to kompletna statystyka i w tym kierunku nas nie zawodzi. Oczywiście budować tu trzeba przedewszystkiem na autorach niewykształconych, bo ci, nie ulegając zbyt silnie wpływom szkolnym i literackim, wierniej oddają mowę mówioną swych czasów. Szczególnie pouczające jest porównanie takich niewykształconych autorów ze źródłami, które w swym duchu kompilują: Solinus biorąc treść zmienia niektóre wyrazy Pliniusza, Orozyus Justyna [1]). Te odstępstwa w doborze wyrazów od pierwowzorów są wymownymi świadkami zmiany ***usus*** językowego. — Jeśli jaki bardzo pospolity wyraz łaciński nie ma kontynuacyi w językach romańskich, śledzimy bacznie, czy już w łacinie używanie jego nie słabło i nie zanikało, a jeśli tak, to jakie wyrazy go zastępowały i który z tych konkurentów zwyciężył i przeszedł do języków romańskich. Zmysłowość, konkretność treści i pełność, dźwięczność formy dawały przewagę w tej językowej walce o byt. Weźmy przysłówek *saepe*. Nie przeszedł on do języków romańskich, a dekadencyę jego można dość wcześnie obserwować. Konkurują z nim ***subinde*** (souvent) i ***frequenter***. Stosunek liczebny tych 3 współzawodników za cesarstwa tak się przedstawia: Pomp. Mela ma na 3 ***saepe*** tuzin ***subinde***, w 4 początkowych księgach astrologii Firm. Mat. jest na 3

---

[1]) Niezrobione dotychczas porównanie przekładu Platonowego Timajosa, dokonanego przez Cycerona i Chalcydyusza dałoby wspaniały przyczynek do historyi języka i terminologii filozoficznej.

saepe prawie kopa *frequenter*, u Cass. Fel. na 3 *saepe* przeszło 70 *frequenter*, przysłówek, którego jeszcze Sallustius i Cezar wcale nie używali. Podobne wyniki otrzymujemy przy obserwacyi wyrazu *omnes*, który dla kolizyi z *homines* począwszy od Apulejusa met zastępowano przez *toti* i to też przeszło do języków romańskich. Jeśli Francuzi mysz nazywają dziś *souris* od gatunku *sorex*, Hiszpanie wyrazem oznaczającym szczura, a Włosi kreta (*tapo* od *talpa*), to ten zanik *mus* można śledzić już w łacinie. Podobnież obserwujemy rozwielmożnianie się rozmaitych konkurentów *edere*, jak: *comedere*, *cibari*, *manducare*, *esitare*, *gustare* i innych Już Peregrinatio Silv. z r. 385 nie zna *edere*, choć o jedzeniu nieraz mowa, nie ma go Caelius Aurelius, lekarz afrykański z V. wieku, ani dyetetyk Anthimus z początku wieku VI., wulgata Starego Testamentu na 30 *edere* ma przeszło 5C0 *comedere* i to nawet w połączeniu: *comedere et bibere*. Zwrot Cycerona o Appiuszu Claudiuszu Pulcher, który topiąc niechcące jeść kuraki augura powiedział: *ut biberent, quoniam esse nolent*, powtarzają bez zmian Valerius Maximus i Suetonius. Ale już Per. Liv. gdzieś z połowy III. wieku mówi: *pullos, qui cibari nolebant*. Ta walka o byt wyrazów, oznaczających to samo pojęcie, nie jest bezpośrednio przedmiotem pracy leksykografa: ten obrabiając *saepe* może podać jego statystykę i dodać *cf. subinde, frequenter*. Taksamo zrobi przy *edere*, odsyłając do synonymów i tak w każdym innym wypadku. Ale gdy wszystkie synonyma będą w osobnych artykułach obrobione, zestawienie ich da historyę pojęcia, a historya pojęć, to historya kultury. Próbkę takiej historyi różnych pojęć dają na razie trzy rozprawy w Archiv: Was heisst 'Leute'? (Archiv 6, 1889, 341) Was heisst 'die Kinder'? (Arch. 7, 1892, 78) i Was heisst 'das Pferd'? (Arch. 7, 1892, 313).

Jeśli ta historya zaniku wyrazów i walki ich z konkurentami tylko pośrednio dotyczyła leksykografa, to dalszy postulat Wölfflina, uwzględnienie lokalnych różnic i właściwości łaciny, jest wprost niewykonalny. Teoretycznie ma on racyę, gdy twierdzi, że łacina nie miała jednolitego charakteru we wszystkich krajach; przeciwnie obok chronologicznych wykazywała z pewnością i lokalne różnice. Ich dalsze różniczkowanie się i kombinacya z innymi wpływami wydała różność języków romańskich. W praktyce jednak głoszona przez Wölfflina łacina afrykańska i hiszpańska (Archiv 2. 6. 7. 8—10), a przez P. Geyra (Archiv 2. 7. 8.) łacina gallicka stoją na bardzo kruchych podstawach kilku, co najwięcej kilkunastu obserwacyi, których liczby nawet Thesaurus powiększyć nie zdoła. Zauważył Wölfflin, że grupa pisarzy pochodzenia afrykańskiego z II. i III. wieku jak Fronto a zwłaszcza Apuleius, Tertullian,

Cypryan, Arnobius i paru innych mają szereg wspólnych właściwości, nie napotykanych u dawniejszych pisarzów; takie wyrażenia jak *saecula saeculorum, caeli caelorum*, lub t. zw. *genetivi identitatis* jak *cupiditates libidinum, imperii iussio* — lub zastąpienie ablativu comp. przez peryfrazę z abl. *doctior ab illo* — objaśniał Wölfflin wpływem semityzmu, języka punickiego, (o którym nie ma wyobrażenia). Africitas grasowała w kołach Wölfflina przez parę lat, aż ją sam autor po wielu często ostrych inwektywach z zewnętrz mocno ograniczył. Przyznaje on dziś, że wiele afrycyzmów da się objaśnić wpływem azyańskiej retoryki, że inne okazałyby się wspólne całej łacinie, gdybyśmy z II/III. w. mieli więcej autorów europejskich, ale w Africitas wierzy — teoretycznie, więc nieszkodliwie. Hiszpańską łacinę oparł Wölfflin na 3 obserwacyach z Seneków i Columelli, a gallicka nie więcej ma świadków. Prawdziwa jest obserwacya, że opisanie kompar. we francuskiem przez *plus* w hiszpańskiem przez *magis*, da się w zarodzie pokazać już w V. w.: pisarze galliccy Sydoniusz Apollinaris i Alcimus Avitus mają *plus*, Hiszpan Orozyusz *magis*. Ale takie wyjątkowe obserwacye nie upoważnią leksykografa do tego, by pewne wyrazy piętnował jako prowincyonalne gallickie, hiszpańskie lub afrykańskie. Można to uczynić jedynie przy imionach własnych, jeśli inskrypcye pewnej prowincyi mają je masami, podczas gdy w innych prowincyach ich się nie spotyka.

Przy rozwiązywaniu dotychczas omówionych zadań leksykografii główną rolę grała statystyka, oparta na kompletnym materyale ze wszystkich autorów aż do VII. wieku. Niestety musimy tu stwierdzić, że Thesaurus ma kompletny materyał tylko do łaciny złotej i srebrnej: Apulejusz i Fronto to ostatni rozkartkowani autorzy. Do nich tylko przytacza się w nagłówku zupełną statystykę. Literatura chrześcijańska spreparowana tylko w bardzo niezupełnych, przypadkowych ekscerptach, obejmujących rzeczy 'ważniejsze i więcej interesujące'! O wartości wyżej. Tu dodamy, że ekscerpty robili przeważnie profani, więc w teologikach niebiegli. Teologów w pośpiechu zapomniano zaprosić do współpracownictwa, może też i nie było ochotników. Dość, że filolog ekscerpujący Tertulliana, nie zanotował tak pospolitego wyrazu jak *gratia*, choć u tego autora występuje on po raz pierwszy w znaczeniu chrześcijańskiej łaski. Gdzieżby też filolog dziwił się wyrazowi *sanctus* u ojców kościoła i notował go? Tymczasem ten wyraz na gruncie chrześcijańskim osobne, bardzo ciekawe przeszedł koleje. Tak mniej więcej przedstawia się cała terminologia chrześcijańska: co było w indeksach *Corpus* wiedeńskiego, wypisano, inne rzeczy ekscerpowano. Tylko listy św. Hieronima i de civ. św. Augustyna kompletnie rozkartkowano. Na szczęście istniały też

konkordancye biblijne. Ale przy takim materyale nie może Thesaurus spełnić owych powyżej omówionych postulatów Wölfflina — i to z winy jego samego. Bo skoro w r. 1894 stanął kartel 5 niemieckich akademii[1]), który zagwarantował na 20 lat $^1/_2$ miliona marek, Wölfflin miał najwpływowszy głos w sprawie literatury chrześcijańskiej. On ją wprowadził do Thesauru, jego zdanie byłoby przeważyło, gdyby kazał był rozkartkować pisarzy chrześcijańskich przynajmniej pierwszych 4 wieków. Tymczasem on w chęci oglądania za życia przynajmniej początków Thesauru przeparł ekscerpty, podjął się ich dostarczenia — i sam dużo dostarczył i o inne się postarał. Ale ta połowiczność sprawiła, że Thesaurus, o ile dotyczy historyi łaciny na gruncie chrześcijańskim, jest — bardzo niekompletny. Do tego przyłącza się ta okoliczność, że nieteolog (rozumie się teolog uczony) nie potrafi nawet istniejącego szczupłego materyału należycie wyzyskać: brak dzieł, na któreby się można powołać. Przy artykułach rzeczowych, odnoszących się do starożytności pogańskiej, powołuje się Thesaurus na Realną encyklopedyę Paulego - Wissowy, na Dictionnaire Daremberga - Saglio, na opracowania prawa czy starożytności publicznych i prywatnych. Przy rzeczach chrześcijańskich na niewiele tylko dzieł powołać się może, bo istniejące encyklopedye czy historye łaciny kościelnej oparte są na bardzo szczupłym materyale filologicznym.

Ale ta Achillesowa pięta Thesauru nieznana jest publiczności, a że recenzenci nie rozporządzają materyałem z pisarzy kościelnych, żaden nie wystąpił dotychczas z żadnymi zarzutami w tym kierunku[2]). Zarzut wyszedł ze stosunku łaciny do kultury greckiej, ze strony członka komisyi Thesauru H. Dielsa. Ten rzekł: skoro terminologia filozoficzna łacińska, skoro całe życie duchowe Rzymian polega na wpływach greckich, uzasadnionem jest żądanie, by uczony, opracowujący historyę pewnego pojęcia greckiego na gruncie łacińskim, znał jego historyę na gruncie greckim. A to będzie dopiero wtedy możliwe, gdy świat cywilizowany zdobędzie się na nowy Thesaurus l. Gr. Ten będzie możliwy za lat 100, może później, może nigdy. W każdym razie jednak Thesaurus

---

[1]) Wölfflin, Zwei Gutachten über das Unternehmen eines lat. Wörterbuches, Archiv 7 (1892), 506.

[2]) Oceny i omówienia pierwszych zeszytów Thesauru regestruje Wagener w wymienionym 'Jahresbericht'. Technikę pisarzy artykułów i jej trudności przedstawił naczelny redaktor przedsięwzięcia, Fryderyk Vollmer, na ostatnim (październik 1903) zjeździe filologów w Halli p. t. Thes. l. L. Odczyt ten wyszedł w 'Neue Jahrb. für klass. Phil.' 1904 w zeszycie styczniowym p. t.: 'Vom Thesaurus linguae Latinae'.

l. L. przed Graecae jest ὕστερον πρότερον, jest anachronizmem. Nie można napisać dobrze takiego artykułu jak *affectus*, *animus* itp. nie znając jego historyi na gruncie greckim. Nie można sobie wyobrazić dobrej historyi *elementum* w łacinie, nie znając jej w grece. Diels dał historyę *elementum* w grece i łacinie, ale musimy przyznać, że gdyby rozporządzał był tylko materyałem łacińskim, historya *elementum* w łacinie ani na jotę nie byłaby inna od tej, którą dał Diels. Zadaniem leksykografa jest zrozumieć użycie pewnego wyrazu w każdem miejscu autora i stosownie do znaczenia ustawić miejsca pisarzy w chronologicznym porządku. Wszakże pojęcie przeszedłszy do łaciny, żyło samodzielnie bez ciągłego opierania się o greckie źródło. Znajomość tego może pomóc do objaśniania przyczyn, dlaczego pewien autor użył tego wyrazu w tem znaczeniu. Ale leksykograf konstatuje fakty, przyczyn nie śledzi. To też artykuły *affectus*, *animus* nie zmieniłyby się zupełnie, choćby Diels dał im za folio πάθος i ψυχή, a z jego rozprawy o elementum przejdzie do artykułu notatka *v. Diels*, *Elementum*. Czytać greckiej części autor nie potrzebuje, jak dzisiaj nie czuje potrzeby, by przy każdym artykule zaglądać po oświecenie do greckiego Stephanusa. Nie wynika z tego jednak, jakoby znajomość greczyzny była dla niego zupełnie zbyteczna: owszem, po zestawieniu pokrewnych treścią miejsc autorów łacińskich widzi, że pewien wyraz, pewna formuła, czy konstrukcya zawdzięczają swą treść greczyźnie. Kto zestawi miejsca Cycerona czy Apulejusza z *vir bonus*, widzi bez dalszych studyów, że to równoważnik greckiego καλὸς κἀγαθός: przegląd miejsc ze Seneki aż nadto jawnie pokazuje, że się ma do czynienia ze stoickim σοφός: Kwintylianowe peryfrazy *vir bonus* przez *vir civilis* prowadzą na ślad sofistycznego ἀνὴρ πολιτικός. Ale w tem objaśnianiu łaciny greczyzną trzeba być bardzo ostrożnym. Cóż łatwiejszego jak przy łacińskiem *bene*, ew. *male audire* napisać *cf.* καλῶς *resp.* κακῶς ἀκούειν i uważać osobliwą konstrukcyę łacińską za naśladownictwo greckiej. Tymczasem przegląd najdawniejszych przykładów dowodzi, że mamy tu do czynienia z czysto łacińskim rozwojem.

Załatwiwszy się w ten sposób z zasadniczemi kwestyami, możemy pobieżniej przedstawić, co więcej mieści każdy artykuł Thesauru. Uwzględnienie tradycyi rękopiśmiennej, inskrypcyjnej i testimoniów gramatycznych pozwala ustalić ortografię, przytoczyć wszystkie poboczne formy, nieraz tak ważne dla języków romańskich, jak formę poboczną do *bestia*, *besta*, substrat frc. *bêt*[1]) obok *meretrix*, *meletrix* i *menetrix*: leksy-

---

[1]) Historyę tego wyrazu dał prof. Miodoński w 11. tomie Rozpraw Akad. krak. z r. 1886.

kograf podaje wszystkie osobliwsze formy deklinacyi, stopniowania i konjugacyi i zaznacza brak pewnych przypadków i form i ich zastępstwo, znanym formom przywraca matematyczny stosunek: z Thesauru dowiadujemy się, że pf. do *audio* jest *audivi*, *audiisti*, *audiit*, *audivimus*, *audivistis*. Nagłówek mieści wreszcie przegląd etymologii starożytnych i kontynuacyę wyrazu w językach i narzeczach romańskich.

Przejście do biografii wyrazu, do rozwoju jego znaczenia, ma stanowić etymologia: znaczenie najbliższe etymologii ma być wzięte za najdawniejsze, z niego rozwijają się późniejsze według praw semazyologii. Niestety, etymologia i semazyologia tak same są jeszcze ciemne, że nie można ich brać za pochodnie, przewodniczące w labiryncie rozwoju znaczeń. Etymologiczne notatki Thesauru są dlatego, by coś było, ale z tych uwag Thurneysena jak *incertae originis*, *cf. esse videtur cum* nikt chyba więcej się nie dowie nad to, że największą cnotą etymologa jest dziś *ars nesciendi*. A semazyolog dopiero na podstawie całego Thesauru będzie mógł szukać poparcia swych praw: z góry można od niego przyjąć najwięcej tę uwagę, że znaczenie konkretne zwykle dawniejsze jest od abstrakcyjnego, właściwe od przenośnego. Choć cf. *afluo*. Opuszczony przez etymologię i semazyologię, znajdzie leksykograf pomoc w chronologii i gdzie najdawniejsze przykłady, tam często najdawniejsze znaczenie. Festus i gramatycy często mu dopomogą. Oczywiście nietylko wyrazy, ale i ich połączenia, formuły i frazesy w historycznym porządku notuje współpracownik Thesauru. Co dzisiaj z wielkim trudem zbierają uczeni w uwagach do autorów lub w osobnych, tak żmudnych monografiach, jak prof. Morawski w szeregu obserwacyi nad retorami i ich wpływem na literaturę, to w zupełności chronologicznej będzie podane: więc wszystkie *ampullae rhetorum*, wszystkie *flores* i *colores*. Takie zestawienia pozwolą mnóstwo miejsc poprawić, uzupełnić i pozwolą nieraz na wyśledzenie źródeł. Krytyka tekstu z Thesaurem w ręku na pewnych spoczywać będzie podstawach. Ale także jurysta czy medyk, agronom czy przyrodnik znajdzie w realnych artykułach jeśli nie pouczenie, to bardzo obfity materyał do swych studyów. Bo niczem innem, jak tylko uporządkowanym inwentarzem, skarbcem łaciny będzie nowy Thesaurus.

Monachium.

Z humanizmu i historyi filologii.

Lukrecyus i Horacy a „Treny“ Kochanowskiego.

Napisał

Stanisław Schneider.

Zastanawiając się nad genezą »Trenów«, dotąd brano w rachubę głównie prozaików rzymskich, a mianowicie utwory filozoficzne Cycerona i Seneki, które miały oddziałać na Kochanowskiego najsilniej, kiedy nad zgonem swej ukochanej Orszuli »piórko zabawiał«, stawiając rzekomo »lekkie rymy«. W najnowszych czasach przydano do tych autorów: Kwintyliana, który bolejąc w przedmowie do ks. VI. swej Institutio oratoria nad śmiercią syna, dał pochop Kochanowskiemu do opisania swej straty; jakoteż Plutarcha Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον, z którego autor »Trenów« i motto przejął i wzmiankę o Heraklicie tudzież Symonidesie [1]).

Z poetów rzymskich, których oddźwięki w »Trenach« słyszymy, Lukrecyusa wymienił pierwszy Kallenbach, zauważywszy wpływ jego poematu De rerum natura w Kochanowskiego elegiach łacińskich, zwła-

---

[1]) Zwrócił uwagę na Kwintyliana ***Wincenty Kubik*** w sumiennej i samodzielnej pracy p. t.: »Geneza Trenów J. Kochanowskiego« (Tarnopol 1903). Ścisłość wymaga nadmienić, że ś. p. Węclewski już w r. 1878, objaśniając Inst. or. Kwintyliana, wskazywał na to, że owa przedmowa do ks. VI. wpłynęła na »Treny« Kochanowskiego.

szcza w liście filozoficznym do Firleja, t. j. w ostatniej elegii łacińskiej ks. IV.[1]) Ale oddziaływanie Lukrecyusa na »Treny« oparł Kallenbach na jedynym, rozpaczliwym wykrzyku zwątpienia: Gdzieśkolwiek jest, *jeśliś jest*... (tren X), nie umiejąc go wytłumaczyć inaczej, jak tylko »złowieszczym wpływem Lukrecyusza«. Podstawa to za wątła, by na niej opierać znaczniejszy wpływ filozofa-poety, który o zatraceniu duszy wraz z ciałem nie wątpił, owszem najmocniej był przekonany. Możnaby z większem prawem przypuszczać wpływ Apologii platońskiej, w której Sokrates na seryo bierze możliwość śmierci οἷον μηδὲν εἶναι μηδ' αἴσθησιν μηδεμίαν μηδενὸς ἔχειν τὸν τεθνεῶτα, o drugiej zaś możliwości przesiedlenia się duszy na inne miejsce wyraża się wielokrotnie z zastrzeżeniami w formie hipotecznej, jak Kochanowski: εἰ... ἀληθῆ ἐστι τὰ λεγόμενα, εἰ ταῦτ' ἐστιν ἀληθῆ, εἴπερ γε τὰ λεγόμενα ἀληθῆ ἐστιν (40 C — 41 C). Do podobieństwa tego, być może przypadkowego tylko, nie przywiązuję większej wagi; chciałem jedynie wykazać, że na warunku: »jeśliś jest« nie można zasadzać oddziaływania Lukrecyusa na »Treny«.

Widzę natomiast w czem innem wpływ Lukrecyusa, w owej zwłaszcza »mądrości«, której autor Trenów zaledwie »ujrzał progi«, strawiwszy lata swoje na to, ażeby teraz był »nagle z stopniów ostatnich zrzucony« (tren IX).

Owe »progi« i »stopnie«, wiodące do przybytku mądrości, która »bezpieczną, nieodmienną, niepożytą« stoi, o której zaś Kochanowski z przekąsem mówi i powątpiewaniem (Kupić by cię mądrości! za drogie pieniądze..., jeśli prawdziwie mienią), bardzo przypominają nauką mędrców dobrze obwarowane twierdze, z których — jak sądzi Lukrecyus — największa rozkosz spoglądać z góry na innych, błądzących w dole (II, 7 i nast.: sed nil dulcius est, bene quam munita tenere | et sita doctrina sapientum templa, serene | despicere unde queas *alios* passimque videre | errare atque viam palantis quaerere vitae... Por. tren IX. pod koniec: Terazem... między *insze*, jeden z wiela, policzony). Lukrecyus biada: O miseras hominum mentes! o pectora caeca! Przyroda nic im innego nie wskazuje, jak tylko to, »ut, qui | corpore subiunctus'st, dolor absit mensque fruatur | iucundo sensu, cura semota metuque« (II, 14 i nast.). Podobnie Kochanowski wyrzeka o sobie: *Nieszczęśliwy ja człowiek*, przeciwstawiając się owej mądrości, która »wszytki żądze, wszytki ludzkie frasunki umie wykorzenić, a człowieka tylko nie w anioła odmienić,

---

[1]) Filozofia Jana Kochanowskiego w »Przegl. Pols.« z r. 1888, str. 120 i nast. Wydanie pomnikowe dzieł Koch. z r. 1884 zwraca uwagę na analogie w tej elegii z Lukrec. V, 157 i nast., 876 i nast.; VI, 607 i nast.

który nie wie co *boleść*, *frasunku* nie czuje, złym *przygodom* nie podległ, *strachom* nie hołduje. Ty wszytki rzeczy ludzkie *masz za fraszkę* sobie...« (qualibus in tenebris vitae quantisque periclis | degitur hoc aevi quodcumquest!...).

Oswobodzenie się od wszelkiej obawy, zwłaszcza przed śmiercią, (ty śmierci nigdy się nie boisz), żywo przywodzi na pamięć ustęp z Georgik Wergilego, z t. zw. Laudes vitae rusticae (II, 490 i nast.): felix, qui potuit rerum cognoscere causas, | atque metus omnis et inexorabile fatum | subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari. Ale o reminiscencyi Kochanowskiego z Georgik niema mowy [1]), gdyż cały ten ustęp u Wergilego, jak inwokacya do Muz z wyliczeniem astronomicznych zagadnień, jest kopią i naśladowaniem Lukrecyusa (III, 37 i nast.: et metus ille foras praeceps Acheruntis agendus, funditus humanam qui vitam turbat ab imo... Por. I, 922 i nast.: percussit... meum cor... incussit suavem mi in pectus amorem Musarum... I, 139 i nast.: solis lunaeque meatus | qua fiant ratione et qua vi quaeque gerantur | in terris... Werg. Georg. II, 475 i nast.: Musae, | quarum ingenti *percussus amore*... defectus *solis* varios *lunaeque* labores... *qua vi* maria alta tumescant...). Mimochodem dodaję, że Kochanowski na dwa lata przed ogłoszeniem Trenów (w r. 1580), wydając swój przekład Psałterza Dawidowego i poświęcając go Myszkowskiemu, we wierszu dedykacyjnym zapożyczył się najwidoczniej u Lukrecyusa (I, 926: avia Pieridum peragro loca nullius ante | trita solo... I wdarłem się na skałę pięknej Kalliopy, gdzie dotychmiast nie było znaku polskiej stopy). W ostatnim trenie dopiero na tamtym świecie każe poeta poznać »przyczyny

[1]) Z Wergilego dwa miejsca wogóle znalazł p. Kubik, przypominające ustępy w Trenach: pierwsze jest tego rodzaju, że nie dowodzi świadomej zapożyczki (En. I, 201: durate et vosmet rebus servate secundis; tren XIX: a chowaj się na te nieodmienne, synu mój, roskoszy bogate. Por. Epitaph. Hannie Koch.: Aby ojciec nieszczęsny zaraz odżałował wszytkiego, a na trwalsze roskoszy się chował); drugie zaś jest tak powszechnym τόπος κοινός, że na równej podstawie mógłbym dowodzić, iż owo miejsce jest, dajmy na to, naśladowanem z Tybulla (por. tren XIII: Tu mi kamień, murarze, ciosany połóżcie, a na nim tę nieszczęsną pamiątkę wydróżcie: Orszula Kochanowska tu leży... Werg. ekl. V, 42 i nast.: Et tumulum facite et tumulo superaddite carmen: Daphnis ego... Tybull. I, 54 i nast.: Fac lapis inscriptis stet super ossa notis: Hic iacet... Tibullus ...). Nadto możnaby utrzymywać, że od Tybulla wziął Kochanowski pomysł przemiany swej Orszuli w słowika. Tak się zaczyna u niego opis elizyum (I, 59): Hic choreae cantusque vigent, passimque vagantes | dulce sonant tenui gutture carmen aves . (por. III, 204 i nast.). Kochanowski zaś mówi w trenie X: Czy człowieka zrzuciwszy i myśli dziewicze, wzięłaś na się postawę i piórka słowicze?

wszytkich rzeczy«, owe »primordia rerum«, o których tyle razy u Lukrecyusa czytamy (por. Werg. Georg. II, 490: rerum cognoscere causas).

Dalsze wyrazy w trenie IX. zdają się być zapożyczką od Horacego (carm. II, 3: Aequam memento rebus in arduis | servare mentem, non secus in bonis...; III, 16, 28: magnas inter opes inops; sat. I. 1, 49: vel dic, quid referat intra | naturae finis viventi, iugera centum an | mille aret? — Jednaką myśl tak w szczęściu, jako i w żałobie zawżdy niesiesz.. ty bogactwa nie złotem, nie skarby wielkiemi, ale dosytem mierzysz i przyrodzonemi potrzebami). Jednak u Lukrecyusa także znachodzą się przykłady na »aequus animus« i na »dosyt«: divitiae grandes homini sunt vivere parce | aequo animo, neque enim est umquam penuria parcis (V, 1054 i nast., por. III, 937 i 960). Co do przeciwstawności: ty okiem swem nieuchronionem nędznika upatrujesz pod dachem złoconym, a uboższym nie *zajźrzysz* szczęśliwego mienia — por. ks. II, odę 10, w. 5 i nast.: *auream* quisquis mediocritatem | diligit, tutus caret obsoleti | sordibus tecti, caret *invidenda* sobrius aula; III, 1, 45: *invidendis* postibus... atrium (zob. też Werg. Georg. II, 498 i nast.: neque ille | aut doluit miserans inopem aut *invidit* habenti). Kochanowski osłabia ironicznym dodatkiem: »Ktoby jeno chciał słuchać twego upomnienia« te wszystkie przykazania mądrości, powymieniane w trenie IX., które się dadzą sprowadzić jak do jednego źródła do epikurejskiej nauki Lukrecyusa.

Treny Kochanowskiego można uważać za rodzaj palinodyi, za odwołanie wyznawanej dotychczas i wzorowanej na Lukrecyusu filozofii życia. Za przewodnika w tym odwrocie posłużył Kochanowskiemu Horacy, który tak samo ze stanowiska Epikura i Lukrecyusa, wyniesionego ponad wszechwładne rządy Fortuny, przeszedł do pogodzenia się z wrogim losem i do poddania się bogu, który nim despotycznie kieruje (Hor. carm. I, 34, 12 i nast.: valet ima summis | mutare et insignem attenuat deus | obscura promens: hinc apicem rapax | Fortuna cum stridore acuto | sustulit, hic posuisse gaudet. III, 29, 49 i nast.: Fortuna saevo laeta negotio et | ludum insolentem ludere pertinax | transmutat incertos honores, | nunc mihi, nunc alii benigna. laudo manentem.. Lukr. V, 1056 i nast.: at claros homines voluerunt se atque potentes, | ut fundamento stabilis fortuna *maneret* | et placidam possent opulenti degere vitam | nequiquam! quoniam ad summum succedere *honorem* | certantes iter infestum fecere viai, | et tamen e summo quasi fulmen deicit ictos... Koch. tren XI: Nieznajomy wróg jakiś miesza ludzkie rzeczy, nie mając

ani dobrych ani złych na pieczy; kędy jego duch wienie, żaden nie ulęże; prawli, krzywli — bez braku każdego dosięże. XVI: Człowiek nie kamień: a jako się stawi Fortuna, takich myśli nas nabawi. Przeklęte szczęście...).

Zaszedł fakt niespodziany, wykluczony przez Lukrecyusa, który nawrócił Horacego do wiary w rządy boże i wobec losu skłonił do rezygnacyi (Lukr. VI, 400 i nast.: denique cur numquam caelo iacit undique puro | Iuppiter in terras fulmen sonitusque profundit? Hor. carm. I, 34: Parcus deorum cultor et infrequens, | ... vela dare atque iterare cursus | cogor relictos; namque Diespiter, | igni corusco nubila dividens | plerumque, per *purum* tonantis | egit equos...). Takim gromem z jasnego nieba, który pomieszał szyki życiowe Kochanowskiemu i kazał mu ugiąć się przed »pańskimi sądami« i »władzą fortuny«, był zgon Orszuli (tren XVIII: My nieposłuszne, Panie! dzieci twoje w szczęśliwe czasy swoje rzadko Cię wspominamy... XIX: Skryte są pańskie sądy; co się jemu zdało, najlepiej, żeby się też i nam podobało... Toć jest władza fortuny, mój najmilszy synie! że nie tak uskarżać się, kiedy nam co zginie, jako dziękować trzeba, że wżdam co zostało).

Jestem z pełnym podziwem i uwielbieniem dla tej duchowej mocy, z jaką wyrąbał się Kochanowski z rozpaczy, straciwszy »wszytkę nadzieję« (tren XVII). Użył on iście krzyżowej sztuki w swym przedostatnim trenie, wielkim pokorą i godnym tłumacza psalmów Dawida; ale czy to stawienie się na stanowisku wprost »nieposłusznych dzieci«, wzywanie »kaźni« i kary »ojcowskim obyczajem«, płynących z »gniewu« i »ciężkiej boskiej ręki«, nareszcie odwołanie się do litości i miłosierdzia bożego, wystarcza — dla pełnoletnich, którzyby sami chcieli i mogli coś o swym własnym losie stanowić zamiast »być jako celem przygodom wszelakim« (tren XIX)? Tu Kochanowski przeszedł na grunt etnicznej religii, na jakim u przełomu od lirycznego pesymizmu do sofistyczno-filozoficznego u Greków zatrzymali się dwaj szczególnie poeci: Archilochos i Symonides z Keos, z których tamtego Kochanowski w trzech miejscach naśladuje, a tego w pierwszym trenie wymienił (I lamenty i skargi Simonidowe).

Do przytoczonych trzech miejsc z Archilocha, w cennej pracy najnowszej o Trenach Kubika, dodaję jeszcze jedno, niejako locus communis, które wpłynęło na Kochanowskiego pośrednio przez Horacego (carm. I, 34, 12 i nast.) lub bezpośrednio (56 B: τοῖς θεοῖς τίθει τὰ πάντα· πολλάκις μὲν ἐκ κακῶν ἄνδρας ὀρθοῦσιν μελαίνῃ κειμένους ἐπὶ χθονί, πολλάκις δ' ἀνατρέπουσι καὶ μάλ' εὖ βεβηκότας ὑπτίους κλίνουσ'... tren XVII: Lecz Pan, który, gdzie tknąć, widzi a z przestrogi ludzkiej szydzi, zadał mi

raz tem znaczniejszy, czemem już był bezpieczniejszy). Co do Symonidesa, por. jego dwuwiersz w Plat. Protag. 344 C: ἄνδρα δ' οὐκ ἔστι μὴ οὐ κακὸν ἔμμεναι, | ὃν ἂν ἀμήχανος συμφορὰ καθέλῃ (por. Herod. I, 32: πᾶν ἐστι ἄνθρωπος συμφορή... VII, 49: αἱ συμφοραὶ τῶν ἀνθρώπων ἄρχουσι καὶ οὐκὶ ὤνθρωποι τῶν συμφορέων... tren XIX: Człowiek urodziwszy się zasiadł w prawie takiem, że ma być jako celem przygodom wszelakim; z tego trudno się zdzierać...). Wszelkie porywy prometejskie uchodzą za daremne zakusy i wykroczenia, co Kochanowski powtarza za Horacym. Jedyne to, jak dotychczas, miejsce, wskazane przez Kubika [1]), mające świadczyć o słabym wpływie wenuzyjskiego poety na piewcę Trenów (Hor. carm. I, 3, 26 i nast.: audax omnia perpeti | gens humana ruit per vetitum nefas. | audax Iapeti genus | ignem fraude mala gentibus intulit... nil mortalibus ardui est; | caelum ipsum petimus stultitia neque per nostrum patimur scelus | iracunda Iovem ponere fulmina. Tren XI.: A my rozumy swoje przed się udać chcemy, hardzi między prostaki, że nic nie umiemy; wspinamy się do nieba, Boże tajemnice upatrując; ale wzrok śmiertelnej źrzenice tępy na to...). Sądzę, że to, co rzekłem powyżej i co następnie przytoczę, świadczy przeciwnie o sięgającym daleko wpływie rzymskiego poety nawet na zwrot przekonań Kochanowskiego w Trenach, którego Pieśni, wydane w tymże r. 1580 co Treny, noszą niezbite ślady między innemi tłumaczeń i naśladowań z Horacego.

Za wolny przekład z ód Horacego uważam drugą zwrotkę w trenie XVI (Żywem? czy mię sen obłudny frasuje, który kościanem oknem wylatuje, a ludzkie myśli tem i owem bawi, co błąd na jawi? Hor. carm. III, 27, 38 i nast.: vigilansne ploro | turpe commissum, an vitiis carentem | ludit imago | vana, quae porta fugiens eburna | somnium ducit? Por. Werg. En. VI, 893 i nast., Hom. Od. XIX, 564 i nast.). Podobnież słowa Kochanowskiego: Wzięłaś mi, zgoła mówiąc, ***dusze połowicę***: — ***Ostatek*** przy mnie został na wieczną tesknicę (tren XIII), są tłumaczeniem Horacyusowskich wyrażeń: ***animae dimidium*** meae (carm. I, 3, 8); a, te meae si ***partem animae*** rapit | maturior vis, quid moror altera, | nec carus aeque nec ***superstes*** integer? (II, 17, 5); si parcent animae fata ***superstiti*** (III, 9, 12). Nie potrzeba się aż uciekać do Kallimacha (epigr. XLII) i Teokryta (sielanka XXIX, ww. 4 i 5), jak to czyni Kubik, z których nie wprost Kochanowski korzystał, ale za pośrednictwem widocznem Horacego.

---

[1]) W przytocz. rozpr. na str. 37.

Zdaje mi się, że można śmiało twierdzić, iż Kochanowski wcale lub prawie żadnych innych poetów rzymskich, prócz Lukrecyusa i Horacego, w Trenach nie naśladował. Korzystanie z dzieł Wergilego uchyliłem poprzednio (zob. uw. na str. 74), zapożyczki z Tybulla są niezmiernie wątpliwe (tamże), w Katullu nie dopatrzyłem się żadnej analogii, jakkolwiek w Fraszkach znachodzi się odgłos maksymy tego poety (Katull. XVI: qui me ex versiculis meis putastis, | quod sunt molliculi, parum pudicum. Nam castum esse decet pium poetam | ipsum, versiculos nihil necessest... Fraszka ks I. do Mikołaja Firleja: Jeśliby w moich książkach co takiego było, czegoby się przed panną czytać nie godziło, odpuść mój Mikołaju! — bo ma być stateczny sam poeta, rym czasem ujdzie i wszeteczny. Por. Owid. Trist. II, 353 i nast.; Hor. carm. I, 6, 17 i nast.; sat. I, 4, 103 i nast.). Owidyus może na jednem miejscu wywołał reminiscencyę u Kochanowskiego [1]), lecz odpowiednie zwroty spotyka się i w Horacym (Owid. Metam. X, 32 i nast.: Omnia debemur vobis, paulumque morati | serius aut citius sedem properamus ad unam. | Tendimus huc omnes... Haec quoque, cum iustos peregerit annos, | iuris erit vestri. Hor. carm. II, 3, 25 i nast.: omnes eodem cogimur, omnium | versatur urna serius ocius | sors exitura... Koch. tren XIV: Zginąćci mu (Plutonowi) nie może, tuć się wszystkim zostać, niech się tylko niedoszłej jagodzie da dostać).

Z poezyi greckiej zauważono w Trenach wpływ Archilocha, Symonidesa z Keos, dwóch miejsc z Sofoklesa (Antyg. 823—832 i tren XV o Niobie; Edyp Kolon. 1680 i nast. i tren XVII: Próżno morzem nie pływamy etc.), miejsca jednego z Antologii greckiej i pięciu miejsc z Moschusa [2]). Nie wchodzę jednak w rozbiór wpływu poetów greckich na treny Kochanowskiego. Atoli chciałbym na jedno zwrócić uwagę, że stanowisko ludowej etyki i religii, na którem stali Archiloch i Symonides (Archil. Bergk, Poetae lyr. Gr. II, 70: τοῖος ἀνθρώποισι θυμὸς | γίγνεται

[1]) Zob. rozpr. Kubika, str. 39

[2]) Te wszystkie miejsca, z wyjątkiem przytoczonego przezemnie wyżej dwuwiersza Symonidesa z Plat. Protag 344 C, są wymienione w rozpr. Kubika na str. 32 i nast. Opuszczam Kallimacha (epigr. XLII) i Teokryta (sielanka XXIX), gdyż Kochanowski mojem zdaniem korzystał z nich nie bezpośrednio, ale przez pośrednictwo Horacego. Co do drugiego zaś miejsca z Teokryta (siel I, 102): ἤδη γὰρ φράσδῃ πάνθ' ἅλιον ἄμμι δεδύκειν; — pozostawiam rzecz nierozstrzygniętą, czy oddziałało na słowa matki Kochanowskiego w trenie ostatnim: Czyli nas już umarłe macie za stracone, i którym już na wieki słońce jest zgaszone?

θνητοῖς, ὁποίην Ζεὺς ἐπ' ἡμέριν ἄγῃ, | καὶ φρονεῦσι τοῖ', ὁποίοις ἐγκυρέωσιν ἔργμασιν. Symon. w Plat. Protag. 344 E: πράξας μὲν γὰρ εὖ πᾶς ἀνὴρ ἀγαθός, | κακὸς δ', εἰ κακῶς), na które zaś Kochanowski cofnął się za przewodem Horacego (carm. I, 34; tren II.: Próżno to, jakie szczęście ludzi naśladuje, tak w nas abo dobrą myśl abo złą sprawuje) — jest wspólne im z mądrością praktyczną t. zw. siedmiu mędrców. Chilon, jeden z nich, zapytany przez Ezopa: ὁ Ζεὺς τί εἴη ποιῶν, odpowiedział: τὰ μὲν ὑψηλὰ ταπεινῶν, τὰ δὲ ταπεινὰ ὑψῶν (Mullach I, 224, 11). Myśl ta sama, utarta i popularna, powtarza się wielokrotnie od Hezyoda do Eurypidesa (Erga w. 6 o Zeusie: ῥεῖα δ' ἀρίζηλον μινύθει καὶ ἄδηλον ἀέξει. Herod. VII, 10: ὁρᾷς τὰ ὑπερέχοντα ζῷα ὡς κεραυνοῖ ὁ θεὸς οὐδὲ ἐᾷ φαντάζεσθαι, τὰ δὲ σμικρὰ οὐδέν μιν κνίζει, ὁρᾷς δέ, ὡς ἐς οἰκήματα τὰ μέγιστα αἰεὶ καὶ δένδρεα τὰ τοιαῦτα ἀποσκήπτει τὰ βέλεα · φιλέει γὰρ ὁ θεὸς τα ὑπερέχοντα πάντα κολούειν. Euryp. Hiket. 550 i nast.: παλαίσμαθ' ἡμῶν ὁ βίος, εὐτυχοῦσι δὲ | οἳ μὲν τάχ', οἳ δ' ἐσαῦθις, οἳ δ' ἤδη βροτῶν· | τρυφᾷ ὁ δαίμων· πρός τε γὰρ τοῦ δυστυχοῦς, | ὡς εὐτυχήσῃ, τίμιος γεραίρεται, | ὅ τ' ὄλβιός νιν πνεῦμα δειμαίνων λιπεῖν | ὑψηλὸν αἴρει. Plut. Mor. 811 d: »τῶν ἄγαν γὰρ ἅπτεται | θεός, τὰ μικρὰ δ' εἰς τύχην ἀνεὶς ἐᾷ« κατὰ τὸν Εὐριπίδην. Koch. tren XVIII: Miej nas na wodzy, niech nas nie rozpycha doczesna roskosz licha! .. A pierwej świat zaginie, niż ty wzgardzisz pokornym...).

Końcowe słowa matczyne, zwrócone do poety, w ostatnim trenie taką podają radę: ludzkie przygody ludzkie noś; jeden jest pan smutku i nagrody. Najtrafniej podniesiono, że ten aksyomat wziął Kochanowski z Plutarcha (Cons. ad Ap. 118 C: τὰ κοινὰ τοῦ βίου συμπτώματα κοινῶς φέρειν, καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀνθρωπίνως) lub Cycerona (Tusc. III, 16, 34: Calamitate fractus sanatur, quod humana humane Ferenda intellegit). Ale nie powiedziano, z jakiej mennicy numizmat ów pochodzi. Wybito tę monetę zapewne równocześnie i w jednem miejscu z następującą: θνητὰ χρὴ τὸν θνατόν, οὐκ ἀθάνατα τὸν θνατὸν φρονεῖν (Epicharm fr. 20 u Dielsa. Por. Arystot. Nikom. Et. X, 6: οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παραινοῦντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν. W komentarzu do tego miejsca czytamy: τινὲς μὲν Θεόγνιδός φασιν εἶναι τὴν γνώμην ταύτην, οἱ δὲ Σόλωνος). Mojem zdaniem jest to dewiza, podobnie jak powyższa, Solona, gdyż Herodot (VII, 49) wygłaszać mu każe analogiczne zdanie: αἱ συμφοραὶ τῶν ἀνθρώπων ἄρχουσι καὶ οὐχὶ ὤνθρωποι τῶν συμφορέων, hasło zaś φρόνει θνητά pojawia się między przykazaniami siedmiu mędrców (por. Eur. Bakch. 395 i nast.). Możemy je Solonowi bezpiecznie przyznać i widzieć w tem położeniu nacisku na jedną ludzką stronę w człowieku oraz śmiertelną, brak równowagi i pokrzywdzenie dla strony drugiej, duchowej i nieśmiertelnej.

Trzeba było dopiero poczekać na Heraklita, ażeby dowiódł, że między śmiertelnikami a nieśmiertelnymi niema istotnej różnicy (fr. 62 u Dielsa) i że człowiek swe przeznaczenie i boga w sobie nosi. Przynajmniej tak słowami Schillera: »In deiner Brust sind deines Schicksals Sterne« wytłumaczono[1]) zdanie efezyjskiego mędrca: ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων (fr. 119, por. fr. 78: ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει. Epicharm fr. 17: ὁ τρόπος ἀνθρώποισι δαίμων ἀγαθός, οἷς δὲ καὶ κακός). Wywody stoików i Cycerona (Tusc. I, 7, 17; de fin. III, 22, 75; Seneca De vita beata XVI, 2 i 3) o podobieństwie mędrca do boga znał Kochanowski, ale zapewne tak mało mu przypadały do przekonania, jak Horacemu (Ep. I, 1, 106 i nast.; sat. I, 3 i II, 3). W wolnym przekładzie wstępu do Fenomenów Arata Kochanowski zupełnie zatarł wspólność i jedność rodu ludzkiego z bogami oraz bogiem najwyższym (w. 5: τοῦ γὰρ [Διὸς] καὶ γένος εσμέν... w. 16: αὐτὸς καὶ προτέρη γενεή [τῶν θεῶν]. W przekł. Cycerona: quin etiam patre illo dicimur orti... Tuque priorque aetas. Por. powiedzenie Pindara: ἓν ἀνδρῶν τε θεῶν γένος i hymn Kleantesa do Zeusa, w. 4: ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν... Nadto słowa św. Pawła w Dziej. Apost. XVII, 28: Albowiem w nim żyjemy i ruszamy się i jesteśmy [ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν]; jako i niektórzy z waszych poetów powiadali: Gdyżeśmy też są narodem jego [τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν]. Wiersz nieznanego czciciela Epikteta: εἷς γὰρ Ζεὺς πάντων προπάτωρ, μία δ' ἀνδράσι ῥίζα, | εἷς πάλος πάντων...).

Tej dumnej wiary, wypiastowanej w misteryach greckich, a zapowiedzianej przez Chrystusa i w liście św. Jana, autor Trenów nie zdaje się podzielać (por. złote tabliczki z Petelii z 4—3. w. przed Chr. w Dielsa: Die Fragm. d. Vorsokr., str. 495: αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐράνιον... καὶ γὰρ ἐγὼν ὑμῶν γένος ὄλβιον εὔχομαι εἶμεν — θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βροτοῖο... καὶ γὰρ ἐγὼν ὑμῶν γένος εὔχομαι ὄλβιον εἶναι... θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου... Słowa Jezusa w ew. św. Jana XVI, 2: Mam ci wam jeszcze wiele mówić: ale teraz znieść nie możecie. List św. Jana I, 3, 2: teraz synami Bożymi jesteśmy: a jeszcze się nie okazało, czem będziemy). U Kochanowskiego Bóg pojawia się po dawnemu, jak w Starym Zakonie, jako Pan groźny i łaskawy, którego miłosierdzie ***nad ludźmi*** jest większe od miłości ***ku ludziom***. Mowca Antyfont nazwał człowieka najbogobojniejszem ze wszystkich stworzeń (fr. 108: ἄνθρωπος, ὃς φησι μὲν πάντων θηρίων θεαιδέστατον γενέσθαι) i na tym stopniu czci i bojaźni bożej, nazwanej przez Goethego etniczną, zatrzymał się Kochanowski,

[1]) W. Nestle: Untersuchungen über d. philos. Quellen d. Eurip. (Philologus-Supplb. VIII, 1899—1901) str. 575.

wzniesienie się do najwyższej czci i prawdziwej religii, do czci przed sobą samym, by użyć zgodnych słów Demokryta i Goethego (fr. 264 u Dielsa: ἑωυτὸν μάλιστα αἰδέεσθαι καὶ τοῦτον τὸν νόμον τῇ ψυχῇ καθεστάναι... Wanderjahre, B. 2. K. 1: die oberste Ehrfurcht, die Ehrfurcht vor sich selbst), pozostawiając późniejszym wiekom i największemu geniuszowi poezyi polskiej, w tytańskiej Improwizacyi Konrada.

Kilka słów jeszcze o eschatologii Kochanowskiego. Jest ona chwiejna i sprzeczna. Wprawdzie idzie on za przypuszczeniem pogańskiem, że dusza jego Orszulki dostaje się do podziemia (zob. Epitaph. Hannie Koch.: I tyś, Hanno! za siostrą prędko pospieszyła i przed czasem podziemne kraje nawiedziła); w tym celu, dla ułatwienia jej podróży do tamtejszego elizyum, ojciec jej »ziemie bryłeczkę w główki włożył« (tren VII)[1] — atoli w trenie ostatnim poucza go matka o czemś odmiennem, że »ziemia w ziemię się wraca, a duch *z nieba* dany miałby zginąć *ani na miejsca swe wezwany?*« Te dwa zapatrywania wzajemnie się kłócą z sobą: Pindar, Wergili i t. d. wyobrażają elizyum podziemne oświetlone podobnie słońcem, jak owo elizyum nadniebne, o którem matka Kochanowskiemu mówi: Słońce nam zawżdy świeci, dzień nigdy nie schodzi, ani za sobą nocy niewidomej wodzi (por. [Plut. consol. ad Apoll. c. 35] z Trenów Pindara fr. 129 rec. Schroeder: τοῖσι λάμπει μὲν σθένος ἀελίου τὰν ἐνθάδε νύκτα κάτω, φοινικορόδοις δ' ἐνὶ λειμώνεσσι προάστιον αὐτῶν... Werg. En. VI, 640 i nast.: largior hic campos aether, et lumine vestit | purpureo, solemque suum, sua sidera norunt). Słowa matczyne: ziemia w ziemię się wraca, a duch z nieba dany etc. łudząco przypominają wiarę, która wręcz nie licuje z kultami chtonicznymi,

---

[1]) W żalu za utraconą córką Herodes Atticus rzuca się o ziem, τὴν γῆν παίων καὶ βοῶν· τί σοι θύγατερ καθαγίσω; τί σοι ξυνάψω; (Philostr. V. soph. II, 1, 10). Uderzenie o ziemię oznacza wezwanie bóstw chtonicznych (Hom. Il. IX, 568), a grudka ziemi »w główki włożona« — to talizman, mający zmarłą tem pewniej zawieść do podziemnego elizyum. Warto przypomnieć, jak wielką wagę przywiązywano w starożytności do posypania ciała przynajmniej lekką warstwą pyłu ziemnego zamiast pogrzebu (zob. Sofokl. Antyg. 256; Hor. carm. I, 28, 33 i nast., zwłaszcza ostatni w. 36: iniecto ter pulvere curras), aby uchylić dopatrywanie się podobieństwa jakiegoś z »owym obolem, który umarłemu do ust kładziono«, albo z »owemi potrawami i upominkami, które zmarłym w starożytności do trumny kładziono« (Kubik na str. 24). Kult chtoniczny przypada zwłaszcza na czasy Solona, który tak się wyraża o ziemi: μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων | ἄριστα, Γῆ μέλαινα (fr. 36 Solona). Por. Hym. Hom. XXX, 1 i 17: Γαῖα παμμήτειρα... θεῶν μήτηρ... Orph. hym. VI, 38: γαία τε παμμήτειρ'... XXXIV: Γῆ μήτηρ πάντων... Sofokl. Antyg. 338: θεῶν τε τὰν ὑπερτάταν, Γᾶν... Filokt. 391: Ὀρεστέρα παμβῶτα Γᾶ, μᾶτερ αὐτοῦ Διός... Esch. Choef. 129: καὶ Γαῖαν αὐτήν, ἣ τὰ πάντα τίκτεται...

a która rozpowszechniła się w Grecyi i Atenach około połowy w. V. przed Chr. (Epicharm fr. 9: συνεκρίθη καὶ διεκρίθη κἀπῆλθεν ὅθεν ἦλθεν πάλιν [tren X: Czyś po śmierci tam poszła, kędyś pierwej była...?], γᾶ μὲν εἰς γᾶν, πνεῦμα δ' ἄνω... fr. 22: ἄνω τὸ πνεῦμα διαμενεῖ κατ' οὐρανόν. CIA. I, 442: Αἰθὴρ μὲν ψυχὰς ὑπεδέξατο, σώματα δὲ χθὼν τῶνδε). Byłoby rzeczą nader pożądaną wiedzieć, czy w Kochanowskim starły się z sobą dwa przeciwne, pogańskie poglądy o elizyum w podziemiu i niebie, czy tylko jeden, popularniejszy pogański o przebywaniu wszystkich dusz bez wyjątku w Hadesie, z wyobrażeniem chrześcijańskiem o niebie. W każdym razie etyczne i religijne wierzenia z czasów Solona, w ogóle siedmiu mędrców, wpłynęły znacznie na twórcę Trenów, których nieoceniona wartość róść będzie w miarę, im bardziej się przekonamy, jak wielki zapas nauki i myśli, prócz ogromu uczucia, Kochanowski w nie włożył.

Lwów.

Z szkolnej nauki języków klasycznych.

W sprawie podręczników do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński dla wyższego gimnazyum.

Napisał

Antoni Danysz.

Są dwa cele, dla których się ktoś uczy obcego języka. Przy jednym chodzi o zrozumienie płodów literackich pisanych jakimś językiem: nazwać go możemy egzegetycznym. W tym celu niejeden dzisiejszy uczony uczy się obcego języka, zwłaszcza odkąd język łaciński przestał być językiem uczonego i literackiego porozumienia. Chce go tyle umieć, aby rozumieć dzieła pisane tym językiem, ale dalej ambicya jego nie sięga. Taką znajomość osiąga się stosunkowo łatwo i szybko. Znajomość 2000 do 3000 wyrazów, lekko w pamięci utrwalonych, poparta pobieżną znajomością gramatyki, wystarcza, aby módz powiedzieć o sobie, że się język zna w celu egzegetycznym. Drugi cel nazwać można technicznym, t. j. można się uczyć języka, aby go módz używać w mowie i piśmie. Osiągnięcie drugiego celu jest, jak wiadomo, daleko trudniejsze. Przy pierwszym celu można się domyślać, przy drugim trzeba wiedzieć. Przy pierwszym celu zostaje niepewność, przy drugim wymaga się absolutnej pewności. Cel techniczny o tyle przewyższa cel egzegetyczny, że, kto go osiągnął, ten prawie nie potrzebuje pracować nad osiągnięciem znajomości języka w celu egzegetycznym.

W zastosowaniu do języka łacińskiego w szkołach naszych dawniej przeważał cel techniczny z pominięciem egzegetycznego. Doprowadzano nawet uczniów, jak wiadomo, do pisania wypracowań łacińskich. Chociaż dzisiaj z pewnem naigrawaniem mówi się o ówczesnych łacińskich

elaboratach, nazywając je stekiem uszczkniętych skądbądź frazesów, to jednak podtrzymywały one znajomość łaciny. Ale już za naszych czasów te dwa cele się przesunęły. Zaczęto tak dalece uwzględniać cel egzegetyczny, że używanie języka łacińskiego w mowie i piśmie nie tylko zeszło na drugi plan, ale że go prawie wcale nie było. Czytać, czytać i jeszcze raz czytać było hasłem, które przebrzmiewało w naszych szkołach. Aby ułatwić czytanie, wprowadzono nawet gotowe preparacye do tekstów łacińskich autorów. I stało się to, co się stać musiało. Znajomość języka łacińskiego się obniżyła. Sądzę, że nie dopuszczę się przesady, twierdząc, że nowsza generacya nie umie po łacinie. Młodsza generacya nie tylko nie umie samodzielnie tworzyć po łacinie, ale bardzo lękliwie obchodzi się z tekstem łacińskim, właśnie dla tego, że nie nauczyła się po łacinie tworzyć. Kto na pewno nie zna form języka łacińskiego, kto na pewno nie wie, pod jakiemi warunkami jakaś składnia łacińska jest możliwą, ten tekstu łacińskiego zrozumieć na pewno nie może. Uda mu się może nieraz przypadkiem uchwycić myśl autora, ale będzie mu brakło pewności w zrozumieniu tekstu. Dotąd jeszcze prawdziwą jest zasada scholastyczna: grammatica est animal mordacissimum, atrocissime ulciscens iniuriam sui.

Skoro to obniżenie się znajomości łaciny zauważono — a nie trudno było zauważyć, ponieważ ono bije w oczy przy egzaminach dojrzałości i egzaminach kandydatów stanu nauczycielskiego — uderzono na alarm. Szala nauki języka łacińskiego przechyliła się znowu, i to bardzo słusznie, ku uwzględnieniu celu technicznego. Ale przez dość długi czas panowania celu egzegetycznego niejedno się zmieniło. Młodzi nauczyciele nie panują już nad językiem łacińskim. Przeto wydane przed dziesięciu laty rozporządzenie, aby głębszą znajomość łaciny wyrabiać przez ustne używanie języka, dla tego samego powodu nie znajduje zastosowania. Nauka języka łacińskiego w niższem gimnazyum prowadzoną jest przeważnie przez młodszych nauczycieli, a ci nie zawsze czują się na siłach, aby mówić z uczniami po łacinie i nie chcą się zapuszczać w rozmowy łacińskie, ponieważ boją się kompromitacyi. Książki do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński w wyższem gimnazyum, o ile były, zostały wycofane z kursu, a nie zastąpiono ich innemi. O ile pamięć moja sięga wstecz, przez 11 lat, prócz książki Sasa, która dla jakichś nieporozumień nie została zaprowadzoną, nie wyszła ani jedna książka, której używanie mogłoby podnieść cel techniczny nauki języka łacińskiego, a tem samem podnieść znajomość łaciny. A jednak trzeba sobie powiedzieć, że lepiej, żeby istniała najgorsza książka, aniżeli żeby jej przez tyle lat wcale nie było, bo w braku książki, jak wiadomo, dla celu technicznego w niejednem gimnazyum nic się nie dzieje. Instrukcye austryackie uważają istnienie takiej książki za samo się rozumiejące, bo na str. 66 mówią: in der Regel ist wöchentlich einmal ein Stück aus dem eingeführten Uebungsbuche zur schriftlichen Präparation aufzugeben.

Potrzeby takiej książki nie będę się starał dowodzić. Poprostu żałować wypada tego czasu, który dotąd się zużywa na dyktowanie tekstów, jeżeli się to w ogólności dzieje. Ale książka taka potrzebną jest także ze względu na uczniów. Obecnie uczeń, choćby sam czuł ochotę podniesienia w sobie czynnej znajomości języka łacińskiego przez wprawianie się w kompozycyi łacińskiej, nie ma książki, na której by się mógł wprawiać. Z moich szkolnych czasów przypominam sobie, że nieraz z własnej inicyatywy tłómaczyliśmy teksty na język łaciński; uczeń galicyjski przy najlepszych chęciach tego zrobić nie może. Książka taka przyda się także słuchaczom uniwersytetu, którzy z niedostatecznem w tym względzie przygotowaniem przechodzą do studyów filologicznych, a tej luki swego przygotowawczego wykształcenia nie mają sposobności uzupełnić podczas studyów uniwersyteckich.

Ułożenie takiej książki czy takich książek jest obecnie trudniejsze, niż dawniej. Dawniej brano tekst skądbądź; dla klas wyższych musiały bardzo często dostarczyć materyału listy sławnych humanistów, jak Erazma z Roterdamu albo Mureta. Obecnie wymaga się bardzo słusznie, aby treść nie odbiegała od materyału przerabianego w lekturze szkolnej. Dzieje się to ze względu na t. zw. koncentracyą. Spodziewamy się bowiem, że, jeżeli znajomość języka, zyskaną przez ekspozycyę, wesprzemy kompozycyą w obrębie tych samych wyobrażeń i znaków słownych, to taka podwójna praca w obrębie tych samych szeregów utrwali ich znajomość. Po części ma być tłómaczenie z języka polskiego ostatnim stopniem formalnym Herbarta, polegającym na działaniu, a więc zastosowaniu. Z tego powodu książka do tłómaczenia musi uwzględniać każdorazową lekturę ucznia. Ponieważ zaś uczniowie otrzymują do rąk wielu autorów i lektura nie w każdem gimnazyum i nie w każdym roku jest równa, przeto książka z natury rzeczy musi być obszerną, bo musi uwzględniać możliwą lekturę. Nie można bowiem wymagać, aby odwrotnie lektura stosowała się do książek do tłómaczenia. W naszych gimnazyach wyrobiła się ta praktyka, że czyta się mniej więcej to samo w kl. V. i VI., ale rozchodzi się lektura, zwłaszcza co do Cycerona i Tacyta, w klasach VII. i VIII. Przeto łatwiejsze jest ułożenie książki dla kl. V. i VI. niż VII. i VIII.

Ale tłómaczenie z języka polskiego nie może być tylko parafrazą albo reprodukcyą czytanych autorów, bo uczeń ma prawo żądać, ucząc się języka łacińskiego, abyśmy go doprowadzili do swobodnego nim władania. Obok więc tekstów parafrazowanych musi książka zawierać ustępy nieparafrazowane czyli samodzielne. Na tym punkcie powstaje poważna trudność. Jak wiadomo, dykcya klasycznego języka łacińskiego różni się znacznie od dykcyi każdego nowożytnego, a więc i polskiego języka. Jej znamieniem jest konkretność, podczas gdy nowsze języki coraz więcej zanurzają się w abstrakcyjności. Przenoszenie polskiej abstrakcyjności na łacińską konkretność jest, powiedzmy wprost, nadzwyczaj trudne i wymaga pewnego przejęcia się duchem języka łacińskiego. Ale nie radziłbym dla tego samego, że tłómaczenie takie jest trudne i często się nie udaje, zupełnie go pomijać, bo w niem leży ogromna siła kształcąca, ogromna disciplina mentis. Uczeń musi,

zanim przystąpi do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński, myśl jasno uchwycić, pociągnąć bardzo jasne dla niej granice i dopiero potem szukać ekwiwalentu słownego w znanym sobie zasobie łaciny. Jeżeli przez kilka lat swego końcowego pobytu w szkole przeprowadza takie ćwiczenie, ileż siły zyskuje przez to dla swego intelektualnego wykształcenia! Jeżeli uczeń n. p. polskie zdanie: »poezya grecka wywarła znaczny wpływ na wytworzenie się umysłowości greckiej« przetłómaczy, jak należy: »poetae graeci multum valuerunt ad animos civium suorum conformandos«, to zrobił w umyśle swoim bardzo wiele, bo niepochwytną i mglistą myśl zamienił w jasno określony i zrozumiały obraz. Książka do tłómaczenia będzie więc musiała zawierać obok tekstów parafrazujących także teksty oryginalne polskie.

Sądzę, że w całej literaturze polskiej nie znajdzie się tekstów, któreby się nadawały wprost do przeniesienia do naszej książki. To samo powiadają instrukcye (str. 67): für den Lehrer erwächst daraus eine nicht geringe Arbeit, indem er nicht leicht den für diesen Zweck dienlichen Übersetzungsstoff unmittelbar bei einem modernen Autor finden wird. Aby tekst czysto polski tłómaczyć na łacinę, trzeba przerobić całą dykcyą, co z pewnością przechodzi siły naszych uczniów. Przed 8 laty miałem w kl. VIII. ucznia, z którym mogłem jakkolwiek tłómaczyć Prelekcye Mickiewicza, ale ten uczeń stanowił wyjątek. Powiedziałbym, że nauczyciele języka łacińskiego grzeszą, dając uczniom przy maturze teksty polskie bezpośrednio z książki. Po większej części powstaje z tego bardzo licha łacina. Nowela Sienkiewicza licho wypadła w tłómaczeniu łacińskiem nawet organu kardynalskiego wydawanego w Rzymie. Jakżeż więc wygląda ustęp z Quo vadis, przetłómaczony przez galicyjskiego maturzystę!

Przeto wypada teksty polskie nagiąć ku łacinie, wypada je do tłómaczenia przygotować. Tego nagięcia, postępując od kl. V. do VIII., musi być coraz mniej, ale sądzę, że się bez niego chyba nie obejdzie. Zwłaszcza potrzebna jest pewna pomoc, gdy chodzi o połączenie zdań w łacinie, którego polski tekst nie potrzebuje, ale bez którego nie może się obejść dykcya łacińska. W tym względzie wymagałyby także poprawy książki używane w naszych gimnazyach do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński w niższem gimnazyum. Teksty więc oryginalne polskie będą potrzebowały mniej lub więcej dostosowania do języka łacińskiego.

Spotkałem się z wymaganiem, aby teksty służyły do wprawiania i zgłębiania prawideł gramatycznych czyli dokładniej się wyrażając (podobnie jak wypisy w kl. III. i IV.) były ułożone na partye gramatyczne. Tego wymagają także Instrukcye na str. 66: in der Regel ist wöchentlich einmal im Anschluss an jene Partie der Syntax, welche unmittelbar vorher wiederholt und erweitert wurde, ein Stück aus dem eingeführten deutsch-lateinischen Uebungsbuche zur schriftichen Präparation aufzugeben. Przez to powstaje dla ułożenia podręcznika nowa trudność, bo do danej a priori treści i danego zasobu wyrazów przystę-

puje jeszcze dane prawidło gramatyczne. Z tych trzech trudności wybrnąć jest rzeczą niełatwą. Najlepszym tego dowodem są podręczniki niemieckie, które prawie zawsze ogromnie uwzględniają gramatykę i są z tego powodu niezmiernie sztuczne i niesmaczne. Za swoich szkolnych czasów miałem nauczyciela, który układał skrypta dla trzech konstrukcyi syntaktycznych: tantum abest, ut — ut; nihil antiquius habuit quam ut; mea plurimam interest. W każdem najkrótszem skryptum musiały być przynajmniej po dwa okazy tych kwiatków, ale też każde skryptum było aż do obrzydzenia sztuczne. Chcąc więc podręczniki nasze uchronić od tego rodzaju sztucznych produkcyi, nie radziłbym wysuwać w nich gramatyki na pierwszy plan. Wystarczy, jeżeli układający będzie o tem pamiętał, że w kl. V. powtarza się składnię przypadków, a w kl. VI. użycie czasów i trybów.

Stylistyka towarzyszy nauce języka łacińskiego od samego początku do końca. Stylistyka zaczyna się w klasie pierwszej, a kończy w klasie ósmej. Ale stylistyka w obrębie nauki gimnazyalnej ma raczej gramatyczny zakrój, a przynajmniej nie da się zupełnie od gramatyki odłączyć. Uczy się jej uczeń przez induktywne obserwowanie w ekspozycyi, a uświadamia na dobre przez kompozycyą. Nasza młodzież, jak wiadomo, dla stylistyki łacińskiej dotąd nie ma wielkiego zmysłu. Każdy wyraz polski tłómaczy wyrazem łacińskim, nieraz nawet najbliższym, jaki jej się właśnie nasuwa. W pracy polsko-łacińskiej przy ostatniej maturze zauważyłem, że cały szereg uczniów tłómaczył »uspokoić wyrzuty sumienia« stimulos conscientiae placare. Z tego względu wypadnie chyba naszej młodzieży odrębności stylistyczne języka łacińskiego ciągle przypominać. W ogłoszonych w Sprawozdaniu gimn. VI. we Lwowie za r. 1903 moich Materyałach do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński użyłem tego sposobu, że na początku na mocy obserwowanej w nauce patologii w 50 paragrafach zestawiłem niektóre najważniejsze gramatyczno-stylistyczne wskazówki i w odnośnych miejscach przez dodanie paragrafu wskazuję na to, jak miejsce jakieś należy przetłómaczyć. Sądzę, że taka stylistyka, jeżeli ją tak można nazwać, potrzebną będzie na każdym stopniu podręcznika i że mniej więcej te same wskazówki na każdym stopniu trzeba będzie powtórzyć.

Dla wyższego gimnazyum wystarczą 2 podręczniki. Parafrazowanie tekstów łacińskich dobrze będzie ograniczyć do prozaicznych pisarzy; jak wiadomo, parafraza ustępów poetycznych zwykle się nie udaje i nie nastręcza sposobności do wydatniejszego ćwiczenia. Najlepszy na to dowód, że książka znanego wydawcy Horacego, Rosenberga, zawierająca teksty na podstawie utworów Horacego, bardzo licho wypadła. Podczas lektury poetyckiej można do tłómaczenia używać ustępów nie parafrazujących tekstów łacińskich. Szczególnie wypadnie pilnie uprawiać tłómaczenie oryginalnych polskich tekstów w kl. VIII., co będzie zarazem przygotowaniem do egzaminu dojrzałości.

Jeżeli do tłómaczenia pewnych miejsc potrzebne są szczegółowe objaśnienia, nie radziłbym ich umieszczać na końcu książki. Od pewnego czasu w naszych książkach szkolnych uwagi stale umieszcza się z tyłu książki. Uchodzi to, jak się zdaje, za wielką mądrość dydaktyczną.

Uwagi umieszczone za tekstem mają widocznie chronić od nieuwagi. Ale zarządzenie to ma ten skutek, że uczeń wcale w uwagi nie patrzy. Jeżeli uwaga ma ułatwić, to dajmy ją uczniowi tak, aby mu pomagała w tej chwili, kiedy jej potrzebuje. Dawać uwagi z tyłu książki robi na mnie takie wrażenie, jakby ktoś dawał przysmak w grubej i twardej łupinie. Jeżeli uczeń w lekcyi o tyle nie uważa, że wejrzy w uwagę pod tekstem, takiej nieuwadze nie miałbym nic do zarzucenia.

Lwów.

Recenzye — Sprawozdania — Zapiski.

Klinger W., Skazocznyje motywy w istorii Herodota. Kijew 1903. (Legendy i baśnie w historyi Herodota).

Rozprawa młodego uczonego zaczyna się dosyć obszernym wstępem, w którym autor rozwija swój pogląd na historyę bajki i baśni i przytacza główne teorye naukowe, wyjaśniające ich pochodzenie i przenoszenie się od narodu do narodu. Klinger rozbiera teorye Grimmów, Tylora, Benfeya i innych, z którymi się nie zgadza, natomiast skłania się do teoryi Bédier'a, według której nie jeden naród (indyjski) obdarzył ludzkość baśniami, lecz wiele baśni powstało niezależnie u różnych narodów, a następnie stało się własnością międzynarodową. Z teoryi Benfeya przyjmuje przenoszenie się baśni od narodu do narodu, uważając je za ślady dawnych mitów lub pierwotnego stanu barbarzyńskiego. Z tego punktu widzenia zamierza Klinger dać pogląd na historyę baśni u Greków, a w szczególności u Herodota, ponieważ ta rzecz nie jest jeszcze dokładnie zbadaną. Materyału w tej pracy wiele; z ustępów ważniejszych przytaczam: Krezus i Atis, Astyages i Cyrus, Etyopia — Indye — Arabia jako kraje zupełnego szczęścia, Herakles i μιξοπάρθενος, Arion, pierścień Polykratesa, Feniks, Gryfy, skarby króla Rampsinita. Autor postępuje w całej tej pracy w ten sposób, iż zestawia baśnie innych narodów ze starożytnemi, wykazując wzajemną ich zależność. Bardzo wiele materyału przejmuje z prac niemieckich, traktujących o tych przedmiotach, i dlatego to studyum pod wieloma względami jest mało samodzielnem, bo zawiera wiele rzeczy znanych, lecz mimo to nie brak uwag dobrych i więcej samodzielnych (np. na str. 94). Za szczególną zasługę zaś należy uznać, że Klinger zebrał bardzo wiele materyału z literatur słowiańskich (np. str. 101, 167, 187) i w ten sposób odświeżył przedmiot swej rozprawy.

Chcąc należycie ocenić pracę Klingera, trzebaby nad każdym z podanych wyżej przedmiotów z osobna się zastanowić; ograniczę się do kilku uwag. W pracach tego rodzaju główną rzeczą jest większa lub mniejsza spólność motywów; zależność wzajemna tylko tam niezbicie da się wykazać, gdzie podobieństwo jest bardzo wielkie lub gdzie baśnie są prawie takie same. Jeżeli podobieństwo jest małe, to zależność, a raczej wpływ jednych baśni na

drugie jest zupełnie wątpliwy. Takie wątpliwości nasuwa niniejsza praca często. Jeżeli np. zastanowimy się nad tem, co autor mówi wykazując związek podania o Astyagesie i Cyrusie z podaniami rzymskiemi (str. 40 nstp.) i słowiańskiemi (str. 53 nstp), to obok pewnych, nie bardzo znacznych podobieństw, wpadają w oczy tak wielkie różnice, że o jakiejś zależności nawet myśleć nie można. Autor sam częstokroć podnosi te różnice, lecz za mało akcentuje tę okoliczność, że sama analogia może być sama dla siebie ciekawą, lecz nie daje jeszcze podstawy do donioślejszych wniosków. Czy np. między greckiem podaniem o μιξοπάρθενος a niemieckiem o Meluzynie jest jaki związek, o tem można bardzo wątpić; dlatego sam autor mówi na str. 108, że podanie o Meluzynie to »dalekie, słabe echo« podania starożytnego. We wielu wypadkach należy przyjąć zupełną niezależność, na co zresztą sam autor we wstępie się zgodził. W szukaniu dalekich związków poszedł autor stanowczo za daleko.

W ustępie o »Krajach szczęśliwych« (str. 56 nstp.) wpada w oczy, że autor uważa fantastyczne opowiadanie o Arabii, Indyach za »motywy ludowe«, choć one są pomysłami autorów socyologicznych, przynajmniej w znacznej części, i tak je słusznie przedstawia Pöhlmann. W każdym razie z tem określeniem »motyw ludowy« należało w tym względzie być ostrożniejszym. Wogóle wieleby można jeszcze z tej pracy przytoczyć rzeczy, o które możnaby polemizować z autorem

Z tego jednak, co o tej pracy powiedziano, nie wynika, iżby nie miała naukowej wartości. Jest tam wiele zajmującego materyału zestawionego zręcznie, a rzecz czyta się z przyjemnością; Klinger wykazał dokładną znajomość traktowanych przez siebie przedmiotów, a nie pomija także polskiej ludowej literatury, którą zna dobrze. Nawet gdybyśmy się często nie zgodzili z nim, gdy mówi o wzajemnej zależności motywów, to już samo zestawienie materyału według analogii nie jest bez interesu i może posłużyć jako dowód, jak to w różnych czasach i u różnych narodów pojawiają się często podobne motywy.

Lwów. *Tadeusz Mandybur.*

Lukianos, Bajczarz albo Niedowiarek, tłómaczył M. K. Bogucki. Kraków, 1903.

Przekłady z Lukiana Boguckiego są ogólnie znane ze swoich zalet; przekład »Bajczarza« stoi zupełnie na wysokości dawniejszych jego przekładów (Sen czyli Kogut, Powieści prawdziwe, Ikaromenipp). Autor rozpoczyna rzecz krótkim wstępem; wspomina słusznie (na str. 2), że ta doskonała satyra na wrodzoną ludziom skłonność do zabobonu i mistycyzmu nic nie straciła i w naszych czasach na znaczeniu. Przekład prawie zupełnie oddaje ducha greckiego satyryka; Bogucki umie dobierać zwrotów z życia codziennego, jędrnych a dosadnych, z zakrojem humorystycznym, bardzo stosownych w przekładzie autora, którego język często zbliża się do potocznego (np. str. 9: czmycha ze sadyby febra), str. 11: damulka romansowa, str. 15:

babsztyl). Język jest z małymi wyjątkami tak gładki, że prawie nie odczuwa się tłómaczenia; tylko na str. 7 razi nagromadzenie zdań, zaczynających się od spójnika »że«: »usprawiedliwiwszy się znanym komunałem, że nie wiedziałem wcale, że jest chory, i że«... Wyrównać możnaby takie zdanie na str. 17: jakem kochał nieboszczkę, moją żonę, a ich matkę, wszyscy wiedzą, a za dowód, póki tu była z nami, posłużyć może moje pożycie z nią, kiedy zaś wreszcie umarła, że kazałem mu«. Słowo »parać się« (str. 2) jest mniej odpowiedne, bo mało używane; zamiast »formalnie przykro człowiekowi« wolałbym coś innego np w istocie, rzeczywiście, na prawdę. Czemu na str. 19 »kazuję«, a nie »każę«? Na str. 13 »przy bazenie z wodą«, ma być »basenie«. Zapewne to błąd drukarski.

Należałoby sobie życzyć, aby autor, mając już kilka przekładów z Lukiana, wydał całego tego autora w przekładzie, albo ważniejsze jego utwory, zwłaszcza, że Akademia krakowska zachęca do takich prac, a Lukian jeszcze teraz może nie jednego, nawet niefilologa, zająć.

Lwów. *Tadeusz Mandybur.*

Hirzel Rudolf, Der Eid. Ein Beitrag zu seiner Geschichte. Leipzig 1902 (str. VI + 225).

Między ἄγραφος νόμος, któremu Hirzel dawniej poświęcił monografię (zob. rec. w »Eosie« VII, 250 i nast.), a monografią niniejszą o przysiędze zachodzi taki wewnętrzny związek, że były dwa obozy i dwojakiego rodzaju ludzie: jedni, »die alle Eide und Gesetze mit Füssen traten, um sich zügellos dem Treiben ihrer individuellen Natur zu überlassen« i drudzy, »die diese fremden Fesseln nur abwarfen, um sich dann desto fester an selbstgeschmiedete, die dem Herzen entstammende Treue und den ἄγραφος νόμος zu binden« (str. 120). Dzieje przysięgi przechodzi autor kolejno, rozpoczynając od jej rodzajów.

Teorya starożytności znała przysięgę istotnie tylko jako promissoryczną, nie zaś jako assertoryczną. Dziwna rzecz, że Demokryt, głęboki umysł i filozoficzny głosiciel świata bez bóstw, domagał się z całą ścisłością dochowywania składanych przysiąg. Podobnie zapatrywał się na przysięgę Sokrates. Wśród walki, jaka za jego czasów toczyła się między prostem, surowszem zapatrywaniem, a łagodniejszym i zmodyfikowanym poglądem, stoi Sofokles. Ajschylosowa Atene już się obawia zwycięstwa sprawy niesłusznej za pomocą przysięgi i żąda wysłuchania zarówno stron obu (Eum. 428: ὅρκοις τὰ μὴ δίκαια μὴ νικᾶν λέγω. 424: δυοῖν παρόντων ἥμισυς λόγου πάρα). Zwłaszcza mieszkańcy Attyki zasadzali na tem swą cześć, że zawsze obu stronom dawali posłuch (Eur. Hipp. 882 i nast.).

Po chwalebnym przebiegu wojen perskich poczucie dumy ogarnia szersze koła, zamiłowanie prawdy i szczerość znamionują wolnego człowieka. ἀλήθεια zaś w połączeniu z δίκη jawią się w rzędzie cnót. Kłamstwo poprostu jest wzgardy godne, a samo słowo prawowitego męża wystarcza. Poeta wojen perskich i szermierz dni pełnych chwały, Ajschylos i Sofokles, zgadzają się w obniżeniu przysięgi. Grecy prawdopobnie nauczyli się od swych wrogów,

od Persów, u których nie przysięga, lecz tylko podanie ręki było największem zapewnieniem. Filoktet Sofoklesowy nie żąda od Neoptolema przysięgi, jeno uścisku dłoni (w. 811 i nast., por. Ajsch. fr. 394 N.[2]: οὐκ ἀνδρὸς ὅρκοι πίστις, ἀλλ' ὅρκων ἀνήρ). Ludzie, którzy się uważali za miarę wszechrzeczy, czuli się dojrzałymi do tego, by sami prawdę wypowiadali, nie potrzebując wstawienia się boga; przeciwnie prostak w rodzaju strażników w »Antygonie« przysięgę ma na podorędziu (w. 265).

Cynicy w swojem dążeniu do podobieństwa do boga równali się z bogiem Zeusem, którego majestatowi podług starogreckiego wierzenia nie przystało przysięgać. Także i pod tym względem Zeus okazał się bardziej królewskim od żydowsko-chrześcijańskiego Boga, który zdaniem Goethego nie był »so königlich gedacht wie Zeus, aber menschlicher«. Tam, gdzie przemoc jednostek albo zwyczaj rozstrzyga, traci przysięga na znaczeniu; natomiast rośnie w cenie i szczytu dochodzi tam, gdzie lud wolny rządzi się sam pisanemi prawami. W tym wypadku przysięga jest głównym środkiem, zniewalającym sumienia obywateli do przestrzegania ustaw. Przeto w Atenach przysięgano o wiele więcej, jak się zdaje, niż w Sparcie, kraju praw niepisanych(!).

Bardzo znamiennem jest stanowisko Sofoklesa i Eurypidesa wobec przysięgi, różne tak pod tym, jak pod wielu innymi względami. Umysł szlachetny Sofoklesa, jak przed niegodnym gwałtem duchowym, broni się przed przysięgą; przeciwnie Eurypides i tutaj marzy o równem prawie, idąc z postępem demokracyi: Hipolit, syn książęcy, przysięga u niego piastunce (Hippol. 610 i nast.), a król Egeusz wygnanej z kraju i opuszczonej Medei (Med. 731 i nast.), tak samo jak frygijski niewolnik Orestesowi (Or. 1516 i nast.). Sofokles jednak nie jest bynajmniej rewolucyonistą, pragnącym usunięcia pisanych praw; on chciałby tylko je mierzyć podług ἄγραφος νόμος, który ponad pisanem prawem stawia. Nie na zewnętrznym νόμος, na ludzkiem mniemaniu, lecz na wewnętrznych pobudkach: na obawie przed hańbą i bogobojności, zasadza się przysięga u Sofoklesa, na dwóch sprężynach zatem, które i bez przysięgi we wszystkich szlachetniejszych osobach Sofoklesowego pokroju były czynne.

Do najciekawszych atoli kart gruntownego dzieła i na obfitych opartego dowodach należy rozdział o Horkosie jako demonie (Ὅρκος = Orcus). Sofoklesowy Ὅρκος, jako towarzysz lub sługa najwyższego boga w niebiosach (Ed. Kol. 1767), odbija ostro od chtonicznego demona, za jakiego uchodził zresztą powszechnie (w pierwszej pieśni chórowej Schillera »Braut von Messina« przysięga nazwana jest »der furchtbarste unter den Göttern der Hölle«). W rzeczywistości występują u niego dwie strony: jasna i ciemna. Ostatnią mieni Hirzel odpowiedniejszą pierwotnej istocie przysięgi i porównywa jej rozwój z ewolucyą Erynij, które z bóstw zemsty i klątwy, pełzających w podziemnych ciemnościach, stały się służebnicami zwłaszcza Zeusa (Ajsch. Agam. 55 i nast.: ὕπατος δ'ἀΐων ἤ τις Ἀπόλλων ἢ Πὰν ἢ Ζεὺς... ὑστερόποινον πέμπει παραβᾶσιν Ἐρινύν. Por. 718 i nast.), aż wreszcie je nazwano córkami słońca (Ἡλίου κόραι: A. Dieterich, Abraxas str. 96).

Mojem zdaniem rzecz miała się raczej odwrotnie z Horkos, podobnie jak z Diką i Eryniami, które w najstarszej Teogonii Epimenidesa uchodzą z Mojrami i Afrodytą za córki Kronosa, a nie Nocy, jak w pewnym hymnie późniejszym (Orph. hym. LIX, 1: Νυκτὸς φίλα τέκνα μελαίνης). Także ἡ ξύνοικος

τῶν κάτω θεῶν Δίκη (Sofokl. Antyg. 450) zdaje się być pochodnem odbiciem w podziemiu Diki przedwiecznej, niebiańskiej i orfickiej (por. hym. LXII. i Prokl. do Plat. Alcyb. III, 70 (Orph. fr. 126): Πρὸ τοῦ κόσμου Δίκη συνάπτεται τῷ Διί · πάρεδρος γὰρ ὁ Νόμος τοῦ Διός, ὥς φησιν Ὀρφεύς). Również towarzysz Olimpijczyków, Διὸς Ὅρκος (Sofokl. Ed. Kol. 1767) prawdopodobnie był pierwotniejszy od boga śmierci, od łacińskiego Orcus, z którym go od początku utożsamiać nie można, jak chce Hirzel za Scaligerem, O. Müllerem, Göttlingiem i Zielińskim.

Niejednokrotnie już wyrażano przypuszczenie, że ὅρκος jest spokrewnione z ἕρκος, lecz Hirzel tę etymologię zdaje się mylnie odnosić do podziemia i jego bogów: »sie durften wohl die Einheger κατ᾽ ἐξοχήν genannt werden, da sie, was sie gefangen haben, nie wieder hergeben und darin nicht ihresgleichen haben« (str. 154). Sądzę, że pozostając przy temże wywodzeniu przysięgi: ὅρκος od ἕρκος, można lepiej i trafniej połączyć to utożsamienie z Zeusem ἑρκεῖος, t. zn. z kultem ogniska domowego, który stosownie do zapowiedzianych wywodów Wissowy w t. 7. »Archiv für Religionswissenschaft« — nic nie miał wspólnego, wbrew utartemu mniemaniu, z chtonicznym kultem przodków. Dlatego wniosek Hirzla o pierwszej i jedynej przysiędze na boga śmierci uważam za całkowicie chybiony.

Zrazu przysięga była zbliżona do sądu bożego. Taką przedstawia w formie pełnego i silnego obrządku Hezyod; wyschłą do samych słów przysięgę napotykamy już u Homera. Autor zadaje sobie pod koniec pytanie, czy my wierzymy jeszcze w sądy boże, i odpowiada na nie słowami Schillera: »die Weltgeschichte wird uns zum Weltgericht;« ale bynajmniej nie w duchu tego poety-idealisty, lecz chyba w myśli poety-naturalisty Goethego, każe wydawać dziejom świata wyroki podług praw przyrodzonych, w których wyłączną widzi boskość — obecnym śladem kultury germańskiej — i sprawiedliwość najwyższą!

Lwów. *St. Schneider.*

Dieterich Albrecht, Eine Mithrasliturgie erläutert von... Leipzig 1903.

Znany badacz hymnów orfickich i autor »Nekyii«, »Abraxasa« i t. p., Dieterich wydał pod wymienionym wyżej nagłówkiem jedyną, w ogóle dochowaną w całości, liturgię starożytnego kultu. Wytłómaczenie jej ma stanowić konieczną, przedwstępną robotę do zamierzonego wydania pozostałości kultowych hymnów oraz liturgii starożytnych, mających pojawić się w Poëtarum Graecorum fragmenta (Vol. II, 2: Orphica et mystica, ed. A. Dieterich et W. Kroll). Autor podaje najpierw tekst grecki Mitrasowej liturgii na lewych stronicach książki, niemiecki zaś przekład z prawych stron; dalej w oryginale greckim przepisy, tyczące się magicznego zastosowania liturgii Mitrasowej; nakoniec objaśnienia od str. 23—219. Wytwornie wyposażoną książkę, nakładem firmy lipskiej Teubnera, zamykają trzy krótkie rejestry: słowny do tekstu liturgii, ortograficzny wraz z gramatycznym i rzeczowy, odnoszący się do objaśnień.

Tekst rzeczonej liturgii mieści się na papyrusie paryskim, zapisanym w początkach w. 4. po Chr. za czasów pono Dyoklecyana. Sam zaś rytuał kultu Mitrasa wyrobił się podług przypuszczeń Dietericha między r. 100 a 200 po Chr. w Egipcie. Dokument ten ma niezmierną wartość, gdyż chodzi tu o szczyt religijnego kultu i rytuału sakramentalnego: o podniesienie duszy do światła boskiego i zjednoczenie jej z Bogiem. Zaraz z początku modlitwy uderza wyobrażenie, że człowiek, jak wszystkie ciała niebieskie, składa się z czteru żywiołów: z powietrza, ognia, wody i ziemi. Teorya owa o czterech pierwiastkach, znana nauce Mitrasa, orfice, Empedoklesowi i in., pojawia się u stoika Pozejdoniosa, a przez niego u Cycerona w Tuskulankach i w Somnium Scipionis o wniebowzięciu duszy. Stoicyzm oddziaływał na astrologię, która w zasadach swoich polega na Pozejdoniosie. Wpływ stoicki na religijne pojęcia z czasów hellenistycznych w Egipcie coraz częściej i bardziej bywa uwydatniany. Twórcy zaś owej liturgii byli wiernymi Mitrasa z greckimi podstawowymi poglądami.

Z omawianego tekstu wypływa niezawodna nauka: Mitras jest ojcem, a Helios jego synem i pośrednikiem między mystami a Mitrasem, μεσίτης, atoli ojciec i syn stanowią jedność: ὁ μέγας θεὸς Ἥλιος Μίθρας. Całe misteryum składa się z siedmiu części, poodznaczanych tylomaż modlitwami. Z modlitwą pierwszą zaczyna się wstępowanie do nieba, ostatnia zwraca się do zjawionego Mitrasa. O ogólnem wrażeniu tej liturgii i wniebowzięciu duszy jako najwyższym sakramencie, którego mógł uczestnik misteryów Mitrasa dostąpić, Dieterich tak się wyraża: »Wer ihn (den Gesamteindruck der Liturgie) auf sich wirken lässt, nach Form und Inhalt, der weiss, meine ich, dass wir nicht eine Zauberlitanei zu irgend einem Hokuspokus im dunkeln Winkel, sondern ein gewiss in langer Tradition zu fester liturgischer Form geprägtes tiefsinniges Ritual eines mächtigen und religiös sehr hoch stehenden Kultes vor uns haben«. Mowa tu o sakramencie, gdyż μυστήριον = sacramentum, a celem wszystkich misteryów i sakramentów jest wspólność człowieka z Bogiem.

O tej jedności (ἕνωσις) Boga z człowiekiem wielorako prawili Neoplatonicy, również o ubóstwieniu końcowem człowieka (ἀποθεωθῆναι). W tym względzie osobliwe znaczenie mają słowa św. Pawła o Bogu: ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν (Dz Apost. XVII, 28), które wprost nawiązują do wyrażenia greckiego poety: τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν (Fenom. Arata, w. 5). Mógł był Dieterich i stoika Kleantesa przytoczyć, który w hymnie do Zeusa (w. 4) mówi to samo niemal temi samemi słowami: ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν. Tutaj należy miejsce z Axiochosa pseudoplatońskiego (p. 371 d), gdzie tenże jest nazwany: γεννήτης τῶν θεῶν jako jeden z μεμυημένοι. Myśli głęboko religijne tak greckich jak rzymskich filozofów, szczególnie stoików, obracają się w kole ojcowskiej miłości Boga do swoich dzieci, gdyż wszyscy ludzie są dziećmi Boga. Z tego stosunku wywinął się wniosek św. Pawła w liście do Rzymian (VII, 17): A jeślić synami, tedyć i dziedzicmi: dziedzicmi mówię Bożemi, a współdziedzicmi z Chrystusem (κληρονόμοι μὲν θεοῦ, συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ), Chrystus bowiem jest pierworodnym między wielą braćmi (VIII, 29: πρωτότοκος ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς).

Ze wszystkich kultów u starożytnych narodów wymienia autor prócz kultu Mitrasa następujące, w których wyobrażenie o śmierci i odrodzeniu wy-

stępuje wybitnie: kult Izydy, Attysa z tauroboliami, Dyonizosa i chrześcijański. Kultowi żydowskiemu był obcym tego rodzaju stosunek do Boga i pojęcie takiego odrodzenia po śmierci. Autor zapewnia, że dowiedział się o tem od znawców żydowskiej i semickiej religii. Mogę dodać do tego niepodejrzane świadectwo wyznawcy judaizmu: »unsere Religion kennt weder eine Gottwerdung des Menschen noch eine Menschwerdung der Gottheit« (Dr. Leopold Goldschmied, Der Kampf um Babel-Bibel im Lichte des Judentums. Frankfurt am Main 1903, str. 18). Natomiast wiara, że Chrystus w nas jest a my w nim i że z nim razem jesteśmy dziećmi Boga, stanowi punkt środkowy nauki św. Pawła. Autor wyznaje, że osądzenie Pawłowej teologii i mistyki przekracza na razie jego siły; lecz to utrzymuje na pewne, że pojmowaniu chrześcijaństwa tak przez św. Pawła jak Jana brak podstawy w żydowstwie.

Aby rozstrzygnąć, skąd ten doniosły dogmat o odrodzeniu duchowem wywodzi swój początek, rozbiera Dieterich wyobrażenia o podróży pośmiertnej duszy w zaświaty i rozróżnia dwa główne rodzaje: jej zejście na dół i wstępowanie do góry. Można przyklasnąć autorowi, gdy — wbrew dzisiejszemu prądowi wyprowadzania wszystkiego możliwego i niemożliwego od Babylończyków — stwierdza, że o podróży duszy do nieba w babylońskich świadectwach niema najlżejszej wzmianki. Ale by pomysł wniebowstąpienia duszy dostał się do misteryów Mitrasa dopiero w hellenistycznych czasach i to za pośrednictwem orfickich misteryów, przedtem nieznany był wcale staroirańskiej religii, temu trudno uwierzyć. Raczej pojawia się on w orfice greckiej przed drugą połową w. 5, co można udowodnić na pewno i o czem Dieterich wie doskonale, prawdopodobnie jest jednak przejęty z irańskich wierzeń. Atoli pominąwszy myśl błędną, jak sądzę, wywiedzenia dogmatu podstawowego w mitracyzmie z helleńskiej orfiki, przyznać potrzeba, że uczone wywody Dietericha, ujęte w formę powabną, czyta się z wielkiem i rosnącem zajęciem.

Lwów. *St. Schneider.*

Norden Eduard, P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI. erklärt von... (Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern). Leipzig 1903, str. X i 483.

W zbiorze obszernych i naukowych komentarzy do starożytnych autorów pojawił się ów komentarz do Nekyi Wergilego jako czwarty po »Etnie« z objaśnieniami Sudhausa (zob. rec. w »Eos« rocz. V, str. 84 i nast.), po Lukrecyusa »De rerum natura« (Ks. III.) w objaśnieniu Heinzego i po »Elektrze« Sofoklesa, wydanej i objaśnionej przez Kaibla. Dzieło Nordena oprócz przedmowy zawiera: wstęp (str. 3—48), tekst z tłumaczeniem (str. 49—103; tekst na prawych stronicach książki, przekład na lewych), komentarz (str. 105—355), dodatków stylistyczno-metrycznych 11 (str. 357—458), przyczynki (str. 459—465, gdzie uwzględniono zwłaszcza Heinzego: »Virgils epische Technik« (Leipzig 1903. Zob. rec. w »Eos« rocz. IX, str. 225 i nast.) i rejestr.

Autor zbadał tak starożytną literaturę eschatologiczną, jak chrześcijańską obfitą literaturę apokaliptyczną; w przedmowie jednak wyraża po żmudnej

pracy dość skromne zadowolenie, jeżeli mu się udało coś pewnego lub prawdopodobnego wyśledzić o eschatologicznej poezyi Greków (o κατάβασις Heraklesa i Orfeusza), jakoteż o apokaliptycznym utworze Pozejdoniosa, który uważa za źródło Wergilego przy kompozycyi Eneidy ks. VI. Stoik zaś Pozejdonios oparł się na poemacie z 6. w., z którego Pindar (szczególnie Ol. 2) korzystał. Wówczas już dokonaną została kontaminacya sprzecznych żywiołów, które Norden w swym komentarzu do Nekyi Wergilego wprawną ręką wykazał.

Pięknemu przekładowi mam tyle tylko do zarzucenia, że zastąpiwszy heksametr pięciostopowym jambem, tłumacz utrzymał go jedynie w ustępach zwykłego opowiadania, zmieniając w miejscach dramatycznego lub lirycznego nastroju, dla oddania etosu lub patosu, w trocheje lub anapesty. W komentarzu podnosi autor dwoistą misyę: wieszczki i przewodniczki do podziemia, spełnianą przez Wergiliuszowską Sybillę. Pierwsze zadanie zgadza się z ustaloną tradycyą, drugie wymyślił sam poeta. Podwójny środek, jaki Eneaszowi do podziemia toruje drogę: miecz i gałązka jemioły, jest wynikiem zmięszania z sobą dwu różnorodnych motywów, z których jednego źródło jest znane, drugiego ukryte.

Już Heyne zauważył, że autor Eneidy, każąc bohaterowi swemu z dobytym orężem i nadstawionem ostrzem kroczyć naprzeciw cieniów zmarłych (ww. 290 i nast.), wszedł w ślady κατάβασις Ἡρακλέους, znanej z wyjątków Apollodora (II, 122—126), który powiada o Heraklesie: ὁπηνίκα δὲ εἶδον αἱ ψυχαί, χωρὶς Μελεάγρου καὶ Μεδούσης τῆς Γοργόνος ἔφυγον. ἐπὶ δὲ τὴν Γοργόνα τὸ ξίφος ὡς ζῶσαν ἕλκει καὶ παρὰ Ἑρμοῦ μανθάνει ὅτι κενὸν εἴδωλόν ἐστι. Cała różnica w tem tylko, że Heraklesa Hermes, a Eneasza Sybilla poucza o bezskuteczności miecza wobec mar bezcielesnych.

Co do jemioły, to jako kwitnąca w zimie jest ona symbolem śmierci i odrodzenia, podobnie jak Dyonizos równa się Hadesowi, mówiąc słowami Heraklita, a przecież jest oraz bogiem wiosny i życia. Także i Persefona nie tylko jest boginią, niszczącą życie, ale jako bogini roślinności darzącą życiem (βιοδῶτις). Jej należy ów symbol, zespalający w sobie życie ze śmiercią i zapewniający powrót na światło dzienne. Skądże ów drugi motyw przejął Wergili? Norden przypuszcza, że z κατάβασις Orfeusza, jak tamten motyw z orężem wziął z κατάβασις Heraklesa.

Mnie się zdaje, że Norden się myli i że obydwie καταβάσεις, tak Heraklesa jak Orfeusza, nie miały nic do czynienia z kultem Dyonizosa ni z kultem Persefony i jej symbolem, gałązką jemioły, która otwiera drogę do podziemnego elizyum. Niebo natomiast Heraklesa i Orfeusza było w górze. Jak Heraklesa ubóstwionego i wniebowziętego Onomakrytos ściągnął do podziemia w ustępie sfałszowanym i interpolowanym w Nekyi Homera (Od. XI, 601 i nast.), tak samo z Orfeuszem postąpił. W ślad za fałszerstwem Onomakrytosa platoński Sokrates (Apolog. 41 A) i przewodnik Wergilego sadowi Orfeusza i Muzajosa pod ziemią w raju tak świeżej widocznie daty, że nie obeznana z nim przewodniczka Eneasza Sybilla rozpytywać się musi dopiero o Anchizesa i jego miejsce pobytu.

Od gry na cytrze samego Orfeusza, a oraz peanów, nuconych przez błogosławione dusze (ww. 645 i nast., 657; por. o nich w. 19 w Apokalipsie św. Piotra: μιᾷ φωνῇ τὸν κύριον θεὸν ἀντευφήμουν. Także w t. [illegible]

»chaldejskich« wyroczniach dusze, wznoszące się do nieba, śpiewają peany. Kroll Bresl phil. Abh. VII, 54) — pięknie odbija ryczenie Sybilli (w. 99), znane z kultu Dyonizosa, w którym byk wielką odgrywał rolę (por. fr. 57 z Eschyl. Edonów: ταυρόφθογγοι δ' ὑπομυκῶνταί ποθεν ἐξ ἀφανοῦς φοβεροὶ μῖμοι)! Błogie siedziby, święte błonia i gaje, łączą się z kultem chtonicznym Persefony i Dyonizosa, jak wiemy niewątpliwie z tabliczek złotych dolnoitalskich z Petelii, pochodzących z w. 4. albo 3. przed Chr. (por. Verg. Aen. VI, 638 i nast.: devenere locos laetos, et amoena vireta | fortunatorum nemorum, sedesque beatas. Diels, D. Fragm. d. Vorsokr. str. 495: ἕδρας εἰς εὐαγεόντων.... ὁδοιπορῶν λειμῶνάς τε ἱεροὺς κατά τ' ἄλσεα Φερσεφονείας). Tamże słowa mistyczne Persefony: θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βροτοῖο z dodatkiem ἔριφος ἐς γάλ' ἔπετον = θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου · ἔριφος ἐς γάλα ἔπετες — oznaczają wyraźne ubóstwienie i utożsamienie zmarłego z Dyonizosem i dostanie się jego do raju, na równinę, gdzie mleko płynie (u Hezychiosa czytamy: Ἔριφος Διόνυσος, zob. Eur. Bakch. w. 141: ὁ δ' ἔξαρχος Βρόμιος εὐοῖ, | ῥεῖ δὲ γάλακτι πέδον).

Podług Nekyi Wergilego czyściec znachodził się gdzieś w pobliżu podziemnego elizyum (w. 735 i nast.). W nim wywiewały wiatry (powietrze), zmywała woda lub ogień wypalał ziemskie przywary z dusz dopóty, aż czysty pozostał duch eteryczny i szczery zapał (w. 746: purumque relinquit | aetherium sensum atque aurai simplicis ignem). Wtedy dopiero czekała dusze boskość i nieśmiertelność. Przeciwnie według orfickich wyobrażeń nie gdzieś pod ziemią istnieją czyściec i niebo, ale na ziemi i ponad ziemią, czego niezbite dowody mamy zwłaszcza w orfickiej wierze Empedoklesa, który jako wygnaniec z nieba na ziemi pokutuje i po kołowrocie wcieleń oraz odwcieleń z nieba zstępuje na ziemię jako θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός (u Dielsa fr. 112, 4). Empedokles przechodził również powietrze, wodę i ogień, zanim dostał się z nieba na ziemię (tamże fr. 115, 9 i nast.); lecz wymienione żywioły mają u niego, jak w orfice, pewne atmosferyczne uzasadnienie, tymczasem przeprowadzone pod ziemię trącą poprostu niedorzecznością.

Podnoszę zatem z naciskiem, że w Eneidzie Wergilego nie widać szczerze orfickich wpływów, znać chyba oddziaływanie ich sfałszowane, ponieważ zaprawione bakchickim poglądem i chtonicznemi wierzeniami. Czy Pozejdonios, czy nie Pozejdonios, zapośredniczył poecie rzymskiemu ten dziwaczny amalgam, tyle pewnego, że był on starszym od aleksandryjskich czasów i prawdopodobnie wyniknął z kompromisu pomiędzy pitagorejską a dyonizyjską doktryną. Wskazuje na to dwuznaczność Sybilli, która niby ma być kapłanką Hekaty, a w rzeczy samej jest apollinową Pityą i szalejącą bakchantką zarazem. Tylko niema w niej nic orfickiego. Także teorya palingenezy, którą rozwija Anchizes u Wergilego (w. 706 i nast.), nie zawiera pierwiastków orfickich, gdyż porównanie dusz, przeznaczonych do powtórnego wcielenia, z pszczołami jest właściwością kultów chtonicznych (Sofokl. fr. 794 N.: βομβεῖ δὲ νεκρῶν σμῆνος). Μέλιτται nazywały się nie tylko kapłanki Demetery, lecz także Persefony; etymologicznie zaś Μέλιττα pochodzi od Mylitta, od asyryjskiej Afrodyty, macierzy wszechpłodnej.

Można się tedy zgodzić z ostatecznemi uwagami autora, »dass die Anlehnung in der Gesamtkomposition eine bedeutende, die Kunst des Aufbaus der Handlung hier also nur zum geringen Teil ein Verdienst Vergils ge-

wesen ist« (str. 348). Również i na to spostrzeżenie należy przystać (str. 352): »Herakles, Dionysos und Orpheus haben den Palast (der Proserpina) betreten, sind nicht, wie Aeneas, an der Schwelle vorbeigegangen. Hier fehlt also, wenn nicht alles täuscht, das eigentliche τέλος des Zweigmotivs: statt die Übergabe persönlich stattfinden zu lassen, begnügt sich der Dichter mit dem Symbol der Dedikation: ramumque adverso in limine figit (636)«. Trzeba także podzielić końcowe zapatrywanie Nordena: »im Einzelnen manche Fehler, Missgriffe, Widersprüche, vergebliche oder künstliche Versuche, die Vielheit der benutzten Quellen zu einer Einheit zu verbinden, und dennoch im Ganzen ein bedentendes Kunstwerk, würdig der grossen Zeit, in der es entstanden ist« (str. 355). Tylko nie ustrzegł się autor mocnej przesady, mieniąc wielkim czas, w którym Eneida powstała, twórcę zaś jej »największym synem owego wielkiego czasu«. Ani czas nie był tak wielkim, ani Wergili największym jego synem, lecz chyba może jednym z największych.

Dział stylistyczno-metryczny wymagałby osobnej wzmianki i omówienia, którego jednak jako mniej kompetentny w tym względzie muszę się wyrzec.

Lwów. *St. Schneider.*

1) P. Cornelii Taciti Historiarum libri qui supersunt. Edidit notisque auxit Lad. Okęcki. Cracoviae 1901.

2) Publiusza Korneliusza Tacyta Germania. Tłómaczył Władysław Okęcki. Kraków 1902.

Dr. pr. Okęcki zajmuje się od dłuższego czasu z zamiłowaniem Tacytem. Już w r. 1895 ogłosił w Krakowie przekład polski Żywota Agrykoli i Roczników tego historyka, a w zeszłym roku wydał tamże Germanią z niemieckim komentarzem (recenzya tego wydania pojawiła się w Berliner philologische Wochenschrift r. 1904 Nr. 4 str. 107 nn.).

Wydanie Historyi Tacyta, którego tytuł w nagłówku podałem, zawiera krótką przemowę autora i tekst dzieła pojaśniony na dole komentarzem polskim. Druk wydania jest wyraźny i wcale poprawny: oprócz omyłek drukarskich, wymienionych przez autora na końcu wydania, znalazłem jeszcze dwie: str. 50, w. 10 »interpretebantur« i str. 54, w. 5 »ciscumspectabant«, a nadto w objaśnieniach str. 94 (a Sostrato et Tito zam. Sostratus a Tito; str. 95 (c. 10 zam. lib. I c. 10). Z przemowy autora domyślaćby się należało, że tekst przekazany miejscami samodzielnie prostował; niestety autor zaniedbał podać spisu miejsc w ten sposób zmienionych, a trudno żądać od recenzenta, aby tekst od początku do końca dokładnie porównywał i sprawdzał. Autor oznajmia, że czasami udało mu się przez zmianę przyjętej dotąd interpunkcyi rzucić nowy promień światła na myśl tekstu, ale dokładne porównanie 40 przeszło rozdziałów tekstu w rozmaitych partyach dzieła z tekstem Halma nie dostarczyło recenzentowi żadnych godnych uwagi spostrzeżeń; tyle tylko można było zauważyć, że autor obficiej interpungował, niż to zwykle czynią wydawcy, ale wpływu tej interpunkcyi na odmienne od dotychczasowego pojmowanie myśli nie dostrzeżono. Przyznaję jednak, że interpunkcya autora przy końcu 6. rozd II. ks. lepiej odpowiada treści, niż np. interpunkcya

Halma lub Heraeusa. W komentarzu uderza pewna nierówność: obok elementarnych uwag gramatycznych napotykamy obszerne wywody treści realnej, osobliwie historycznej, a pozostaje wiele miejsc takich, które domagały się wyjaśnienia, a nie otrzymały go np. I, 1 (dignitatem nostram cett.), I, 2 (początek), I, 65 (crebrius infestiusque), II, 3 (Aeriam; Cinyra), II, 5 (temperamentum). Nie zawsze można się też godzić na uwagi autora np., gdy do bellatum (I, 1) żąda uzupełnienia słowa »fuit« zam. »est«, lub twierdzi (tamże), że »inest« nie może się prawidłowo łączyć z podmiotem »species«, albo że »intellegit« (I, 5) niewłaściwie połączył Tacyt z »neque dari . . . locum«, albo że zwrot »necessitatem perdidissent« (I, 18) uchybia logice. Przypisek na str. 21: »tamquam: oznacza jak zwykle, powód w myśli tkwiący, ale rzeczywisty« nie zdoła wytrzymać krytyki. Raczej należało zaznaczyć, że Tacyt na wzór greczyzny wprowadza uzasadnienia czy to z własnej myśli (rozd. 7 i 8 ks. I) czy też z myśli tych, o których pisze (rozd. 6 ks. I) partykułą »tamquam«, ilekroć zaś łączy tę partykułę z verbum finitum, a chce wyrazić, że przywiedzione uzasadnienie pochodzi od tych, o których pisze, kładzie coniunctivus (I, 8 i 18), co też i autor w uwadze do r. 20 ks. I lekko zaznaczył. Także uwaga do słów rozd. 25 I. ks.: »pretio et promissis: zamiast pretii promisso: przeciwstawienie do data pecunia« nie da się utrzymać; Otho oczywiście pozyskał stronników pieniądzmi (pretio) i obietnicami (promissis, np. przyszłego awansu), a nadto dał im pieniądze na przekupienie innych. W wyjaśnieniu na str. 64 do roz 64 ks. I nie należało między wahającymi się Gallami wymieniać Lingonów, którzy przecie według 57. rozd. bez wahania przyłączyli się do stronników Witeliusza. Str. 67 mylnie: »diu: aż potąd« (jeżeli zaś ma to być tylko wyjaśnienie a nie przekład, to było zbyteczne). Str. 96: exspectari. O jakich dwóch wyrazach, następujących po tym infinitywie a opuszczonych w tekście, mówi autor, nie wiem; według Halma nie ma takich wyrazów w rękopiśmie Mediceus II. Dodać jeszcze mi wypada, że dla szybkiego oryentowania się w tekscie i przypiskach należało na wierzchu stronic znaczyć księgi dzieła, a w przypiskach rozdziały i wiersze, do których przypiski się odnoszą. Uwagi wyżej przywiedzione nie wyczerpują całego spornego materyału wydania, dają jednak, jak sądzę, dostateczne wskazówki w zakresie jego stron ujemnych. Do stron dodatnich wydania należy bez wątpienia poważne a samodzielne traktowanie przedmiotu, które, jeżeli nie zawsze zdoła przekonać, w każdym razie pobudza do badania. Na uznanie zasługują też liczne a rozważne przypiski, odnoszące się do treści i związku spraw w tekście poruszonych. Jeżeli recenzent niemiecki wydania Germanii z niemieckim komentarzem mógł wobec wielkiej ilości wzorowych niemieckich edycyj z tego zakresu nazwać wydanie Dra Okęckiego zbytecznem, to my raczej uznamy, że w naszej literaturze prace tego rodzaju są pożądane i chętnie wyrażamy za nie autorowi naszą wdzięczność.

Co się tyczy wymienionego na drugiem miejscu przekładu polskiego Germanii Dra Okęckiego, to w ogólności zaznaczam, że jest to przekład oryginalny, a oryginalność ta polega na stylu, którym, jak przypuszczam, autor starał się zbliżyć do oryginalnego stylu Tacyta. I jest rzeczywiście coś w tym stylu, co przypomina Tacyta, mianowicie pewna zwięzłość i krótkość zdań, wyrażeń, a nawet form wyrazowych, nadto niezwykłe połączenia zdań, osobliwie znaczna ilość asyndetów. Ale Tacyt dobierał w znacznej części wyrazów

i zwrotów z poezyi, a ciemność myśli, która go charakteryzuje, polegała raczej na zwięzłości wyrażenia, niż na doborze niezwykłych wyrazów. Dr. Okęcki zaś tak się lubuje w wyszukanych, niekiedy może nawet świeżo utworzonych wyrazach polskich, że nie podobna czytać miejscami jego przekładu bez komentarza, że trzeba zajrzeć do tekstu łacińskiego, aby polski zrozumieć. Tak pisze zanadro (lud zwykle mówi zanadrze) (1) w znaczeniu sinus, drugostroń (2) = ultra, żeżą (3) = accendunt, swadźba (4) = conubium, pragnączka (ibid.) = sitis, posiadło (5) = possessio, z przełaja (6) = eminus,....... poniewazyć się (29) = contemni, poszana (ibid.) = reverentia, rdząb (ibid.) = limes,..... życzba (46) = votum. Podobnie oddaje Dr. O. pierwszeństwo nie zwykłym formom gramatycznym przed zwyczajnemi np. z ludy i króle (1) = z ludami i królami, sześcią dróg (1) = sześcioma drogami, tarcze (3) = tarczami, wogół (5) = wogóle, bodzy (5) = bogowie, utkwiwają (46) = osadzają, budują, błożej (beatius) (ibid.). Podobna dążność do niezwykłości lub staroświecczyzny daje się spostrzegać w zakresie składni. Autor lubi kłaść orzeczenie długich zdań na końcu, pisze »Ren i Dunaj rzeki« zamiast: rzeki R i D., Germanów bym tuziemców mienił (= tuziemcami); ludy przyjazdem a gościną niezmieszane; ocean rzadkim się okrętem nawiedza; szpetny ziemią, przykry niebem = mający dzikie ziemie a klimat ostry; z czyich imion = od których imion nazwani. Dodajmy, że autor kładzie »bo«, jak łacińskie enim, na drugiem miejscu zdań, że rozpoczyna zdanie słowami: »a nie przecież twierdziłbym«, a po komparatywach używa genetywu, — będziemy mieć w głównych zarysach obraz stylistycznej sztuki jego przekładu. — Zresztą, o ile stwierdziłem, przekład polega na należytem rozumieniu tekstu; to też żałować wypada, że autor w dążności do nadania stylowi niezwykłego znamienia dozwoloną w tym względzie miarę przekroczył.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

T. Sinko, De Romanorum viro bono. (Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny. Ser. II, tom XXI. W Krakowie 1904, str. 251—300).

Że nazwa vir bonus oznaczała u Rzymianów stale ideał człowieka, osobliwie obywatela, to było od dawna wiadomem. Ale jak ta nazwa w rozwoju dziejów rzymskich od najdawniejszych czasów aż do czasów przewagi chrześcijaństwa, stosownie do zmieniających się w narodzie i u jednostek pojęć o doskonałości, zmieniała nieco swoje zabarwienie semantyczne i wziętość, o tem poucza nas na podstawie obficie zebranych źródeł w potoczystym języku łacińskim wyżej zacytowana rozprawa Dra Sinki. Dowiadujemy się z niej, że vir bonus (z duonus zostającem w etymologicznem pokrewieństwie z duellum czyli bellum) oznaczał pierwotnie wojownika a to dzielnego i silnego (fortis według wyciągu Festa). Zdaniem Katona starszego doskonałość obywatelska viri boni przejawiała się głównie w osobach dobrych gospodarzów wiejskich. Pomału w miarę wzmagającej się oświaty i wpływów greckich vir bonus, nie tracąc swego pierwotnego znaczenia, zaczyna łączyć w sobie cechy doskonałości duchowej, a więc moralności i wykształcenia pewnego. To też

według definicyi Katona starszego dobry mówca jest to vir bonus dicendi peritus. Jeden z najstarszych, pochodzących z przed r. 240, rzymskich napisów grobowych nazywa Scypiona, syna Barbata, »bonorum optimum virum«, ale drugi napis, wyryty na sarkofagu ojca, nazywa nieboszczyka »fortis vir sapiensque, quoius forma virtutei parisuma fuit«, nie dodaje mu więc, z umysłu czy przypadkowo, predykatu »bonus«, chociaż jego dzielność, mądrość i postać sławi. Słyszymy dalej, że P. Scypiona Nazykę uznał senat rzymski za »vir ex civitate optimus« i poruczył mu tym wyrokiem sprowadzenie do Rzymu bogini Mater Idaea. Z nazwą vir bonus łączą Rzymianie często pojęcie obywatela rzymskiego, któremu w pismach z ostatnich czasów republiki dodają przymiotniki: fortis, honestus, beatus, benignus, bono genere natus, gravis, iustus. Niekiedy w mowie potocznej vir bonus oznacza tyle, co człowiek wyższego stanu (nasze: »coś lepszego«). Zresztą u Salustyusza i Cycerona vir bonus ma przymioty ideału politycznego tych pisarzów, a u Cycerona jest czasem rodzajem tytułu zaszczytnego, bezwzględnie według potrzeby pewnym osobom nadawanego. U Cycerona jednak vir bonus jest jeszcze przedewszystkiem szlachetnym, miłującym ojczyznę obywatelem, który nie potrzebuje być zarazem mędrcem i uczonym; za to u filozofa Seneki występuje tenże vir bonus już jako mędrzec stoicki, którego ziemski wzór czcili ówcześni rzymscy idealiści w osobie Katona utyceńskiego Apulejus wreszcie pojmuje virum bonum jako mędrca platońskich zasad. Ponieważ zaś z nazwą vir bonus łączyło się od wieków statecznie pojęcie pogańskiej doskonałości, więc pisarze chrześcijańscy unikali z początku tej nazwy, aż po ustaleniu się zwycięstwa religii chrześcijańskiej, a pod ciągłym wpływem starożytnej literatury nazwa ta wyłoniła się przy końcu V. wieku po nar. Chr. P. w pismach biskupa Sidoniusa Apollinarisa na oznaczenie doskonałego chrześcijanina. W dalszym ciągu zwraca autor uwagę na to zjawisko, że vir bonus już przy końcu rzeczypospolitej znaczy niekiedy to samo, co grecki ἀνὴρ καλὸς κἀγαθός, na co głównie naprowadzają zapiski opartych na starożytnej tradycyi zbiorów glos. Na podstawie Apulejusa, który twierdzi, że Platon nazwał mędrca »optimus ac bonus ac prudens«, a nadto na podstawie przekładu vulgaty wypada zgodzić się na to, że późniejsza łacina greckie przymiotniki καλός κἀγαθός wyrażała przez »bonus et optimus«.

Taki jest mniej więcej w najogólniejszych zarysach rezultat rozprawy Dra Sinki, rezultat oparty na źródłowych szczegółach i zręcznem ich powiązaniu. W niektórych jednak wywodach szczegółowych autor według mego zdania posunął się za daleko. Tak np. trudno mi przychodzi zgodzić się na to, co autor twierdzi, powołując się na powagę Fr. Nietzschego, o pierwotnem znaczeniu wyrazu bonus. Wyraz ten dla tego, iż w dawniejszej łacinie brzmiał duonus, ma zostawać w związku etymologicznym z duellum (= późn. bellum), a więc ma znaczyć pierwotnie tyle, co wojownik. Ale związek etymologiczny między »duonus« a »duellum« jest mojem zdaniem wątpliwy, a gdyby nawet zgodzić się na taki związek, to jeszcze niepewnem jest, z jakiego w takim razie wypadałoby wyjść pierwotnego i pośredniego znaczenia obydwóch wyrazów. Bądź co bądź trudno wyobrazić sobie stan społeczeństwa, w którymby wojownik był jako taki ideałem człowieka i obywatela, chyba gdybyśmy się cofnęli do stanu dzikości i społecznego rozprószenia, a do takiego stanu nie sięga swemi początkami ani naród rzymski ani jego język. Jeżeli wreszcie

przymiotnik bellus, nawet brzmieniem do bellum w łacinie zbliżony, przybrał już u Plauta znaczenie odrębne od bonus, a niczem nie przypominające pojęcia belli, tj. wojny, to i związek między bellum a bonus i w ogóle związek przymiotników bonus i bellus z pojęciem rozdwojenia, które ma tkwić pierwotnie w wyrazie bellum, wydaje mi się bardzo wątpliwym. Inną słabą stroną wywodów autora jest to, iż z góry przyjmuje, że formy »melior« i »optimus« bez względu na swą odrębną etymologię od początku stanowią wyższy i najwyższy stopień pojęcia zawartego w bonus; etymologia tych form zdaje mi się także przemawiać przeciw przypuszczeniu, iż w »bonus« tkwiło pierwotnie pojęcie rozdwojenia i walki. Nie mogę też pisać się w zupełności na zapatrywanie antora, że przymiotniki, które łączą autorowie rzymscy dla określenia pewnej osoby z »bonus«, są zawsze synonymami tego przymiotnika (por. str. 258); bywa tak czasem, czasem jednak, może nawet częściej, nowe adiectivum przynosi do pojęcia zawartego w bonus nowe cechy, a przynajmniej takie, które piszącemu nie dosyć wybitnie w »bonus« występować się zdają. Jeżeli np. u Cycerona pro Rosc. Am. 139 czytamy: »nostri isti nobiles, nisi vigilantes et boni et fortes et misericordes erunt«, to nie ulega wątpliwości, iż tu każde nowe adiectivum ma uwydatniać nowy przymiot. Wreszcie jeszcze jedna uwaga. Na str. 252 czytamy: »Victores« (= boni) »agros inter se partiti sunt, qui ab eis bonorum duxerunt appellationem«. Autor popiera to twierdzenie cytatem z wyciągu Festa. Pomimo tego to twierdzenie nie da się utrzymać, bo przeciw temu przemawia już kształt etymologiczny formy »bonus« i »bona«, który musiałby był w stosunku do »bonus« otrzymać jakiś przyrostek oznaczający pochodność, a przecież go w niej nie ma. Jak u nas, i w innych językach, »dobra« nie od »dobrych« jako ich zdobywców i właścicieli zostały nazwane, lecz dlatego, że przedstawiały to, co istotnie byt materyalny zapewnia, tak bez wątpienia było i w łacinie, a wywód Festa jest wywodem fałszywym, jak wiele wywodów etymologicznych rzymskich uczonych.

Między błędami drukarskimi dostrzegłem następujące: str. 222 prp. 7 appelantur, 257 adducemus, prp. 4 est, 264 prp. 1 lebs, 268 dicto, 292 sanctibus, 294 Traani. Wolałbym też na str. 256 zamiast wyrażenia »terminus technicus« raczej »vox, titulus lub appellatio sollemnis«.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

Dr. Antoni Danysz, Materyały do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński. (Odbitka ze Sprawozdania gimnazyum VI. z r. 1902/3). We Lwowie 1903. Str. 53, 8vo.

Na tę książkę wystarczy tutaj zwrócić tylko uwagę, ponieważ równocześnie zdaję z niej sprawę dokładniej w Muzeum (maj 1904). Tu tylko nadmieniam, że ta publikacya, odpowiadając głównie potrzebom VII. klasy gimnazyalnej, nie tylko wypełnia część długoletniego braku w rzędzie naszych podręczników szkolnych, ale nadto może śmiało uchodzić za wzór, wedle którego podręczniki tego rodzaju układać wypada.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

Z nowszej literatury gramatycznej.

K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. (Auf Grund des fünfbändigen »Grundrisses der indogermanischen Sprachen von K. Brugmann und B. Delbrück« verfasst). Strassburg. Trübner. 1902—4.

A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris. Hachette. 1903.

Prawie równocześnie pojawiły się dwa dzieła z zakresu tej samej umiejętności, mające ten sam cel na oku: zaznajomienie początkujących adeptów tej nauki z wynikami nowszych badań na polu gramatyki porównawczej. Jakkolwiek w zasadzie oba dzieła wymienione opierają się na tych samych poglądach (dokładniej mówiąc, jakkolwiek Meillet wychodzi z tego samego stanowiska, które było punktem wyjścia Brugmanna i jego szkoły), to jednak w sposobie przedstawienia rzeczy tak dalece różnią się od siebie, jak tylko wyobrazić sobie zdołamy odmienne przedstawienie tego samego przedmiotu przez dwóch autorów. Możnaby prawie powiedzieć, że cała różnica temperamentu i usposobienia dwóch typowych przedstawicieli dwóch odmiennych narodowości nie mogła lepiej się uwydatnić, jak to się tutaj stało, w traktowawaniu rzeczy tak suchej, jak gramatyka. Ta różnica temperamentu wpłynęła zarówno na zalety jak i na niedostatki obydwóch zarysów. Jeżeli idzie o jasność wykładu, o przystępność, a nawet i o pewien wdzięk przedstawienia, to niewątpliwie autor francuski góruje nad swoim współzawodnikiem niemieckim, jak znowu z drugiej strony dokładnością i ścisłością wykładu, systematycznością (przedewszystkiem!) i głębokiem wniknięciem w materyę badaną autor niemiecki o całe niebo wyższy od tamtego. I nic dziwnego; wszak Brugmann złożył tutaj, można powiedzieć, owoc długoletnich badań całego życia — przeważnie własnych —, jakkolwiek z równą sumiennością uwzględniał i prace odmiennych kierunków, rejestrując z niesłychaną i bezprzykładną dokładnością wszystkie, choćby najdrobniejsze przyczynki gramatyczne, które w jakikolwiek sposób oświetlają zjawiska językowe. Teraz mógłby się czytelnik zapytać, który z wymienionych wykładów bardziej odpowiada swemu celowi, łatwiej i prędzej potrafi zapoznać czytelnika-niespecyalistę z zasadami gramatyki porównawczej; otóż z pewnemi zastrzeżeniami poleciłbym raczej Meilleta, mimo licznych niedostatków jego dzieła, o których niżej będzie mowa. Przedewszystkiem za zaletę poczytuję już ten szczegół, że książka jego jest szczuplejszych rozmiarów (nawiasem dodam, bardzo gustownie wydana) i nie odstrasza dla tego czytelnika objętością swoją (nieco więcej tylko niż połowa objętości zarysu Brugmanna, że już pominę druk ściślejszy u tego drugiego). Meillet ograniczył się tylko do ważniejszych zagadnień z zakresu głosowni, morfologii (do której dziwnym sposobem wciągnął także rzecz o wymianie samogłosek czyli apofonię), składni i nawet semazyologii, a nadto liczy się ciągle z tym faktem, że ma do czynienia z początkującym, więc nawiązuje przy każdej sposobności do rzeczy znanych czytelnikowi francuskiemu,

do jego mowy ojczystej i do gramatyki języków romańskich; unika też balastu bibliograficznego (wynagradza to po części spisem ważniejszych dzieł gramatycznych, umieszczonym na końcu książki, gdzie podał także krótką historyę gramatyki porównawczej). Również za zaletę poczytuję, że nie przerywa wykładu odsyłaniem do różnych paragrafów, jak to uczynił Brugmann, który również skrócił, ale niezupełnie usunął, materyał bibliograficzny, a nadto zwyczajem swoim ciągle odsyła do innych miejsc dzieła, zamiast objaśniać rzecz zupełnie, gdzie tego zachodzi potrzeba. U Brugmanna wynikło to naturalnie z jego nadzwyczajnej skrupulatności, aby tylko, broń Boże, nie pominąć jakiego szczegółu — choć w książce tego rodzaju jak jego zarys nie idzie przecież o wyczerpanie całego materyału (co też i nie było zamiarem autora). Podług naszego mniemania taki wstęp do gramatyki porównawczej w pierwszym rzędzie powinien zaznajomić czytelnika z m e t o d ą tej dyscypliny, tak odmienną od gramatyki praktycznej i tak mało znaną zazwyczaj, a co za tem idzie, z historyą badań nad główniejszemi zagadnieniami. Brugmann nie pomija wprawdzie strony metodycznej i poglądów ogólnych na zadania gramatyki porównawczej, owszem poświęcił temu sporo miejsca we wstępie (tom I. do str. 53). Jednakowoż, zdaniem naszem, nie idzie tutaj o szereg ogólników (przytem nie popartych przykładami), z których czytelnik nie wiele pożytku odniesie, lecz o to, aby na poszczególnych problemach przedstawiono metodę badania porównawczego, aby pokazać, jakiemi drogami uczeni usiłują dotrzeć do rekonstrukcyi form prajęzykowych, tj. do wydzielenia tych właściwości gramatycznych każdego języka historycznego, które przedstawiają nam jedynie tylko refleksy wspólnych faktów prajęzyka, w przeciwieństwie do innych właściwości gramatycznych, które stanowią dorobek samodzielny każdego języka. Jak to się przedstawia w praktyce, usiłowaliśmy niedawno pokazać na kilku przykładach w naszej rozprawce »O zadaniach i metodzie gramatyki por. (Eos, t. VIII). Zresztą już przed laty Bechtel w swoich »Hauptprobleme« pierwszy dał nam próbę podobnego opracowania (zresztą ograniczoną tylko do samej głosowni, i to z pominięciem niektórych ważniejszych zagadnień)

Co się tyczy jeszcze książki Meilleta, muszę zaznaczyć, że obok stron dodatnich, wyżej zaznaczonych, nie obeszło się bez pewnych niedokładności nieporozumień i — stronniczości. Stronniczem muszę nazwać przedewszystkiem przedstawienie historyi gramatyki porównawczej w dodatku na końcu dzieła (Appendices, I. Aperçu du développement de la grammaire comparée, str. 383—414). w którem zasług Schleichera i J. Schmidta nie doceniono, a »Mémoire«'owi Saussure'a znowu przesadnie zbyt wielkie znaczenie przypisano. Zdanie Meilleta, jakoby teraz dopiero uczeni, po długiej opozycyi przeciw teoryom Saussure'a, poznali się na ich niespożytej doniosłości i w całości je przyjęli za fakt udowodniony — zdanie w tej formie bezwzględnej wypowiedziane — polega, łagodnie mówiąc, na nieporozumieniu. Z różnych teoryj Saussure'a zatrzymano tylko, i to z pewnemi modyfikacyami, jego naukę o długich sonantach. Z innych, można powiedzieć, nie pozostał kamień na kamieniu; że tylko wspomnę jego teoryę o wszechbytności samogłoski *e* we wszystkich pierwiastkach indoeuropejskich, nawet w takich np. jak $\sqrt{\ }$ dō (podług S. z *de-o), $\sqrt{\ }$ sthā-z * sthe-A etc. Co o tych pomysłach obecnie sądzą, mógł Meillet dowiedzieć się z książki Bechtela, lub choćby z recenzyi Ablaut'u Hirta, napisanej przez Hübschmanna w Indogerm. Forsch.

(Anzeiger, t. XI, 1900). J. Schmidta zbyto kilku nic nie znaczącemi słowami, a już co do Schleichera, to wprost powiedzieć trzeba, że nie zrozumiano jego epokowej zasługi w sprawie rekonstrukcyi prajęzyka. Trzeba bowiem wiedzieć, że M. jest stanowczym przeciwnikiem rekonstrukcyi prajęzyka, którą nazywa chimerą uczonych (»la chimérique restitution d'une langue disparue«, pag. 26), gdyż rzeczą gramatyki porównawczej, jego zdaniem, jest tylko zestawienie metodyczne zgodności języków historycznych. Przypomina to podobną opozycyę Potta, zresztą również nieuzasadnioną, przeciw tej samej teoryi. A więc podług tego zapatrywania gramatyka porównawcza powinna tylko skonstatować, że temu lub owemu dźwiękowi jednego języka odpowiadają takie lub inne dźwięki w innych językach pokrewnych; przy tem zapytać by się można, który to język ma być punktem wyjścia? Sanskryt np. nie może być nim na punkcie jakości samogłosek, greka znowu nie w kwestyi konsonantyzmu w przeważnej liczbie wypadków i t. d. Dodać jednak muszę, że w praktyce u M. znowu tak źle nie jest, bo niejednokrotnie (zwłaszcza w tabelach poglądowych) wbrew owym teoretycznym skrupułom czyta się, że i. e. (t. j. indoeuropejskiemu) temu i owemu dźwiękowi odpowiadają te lub owe refleksy w językach historycznych. Co więcej, M. szeroko rozprawia o sonatach krótkich i długich, o ə (szwa) indoeuropejskiem i t. p. kwestyach, co — mimo jego protestu — dowodzi najlepiej, że zmuszony jest odwoływać się do stosunków prajęzykowych; sonantów bowiem (z wyjątkiem sanskryckiego ṛ sonant.) faktycznie w dobie historycznej języków naszych nie ma (mówię sonantów zachowanych wprost z doby prajęzykowej, a nie drugorzędnie dopiero powstałych, jak np. w niektórych językach słowiańskich), a tem mniej długich sonantów. Są to tylko teoretyczne formułki, przyjęte w celu wyjaśnienia pewnych objawów głosowniowych w naszych językach. W tem wszystkiem widzę tylko brak konsekwencyi i ściśle wyrobionej metody.

Do tego samego źródła odnoszę również i ten szczegół, że M. nie wierzy w prawdziwość teoryi o różnicy między i̯ i j, u̯ i v w prajęzyku; dla niego fakt, że tylko jedna greka odmiennie wyraża to i̯ i j (tj. przez spiritus asper i przez ζ: ὅς = sanskr. yas, ale ζέω = s. yásyati), nie stanowi jeszcze dostatecznej przyczyny przyjmowania odmiennych dwóch dźwięków w prajęzyku. Ale czy naprawdę niema innych ważnych dowodów? Por. o tej kwestyi rozprawę naszą w Eosie, wyżej przytoczoną.

Miałbym jeszcze niejedno do wytknięcia w dziele omawianem — ale mimoto wszystko podnieść muszę zasługę autora, choćby już z tego względu, że zdobył się na odwagę wystąpienia z swojem dziełem wobec powagi Brugmanna, z którym dotychczas nikt nie śmiał współzawodniczyć na tem polu, i że pod niejednym względem usiłował wyemancypować się z pod wszechwładnego wpływu tego uczonego. Albowiem jakkolwiek zarysy Brugmanna zupełnie słusznie cieszą się ogólnem uznaniem, to jednak dobrze się stało, że znalazł się ktoś, który ten sam przedmiot przedstawił w sposób odmienny — choćby ta pierwsza próba nie zupełnie udać się miała.

Co się tyczy zarysu B r u g m a n n a, to najprzód zaznaczyć wypada stosunek jego do większego dzieła, wspólnie wydanego z Delbrückiem (w 5 tomach od r. 1886—1900, tom I. w drugiem wydaniu znacznie rozszerzonem w r. 1897). Otóż ta najnowsza, mniejsza edycya, nie jest prostym wyciągiem z większego dzieła, jakkolwiek zachowała zupełnie ten sam układ. Nawet do

głosowni, wydanej w kilka lat dopiero po 2. wydaniu I. tomu większego dzieła, autor wprowadził kilka ważnych zmian, wystarczy wymienić rozdział o wymianie samogłosek. Podczas gdy w większem dziele autor ograniczył się do krótkiego przedstawienia wzajemnego stosunku etymologicznego dźwięków zgłoskotwórczych (sonantów), zwątpiwszy zupełnie w możność uporządkowania ich podług szeregów wymiennych pod wpływem sceptycyzmu Noreena (znakomitego germanisty skandynawskiego, głównie pod wpływem jego dzieła »Abriss der urgermanischen Lautlehre 1894), obecnie zachęcony przez Hübschmanna (w recenzyi tegoż wyżej wymienionej), umieścił treściwy wykład o tej materyi, z uwzględnieniem nowszych prac dokonanych głównie w tym kierunku (głównie Hirta, choć nie podziela jego zbyt śmiałych kombinacyj). Jestto wcale jasny wykład o jedno- i więcej zgłoskowych »bazach« w językach indo-europejskich (termin, który ma zastąpić dawny »pierwiastek«; tak samo zamiast utartej nazwy »suffiks« wprowadził nowy termin »formans« — o gwałtownej potrzebie tej nowej terminologii zamiast używanej dotychczas tradycyjnie w gramatyce, nie wszyscy znowu będą, jak mniemam, tak bardzo przekonani, jak Brugmannowi się wydaje, por. jego uwagi o tej kwestyi w Ind. Forsch. t. XIV. 1903 r.). Większe jeszcze zmiany wprowadził do wykładu fleksyi i składni. Naprzód co się tyczy zakresu składni, to odstąpił zupełnie od dotychczasowej praktyki (a zatem i od opracowania tego działu gramatyki przez Delbrücka w większym Zarysie), idąc w tym względzie za nowszymi poglądami niektórych uczonych, którzy odrzucają dotychczasowe pojmowanie składni, jako nauki o użyciu form wyrazów i zarazem o zdaniu i którzy tylko tę ostatnią partyę uważają za właściwy przedmiot składni, z tamtej zaś tylko te funkcye wyrazu, które wywołuje okoliczność, że są częścią zdania, np. accus. obiecti, instrumentalis i t. d., inne natomiast funkcye wyrazu, jak rodzaj, liczbę, przysłówkowe użycie przypadków, jako występujące w języku niezależnie od tego, czy wyraz jest częścią zdania, lub nie — wyłączają ze składni i tworzą z nich nowy dział gramatyki pod nazwą »Nauki o znaczeniu wyrazów« (»Lehre von der Bedeutung der Worte«).

Całą tę kwestyę wywołał głównie J. Ries dziełem swojem »Was ist Syntax?« r. 1894, za którego przykładem niektórzy, jak Holthausen w swojem »Elementarbuch des Altisländischen« 1895, usiłują materyał dotychczasowej składni traktować w dwóch osobnych rozdziałach. Por. o tem Delbrücka Vergleichende Syntax, tom III. we wstępie i Brugmanna w 3. wydaniu gramatyki greckiej i w przedmowie do dzieła omawianego. Otóż Delbrück słusznie zarówno ze względów teoretycznych jak i (przedewszystkiem) praktycznych sprzeciwia się tym wszystkim innowacyom, tak samo i Brugmann występuje przeciw nim, zarówno w gramatyce greckiej jak i w przedmowie wyżej nadmienionej — a jednak mimo tych licznych zastrzeżeń uczynił im znaczne ustępstwo, bo naukę o użyciu przypadków usunął ze składni obecnie. Wprawdzie nie utworzył z niej osobnego rozdziału gramatyki, jednak umieścił ją — zamiast w składni — częścią po deklinacyi (naukę o użyciu przypadków), częścią po konjugacyi (o użyciu czasów i trybów słowa), tak że na właściwą składnię zostawił jedynie naukę o zdaniu (zeszyt trzeci). Powody, które przytacza w przedmowie celem usprawiedliwienia tej innowacyi, nie wydają mi się tak bardzo przekonywującymi. Między innemi powiada, że odrębne traktowanie nauki o formach wyrazu i ich funkcyi pod względem dydaktycznym

wpływa ujemnie na adeptów gramatyki, bo przyzwyczaja ich do tego, że zaczynają uważać fakta składniowe za obcą dla siebie dziedzinę i stąd przestają zwracać uwagę na wszystko, co się odnosi do składni. Jako lekarstwo na tę zgubną nawyczkę posłużyć ma umieszczenie tych rozdziałów tradycyjnej składni tuż po wykładzie odnośnych partyj fleksyi. Czy to powód na prawdę tak ważny, można bardzo wątpić (zresztą już przed wielu laty, choć wcale nie z motywów teoretycznych, tak samo mniej więcej postąpił sobie Whitney w gramatyce staroindyjskiej). Mnie się zdaje, że w gramatyce języków literackich (a tymi przecież w pierwszym rzędzie zajmuje się gramatyka porównawcza) można bezpiecznie zachować dawny układ, choć może ze stanowiska ściślej teoryi nie bardzo konsekwentny. Inna sprawa z opracowaniem dyalektów współczesnych i wogóle mowy żyjącej. Tu bezwątpienia tradycyjny podział na głosownię, fleksyę i składnię już dawno okazuje się niewystarczającym, a najbardziej nauka o zdaniu i jego częściach będzie musiała z czasem ulec radykalnej zmianie, bo zanadto jeszcze przypomina schemata logiczne. Już pojęcie zdania, tak samo terminy: podmiot, orzeczenie, łącznik, okazują się bardzo często przy badaniu języka żywego jako niefortunne. Zresztą nie brak w nowszych czasach usiłowań wyzwolenia składni z pod wpływu logiki szkolnej, jakkolwiek daleko im jeszcze do tego, aby mogły zadowolić uczonych. Przypominam tylko rozprawę Svedeliusa »L'analyse du langage« 1897, w której autor biorąc za podstawę analizy mowę codzienną (francuską) zupełnie zarzucił dotychczasowe pojęcia i terminy składniowe, odnoszące się do zdania i jego części składowych (por. nader szczegółową recenzyę Dittricha w Ind. For., Anzeiger z r. 1900). Jeżeli więc Brugmann nie uwzględnił, i słusznie, radykalnych poglądów Svedeliusa (przypuszczam przecież, że nie jedynie z powodu ujemnego sądu Dittricha), to mógł tak samo śmiało pominąć innowacye Riesa i innych, i nie rozrywać materyała syntaktycznego bez potrzeby. Bo bądź co bądź nauka o funkcyi wyrazu więcej ma wspólności z nauką o zdaniu, aniżeli z morfologią.

Co do opracowania tej ostatniej w nowym Zarysie, muszę jeszcze zaznaczyć, że pod wielu względami różni się od dawniejszego dzieła. Tu autor starał się pogodzić zmiany wprowadzone do głosowni, głównie naukę o dwu- i więcejzgłoskowych »bazach« z wykładem konjugacyi (bo dla deklinacyi przedstawia to mniejszą doniosłość). Zgodnie więc z nowymi poglądami na budowę zasadniczych elementów wyrazu, przeważnie (nie zawsze) omija dawniejszy termin »pierwiastek« i zarówno przy podziale słów na klasy konjugacyjne jak i przy urabianiu czasów i trybów wychodzi od formy jedno- i dwuzgłoskowych »baz« (podstaw), z których się urabiają np. formy tematu praes. i aorystu mocnego, czynnego i biernego. Przytoczę tu kilka przykładów.

1. S ł o w a n i e t e m a t y c z n e, składające się z jednozgłoskowej podstawy lekkiej, to znaczy z k r ó t k ą samogłoską: es-, albo z jednozgłoskowej podstawy ciężkiej, tzn. z d ł u g ą samogłoską: dhē-. Z pierwszej urabia się praesens i imperfectum: na stopniu m o c n y m sing. *és-ti, sanskr. ásti, gr. ἐστί; na stopniu z a n i k u pl. *s-més, sanskr. smás. Z drugiej znowu aoryst mocny (tzw. nietematyczny): *é-dhēt, s. ádhāt, gr. ἔθη(κε), na stopniu zaś redukcyi np. medium: *é-dhə-to, s. ádhita, gr. ἔθετο (greckie -ε- drugorzędne, zamiast -α-, które odpowiada w regule prajęzykowemu ə (szwa); co do tego punktu jednak, tz. co do kwestyi refleksu pierwotnego ə w gre-

ckiem, zdania uczonych są podzielone. Jedni, jak Brugmann, uważają jedynie α za uprawniony refleks tej pierwotnej chwilowej samogłoski, por. s. pitár-: gr. πατήρ, pierwotne: *pətér-; inni utrzymują, że w greckiem są trzy refleksy tego ə: α, ε, ο (por. s. ádi-thās: gr. ἐδό-θης).

2. W innych słowach formy praes. i aorystu urabiają się od podstaw dwuzgłoskowych o różnej budowie, tz. że każda z dwóch zgłosek podstawy zjawiać się może na różnych stopniach wymiany samogłoskowej. I tak: normalny pierwszy stopień ze samogłoską *e*, normalny drugi z wymianą *o*; stopień redukcyi: w szeregach z normalnym pierwszym stopniem *e*, *o*, *a* jako redukcyę przyjmują teoretycznie (bo faktycznie w żadnym języku nie zachowało się) krótkie e, o, a; w tak zwanych zaś szeregach ciężkich, to znaczy z długiem ē, ō, ā na stopniu normalnym (np. √ dhē- gr. τίθημι, √ dō- gr. δίδωμι, √ sthā- gr. ἵστημι tj. ἵσταμι), redukcyę tworzy ə (szwa), por. part. pf. pass. *dhətó-. s. hitá-, *dətó-, s. ditá-, *sthətó-, s. sthitá-. W końcu stopień zupełnego zaniku sonantu: s. upa-bdá- »trzask, łoskot« od pad- »noga«, albo w szeregach ciężkich: devá-tta- »od boga dany«, »Bogdan«, (-tta- z *d-tá- od √ dō). Komplikują się jeszcze te objawy głosowniowe w tym wypadku, jeżeli po *e* (bardzo rzadko po *o*, *a*) na stopniu normalnym następują samogłoski *i*, *u*, płynne *r*, *l*, lub nosowe *m*, *n*; więc w takich kombinacyach: √ ei — gr. εἶμι, λείπω, √ pleu — gr. πλέϝω, √ bher — gr. φέρω, √ q"el — gr. πέλομαι, √ men — gr. μένω, √ g"rem — gr. βρέμω; — a jeszcze więcej, jeżeli w szeregach ciężkich te same wymienione dźwięki kombinują się z samogłoskami długiemi, tworząc w ten sposób długie dwugłoski: ēi, ēu, ēl, ēr, ēn, — ōi, ōu, āi, āu etc. Pomimo licznych i głębokich badań nad temi dwugłoskami długiemi nie mało tu jeszcze faktów niewyjaśnionych.

Dokładniej o tem pomówimy przy innej sposobności, tu niech wystarczy na razie kilka przykładów. 1. Normalny stopień pierwszej zgłoski, a redukcya drugiej (podług formułki N + R): *bheu̯ə-tum, s. bhávi-tum »być«; 2. redukcya pierwszej, a normalny stopień drugiej (R + N): starołacińskie fuās, powstałe z *fu-u̯ās, prajęzykowe *bhu̯-ā-; 3. zanik pierwszej, a normalny stopień drugiej (Z + N): łać. -bam (w legē-bam) z *bhu̯-ā-[1]; tak samo w starosłowiańskim aoryście od byti »być«: 3. sg. bě z *bhu̯-ē(st), to znaczy z długiem ē w drugiej zgłosce podstawy, równolegle do długiego -ā- drugiej zgłoski w podstawie z bhu̯-ā-; o stosunku wzajemnym do siebie tych elementów, stanowiących drugą zgłoskę podstawy, nic na razie nie wiadomo. 4. Zanik pierwszej i drugiej (R + R, tak oznaczam zamiast formułki Brugmanna: R): part. pf. pass. *bhū-tó-, s. bhū-tá-, albo w 3. sg. aor. *é-bhū-t, s. á-bhū-t, gr. ἔ-φῡ.

Lwów. *G. Blatt.*

---

[1]) Błędnie u Brugmanna w § 353: S + R zamiast: S + V (»Schwundstufe + Reductionsstufe«), poprawnie w §. 216, str. 149.

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego

za czas od 1. stycznia do 31. grudnia 1903.

Wydział Towarzystwa filologicznego, wybrany na X. Walnem Zgromadzeniu w dniu 24. marca 1903, składał się z następujących członków:

Przewodniczący Dr. Bronisław Kruczkiewicz, profesor Uniwersytetu, zastępca przewodniczącego Stanisław Schneider, profesor gimnazyalny, członkowie Wydziału: profesorowie dr. Gerson Blatt, Aleksander Frączkiewicz, dr. Wiktor Hahn, Franciszek Hoszowski, dr. Tadeusz Mandybur, dr. Wincenty Śmiałek, dr. Stanisław Witkowski, dr. Walenty Wróbel. Redaktorem obrano ponownie dr. S. Witkowskiego; w skład komisyi redakcyjnej weszli pp.: dr. G. Blatt, dr. M. Jezienicki, dr. T Mandybur, S. Schneider. Wydział ukonstytuował się w ten sposób, że skarbnikiem wybrano prof. F. Hoszowskiego, sekretarzem dr. W. Hahna.

Wykonując uchwałę X. Walnego Zgromadzenia, wniósł Wydział w roku ubiegłym podanie do c. k. Namiestnictwa o zatwierdzenie zmian statutu, uchwalonych na temże Walnem Zgromadzeniu. Zmiany te zatwierdziło Namiestnictwo reskryptem z dnia 5 lipca 1903 l. 81.732. W ciągu swego urzędowania odbył Wydział szereg posiedzeń, spełniając obowiązki, które wkłada na niego §. 16. statutu. Między innemi zastanawiał się nad sprawami poruszonemi na ostatniem Walnem Zgromadzeniu i tak przedewszystkiem nad sprawą ułożenia ćwiczeń gramatyczno-stylistycznych łacińskich dla wyższego gimnazyum. W tym celu uprosił Wydział dyr. dr. A. Danysza o wygłoszenie odczytu o tym przedmiocie; w ożywionej dyskusyi poruszono szereg uwag w sprawie układu takich podręczników. W myśl wniosku dyr T. Garlickiego poruszył też Wydział na swych posiedzeniach sprawę wydania słowników szkolnych: wydania słownika łacińskiego, przygotowywanego przez kilku filologów lwowskich, można spodziewać się w najbliższej przyszłości; mniej korzystnie przedstawia się sprawa wydania słownika greckiego.

Wspomnieć wreszcie należy, że na życzenie Tow. przyrodników im. Kopernika we Lwowie Wydział zastanawiał się nad sprawą języka międzynarodowego. Wydział wyraził powątpiewanie w powodzenie takiego sztucznego języka i uprosił dr. G. Blatta do wygłoszenia odpowiedniego referatu, co się też stało na jednem z posiedzeń Towarzystwa, na które przybyli i przyrodnicy.

Ponadto omawiał Wydział sprawy złączone z wydawnictwem czasopisma »Eos«. W roku ubiegłym pojawiły się dwa zeszyty rocznika IX. Jak w poprzednich

latach, tak i w ubiegłym roku walczyło Towarzystwo z trudnościami finansowemi: przy szczupłej liczbie członków fundusze Towarzystwa są zawsze jeszcze niedostateczne, dotąd nie może jeszcze Towarzystwo płacić autorom nawet najskromniejszych honoraryów, spodziewa się jednak, że nastąpi to w krótkim czasie. Cele Towarzystwa poparło w ubiegłym roku Wys. c. k. Ministerstwo Wyznań i Oświaty udzieleniem subwencyi w kwocie 600 koron, za co Wydział Towarzystwa poczuwa się do złożenia tej Władzy wyrazów najszczerszej wdzięczności. Natomiast Wys. Sejm i tym razem odmówił nam subwencyi.

Posiedzenia miesięczne Towarzystwa, odbywające się we Lwowie, zaznajamiały członków z najnowszemi badaniami naukowemi i zajmowały się sprawami związanemi z nauką filologii w szkole, jak sprawą ćwiczeń gramatycznych łacińskich dla wyższego gimnazyum. Wielkie też uznanie znalazły wśród członków posiedzenia, poświęcone omawianiu luźnych miejsc klasyków starożytnych. W ogólności cieszyły się posiedzenia Towarzystwa dość licznym udziałem członków. W porównaniu z innemi Towarzystwami naukowemi lwowskiemi Towarzystwo nasze może się w ubiegłym roku wykazać największą liczbą odczytów.

Posiedzeń zwyczajnych odbyło Towarzystwo w ubiegłym roku we Lwowie 7, wygłoszono na nich następujące odczyty:

1. Dr. S. Witkowski: *Nowsze badania nad początkami tragedyi greckiej.* (25. lutego 1903; drukowane w »Eos« VIII. str. 163—167.)

2. Prof. Gustaw Lettner: *Ateńczycy w świetle Arystofanesowych komedyi.* (Na X Walnem Zgromadzeniu 24. marca 1903).

3. Dr. Gerson Blatt: *Teorya pierwiastków dwusgłoskowych w językach indoeuropejskich.* (16. maja 1903.)

4. Dr. Antoni Danysz: *W sprawie podręczników do tłumaczenia z języka polskiego na język łaciński w wyższem gimnazyum.* (30. maja 1902.)

5 Dr. Bronisław Kruczkiewicz: *Przyczynek do wiadomości o Orbiliusie, nauczycielu Horacego.* (17. października 1903, drukowane w »Eos« IX. p. t. »Obvia II.« str. 153—156.)

6. Dr. Gerson Blatt: *W sprawie języka międzynarodowego.* (17. października 1903.)

7. Prof. Stanisław Schneider: *Objaśnienie ustępu w Plutarcha Moralia* (1098 b). (7. listopada 1903, drukowane w »Eos« IX. str. 157—160 p. t. Co może znaczyć ἡ ἐναύλιος ... σύγκοιτος φίλη?).

8. Dr. Wincenty Śmiałek: *Z badań nad bižuteryami greckiemi.* (7. listopada 1903. Sprawozdanie z prac K. Hadaczka: Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker und die Fibel des Odysseus, Helikes und Kalykes druk: w Eos IX. str. 207—212).

9. Dr. M. Jezienicki: *Najnowsze wykopaliska archeologiczne na Krecie.* Część I. (12. grudnia 1903).

Skład Wydziału Koła krakowskiego był w r. 1903 następujący: przewodniczący prof. dr. Kazimierz Morawski, zastępca przewodniczącego dyrektor St. Siedlecki, sekretarz prof. S. Pardyak, skarbnik prof. A. Gąsiorowski, członkowie Wydziału: S. Bednarski, J. Bryl, J. Pelczar, W. Schmidt, dr. L. Sternbach.

Posiedzeń odbyło Koło krakowskie w r. 1903 siedm.

Na posiedzeniu w dniu 6. lutego wygłosił prof. Dr. K. Morawski odczyt: »*Wergiliusz w świetle nowszych badań*«.

We wstępie zwrócił prelegent uwagę na to, że rasa romańska stawia Wergiliusza bardzo wysoko, gdy tymczasem rasa germańska wyraża się o nim z lekceważeniem. Są jednak i słowa uznania. Wilamowitz-Moellendorff nazywa Wergiliusza Włochem czystej krwi i porównuje go z malarzem Perugino. Oceniając poezyę rzymską, nie powinno się jej porównywać z poezyą grecką, bo rzymska jest naśladownictwem, opiera się na doktrynach, jest przeładowana mitologią i na wskróś retoryczną. Wergiliusz jest mniej retoryczny niż inni. Prelegent omawia następnie niektóre dzieła Wergiliusza, a głównie 4-tą eklogę i VI ks. Eneidy. Idylla Wergiliusza wypłynęła z ducha romantycznego w końcu rzeczypospolitej a ten romantyzm był trojaki: 1. idylliczny, 2. historyczny, 3. etyczny. Z tego także romantyzmu pochodzą Georgica. Eneida jest najwyższym wyrazem połączenia Wschodu i Zachodu pod jednym berłem jako łącznik między grecką i rzymską cywilizacyą.

W dniu 15. marca wygłosił prof. dr. L. Sternbach odczyt: »*Przyczynki do leksykografii greckiej*«.

Prelegent wyjaśniał na kilku typowych przykładach rozwój znaczenia niektórych wyrazów i ich używanie z biegiem czasu u rozmaitych pisarzy.

W dniu 20. kwietnia wygłosił prof. W. Schmidt odczyt: »*Ara Pacis Augustae na podstawie książki Eug. Petersena*«.

Ara Pacis Augustae, ufundowana przez senat po powrocie Augusta z zachodnich kresów państwa w r. 13 a poświęcona w r. 9. prz. Chr. jako widoczny hołd dla władcy, który po długich rozterkach domowych zapewnia państwu błogie owoce pokoju, ukrywała się w ruinie pod powierzchnią ziemi aż do w. 16. W tym dopiero wieku zaczęto ją odkopywać i rekonstruować. Prelegent opisuje szczegółowo części ołtarza i płaskorzeźby tak wewnętrzne jak i zewnętrzne, zdobiące ten wspaniały pomnik. (Rzeczy te znane są czytelnikom Eosu z recenzyi dra Hadaczka w roczniku IX. zesz. 1. str. 144—146).

W d. 15. maja wygłosił prof W. Błotnicki odczyt: »*Wspomnienia z podróży po Grecyi*«.

Przedmiotem odczytu był opis wycieczki po Peloponezie, którą prelegent odbył na wiosnę r. 1902 pod przewodnictwem Dörpfelda. Prelegent zatrzymywał się dłużej przy opisie napotykanych ruin starożytnych budowli, illustrując je bogatym zbiorem zdjęć fotograficznych. Opisał ruiny Koryntu, Tirynsu, Myken, Epidaurus, Phigalii, przedstawił wyczerpująco wykopaliska w Olimpii, wreszcie wycieczkę na Leukas. Tu omówił obszernie stan kwestyi, poruszonej przez Dörpfelda, gdzie szukać ojczyzny Odysseusa.

W d. 27. listopada wygłosił Ks. prof. Dr. Pawlicki odczyt: *Poglądy estetyczne Platona na poetów.*

Prelegent poruszył w swoim odczycie przedewszystkiem zapatrywania Platona na Homera. Obok pochwał są sądy ujemne, w których Platon protestuje przeciw powszechnemu mniemaniu, że Homer jest wychowawcą Grecyi; zdaniem Platona Homer zepsuł Greków. Zasadnicze dzieło Platona, w którem rozprawia się z Homerem, jest Rzeczpospolita. Przedewszystkiem Platon zarzuca Homerowi, że opowiada niemoralne rzeczy o bogach, następnie, że namiętności ludzkie gloryfikuje. Ale należy stwierdzić, że Platon zaprowadza w Rzeczypospolitej bardzo surową cenzurę. Robi Platon także Homerowi zarzut z formy. Poeta bowiem albo mówi w swojem imieniu, albo opowiada, albo przytacza cudze słowa. Jeżeli poeta opowiada albo przytacza cudze słowa, to jest to zdaniem Platona postępowaniem fałszywem, bo jakże tak łatwo przenieść się w duszę np. Andromachy? Zarzut ten jest także ekonomicznej

natury, bo poeta wykracza przeciw podziałowi pracy. Dobrze postępuje poeta tylko wtedy, kiedy przemawia w swojem imieniu, np. w dityrambach. W ks. X. powtarza Platon te same zarzuty, ale na podstawie idei. Powiada, że Homer na niczem się nie znał, bo ani bitwy nie wygrał ani praw nie nadał. Wobec tych zarzutów podnosi prelegent, że także i sam Platon przedstawia różne postacie, jak Sokratesa, Kritona, Fedona i t d., a następnie, że wobec tych zapatrywań musiałaby upaść wszelka sztuka.

W d. 16. grudnia 1903 i 17. stycznia 1904 wygłosił prof. dr. Miodoński odczyty p. t. *Minucyusza Felixa Octavius i Quo vadis Sienkiewicza.*

Treścią odczytów był rozbiór dyalogu Minucyusza pod względem kulturalnym i literackim, oraz porównawczy przegląd stosunków chrześcijańskich z wyszczególnieniem pewnych analogij, zachodzących między tymi dwoma utworami.

Towarzystwo łącznie z Kołem krakowskiem liczy obecnie jednego członka honorowego i 146 członków zwyczajnych, a mianowicie: Towarzystwo bez Koła krakowskiego 115 członków (53 we Lwowie, 62 w innych miastach), Koło krakowskie 31 członków.

W ciągu czasu, objętego niniejszem sprawozdaniem, utraciło Towarzystwo przez śmierć członków: Stanisława Librewskiego, dyrektora gimnazyum w Brodach i Walentego Kozioła, dyrektora IV. gimnazyum we Lwowie. Wystąpiło w tym czasie z Towarzystwa 10 członków, wstąpiło 6 członków.

Zaległości członków wynoszą:

za rok	1898	u	3	członków	. .	12 K.
» »	1899	»	7	»	. .	23 »
» »	1900	»	10	»	. .	36 »
» »	1901	»	18	»	. .	69 »
» »	1902	»	32	»	. .	219 »
» »	1903	»	56	»	. .	355 »
					Razem .	714 K.

Z Wydziału Towarzystwa filologicznego.

We Lwowie dnia 7. marca 1904.

Dr. Wiktor Hahn
sekretarz.

Dr. Bronisław Kruczkiewicz
przewodniczący.

Zestawienie dochodów i wydatków

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

za czas od 1. stycznia do końca grudnia 1903.

DOCHÓD.

1) Stan kasy z dniem 1. stycznia 1903 . . . . . (w myśl uchwały Wydziału wypłacono cały zapas kasowy w kwocie 385 K. 88 h. drukarni à conto należytości za druk VIII. rocznika czasopisma).	—		
2) Wkładki członków Towarzystwa	729	K.	42 h
3) Od Koła krakowskiego	100	»	— »
4) Z księgarni Gubrynowicza i Schmidta ze sprzedaży czasopisma 93 K 33 h, nadto ze sprzedaży czasopisma dla biblioteki V. i VI. gimnazyum lwowskiego 48 kor., razem . . .	141	»	33 »
5) Od prof. W. Schmidta za koszta druku 150 odbitek rozprawy »Sztuka nagrobkowa w starożytnej Grecyi« i broszurowanie .	30	»	— »
6) Subwencya Wys. c. k. Ministerstwa W. i O. . . .	600	»	— »
7) Odsetki z gotówki chwilowo lokowanej	2	»	60 »
Razem .	1.603	K.	35 h.

ROZCHÓD.

1) Drukarni za druk VIII. rocznika czasopisma i za druk programu Walnego Zgromadzenia złożono resztę w kwocie 962 K. 12 h. i à conto należytości za druk 1. zeszytu IX. rocznika 380 K., razem	1.342	K.	12 h.
2) E. Trzemeskiemu za fotolitograficzną kliszę planu »Forum Romanum« 16 K a litografii Pillera za odbicie tegoż planu w 400 egz. 18 K, razem	34	»	— »
3) Wydatki Wydziału Towarzystwa, jak korespondencye, zaproszenia na posiedzenia Wydziału i posiedzenia miesięczne Towarzystwa, petycye, opłata poczty za przesyłane wkładki i kursorowi za zbieranie wkładek	37	»	15 »
4) Za pomoc w korekcie VIII. rocznika i 1. zeszytu IX. rocznika	92	»	50 »
5) Woźnemu Uniwersytetu za usługi podczas posiedzeń Wydziału i Towarzystwa i podczas Walnego Zgromadzenia .	18	»	— »
6) Rozesłanie VIII. rocznika i 1. zeszytu IX. rocznika, oraz odbitek i rozesłanie programu Walnego Zgromadzenia .	49	»	88 »
Razem .	1.573	K.	65 h
Do tego zapas kasowy w kwocie	29	»	70 »
Zgodnie z przychodem .	1.603	K.	35 h.

We Lwowie 7. marca 1904

Franciszek Hoszowski
skarbnik.

De Iovis Homerici caeruleis superciliis.

Scripsit

Thaddaeus Sinko.

Iovem precibus oratum, ut petentibus aliquid praestaret, capitis nutu affirmare solitum esse se ea, quae pollicitus sit, impleturum satis constat. Qua affirmatione promissum ea vi exornari, ut neque revocari neque fallere possit, ipse pronuntiat: οὐ γὰρ ἐμὸν παλινάγρετον οὐδ' ἀπατηλὸν οὐδ' ἀτελεύτητον, ὅ,τι κεν κεφαλῇ κατανεύσω (Il. I, 526 *cf.* 525). Et cum homines summum deum oculis non viderent, e signis quibusdam colligendum iis erat preces ab Iove exauditas votaque nutu confirmata esse. Itaque si a dextera orantis fulguravit, si post vota emissa tonuit, pro adnutatione Achivi habebant. Nestor quidem contra Troiam proficiscentibus per fulgura Iovem adnuisse dicit: φημὶ γὰρ οὖν κατανεῦσαι ὑπερμενέα Κρονίωνα..., ἀστράπτων ἐπιδέξι', ἐναίσιμα σήματα φαίνων (Il. II, 350. 353); idemque, postquam Iovem commonefecit eum sibi reditum capitis nutu promisisse, tonitum audivit, quod signum erat preces exauditas esse (Il. XV, 377 sq.). Simili modo Ulixi oranti Iovis e candido intonuit Olympo (Od. XX, 103).

Haec memoria tenentibus nobis ad celeberrimos illos libri primi Iliadis versus (328—330) explicandos aggredi liceat, quibus commotus Phidias Iovem suum Olympicum animo concepisse dicitur (Strabo VIII. 3, p. 543a. Valer. Max. III. 7. Macrob. sat. V. 13). Quibus versibus Iuppiter ea, quae de Achillis contumelia ulciscenda Thetidi pollicitus est, nutu affirmans describitur. Sed non capite solum adnuit, ut promiserat: κεφαλῇ κατανεύσομαι (v. 524. 527), verum etiam superciliis. Is quidem adnuendi modus nusquam alibi a Homero commemoratur: nam in

Odyssea (IX. 468) Ulixes non, ut aliquid affirmaret, sed ad signa sociis clam danda superciliis adnuit. Nihilominus in Iliadis l. l. superciliorum ille motus pro adnuendi signo habendus est; neque id antiquis ignotum erat, quorum Plinius (nat. XI. 138) haec dixit: »et in his (*sc.* superciliis) pars animi, <his> negamus, annuimus« (*cf.* Nigid. ap. Gell. X. 4,4 motus... oculorum). Capitis motus ab Homero diserte non memoratur, sed cum comae de Iovis capite defluxisse dicuntur, causa eius rei in capitis motu conspicienda est.

Quae omnia nulli disquisitioni praeberent ansam, nisi ab illo capitis motu Olympus contremuisse diceretur. Nam quod vulgo narratur hoc tremore magnitudinem et potentiam Iovis optime designari, id, quamquam verum est, nobis tamen minime satisfacit. Hic enim adnuendi modus, coram Thetide adhibitus, cum illo nobis coniungendus esse videtur, quo hominum vota confirmantur. Quod si fecerimus, facile causam, cur Olympus contremiscat, inveniemus, nimirum fulmen, cuius fragore mons magnus concutitur. Et cum ex atra nube tonuit, Iuppiter, qui antiquissimis temporibus nihil aliud significabat, nisi caelum nubibus obtectum et fulguribus ac tonitru horridum, caput nigris ornatum capillis concussisse dicebatur; cum fulguravit, idem supercilia movisse putabatur. Apud Homerum quidem huius pristinae Iovis naturae vestigia non nisi in epithetis quibusdam apparent, ut κελαινεφής (Il. II. 412. Od. XIII. 147). Sed etiam in versibus laudatis eiusmodi vestigium, ne rudimentum (*survival*) dicamus, conspicere nobis videmur; videlicet superciliorum epitheton κυάνεαι (ὀφρύες), quae caerulea sunt. Ii, qui ignorabant, qua de causa supercilia caerulea appellarentur, hoc epitheto nigrum colorem designatum esse putabant. Itaque iam Homeridae de Hectoris nigris capillis canebant: ἀμφὶ δὲ χαῖται κυάνεαι πίτναντο (Il. X. 402); et de Ulixe: κυάνεαι δ' ἐγένοντο γενειάδες ἀμφὶ γένειον; eandemque coloris caerulei notionem hymnorum Homericorum auctores servabant (h. VII. 5. 15). Quibus in locis id nigri coloris genus intellegendum est, de quo Apuleius (Metam. II. 9.) scripsit: »nunc corvina nigredine ceruleus[1]) (*sc.* capillorum color) columbarum collis flosculos aemulatur«. Et idem Apuleius, cum versus Homeri respiciens scripsit: »nec renuit Iovis caerulum supercilium« (Metam. VI. 7), illud nigredinis genus designare voluit.

Qui loci Apuleiani me pervomerunt, ut vocis »caeruleus« usum apud scriptores Latinos investigarem. Nam eius adiectivi fata eadem sunt ac

---

[1]) haec scriptura retinenda est propter antiquam etymologiam cerulei a cera nigra. v. Corpus Gloss. s. v.

υανέου, ita ut explicato illo etiam ad hoc illustrandum lucis aliquid edundet. Itaque Thesauri Monacensis schedulas mihi perlustranti hoc larum factum est caerulei epitheton saepissime caelo attribui sereno, um aquae maris vel fluminis, in qua caeli sereni resplendescit color; t ab hac etiam deos maris caeruleos dici et quae ad ipsos pertinent, amnesque, etiam naves. Pauca sunt vero exempla, quae ad caeli colorem referri non possunt eaque e mala vocis caeruleus interpretatione orta. Quae omnia ita esse exemplis allatis G. E. Goetz Monacensis in peculiari dissertatione (Archiv f. lat. Lex. XIV, 1904, 1) demonstravit Vocem »caeruleus« caeli sereni colorem designare et ex caeluleo ortam esse inter omnes constat, cf. Polonicum ***niebieski*** a ***niebo*** (radix ***nebes*** i. q. νέφος, nubes, — ***niebiosa***). Ovidius cum de coma caerula Tigridis (ars 1,224) narrat, colorem aquae caelum serenum reddentis in animo habet. Quid? Nonne maris imperator eodem modo ab Homero semper κυανοχαίτης appellatur? Non nigricantes comas habet Neptunus, sed caeruleas, ut caeruleum est mare caeli colorem reddens. Et ut Neptunus ab aquae colore caeruleis capillis[1]), ita Iuppiter caeruleis superciliis ornatus est a colore fulguris, quod caerulei epitheto apte ornari posse nemo est, qui neget. Supra autem iam demonstravimus superciliorum nutum loco fulguris positum esse. Restat, ut addamus etiam κυάνεον ad caeli sereni colorem ab antiquis relatum esse: Eustath. 828, 19 τοιοῦτον δὲ καὶ τὸ χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ, ἡνίκα ἐστὶ πάντῃ ἀνέφελος, cf. Hesych. εἶδος χρώματος οὐρανοειδές. Iam videant etymologiae periti, nonne inter radices, indoeuropeae quae vocantur, talem inveniant, quae ad caeli colorem referri possit, a qua κυάνεον deducant.

Cracoviae.

---

[1]) optime vertit Polonice illud epitheton I. Przybylski per »modrowłosy«.

Ad Theocr. XI. 72 sqq.

Scripsit

Thaddaeus Sinko.

Ab ea, quam ex elegiarum fragmentis atque imitationibus nec non ex epigrammatibus nobis finximus carminis amatorii a poetis Alexandrinis culti imaginem, Theocriti Παιδικά (29. 30. 12) maxime recedunt. Illae enim elegiae fabulis refertae sunt amorum fata illustrantibus: haec omni doctrina fabulosa carent; illarum compositio maxime contorta est et flexuosa, cum una fabula septem aliis enarrandis praebeat ansam: horum narrationis filum recta via ad finem decurrit; illis Hesiodi Eoeae[1]) et Lydia Antimachi patrocinari videntur: his Alcaeus et Sappho exemplaria praebent. Atque ne quis eas differentias specierum attribuat diversitati, scilicet quod elegiarum componendarum normae ac leges aliae sint ac carminis lyrici praecepta, ea Theocriti consideret poemata, ex quibus opinio cognosci possit, quam ille de elegia habuerit coaetaneorum

Iam primum omnium idyllion X. respiciendum est, in quo cum Milo Batti cantilenam amatoriam propter numerorum rationem scite compositam non sine castigatione quadam laudat (v. 38 sq.) et carmini a Pieridibus fastidiose incepto rustica Lytiersae opponit vota et praecepta, Callimachi amores nimium flebiles et numeros nimium tersos, sed e elumbes, reprehendere videtur [2]). Ipse Theocritus tum maxime docta

---

[1]) De Hesiodo, poetarum Alexandrinae aetatis auctore, peculiarem praeparo dissertationem.

[2]) De hac nova bucolicorum interpretatione atque aestimatione v. Knaack, Herm. XXV. 84 et Reitzenstein, Epigramm u. Skolion p. 240 al.

elegiae vestigia premit, cum carmen amatorium e persona hominis rudis atque inculti pangit ita ut illius versus ad aliud quoddam idque ridiculum argumentum detorti esse videantur. Huc pertinet παρακλαυσίθυρον illud ante Amaryllidis antrum ab amatore contempto cantatum (idyll. III.), qui exemplis e fabulis petitis probare studet etiam priscas virgines malis atque armentis conciliatas esse nec non deas in pastores arsisse (v. 40—51). Similis est eorum carminum ratio, in quibus Polyphemi amores describuntur (idyll. VI. XI.).

Sed de his rebus fusius disserendi fortasse alia praebebitur occasio. Nunc de nonnullis versibus poematis XI. pauca monere placet, in quo amoris vis in rudi et illiberali Cyclopis animo lepide repraesentatur. Hic quidem fortunae bonis commemoratis, quibus Galateam, si formae sibi desint munera, cumulaturus sit (v 30—41), invitat eam, ut in antrum suum veniat, in quo amoenius victura sit, quam in maris voragine (42—53). Mentio maris, amasiae domicilii, dolore eum afficit, quod mater sibi non piscis dederit naturam, qua usus in aqua Galateam visitare posset. Iam quaeritur, utrum Theocritus cum Homero (Od. I. 70) nympham Thoosam, Phorcydis marini filiam, Cyclopis matrem fuisse putaverit, quae illum Neptuno genuisset, an aliam feminam e genere humano. Nam cum apud Homerum Cyclopum neque mulieres neque filiae compareant, Theocritus et puellas novit Polyphemum irridentes (XI. 77 sq.) et vetulam quandam illum de fascinatione instruentem (VI. 40). Neque praetereundum est Neptunum patrem nusquam a Polyphemo implorari, ut sibi opem ferat. Quae cum ita sint, mortalem quandam matrem Polyphemi fuisse opinari possemus, nisi v. 26 legeremus Galateam cum matre eius venisse, ut flores in montibus legeret. Quo versu docemur matrem Polyphemi apud Theocritum nympham esse marinam cum Galatea in undis habitantem. Quae cum nusquam quidquam, quo filium commendaret, amicae puellae dixerit, Polyphemus ei omnem tribuit culpam, quod in amore parum profecerit: quam ob rem ut matrem puniat, morbum se simulaturum esse dicit, ut eam cruciet, cum et ipse crucietur (v. 67—71). Verba ἐπεὶ κἠγὼν ἀνιῶμαι vulgo ad amorem infelicem referuntur, quo Polyphemus vexatur; et oratione in his verbis subito abrupta Cyclops ipse ad cognitionem venire dicitur, quanta dementia laboret et insanum istum amorem animo evellere et extrahere. Quid? si ad illud ἀνιῶμαι subaudiendum putabimus ὑπ' αὐτῆς et quae sequuntur verba (72—76) matris esse agnoscemus, quibus ἀνιῶμαι illustratur? Illa enim cotidie eum visitare dicitur et macie extenuatum videre (69) neque tamen amorem eius fovere (68). Quo tandem modo illam cum filio colloquentem nobis fingere possumus? Ad

laborandum eum impellit, ad calathos texendos, agnos nutriendos, oves mulgendas: si Galatea eum fugiat, aliam puellam eum inventurum esse illa pulchriorem. Haec verba si matri tribuerimus ita, ut eis illud ἀνιῶμαι (sc. ὑπ'αὐτῆς) explicari putemus, et nexum sententiarum nulla re interruptum habebimus et intellegemus, cur mater filium apud Galateam non commendaverit. Scilicet amorem invitae improbabat. Sed non solum ad ἀνιῶμαι explicandum matris verba a Cyclope proferuntur. Nam post aliquod temporis spatium ei persuasisse videntur eumque ab insano amore abstraxisse. Ultima matris sententia, qua pulchriorem Galateam ei pollicetur, fiduciam ei reddidit reputanti se revera nocte a multis puellis invitari, ut cum iis colludat et risum audire, cum illis auscultet. Qua re perpensa sibi persuadet et ipsum se aliquid apud Cyclopas, immo Cyclopides, valere. Hoc modo non carmine Cyclops ab insano amore sanatus est, sed aestimatione sui ipsius recuperata, propter quam mox (id. VI. 21 sq.) amatorem fastidiosum Galateamque contemnentem agit. Non tamen affectus eius subito ita se ipse commutavit, sed matris verba hoc perfecerunt, si recte matri eos versus vindicavimus. Iam si quis nostram observationem etiam aliis argumentis probare voluerit — nimirum versuum divisione strophica ab Ahrensio instituta nec non eclogae II. Vergilianae imitatione, in qua et ipsa verba admonentis amatorem infelicem agnoscenda sunt — non recusabimus; sed illa ipsa, quae supra protulimus, ad rem probandam sufficere nobis videntur.

Cracoviae.

Fragm. com. adesp. 1203 Kock.

Napisał

Tadeusz Sinko.

Pod tytułem: »Co może znaczyć ἡ ἐναύλιος... σύγκοιτος φίλη?« omawia prof. S. Schneider w IX. roczniku Eos (str. 157—160) zachowany u Plutarcha (Mor. 1098 b) fragment komedyi i przyjmując niektóre dobre zdaniem jego poprawki Kocka, sam dodaje inne, na które jednak mojem zdaniem trudno się zgodzić. Może niniejsza interpretacya zdoła przekonać autora, a przynajmniej czytelników że cały romans świniopasa który fletnistkę (ἡ ἐναύλιος?!) uraczył do syta miłosnemi piosnkami (ᾠδῶν... ἐξέπλησε), należy do pomysłów nieprawdopodobnych.

Ma się rozpocząć biesiada saturnalijska niewolników: Jadło i napój już przygotowane, biesiadnicy z towarzyszkami, wspólniewolnicami, zgromadzeni. »Zajmijmy miejsca na sofach — powiada jeden — i rozpocznijmy pijatykę! Nie zajrzyjmy samym sobie:

κλίθητι καὶ πίωμεν · οὐ καὶ σιτία
πάρεστιν, ὦ δύστηνε; μὴ σαυτῷ φθόνει.

Na to wezwanie sympozyarcha rozpoczyna się biesiada, odbywająca się według wszelkich praw komersowych. Więc biesiadnicy śpiewają razem pean: οἱ δ' εὐθὺς ἠλάλαξαν, a potem zaczyna się pijatyka (ἐν δ' ἐκίρνατο οἶνος). Ale przy biesiadzie trzeba zwyczajem wolnych śpiewać skolia. Śpiewający zdobi głowę wieńcem, a w ręku trzyma gałąź wawrzynu (κλῶνα καλὸν δάφνης), którą potem podaje drugiemu śpiewakowi. Treścią pierwszych skoliów jest pochwała bogów, nasz śpiewak sławi

w hymnie Febusa. Bo zamiast ὑμνεῖ δ' trzeba czytać z Reitzensteinem (Epigramm u. Skolion p. 43) ὑμνεῖτο δ', a wtedy otrzymujemy nienaganne zdanie: φέρων δὲ στέφανον ἀμφέθηκέ τις, ὑμνεῖτο δ'... κλῶνα πρὸς καλὴν δάφνης ὁ Φοῖβος. Takby było na biesiadzie wolnych. Niewolnik śpiewa ohydnie, αἰσχρῶς, a melodya drugiego skolion tak nieharmonizuje z akompaniamentem fletu, że aż współbiesiadnica, oczywiście także niewolnica, się przeraża. Ale nie ona akompaniuje, nie ona jest fletnistką, jak ἐναύλιος tłómaczy prof. Schneider, któreto jednak tłómaczenie zupełnie nie da się utrzymać. Mowa jest o ἐναύλιος sc. ᾠδή, o pieśni przy akompaniamencie fletu, którą ktoś śpiewa niezgodnie z fletem οὐ προσῳδά. Kładziemy więc po Φοῖβος kropkę i czytamy:

οὐ προσῳδὰ τήν τ' ἐναύλιον
ᾄδων τις, ἐξέπληξε σύγκοιτον φίλην.

Kraków.

„O świadectwie duszy" Tertulliana.

Napisał

Adam Miodoński.

Autor afrykański, który z powagą i bolesną zadumą wnikał w tajniki naszej natury, prócz rozprawy De anima, pierwszej chrześcijańskiej psychologii, pozostawił krótkie pisemko, ale pełne powabu, zapału i poetycznego zabarwienia: De testimonio animae. Rozwija w niem zasadę, że myśl o Bogu wypełnia najlepszą część istoty duszy ludzkiej i stanowi główny przedmiot jej najgłębszej tęsknoty. Conscientia Dei animae dos est. Zaprzeczenie tak wzniosłej idei byłoby negacyą ducha w samym rdzeniu, wydarciem mu nieocenionego posagu. A świadectwo temu pierwiastkowi religijnemu ma złożyć sama dusza prosta, nieuczona, nie koniecznie chrześcijańska, gdyż świadomość bóstwa nie jest cechą ani wyłącznie chrześcijańską, ani wyłącznie pogańską, tem mniej filozoficzną, jest ona raczej naturalnym darem i objawem wogóle ludzkim, powszechnym.

Powołuję się — mówi Tertullian — na świadka bardziej znanego, niż wszelka umiejętność, żywotniejszego, niż wszelka teorya, bo na całą treść człowieka. Toż stań przed nami, duszo, czyli jesteś podług niektórych filozofów czemś boskiem i wiecznem, przeto tem prawdomowniejsza, czy też śmiertelnem, jak sądzi sam jeden Epikur, i dlatego tem mniej wolno ci będzie kłamać, czy pochodzisz z nieba albo z ziemi, składasz się z liczb lub z atomów, albo wreszcie równocześnie z ciałem lub po niem dopiero powstajesz; skądkolwiek się wywodzisz i jakkolwiek się tworzysz, ty to robisz z człowieka istotę rozumną, pojętną i wykształconą. Lecz nie do tej się zwracam, co tryska wiedzą, nabytą

w szkołach, bibliotekach, akademiach i portykach attyckich, przyzywam raczej ciebie, duszo, prosta, nieogładzona, towarzyszko najuboższych, mieszkanko ulic, zaułków i izb roboczych. Potrzeba mi właśnie twego niedoświadczenia, bo doświadczeniu twemu nawet nieznacznemu nikt nie wierzy. Domagam się od ciebie tego, co albo o własnej mocy, albo za sprawą twego twórcy nauczyłaś się odczuwać. Jesteś nam obcą, a jednak chrześcijanie żądają od ciebie świadectwa przeciw twoim ziomkom, aby ci przed tobą przynajmniej doznali wstydu, kiedy odkryją u ciebie świadomość tej prawdy, za którą nas nienawidzą. Kiedy z całą swobodą nawet publicznie wyrażasz się: Daj Boże, jeśli wola Boża (quod Deus dederit, si Deus voluerit), wyznajesz, że istnieje Bóg, obdarzony wszelką mocą, że jest jedynym, gdyż nie dajesz mu żadnej szczegółowej nazwy, a tem samem przeczysz, jakoby inni bogowie byli bogami, mianując ich z osobna Saturnem, Jowiszem, Marsem, Minerwą. Nazywasz go, jak i my, dobrym, mówisz nieraz: Niech cię Bóg błogosławi (Benedicat te Deus), jakbyś z nami głosiła, że takie błogosławieństwo za uczynek miłościwy uchodzi u nas za najwyższe uświęcenie moralnego życia. Inni uznają wprawdzie Boga, ale uwalniają go z góry od troski doglądania i kłopotów karania, ty przeciwnie nawet przepaską Cerery ozdobiona, w płaszczu purpurowym Saturna lub okryciu płóciennem Izydy, na twojem Forum, w świątyniach zwracasz się do sędziego z innych światów, wiedziona naturalnym lękiem przed najwyższym panem i sędzią, którego uwagi nic nie ujdzie — i wołasz: Bóg wszystko widzi, Bogu to polecam. Bóg zapłać, Bóg między nami rozsądzi (Deus videt omnia, Deo commendo, Deus reddet, Deus inter nos iudicabit). Może zwolennik Chryzyppa śmiać się z nas, że przyjmujemy istnienie demonów, ale sama podzielasz nasze zapatrywanie, skoro w licznych przekleciach nazywasz człowieka złego i zuchwałego demonem, albo szatanem dla pogardy i wstrętu. Tak samo świadczysz wreszcie o życiu zagrobowem i sądzie ostatecznym. Wspominając kogoś z umarłych, mówisz o »biednym« (misellus) lub »zabezpieczonym« (securus), bo zaznaczasz, że podlega już sądowi, lub też określasz życie jako utrapienie, śmierć jako dobrodziejstwo. Oczywiście — dodaje ironicznie Tertullian — tak odzywa się dusza trzeźwa, oddalona przestrzenią od umarłych, jakby swój własny los rozważała. Boć przecie, gdy wychodząc ku mogiłom za bramę miasta częstujesz nieboszczyków rybami i łakociami, lub wracasz ze stypy trochę podchmielony, jakże ci biadać nad położeniem tych niezwykłych współbiesiadników, chwilowych sprawców twej wesołości! Z drugiej strony i radośniejsza nadzieja wiąże się z grobem, albowiem prawie wszyscy pragniemy sławy po śmierci. Pomijamy takich mężów, jak Curtius i Regulus, lub

Greków, którzy chętnie ginęli dla przyszłej chwały; któż z nas dzisiaj nie stara się o utrwalenie imienia przez naukę, prawość charakteru lub po prostu przez monumentalność nagrobka? Z pewnością dusza nie robiłaby tyle zabiegów na przyszłość, gdyby zgoła nic nie wiedziała o przyszłości. Ona wie i o przyszłem zmartwychwstaniu, bo gdy się pytamy o kogoś dawno zmarłego, tak jak gdyby jeszcze żył, cisną się na usta te słowa: Nie masz go już, ale musi powrócić (Abiit iam et reverti debet).

Przytoczone objawy erupcyi psychicznej są zewnętrznym wyrazem podmiotowej świadomości Boga. Ale to subjektywne poczucie ma zarazem znaczenie ogólne, przedmiotowe, jako niezmienna własność całej ludzkości. Historyczna obserwacya wskazuje, że nie tylko Rzymianie i Grecy otrzymali swe dusze z nieba; u wszystkich ludów człowiek jest jednym i tym samym. Jednaka dusza, mowy wprawdzie odmienne, ale treść ich wspólna. Dlatego ta świadomość nie płynie ze zwyczaju, ani z książek lub refleksyi filozoficznej, lecz jest wykładnikiem wspólnej, jednolitej natury. Jeżeli badanie świata zewnętrznego i jego ładu prowadzi do uznania naczelnej inteligencyi, to dusza nasza sama rozumna, jako stworzona na podobieństwo odwiecznego Rozumu, może bez długich dociekań poznać swój stosunek do Stwórcy i ma moc wewnętrzną, prącą do połączenia się z Bogiem, jako jej celem i źródłem. Owa »conscientia Dei animae dos« nie jest zatem żadnem gotowem, danem a priori poznaniem lub ideą, ale przedstawia się jako owoc dwu czynników, naturalnej dyspozycyi duszy i elementarnego doświadczenia, które przez współdziałanie tworzą z łatwością, bez subtelnej dyalektyki, pewne pojęcia, wspólne wszystkim prawdy. Są to znane stoikom προλήψεις, κοιναὶ ἔννοιαι, communes sensus [1]). Żadne doktryny ani wpływy nie potrafią z duszy wyrwać tego pierwiastku, mogą go tylko przyćmić lub osłabić. Ale nawet z najbardziej przerafinowanej natury wydostają się czasami błyski pierwotnego światła religijnego w takich wylewach duszy, w przytoczonych mimowolnych wybuchach,[2]) jakkolwiek człowiek nie zawsze

---

[1]) Por. Dr. G. Esser: Die Seelenlehre Tertullians. Paderborn, 1893, str 169, 173.

[2]) Słusznie mówi G. Grupp (Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit, Monachium 1904, II. str. 121), że powyższe wyrażenia pogańskiego ludu w czasach cesarstwa były dowodem przebudzenia się pierwotnej pobożności. Można jednak przypuszczać, że to potęgowanie uczucia religijnego odbywało się samorzutnie, niezależnie od wpływu zapatrywań chrześcijańskich. Por. H. Usener, Götternamen (Bonn 1896) str. 343—348.

rozumie te zwroty lub nie może pojąć ich głębszej przyczyny. Przyjąwszy tę powszechność świadomości, twierdzi Tertullian, że i pogan nie może tłómaczyć error invincibilis. Każda dusza jest winowajczynią i świadkiem zarazem, o ile nie chce uznać prawdy, której nie może zaprzeczyć. I będzie stała w dniu sądu przed przybytkami Boga, nie wiedząc, co powiedzieć. Głosiłaś Boga, a nie szukałaś go; gromiłaś demony, a czciłaś je; powoływałaś się na sąd Boży, a nie wierzyłaś weń; przeczuwałaś kary w podziemiu, a jednak nie wystrzegałaś się; miałaś przeczucia chrześcijańskie, a prześladowałaś chrześcijan!

Pisemko powyższe ma charakter apologetyczny, zmierza bowiem do wykazania racyonalnej podstawy naszej wiary. Dowód oparty na testimonium animae jest tu stosunkowo szeroko rozprowadzony, zasadniczo jednak przypomina podobny argument w Apologetyku Tertulliana (rozdź. 17.) i w dyalogu Minucyusza Feliksa »Octavius« (rozdź. 18, 11):

Tertullian:	Min. Felix:
Vultis ex animae ipsius testimonio comprobemus (deum unum)?... ‚deus bonus et magnus' et ‚quod deus dederit' omnium vox est. Iudicem quoque contestatur illum ‚deus videt' et ‚deo commendo' et ‚deus mihi reddet'.	Quid quod omnium de isto (deo solo) habeo consensum? Audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam ‚o deus' dicunt et ‚deus magnus est' et ‚deus verus est' et ‚si deus dederit'.

Zdawałoby się na pierwszy rzut oka, że jeden autor zużytkował drugiego, jakoż rzeczywiście A. Ebert[1]) przyjmuje, iż dowód Tertulliana w Apologetyku jest przejęty z Minucyusza. Punktem wyjścia dla Tertulliana, jak widzieliśmy, była pewna wspólna, ogólna właściwość natury ludzkiej, ale i inni apologeci, np. Origenes, podnoszą ścisły związek chrześcijaństwa z głosem naszej duszy i na tej podstawie odwołują się do świadomości Boga u pogan[2]). Pożądanego wyjaśnienia dostarcza sam początek »De testimonio animae«. Dowiadujemy się mianowicie, że chrześcijańscy literaci z największą skrzętnością wydobywali z pism poetów i filozofów pogańskich zdania, podobne lub zbliżone do nauki Chrystusa i ogłaszali je w małych zbiorkach, ale bezskutecznie, gdyż odpowiadano

[1]) Por A. Ebert. Allg. Gesch. d. Literatur d. Mittelalters im Abendlande, I[2]. str. 43.

[2]) Por. I. A. Möhler, Patrologie, I. str. 710; Esser, l. c. 169—170.

im na to uporem niedowierzania lub szyderstwem [1]). Wolno przypuszczać, że w tych apologetycznych materyałach znalazły pomieszczenie i te wskazówki, jakich dostarcza sensus publicus, czyli ten sam podkład psychologiczny, na jakim polega traktacik Tertulliana. Był to zbyt bijący w oczy argument, żeby go można było zupełnie przemilczać i kto wie, czy Tertullian o nim nie mówi, kiedy wspomina, że ci zbieracze wyjaśniali między innemi przyczynę i początek tradycyi? Nie bez powodu też, sądzę, przed świadectwami z poetów i filozofów postawił Minucyusz Feliks znane wyrzeczenia ludu, jako dowód monoteistycznej wiary, jakby pragnął głos poezyi i filozofii uczynić silniejszym i zrozumialszym przez nawiązanie do vox populi. O ile przeto wchodzą w grę owe sensus communes, mniemałbym, że Tertullian i Minucyusz Feliks posługują się tym dowodem prawdopodobnie niezależnie od siebie. Czy i w innych partyach swych apologij pozostają na tem stanowisku, nie tu miejsce roztrząsać.

Kraków.

---

[1]) Bardzo charakterystyczną jest uwaga Tertulliana, że między poganami byli ludzie, którzy gardzili ceremoniami kultu pogańskiego, lub zwalczali ponęty światowe (cum... seu cerimonias despuens, seu saeculum revincens pro Christiano denotetur). Takie uznanie ma tem większe znaczenie, bo Tertullian zazwyczaj patrzy czarno na postępki pogan. Nie wypada też bez zastrzeżeń powtarzać zużytego komunału o strasznej demoralizacyi niechrześcijan tego czasu.

O pierwiastkach dwuzgłoskowych w językach indoeuropejskich.*)

Napisał

G. Blatt.

Pojęcie pierwiastku jako elementu zasadniczego wyrazów nauka zawdzięcza gramatykom staroindyjskim, tak samo jak pojęcie tematu i przyrostka. Wprawdzie i gramatyce grecko-łacińskiej w starożytności nie obcy wyraz radix, ῥίζα (n. p. u Varrona), ale wyobrażenie o tych składnikach wyrazu nader mętne i bałamutne. Dopiero gramatykom staroindyjskim udało się dokonać w sposób prawdziwie naukowy analizy wyrazu i dopiero za ich przewodem nauczono się w gramatyce europejskiej rozbierać wyraz na jego składniki istotne, tj. takie, z których historycznie w rozwoju języka powstała budowa wyrazu. Z początku, w pierwszych latach gramatyki porównawczej, konstruując pierwiastki dla różnych języków nie pytano się wiele, o ile takie hipotetyczne formy są historycznie uprawnione, czy można mówić n. p. o pierwiastkach greckich, słowiańskich i t. p. Z czasem jednak, w miarę głębszego pojmowania genezy języka, uczeni nabrali przekonania, że na prawdę o pierwiastkach takich mowy być nie może w dobie historycznej języków indoeuropejskich, do których z prajęzyka przeszły jedynie wyrazy w formie gotowej, fleksyjnej. Gdyż i prajęzyk — przynajmniej w tem stadyum, które poprzedza bezpośrednio powstanie odrębnych języków — w całej

*) Redakcya jest przekonana, że czytelnicy chętnie powitają artykuł niniejszy, informujący o obecnym stanie najważniejszego dziś problemu z zakresu fonetyki greckiej: kwestyi wymiany samogłosek (Ablaut), problemu, mającego nie mniejsze znaczenie i dla morfologii. (*Redakcya.*)

swej strukturze był już podobnym pod tym względem do języków z niego powstałych, tzn. składał się również wyłącznie z gotowych wyrazów, opatrzonych jakąś formą fleksyjną. Stąd prosty wniosek, że w ścisłem znaczeniu nawet o pierwiastkach prajęzykowych mówić nie można, przynajmniej w tem stadyum ostatecznem, które otrzymujemy drogą rekonstrukcyi gramatycznej. Wynika z tego, że mówiąc o pierwiastkach, jako o wyrazach, samodzielnie niegdyś istniejących, czyli stanowiących odrębne dla siebie części zdania, cofnąć się wypadnie do epoki jeszcze dawniejszej, do owej doby zamierzchłej, która wyprzedziła późniejszą już dobę powstania fleksyi, i że tylko dla tej doby formy pierwiastkowe przedstawiają realną wartość. Inna rzecz, czy nasze środki naukowe starczą na to, aby móc z pewnem prawdopodobieństwem odrestaurować język tak odległych czasów.

Tutaj w pierwszej linii nasuwa się pytanie, jak mamy sobie wystawić te pierwiastki. Od początku gramatyki porównawczej uczeni, idąc za wskazówkami gramatyków staroindyjskich, twierdzili z wszelką stanowczością, że musiały być jednozgłoskowymi, i tę jednozgłoskowość uważali za konieczną, bezwyjątkową regułę. Dowodów na to nie mieli, chyba że za dowód uważać będziemy takie ogólniki: »Der Begriff in der Spracherfindung ist der *Eindruck*, welchen das *Object*, ein äusseres oder ein inneres, auf den Menschen macht; und der durch die Lebendigkeit dieses Eindruckes der Brust entlockte *Laut* ist das *Wort*. Auf diesem Wege können nicht leicht *zwei* Laute einem Eindruck entsprechen«, słowa Humboldta u Potta w Etym. Forsch. II², 1 p. 216. Takie rozumowanie może być prawdopodobne, ale dowiedzionem nie jest — (już twory językowe z reduplikacyą, nader pierwotne, świadczą dobitnie, że ów refleks głosowy wrażenia mógł być więcejzgłoskowym). Nam tutaj jednak nie idzie o to, jak wyglądała mowa ludzka w pierwotnem stadyum rozwoju, t. j. w chwili powstawania — bo to stosunki dla nas ciemne —, lecz o czasy o wiele późniejsze, t. j. o dobę już gotowej fleksyi. Jakkolwiek i wtedy pierwiastki, jako wyrazy samodzielne, już nie istniały, jak wyżej zaznaczono, to jednak prawdopodobnie nie były jeszcze tak ściśle związane z przyrostkami tematycznymi i końcówkami fleksyjnemi, aby mówiący nie mogli odczuwać ich specyalnej różnicy od owych elementów dodatkowych. Wszakże nawet w niektórych językach historycznych, zwłaszcza w najdawniejszym okresie piśmiennictwa, jak n. p. w staroindyjskiem, wcale wyraźnie objawia się w przeważnej liczbie wyrazów przeciwieństwo pierwiastka do reszty elementów formalnych —, o wiele wyraźniej, niż w innych językach indoeuropejskich; okoliczność, która jak wiadomo, przyszła w pomoc gramatykom staro-

indyjskim w przedziwnej sztuce analizowania wyrazów. Otóż dla tej ostatni doby prajęzyka, do której drogą rekonstrukcyi dotrzeć możemy, z pewnei zastrzeżeniami ustanawiać możemy formy pierwiastków — mianowi z tem zastrzeżeniem, że nie będziemy ich uważali za samodzielnie u wane jeszcze wyrazy, lecz za takie zasadnicze składniki wyrazu, kt w dawniejszej dobie, przedfleksyjnej, stanowiły odrębne dla siebie czę zdania, a w tej dobie późniejszej, nam więcej dostępnej — jakkolwi już połączone z elementami formalnymi — w poczuciu mówiących p pewnym względem wyróżniały się jeszcze wobec tych dodatków, ja istota, rdzeń wyrazu. Tu więc rodzi się pytanie, jak w **tej ostatni** nam dostępniejszej dobie prajęzyka wyglądały owe pierwiastki? Czy prawdę musiały zawsze i bez wyjątku być **jednozgłoskowymi**, ja utrzymywała dawniejsza gramatyka (za tradycyą gramatyki z doby ubieg poprzedzającej jeszcze czas powstania gramatyki porównawczej)? Otóż ślejsza analiza wyrazu doprowadziła nowszych uczonych do przekona że oprócz pierwiastków jednozgłoskowych istniały dwu-, a nawet trzyzg skowe pierwiastki w prajęzyku. Różne okoliczności spowodowały powsta tej hipotezy, z tych najważniejsze postaramy się przedstawić czytelniko

Dawniejsi gramatycy utrzymywali, że pierwiastek odnajduje w jego formie pierwotnej, usuwając wszystkie dodatki formalne, w najpierw wszelkie końcówki fleksyjne (przypadkowe w zakresie dekli cyi imienia, osobowe w obrębie konjugacyi słowa), następnie przyros tematyczne zarówno imienne, jak i słowne. Okazało się jednak z czase że jeszcze po odsunięciu tych wszystkich elementów dodatkowych po stawały pewne dźwięki · zazwyczaj jakaś samogłoska — z który nie wiedziano, co począć; a więc nazywano je »spójkami« (nazwa spó nic nie wyjaśnia, lecz tylko opisuje fakt językowy). Celem dokładni szego przedstawienia tej sprawy należy tu przypomnieć naukę gram tyków staroindyjskich o dwóch klasach pierwiastków: **anițowy** i **sēțowych**. Pierwiastkami anițowymi (dosłownie: bez i) nazyw takie pierwiastki słowne, do których przyrostki imienne i cechy czaso przystępują wprost do zgłoski pierwiastkowej; pierwiastkami zaś sē wymi (dosłownie: zapomocą — spójki — i) takie, do których te sa elementa formalne przystępują za pośrednictwem »spójki« i.

Przykłady na pierwiastki anițowe:

$\sqrt{i}$- »iść« (cytujemy tu na razie pierwiastek w formie tradycyjn z dalszych wywodów okaże się potrzeba pewnej modyfikacyi) *a*) **na st pniu normalnym** (podług teoryi gramatyków indyjskich jestto stopi wzmocniony, guṇa): ē-tár- (NB. staroind. ē = aryjskiemu ai, prajęzyk

wemu ei, oi, ai, tutaj = ei) w złożeniu wedyjskiem: pura-ētár- »naprzód idący, przewodnik«; inf. é-tum »iść«; *b*) **na stopniu słabym**: part. pf. pass. i-tá-, por. gr. adiect. verb. ἰ-τός, łać. i-tum; absolutivum: i tvā́ »poszedłszy«. To samo widać w sposobie urabiania tematów czasowych, gdzie przyrostek przystępuje wprost do zgłoski pierwiastkowej: fut. ē-ṣyáti »pójdzie« (obok tego jednak znajdują się formy utworzone za pomocą »spójki« *i*, jak gdyby od pierwiastku sēṭowego; będziemy w dalszym ciągu podawali te waryanty; co o nich sądzić należy, powiemy niżej: ayi-ṣyáti, tz. ai-*i*-ṣyáti).

√dru- »biec«: *a*) na stop. norm. inf. drṓ-tum (NB. staroind. ō = aryj. au, praj. eu, ou, au; tu = eu). *b*) na st. sł. part. pf. pss. dru-tá-; 1. pl. perf. act. du-dru-má (do 1. sg. du-dráva, 2. sg. du-drṓ-tha); fut. drō-ṣyati.

√sru- »płynąć«, por. gr. ῥυ-, ῥευ-: ἐῤῥύην, πολύῤῥυτος, πολύῤῥοος, gdzie -ῤῥ- = -σρ-: *a*) na st. norm. srō-ṣyati (rzadkie, zwyklej z formą sēṭową: sravi-ṣyati = srav-*i*-ṣyati); *b*) na st. sł. part. pf. pss. sru-tá-, por. gr. ῥυτός »płynny, płynący«. Tak samo 1. plur. pf. act. su-sru-má.

√bher- »nieść«, por. gr. φέρω, łać. fero, starosłow. berą, polskie biorę i t. d. *a*) na st. norm. inf. bhár-tum; nomen agentis bhar-tár- »dzierżący, władca«; *b*) na st. sł. part. pf. pss. bhṛ-tá-; 1. pl. pf. act ba-bhṛ-má, 1. sg. medii pf. ba-bhr-é (zwyklejsze formy z nieregularną reduplikacyą: ja-bhára, ja-bhṛ-má i t. d.).

√kar-[1]) »działać«. *a*) na st. norm. inf. kár-tum, nomen ag. kartár- »creator, agens«; *b*) na st. sł. part. pf. pss. kṛ-tá- »uczyniony«, abs. kṛ-tvā́ »uczyniwszy«. Ale fut. już jak gdyby od pierwiastku sēṭowego kari-ṣyáti.

Praj. √gᵘhen-, st. ind. han- »zabijać«, por. gr. φόνος, hom. θείνω = *θενι̯ω. *a*) Na st. norm. praes. hán-mi, hám̥-si, hánti; inf. hán-tum, nom. ag. han-tár-, fut. ham̥-syati (późniejsze, zwykle w formie sēṭ. hani-ṣyáti). *b*) Na st. sł. praes. 2. pl. ha-thá; ptc. pf. pss. ha-tá- (gdzie pierwszə *a* = pierwot. n̥ sonans, podobnie jak w gr. (hom.) ἀρηΐ-φατος, πέφαται); abs. ha-tvā́ »zabiwszy«.

---

[1]) praj. może qᵘer-, brak pokrewnych form w językach europejskich. Zwykle zestawiają z starosław. krŭčĭ »faber«, lit. kuriù, kùrti »budować«.

Tutaj mimochodem zwracamy uwagę na paralelizm ê (ai): i = ó(a u = ár: ṛ = án: ṇ, tzn. gdzie na stopniu normalnym (zwykle tym stopniu zgłoska posiada akcent; w wypadkach, gdzie akcent pr szedł na zgłoskę następującą, trzeba przyjąć działanie analogii) pojawia staroind. *a* (= prajęzykowemu *e*) w kombinacyi z następującemi głoskai i, u, r, l, m, n, — tam na stopniu słabym, tzn. na stopniu spow dowanym przejściem akcentu na sylabę następną, staroind. *a* (praj. ginie, a głoski, stanowiące drugą część dwugłoski: i, u, r, l, m, n, st się dźwiękami zgłoskotwórczymi czyli tzw. »sonantami« (termin Br manna): i, u, ṛ, ḷ, ṃ, ṇ. Z tych sonantów i, u zachowały się w wszy kich językach indoeuropejskich, ṛ (i ḷ rzadkie) w sanskrycie, natomi ṇ, ṃ faktycznie w żadnym języku nie istnieją; skonstruował je Br mann tylko teoretycznie, na podstawie proporcyi sanskr. ê-ti (= s. ai gr. εἶ-σι, praj. *éi-ti): i-tá = s. dráv-a-ti: dru tá- = kar-ó-ti: kṛ-tá- hán-ti: ha-tá. Z tej proporcyi okazuje się równorzędność samogłosk w h*a*-tá ze samogłoską *i* w i-tá- i t. d., tzn. jak *i* w i-tá- powst z aryjskiego *ai* (s. ê) po zaniku samogłoski *a* wskutek utraty akcen tak samo *a* w *ha*-tá- powstało z *an* wskutek zaniku samogłoski *a* ko binacyi: a + n, tzn., że to a rozwinęło się z przydźwięku towarzys cego zgłoskotwórczemu ṇ (takiego, jak np. w nowoniemieckiem: wiss = wissṇ). Niektórzy uczeni jednak, jak J. Schmidt, Ascoli i inni, prz mują zamiast zupełnego zaniku samogłoski *e* (sanskr. *a*) — tylko je redukcyę czyli osłabienie na jakiś nieokreślony, krótki dźwięk (ₑ); w jako formułkę prajęzykową dla s. ha-tá, gr. -φατος (w ἀρηΐφατος) prz mują: gʷhₑn-tós, nie zaś jak Brugmann gʷhṇ-tós, i z tej osłabion krótkiej samogłoski wyprowadzają owe różne refleksy języków odrę nych: s. i gr. *a*, łać -en- (w mens, men-tis: s. matí-s »myśl«), słow. w pa-mętĭ, lit. *in* w at-min-tìs itd. Natomiast Brugmann i jego zwole nicy przyjmują zupełny zanik owej samogłoski prajęzykowej *e* w koı binacyach wymienionych, przyczem przypuszczają dalej, że dopie w samodzielnym rozwoju każdego języka obok płynnych r, l, nosowy m, n, rozwinął się jakiś przydźwięk samogłoskowy, który dał począt owym różnym samogłoskom, występującym w tych językach: pr (i sanskr.) ṛ = gr. αρ | ρα, *ł.* or, starosł. rŭ etc., praj. ḷ = gr. αλ | λ łać. ol, ul, starosł. lŭ, etc.; praj. ṃ, ṇ = s. i gr. a, *ł.* en, em, starosło ę etc. W szczegóły tej kwestyi spornej tutaj nie wchodzimy.

Druga klasa obejmuje pierwiastki słowne takie, do których prz rostki tematów imiennych (zaczynające się od spółgłoski) i tematów cz sowych przystępują za pośrednictwem samogłoski *i* (mechanicznie zw

nej »spójką«). W tych pierwiastkach (sētowych) więc w sanskrycie występują następujące kombinacye dźwiękowe: *a*) Na stopniu normalnym, tzn. z akcentem na á: -áyi-, -ávi-, -ári-, -áni-, -ami-; *b*) na stopniu redukcyi, z powodu przejścia akcentu na zgłoskę następną: z -áyi- (przed spółgłoską) powstaje -ī-, z -ávi- : -ū-, -ári- : -īr- (lub -ūr- po wargowych), -áni- : -ā-, -ámi- : -ā- (zwykle : -ām-).

Przykłady:

$\sqrt{\text{nī-}}$ »prowadzić«, *a*) na stopniu normalnym: fut. nayi-ṣyati (ale też i nē-ṣyati, jakby od pierwiastku aniṭowego), 2. sg. pf. act ninàyi-tha (i ni-nḗ-tha, tj. *ni-nai-tha), inf. náyi-tum (i nḗ-tum), nomen agentis nayi-tar- (i nē-tár-), gerundivum: nayi-tavya- (i nē-tavya-) »ducendus«. *b*) Na stopniu redukcyi: ptc. pf. pss. nī-tá-. A więc pierwiastek na stopniu normalnym brzmi: náyi-, na stopniu redukcyi zaś: nī-. Zwracamy uwagę na formy równoległe bez *i* czyli na formy aniṭowe i przypominamy zarazem wyżej przy pierwiastkach aniṭowych przytoczone waryanty sēṭowe. Co o tem wahaniu się pierwiastków między formą aniṭową i sēṭową sądzić należy, okaże się niżej.

$\sqrt{\text{bhū-}}$ »stać się«. *a*) Na stopniu normalnym: fut. bhavi-ṣyáti (tutaj akcent wprawdzie nie na temacie bhavi-, gdzieby znajdować się powinien, jako na stopniu normalnym pierwiastku, lecz na zgłosce, stanowiącej charakter futuri ṣya-; to jednak nie ma nic do rzeczy, bo futurum powstało ze stopnia normalnego pierwiastku, a mogło w późniejszym okresie języka przesunąć akcent na zgłoskę charakterystyczną -ṣya-). Inf. bhávi-tum, nom. ag. bhavi-tar- »futurus«. *b*) Na stopniu redukcyi: ptc. pf. pss. bhū-tá-, absolutivum: bhū-tvā́ »stawszy się«; a więc forma pierwiastku: bhávi-, bhū-.

$\sqrt{\text{star-}}$ »sypać, rozpościerać«; cf. gr. στορέννυμι, łac. sternere. *a*) Na stopniu normalnym: fut. stari-ṣyati; inf. (w Brāhmaṇa-) stari-tavāi-; nom. ag. stari-tar-; *b*) na stopniu redukcyi: ptc. pf. pss. stīr-ṇá-, absol. stīr-tvā́. Forma pierwiastku: stári-, stīr-.

Jednakowoż to samo słowo wykazuje też i formy aṇitowe: inf. (Brāhm.) stár-tavē, ptc. pf. pss. stṛ-tá-, nom. actionis: stṛ́-ti- »obalenie«.

$\sqrt{\text{gár}}$, (praes. giráti »pochłania, połyka«); *a*) fut. gari-ṣyati, *b*) ptc. pf. pss. gīr-ṇá-; więc: gári-, gīr-.

$\sqrt{\text{jan-}}$ »creare, nasci« (praes. wedyjskie jánati, późniejsze jā́yatē), *a*) fut. jani-ṣyáti; nom. ag. jani-tár-; *b*) ptc. pf. pss. jā-tá-; a więc jáni-, jā-.

* * *

Aby móc lepiej osądzić przykłady wyżej przytoczone, należy sobie uprzytomnić następujące fakta. Naprzód zestawić należy odnośne formy pierwiastków anitowych z formami pierwiastków setowych, a wtedy otrzymamy następujące proporcye : ái (s. ē) : i = áyi : ī; áu (s. ō) : u = ávi : ū; ár : r̥ = ári : īr; án : a(= n̥) = áni : ā. A zatem już ze samych stosunków sanskryckich wywnioskować można równowartościowość obu połów każdej proporcyi. Jeżeli ái traci akcent, to *a* ginie, a druga część dyftongu (tj. *i*) staje się elementem zgłoskotwórczym czyli sonantem; to samo powiada stosunek áyi: ī, tzn. po utracie akcentu grupa áyi traci samogłoskę a, a wtedy pozostałe yi daje w rezultacie ī (przyczem pamiętać należy, że s. y (polskie j) przed samogłoską powstało z *i*, zatem to ī stopnia redukcyi powstało z i + i. To samo powiada proporcya áu (s. ō) : u = ávi : ū, tzn., że ū powstało po zaniku samogłoski a grupy ávi z vi, przyczem przypominamy, że s. v (= polskiemu *w*) powstało z *u* przed samogłoską (cf. y powstałe z *i*).

Tu mógłby się czytelnik zapytać o powód przejścia grupy u + i na ū, a nie na vi (bo co innego i + i = ī). Otóż tutaj zaznaczyć należy, że gdyby to *i* w ayi, avi etc. było identycznem z zwykłem sanskryckiem *i*, czyli równem prajęzykowemu *i*, to istotnie z u + i musielibyśmy otrzymać vi- (albo uvi), bez względu na to, czy kontrakcya nastąpiła jeszcze w prajęzyku, czy dopiero w samym sanskrycie. Por. np. 1. sg. imperf. med. ájuhvi z *á-ju-hu + i, 2. sg. á-ju-h*u*-thās i t. d. od √hu- »ofiarować libacyę«. Z tego wniosek, że to *i* w kombinacyach wymienionych musi mieć inny początek, jeżeli u + i = ū, a nie vi, r + i = īr, a nie *ri*, n + i = ā, a nie ni. I istotnie, jak wykazały badania Ficka, Saussure'a i innych, mamy tu do czynienia z refleksem krótkiej samogłoski prajęzykowej, powstałej z redukcyi prajęzykowej samogłosek ē, ō, ā; tę hipotetyczną samogłoskę krótką nazywają za przykładem Ficka »szwa indogermanicum« i oznaczają znakiem ə. To ə w językach europejskich zlało się z pierwotnem ă, tylko w sanskrycie brzmi odmiennie, tj. i. Por. takie przykłady, jak ptc. pf. pss. sthi-tá-: á-sthāt lub bez augmentu sthát (= 3. sg. aorystu nietematycznego) = gr. στατός: ἔστη z *ἔστᾱτ; a więc ə powstałe z ā. Tak samo s. hi-tá: á-dhāt = gr. θετός: ἔθη-κα, = łać. făcio: fēci, = praj. ə z ē. W końcu s. -di-tá- (w złożeniu: (vyá-dita- »otwarty«): á-dāt, = gr. δοτός: ἔ-δω-κα, = praj. ə z ō. Por. jeszcze s. duhi-tár = gr. θυγά-τηρ; w lit. duktė̃, słow. dŭšti, gock. daúhtar ə zginęło na końcu zgłoski pierwiastkowej. Albo w środku zgłoski pierwiastkowej: s. ptc. pf. pss. od śā́sti »rozkazuje, poskramia«: śiṣ-ṭá-, por. łać. căstus; √kō- s. 3. sg. śí-śāti »ostrzy«, ptc. pf. pss. śi-tá-; por. łać. cōtis, cos: că-tus, gr. κῶνος »stożek,

czop« = s. śāṇa-s· Stąd widać, że w językach europejskich ə nie różni się od pierwotnego ă

Wracając do formułek, w któreśmy ujęli wokalizm pierwiastków sēṭowych w sanskrycie i mając na uwadze pochodzenie końcowego *i* w owych formułkach od prajęzykowego ə, możemy zrekonstruować dla prajęzyka wokalizm tych pierwiastków w sposób następujący: éi̯ə . ī, éu̯ə : ū; tzn. że długie ī, ū stopnia słabego powstało tutaj z kontrakcyi i + ə, u + ə. Konsekwentnie więc do ī powstałego z i + ə, jako redukcyi z éi̯ə, i ū powstałego z u + ə, jako redukcyi z éu̯ə, Saussure wywnioskował, że s. īr w stīrṇá- etc. stanowić musi refleks p r a j ę z y k o w e g o r̥̄ (długie r sonantyczne), powstałego z r + ə, jako produktu osłabienia kombinacyi s. ári, praj. érə, i tak samo, że s. ā w jā tá- etc. musi być refleksem p i e w o t n e g o n̥̄ (długie n sonantyczne), powstałego z s. áni, praj. énə. Na poparcie tej hipotezy służy jeszcze proporcyonalność tych grup z grupami fonetycznemi, któreśmy ustanowili dla wokalizmu pierwiastków aniṭowych: éi̯ : i = éi̯ə : ī, éu̯ : u = éu̯ə : ū, ér : r̥ = érə : r̥̄, én : n̥ = énə : n̥̄, czyli że hán-tar- : ha-tá = jani-tar : jā-tá-; gdyż ē-tar- : i-tá- = nayi-tar- : nī-tá i drō-tar- : dru-tá- = bhavi-tar- : bhū-tá-. W ten sposób Saussure wykazał z s. īr (ūr) i s. ā pierwiastków sēṭowych istnienie w prajęzyku d ł u g i c h s o n a n t ó w p ł y n n y c h i n o s o w y c h.

Jakże się przedstawia ta sprawa w językach pokrewnych? Tu stosunki nie są tak wyraźne, jak w sanskrycie, ale do pewnego stopnia dadzą się uporządkować podług wskazówek tego języka. Jako refleksy pierwotnych długich płynnych i nosowych występują zatem: s. īr (ūr), ā (ām), gr. ω ορ (+ cons.), λω-ολ (+ cons.), νᾱ (= νη), μᾱ (μη), łać. rā (ar + cons.), lā (al + cons.), nā, mā. W innych językach refleksy długich zlały się z refleksami krótkich sonantów, tylko że gdzieniegdzie, jak w litewskiem, akcent odmienny odróżnia je od tamtych: ír, ín reflektują d ł u g i e sonanty, natomiast ir̃, iñ krótkie sonanty.

Przykłady:

s. jā-tá- = łać. cognā-tus: s. jani-tar-, łać. geni-tor (NB łać. *i* w genitor nie ma nic do czynienia z s. i, bo jest osłabieniem specyalnie łacińskiem jakiejś samogłoski krótkiej, przypuszczalnie samogł. e). s. ā-ti-s »ptak wodny«, cf. ł. ănătis (anas), gr. νῆσσα »kaczka« (z *νᾱτι̯α), starogórnoniem. anut. s. dā́myati »poskramia« (√sēṭ, cf. dami-tár-, ł. domitor): gr. δμητός, u Pindara: νεό-δμᾱτος.

s stīr-ṇá-: gr. στρω-τός, ł. strā-tus; gīrṇá- gr. βρω-τήρ, βιβρώσκω, lit. girtas »pijany« (do geriù, gérti »pić«), s. pūrṇá- do par-, praes píparti »napełnia«, pierw. sēṭowy, por. párī-ṇas- »obfitość«: lit. pilnas, słow.

plūnū »pełny« = ḹ krótkiemu. Stąd wniosek, że gdzie w innych w zach (w imionach i t. d.) napotykamy tego rodzaju kombinacye, jak wiekbyśmy nawet nie mieli odpowiedniego pierwiastku sḙtowego, m do czynienia z refleksem długich sonantów, np. s. pūrva-, lit. pir »pierwszy«; s. śirṣám »głowa«, gr. κόρση.

Uwaga 1 Przed samogłoską te długie sonanty ulegają nc zmianie w tym kierunku, że rozkładają się na część sonantyczną, tj. sonant krótki, i na konsonantyczną: ī = iⁱ (tzn. i + j), ū = uᵘ (= u + ṝ = ṛʳ, ḹ = ḷˡ, ṇ̄ = ṇⁿ, ṃ̄ = ṃᵐ. Por. s. dhī-s »myśl« (spokrewni z dhī-, 3. sg. praes. dī́dhᵊti »spostrzega, myśli«), acc. dhiyam, gen. dhiyás etc., ale przed spółgłoską ī zostaje: instr. pl. dhī-bhís etc.; podobny objaw w gr. κῖς »robak«: κιός = *κιϳός. S. tanū́s »ciało«, abl. (wed.) tanúvas (klas. tanvàs): instr. pl. tanū́-bhis; bhrū́s- gen. bhruvás, ale instr. pl. bhrū-bhís = gr. ὀφρῦς, gen. ὀφρύος z *ὀφρύϝος; bhū́s »ziemia« spokrewnione z pierwiastkiem sḙtowym s. bhávi- bhū-, abl. bhuvás etc. Por. także staropolskie (w Bogarodzicy) kry (y = p wotnemu ū), gen. st. słow. krŭve. Podobny objaw (w przybliżen mamy z długimi sonantami płynnymi i nosowymi: s. temat gir- »spie nom. sg. gīr, z *gīrs, instr. pl. gīr-bhís. etc, īr przed spółgłoską, natomi przed samogłoską -ir: acc. gíram, gen. abl. girás etc. Konsekwent więc podług praj. dhiiós : dhī s przyjmują jako formułkę do s. girás : gṛ tak jak do s. gīr-bhís prajęzykowe ṝ. (NB. gir-, praes. podług klasy indyjskiej: gṛṇáti »śpiewa«, pochodzi od pierwiastku sḙtowego, por. g tár- »spiewak«, ptc pf. pss. gīrṇá-).

Od pierw. sḙtowego *derə, dṝ- przed spółgłoską, por. ptc. pf. p dīrṇá- »pęknięty«, mamy przed samogłoską dṛʳ: intensivum s. dardir gr. ἔδαρην; więc gr. αρ + voc. = praj ṛʳ, słow. dīrati; lit. dìrti (ir cons. z akcentem doraźnym) wskazuje również na ṝ.

√demə- przed spółgłoską na stopniu redukcyi: dṃ̄-: part. pf. p s. dāntá- »poskromiony« (n, powstałe z m, które drogą analogii dost się tutaj), gr. δέδμη-τα, u Pind. νεό-δματ-τος, *l.* mā-teries (podług Solm sena): przed samogłoską ṃᵐ: gr. ἐδάμην, w którem właśnie -αμ- prz samogłoską reprezentuje praj. ṃᵐ.

Uwaga 2. Te sonanty długie, stanowiące formę redukcyi pierwia ków sḙtowych, ulegają jeszcze dalszemu osłabieniu na i, u, ṛ ṃ, ṇ czyli stają się sonantami krótkimi, jeżeli się znajdą po a cencie wyrazowym. Dzieje się to głównie w wyrazach złożonych, których pod pewnym względem zaliczać można formy słowa z augm

tem lub z reduplikacyą (są to złożenia nader starożytne, prawie z epoki przedfleksyjnej). W tem samem położeniu, tzn. po akcencie, prajęzykowe ə ginie zupełnie; np. w takiem *dhə, *sthə-, *də etc., por. wyżej. I tak s. dā, redukcya dĭ- = prajęz. *də- w ptc. pf. pss. -ditá-, w złożeniu traci zupełnie to ə, por. dēvátta- »bogdan«, powstałe z *devá-dta-; w formie z reduplikacyą: 3. pl. dá-d-ati »dają«, albo w desider. ditsati »chce dać« z *dí-dsati. Otóż coś podobnego, co z ə po akcencie, dzieje się i z długimi sonantami w tem samem położeniu. I tak ī skraca się na ĭ: bhī- »obawiać się« (pierwiastek sēṭowy, por. ptc. pf. pss. bhītá-) 3. pl. bí-bhy-ati »boją się«, powstałe z *bí-bhĭ-ati; że tutaj to y powstało z ĭ, dowodzi part. pass. bhiyāná-s, gdzie ī przed samogłoską uległo rozkładowi na i + i̯, podczas gdy w bíbhyati przed samogłoską mamy tylko y. Tak samo ū skraca się na ŭ: bhū- w aoryście s. ábhūt, gr. ἔφῦ, φῦ, lit. búti, słow. byti — skraca się w złożeniu w s. á-bhva-s »potworny« z *á-bhu-a-s, pra-bhú-s »przeważny« gr. ὑπερ-φίαλος, powstałem podług Brugmanna z ὑπερ-φ[=-ίαλος, w gr. skrócenie nastąpiło i w wyrazach niezłożonych: φύσις. W ten sposób tłómaczy się pochodzenie końcówki -bam w imperfectum łacińskiem legē-bam, -bās, z formy aorystycznej *bhu̯ā-m, urobionej od pierwiastku dwuzgłoskowego, osłabionego w 1. zgłosce: bhu̯ā-, obok wyrazu niezłożonego, starołać. fuam z *fuu̯am = praj. *bhuu̯ām; formy te wskazują na pierwiastek dwuzgłoskowy w pełnej postaci obu zgłosek *bheu̯ā; o czem niżej.

r̥̄-r̥: s. stīrṇá-, gr. στρωτός: s. á-str̥-ta- »niezwyciężony«, gr. στρατός: por. inf. stár-tavē (od formy aniṭowej) obok wyżej przytoczonej staritavāi, z których można ułożyć proporcyę: stari-tavāi: stár-tavē = stīrṇá-: á-str̥ta- = στρωτός: στρατός. — s. sphūr-ti- »drganie« (ūr = īr po wargowych), 3. sg. praes. sphura-ti (ur, ir + voc. = r̥ʳ), z tymi wyrazami zestawiają gr. σφυρόν i σπαίρω z *spr̥i̯ō; w tym ostatnim mielibyśmy już r̥̄ skrócone na r̥.

n̥̄-n̥: s. khánati »kopie«, ptc. pf. pss. khā-tá- (pierwiastek sēṭowy, por. khani-tár- »grabarz«), do tego pierw. należy (podług Uhlenbecka) wyraz złożony ā-kha-ra-s »jaskinia«, w którym *a* równe krótkiemu n̥.

W ten sposób tłómaczy się fakt przechodzenia pierwiastków sēṭowych na aniṭowe i owe częste chwianie się form tego samego słowa między wokalizmem jednych i drugich pierwiastków, które wyżej zaznaczono.

Powiedzieliśmy przedtem, że uważając za normalną pod względem wokalizmu tę formę zgłoski pierwiastkowej, tematycznej lub fleksyjnej, na którą akcent pada, musimy konsekwentnie nietylko esw *és ti (s. ás-ti, gr. ἐστί), pet- w *pét-e-ti (s. pátati, gr. πέτομαι), — ale

także i w następujących kombinacyach uważać za stopień norma wokalizmu: ei- w éį-ti (s. é-ti, gr. εἶ-σι) — a nie *i*, jak dawniej pr mowano. Bo *és-ti: *smés (s. smás) = *éį-ti: i-més (s. i-más); je więc w és-ti uważamy *es*-, a nie *s*, w *pét-e-ti pet-, a nie pt- (zaw w gr. ἐ-πτ-ό-μην) za stopień normalny, to tak samo w *éį-ti: *i-ı normalnym stopniem wokalizmu będzie *ei*, nie *i*, i tak samo np. w λειπ- (w λείπω), nie λιπ- (w λιπεῖν), πειϑ- nie πιϑ- i t. d. Dalej to sa wynika dla kombinacyi samogłoski *e* z innymi współczynnikami som tycznymi, jak éu: u w gr. πεύϑ-ομαι: πυϑέσϑαι, ér r̥ w δέρκομαι: ἔδρα (s. á dr̥ś-am), él: l̥ w gr. στέλλω: ἔσταλμαι, én: n̥ w πένϑος: ἔπαϑον a μένος: (hom.) μέ-μα-τε, plur. do hom. μέμονα.

Otóż to samo Saussure wydedukował dla pierwiastków s...towy A zatem normalnym stopniem pierwiastka jest *né (s. náyi-), nie zaś nī-, jak zwykle przyjmowano (i jak teraz z wz dów praktycznych się przyjmuje), albowiem *éį-tum (s. é-tum): *i (s. i-tá-) = *néįə-tum (s. náyi-tum): *nī-tó- (s. nī-tá). To znaczy, w takiem *néįə- procesy, wchodzące w zakres wymiany samog skowej (apofonii, Ablaut), odnoszą się do obydwóch zgłosek t wyrazu i że pod tym względem obie stanowią jednostkę fonetycz dla siebie (ze względów ściśle teoretycznych taką jednostkę fone czną nazywają obecnie terminem: »basis«, »podstawa«, aby unik wyrazu »pierwiastek«, tj. aby nie decydować o tem, czem pod wzg dem etymologicznym była ta druga zgłoska w prajęzyku, czy częś integralną ówczesnego wyrazu czyli pierwiastku, czy też jakimś od bnym, przedtem samodzielnym wyrazem, który w rozwoju języka zr się z pierwszą zgłoską — tak samo samodzielnym przedtem wyrazem w jedną całość. To samo odnosi się do innych kombinacyj, wyżej w mienionych. A więc normalną formę pierwiastku reprezentują *bhéu (s. bhávi-), nie bhū-, gr. φῦ, tem mniej gr. φύ-, np. w φύσις, *stéı (s. stári-), nie zaś str̥̄- (s. stīr-ṇá, gr. στρω-τός, tem mniej ster-, n w łać. sternere, *ĝénə- (s. jáni-, gr. γενε-), nie ĝn̥̄ (s. jā-, ł.- gnā-), γενε- przedstawia więc pierwotniejszą formę pierwiastku, aniż γεν- w γένος, ἐγενόμην, które powstało już drugorzędnie, wskutek zanil prajęzykowego ə (pomijamy tu kwestyę sporną, tyczącą się owego gr ckiego ε w γενε-τήρ, czy wprost odpowiada pierwotnemu ə, jak jed utrzymują, czy też drogą analogii wyparło dawniejsze α=ə); w koń *démə-, nie dm̥̄- (gr. δέμα-ς: δμη-τός).

Jednem słowem Saussure'owi udało się w ten sposób udowodn istnienie dwuzgłoskowych pierwiastków w prajęzyku (bez wzglę na to jak się zapatrywać będziemy na teoryę sonantów długich we wszy

kich szczegółach ubocznych, które podlegać mogą pewnym wątpliwościom).

Wyżej powiedziano, że praj. ə jest produktem osłabienia samogłosek długich ē, ō, ā. Mając ten fakt na względzie, możnaby w sprawie omawianych pierwiastków dwuzgłoskowych zapytać się, czyby też nie należało owego końcowego ə, którem opatrujemy każdą taką formę pierwiastkową, zastąpić dawniejszą s a m o g ł o s k ą d ł u g ą, z której właśnie każde ə powstało. W rzeczy samej nie zawahali się uczeni przed tą konsekwencyą, a na poparcie swoich śmiałych kombinacyj powoływać się mogą na tę okoliczność, że rzeczywiście w różnych językach pojawiają się tu i ówdzie formy wyrazów z owemi długiemi samogłoskami. Trudność tylko w tem, iż nie zawsze znajdujemy odpowiedni przykład w językach europejskich, z sanskrytu bowiem samego, jak wiadomo, nie można odgadnąć, jaką samogłoskę oznacza jego monotonne ā; druga trudność jeszcze zachodzi, że czasem jako zakończenie pierwiastku pojawiają się aż dwie samogłoski długie w różnych językach, tak np. podług łać. -bās, fuās (por. wyżej) zrekonstruować wypada formę *bhéu̯ā-, a znowu podług starosłow. bě (3. sg. imperfecti, a właściwie 3. sg. aorystu sygmatycznego = *bhu̯ē-st) formę bhéu̯ē-, przy czem nie wiadomo, jaki stosunek tego ē : ā, bo wymiany samogłoskowej tego rodzaju nie znamy. A zatem konsekwentnie do tego rozumowania oznacza się teraz najstarszą formę pierwiastków dwuzgłoskowych, o ile odnoszą się do form sēṭowych, z długą samogłoską końcową.

Przykłady:

éi̯ē-: ī- pierw. g^{u}éi̯ē-: g^{u}ī- »żyć«. *a*) z redukcyą pierwszej zgłoski: g^{u}i̯ē- w gr. ζή-σω, awest. jyā-tu- »życie«; *b*) zanik drugiej zgłoski, tzn. ə=o: g^{u}ei̯- w hom. βείομαι; *c*) z redukcyą 1. i 2. zgłoski 1) przed spółgłoską: g^{u}ī- w s. jī-vás. łać. vī-vus, lit gý-vas, słow. živŭ; 2) przed samogłoską: g^{u}ii̯- w gr. βίος z *βίι̯ος.

*bhéu̯ā- lub *bhéu̯ē-. *a*) z redukcyą pierwszej: *bhuu̯ā- w coniunct. starołacińskim fuās z *bhuu̯ā-s; *b*) z zanikiem pierwszej: *bhu̯ā- w zakończeniu imperf. łać. -bam, np. legē-bās z *bhu̯ā-s; ten sam stopień wokalizmu od formy *bheu̯ē- w aoryście słow. 3. sg. bě z *bhu̯ē-st; *c*) z red. 2. zgłoski: *bhéu̯ə- s. inf. bhávi-tum etc. *d*) z red. pierwszej przed spółgłoską: *bhū- w aoryście nietematycznym s. ábhūt, bhū́t, gr. ἔφῡ, φῡ; *e*) z redukcyą pierwszej i skróceniem drugiej: *bhŭ- w s. ábhvas »potworny« z *á-bhu̯-as, gr. φύσις.

kerā- »mieszać«. *a*) redukcya drugiej: kérə- w gr. ἐκέρασσα; *b*) red. 1. i 2. zgłoski: k̑r̥̄- w s. ptc. pf. pss. śīr-tá-; *c*) red. 1. i skrócenie 2:

kr̥- w s. ptc. pf. pss. śr̥-tá- w złożeniu: śr̥ta-pá »gotowane mleko pijący«; d) red. 1.: krā- w gr. κρᾱ-τήρ, s. śrá-ya-ti »gotuje«.

pelē-: pelə- »napełniać«.

a) red. 2. zgłoski: pélə- w s pári-n̥as »obfitość«; *b*) red. 1. zgł.: plē- w gr. ἔ-πλη-το, łać. plē-nus, s. aor. á-prā-t; *c*) red. 1. i 2. zgł.: pl̥̄- w s. pūr-n̥á-, lit. pìlnas, stow. plŭnŭ, serbskie pũn (akcent doraźny w lit. pìlnas i »muzykalny« spadający w serbskiem pũn stanowią, jak utrzymują niektórzy, refleks długich sonantów prajęzyka), gockie fulls »pełny«; *d*) red. 1. i skrócenie 2.: α) przed spółgłoską pl̥-: w s pi-pr-más, gr. πίμπλαμεν; β) pl- przed samogłoską w s. 3. pl. pí-pr-ati.

genē-: genə- »rodzić«.

a) red. 2. zgłoski: ĝénə- w s. jani-tár-, gr. γενε-τήρ, ł. geni-tor (NB. łać. i- nie jest identyczne z s. i, lecz osłabieniem specyalnie łacińskiem, powstałem albo z ă, albo z ĕ); *b*) red. 1. i 2. zgł: *ĝn̥̄- w s. jā-tá-, łać. (co)gnā-tus; *c*) zanik drugiej zgłoski (i przejście wskutek tego na pierwiastek jednozgłoskowy) w gr. γένος, γίγνομαι, γέγονα, γέγαμεν (w którem α = n̥); *d*) red. 1. zgłoski: ĝnē- w gr. γνήσιος, κασί-γνητος; *e*) red. 1. i zanik 2.: ĝn- w gr. ὁμό-γν-ιος »krewny«.

demē- (?): demə- »poskramiać«.

a) red. 2. zgł.: demə- w s. dami-tár- »pogromca«, ł. domitor (co do *i*, por. wyżej), gr. δέ-μας; *b*) red. 1. i 2. zgł.: dm̥̄- w s. part. pf. pss. dān-tá- (zam. *dām-tá-), gr. νεό-δμᾱ-τος, łać. mā-teries (podług Solmsena), a może i w gr. ἀ-δάμα-τος (m̥mə? tak przypuszcza Brugmann).

*   *

*

Wymienione dotąd pierwiastki dwugłoskowe odznaczały się tem, że koniec stanowiła jakaś samogłoska długa; są to tzw. dwuzgłoskowe pierwiastki czyli »podstawy« c i ę ż k i e (pomijamy tu te formy, których koniec stanowiła d w u g ł o s k a d ł u g a ēi̯ i t. d.). Oprócz tych przypuszczają jeszcze dwuzgłoskowe pierwiastki l e k k i e, tj. takie, w których samogłoska drugiej zgłoski była krótką. Do postawienia hipotezy o istnieniu tego rodzaju pierwiastków skłoniło uczonych (Persson) spostrzeżenie, że istnieją pierwiastki, w których pozornie w różnych językach pojawia się rodzaj przestawki czyli metatezy samogłoski *e* (przeważnie) z następującemi głoskami: i̯, u̯, r, l, m, n, czyli że w jednych językach pojawiają się kombinacye: ei̯, eu̯, er, el, em, en, w drugich zaś: i̯e, u̯e, re, le, me, ne. Dawniej zadowalano się w takich wypadkach terminem metatezy, który jednak nic nie wyjaśnia, lecz tylko sam fakt opisuje. Aby

te zmienne objawy podciągnąć pod jednę formułkę, przypuszczają obecnie uczeni istnienie dwuzgłoskowych pierwiastków lekkich z akcentem ruchomym, raz na pierwszej, raz znowu na drugiej zgłosce, i tą zmiennością akcentu tłómaczą fakt, że samogłoska pojawia się raz przed współczynnikiem sonantycznym, raz znowu po nim, podług wzoru: éi̯e = éi̯ — ei̯é = i̯é, éu̯e = éu — eu̯é = u̯é, ére = ér — eré = ré i t. d.

Przykłady:

s. trásati »drży«, gr. τρέω = *τρέ(σ)ω: łać. terreo z *terseo (jestto formacya słowna, równa s. caus. trāsayati); a więc mamy do czynienia z pierwiastkiem dwuzgłoskowym lekkim: téres- = ters-, terés- = tres-; albo s. tarkú-s »wrzeciono«, łać. torqueo, starosłow. trakŭ »pas, więzy«, polskie trok, dyal. troczyć (= wiązać), formy słowiańskie powstały, jak wiadomo z głosowni słowiańskiej, z prasłowiańskiego *tork-, więc to samo następstwo dźwięków, co w wyrazie s. i łać. Natomiast w gr. τρέπω z *treqᵘ̯ō; zatem pierw. 2-zgłoskowy lekki: téreqᵘ̯ = terqᵘ̯ (lub z wymianą: torqᵘ̯): teréqᵘ̯ = tréqᵘ̯.

Tak samo przyjmuje się 2-zgłoskowy pierwiastek prajęzykowy ĝhei̯em- »zima«, z którego wskutek ruchomego akcentu powstały: *a*) ĝhéi̯em = ĝhei̯m- w gr. χεῖμα, lit. žëmà, sł. zima; *b*) ĝhei̯ém = ĝhi̯em- w łać. hiems, gr. χιών (ze stopniem wzdłużonym i wymianą samogłoski drugiej zgłoski: ō).

Prajęzykowe au̯egᵘ̯ »powiększyć«: *a*) áu̯egᵘ̯ = au̯gᵘ̯ — w łać. augeo, gr. αὔξω (z pogłosem twórczym -s), s. ójas- (= aujas-) »siła«: *b*) au̯égᵘ̯ = u̯eg- w łać. vegeo, s. vák-ṣaṇam »wzmocnienie, posiłek« (z pogłosem twórczym -s), gock. wahsjan »róść«.

Prajęzykowe au̯es- »zabłysnąć«; *a*) áu̯es- = au̯s- w gr. (hom.) ἠώς, eol. αὔως z *ἄυ(σ)ως, łać. aurōra (ze stopniem wzdłużonym w pierwszej i z wymianą w drugiej zgłosce); *b*) prajęzykowe au̯és- = u̯es- w słow. vesna, gr. ἔαρ z *Ϝεσαρ, s. vas-antás »wiosna«, vasar- w złożeniu vasar-hán- »rankiem zabijający«, lit. vasarà »lato«.

Prajęzykowe (enebh-) onobh- »pępek«; *a*) ónobh- = onbh- lub po assymilacyi: ombh- w gr. ὀμφαλός, łać. umbo; *b*) onóbh- = nobh- w s. nábhyam »środek«, starogórno-niemieckie nabolo, n. g. niem. Nabel.

Praj. bheleĝ- »błyszczeć«: *a*) bhéleĝ- = bhelĝ w s. bhárgas- »blask«, goc. bairhts »jasny, widoczny«; *b*) bheléĝ- = bhleĝ- w gr. φλέγω, ł. flagro, s. bhrājati »świeci«.

Charakterystycznem dla pierwiastków dwuzgłoskowych jest to, że zawierają w sobie zwykle kombinacyę: voc. + i̯, u̯, liquida, nasalis; czy także kombinacyę: voc. + explosiva, jest rzeczą wątpliwą. Niektórzy (Hirt, Meillet) przyjmują taką kombinacyę np. dla pierw. pet- »latać«

w formie: petī-, petə- celem wytłómaczenia takich form, jak gr. (dor.) ἔπτᾱν, ἔπτην i powołują się przytem na formy pozornie sētowe w s. 1. pl. pf. pa-pti-má (obok zwykłego pēti-má', part. pf. pss. pati-tá- i t. d. Inni jak Brugmann, Hübschmann (Anzeiger 1900, str. 50) uważają je za formy drugorzędne, analogiczne do form prawdziwie sētowych.

Przegląd pierwiastków indoeuropejskich ze względu na ich budowę.

Odróżniamy następujące cztery klasy pierwiastków: 1. Jednozgłoskowe lekkie: es- w gr. ἐσ-τί, s. ás ti i t. d.; bher- w s. bhárati, gr φέρω i t. d. 2. Jednozgłoskowe ciężkie z samogłoską długą lub dwugłoską: dhē- w s dá-dhā-ti, gr. τί-θη-σι; bhā- w gr. (dor.) φᾱ-μί, jońsko-att. φη-μί, s. bhá-ti »świeci, zjawia się«; dō- w s. dá-dā-ti, gr. δί-δω-σι; sphēi- w s. spháy-ati »nabrzmiewa, wzmaga się« (tylko u gramatyków), słow. spêti »mieć powodzenie«, łać. spēs.

3. Pierw. dwuzgłoskowe lekkie: teres- i t. d., patrz wyżej.

4. Pierw. dwuzgłoskowe ciężkie: bheuə, bheuā- etc., lub na dwugłoskę długą zakończone: menēi-, *a*) menéi- = mn̥ⁿéi- albo mn̥ē(i), przyczem formułka n̥ⁿ wyraża, że po n̥ przed samogłoską tworzy się jako dźwięk przejściowy n consonans (podług Brugmanna), a ē(i), że dwugłoska długa przed spółgłoską traci drugi składnik: i. Por. słow. mĭnêti »mniemać«, gr. ἐμά-νην (słow. ĭn, gr αν są podług tej teoryi właśnie refleksem owego przypuszczalnego: n̥ⁿ); *b*) ménēi = ménī- w słow. 2. sg. praes. mĭniši, 3. sg. mĭnitŭ (z analogicznem ĭn = n̥ⁿ zam. en), s. manī-ṣá »rozmyślanie, rozum« (podług Brugmanna Kurze Vergl. Gr. str. 297).

* *

*

Na zakończenie naszego sprawozdania o nowszych badaniach nad budową pierwiastków indoeuropejskich dodać musimy, że niektórzy uczeni nie ograniczają się do owych dwóch wymienionych klas pierwiastków więcejzgłoskowych, lecz rozszerzają tę teoryę jeszcze na inne pierwiastki, przedewszystkiem zaś na te, które we fleksyi występują z tzw. samogłoską tematyczną e | o. Po dawniejszych próbach Ascolego (patrz jego »Studya krytyczne«, w uwagach do listu wstępnego), poczynionych z stanowiska hipotezy o jedności języków indoeuropejskich i semickich, i Ficka (we wstępie do słownika porównawczego), w nowszych czasach kwestyę tę poruszył między innymi Hirt w dziele swojem »Der Ablaut« i w późniejszych artykułach, umieszczonych w Id. Forsch. Motywem tych zapatrywań jest głównie to, że nie

wiedzieć, co począć z tzw. samogłoską tematyczną, przejętą do gramatyki europejskiej od uczonych staroindyjskich. Czem właściwie pod względem znaczenia różnił się temat od pierwiastku? Na to uczeni dawniejsi, jak Schleicher, Curtius i inni odpowiadali, że jak pierwiastek był samodzielnym wyrazem w najdawniejszej epoce języka, tak samo temat przedstawia wyraz samodzielny późniejszego okresu (ale zawsze jeszcze przedfleksyjnego). A zatem *bher-, to wyraz samodzielny najdawniejszej, *bhere-, bhero- późniejszej epoki; owa zaś samogłoska końcowa -e -o stanowiła bliższe określenie, determinacyę pierwiastku, o znaczeniu nieco ogólniejszem. Nie bardzo to jasne ani przekonywujące. Do tego przyłączają się jeszcze inne wątpliwości, z których najważniejsza: dlaczego n. p. jedne imiona, jak ἱππο-, χωρᾱ- opatrzone są owym elementem determinującym, czy też indywidualizującym, inne zaś nie, jak ποδ-, ped- itd. (tzw. deklinacya spółgłoskowa); dalej dlaczego w konjugacyi owa samogłoska pojawia się tylko w temacie teraźniejszym, a nieznana w innych czasach? Otóż wobec tych trudności niektórzy nowsi uczeni czynią krok radykalny — usuwając zupełnie pojęcie tematu z gramatyki i twierdząc, że mamy tu po prostu do czynienia również z pierwiastkami dwuzgłoskowymi: bhere-, -o-, czyli, jak Hirt chce, wyłącznie bhere-, pede-, pətere (tzn. z przyrostkiem dwuzgłoskowym tere-), których dalej analizować nie można, tak samo jak bheuē-, kerā- i t. d. Nie wdajemy się bliżej w tę sprawę, bo najeżona trudnościami bez liku. Wystarcza wskazać tylko na to, że zupełnie znosi utarte dotychczas w gramatyce pojęcia, jak różnicę między deklinacyą spółgłoskową i samogłoskową (tamta powstać miała ze samogłoskowej jeszcze w epoce pofleksyjnej, wskutek procesu fonetycznego, tj. wskutek zaniku końcowego e- w pierwiastku dwuzgłoskowym bhere-, pede-, jak to zresztą już dawniej wykazywał Streitberg w rozprawie »Die Entstehung der Dehnstufe« w III. t. Id. Forsch). Tak samo znosi różnicę między konjugacyą tematyczną i nietematyczną, która również ma być produktem późniejszym: *éd-mi, s. ád-mi z *éde-mi; oczywiście, że także między tematem praesentis bhere-, a tematem (tj. pierwiastkiem w znaczeniu dotychczasowem) reszty czasów bher-. Kwestya ta powikłana jeszcze z hipotezą wyżej wymienioną Streitberga o powstaniu tzw. stopnia wzdłużenia w wymianie samogłoskowej, jak w vōx, pēs, πατήρ, z hipotezą również nieudowodnioną. Nie chcemy tem samem twierdzić, jakoby te śmiałe kombinacye były pozbawione wszelkiego prawdopodobieństwa, ale na razie to wszystko jeszcze chwiejne i niepewne. Dlatego ograniczamy się tutaj do krótkiej wzmianki o tej hipotezie.

Lwów.

Z humanizmu i historyi filologii.

Szymonowicz i Kallimach.

Napisał

Tadeusz Sinko.

Ani Stanisław Węclewski ani Korneli Heck ani nawet Wiktor Hahn nie zauważyli, że pochwały Apollina i Dyany, zawarte w dziewiątej sielance Szymonowicza, są przekładami ustępów z dwóch hymnów Kallimacha, oczywiście owego poety aleksandryjskiego. Ponieważ to spostrzeżenie może się przyczynić do innego niż dotąd pojmowania tego niby zupełnie oryginalnego utworu, nie od rzeczy będzie zestawić dla użytku polonistów równoległe partye obu poetów, Kallimacha we wiernym przekładzie polskim.

Wstęp o Muzach (w. 65—70) oparty jest na motywach Teokrytowego Hierona (idyl. XVI.). Teokryt narzeka tam na ludzi bogatych, a skąpych, którzy, bojąc się wydatku na poetów, gardzą poezyą i dla tego też nie sławieni przez nią, zstąpią do grobu zapomnieni; skąpcom przeciwstawia hojnych patronów, osiągających przez Muzy nieśmiertelność. Szymonowicz, trzymając się zresztą myśli Teokryta, zastępuje skąpca przez człowieka zawistnego, który próżno pragnie oglądać Muzy, i o tym zawistnym śpiewa wtóra strona, tym razem za Kallimachem. Ten bowiem obawiając się, by odstąpienie od tradycyi szerokiego opowiadania epicznego w hymnie na Apollina (hym. II.), utkanym z drobnych motywów, nie ściągnęło na niego zarzutów nieprzychylnej krytyki, uprzedził ją przez to, że wprowadził w epilogu tego hymnu Zawiść (Φθόνος), włożył w jej usta ów zarzut i odpowiedział na niego (w. 105—112):

»Zawiść do ucha Apollina potajemnie rzekła: Nie podziwiam śpiewaka, którego pieśń nie dorównuje pieśni morza. — Zawiść Apollo nogą odepchnął i tak jej powiedział: »Assyryjskiej rzeki (t. j. Eufratu) wielka jest fala, ale wiele mętnego mułu i wiele śmieci na wodzie unosi; Demetrze nie zewsząd przynoszą wodę Melissy, ale sam wierzch ze świętego źródła, gdzie czysta i niezmącona, a szczupła ciecz wypływa«. Szymonowicz zamiast Eufratu Nil wymienił, bliższy Kallimachowi, a resztę tak oddał:

»Zazdrość mówi: Nie mistrz to, co po trosze śpiewa
i co się jako morze z pieśnią nie wylewa.
Apollo zazdrość nogą potrąci i rzecze:
Wielka egipska rzeka wiele błota wlecze,
a pszczółki, co wdzięczny miód w Hymecie zbierają,
z małych się a przezornych strugów napawają«.

Kallimachowe Melissy są to kapłanki Demetry. Szymonowicz pomny na Horacyuszowską pszczółkę (carm. 4, 2, 21 sq.), która mozolnie gromadzi studya na plastry poezyi, zrobił z nich pszczółki hymetyjskie. I kreśli następnie błogosławieństwa, spływające z Boga Muz i pogromcy zawiści Apollina. Kallimach tak przedstawił dobrodziejstwa Apollina Νόμιος (50—54):

»Łatwo i pastwisko bydła uczyni pełnem i kozy głośno beczące nie pozostaną bez płodu, jeśli na pasące się Apollo oko zwróci. Także owce nie będą niemleczne i niepłodne, przeciwnie wszystkie będą miały młode, a ta, co jedno rodziła, wnet po dwa rodzić będzie«. — Szymonowicz opuścił wzmiankę o bydle rogatem i kozach, a spojrzenie Boga odniósł do owiec i tak rozszerzył słowa Kallimacha:

»Gdzie Apollo okiem swem wejrzy, owce w wełnę
odzieją się, wymiona mleka będą pełne;
będą jagnięta swoją cząstkę wysysały
i dworniczki swą także będą wydajały;
która jedno rodziła, będzie dwoje miała,
te u cycka, a drugich będzie donaszała«.

Jak Muzom pierwszej strofy przeciwstawiona była w drugiej Zazdrość, tak błogosławieństwa, płynące ze spojrzenia Apollina, w strofie trzeciej, mają odpowiednik we wprost przeciwnych skutkach spojrzenia Pana strofy czwartej. Ale ten zgubny wpływ panicznego strachu na bydło nie jest motywem starożytnym, a wprowadzenie go wywołała jedynie potrzeba kontrastu.

Strofa piąta przenosi nas w pobliże Dyany i opisuje ją jako myśliwą. Wprowadzona jest zaś w towarzystwie zawsze młodego Apollina i Pallady zawsze panny. Epitet boga wzięty z Kallimacha (II. 36), Pallada dostała się między boskie rodzeństwo, jako opiekunka sztuk pięknych, a zarazem wojny i jako dziewica: te bowiem przymioty zdobią i Artemidę, a także Apollo włada łukiem, lirą i nie ma żony. — Kallimach opisuje w hymnie na Artemidę (III. 119—135) pierwszą jej próbę z łukiem otrzymanym od Cyklopów w taki sposób: »Pierwszą strzałę na jawor, drugą puściłaś na dąb, a trzecią na zwierzynę; czwartej nie wypuszczałaś już na dąb, ale na miasto ludzi niesprawiedliwych, którzy i sobie nawzajem i cudzoziemcom wiele krzywd wyrządzali. Nieszczęśni, których ty srogim dotkniesz gniewem; bydło im mór pożre, a pracę rąk w polu mróz; opłakują tam starzy śmierć synów, a niewiasty w połogu albo ugodzone umierają, albo podczas ucieczki rodzą: i nic u nich niewzruszone nie zostaje«. — O próbie strzelania nie wspomina Szymonowicz, odrazu przedstawia rozmaite cele, do których strzela Dyana, miasto ludzi niesprawiedliwych zaludnia zbójcami, z mrozu robi grad i na prawdę pięknie Kallimachowe φυγοῦσαι oddaje przez »leda gdzie«, a rzecz odnosi do napadu nieprzyjaciół, uprowadzających branki:

Srebrne strzały Dyana z łuku wypuściła,
jedną w jawór, drugą w dąb twardy ugodziła,
trzecią we lwy, a czwartą ani we lwy, ani
w jawory, ale kogoś zuchwalszego rani:
A rani całe miasto, gdzie zbójcy mieszkają,
co między swym a obcym różnice nie mają.
Nieszczęśni, których ona gniewem swym dosięże!
Tam bydło morem, zboże złym gradem polęże,
starcowie młode syny będą grześć, a żony
leda gdzie potyrają płód niedonoszony,
albo w niewolstwie będą nędznice rodziły:
jej strzały każdego z nóg prawie obaliły[1]).

Ale nie zawsze Apollo strzela, nie zawsze groźna jest Artemis, nie zawsze Pallada wojuje. W kontraście do wstępu poprzedzającej strofy śpiewa Szymonowicz:

---

[1]) Oczywiście »nędznice« przedostatniego wiersza są to nędzne, biedne, politowania godne żony.

»Apolo gra na lutni, Palas pięknie śpiewa.
Apolo biesiad, żartów Dyjana używa«.

I następuje opis błogosławieństw, zlewanych przez Dyanę na ludzi szczerych. »Gdzie ona mile uśmiechnięta i łaskawa zabłyśnie — powiada w dalszym ciągu (129—135) Kallimach — tam ludziom dobrze niwa rodzi kłosy, dobrze ród czworonogów, dobrze i dom się pomnaża, a nad grób nie idą, chyba kiedy jakiegoś starca zmarłego wynoszą. Także nie rani rodziny niezgoda, która i silnie stojące domy obaliła, a około jednego stołu ustawiają stołki zołwice i świekra«. — Kallimachowe αὐγάσσηαι, oczywiście wraz z poprzedzającymi przymiotnikami, oddał Szymonowicz przepięknie przez »pośle swój promień wesoły« rozszerzył wzmiankę dobrobytu i szeroko rozwinął obraz zgodnej rodziny:

»W który dom ona pośle swój promień wesoły,
tam żyznie pola rodzą, tam pełne stodoły,
pełne obory bydła, pełno majętności,
ludzie zdrowi i w sile trwają do starości;
młódź się nadobna rodzi, rodziców słuchają,
synowie ani żony z wstydu wykraczają;
każdy szanuje, bo go szanować przystoji,
nigdy gwar i niezgoda w domu nie postoji,
zołwice i bratowe u jednego stołu
i świekry i niewiestki jadają pospołu«.

W dalszym ciągu (140—151) daje Kallimach rodzajowy obrazek, przedstawiając powrót Artemidy z polowania na Olimp. Apollo i Hermes, jak na grzecznych kawalerów przystało, wychodzą na jej spotkanie i pierwszy odbiera od niej broń, drugi ubitą zwierzynę. Tak dawniej bywało, bo teraz Apollina wyręcza Herakles, oczywiście nie tyle z galanteryi, ile z obżarstwa. »Tyryntyjski bohater stoi przed bramą i czeka, czy nie przyjdziesz z jakimś tłustym kąskiem. A na jego widok śmieją się nieprzerwanie wszyscy bogowie, najbardziej zaś sama świekra, gdy on niesie z rydwanu ogromnego żubra albo srogiego dzika, który jeszcze podryga tylnemi nogami«. Szymonowicz opuścił wzmiankę o Apollinie i Hermesie i zatarł prawie ironiczny koloryt obrazka, pisząc:

»Dyjana gdy nabije żubrów albo łosi
albo dzikich świń, z wozów Alcydes je nosi:

Śmieją się mu bogowie, a najwięcej jego
macocha, gdy na grzbiecie lub żubra całego
dźwiga lub wieprza; choć go posoką pluskają,
on ich jeszcze potrząsa, że nogami drgają«.

W następnej strofie (8) nie kontynuuje Szymonowicz opowiadania o Heraklesie, ale wraca do Apollina i równolegle do strofy piątej przedstawia go jako wojownika. Po programie (w. 62 n.) spodziewalibyśmy się, że jeden chór śpiewa o Apollinie, drugi na przemian z nim o Dyanie. Tymczasem ta responzya nie jest ściśle przeprowadzona. Bo budowa utworu dotychczas jest taka: 1. strofa: Muzy, ich nieprzyjaciele i przyjaciele. 2. Zazdrość i jej odprawa przez Apollina. 3. Błogosławieństwa Apollina. 4. Przekleństwa Pana. 5. Dyana karze złoczyńców. 6. Dyana błogosławi cnotliwym. 7. Dyana wraca z polowania, przyjmuje ją Herakles. 8. Apollo walczyć umie i bawić się. 9. Uwagi Heraklesa nad upolowaną zwierzyną, 10. Uwagi nad słowami Heraklesa. 11. Ofiary dla Hermesa i Heraklesa. 12. Warto Heraklesowi wielkie składać ofiary. Z tego widać, że dwanaście strof na 3 dzieli się grupy: Pierwsze cztery strofy poświęcone są Apollinowi, drugie cztery Dyanie, ostatnie cztery Heraklesowi. Responzya daje się wykazać wewnątrz grup, bo druga strofa jest antytezą pierwszej, czwarta trzeciej, taksamo szósta piątej. Ale ta responzya kończy się ze strofą ósmą, która odpowiada piątej, ale i przerywa tok opowiadania o Dyanie.

Treść tej ósmej strofy także zaczerpnięta jest z hymnu na Apollina. Kallimach wspomina, że Apollo i łuk ma poruczony i śpiew (II 44), przytacza zabicie Pytona (w. 35). Ale nie jest to już przekład ani naśladowanie, tylko oryginalna kompozycya, w którą Szymonowicz sam wprowadził wzmiankę o »setnorębich dziewięsiłach«. Za to słowa Heraklesa w strofie dziewiątej znowu są parafrazą Kallimacha (III. 152—157): »Chytrem słowem, bogini, on cię gorliwie upomina. Strzelaj do szkodliwych zwierząt, aby cię śmiertelni dobrodziejką jak mnie nazywali. Pozwól łaniom i zającom paść się po górach. Cóż ci łanie lub zające zrobiły? Dziki pola, dziki zasiewy pustoszą i żubry, wielka plaga na ludzi. Do tych także strzelaj«. Chytrość Heraklesa Kallimachowego na tem polega, iż niby to wstawia się za ludźmi, każąc zabijać wielkich szkodników, i ma litość nad niewinnemi sarnami i zającami; w rzeczywistości o własny mu chodzi żołądek, który się zającem nie nasyci, a woli tłustego dzika lub ogromnego żubra. Szymonowicz tej chytrości nie zaznaczył i słowa Heraklesa przytoczył w dobrej wierze:

»Chytre słowa Alcydes do Dyany mawia:
Nie zawsze się myśliwstwo twe dobrze obławia.
Na co liche zające lub sarny bijają?
Ciebie niechaj narody ludzkie przyznawają
dobrodziejką, jako mnie. Mało się przygodzi
zajączek lubo sarna i mało zaszkodzi;
żubrowie szkodźcy wielcy, także świnia dzika,
na te niechaj smycz twoja mężne charty zmyka«.

Na tem kończy się zależność Szymonowicza od Kallimacha. Pozostałe trzy strofy są oryginalne, a treść ich taka: Słusznie Herakles każe małe oszczędzać, wielkie tępić wrogi, bo praca ta sama, zysk z wielkich większy. Powinni go naśladować królowie i nie bawić się w małe krzywdy i spory domowe, ale przedsiębrać wielkie wyprawy nad Wołgę i Dunaj. Wprawdzie Herakles dużo jada, Merkury małem się zadowolni, ale też tamten za to odgania od stada wilki, więc lepiej jemu dać barana niż wilkowi. Ciężka to ofiara, ale znosi się ciężką zbroję dla obrony, buduje się wieże miast, chowa się przy stadach psy, choć te więcej jedzą niż owce: więc nie trzeba żałować i na innych uciążliwych stróżów.

Nie trzeba wielkiej bystrości, by w treści trzech ostatnich strof doszukać się allegoryi: Herakles to siła zbrojna, wojsko, którego utrzymanie ciężkie dla poddanych, ale za to broni przed zewnętrznym nieprzyjacielem. To też interpretacye Węclewskiego w tej części utworu można aprobować i w Merkurym widzieć posłów, w zającach rokoszan, ściganych przez króla. Natomiast w objaśnieniu pierwszych ośmiu strof trzeba być znacznie ostrożniejszym niż Węclewski, a zwłaszcza K. Heck. Bo to tylko wolno z nich wyczytać: Muzy uwieczniają pamięć opiewanych i piewcy. Kto sądzi, że tylko wielkie poematy nieśmiertelność przynoszą, nie pomni, iż lepsza kropla czystej wody niż rzeka błota. Po tym wstępie osobistym i literackim wielbi poeta w błogosławieństwach Apollina błogie skutki pokoju, w panicznym strachu niekorzystne oddziaływanie trwogi wojennej na dobrobyt, w Dyany karach, zsyłanych na zbójców, przedstawia kary boże, spadające na ludzi złych, jej błogosławieństwa, to błogosławieństwa wszystkich cnotliwych. Tak więc te sześć strof przedstawiały państwo w pokoju. Łupy myśliwskie Dyany, odbierane przez Heraklesa, to łupy wojenne, wychodzące na korzyść przedewszystkiem sile zbrojnej. Znaczenie dalszej części już przedstawione.

Wstępna rozmowa Tyrzysa z Menalką rozjaśnia do reszty intencye poety. Wracający z kiermaszu Menalka narzeka na złe czasy, prze-

dewszystkiem zaś na upadek poezyi, która porzuciła tematy religijne i bohaterskie, a zajmuje się jedynie inwektywą i satyrą. Tyrzys rozwielmożnienie się satyry tłómaczy upadkiem obyczajów — jemu też trzeba włożyć w usta w. 53 a w następnych zmienić role osób: Wszak Menalkas wraca z kiermaszu, gdzie słyszał dużo pieśni, satyryczne zapomniał, z innych pomni pochwałę Apollina i Dyany[1]. Pomysł do takiego hymnu, wielbiącego na przemiany te bóstwa, wzięty jest oczywiście z *Carmen saeculare* Horacego, ale pomysł ten nie został czysto wykonany, jak już widzieliśmy przy przeglądzie dyspozycyi. Stosownie do poglądu, wypowiedzianego w wierszu 39 n. o ideale poezyi, w którejby »lub święte boskie nieśmiertelne chwały lub mężnych bohatyrów dzieje w uszach brzmiały«, sławi się dobrodziejstwa i kary zsyłane przez Boga. Sielska maskarada kazała zatrzymać bóstwa starożytne, więc bierze Szymonowicz z Kallimacha pochwały Apollina i Dyany, a natrafiwszy na epizod o Heraklesie, widzi, że możnaby jego naukę zastosować do spraw polskich. W ten sposób sielanka staje się po raz pierwszy w dziejach literatury — broszurą polityczną.

Allegoryczna była zawsze. Bo trzeba raz wreszcie przestać powtarzać utarte komunały o pierwotności, naiwności i naturalności idyll i pasterzy Teokryta. Po badaniach Wilamowitza, Maassa, Knaacka, Gerckego i Reitzensteina, żeby tylko tych znawców literatury aleksandryjskiej wymienić, nie tylko w idylli siódmej uznaje się maskaradę pasterską i allegoryczność, ale literatów w kostyumach pasterskich widzi się i w innych pasterzach Teokrytowych, nawet w Żeńcach. Tę tradycyę kontynuuje Wergiliusz i Kalpurniusz, prowadzą dalej poeci łacińscy nawet z epoki Karolingskiej, podejmują humaniści, jest ona regułą u Szymonowicza i Bartłomieja Zimorowicza. Objektywna sielanka pasterska, oddająca rzeczywiście myśli i uczucia prostego ludu — jest wyjątkiem. A wyjątków takich nawet u Szymonowicza nie wiele, u Zimorowicza wcale ich nie ma. Bo chyba nikt za pasterzy nie uzna ludzi, śpiewających erotyki, tłómaczone z Biona i Moschosa, by poprzestać na sielance drugiej.

Że i u Szymonowicza i u B. Zimorowicza pod tytułem Sielanek znajdują się także żale nagrobne i śpiewy weselne, by nie wspominać Zimorowiczowych utworów religijnych i historycznych, to i ten objaw opiera się na tradycyi starożytnej.

---

[1]) On też mówi w. 157 i 158, dalsze wypowiada Tyrzys.

Za przedmioty, którymi zajmować się powinien sielankopis, uchodziły wszystkie zawarte w Corpus Theocriteum wraz z Bionem i Moschosem.

Ale wykazanie tego wpływu i w doborze tematów zbyt wiele zajęłoby nam miejsca. Więc odkładając je do innej sposobności, pragniemy mimochodem usunąć jeszcze jeden błędny komunał z historyi literatury polskiej: Klonowicza Żale nagrobne na nieboszczyka Jana Kochanowskiego uchodzą powszechnie za »nieudolne naśladowanie trenów Kochanowskiego«. Tymczasem to chyba tylko z nimi mają wspólne, że tamto treny, to żale. Bo zresztą o naśladowaniu mowy nie ma. Wzór swój podał sam Klonowicz, pisząc na tytule »nakształt idylion Teokrytowego, które ma napis: Epitaphios Bionos, napisane«.[1]) Nie powinno to dziwić nikogo, że żale nagrobne na Biona nazywa Klonowicz Teokrytowymi: Czytał je w Corpus Theocriteum, widział, że są naśladownictwem idylli I., a nie wiedział jeszcze, że powstały może w półtora wieku po śmierci Teokryta. Wiadomo, że jakiś auzoński, a więc południowo-italski Grek, naśladujący Epitaphios Adonidos Moschosa, napisał nagrobek ukochanemu mistrzowi sielanki, zarazem nagrobek całej pieśni sielskiej. W żale wplótł mnóstwo alluzyi, do poematów Biona i do osób przez niego opiewanych; a także cała scenerya, płacz pól i lasów, drzew i kwiatów, źródeł i rzek, owiec i krów, Nimf i Satyrów, powstaje w związku z sielankową twórczością Biona. Otóż na tem polega cała bezkrytyczność Klonowicza, że przejął bez żadnych zmian cały ten aparat, mający zastosowanie jedynie do Biona, w odniesieniu do Kochanowskiego bezsensowny. A przecież nie trudno było bohaterów Bionowych zastąpić przez postacie Kochanowskiego. Szymonowicz czyni to tylko raz, wprowadzając w żalu trzecim Satyra, »co go naszy Polacy, pola rozkopując, wygnali z Sarmacyi, a lasy rumując«. Zresztą utworu greckiego nawet nie lokalizuje; interpoluje go tylko wzmiankami z literatury rzymskiej i polskiej geografii. Epitaphios Biona dostarczył mu treści do ośmiu żalów: Żal I. = Epit. Biona w. 1—12; II. = 13—18; III. = 19—35; IV. = 36—45; V. = 51—56; VI. = 57—85; VII. = 86—99; VIII. = 99—108. Żal dziewiąty jest stopem trzech epigramów Antologii palatyńskiej, mianowicie dwóch nagrobków Hipponaksa (przez Leonidasa z Tarentu III. 57 Jacobs i Alkajosa III. 58) i nagrobka Archilocha (przez Gaetulikusa III. 27). Pozostałe cztery żale nie są wprawdzie wolne od reminiscencyi starożytnych, ale dłuższych zapożyczeń

[1]) Por. żal XII str. 14: »Żałuje Polaka Polak, a w cudze strzemiona wstępuje Teokrytowe, gdzie płacze Biona«.

w nich niema. Byłoby zaś rzeczą zupełnie niemetodyczną wszelkie wzmianki o bóstwach czy przedmiotach, opiewanych przez poetów greckich i rzymskich, a znachodzących się u Klonowicza, tłómaczyć wpływem odnośnego poety starożytnego. Wszak mitologii uczono się w szkole i przytaczano ją potem bez oglądania się na wzory starożytne. Toteż z wielu cyfr Jana Pliszewskiego, który w drugim roczniku Pamiętnika Literackiego wykazuje wpływ autorów klasycznych na Roksolanki Szymona Zimorowicza, trzebaby trzy czwarte skreślić. Bo wertowanie po leksykonach mitologicznych, encyklopedyach starożytnych, indeksach i słownikach da wprawdzie wiele materyału — ale ten materyał wiele nie warta. Tylko żywa znajomość poezyi starożytnej pozwala odkrywać jej wpływy w poezyi polskiej. Niestety wśród polonistów tej znajomości nie ma, a nawet prace bardzo dużo pod tym względem pozostawiają do życzenia. To też na historyę literatury, względnie tylko poezyi polskiej, odniesionej do wzorów starożytnych, długo jeszcze poczekamy. W każdym razie dać ją będzie mógł tylko filolog.

Kraków. *W. Hahna.*

Z zakresu nauki szkolnej języków klasycznych.

Modele Prof. Dra Hensella,

używane przy nauce filologii klasycznej.

Napisał

St. Rzepiński.

Szczęśliwą myśl miał prof. Dr. W. Hensell, przystępując do wykonania całego szeregu modeli, jako środków poglądowych dla ułatwienia lektury klasyków greckich i rzymskich. Słuszną bowiem jest rzeczą, aby uczeń, czytający czy to o domu rzymskim, czy rydwanie wojennym Homera, nie tylko łatwiej mógł tekst autorów zrozumieć, ale także, aby wyobrażenie jego o tych przedmiotach było ścisłe, a przedewszystkiem jasne, nie zaś mętne lub wprost bałamutne. I dlaczegoż zresztą nie unaocznić mu plastycznie tego, co sięga w odwieczną dal w historyi kultury?

Modele Hensella można podzielić na trzy kategorye; pierwszą obejmują przyrządy wojskowe jako to: rydwan homerycki, pluteus, vinea, testudo, quae ad fodiendum comparatur, testudo, quae ad congestionem fossarum paratur, χελώνη διορυκτίς, turris ambulatoria, catapulta, do drugiej kategoryi diptychon, stilus, volumen, do trzeciej wreszcie tela stans, ἱστὸς ὄρθιος, colus, tudzież modele odzieży rzymskiej i greckiej. Poza obrębem tych kategoryi wykonano model drzwi homeryckich i dom rzymski.

O przeważnej części tych modeli już wypowiedziałem swój sąd w artykule »Muzeum« (R. XV str. 103) i w czasopiśmie »Eos« za rok 1904 str. 179 i 180. Obecnie zamierzam zająć się wyłącznie omówieniem modeli odzieży starożytnej, zwłaszcza że sąd w tej mierze był oparty jedynie na podstawie oglądania modelu w gablotce na wystawie

środków poglądowych w Wiedniu 1903. Praktyka szkolna pozwala na pogłębienie mojego sądu i na jego uzupełnienie.

Pomysł stworzenia modeli odzieży uważam za bardzo szczęśliwy i pod wielu względami cenny, mniej szczęśliwie wypadło samo wykonanie, a to z następujących powodów. Dwie główne wady modelu odzieży to użycie lalki, na którą się odzież nakłada i małe wymiary samej odzieży. Nakładanie kostyumów na martwy przedmiot, jakim jest lalka, nietylko natrafia na różnorodne trudności, ale w przysposobieniu do figury, w ułożeniu fałdów, owinięciu szaty dokoła ramion lub przegubu rąk jest wprost niewykonalne z powodu sztywności figury. Oczywiście nie można się powoływać na to, że dzisiejsze krawczynie używają do pomocy lalki celem t. zw. upięcia kostyumu, a to z tego powodu, że starożytne kostyumy w znacznej części nie były ἐνδύματα, lecz ἐπιβλήματα; nie były rodzajem surdutów lub a priori zeszyte ze wszystkich stron tak, żeby służyły do wdziewania, lecz były narzutkami w ścisłem tego słowa znaczeniu. A więc prostokątny lub owalny kawał materyi był zarzucany przez barki symetrycznie na oba ramiona albo spływając na front ciała z lewego ramienia, otaczał plecy, następnie przesuwany pod prawem ramieniem okrywał piersi ukośnie i przerzucany bywał w tył ponad ramię lewe. Oczywiście oprócz tego zasadniczego sposobu zakładania szaty były przeróżne odmiany, które poznać możemy z olbrzymiej ilości ukostyumowanych posągów i rzeźb starożytnych, a zwłaszcza z niezliczonej liczby figurek tanagryjskich jakoteż z rysunków na naczyniach greckich i rzymskich. Nieraz to ramię musiało być silnie zbliżone do tułowia, aby w jednem miejscu (pod pachą), niekiedy i w przedramieniu, mogło podtrzymać materyę celem zapobieżenia zsunięciu. A jakżeż dopiero ułożyć tego rodzaju efektowne udrapowanie szaty himationu, jakie widzimy n. p. na posągu Sofoklesa Lateraneńskiego? Czyż podobna wykonać nawet na ruchomem ramieniu lalki takie wygięcie ręki, dookoła której wykwintnie zarzucono himation i to w ten sposób, że powłóczystość całej szaty, jej fałdy i elastyczność zarzucenia przejawiają się w całej pełni? Tego dokonać może tylko osoba żywa. Jakoż mojem zdaniem wszelkie demonstrowanie kostyumów powinno być przeprowadzone tylko na żywych osobach, a nie na lalkach. Demonstrowanie okazuje się wówczas wierniejszem, jeśli uwzględnić można najtrudniejsze pozycye i ruchy i nie wywoła się tego komicznego wrażenia, jakie jest nieraz nieuniknione, kiedy się na martwą figurę nakłada stroje przeznaczone dla żyjących i kiedy szczegóły ułożenia szaty nie dają się prawidłowo i wiernie przeprowadzić. Powie ktoś: w takim razie cena modeli, które i tak są dość drogie, podniesie się w miarę wielkości materyi jeszcze bardziej. Tak jest. Ale jeżeli będziemy kostyumy nakładali na osoby żywe, wówczas okaże się zbyteczną lalka, której cena jest aż nazbyt wysoka i wobec której zakłady mniej zamożne, t. j mające skąpe fundusze na środki naukowe, nie będą sobie mogły pozwolić na zbytek kupienia lalki za pokaźną kwotę 67 koron 20 hl.

A wypada jeszcze zaznaczyć, że modele kostyumów, sporządzonych według wzorów Dra Hensella, pomimo wcale wysokich cen nie przedstawiają się pod wielu względami zadowalająco. I tak n. p. nie są zro-

bione z takiego materyału, z jakiego wyrabiano je w starożytności, n. p. nie są wełniane, ale z surogatu wełny. Wprawdzie autor usprawiedliwia to tem mianowicie, że dla zapobieżenia zniszczeniu przez mole użyto bawełnianej materyi, przypominającej wełnę, zamiast czystej wełny. Ten motyw jednak mnie nie przekonywa, tem więcej, że autor modeli żąda i tak wkładania do pudełek kamfory. Drugi szczegół, który wywołuje niezadowolenie, to niezwykła cienkość materyi, skutkiem czego w razie założenia na osobę, a nawet na lalkę przeświecają części wewnętrzne jak pod działaniem promieni Roentgena.

Wreszcie poważny zarzut zrobić muszę objaśnieniom i to w dwóch kierunkach. Do objaśnień nie dodano wcale wzorów kostyumów, które należało przedstawić na całym szeregu rycin posągów starożytnych tak, aby czytelnik nie wyrabiał sobie sądu jednostronnego i wyobrażenia, jakoby toga czy himation były rodzajem uniformu, który wszyscy i wszędzie, zawsze i jednakowo zarzucali na siebie i jednakowo nosili, jak n. p. u nas nosi się fraki lub anglezy, które niczem innem nie są, jak strojem uniformowym. Nadto należało każdą rycinę posągu przedstawić co najmniej z dwóch stron, z frontu i tyłu, a wedle możności z obydwóch boków figury, ażeby dać widzowi jasne i jak najdokładniejsze wyobrażenie każdej pozycyi.

Doskonale wszyscy wiemy, że w strojach współczesnych, które przecież na sobie i na drugich widzimy, przy ich sporządzaniu opierają się krawcy nie tylko na samych rycinach, wyobrażających sposób noszenia odzieży, ale posługują się rysunkami, zawierającymi kroje odzieży. Oczywisty dowód, że do ścisłego wykonania nie wystarcza ogólny widok stroju, ani nawet najobszerniejszy komentarz słowny, ale potrzebnem jest okazanie szczegółów w rysunku kroju. Że tak jest i z modelami kostyumów starożytnych, przekonać się może każdy, kto weźmie do ręki Erläuterungen prof. dra Hensella.

O zakładaniu himationu n. p. pisze autor na str. 15: »man hängt das Himation seiner Länge nach über den eigenen linken Arm (nicht den der Figur!) so, dass das von dem blauen, eingenähten Faden aus links liegende kürzere Stück nach links herabfällt und legt es dem blauen Faden nach auf die linke Schulter der Figur. Von da ab, wo der Faden aufhört, lässt man es über deren ausgestreckten linken Arm herabfallen. Um das Herabgleiten zu verhindern, kann man es um die Handwurzel feststecken etc. etc.«

Usiłowania prof. Hensella były niezawodnie chwalebne, gdy kazał modeliście nawet różne szwy różnokolorowemi nićmi wykonać i różnobarwne gwiazdki pododawać, ale mimo to wszystko całe przedstawienie rzeczy w »Objaśnieniach« wypadło nie dość przejrzyście. A cóż dopiero mówić o osłabieniu wartości lalki, jeśli tak w tym, jak i w kilku innych wypadkach autor dodaje przestrogę: man hängt über den eigenen linken Arm, nicht den der Figur! Sam więc przyznaje, że lalka nie wystarcza i potrzeba się posługiwać ramieniem osoby żywej; ja dodam, że bez stosownych rycin odzieży lub bez podania kroju nie całkiem łatwo do celu doprowadzą ponaszywane gwiazdki i szwy różnobarwne, chociaż niewątpliwie są one pewnem ułatwieniem. Czyż nie lepiej było dla osią-

gnięcia zupełnej jasności i ścisłości podać rysunek kroju, schemat, następnie cały szereg figur z różnych stron odrysowanych, dołączyć opis zasadniczego zakładania kostyumu i dopiero potem przystąpić do zastosowania modeli. Takie schemata dołączył Walter Amelung (Die Gewandung der alten Griechen u. Römer. Leipzig 1903) do wybornych swoich objaśnień do tablic odzieży Greków i Rzymian Cybulskiego (Vestitus Graecorum et Romanorum Tab. XVI.—XX). Tu chociaż się nie operuje szwami ani gwiazdkami, daleko plastyczniejszego nabiera się pojęcia o starożytnej odzieży, zwłaszcza kiedy się przed oczyma widza przesunie cały szereg postaci, odzianych w ten sam, a jednak różnorodnie pojęty sposób zakładania kostyumów, przez co się zarazem pozwala widzowi wysnuwać wnioski o możności coraz to nowych kombinacyi stosownie do upodobania i indywidualności jednostki.

Nowy Sącz.

Recenzye — Sprawozdania — Zapiski.

Gruppe O. Dr., Griechische Mythologie und Religionsgeschichte (Handbuch d. klass. Altertumswissensch. herausg. v. Dr. Iwan von Müller. Fünfter Band, 2. Abteilung, 2. Hälfte), München 1902 i 1903.

Znany badacz na polu wierzeń greckich, prof. gimnaz. w Berlinie Otto Gruppe, rozłożył swe wielkie dzieło i znakomity podręcznik, dotąd mimo 1152 stron nieukończony, na trzy główne działy: I. Die wichtigsten Kultstätten. II. Die wichtigsten Mythenkomplexe. III. Übersicht über die griechische Religionsgeschichte. Zamierzamy zdać sprawę szczególnie z trzeciej części, poczynającej się od str. 719, kilkoma ogólniejszej natury spostrzeżeniami wyprzedzając sam przegląd.

Gruppe nie godzi się na stanowisko, zajęte przez nowoczesną antropologię, która nierzadko uderzające podobieństwa w kulturze tak całkowitej, jak zwłaszcza religijnej, u najrozmaitszych ludów tłumaczy wspólnością umysłowego usposobienia rodu ludzkiego, nie historycznym związkiem i zależnością. Teza autora, uzasadniona w całem dziele, opiewa: Grek najdawniejszych czasów stoi co do zwyczajów i wyobrażeń o wiele dalej nie tylko od pogańskich Germanów lub Słowian, lecz nawet od Indów, aniżeli od obcych sobie szczepowo Semitów. Zdaniem Gruppego najstarsza Teogonia grecka, polegająca na wykształceniu powolnem pierwotnego chaosu do uporządkowanego podług praw pewnych kosmosu, pochodzi z teozoficznego jakiegoś poematu Fenicyan. Ciągłe podupadanie ludzkości pod względem obyczajowym przedstawiali poeci greccy, najpóźniej w VII w., podług znanego różnym plemionom wschodnim — szczególnie Indom — następstwa czterech wieków.

Podczas rozkwitu kultury kretyjskiej kulty chtoniczne wypierają weselsze wyobrażenia, wiążące się z rozniecaniem ognia ofiarniczego. Owe kulty bez ognia należą w ogóle do najstarszego, do którego można dotrzeć, pokładu greckiej religii i praindoeuropejskiej kultury. Kult kamiennych i drewnianych fetyszów rozwinął się z kultu ognia, atoli greckie mity o pozyskaniu ognia nie nawiązują do nich, ale do późniejszego wyobrażenia o pochodzeniu ognia z niebios. Niezmiernie pouczające przytacza Gruppe przykłady na to, jak kulty

podziemne wtargnęły w obcą sobie pierwotnie dziedzinę kamiennych i drewnianych, roślinnych i zwierzęcych fetyszów w kretyjskim i beocko-eubejskim okresie. Typową dla całego rozwoju jest zmiana znaczenia w pewnym wyrazie Kata(i)basion, który określa »miejscowość Kataibatesa«. W nazwie tej podczas beockiego i prawdopodobnie już podczas kretyjskiego okresu mieściła się treść chtoniczna; chociaż wspomnienie się zachowało, że Kataibasion właściwie oznacza miejsce w ten sposób uświęcone, iż z niebios duch spada w piorunie. Później po usunięciu chtonicznej naleciałości rozumiano przez Kataibatesa słusznie ciskającego gromy. Ważnym jest tedy wniosek, który Gruppe wysnuwa, że religijna cześć poczęła się od cudowności zjawiska świetlnego i ogniowego; lecz dążność czasu zmierzała do wywodzenia tego dziwu od duchów, przebywających w głębi, i dusz umarłych. W ogóle wiara w upiory, często śmierć sprowadzające, jako w złe duchy i wysłańców podziemia, panuje podczas kretyjsko-beockiego okresu.

Wpływ wyobrażeń wschodnich na religijne wierzenia Greków nie ustał nawet we w. VI.; chociaż tę religijność, która spoczywa na dnie utworów homerowych, Pindara lub Sofoklesa, można uważać za samoistny wyrób greckiego ducha. Twórców jońskiego eposu Gruppe, stosownie do nowoczesnego pojęcia, nie uważa bynajmniej za naiwnych, przeciwnie są oni dobrze świadomi swojego przeciwieństwa do zabobonów religii ludowej. Mistycyzm w. VI. stworzył tak niespożyte moralne wartości i wydał tego rodzaju ideały, że wobec nich blednie świat homerowych bogów. Sofokles miałby być zdaniem autora właściwie jedynym przedstawicielem przekazanej religii i głosicielem myśli, które już były przygotowane w sercu szlachetnych Ateńczyków, co wielki poklask jego współczesnych tłumaczy (str. 978). Z poetów w. V. on miałby najbardziej być przeświadczonym o słabości człowieka i bezcelowości jego dążeń; on daje wyraz skargom i żalom społeczeństwa, dźwięczącym silnie od w. VI. i przygłuszającym słowa innych poetów, zwiastunów nowego czasu (str. 520). Gruppe tak pięknie wykazał uprawnienie i sprawiedliwość bolu ludzkiego w ekonomii greckiego wszechświata, u bohaterów i bohaterek tragedyi, choćby niewinnie i niezasłużenie cierpiących, że Sofoklesa, który uświęcił nieszczęście, boleść uzacnił i na piedestał wyniósł szlachectwo duszy, oczyszczającej się w cierpieniu, powinien był przedewszystkiem uznać rzecznikiem nowej ery, nie widzieć w nim po dawnemu tylko strażnika przebrzmiewającej tradycyi!

Natomiast trafne i złote słowa wygłasza autor o tem, czem była Atena dla Ateńczyka V. w., oraz czem w ogóle było greckie bóstwo. Tamta była dla Ateńczyka w owem stuleciu wyrazem wszystkiego tego, co uczyniło Ateny wielkiemi; o tem zaś greckiem pojęciu bóstwa przytoczę ważny i przełomowy mem zdaniem sąd Gruppego w dosłownem brzmieniu: »Die griechische Gottheit ist nicht in der Natur, wie man gesagt hat; im Gegenteil, sie ist das, was der Natur fehlt, um Kunst zu sein. Die griechische Gottheit während der Blütezeit ist auch nicht die idealisierte Natur oder idealisierte Menschheit; aber sie macht beide zu Idealen. Sie ist der Überschuss der Dichterseele über die Natur« (str. 989).

Bóstwa eposu powstały w godzinach, w których spotęgowana moc woli prze człowieka do silnych czynów i przez to sprawia mu rozkosz najwyższą. Miłość nie leży w ich istocie bynajmniej. Ale od jednej godziny nie można

oczekiwać wszystkiego: »Es gibt im Leben des Menschen andere nich minder fruchtbare Momente, wo ihn des Lebens ganzer Jammer anfasst, wo der Widerspruch zwischen Sollen und Können ihn erbeben macht, wo er bereit ist, das Leben nicht etwa als wertvollstes Opfer für eine hohe persönliche Aufgabe einzusetzen, sondern es hinzugeben in hoffnungsloser, entsagender, unpersönlicher Liebe. Nur in einer solchen Stunde konnte der Gott der Liebe ganz empfunden werden« (str. 999). Czy nie w takiej godzinie Sofokles tworzył swoje dramaty, w której »der Grieche der homerischen und überhaupt der ganzen Blütezeit« wolnym był od ułudy, »dass dass buhlende Glück sich dem Edeln vereinigen werde«, w której błogosławieństwo i powodzenie ludzi pobożnych uchodzi raczej za akt dobrowolnej i osobistej łaski bożej (str. 1004)?

Orfickiej mistyki nie wywodzi autor ani z Egiptu ani z Mezopotamii, gdyż w assyryjsko-babylońskiej literaturze brak świadectwa o metempsychozie; ale przyjmuje, że nowa nauka koło połowy w. VI. dotarła do Jonii, gdzie się znachodzą jej pierwsze nieśmiałe ślady u Anaksymandra i o wiele znaczniejsze u Ferecydesa, pierwszego w Grecyi przedstawiciela nauki o dusz wędrówce. Wybitniej jednak w dolnej Italii wystąpiła ta nowa nauka, gdzie prawdopodobnie Kroton był centrem i punktem wyjścia sformułowań późniejszych mistycyzmu. Gruppego przypuszczenie, że wszędzie, gdzie występuje mistycyzm w VI. w. pod nazwą Orfeusza, należy rozumieć nie mitycznego śpiewaka, lecz Orfeusza z Krotonu, jednego z fałszerzy pism orfickich, w tym celu sprowadzonego do Aten, ażeby tam z rodzinnego swojego miasta przeszczepił sławną naukę — ta hipoteza wyjaśnia pomieszanie dwóch różnych nauk przez utożsamienie dwóch Orfeuszów. Warte zapamiętania są ważne słowa autora, które torują drogę nowemu pojęciu orfiki i jej znaczenia: »Ohne sie wäre nicht allein die griechische Philosophie, wie sie während der Blütezeit sich entwickelte, undenkbar, sondern auch das gesamte geistige und insbesondere das religiöse Leben des Volkes hätte sich so nicht gestalten können« (str. 1045).

Z szczegółowego przeglądu bogów (dotąd mamy ustępy o Zeusie, Herze i ustęp niedokończony o Pozejdonie) wyjmuję tylko o Pozejdonie znamienną wiadomość, że przedstawiano go sobie w postaci byka lub konia, albotež jako ducha ziemnego, który w głębi przebywa i jest darzycielem źródeł; stąd później wyobrażano bóstwa tak rzeczne jak źródlane pod jedną z postaci Pozejdona, pod kształtem byka albo przynajmniej z rogami. Powinowactwo zaś jego z Dyonizosem, którego też wyobrażano sobie w postaci byka, wyświetla Gruppe przez przypuszczenie, że ojciec piastunek Dyonizosa Geraistos był identyczny z Pozejdonem.

W tem miejscu przerwać wypada i oczekiwać cierpliwie końca świetnego dzieła, który zapowiedziany był na początek mijającego roku. Oby przynajmniej z wiosną roku przyszłego uczony autor dotrzymał swej obietnicy!

Lwów. *St. Schneider.*

Noaek Ferdinand, Homerische Paläste. Eine Studie zu den Denkmälern und zum Epos. Leipzig 1903, str. 104.

Głośne dzieło Noacka składa się z dwóch rozdziałów: I. Die Paläste in Krete und Griechenland. Ihr Verhältnis zu einander. II. Das homerische Haus aus dem homerischen Epos erklärt. Nadto przydane są dwa ekskursy, uwagi, rejestr rzeczowy i wykaz miejsc, uwzględnionych zwłaszcza z Iliady i Odyssei. Zdobią książkę wykwintną dwie tablice przy końcu i 18 rycin w tekście.

Autor dowodzi znacznej różnicy między budową kretyjskich pałaców w Fajstos i Knosos, a greckich w Tirynsie i Mycenach. Podczas gdy w tych ostatnich front jest trójdzielny za pomocą dwóch słupów, na Krecie prawie wyłącznie panuje dwudzielność frontu z słupem pośrodku. Tam jedne drzwi pomiędzy obu słupami, tu dwoje drzwi po obu stronach słupa; tam wązki front przy rozległości w głąb, tu natomiast przy stosunkowej płytkości front szeroki. Klasyczny kształt propyleów i celli świątynnej, t. zw. templum in antis, z frontem trójdzielnym, jest wytworem istotnie greckim. Przeciwnie domy z szerokim frontem, szersze niż głębsze, są egipskiego pochodzenia. Wspólnego stadyum rozwoju między obu typami nie było. Także szereg magazynów, odkrytych w Knosos, a poświadczonych w dolinie Nilu już za 5. dynastyi (około r. 2500), przemawiałby za silnem oddziaływaniem Egiptu na Kretę.

W jednym tylko szczególe ani starochaldejskie ani egipskie budownictwo nie wykazuje podobieństwa z kretyjskiem: tamte zdają się nie znać przedzielonego na dwoje wchodu, który prócz Krety daje się zauważyć li w Małej Azyi i to na południu tylko, w jednej Licyi. Zresztą wpływ staroorYentalnej oraz egipskiej sztuki budowniczej na architekturę pałaców kretyjskich jest widoczny, tem silniej za to i niezależniej od Wschodu występuje budowa domu greckich anaktów.

Za Puchsteinem i van Leeuwenem nie uznaje i Noack w homerowem domostwie osobnej sali kobiecej i sypialni. θάλαμος jako oddzielna i zapewne w podwórzu odrębnie zbudowana sypialnia jest unicum w Odyssei, świadczącem o wprost przeciwnym wówczas zwyczaju powszechnym, że ognisko i łoże małżeńskie mieściły się w jedynej komnacie, μέγαρον. Eurykleia, pościeliwszy w sypialni, wraca wprawdzie do domu: πάλιν οἰκόνδε βεβήκει (Od. XXIII, 292), ale Parys nie siedzi jako niewieściuch przy Helenie w sypialni, tylko we własnej izbie (θάλαμος), która mu także i za sypialnię służy (Il. VI, 321). Nie z komnaty niewieściej została Penelopa wyparta, ale jej degradacya polega na wypłoszeniu jej z prawowitego miejsca pani domu w μέγαρον. Jest to błąd zasadniczy, πρῶτον ψεῦδος, powtarzający się ciągle, że się wywodzi homeryckie mieszkanie kobiet właśnie z stosunków wyjątkowych pałacu Odysseusa.

Podobnież nie istniało pierwotnie poddasze, ὑπερῷον, o którem wszystkie wzmianki pochodzą z późnych ksiąg Odyssei (XXI—XXIII) lub opierają się na nich. Idąc za Wilamowitzem, czas powstania tej partyi Odyssei kładzie Noack dopiero na 8. w. przed Chr. Poprzednio zatem brak było, przynajmniej w homerowym eposie, owego górnego piętra. Stąd wniosek, że w przeciwieństwie do wielkich i wiele mieszkań w sobie mieszczących pałaców tak kretyj-

skich jak greckich, stary dwór homerowy z jednem μέγαρον od dziedzińca i najniezbędniejszemi izbami przy korytarzu jako typ stały przetrwał myceńską epokę, od jej kultury dosadnie odbijając prostotą i świadcząc przeciw związkowi homerowej poezyi z ową myceńsko-kretyjską cywilizacyą.

Hipoteza Noacka o jednoizbowem zrazu domostwie przemawia do przekonania, choćby dla analogii z atrium rzymskiem, w którem skupiało się całe życie rodzinne, gdzie królowała pani domu ze służebnicami, gdzie znachodziło się ognisko i stało małżeńskie łoże (thalamus nuptialis). Co się zaś tyczy odrębności kultury myceńskiej od homerowej, której tak świetnie broni Noack, to wstąpił on w ślady Helbiga, piszącego przed laty: Die Kultur der Mykenäer hatte eine glänzendere Aussenseite als die der homerischen Griechen... So weit die Funde ein Urteil verstatten, erscheinen die Mykenäer recht eigentlich als Orientalen... Dagegen ist im homerischen Zeitalter eine Abnahme des fremden Elementes unverkennbar (Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert. 2. Aufl. Leipzig 1887, str. 59 i nast.).

W ekskursie drugim porusza autor kwestyę podwójnych toporów, których rozliczne wizerunki znachodzą się w odkopanym świeżo pałacu Minosa w Knosos. Wyraz karyjsko-lidyjski λάβρυς, oznaczający topór podwójny, stoi w związku i z labiryntem, właśnie owym knosyjskim pałacem, wzniesionym dla Minotaura, i z Zeusem karyjskim Λαβρανδεύς (zob. wyborne sprawozdanie o wykopaliskach na Krecie dra Jezienickiego w »Eosie« rocz. X, str. 1—36). Labirynt byłby zatem przybytkiem boga z rogami byka, który miał niewątpliwie kiedyś i postać byka, którego zaś symbolem był topór podwójny. Lecz uciekanie się do symbolu Noacka i in. nie zdaje się być słusznem. W ogóle zgodzić się trzeba z sądem naszego uczonego: Badania mitologiczne byłyby już oddawna o wiele głębiej dotarły, gdyby mania symbolizowania wszelkich szczegółów, i dziś jeszcze nie wykorzeniona, nie odwracała ich na manowce (Aleks. Brückner, Starożytna Litwa. Warszawa 1904, str. 143 i nast.)

Tenże uczony radzi tłumaczyć nie symbolicznie, ale dosłownie i o kulcie żelaznych młotów litewskich wyraża się, że oznaczają »piorun, jakim czy powłokę chmur latem, czy raczej więzy śnieżycy i lodów na wiosnę życzliwe ludziom siły niebieskie rozbijają« (tamże na str. 142). Miejsce młotów (kamiennych), na których kult u północnych ludów zwrócił uwagę już Mannhardt, zajął na Krecie i na małoazyatyckiem wybrzeżu kult podwójnych toporów; który to kult wyjaśniono jedynie trafnie, na podobieństwo północnych oraz litewskich młotów, w ten sposób: Wie auf Kreta, so führt auch an der ganzen kleinasiatischen Küste der Himmelsgott an Stelle des Blitzes das Doppelbeil, welches die Wolken spaltet (Georg Karo, Altkretische Kultstätten w Archiv für Religionswissenschaft, t. VII. z r. 1904, str. 124).

Trudność pewną upatrzył w tem Noack, że nie wiadomo nic o kulcie teryomorficznym karyjskim boga w postaci byka. Dla usunięcia tej trudności przypuszcza tedy synkretyzm dwóch religii: starszej karyjskiej z późniejszą grecką, teryomorficzną w swoich początkach, zaprowadzoną przez przybyszów, zdobywców i założycieli kultury myceńsko-kretyjskiej, którym karyjski topór podwójny stał się świętością, a labirynt świątynią ich boga z głową byka. Nie wiem, czy trzeba się posługiwać aż teoryą najazdu dla zrozumienia dwoistej

— ani słowa — postaci uranicznego[1]) boga z czcią dla narzędzia, które roztrąca chmury i światło słońca przywraca (piorun = młot, albo topór podwójny), z drugiej strony zaś chtonicznego bóstwa, na co wskazuje kult jego pod kształtem byka, właściwym szczególnie Pozejdonowi i Dyonizosowi. Synkretyzm takisam przecież ujawnił się i w staronordyjskim Torze, bóstwie pioruna, którego przedstawiano z rogami na głowie i z młotem. Czyżby i owe rogi zechciał Noack tłumaczyć »najazdem«? Tyle zdaje się być pewnem, że przy »symbolu« z rogami współdziałał wpływ oryentalny, zwłaszcza egipski; tymczasem o toporze podwójnym, na jednej z gemm kretyjskich, lecącym z nieba, tego stanowczo twierdzić nie można.

Praca Noacka nie potrzebuje zaleceń. Każdy, choćby cokolwiek się szanujący, filolog powinien ją znać, ażeby się pozbyć błędnych pojęć o domu w poematach Homera i o stosunku homerowej epoki do kultury t. zw. mykeńskiej, czyteż myceńsko-kretyjskiej. Co do tytułu samego zrobiłbym w końcu uwagę, że mieści się w nim contradictio in adiecto, gdyż autor mówi w swem dziele tylko o przedhomerowych pałacach, o homerowym zaś domu, a nie bynajmniej o »homerowych pałacach«.

Lwów. *St. Schneider.*

Radermacher L., Das Jenseits im Mythos der Hellenen. Untersuchungen über antiken Jenseitsglauben. Bonn 1903, str. 152.

Jest to zbiór luźnych po części rozpraw, ujętych w trzy grupy następujące: Zur Komposition antiker Nekyien, Das Totenreich auf der Erde, Das Totenreich unter der Erde. Dołączone są cztery ekskursy i nieodzowny rejestr.

Autor wychodzi z tego zapatrywania, że obok historyka także psycholog ma ważne do rozwiązania zadanie, na jakiem to urządzeniu umysłu ludzkiego polega, że tyle tworów fantazyi, podstaw prawnych, obyczajowych i zwyczajowych zasad, od siebie niezawiśle i samoistnie się wywiązało. Radermacher jest bowiem zbytnio zachowawczego mniemania, że wyobrażenia Greków, któremi się zajmuje, nie są poniekąd zapożyczone z obczyzny, lecz całkiem oryginalne[2]).

Autor wnosi, że Arystofanes w »Żabach« przedstawił podziemie, idąc za ludowemi wierzeniami, że przeto w V. w. przed Chr. w Atenach utrzymywało się przekonanie, którego ślady znachodzą się tak w Iliadzie jak w Odys-

---

[1]) Niechaj mi wolno będzie nadmienić, że etymologicznie kretyjski Zᾶν odpowiada rzym. Ianus, którego zestawiono z etruskim bogiem auspicyów, był zatem bogiem niebios.

[2]) Przeciwnie Rohde w swoim »Greckim romansie« (2. wyd. z r. 1900) podkreśla dobitnie, że Grecy doszli do wyobrażenia o wyspie szczęśliwych za pośrednictwem Fenicyan. Zob. o tym przedmiocie najnowsze prace · Fritz Hommel, Die Insel der Seligen in Mythus und Sage der Vorzeit (München 1901) i Alfred Bertholet, Die Gefilde der Seligen. Ein akademischer Vortrag (Tübingen und Leipzig 1903).

sei, iż życie w Hadesie jest jakoby dalszym ciągiem ziemskiego. Za Nordenem wykrywa Radermacher sprzeczności w Nekyi Wergilego Od czasów Nekyi homerowej podróż podziemna należała do stylu wielkiego eposu. Ale Wergili skontaminował ze sobą dwa różnorodne motywy: rószczkę cudowną, torującą drogę w podziemiu, z Sybillą, zbyteczną w tym razie przewodniczką. Pierwowzór wergiliuszowskiej Sybilli miał się znachodzić w jakiejś spekulatywno-filozoficznej apokalipsie. Na wykazaniu widocznych i namacalnych wpływów pitagorejskich mógł jednak autor poprzestać, nie uciekając się do problematycznej hipotezy Nordena o źródle stoickiem (Pozejdonios). Teoryę bowiem o grzechu podwójnym: pierworodnym i osobistym, z których tamten wymaga zmycia w podziemnem elizyum, znalazł chyba Wergili w jakimś utworze raczej pitagorejskim, aniżeli stoickim, gdyż stoikom w ogóle obcem było pojęcie »podziemia«.

Znaną jest rzeczą, że zaświata szukano pierwotnie albo pod ziemią albo za morzem na krańcach świata. Tak uważano — jeszcze i w historycznych czasach — Kretę za miejsce pobytu dusz błogosławionych. Bardzo ciekawą jest etymologia Erythei, podana przez Radermachera za Dieterichem (Nekyia, str. 25[2]). Hezyod umieszcza tę wyspę bajeczną na zachodzie u końca Oceanu. Jej nazwa nic innego nie znaczy, jak tyle co »czerwona« i da się zestawić z Ajschylosowem czerwonem morzem (φοινικόπεδον ἐρυθρᾶς ἱερὸν χευμα θαλάσσης), nad którem leży podług świadectwa Arystofanesa gród rajski, i z krajem wschodu słońca Φοινίκη. Dodać tutaj należy nieuwzględnione przez autora t. zw. Fortunatae lub Purpurariae insulae (Plin. 6, 36), tudzież wzmiankę Pindara o φοινικόροδοι λειμῶνες (por. Werg. En. VI, 640 i nast. o podziemnem elizyum: largior hic campos aether et lumine vestit *purpureo*..). »Czerwony« (πυρρός, stąd Pyrrhos-Neoptolemos) jest przeciwieństwem boga światłości, Apollina-Orestesa, podobnie jak w mitologii germańskiej Loki jest antypodą Baldura[1]).

Autor wskazał na wspólność nader doniosłą motywu podróży zaświatowych do kraju bogów i zmarłych, t. j. do elizyum i do Hadesu, a podróży przedślubnych przez morze dla pozyskania narzeczonej. Przytacza na to islandzkie, rosyjskie i t. p. analogie, do których można przyłączyć i polskie, świadczące o tożsamości ślubnego i pogrzebnego rytuału u Słowian pogańskich (zob. »Lud« z r. 1903, str. 221 i nast.). Bóg skarbów i bogactw, Pluton zarazem jest panem duchów i niewidzialnych cieni (Αἵδης). Trudno się jednak zgodzić z autorem, by to wyobrażenie, że zmarły schodzi do podziemnego królestwa, wystąpiło dopiero od w. 5 silnie i wszystkie inne wyparło. Raczej jest ono pozostałością, jak było nią już za Homera, ustępującą miejsca właśnie około połowy w. 5., przynajmniej w poglądach Ateńczyków, kultowi uranicznemu.

Podług autora normalną i niewątpliwie pierwotną była droga piesza, wiodąca do podziemia Dopiero z czasem, przed w. 5., skombinowano ją z innem

---

[1]) Kolor ryży, πυρρός, oznaczający grzech, przypisany jest w Apokalipsie św Jana (XII, 3 i 9) smokowi, »którego zowią diabłem i szatanem«. Por. opowiadanie »o złym duchu, albo dyable albo Cerwąnym« w rozpr. J. Swiętka p. t Borowa (Materyały antrop - archeol. i etnogr. W Krakowie, nakł. Akad. Umiej. 1904 T VII. str. 110).

prastarem wyobrażeniem o jeździe przez morze, żeby się dostać na pola szczęśliwych. Jezioro acheruzyjskie, rzeki podziemne wraz z przewoźnikiem Charonem, nie są więc pierwotnymi tworami w Hadesie, lecz pochodzą od wód na ziemi i morza, tudzież podróży przez nie. Bóstwom wodnym i Pozejdonowi właściwą jest podług starogreckiego wierzenia postac byka[1]). Przypomnę tu tylko, pominięte przez Raderm., świadectwo Horacego o »tauriformis Aufidus« (carm. IV, 25). Zmienność zaś kształtów odziedziczyły te bóstwa wodne, n. p. Proteus po poddanym sobie zmiennym żywiole.

Takowa zmienność i wielokształtność cechuje także i dusze zmarłych, które jako Erynie, Kery, Empusy, Lamie i t. p., w ogóle jako złe duchy trapią ludzi. Autor przytacza miejsce z księgi patryarchy Henocha o polimorfii dusz upadłych aniołów (Henoch XIX, 1 · πολύμορφα γενόμενα λυμαίνονται τοὺς ἀνθρώπους) i powołuje się między innemi na małoruskie wierzenia o polimorfii czarta jakoteż czarownic[2]). Nadmienić tutaj wypada o czarach Bonapartego i Suwarowa, osnutych w »Panu Tadeuszu« na »mnóstwie powieści, krążących między prostym ludem rossyjskim«. Również wspominam, że kult chtoniczny i diaboliczny Dyonizosa zna go w tysiącznych postaciach (μυριόμορφος), zwłaszcza w postaci byka.

Warto podnieść ciekawe spostrzeżenie autora, że Kery, wymienione w Iliadzie i Odyssei 78 razy, z wyjątkiem jednego razu i to w jednej z najmłodszych warstw Odyssei, w Nekyi (XI, 171), odnoszą się zawsze tylko do mężczyzn. Także jest rzeczą niesłychaną, ażeby Erynia prześladowała kobietę.

W ekskursie pierwszym dowodzi autor, że pojmowanie Apollina jako dobrotliwego i łagodnego pana nie było wcale zasługą delfickich kapłanów, albo nawet jakiegoś delfickiego eposu, szerzącego czystsze poglądy, stosownie do przypuszczenia Wilamowitza, lecz było szczerze ateńską inwencyą i Ajschylosową innowacyą. Przynajmniej jeden z najznakomitszych i starożytnych rodów ateńskich, Eupatrydzi początek swój wywodzili od matkobójcy Orestesa; a przecież tem ściślej byli związani z apollinową religią, że wykluczeni byli od kultu Eumenid. Radermacher nie idzie tak daleko, by nawet w zaprowadzeniu Areopagu widzieć z Zielińskim przeciwstawienie się Delfom, lecz zgadza się z tym uczonym, że źródeł tragedyi Ajschylosa potrzeba szukać w attyckiej wersyi, która być może w przeciwieństwie do Delf powstała.

Inne pomniejsze ekskursy pomijam. Każdy, kogo zajmują kwestye, tyczące się mitologii i religijnych wierzeń, powita dziełko Raderm. z wdzięcznością za mnogie pouczenie i uwzględnienie obfite porównawczego materyału, świeżego nawet po Rohdem i jego arcydziele. Tę wreszcie okoliczność, że

[1]) Zob. M. W. de Visser, Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen (Leiden 1903, str. 42) ... die Thatsache, dass Poseidon, dessen Priester zu Ephesos ταῦροι hiessen, wirklich der Stiergestaltige (Ταῦρος, Ταύρειος), und ein Fest das Stierfest (Ταύρια) genannt wurde.

[2]) Szczęśliwy instynkt wiódł Wyspiańskiego w »Achilleidzie«, gdy »Bogu słonecznemu« Apollinowi przeciwstawił zapadłą wiarę w »wiecznego« Pozejdona z »rojami bóstw« i »zmarłych dusz«. Także przemiana synów Laokoona w węże i pomysł genialny o Pozejdonowym koniku stoją w związku z chtonicznym charakterem tak konia jak węża w kulcie zmarłych i wierze w duszę.

autor nie zna ani odczuwa poważnej i samoistnej roli orfiki, prawi natomiast o »orphische Winkelkulte« i orphisch-pythagoräische Schule«, przyjąć należy z rezygnacyą.

Lwów. *St. Schneider.*

Archiv für Religionswisssenschaft unter Mitredaktion von H. Usener, H. Oldenberg, C. Bezold, K. Th. Preuss, herausgegeben von Albrecht Dieterich und Thomas Achelis. Siebenter Band. Leipzig, Verlag von B. G. Teubner, 1904.

Czasopismo niniejsze wchodzi z obecnym rocznikiem, który już się pojawił w dwóch zeszytach podwójnych (str. 1—280 i 281 - 544), w nową fazę rozwoju. Słowo wstępne napisał świeży jego redaktor, A. Dieterich; treść zaś owej przedmowy najlepiej posłuży za wytłumaczenie, dlaczego zamierzyłem zdać sprawę z tego rocznika i zaprzątnąć uwagę czytelników »Eosu« o tyle jego osnową, o ile ona tyczy się zwłaszcza religii i mitologii starożytnych Greków i Rzymian.

Zdaniem nowej redakcyi naukę o religii można oprzeć jedynie na podstawach filologiczno-historycznej wiedzy i za pomocą jej środków naprzód posunąć. Chodzi szczególnie o zbadanie najniższej warstwy wierzeń i wyobrażeń religijnych, tych samych formach powtarzających się wszędzie, o podkład ogólnoludzki i wieczny w wszelkiej historyczności. Trzeba do tego wspólnych zachodów filologii klasycznej, semickiej, indyjskiej, germańskiej i t. p., a oraz etnologii (ludoznawstwa, antropologii) i połączonych sił współpracowników angielskich, francuskich, włoskich i nowogreckich, obok niemieckich, którzy w swoich językach przemawiać będą mogli w »Archiv. für Relig.« [1]) Rozwiązania problemu religijno-historycznego domagają się przedewszystkiem nasze czasy, zbadania genezy chrześcijaństwa, zaniku starożytnej a powstawania i wzrostu nowej religii. Tylko poznanie historyczne potrafi człowieka wykształconego naukowo prawdziwie oswobodzić na duchu nawet od religijnych więzów i niedomagań czasowych.

Czasopismo zawiera trzy działy: I. Abhandlungen, II. Berichte, III. Mitteilungen und Hinweise. Z 20 rozpraw połowa (10) odnosi się do starożytności klasycznej. Stary znawca mitologicznych zagadnień, Usener z Bonn, w rozprawie p. t. Mythologie utrzymuje, że kto z badaniami religijno-historycznemi ma do czynienia, ten nie rozumie dawnego sporu, czy etyka jest samoistną, czy od religii zależną. Niegdyś cała treść świadomości naszej mu-

---

[1]) Miejmy nadzieję, że p. »Javorsky in Rzesszov« (sic!), który się podjął sprawozdań o słowiańskiej religii ludowej, zechce upomnieć się o niewątpliwe prawo do przemawiania n. p. w języku polskim, skoro istotnie czasopismo ma służyć naukowym i międzynarodowym celom.

siała być religijną, dlatego wielkiem zadaniem dziejów religii jest wyjaśnić powstanie i rozwój ducha ludzkiego od najpierwszych początków aż do tej chwili, w której poznanie rozumowe wypiera mityczne wyobrażenia, a wolny polegający na samym sobie obyczaj zajmuje miejsce skrępowanego religijnie zwyczaju. Końcowe słowa autora, że wiara się zestarzała i dojrzała do samopoznania, przyjąć możemy z tem zastrzeżeniem, że samopoznanie to wiarę nie do grobu prowadzi, ale do odrodzenia i odmłodnienia.

O początkach rzymskiego kultu larów rozprawia Wissowa i przy tej sposobności z naciskiem zwalcza współczesną mitologiczną spekulacyę, której się zdaje, że w animizmie znalazła klucz do wszystkich tajemnic religijnego uczucia. Tymczasem kult ogniska i larów nie da się żadną miarą pogodzić z animistyczną czcią przodków. Żal mi, że z pracy Farnella z Oxfordu: Sociological hypotheses concerning the position of women in ancient religion, która zawiera niechybnie szczegóły zajmujące, nie mogę zdać sprawy z powodu nieznajomości języka angielskiego. Przystępuję natomiast do pięknej rozprawy Wünscha: Ein Dankopfer an Asklepios, w której autor wykazał w sposób przemawiający do przekonania, że w czwartym mimiambie Herondosa należy widzieć modlitwę, w której są roztworzone pierwiastki hymnu. Słowa: ἰὴ ἰὴ Παίηον· ὧδε ταῦτ' εἴη (w. 85) odpowiadają n. p. słowom, kończącym modlitwę chóru w Sofoklesowym Królu Edypie: ἰήιε Φοῖβε, σοὶ δὲ ταῦτ' ἀρέστ' εἴη (w. 1097) i hebrajskiemu Amen = γένοιτο.

Do najciekawszych bezsprzecznie rozpraw tego rocznika zaliczyć potrzeba rzecz p. t. Altkretische Kultstätten, zaopatrzoną w 38 rycin, której autorem jest Jerzy Karo z Bonn. Doszedł on do następujących wyników, które ujął w cztery punkty: 1. Staroachajski (cz. myceński) kult nie znał ani obrazów ani świątyń. 2. Kult ten niewiele się zmienił w ciągu swego przynajmniej tysiącletniego istnienia. 3. Wielkich bogów wyobrażano sobie i przedstawiano także, gdy nie chodziło o właściwe obrazy kultowe, czysto po ludzku. 4. Najznakomitszym bogiem był bóg niebiański z podwójnym toporem, władca diktejskiej (Zeusowej) groty oraz pałacu w Knosos (t. zn. labiryntu lub »domu toporu« od λάβρυς, topór); obok niego, z którego powstał później helleński Zeus (kretyjski Ζάν, Τάν), pojawia się wielka matka bogów i ludzi, pierwowzór grecko-frygijskiej Rei-Kybeli. Pozwalam sobie nadmienić, że owa bogini urodzajności, w której Karo domyśla się za Evansem późniejszej Rei, zdaje się mieć o wiele więcej wspólnego z niebiańską Afrodytą, o której świadczy Herodot (I, 131), że ją Grecy przejęli od Assyryjczyków.

Drugi półrocznik zaczyna znów Usener dłuższą rozprawą: Heilige Handlung, składającą się z trzech rozdziałów: I. Wasserweihe, II. Caterva, III. Ilions Fall. Zwłaszcza w drugim rozdziale uderza trafny wywód prastarej walki między bogami »wydziałowymi« (Sondergötter): płowym i czarnym, ze współzawodnictwa między bogiem zimowym a bogiem letnim. Autor nie wątpi, że ów ἀγών, w którym Zieliński nauczył widzieć stały ośrodek staroattyckiej komedyi, pierwotnie tyczył się tych zapasów między dwoma bogami. Argumentacya w trzecim rozdziale wydaje mi się zbyt skomplikowaną i błędną przez to szczególnie, że autor uważa Pyrrhosa Neoptolema za sobowtóra Apollina, Orestesa zaś utożsamia z Dyonizosem. Raczej Orestes jest powtórzeniem Apollina; niczego zaś nie dowodzi ta okoliczność, że Dyonizos się nazywa Ὄρειος (Festus p. 182b 30: Ὄρειος Liber pater et Ὀρειάδες Nymphae appel-

lantur, quod in montibus frequenter apparent), ὀρειφοίτης, ὀρέσκοος, οὐρεσιφοίτης i t. p. (por. Orph. hym. LII., 10: οὐρεσίφοιτος o Dyonizosie), gdyż właśnie ten ostatni epitet w anonimowych hymnach do Dyonizosa i Apollina przysługuje im obu.

Autor »Poimandresa, Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur«, R. Reitzenstein wykazuje w rozprawie: Zum Asclepius des Pseudo-Apuleius, że dochowana w papyrusie Mimaut z trzeciego albo czwartego stulecia po Chr. modlitwa znana jest z łacińskiego przekładu u końca t. zw. Asklepiosa Pseudo-Apuleiusa. Wyobrażenie o bogu, tam wyrażone, jako o męsko-żeńskiej istocie, zgadza się z egipskiemi misteryami Izydy i Ozyrysa (zob. Plut. de Is. et Os. 43), lecz nie powstało wcale pod wpływem orfickich nauk, co autorowi wydaje się prawdopodobnem.

Osthoff rozpoczął swoje Etymologische Beiträge zur Mythologie und Religionsgeschichte od pochodzenia nazwy Πρίαπος. W przyszłym roczniku nastąpi wywód etymologiczny słów πέλωρ i τέρας. Πρί-ᾱπος miałoby być compositum z Πρῐ = indog. *pri w lokalnem znaczeniu: przed, na przedzie i ᾱπος = sōpio, penis, synonymum wyrazu φαλλός. O pochodzeniu, tudzież znaczeniu βοῦς ἕβδομος mamy dwie polemiczne rozprawy W. H. Roschera i Pawła Stengla. Różnią się oni w tem głównie, że Stengel widzi w tym siódmym wole siódmą z kolei żywą ofiarę (ἔμψυχον), podczas gdy Roscher upatruje w nim jedynie kołacz o kształcie wołu jako ofiarę ubogich zamiast żywego wołu po sześciu ofiarowanych poprzednio różnych żywych zwierzętach, lub też po sześciu krągłych kołaczach księżycowej postaci (σελῆναι).

Sprawozdania dotyczą religii babylońsko-assyryjskiej, indyjskiej, egipskiej, religii ludów dzikich północnej Ameryki, Meksyku i środkowej Ameryki, Afryki i Indonezyi. Wreszcie ostatni dział zawiera przeróżne wiadomości. Podnoszę opis dokładny sarkofagu z Hagia Triada, dwa kilometry na zachód od kretyjskiego Fajstos i rzecz o ἱερὸς πῶλος. W greckich ustępach protokołów egipskich z czasów Ptolemeuszów czytamy: ἱεροῦ πώλου Ἴσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν... ἱεροῦ πώλου Ἴσιδος θεᾶς μεγάλης... μεγίστης μητρὸς θεῶν. Hezychios objaśnia to wyrażenie πῶλος w następujący sposób: Πῶλος· ἑταίρα. Πώλους γὰρ αὐτὰς ἔλεγον, οἷον Ἀφροδίτης. Πώλους τοὺς νέους, καὶ τὰς νέας, καὶ παρθένους. Źrebiętami więc (πῶλοι) nazywano zarówno młodzieńców jak dziewczęta na służbie Afrodyty, podobnie jak mówiono o sługach przy rozmaitych kultach: αἱ βόες, οἱ βουκόλοι, οἱ τράγοι Dyonizosa, αἱ ἄρκτοι Artemidy, λέοντες i λέαιναι Mitrasa i ταῦροι Pozejdona (por. A. Dieterich, De hym. Orph. 1891, str. 5). Na lakońskiej inskrypcyi (CIG. I, 1449) kapłanka Demetery i Kory nazywa się πῶλος τοῖν ἁγιωτάτοιν θεοῖν. Odpowiednio do tego wyobrażano sobie zapewne Izydę, jak Demeterę w figalijskiej świątyni (Pauz. VIII, 42, 3 i nast.) i wogóle na arkadyjskich monetach, w postaci klaczy albo przynajmniej z głową końską [1]. Czyż można dłużej wobec tych znamion przeczyć, że między kultem Izydy a Demetery zachodził ścisły związek i podobieństwo,

[1] M. W. de Visser, Die nicht menschengestaltigen Götter d. Gr. Leiden 1903, str. 186: Die Pferdegestalt gehört zu den vielen Tierformen des Korngeistes, sodass man Demeter, die Korn-Mutter, ganz gut als Stute gedacht haben kann, wie Mannhardt (Myth. Forschungen S. 244 ff.) und Frazer (G. B. II., 303) vermuten

jak to już dawno zauważano (Dyod. I, 96, 4: τὴν μὲν γὰρ Ὀσίριδος τελετὴν τῇ Διονύσου τὴν αὐτὴν εἶναι, τὴν δὲ τῆς Ἴσιδος τῇ τῆς Δήμητρος ὁμοιοτάτην ὑπάρχειν τῶν ὀνομάτων μόνον ἐνηλλαγμένων)?

Lwów. *St. Schneider.*

K. M. Górski, Transkrypcye z Horacego (W zbiorku »Wierszem«, Warszawa i Kraków, Gebethner i Ska, 1904, str. 57—85 i 157).

Wymieniony tomik poezyi, wzięty jako całość, niema nic wspólnego z filologią klasyczną i jej polskim organem. Omówiła go już prasa dzienna, tygodniowa i miesięczna. ale omówiła tak, że część najbardziej filologów obchodzącą, transkrypcye z Horacego, zbyli niezawodowi krytycy paru ogólnemi pochwałami, płynącemi nie ze zrozumienia Horacego i tych jego odtworzeń, ale ze słownika konwencyonalnych frazesów estetycznych. Ponieważ jednak każdy miłośnik Horacego może znaleźć prawdziwą rozkosz w odczytywaniu tych ośmnastu polskich piosnek na tematy klasyczne (Hor. carm. I. 1. 4 7. 9. 11. 20. 23. 24. 33. 38. II. 6. III. 9. 12. 26, IV. 3. 7. 11.); ponieważ każdy nauczyciel może po »przerobieniu« odnośnej pieśni ze swymi uczniami odczytać im ją w transkrypcyi polskiej, by wypłoszyć przez to echa dosłownego tłumaczenia, koniecznego zresztą do zrozumienia tekstu, i dać niedorosłym jeszcze do ocenienia oryginału przeczucie i przedsmak jego piękności, warto na tem miejscu owym transkrypcyom bliżej się przypatrzeć.

W dyskretnie krótkiej przedmowie objaśnia autor niezwykły tytuł transkrypcyi i zaznacza ich stosunek do oryginału. Wie on doskonale, że o przekładzie, tłumaczeniu pieśni Horacego na obcy język nie może być mowy. Wszak tam każdy rytm, każdy wyraz działa nietylko swym dźwiękiem, nietylko swem znaczeniem, ale nawet miejscem, jakie w wierszu zajmuje. Odczuwali to instynktownie humaniści, piszący w nowożytnych językach, i nigdy Horacego nie tłómaczyli, ale go naśladowali, to jest do wyrażenia własnych, przeżytych i odczutych zdarzeń duchowych posługiwali się kompleksami myśli i obrazów wenuzyjskiego śpiewaka. Tak postępuje Kochanowski, Szymon Zimorowicz, Kochowski. Mniej swobodnie odtwarzają oryginał ci naśladowcy, których koncepcya jest czysto literacka, kierowana chęcią ubrania w polskie wyrazy tego, co ich zachwyca w łacinie. W tym rodzaju najdoskonalsze rzeczy stworzył L. Siemieński, doskonałe, jeśli się je ocenia według piękności polszczyzny, potoczystości szlachetnego wiersza i podniosłości tonu. Ale ten ton jest przeważnie przeciwny Horacyuszowi, któremu nic bardziej nie było obcem, nawet niesympatycznem, jak patetyczność i retoryczność. Tymczasem długie peryody wierszów Siemieńskiego brzmią bardzo patetycznie i bardzo retorycznie, a tem samem komuś, co nie zna oryginału, fałszywe dają o nim wyobrażenie. Transkryptor uniknął szczęśliwie tego fałszywego tonu, a potrafił znaleźć miarę takiej wytwornej powściągliwości, takiej dyskretnej *impassibilité*, że ogólnego charakteru liryki Horacego nie możnaby było lepiej oddać inną manierą, jak tą parnasyjską. Bo jeśli chodzi o etykietę, to w utworach oryginalnych najbardziej zbliża się autor do francuskich parnasistów. Transkrypcye jego bardziej liczą się z oryginałem niż humanistyczne

naśladowania. Mimo to, »przepisując dźwięki starożytnej lutni na jakieś skromniejsze, bliższe nam narzędzie«, wiążąc proste swe wiersze parami, nie wahał się ujmować obrazów lub dodawać ich do słów łacińskiego poety, — a kierownikiem jego w tym względzie był, jak sam powiada, kaprys, jak my powiedzielibyśmy, sposób czucia i poczucia Europejczyka z początku XX. wieku. Oczywiście na wszelkich zmianach Horacy nic nie zyskuje, ale też przy przekładzie o to tylko chodzi, by jak najmniej stracił. Ale jak on o sobie mówił: non ego nobilium scriptorum auditor et ultor grammaticas ambire tribus et pulpita dignor«, tak i artystyczny jego transkryptor może słusznie wymagać, by go nie sądzić według reguł gramatyki i filologii. To też poprzestaniemy na paru tylko uwagach. Horacyuszowski rolnik z carm. I. 1. 11, który ochoczo skopuje ojcowskie zagony, ginie zupełnie w zdaniu »tego od sadu nie odegnać«, a praktyczny kupiec rzymski nigdyby nie pojechał, »aż gdzie Thule sterczy w mrocznej dali«. Tam zaganiali się tylko awanturniczy bohaterowie greckich romansów. Za to zupełnie w stylu Horacego trzymane jest odtworzenie przedostatniej strofy i jej zupełnie indywidualne pojęcie: Horacy cofa się w ustronne zacisze pięknego gaju i tam w cieniu dębów i laurów, przy pląsach Nimf i Satyrów tworzy swe pieśni. Nie możnaby też piękniej zrozumieć owego »secernunt populo« jak w zdaniu »i składam śpiew dla siebie, zdala ciżby tłumnej, na jej sąd obojętny, za cichy, za dumny«. Te dwa przykłady osobistego pojmowania tekstu dają próbkę, jak głęboko wczuł się autor w sposób myślenia, w styl Horacego. Możnaby je mnożyć z każdej pieśni. Najmniej takich zmian w oddaniu carm. I. 4, a kto wie, czy to nie najlepsza transkrypcya. Silnych skróceń doznał początek I. 7, ale nic nie stracił na tem uproszczeniu katalogu geograficznych osobliwości. Jeżeli te trzy strofy miały wejść w skład nowożytnego utworu, to musiały się mu poddać — i z tej operacyi widać najlepiej, jak nie kaprys, ale dojrzały sąd estetyczny kieruje autorem przy zmianach. Nie każdy zgodzi się może z pojmowaniem zakończenia I. 9: Horacy wspomina o nocnej schadzce; dziewczyna skryła się przed kochankiem, ale zdradził ją śmiech; musi swój żart okupić. Autor maluje pięknie nocną wycieczkę na Suburrę i na sposób paryski odtwarza życie nocne na ulicach Rzymu. Że jednak ten rys wielkomiejski inaczej wyglądał w Horacyuszowskim Rzymie, o tem aż nadto poucza druga satyra pierwszej księgi. Więc lepiejby może było całą zabawę umieścić w willi Thaliarcha. Melancholijny ton carm. I. pięknie uwydatnia rytm: »Kiedy nas śmierć zaskoczy, nie pytaj, nie pytaj«, a »iocosa.. Vaticani montis imago« (I. 20) z radością powtórzyłaby te polskie wiersze: »I odpowiada mu ta Nimfa śmieszka, Echo, co w grotach Watykanu mieszka«. Żartobliwie miłosne, a przecież delikatne zaloty do młodziutkiej Chloe, zyskują jeszcze na liryczności przez wstęp: »Dzieweczko, pora kwiatów i kochania«. Natomiast żale na śmierć Kwintyliusa (I. 24) wypadły dość bezbarwnie, może dlatego, że nieznany zmarły nie mógł przecież zbyt wzruszyć transkryptora. A lekki humor i ironia carm. I. 33 zbyt się kryją w poważnych wierszach polskich. Inne transkrypcye jedna od drugiej piękniejsza. Oto jak genialnie uchwycony jest szelmowsko-płaczliwy ton joników carm. 3, 12:

Biada, biada tej dziewczynie, co marzy stęskniona,
Ni zapomnieć chłopca może, ni paść mu w ramiona.

Carm. IV. 3 budzi szczególniej wspomnienia deklamacyi Siemieńskiego i ujmuje swą prostą pobożnością, a przekład IV. 7 godnie staje obok przepięknej transkrypcyi I. 4.

Tego rodzaju przekłady nie mogą być owocem systematycznej pracy nad Horacym. Spadają one autorowi same, jak dojrzałe owoce z jesiennego drzewa, gdy resonans jego duszy najlepiej odbrzmiewa tony i rytmy pieśni starożytnej. A takie chwile same przychodzą, wołać ich nie można. Więc o całego Horacego autora prosić nie możemy, a tymczasem dziękujemy mu za tych 18 pieśni i za ozdobny dodatek, przekład Moschosa I 5.

Kraków. *T. Sinko.*

Friedrich Rasch, Lateinische Übersetzungen deutscher Gedichte, Stade, 1904, str. 84, małe 8°.

Rzecz niniejsza obchodziłaby właściwie tylko Niemców, gdyby tłumaczone na łacinę utwory nie były powszechnie znanemi balladami Goethego, jak Erlkönig, Der Sänger, Mignon, popularnymi utworami Heinego, jak Belsazar, Loreley, Du bist wie eine Blume, Auf Flügeln des Gesanges, gdyby to nie były przepiękne liryki Chamissa, Hauffa, Uhlanda i Eichendorffa. Ale że to właśnie wymienieni poeci i wzmiankowane utwory w liczbie 31 pojawiły się we formie rymowanych Carmina vagorum, może niejeden przyjaciel łaciny weźmie je w rękę i z przyjemnością odczyta, jeśli nie sobie, to przynajmniej uczniom. Ucieszą się oni, gdy im się po pieśni Mignon zadeklamuje: »Nostine terram, in qua florent citrea, In fusca fronde mala ardent medica, Caeruleo a caelo lenis ventus flat, Tranquille murtus, alte laurus stat?« Ten przekład do lepszych należy, bo wiele innych wbrew intencyom autora budzą tylko śmiech swą parodystyką, jak Alnorum rex, a zwłaszcza liryki Heinego. Z wonnych, delikatnych kwiatków robi autor jakieś konserwy jarzynowe. »Par flori tu es pulchra, Suavis et integra, Te specto et irrepit In me maestitia«. Tak nie dopisuje tłumaczowi rytm, poczucie dźwięku, nie mówiąc już o smaku. Tymczasem ta rymowana średniowieczna łacina, to taki dźwięczny instrument! Przyzwyczailiśmy się słyszeć tylko humorystyczne jej tony, wygrywane zwykle w żartobliwych toastach, wierszach powitalnych na zjazdy filologów i t. p. U nas jednak niewielu ufa sobie, by wziąć w rękę tę lutnię po Krzyckim i innych humanistach, i kto wie, czy prof. Morawski nie jest jedynym u nas mistrzem na niej. Ale w Niemczech lwią część w »Kommersbuchach« zajmują Carmina vagorum i ich nowożytne naśladownictwa, a zamiłowanie do nich zachowuje się nieraz z czasów burszowskich i w późniejszem życiu. Tem się tłumaczy, że tym podobne próby, jak tłumaczenia Rascha, nie należą do rzadkości. Jak zaś piękne wykazują rezultaty, o tem przekonać się można choćby tylko ze zbiorku Jana Lincke'go »Cithara sacra« (Lipsk 1893). Oto próbka przekładu romancy F. Kuglera: Ad decoram Salae aram Castra pinnas erigunt, Tecta corruerunt rubra, Flatque ventus per delubra, Nubes supra transeunt. — Absunt cortes Iliinc fortes, Lusus pausant bellici, Sed apparent iliuc tectis In ruinis musco tectis Omina prodigii etc. Oczywiście za-

bawki to, powiedzmy nawet maroty humanistyczne, ale czyż filologom bawić się nie wolno? A jeśli mają na to czas i ochotę, to większą przyjemność sprawiają swym międzynarodowym kolegom takimi rymami średniowiecznymi, niż mozolnymi rytmami na wzór starożytny. Bo nie brak i tłumaczeń poetów nowożytnych w strofach Horacyuszowych.

Kraków. *T. Sinko.*

R. Dedo, De antiquorum superstitione amatoria. (Diss. inaugural. Gryphiensis. 1904).

I. Bruns, Der Liebeszauber bei den augusteischen Dichtern. (Aus den Preussischen Jahrbüchern Bd. 103, H. 2. 1901).

W jednym z ostatnich zeszytów tygodnika paryskiego »Les Annales« znajdujemy ciekawy opis metod, stosowanych przez tamtejsze czarownice przy rzucaniu t. zw. uroku. Jeżeli dzisiejsza przecywilizowana Francya tak podatny jeszcze stanowi grunt dla rozwoju różnego rodzaju zabobonów, to cóż dopiero mówić o ludach starożytnych? W Rzymie za cesarstwa roiło się od czarownic i magów, u których rady i pomocy w różnych przypadkach szukali mali i wielcy, prostaczkowie i wykształceni. O sposobach jednak, jakich czarownice rzymskie i nierzymskie używały przy zamawianiu, ciągnąc z rzemiosła swego pokaźne zyski, długo nie było pewnych wiadomości. Dopiero w ostatnich dziesiątkach lat wydobyte na jaw papyrusy magiczne pozwalają sięgnąć w tajniki czarnej magii i objaśnić ich genezę. Jak dziś, tak i w starożytności zajęcie to uprawiały przeważnie kobiety brzydkie, z niższych warstw; wyjątek stanowi może jedyna Simetha Teokrytowa. Do obrzędów swoich tajemniczych zabierały się uroczyście, jak do ofiar, z rozpuszczonemi szatami i włosami, w nocy, pod gołem niebem. Odmawiały liczne zaklęcia i formułki, wzywały pomocy bogów i nieboszczyków albo demonów. Jeśli chodziło o sprawy miłosne, używały dwu metod, albo t. zw. συμπάθεια, która polegała na tem, że rzecz jakąś, przedstawiającą niewdzięcznego kochanka lub kochankę, symbolicznie skazywano na udręczenia, rzucano n. p. lalkę woskową, glinianą lub inną do ognia dla wyrażenia życzenia, aby niewierny kochanek zmarniał tak z miłości do osoby, którą wzgardził, jak wosk topi się w ogniu i t. p.; albo też przez podanie odpowiedniego napoju lub wprawienie w ruch t. zw. rhombus (wrzeciono) starano się osobę kochaną pozyskać dla siebie na zawsze. Napoje takie sporządzano z ziół, co wskazuje na początek z medycyny ludu wiejskiego. Jakoż istotnie według opinii starożytnych najwięcej i najlepsze czarownice pochodziły z Tessalii, z kraju Marsów i Pelignów, a więc z pośród ludów pasterskich, najdalej od ognisk cywilizacyi starożytnej, Aten i Rzymu, oddalonych.

W literaturze wierzenia w gusła i czary sporadycznie zjawiają się już w epoce klasycznej, ale wykończone artystycznie tracą zupełnie swój charakter ludowy. Najwięcej do rzeczywistości zbliżają się czary, opisane w Medei Eurypidesowej i komedyi, zwłaszcza nowszej. Dopiero poeci aleksandryj-

scy, którzy więcej się zajmują ludem i jego wierzeniami, podobnie jak nasi romantycy, przydzielają im szerszy zakres, a w ślad za nimi idą poeci rzymscy, którzy w naśladownictwie posuwają się prawie do przekładu odnośnych opisów. Dotąd obaj autorzy, Dedo i Bruns, prawie zgodnie obok siebie idą. Gdy jednak chodzi o to, czy poeci rzymscy sami wierzą w czary i gusła i czy boją się czarownic, wytrawny znawca poetów augustowskich, Bruns, spotyka się z ostrą krytyką młodego Dedo. Zdaniem jego ironia, z jaką Horacy wyraża się o Kanidyi i jej czarach i jego przekonania epikurejskie są rękojmią, że Horacy wolny jest od obawy. Występuje on raczej w roli kaznodziei i moralizatora i drwiąc z Kanidyi, chłosta całe społeczeństwo, które wierzy w potęgę Kanidyi i jej czarów. Mniejsza o to, kto ma racyę; ja osobiście przychylam się do zdania Brunsa. Wspomnę tylko, że sprawa ta starożytnej magii zajmuje dzisiaj wielu uczonych. Obok znanych mi i omówionych krótko rozpraw przypomnieć należy Albrechta Dietericha i Ryszarda Wünscha, którzy pracują nad wspomnianymi papyrusami, prof. Morawskiego, który między innemi i tej kwestyi dotknął w swoich »Catulliana et Ciceroniana«, i Fahz'a, który w czasopiśmie »Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten« redagowanem przez Dietericha i Wünscha, ogłosił pracę: De Romanorum poetarum doctrina magica quaestiones selectae« (Bd. II. H. 3.).

Kraków. *Fr. Nagórzański.*

Przegląd rozpraw z zakresu filologii klasycznej, umieszczonych w sprawozdaniach galicyjskich szkół średnich za rok szkolny 1903/904.

»Zarys organizacyjny« austryackich szkół średnich z r. 1849 zawiera wśród mnóstwa cennych myśli także tę trafną uwagę, że nauczyciel wtedy tylko daje rękojmię skutecznego nauczania pewnego przedmiotu, jeżeli sam ustawicznie pozostaje w związku i styczności z pracą naukową, odnoszącą się do jego przedmiotu i nietylko stara się zaznajamiać z postępami współczesnej nauki, ale i sam bierze w niej czynny udział. Wykłady uniwersyteckie, które reformatorowie chcieliby dziś ograniczyć a z uniwersytetów zrobić szkoły zawodowe i tym sposobem pozbawić je charakteru naukowego, kształcą w pierwszym rzędzie uczonych; praca w seminaryach i laboratoryach zaprawia uczniów do samodzielnej twórczości naukowej, a kto raz zasmakował w jej słodkich owocach, ten podobno nie potrafi zapomnieć o tej krainie Lotofagów i ciągle będzie do niej powracał. A że pism zawodowych u nas nie wiele, z radością korzysta nauczyciel ze sposobności umieszczenia co parę lat swej pracy naukowej w sprawozdaniu dyrekcyi szkoły średniej, w której jest zajęty.

Tak przedstawia się kwestya dodatków naukowych do sprawozdań szkół średnich w zamiarze organizatorów austryackich szkół średnich, Bonitza i Exnera i — w teoryi. Wykonanie jej jednak u nas tak daleko odbiega od ideału, że prace ogłaszane w sprawozdaniach, weszły od dawna w zakres rzeczy, które »się woli nieraz milczeniem pominąć«. Nawet Muzeum, organ nauczycieli szkół średnich, nigdy nie omawia wszystkich dodatków naukowych do

sprawozdań dyrekcyi gimnazyów i szkół realnych, choć one są przecież ważnym probierzem pracy naukowej naszych nauczycieli. Wybiera się czasami jakąś rozprawkę, która jako tako może się ostać wobec skromnych wymagań krytyki i o tej pisze się garść uwag, — inne pomija się milczeniem, niestety przeważnie bardzo usprawiedliwionem i zasłużonem. Ale to milczenie ma tę słabą stronę, że często ośmiela autorów do umieszczania w następnych latach w sprawozdaniach rozpraw bardzo słabych, czasem prawie niemożliwych. I niema się czemu dziwić. Ludzi pracujących naukowo jest w gronach nauczycielskich — zwłaszcza na prowincyi — bardzo niewielu. Są przeważnie »pedagogowie«, którzy uporawszy się z egzaminami, rzucają w kąt książki i teorye naukowe, co ich nigdy »nie grzały ani ziębiły« a o kolegach, rwących się do produkcyi naukowej i literackiej, wyrażają się z pewnym przekąsem. Są też i tacy, którzy nie ignorują wprawdzie w teoryi pracy naukowej, żalą się jednak na brak środków pomocniczych i źródeł. Stąd dzieje się, że dyrekcye prowincyonalnych szkół średnich są nieraz w rozpaczy, skąd wziąć pracę do sprawozdania rocznego. Ratuje je ogłaszanie katalogów dzieł, znajdujących się w bibliotekach i zbiorów oraz rozprawy seminaryjne lub prace egzaminacyjne. Rozprawy te, których dostarczają przeważnie młode siły nauczycielskie, noszą w większości przypadków ślady niedojrzałości sądu i tylko brak autokrytyki pozwala autorowi w ten sposób występować przed forum nauki. Cokolwiek lepszy jest stan w Krakowie i Lwowie, chociaż i tu w stosunku do wielkiej liczby nauczycieli za mało jeszcze jest ludzi, naukowo pracujących.

Po tych kilku ogólnych uwagach, które mogą posłużyć za tło do omówienia tegorocznych dodatków naukowych do sprawozdań dyrektorów, przechodzimy do ich oceny w porządku alfabetycznym. W przeglądzie tych prac filologicznych pominęliśmy cenny przekład Lukiana prof. Boguckiego [1]).

1. Brablec Stephanus: De gloriae cupidine a Romanis poetis expressa. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w Bochni za rok szk. 1903/904. Kraków 1904. Str. 22, 8⁰.

Jestto praca ze wszystkich tegorocznych dodatków naukowych najmniej udatna. Sam temat jest bardzo ładny. Zebrać wszystkie miejsca z poetów rzymskich, które się odnoszą do żądzy sławy u współczesnych i potomnych, wszystkie pragnienia i zapowiedzi nieśmiertelności, obserwować sposób wyrażania tej samej myśli u całych pokoleń, rozróżnić w tych zwrotach i wyrażeniach to, co jest konwencyonalne i retoryczne, od pierwiastka osobistego — zadanie to bardzo wdzięczne. A jeśli się taki obraz oprze o tło greckie, jeśli się uwzględni echa humanistyczne, to może z tego powstać praca i ciekawa i nie bez wartości naukowej. Autor ma wszystkie wymienione punkty widzenia, ale wykonanie dowodzi, że planu wykonać nie potrafił.

Po wstępnych uwagach o zaginionej książce Cycerona »De gloria« za-

[1]) Przekład ten ocenia w tym zeszycie prof. dr. Mandybur.
(*Przyp. Red.*)

znacza p. Br., że żadna inna literatura świata nie ma tylu miejsc poetycznych, odnoszących się do sławy i nieśmiertelności, co rzymska. Twierdzenie to śmiałe i niczem nie poparte. Autor twierdzi, że mimo swej oryginalności w sposobie wyrażania żądzy sławy Rzymianie naśladowali Greków, ale urywki z poetów greckich, które przytacza, z żądzą sławy nic nie mają wspólnego. I tak Solon prosi Muzy (str. 4) o ὄλβος i πρὸς ἁπάντων ἀνθρώπων αἰεὶ δόξαν ἔχειν ἀγαθήν. Tu δόξα ἀγαθή — to dobre imię, opinia dobrego obywatela i uczciwego człowieka, ale nie poetycka sława. Jeżeli zaś Ziemia ma zaświadczyć przed Dzeusem, że ją Solon wykupił z niewoli i uwolnił od gniotących granic, to w tej prośbie nikt oprócz autora nie dopatrzy się żądzy sławy poetyckiej. Mnóstwo miejsc o wsławiającej pieśni ma Pindar, mówiący często o wielkiej wartości swych utworów. Autor wyrwał właśnie tylko pierwszą zwrotkę 6. ody olimpijskiej, w której poeta zaznacza, że Agesias jako zwycięzca olimpijski i współzałożyciel potęgi Syrakuz nie może się uchylać przed pochwałami poetów i ziomków. Prośba zaś, by Pozejdon udzielił poecie szczęśliwej podróży i opiekował się jego pieśnią, nie należy do żądzy sławy. Tak więc to, co z poetów greckich autor rozprawy przytoczył, do rzeczy wcale nie należy a pominięte jest to, co należało przytoczyć! W tym razie lepiej było pominąć wszystko. Pominąć też można było uwagę, że żądzę sławy u poetów Augustowskich tłómaczyć należy protekcyą cesarza. Rzymianie, powiada autor, mają tylko więcej retoryki od swych greckich wzorów (str. 6). Trafna uwaga, ale jak ją autor uzasadnia? Oto, że Owidy mówi o wodzie kastalijskiej, którą mu pełnymi puharami podaje Apollo i sądzi, że choć ciało jego spłonie, część jego zostanie (Owid. Am. I. 15, 35—36 i 41—42). Trzy inne przykłady są dowodem, że autor nie zdawał sobie sprawy z tego, co zawierają. Bo cóż tu robią wiersze tej treści, że kochanek pozna w bliźnie Owidego swe cierpienia miłosne, że Tibulla Wenus poprowadzi do Elizyum? Miejsca z poetów Augustowskich ani nie zebrane w pełni, ani nie powiązane należycie, ani nie objaśnione odpowiednio. Jedyna myśl autora, że żądza sławy »sicuti morbus quidam« coraz bardziej grasuje w społeczeństwie rzymskiem, wcale nieudowodniona. Wiele też cytatów wprost mylnie objaśniono. Np. dwuwiersz:

Vos mare temptetis, vos detis lintea ventis:
Me vehat in tuto parva carina lacu.

ma znaczyć »poetas esse contentos vita tranquilla, dummodo laudem poeticam assequantur« (str. 19). Tymczasem nic pospolitszego, jak wymawianie się, że poeta nie chce puszczać się na rozbujałe fale eposu i zadowala się małą łódką, t. j. pisaniem drobnych wierszyków. O humanistach mówiąc, tłómaczy autor parę miejsc z Burckhardta, do poetów wcale nie zaglądając. Co ma znaczyć uwaga na str. 21: »Cuius (Petrarcae) gloriae certa inspiciuntur vestigia in Juliani Klaczko opere: Rome et la renaissance?«.

Rozprawka roi się od błędów gramatycznych, stylistycznych, ortograficznych i drukarskich; budowa zdań niezgrabna i często tak zawiła, że utrudnia zrozumienie myśli autora. Aby nie zabierać dużo miejsca i nie nużyć czytelnika, przytoczymy tylko kilka przykładów błędów gramatycznych: praeclara facinora posteris p r o d e r e curabat (pg. 3); pervenisse profitetur bez se (pg. 5) i tak częściej; coelum (sic!), quod assecuturos esse sperant (pg.

19); quo factum est, ut... cum... intellexerint, .. vitam iucundam vivebant... persequebantur (pg. 6); habuit, qui... successerit (pg. 7). Z błędów stylistycznych przytaczamy: lector zamiast legens lub is, qui legit (pg. 7, 17, 18); carmine inscripto zamiast dedicato (pg. 9) i t. d. Często zachodzi inf. fut. pass. na um iri, którego się unika w prozie klasycznej, n. p. recitatum lectumque iri (pg. 13); laudatum iri (pg. 16) i t. d.

2. Świba Br.: De Heauton Timorumeno Terentiana. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum św. Jacka w Krakowie za rok szk. 1903/4. Kraków 1904, str. 28, 8°.

Że pracowitość połączona z zamiłowaniem przedmiotu dobry może wydać owoc, choćby się nauki naprzód nie posunęło, świadczy o tem rozprawa p. Świby Autor zna dokładnie Terencyusza i jego sposób pracowania, rozumie go i lubi, czego dowodem rozprawa przed sześciu laty, ogłoszona w Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w Jarosławiu p. t. »De Adelphis Terentianis«; zna też i odnośną literaturę naukową. P. Św. omawia naprzód różne objaśnienia prologu, głównie wyrazów, że Heauton Timorumenos jest »ex integra Graeca« integra comoedia latina, więc nie skontaminowana, z czem pozornie nie zgadzają się słowa »duplex quae ex argumento facta est simplici«. W części drugiej, rozbierając treść komedyi i wykazując rozmaite niekonsekwencye i nierówności, porównywa ją z fragmentami Menandra; w trzeciej wreszcie przytacza podobne miejsca z innych autorów greckich i wykazuje ślady greckich stosunków i pojęć w rozmaitych powiedzeniach Terencyusza. We wszystkiem okazuje autor dużo oczytania, nie mniej pilności i życzyć mu tylko należy, by znalazł czas i ochotę do rozszerzenia swych studyów i na resztę komedyi Terencyusza. Z jedną tylko prośbą zwracamy się do autora, by na przyszłość starał się myśli swe wyrażać jasno i poprawnie po łacinie. Wyszukiwanie bowiem jakiegoś nadzwyczajnego szyku wyrazów sprowadza autora na bezdroża i utrudnia zrozumienie myśli. Budowa wielu zdań jest wprost błędna, jak n. p: Et Chremes... accipere vult (pg. 9); Potius Chremes... fallacias patri... (pg. 11); Ut enim... ab iis nuntiat (pg. 17). Łacina jest niezbyt udolna i dosyć licznymi błędami skażona. Oto kilka przykładów: compulit filium... proficisci (pg. 5); po puto i censeo często participium zamiast inf., n. p. Chremetem se cruciantem putemus (pg. 13); Terentium... morem romanum respicientem censeamus (pg. 25); nescia artis nullius (p. 27). Niewłaściwie autor używa oratio recta zamiast obliqua, skąd powstały liczne błędy w trybach i w używaniu hodie (pg. 3 i 6), nunc (pg. 5, 7, 9, 12, 13, 18), heri (pg. 8, 23), hac (pg. 9), hic (pg. 9, 27). Niewłaściwie użyto wyrazu auditcr (pg. 3), vehementia za vehemens animus (pg. 5); si puella nasceretur zamiast si puellam edidisset (pg. 8), dubia coniectura zamiast non satis certa (pg 10), misericors Menedemo zamiast in M. (pg. 12) Z dziwnem upodobaniem używa p. Ś. at i to nawet tam, gdzie powinno być nam, enim, etenim, sed. Korrekta pozostawia wiele do życzenia.

3. Pardyak Stanisław: O bohaterach Eschila, Sofoklesa i Eurypidesa. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum św. Anny w Krakowie za rok szk. 1903/904. Kraków 1904, str. 26, 8°.

Jak p. Świba Terencyusza, tak p. Pardyak czyta z zamiłowaniem i zrozumieniem tragików greckich. Oczywiście trzebaby przeprowadzić gruntowne studya nad bogatą literaturą naukową, by móc coś nowego napisać o bohaterach trzech największych tragików greckich. Trzebaby przytem uwzględnić nietylko zachowane tragedye, ale i fragmenty tych, które zaginęły. Książka Welckera o tragedyi greckiej byłaby autora pouczyła, jakich bohaterów każdy z tragików najchętniej przedstawiał, jakie charaktery najczęściej na scenę wprowadzał. Wszak w wyborze tematów leży klucz do rozwiązania zagadki: Mit zawierał już prawie gotowe charaktery. Charakterystyczne cechy bohaterów nie leżały w zakresie twórczości poetyckiej. Tworzyć poeta nie mógł wiele. Mógł tylko wybierać z mitu. Ten punkt widzenia uszedł jednak uwagi autora. Gdyby był p. P. zaznajomił się z książką Rohdego o greckim romansie, znalazłby był tam wiele uwag o kobietach w tragedyi greckiej. Ale autor ograniczył się do »pięknych słów« W. Schlegla (Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur) i do studyów Patina (Etudes critiques sur les tragiques grecs). Do pracy naukowej to nie wystarcza. Mimoto rozprawkę autora z przyjemnością przeczyta i znawca literatury greckiej i laik się nią zajmie a nawet z niej pouczy. Wolelibyśmy widzieć w tekście rozprawy streszczenie lub przekład ustępu z Patina (str. 8) zamiast tekstu francuskiego, dla którego miejsce stosowne byłoby w przypisku.

I takie rozprawki, jakkolwiek nauki naprzód nie posuwają, są przecież pożyteczne i świadczą, że sam przedmiot nie stał się autorowi ani obojętnym ani obcym, że autor się w nim rozczytuje i swoje wrażenia, sądy i zdania zapisuje. Z takich to obserwacyi i notatek powstała niniejsza rozprawka, którą autor czytał na jednem z posiedzeń krakowskiego Koła filologicznego. A ponieważ treść jej znają czytelnicy »Eos« ze sprawozdania krakowskiego Koła (Rocznik VIII, str. 230), przeto zakończyłbym na tem swoje uwagi, gdybym z obowiązku recenzenta nie był zmuszony sprostować paru fałszywych twierdzeń, które się do tej rozprawki zakradły. I tak Eschil ma być piewcą fatum, fatum zaś ma być jego protagonistą (str. 5). To pojęcie zupełnie fałszywe. Ponieważ twierdzenia tego tutaj ze zrozumiałych powodów nie możemy uzasadniać, odsyłamy autora do znanej mu książki Wilamowitza-Moellendorffa p. t. »Einleitung in die attische Tragödie«, w której jednym rozdziale zastanawia się właśnie W. nad »Schicksalstragödie«.

Język rozprawy nie pozostawia nic do życzenia. Styl, trochę może za chłodny, ma frazesy okrągłe, poprawnie pod względem składni zbudowane. Zaledwie kilka możnaby wytknąć usterek: Minerwa z głowy Zeusa zam. Atena (str. 1), porównuje zam. porównywa (str. 4), stale Euripides zam. Eurypides, jak w tytule; więcej doskonały (str. 15), Diana (z. Dyana) zamiast Artemida (str. 14); dokonuje (str. 12); sztukę dramatyczną zamiast talent, zdolność (str. 18); większy, jak (str. 21); udany (str. 20) z. udały; miłujecie waszych rodziców wasze dzieci (str. 24) zamiast swych, swe.

4. Dr. Sinko Thaddaeus: Sententiae Platonicae de philosophis regnantibus quae fuerint fata. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w Podgórzu za rok szk. 1903/904. Kraków 1904, str. 56, 8°.

Zbieranie miejsc podobnych należało od dawna do ważniejszych czynności filologicznych, ale odbywało się początkowo przeważnie bez żadnej myśli przewodniej, bez żadnego systemu i metody, jedynie dla pokazania erudycyi i oczytania wydawcy. Holendrzy z XVII. i XVIII. wieku doprowadzili rzecz tę w swych komentowanych wydaniach klasyków ad absurdum; komentatorowie naszych czasów mogą poprzestać na przejęciu najważniejszych miejsc z owych zbiorów; używa się ich przeważnie dla celów krytycznych, jako testimonia i imitationes. Odnośne zdanie, kilka lub kilkanaście razy przez późniejszych powtarzane, nie występuje jako samoistne indywiduum literackie, ale jako podporządkowany człon pisma, do którego należy, chociaż brakło prób zbierania podobnych miejsc i dla nich samych. Tu zwrócimy uwagę czytelnika n. p. na wielką rozprawę polyhistora XVIII. w. Karpzowa, poświęconą zdaniu, że życie jest teatrem. Wogóle jednak dopiero w naszych czasach pojawiają się monografie, poświęcone historyi rozwoju pewnego pojęcia. Dość wspomnieć Bäumkera Materyę lub Hentzego Logos z dziedziny pojęć filozoficznych, a choćby tylko studya retoryczne prof. K. Morawskiego z zakresu zdań i floskuł językowych. Otóż za taki kwiatek retoryczny, za ἀντιμεταβολή, można uważać sentencyę Platońską: »Wtedy dopiero ludzkość będzie szczęśliwa, gdy albo królowie filozofować będą albo filozofowie królować« i z tego punktu widzenia można pisać jej historyę. Ale jestto zarazem jedna z owych myśli przewodnich i fatalnych, które ludziom spać nie dają, póki nie wezmą się do ich urzeczywistnienia. To ciągłe podejmowanie idei Platońskiej w życiu, to jej wykrzywianie i paczenie przy pełnem poczuciu, że się spełnia życzenie Platona, to jeszcze ponętniejszy dla badacza przedmiot.

Oba te kierunki uwzględnił i przeprowadził Dr. Sinko w rozprawie, której tytuł wyżej przytoczyliśmy. Korzystał ze zbiorów miejsc Gatakera (Medytacye Marka Aurelego I. 14 wyd. Cantabrig.), Kunsta (Gualteri Burlaei de moribus philosophorum, Tubingae 1866) i prof. Sternbacha (Gnomol. Vat. nr. 443), które bardzo rozległą lekturą powiększył i uzupełnił.

Omówiwszy pierwsze pojawienie się sentencyi o uszczęśliwianiu ludzkości przez królów filozofujących (Plat. Rep. V, 473 d) i dwie jej modyfikacye (Rep. VI, 499 b) i VII, 540 d), zastanawia się autor nad jej znaczeniem u Platona, jej pochodzeniem i wzorami, wreszcie nad przyczynami jej niepopularności w Atenach: Filozof Platoński — to ideał męża i myśli i czynu, to odbicie jednego z 7 mędrców, zwłaszcza Solona, wcielone we współczesnych Platonowi władców Pytagorejskich, jak Tymeusz lub Archytas. Na gruncie ateńskim — to kwalifikowany, zawodowy polityk i urzędnik, mający zastąpić dotychczasowych niekwalifikowanych, losem wybieranych. W tej formie ojcem myśli o rządach filozofów jest Sokrates, jak to poświadcza Ksenofont (Memor. 4, 12). Smutne doświadczenie, jakie zrobili Ateńczycy z dwoma znawcami sztuki rządzenia, wykształconymi przez Sokratesa, z Alcybiadesem i Krytyaszem, by już nie wspominać o Charmidesie, są milczącem tłem w Rzeczypospolitej (V, 475 d), gdzie lud ateński chce ukamienować autora owego pa-

radoksu. Nie lepsze owoce zebrał sam Platon, który w Dyonizyosie młodszym widział doskonały materyał na króla-filozofa w myśl Legg. IV, 709, a Akademicy, którzy dostali się do steru rządów, dowiedli chyba, że najgorszym władcą bywa filozof.

Mimo tych smutnych doświadczeń idea Platońska nie straciła nic ze swej popularności. Perypatos i Akademia starały się udowodnić, że nauki ich są najzbawienniejsze dla władców, a filozofująca retoryka Sokratesa przywłaszczała sobie wychowanie królów i kierowanie nimi. Pod tym kątem widzenia zbiór listów pseudo-platońskich znajduje nowe a przekonywujące objaśnienie i oświetlenie, niemniej jak epistolografia Isokratesa, Sokratyków i innych filozofów. Zdanie Platońskie jest w obiegu teraz w tej formie, że potędze (władzy) powinna zawsze towarzyszyć mądrość (Ps. Plat. epist. II, 310 e), królowi filozof, jako wychowawca i doradca. Za takiego doradcę narzuca się Isokrates niemal wszystkim współczesnym samowładcom, a Arystoteles jest i wychowawcą Aleksandra W. i doradcą Filipa. Sam Arystoteles sądzi (frag. 647 Rose), że filozofowanie jest dla panującego nietylko niepotrzebne, ale wprost przeszkadza mu w rządach; wystarczy powolność i uległość dla doradców filozoficznie wykształconych.

Pod następcami Aleksandra Cynicy kultywują ideał króla-filozofa w osobie Cyrusa. Stoicy widzą w każdym »mędrcu« króla, w każdym zaś prawdziwym królu, ba nawet w prawdziwym poddanym, »mędrca«. Praktycznie przeprowadzają swe idee na dworze Antygonosa Gonatasa, a zwłaszcza u Agisa i Kleomenesa w Sparcie. Ci rewolucyjni królowie — to pierwsi prawdziwi władcy »filozofujący czynem«. Upadek ich niweczy nadzieje Stoików. Pozydoniusz (Sen. epist. 14, 2, 5) wygłasza zdanie, że ongi, w złotym wieku, królowali filozofowie. Inni dopatrują się ich w legendowych postaciach Likurga i Numy Pompiliusza.

Z dworów hellenistycznych wędrują Stoicy do domów rzymskich wielmożów. Tu pierwszym ich rewolucyjnym wychowankiem jest Tyberyusz Grakchus, drugim rządzącym filozofem, uszczęśliwiającym Rzym — to M. Tulliusz Cycero. Przynajmniej za takiego uważał Cycero i siebie i brata swego Kwintusa na stanowisku zarządcy Bitynii (ad Qu. fratr. I. 1. 29) a w pamiętnikach o swym konsulacie głosił, że wszystkie czyny 63-go roku wypłynęły ze wspólnych narad z filozofem Nigidiusem Figulusem (Plut. an seni rp. pg. 797 d). W I. wieku przed Chr. powtarza zdanie Platońskie jako przykład ἀντιμεταβολῆς Rutilius Lupus (I, 6) we formie identycznej z gnomologiami greckiemi, po Chr. zaś powtarza je z drugiej ręki Waleryusz Maksymus (7, 2 ext. 4) i Apulejusz (dogm. Plat. 473 d), ten ostatni ze źródła wspólnego z Platonikiem Albinem (dawniej Alkinoos).

Zajmujące są losy filozofii na dworze rzymskich Cezarów. Potwór Nero jest przecież wychowankiem filozofa Seneki, który pisze uczniowi swemu rodzaj zwierciadła w księgach »De clementia«. Od filozofii powstrzymuje go matka, powtarzając za Arystotelesem (frag. 647 R), że filozofia tylko szkodzi przyszłemu władcy (Suet. Nero 52). Współczesny stoik Musonius Rufus dowodzi mimo to (Stob. flor. tit. 48, 67), że i królowie powinni filozofować i — idzie na wygnanie. Dopiero za Trajana filozoficzni doradcy zasypują uszy cesarskie mowami o obowiązkach panującego: Dio z Prusy, Plutarch, Pliniusz Młodszy narzucają się na doradców królewskich. Współcześnie Aelius Aristi-

des polemizuje z Platonem o honor polityków ateńskich, dowodząc, że Miltyades i Temistokles, Perykles i Cymon, byli filozofami i uszczęśliwiali Ateny. W szlachetnym Antoninusie Piusie odkrył filozofa Aurelius Wiktor (Caes. 15, 3), a we współregencie Marku Aureliuszu widział go już św. Justyn (Apol. 1, 3). I nikt inny nie wątpił, że ten »kochanek ludów« spełnił złoty sen Platona. Fakta dowodziły, że go tylko sparodyował, pozostając całe życie szkolarzem, uczniem. To też powoli zaczęto wątpić w możliwość urzeczywistnienia owej idei. Dlatego Platonik Plotyn postanowił z pomocą cesarza Galliena dać okaz państwa Platońskiego na nowo założonem, przez filozofów rządzonem Platonopolis. Pomysł nie przyszedł do skutku. Inni Platonicy, jak Hierokles, allegoryczną interpretacyą chcieli ratować jego prawdziwość.

Chrześcijanie zwalczali rządy pogańskiej mądrości. I tak Laktancyusz (div. inst. III, 21, 6) krytykuje owo »szczęście« ludzkości, sprowadzone przez królów-filozofów, a św. Grzegórz z Nazyanzu, wskazując na ucisk Chrześcijan za Juliana Apostaty, dodaje z ironią, że rządy filozofów jedynie poddanych mogą uszczęśliwiać (or. c. Jul. 1, 45). Julian Apostata był ostatnim królem — sofistą przynajmniej, jeżeli nie filozofem. Inni władcy, otrzymujący ten zaszczytny tytuł, dostają go jako dworacki kompliment. Tak jeszcze przed Julianem Temistyusz sławi Konstancyusza (or. 2 pg. 28 sqq. Dind.), tak potem Walensa i Teodozyusza. Teodozyusza za uszczęśliwiającego ludzkość uważa także chrześcijański poeta Prudencyusz, podnosząc jego kościelną prawowitość, a więc »zamiłowanie prawdziwej mądrości«. Tu po raz pierwszy skontaminowano zdanie Platońskie z naukami Księgi Mądrości i Przysłowi Salomona a to połączenie pogańskich pierwiastków z biblijnymi utrzymuje się już przez całą epokę bizantyńską i średnie wieki na Zachodzie. Synezyusz (397 r.) dosyć czystą jeszcze reprezentuje naukę Platońską w mowie do Arkadyusza, ale »Upomnienia« Agapeta, skierowane do młodego Justyniana, »Rady polityczne« Piotra Patrycyusza i cały szereg innych bizantyjskich »Zwierciadeł książęcych« aż do Tomasza Magistra i Manuela II. Paleologa, są raczej chrześcijańskiemi kazaniami, niż instrukcyami dla królów-filozofów. Należy się spodziewać, że autor, zestawiwszy obecnie całą odnośną literaturę bizantyjską, nie poprzestanie na losach jednej sentencyi, ale da nam wyczerpującą historyę wszystkich motywów, zawartych w tych »Zwierciadłach książęcych«. Zestawił też już do tego celu materyał średniowieczny zachodni.

Boecyusz (phil. cons. 1, 4) po smutnych doświadczeniach z Teodorykiem powątpiewał o prawdziwości sentencyi Platońskiej, ale przekazał ją wiekom średnim, przedewszystkiem Alkuinowi, który w Karolu W. widział urzeczywistnienie Platońskiego ideału. Walahfried Strabo przypisywał to samo Ludwikowi Pobożnemu, idąc co do formy za Prudencyuszem, a Jan z Salisbury i Wincenty z Beauvais trzymają się mów Boecyusza. Tylko Gualter Burley przytacza wspomniane zdanie według Waleryusza Maksyma. Inni zmieniają je cokolwiek.

Humaniści sami uważają się za filozoficznych doradców książąt Odrodzenia, a ci, podobnie jak dyadochowie, posiadaniem sztuki rządzenia uprawniają swoje uzurpacye. Ciekawy jest szczegół, że założenie pierwszej Akademii na Zachodzie, Platońskiej we Florencyi, dokonane przez Kuźmę Medyceusza, jest skutkiem lektury listów Pseudo-platonowych. Losów sentencyi Platońskiej autor szuka dalej w dziejach i literaturze nowoczesnej. W literaturze

przedewszystkiem utopistycznej, u Campanelli i Andreae, potem u Bakona, w Fenelona »Telemachu« i w Terrassona »Secie«. Zabawna jest parodya państwa filozofów, stworzona przez duńskiego komedyopisarza Holberga w »Podróżach Nielsa Klimy«. W dziejach nowszych za króla-filozofa uchodził angielski Jakób I. Urzeczywistnieniem marzeń Platona była jezuicka republika w Paraguaju, a władcy oświeconego absolutyzmu, jak Stanisław Leszczyński, Fryderyk II., Józef II., nieraz słyszeli komplement, że są filozofami na tronie. Król pruski w młodości lubował się w tej roli; na starość zmienił jednak swoje zdanie i wyrzekł: »Gdy zechcę ukarać jaką prowincyę, poślę jej filozofa na rządcę«.

Rewolucya francuska wywołała inną literaturę polityczną. Udział w rządach ma odtąd mieć każdy obywatel, choćby — najgłupszy, przynajmniej jako wyborca. Ta idea demokratyczna cieszy się do dziś dnia popularnością, budząc niechęć i odrazę u takich arystokratów ducha, jakimi byli Schopenhauer, Flaubert, Renan, La Garde, Nietzsche, tęskniących za powrotem rządów filozofów.

Oto treść rozprawy dr. Sinki, bardzo zajmującej i bardzo pracowitej, dowodzącej nadzwyczaj wielkiego oczytania i mrówczej pracy autora; rozprawa jego zajmie nietylko filologa, ale i historyka, filozofa a nawet teologa. Praca ta, oparta na znajomości bardzo bogatej i rozległej literatury, przynosi zaszczyt młodemu uczonemu. Język łaciński rozprawy jest płynny, gładki i poprawny. Uderzają tylko neologizmy, ale są one nieuniknione w takich pracach, gdzie nowsze pojęcia nie mają odpowiednika w języku łacińskim a ciągłe ich opisywanie utrudniałoby zrozumienie rzeczy. Większą usterkę językową zauważyłem w użyciu q u i n po d u b i t o (str. 23) w znaczeniu »wahać się«. Korrekta jest bardzo staranna.

5. D y k i j V l a d i m i r u s. De sententiis et proverbiis Horatianis. Pars prima. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum II. w Przemyślu za rok szk. 1903/904. Przemyśl 1904. Str. 16, 8°.

Rozprawka p. Dykija o sentencyach i przysłowiach Horacego nauki nie posuwa naprzód, ale jest dowodem zamiłowania autora w przedmiocie swoim. Co za granicą pisano o filozofii i etyce Horacego, autora nie obchodzi. Nie uwzględnił p D. nawet pracy kolegi swego i ziomka p. Kopacza, który niedawno ogłosił w »Eos« rozprawkę o zasadach dobrego życia według Horacego. Rozprawki p. D. nie podobna streszczać szczegółowo. Zaznaczyć wypada, że autor poszedł czasem za daleko w porównywaniu zwrotów łacińskich z polskimi lub ruskimi, jak tego dowodem jest n. p. zestawienie Horacego »percontor, quanti holus ac far« z ruskiem: »Moja chata z kraju« (pg. 9). Nie przysłowiem jest też polskie: Nie zawsze swój łuk wytęża Apollo — jak twierdzi p. D. (pg. 12), ale parafrazą Horacyuszowskiego: »non semper arcum tendit Apollo«. Rozprawy tej ogłosił autor dopiero część pierwszą. Życzymy mu, aby w najkrótszym czasie udało się mu rzecz do końca doprowadzić.

Język rozprawki jest dosyć poprawny, ale nie bardzo gładki. Autor nie umie urozmaicać swych wyrażeń: ile razy wyprowadza wnioski ze słów Horacego, pisze: *his monemur* albo *docemur*, a przechodząc do Horacego, używa

stale zwrotu: *quo haec Horati spectant* lub *pertinent*. Trudno zrozumieć myśl dłuższego, bardzo zawiłego okresu (pg. 3): Nam alia. . qui coepit, habet. Czasem wskutek niewłaściwego uszykowania wyrazów powstaje kakofonia, jak n. p. (pg. 4): Hanc rem antequam explicabo, praemittenda mihi pauca videntur, quae cum re ipsa arctissime cohaerent, quibusque, quam ob rem caput, quod commemoravi, primo loco *ponam*, *exponam*. Zamiast »*neque*!.... cognosci potest, nisi hac re explicata« (sic!) należało użyć »quod nullo modo«, bo *neque* psuje budowę całego zdania (pg. 4). Błędne są następnie zdania: Quae ut eodem... sensu sint *intellegenda*, haecce nos... monent (ibd.). Słów *ac nihil* używa p. D. zamiast *neque quidquam* (pg. 12); *linquamus* zamiast *relinquamus* (pg. 9). Rady Horacego oddaje niezręcznie przez or. recta; czasem niespodzianie przechodzi do or. obl. i znów powraca do or. recta (cfr. pg. 7). Niejasne i niepoprawne jest zdanie (pg. 4): quamquam in *unum* scripturus. Chociaż korrekta jest dosyć staranna, mimo to pozostał niejeden błąd. Interpunkcya nie wszędzie jest dostateczna. Nie przytoczył też autor tytułu dzieła Czapińskiego, na które się często powołuje w przypiskach (o. c.).

6. Kolessa Filaret, Układ Pamiętników Ksenofonta o Sokratesie. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w Samborze za rok szk. 1903/904. Sambor 1904. Str. 30, 8°.

Autor rozprawki rozejrzał się w obfitej literaturze niemieckiej, odnoszącej się do układu Pamiętników Ksenofonta, przypomniał nam, że Ksenofont w pismach swych uwzględniał bogatą literaturę Sokratyczną i nieraz z nią polemizował, scharakteryzował za Joelem umysłowość Ksenofonta, a po tych wstępnych uwagach zabrał się do ponownego wykazania dyspozycyi Pamiętników. Odstępując od szablonu Döringa i Prokrustowego łoża dyspozycyi Birta, wskazał za Kühnerem i Breitenbachem trzy pierwiastki w Pamiętnikach: apologetyczny, panegiryczno-epenetyczny i polemiczny, a następnie określił i nazwał (a, b, c, d, e) pięć motywów, których kombinacya daje dyspozycyę Pamiętników. Autor powinien był zaznaczyć, że rozmieszczenie tych trzech motywów jest zanadto różnorodne, by mogło być umyślne, z góry ułożone — ale po takiej uwadze trzebaby było przyznać, że można odkryć tylko ogólne zarysy układu dzieła: w szczegółach ścisłej dyspozycyi wykazać nie podobna. Jak większość autorów naszych, tak i p. K. zamyka oczy na literaturę, ogłoszoną w języku polskim, więc nie przytacza ani wywodów X. Pawlickiego, który Ksenofontowi, Pamiętnikom i ich układowi poświęcił wiele, może nawet w stosunku do innych ważniejszych filozofów za wiele miejsca w swej Historyi filozofii greckiej, ani też widocznie nie zna VII. rocznika »Eos«, w którym dr. Sinko dał przegląd kwestyi Ksenofontowej i analizę dzieła Joela. Powołanie się na ten artykuł byłoby uwolniło p. K. od wypisywania »Jahresberichte«.

Język rozprawki szpeci cały szereg błędów. Zwroty i wyrazy obce, jak: antycypując wyniki (13, 29), motyw dyspozycyjny; dalej rutenizmy: świadomo, nieswiadomo, jakiegoś (zamiast z góry ułożonego); błędy przeciw składni: podejmowano wiele przestawień (2), później, niż jak to czyni (5); szeregi zdań względnych, od siebie zawislych (str. 12, 19, 28); zwroty i wyrazy,

jak: mieszczuch Sokrates (8), światopogląd (7 i 11), kreśli w sposób pozytywny obraz Sokratesa (7); Ksenofont przeciwstawia swoją dyalogikę sokratesowską protreptycznej dyalogice innych sokratyków (str. 7); brał pełną kiścią kolory do malowania (str. 11); fiktywny charakter (10), traktując epizodycznie o charakterze i nauce Sokratesa w formie pamiętnikarskiej (str. 30); opierały się na nauce Sokratesa, który nadto (nad co?) nic pisanego nie zostawił; na podstawie innych źródeł (jak notatki... dyalogi... pisma). Co to znaczy: równorzędne dzieła Ksenofonta? I błędów drukarskich zauważyliśmy znaczną liczbę, jak n. p. częste łączenie przeczenia nie z następującym wyrazem: niemógł (str. 9) i i.

7. Króżel Joannes, Quo tempore Taciti Dialogus de oratoribus habitus sit, quaeritur. W Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w Tarnopolu za rok szk. 1903/904. Tarnopol 1904. Str. 23, 8⁰.

Autor powyższej rozprawki, którą już we wstępie ogranicza do odpowiedzi na pytanie: »quo tempore Tacitus Dialogum habitum esse finxerit«, próbuje jeszcze raz określić czas, w którym się — w myśl sceneryi — odbył dyalog Tacyta o mowcach. Maternus mówi wyraźnie, że od śmierci Cycerona upłynęło 120 lat: więc dyalog odbywa się w 77. r. po Chr. Nadto Aper dokładnie wylicza wypadki historyczne od śmierci Cycerona i panowania cesarzy, których suma, powiększona o »sexta statio«, odkąd objął rządy Wespazyan, wynosi 120 lat. Tymczasem dodane liczby nie dają powyższej sumy. Mówiono więc, że to »okrągła« liczba, uciekano się do zmieniania cyfr i w najrozmaitszy sposób objaśniano ową szóstą stacyę. Autor przytoczywszy konjektury, odnoszące się do chronologii spornego miejsca w Dial. 17, zestawione przez Andresena w »Jahresberichte des phil. Vereins zu Berlin«, sam następnie tłómaczy statio jako wojskową straż, »placówkę« i dopatruje się we frazesię Afra metonymii, a raczej metafory, wziętej z życia wojskowego. Wespazyan odbył do 77. r. sześć straży, bo sześć razy był konsulem, a konsulat pojmował nie jako czczy tytuł, ale jako twardą służbę wojskową. Objaśnienie powyższe czyni p. K. prawdopodobnem i przez charakterystykę sposobu mówienia Materna i Apra (zabarwienie retoryczne i skłonność do variatio), a w tekście objaśnia, jak przepisywacz, biorąc statio w znaczeniu annus, zmienił lata Augustowskie »sex et quinquaginta« na »novem et quinquaginta«.

Wywody p. K. tak są jasne i proste, że byłyby prawdziwe, gdyby ów wyraz statio można tak objaśnić, jak go autor objaśnia i brać sextam iam... stationem w znaczeniu »już ukończoną straż szóstą«. Według jego zdania należałoby zachować (z Kaiserem, Novákiem) sumę 120 lat i uważać początek 77. roku za czas, w którym się odbyła rozmowa o upadku wymowy rzymskiej. Sumę tę otrzymuje p. K. w następujący sposób (str. 18): Przyjąwszy, że »sextam iam Vespasiani principatus stationem« oznacza straż przez cesarza już ukończoną, liczy: a primo Vespasiani principatus die usque ad finem »sextae stationis« octo anni praeterierunt (69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76). Dodajniki zatem Apra są następujące: $56 + 23 + 4 + 28 + 1 + 8 = 120$. Chociaż więc tylko z pewnemi zastrzeżeniami moglibyśmy się zgodzić na powyższe twierdzenie, mimo to rozprawka ta i ze względu na

jasne i treściwe przedstawienie rzeczy, na poprawny, potoczysty i giętki język, na pewną przymieszkę humoru i wreszcie ze względu na znajomość odnośnej literatury zasługuje na pochwałę.

Co do języka zarzuciłby można autorowi nie dość ścisłe przestrzeganie prawideł następstwa czasów, jak np. utrum referat, non adnotavit (pg. 9); cum demonstraverit, quomodo sit intellegenda (pg. 22). Zamiast egit (pg. 16) wolałbym agebat; sint soliti (pg. 20) poprawiłbym na sunt soliti; aetate viginti et aliquot annorum zmieniłbym na natus viginti et aliquot annos (pg. 21); zamiast persuasionem obtinent wolałbym sententiam obtinent (pg. 23). Szyk jest poprawny z wyjątkiem jednego miejsca (str. 23), gdzie się zbiegają trzy orzeczenia (occurrit, petitur, propulsaret), należące do trzech odrębnych zdań. Dwa razy zaczyna się zdanie od ut (pg. 10), które powinno być wtrącone: Ut videmus i ut plurimis videtur. Nie trzyma się też autor pewnej zasady w ortografii, pisząc *ad*tulit (pg. 7), *ad*notavit (pg. 9) obok *a*llata (pg. 3) i a*c*commodaretur (pg. 13). Błędy ortograficzne zauważyliśmy w kilku miejscach. Forma zewnętrzna i druk nic nie pozostawiają do życzenia.

8. Szczepański Jan, Antygona Sofoklesa. W Sprawozdaniu c. k. gimnazyum w Złoczowie za rok szk. 1903/904. Złoczów 1904. Str. 30, 8°.

Chór konwencyonalnych pochwał »najbardziej siostrzanej z dusz«, Antygony, zamącił przed 7 laty Jerzy Kaibel (De Sophoclis Antigona. Gottingae 1897) stanąwszy po stronie Kreonta i jemu przyznając sądową słuszność: obłudna, nieugięta i twarda Antygona, broniąca praw rodowych przeciw uzurpatorowi, musiała zginąć w walce z racyą stanu. Tak paradoksalnie sformułowana charakterystyka Antygony i idea tragedyi wywołała, czemu dziwić się nie można — wrzawę, a programy gimnazyów niemieckich i czasopisma z lat ostatnich pełne są polemik przeciw Kaiblowi. W rzędzie jego przeciwników stanął i p. Szczepański w rozprawie, której tytuł — zanadto ogólny — wyżej przytoczyliśmy. Autor powołał Kreonta przed swój sąd, udowodnił mu winę, zupełny brak doświadczenia, zaślepienie od początku do końca; wygłosił następnie obronę Antygony, podniósł jej miłość ku bratu cześć dla praw boskich i ich poszanowanie, zaprzeczył, jakoby choć przez chwilę działała nierozważnie i na podstawie tej charakterystyki przyłączył się do zdania tych, którzy w kolizyi praw ludzkich z boskiemi widzą węzeł dramatu a w zwycięstwie praw boskich jego ideę. Oczywiście wszystko to jest zgodne z prawdą: — ale pytanie: kto winien? nie należy przed forum teatru, tylko sądu, a do kolizyi tragicznej konieczną jest rzeczą, by bohater miał godnego antagonistę, by ten antagonista miał też pewną racyę postępowania. Prof. St. Schneider doskonale wyjaśnił zasady państwowe Kreonta, illustrując je hasłami sofistyki. Gdyby był p. Sz. miał przed oczyma warunki kolizyi dramatycznej, nie byłby uwolnił Antygony od wszelkiego zaślepienia w tem, co mówi i co robi. Wszak właśnie forma, w jakiej Antygona broni praw nadprzyrodzonych wobec Kreonta, jej zuchwalstwo, upór i zaślepienie prowadzi do katastrofy. Charaktery osób trzeba objaśniać psychologicznie, sądowe zaś ich badanie i ciągłe pytanie się o winę lub niewinność jest bezowocne. Zaakcentowanie wreszcie praw rodu

i rodziny wobec racyi stanu jest raczej zasługą, aniżeli stroną ujemną Kaibla.

Język rozprawy, pełen wielkiej zależności od składni łacińskiej, jest dosyć poprawny z wyjątkiem kilku zwrotów, jak: szereg momentów, które miały Kreonta sprowadzić do poznania błędu, jaki popełnił (str. 6); sprzysiężyło się (str. 7); co da się odnieść tak do Kreonta (str. 14 i 15); zarzuty estetyczno-logiczne (str. 21); zdradzą niezadowolenie. Razi też budowa zdań, bardzo zawikłana, pełna imiesłowów (na ąc i szy), czego język nasz nie lubi i zwroty, jak: ta okoliczność, że (str. 20); dopatruje się, że (str 23); chór mu to prawi (str. 28) i t. d. Korrekta jest staranna a druk przynosi zaszczyt znanej firmie Zukerkandla w Złoczowie.

Podgórze. *Stanisław Bednarski.*

9. Lukianos, Sen (epizod z życia Lukianosa), tłómaczył z języka greckiego M. K. Bogucki. Kraków 1904.

Utwór powyższy jest w drugiej swej części naśladowaniem znanego opowiadania Ksenofonta, przejętego z Prodykosa »Herkules na rozstajnej drodze«, tylko że tu występują kobiety, przedstawiające rzeźbę i naukę. Tę pierwszą porzuca Lukianos i zanadto ostro ją gani, bo sam nie miał zdolności do niej. We »Śnie«, utworze lekkim, zręcznie naśladowanym według dawniejszych wzorów, a mającym niejako fantastycznie usprawiedliwić, czemu Lukianos obrał sobie zawód retora, podał nam autor dosyć wiadomości ze swych lat młodych. Tłómaczenie Boguckiego jest jeszcze staranniejsze niż dawne; trudno w istocie w porównaniu z tekstem podnieść jaki znaczniejszy zarzut. Autor ożywia przekład bardzo stosownie, używając utartych wyrazów łacińskich, bardzo nadających się do humorystycznego zabarwienia stylu, jak np. brać *asumpt* (str. 8), dać *admonicyę* (str. 9) — sztuka, chciało Lukianosa — *skaptować* (str. 11) etc. Język polski i styl są wzorowe; przekład oddaje w zupełności ducha starożytnego satyryka, do czego przyczynia się bardzo cały szereg codziennych zwrotów np. Sokrates — czmychnął od Rzeźby (str. 13), Lukianos — otrzymawszy admonicyę od wuja, »dał *drapaka* do domu« (str. 9) etc.

Lwów. *Tadeusz Mandybur.*

Gleditsch H., Metrik nebst einem Anhang über die Musik der Griechen. 3. umgearbeitete Auflage. (Iw. v. Müller Handbuch der klass. Altertums-Wiss. Bd. II., Abteilung 3. Rhetorik und Metrik der Griechen und Römer). München 1901, Beck. str. 63—336, 2 tablice nut. M. 8, 80, w oprawie 10, 60.

Każdego, który bierze do ręki nowe wydanie podręcznika Gleditscha, musi zająć przedewszystkiem pytanie, jak autor zachował się wobec nowych teoryj metrycznych, tj. jak mierzy daktylo-epitryty a zwłaszcza tz. logaedy.

W chwili, kiedy autor opracowywał nowe wydanie swej metryki, spór o te metra, wywołany wstępem do wydania Bakchylidesa przez Blassa 1898 i znalezieniem fragmentu rytmicznego z Oxyrhynchos (Grenfell-Hunt, The Oxyrhynchus Papyri. Part I., Londyn 1898), był jeszcze bardzo świeżym Otóż Gleditsch przeszedł bez zastrzeżeń na stronę nowej teoryi i przeprowadził ją konsekwentnie w całym swym podręczniku. W daktylo-epitrytach ustąpiły więc daktyle i epitryty miejsca stopom 6-czasowym, jońskim, mianowicie choryjambom i jonikom. Tzw. logaedy mierzy Gleditsch również 6-czasowo, jonikami (choryjambami) i dypodyami jambicznemi. Dawna teorya jest z podręcznika całkiem wyrugowaną, z jej schematami metrycznymi nie spotyka się czytelnik wcale. Jeżeli wypadnie wydać sąd, o ile postąpienie Gleditscha jest odpowiedniem, to muszę powiedzieć, że nie uważam go za szczęśliwe. Nie można dotąd wcale powiedzieć, by nowa teorya odniosła bezwarunkowe zwycięstwo nad dawną. Obie stoją dziś naprzeciw siebie jako dwie równowartościowe ilości. Do której należy przyszłość, pokażą dopiero dalsze badania. Nie da się zaprzeczyć, że nowa teorya posiada wiele zalet, ale obok tego sprowadza też i nowe trudności. Metryk tej miary, co Fryderyk Leo, a także i Wilhelm Christ podnieśli przeciw niej poważne wątpliwości. Dla przekonania się, jak nowa teorya jest jeszcze dziś chwiejną, wystarczy porównać między sobą rozmaite sposoby, w jakie jej zwolennicy mierzą strofę saficzną i alcejską. Klauzulę strofy saficznej, Adonius, inaczej mierzy Masqueray, inaczej Gleditsch, inaczej świeżo Schroeder (B. ph. Wschr. 1904 Nr. 51). Jeszcze większe trudności niż w strofie saficznej Adonius sprawia w strofie alcejskiej Alcaicum enneasyllabum (por. nową próbę Schroedera w wym. m.). Przeciw przeprowadzeniu nowej teoryi w dziele metrycznem nicby nie można mieć, gdyby to nie był podręcznik, przeznaczony przedewszystkiem dla kandydatów filologii. Oczywista, w podręczniku musi korzystający z niego znaleźć pouczenie, jak się przedstawia nowa teorya, ale też obok tego powinien znaleźć zasady i schematy dawnej teoryi, która przecież jest dotąd ogólnie rozpowszechnioną, występuje we wszystkich dawniejszych podręcznikach metryki i dziełach, do tej nauki się odnoszących, a dotąd nie została naukowo obaloną. Zdaniem mojem zatem powinny się były w podręczniku znaleźć obok siebie obie teorye. Tymczasem czytelnik Gleditscha znajdzie u niego analizy metryczne, które może niedługo ustąpią miejsca innym, a nie znajdzie wykończonych i pewnych w szczegółach dawnych schematów metrycznych.

Inny, daleko głębiej, bo do samych podstaw dzieła sięgający zarzut trzeba uczynić zarysowi Gleditscha, a jeżeli nie od niego zacząłem, to postąpiłem tak dlatego, że zarzut ten nie odnosi się do jednego podręcznika Gleditscha, lecz w równej mierze dotyczy wszystkich innych dzisiejszych podręczników metryki, nie wyjmując Rossbacha-Westphala, a nawet większości prac specyalnych z zakresu tej nauki. Oto podręcznik Gleditscha dalekim jest od historycznego traktowania metryki. Gramatyka, historya literatury i różne inne gałęzie filologii już oddawna wprowadziły u siebie metodę historyczną, metryka — rzecz dziwna — pozostała za wszystkiemi w tyle. Potrzebę historycznego traktowania metryki zaakcentował pierwszy Wilamowitz. Zaledwie jednak nieliczni uczeni, jak Fryd. Leo, wstępują dotychczas w jego ślady. Książkę Gleditscha zarzut ten spotyka w mniejszym stopniu niż prace specyalne z zakresu metryki, gdyż autor odpowiedzieć może na swe uspra-

wiedliwienie, iż nie mógł się oprzeć na dostatecznej liczbie monografij w duchu historycznym napisanych. Zarzut ten podnoszę tu zatem więcej jako postulat ze względu na przyszłe wydanie. Poza tem nie wiele mam do zarzucenia pracy Gleditscha, uznanej już dawno jako wyborny podręcznik, ułożony przejrzyście i napisany jasno a krótko. Literatura nowsza metryczna zużytkowana jest w nowem wydaniu starannie. Jak w dawniejszych wydaniach, tak i w tem daje się tylko czuć brak uwag historycznych na czele niejednego rozdziału. Tak np. przy tzw. logaedach nie dowiaduje się czytelnik niemal nic o historyi pojmowania tych miar, a zatem nie słyszy prawie nic o toczącym się dziś sporze metrycznym. Bibliografię wylicza autor sucho po każdym rozdziale; przydałaby się tu krótka charakterystyka wybitnych prac. Przy nazwach metrycznych greckich należałoby podawać ich etymologię, o ile ją znamy, tak przy nazwach stóp: daktyl, jamb itp.

Ze szczegółów podnieść należy, że definicya synafei (Der enge Zusammenhang, in dem die Glieder einer Periode miteinander stehen, heisst »συνάφεια«, str. 98) jest zupełnie niedostateczna. Objaw ten powinien być wyjaśniony wyczerpująco. Przy kollokwiach uniwersytechich można się ciągle przekonywać, że trzeba na objaśnienie synafei kłaść w wykładach wielki nacisk, by ją słuchacze należycie zrozumieli.

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

Solmsen Felix, Inscriptiones graecae ad inlustrandas dialectos selectae. Scholarum in usum edidit ..... Lipsiae, Teubner, 1903, str VIII + 96. M. 2, oprawne M. 2,40.

Nie posiadaliśmy dotąd małego a taniego zbiorku najważniejszych napisów dyalektycznych greckich. Brak takiego zbiorku dawał się odczuwać zwłaszcza, gdy chodziło o teksty dla ćwiczeń seminaryjnych. Potrzebie owej czyni zadość nowy zbiorek Solmsena a czyni w sposób wyborny. Słusznie wciągnął wydawca w zakres zbiorku tylko napisy stosunkowo dobrze zachowane, wykluczając napisy mocno uszkodzone. Równię słusznie wybrał napisy, pisane czystym dyalektem a pominął napisy, pozostające pod wpływem koine. Uwzględnione są wszystkie ważniejsze dyalekty greckie prócz attyckiego, a więc: 3 eolskie, doryckie właściwe i dyalekty północno-zachodnie, które wydawca krótko a szczęśliwie nazwał »doryckimi północnymi«, dyalekt joński, wreszcie dyalekty arkadyjski i cypryjski, nazwane przez niego »achajskimi«. Dyalekt elijski zalicza Solmsen do doryckich północnych. Ja przed kilku laty doszedłem również do takiego zapatrywania co do stanowiska tego dyalektu, uważanego dawniej przez Brugmanna za zupełnie izolowany. Obecnie (od r. 1902) i Brugmann uznaje już bliższe pokrewieństwo tego dyalektu z północnymi. Prawo gortyńskie i tablice heraklejskie umieścił wydawca w całości. Każdą inskrypcyę wyprzedza prócz wiadomości o miejscu znalezienia i przechowywania najważniejsza literatura, do niej się odnosząca, a po napisie następuje wybrany aparat krytyczny i miejscami objaśnienia rzadkich wyrazów.

Jako całość jest zbiorek doskonały. — Tak tekst jak aparat opracowane

są starannie, jak się o tem mogłem przekonać, objaśniając kilka napisów w seminaryum.

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

Gardthausen V., Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften im Verein mit Fachgenossen bearbeitet von..., Leipzig, B. G. Teubner, 1903, 8⁰, s. VII + 96. (Byzantinisches Archiv, als Ergänzung der Byzantinischen Zeitschrift in zwanglosen Heften herausgegeben von Karl Krumbacher).

Jako trzeci zeszyt znanego wydawnictwa Byzantinisches Archiv ukazała się powyżej przytoczona książeczka, zawierająca systematycznie ułożony spis zbiorów i katalogów rękopisów greckich. Układ książki jest przeprowadzony według krajów w następującym porządku: Portugalia, Hiszpania, Francya, Belgia i Holandya, Szwajcarya, Włochy, Anglia, Niemcy, Austro-Węgry, Skandynawia, Dania, Szwecya, Rosya, Rumunia, Grecya, Turcya i Wschód. W obrębie tych działów materyał ugrupowany jest według miast alfabetycznie, książki zaś poświęcone opisowi kilku bibliotek wysunięte są na czoło zestawienia; ogólna wreszcie literatura poświęcona bibliografii starożytnych rękopisów pomieszczona jest na początku książki. Dokładny spis rzeczy ułatwia prędsze zoryentowanie się w materyale. Jest to podręcznik niezmiernie pożądany dla wszystkich, pracujących nad rękopisami greckimi, ułatwiający w wysokiej mierze pracę. Autor nie szczędził pracy, by osięgnąć jak największą dokładność. Opuszczeń rzeczy ważniejszych mało. Ze zbiorów polskich wymienia autor jedynie bibliotekę Załuskich i Zamoyskich w Warszawie, powołując się na rozprawy Förstera i podpisanego.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Baedeker K., Griechenland. Handbuch für Reisende. Mit einem Panorama von Athen, 11 Karten, 19 Plänen, 5 Grundrissen u. 2 Tafeln. 4. Auflage. Leipzig, Baedeker, 1904. str. CXXXIV + 438. M. 8.

3. wydanie greckiego Baedekera wyszło w r. 1893 a więc 11 lat przed obecnem. Kiedym w r. 1900 podróżował po Grecyi, zapowiadano, że nowe wydanie ukaże się lada dzień. W rzeczywistości pojawienie się jego opóźniło się o kilka lat. W przeciągu 11 lat, rozdzielających wydanie 3. od 4-go, znajomość nasza Grecyi znacznie się rozszerzyła. Przypadły na ten czas wykopaliska w Delfach, na Krecie, na Terze, w licznych miejscowościach Azyi mniejszej, by tylko wymienić najważniejsze. Nowe wydanie miało więc wiele do zmienienia i dodania. Z góry zaraz zaznaczyć należy, że wydawca dokładał starań, by opis Grecyi i obecnie stanął na wysokości wiedzy. Z jego ramienia objechał w tym celu dr. Dietrich Bender z Lipska na nowo znaczną część Grecyi. Podstawą książki pozostał i nadal opis wybornego znawcy Grecyi, zmarłego w r. 1894 Lollinga. Co prawda, nowe opracowanie pod wzglę-

dem zakresu nie zupełnie odpowiada oczekiwaniom. Z całkiem nowych ustępów przybyły tylko 2: opis pomniejszych wysp i opis Krety. Natomiast napróżno szukałby kto opisu głośnych ze świeżych wykopalisk miejscowości Azyi mniejszej: Miletu, Efezu, Priene, wyspy Samos, z dawniejszych Pergamon; nie znajdujemy nawet w nowem wydaniu opisu Troi, do której przecie urządza wycieczki Dörpfeld. Jest to dotkliwy brak książki i sprawia, że i na przyszłość będzie trzeba w podróży greckiej prócz Baedekera posługiwać się także przewodnikiem Meyera. Z wysp uwzględnione są Cyklady (między niemi Delos i Thera) oraz wyspy jońskie. Dawne partye książki doznały stosownie do postępu badań przerobienia i rozszerzenia. Przybyło też wiele nowych map i planów. I tak mapa ogólna Grecyi, naklejona w połowie na wewnętrznej stronie tylnej okładki, obejmuje obecnie także znaczną część Azyi mniejszej i podaje linie statków parowych. W dziale Attyki przybyła mapa najbliższych okolic Aten. Ustęp o Delfach rozszerzył znacznie i opracował na nowo były sekretarz Instytutu niemieckiego w Atenach a obecnie profesor archeologii w Würzburgu, Wolters. Do dawnego planu Delf przybył plan świętego okręgu Apollina. Beocyi, która obecnie po połączeniu jej koleją z Atenami stanie się celem wycieczek, poświęcono znacznie więcej miejsca niż poprzednio; przybyły tu plany Teb i Platei. Do pożądanych dodatków zaliczyć też należy plan miasta Patras i plan Heraion pod Argos. W dziale wysp znajdujemy nowo dodaną mapę Krety i plan pałacu w Knosos (wydawcy piszą błędnie: Knossos). Mapę wyspy Korfu rozszerzono przez dodanie planu miasta Korfu i mapki jego okolicy. Zresztą wszędzie na mapach i planach widać ulepszenia: pododawano nazwy nowo odkopanych zabytków, pozmieniano je stosownie do postępu badań itd. Wystarczy rzucić okiem np. na plan Eleusis lub mapę wyspy Delos, by się o tem przekonać. Zawarty we wstępie książki zarys historyi sztuki greckiej pióra Kekulé'go, będący najznakomitszem z istniejących krótkich przedstawień tego przedmiotu, uległ również przerobieniu. Dokonał go na życzenie autora dr. R. Zahn w Berlinie. Zmiany doznały zwłaszcza ustępy o epoce najstarszej i o sztuce archaicznej. Dzięki wszystkim zmianom także i nadal przewodnik Baedekera nietylko pozostanie wybornym towarzyszem podróży po słonecznej krainie greckiej, ale wyświadczał będzie cenne usługi w bibliotece uczonego jako informator w mnóstwie kwestyj. Jednego tylko braku, który dawał się korzystającym z Baedekera dotychczas odczuwać w czasie podróży po Grecyi, nie usunięto i w nowem wydaniu: nie dodano mapy Grecyi s t a r o ż y t n e j z granicami krajów itd.

Książka w 3. wydaniu liczyła CXIV + 384 stron; obecnie liczy ich CXXXIV + 438, objętość jej wzrosła zatem o 74 stron. Mimo to cena nie uległa zmianie, co zasługuje na uznanie.

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

D r. T h a d d ä u s S i n k o, Die D e s c r i p t i o o r b i s t e r r a e, eine Handelsgeographie aus dem 4. Jahrhundert. (Sonderabdruck aus Archiv f. latein. Lexikographie. XIII. Heft 4. S. 531—571).

W tej pracy podjął się Dr. Sinko żmudnego zadania nowej edycyi geo-

graficznego traktatu, znanego pod średniowiecznym napisem: Expositio totius mundi et gentium, a kilkakrotnie przedtem już wydawanego, począwszy od XVII. wieku aż do obecnego czasu. Traktat ten jest z tego względu ważnym, że nam daje zwięzły obraz ekonomicznego stanu prowincyj rzymskich około połowy IV. w. a mianowicie nadmienia, o ile pewne prowincye wystarczają sobie własną produkcyą, o ile sprowadzają pewne produkty lub je wywożą.

Praca obejmuje część wstępną (str. 531—543), wyłuszczającą zapatrywania krytyczne, na których się autor opierał w wydaniu tekstu, a następnie krytycznie zestawiony tekst pisma (str. 543—571) z dwoma równolegle dodanymi komentarzami, z których pierwszy obejmuje wyjaśnienia rzeczowe i gramatyczne, oparte na cennych dla historyi starożytnej geografii cytatach z odpowiednich autorów starożytnych, a drugi różniczki tekstu przekazanego i dotąd wydawanego.

Tekst traktatu, który, jak dowodzi treść jego a osobliwie wzmianki w §§. 23, 32 i 28, pochodzi z czasu około połowy IV. wieku po Chr., opiera się obecnie na dwóch źródłach: a) na wydaniu genewskiem Jak. Gothofreda z r. 1628, wykonanem z odpisu manuskryptu obecnie zagubionego i b) na tekście, zachowanym w paryskim manuskrypcie XII. wieku a zgodnym z tekstem manuskryptu Cavensis, pochodzącego z tego samego czasu. Dotychczasowi wydawcy traktatu wychodzili z tego zapatrywania, że oba te teksty są dwoma różniącymi się między sobą, niezgrabnymi przekładami pierwotnego, lubo nieznanego, tekstu greckiego i zgodnie z tem zasadniczem zapatrywaniem starali się sprostować przekazany nam, miejscami bałamutny a nawet niezrozumiały tekst łaciński. Dr. Sinko wykazuje, że zapatrywanie to było nieuzasadnionem i stara się dowieść, że tekst rękopisów podanych pod b), który oznacza literą B, jest tylko parafrazą tekstu manuskryptu, na którym oparł swoje wydanie Gothofredus, a który oznacza literą A. Pomimo tego nie jest tekst B dla wydania zdaniem Dra Sinki obojętny i bezwartościowy, ponieważ autor tekstu B, spisanego według zdania Dra S. po VII. w. (str. 537) a może nawet w połowie XII. wieku (str. 539), miał przed sobą miejscami pierwotniejszy tekst A od tego, który obecnie mamy w wydaniu Gothofreda. Wychodząc z tego zapatrywania, rekonstruuje Dr. S. między innemi tytuł traktatu na podstawie obydwóch manuskryptów w następującej formie: »Orbis terrae descriptio« (str. 537). Nadto twierdzi Dr. S., że traktat nasz jest szkolną geograficzną deklamacyą a wnioskuje to z wyrazów oratio i audientes, którymi autor tekstu A oznacza swój traktat i swych czytelników. Że tekst naszego traktatu nie jest niewolniczym przekładem pierwotnego tekstu greckiego, tego stara się Dr. S. dowieść cytatami, które wykazują zgodność pewnych wiadomości, zachowanych u rzymskich autorów, mianowicie u Pliniusza starszego, Meli i Ammiana Marcelina, z wiadomościami powtarzanemi w tym traktacie, która to zgodność najłatwiej tłómaczy się tem, że autor traktatu czerpał bezpośrednio z tych rzymskich pisarzów. Wywody Dra S. we wszystkich wyżej poruszonych kwestyach są po największej części trafne i przekonywujące. Nasuwa się jednak uwaga, czy nie należało zwrócić także uwagi na osobistość autora traktatu pierwotnego (A), zwłaszcza, że Dr. S. zastanawiał się nad tem, kto mógł być autorem parafrazy traktatu, tj. tekstu B (str. 539). Otóż mojem zdaniem treść traktatu naprowadza na to, że jego autor żył w Egipcie, a to prawdopodobnie w Aleksandryi. Egipt i jego okolice są mu stosunkowo najlepiej znane; opisuje

je z pewnem zamiłowaniem, osobliwie zaś wysławia obszernie Aleksandryą, a kiedy przychodzi mu zaznaczyć, że Antyochia w Syryi obfituje we wszystko, co służy do rozrywki i zabawy, dodaje z pewnym odcieniem niechęci, że tę obfitość zawdzięcza to miasto tej okoliczności, iż tam ma siedzibę imperator (§. 32). A jeżelibyśmy zgodzili się na to, że autor traktatu był Egipcyaninem, który zapewne bieglej władał językiem greckim, niż łacińskim, to znaleźlibyśmy w tem wyjaśnienie grecyzmów w jego traktacie łacińskim, które Gothofreda naprowadziły na domysł, że ten traktat jest niewolniczym, niezgrabnym przekładem greckiego oryginału. Co się tyczy wyżej zaznaczonej hypotezy autora, że nasz traktat jest geograficzną deklamacyą, to muszę nadmienić, iż argumenty jego, przywiedzione na poparcie tego zapatrywania, nie przemawiają do mego przekonania. Ani treść ani styl nie odpowiadają mojem zdaniem wymaganiom deklamacyi, a jak wyraz oratio może się w języku łacińskim odnosić do każdego tekstu, tak i »audientes« zamiast »legentes« łatwo da się wytłómaczyć tem, że autor traktatu wyobrażał sobie, iż ten traktat będzie nauczyciel uczniom odczytywał w szkole.

Co się tyczy wreszcie samego tekstu traktatu, to przyznać wypada, że Dr. S z uznania godną pracowitością i bystrością starał się przywrócić traktatowi postać pierwotną i przedstawił rzeczywiście tekst poprawniejszy od swych poprzedników, że mu się to jednak nie wszędzie powiodło, że w wielu miejscach pozostaje wątpliwem, jak należy czytać, a w niektórych nawet twierdzić można, że pierwotny tekst musiał inaczej wyglądać; to już jednak nie wina wydawcy, ale stanu tekstu, przechowanego bardzo wadliwie. Na dowód może posłużyć stan tekstu w §§. 17—21. Już sam Dr. S. uważa większą część § 21 za interpolacyę, nad czem rozwodzi się dokładniej na str. 535 n. części wstępnej. Drugą interpolacyę zaznaczył Riese w § 19. Ale podejrzenie rozciągnie się dalej, jeżeli zważymy, że § 21 nadmienia, iż wyżej powiedziano, ile tak zwanych mansiones zajmowali Persowie, kiedy tymczasem w naszym tekście powyżej tego szczegółu nie znajdujemy. Bo lubo według zdania Dra S. wzmianka ta pochodzi od interpolatora, jednak dowodzi ona, że ten interpolator czytał wyżej w tekście szczegół, którego obecnie napróżno szukamy, albo przynajmniej inaczej łączył i rozumiał tekst poprzedzający. A ten tekst poprzedzający także sam przez się nastręcza pewne wątpliwości nie tylko z tego względu, że miesza w niezwykły sposób niczem nieprzygotowane wzmianki o India Minor i o Persae, ale i dlatego, że zawiera niezwykłe zwroty: »India minor petit auxilium« (por. §. 13: regio Disoph, quam qui habitant, reguntur) i »motus belli a Persis«, gdyż »a Persis« raczej gramatycznie łączy się ze zwrotem: »petit auxilium«, tem bardziej, że niżej wzmianka: »ab ipsis (Indiae Minoris incolis) Persae accipiunt elephantos« zdaje się wskazywać na dobre stosunki sąsiedzkie między Persami a mieszkańcami Indiae Minoris. Ale przyznać trzeba, że Dr. S. wynalazł w każdym razie możliwe wyjście z tych trudności. Trudno też zgodzić się na brzmienie początkowego tekstu § 8: »Post ipsam gentem quid aliud est venientibus ad Occidentes Bragmani degunt«. Pominąwszy wzgląd gramatyczny, że »quid« w znaczeniu względnem »quidquid« jest właściwością staroświeckiej łaciny, obcą, o ile spostrzegłem, stylowi traktatu, trzeba przyznać, że wyrażenie »quid aliud« przygotowywa czytającego na opis jakiejś większej przestrzeni ziemi, kiedy tymczasem czytamy, że Brahmanowie zajmują »quinque mansiones«.

Mojem zdaniem w wyrazach »quid aliud« mamy przed sobą ślady jakiegoś rzeczownika. Podobne wątpliwości nasuwa tekst drugiej połowy § 6, w § 7 wyrażenie »expectat (horam) expetentem animam«, § 12, § 36 (nominans a diis — offerunt).

Błędy drukarskie spostrzegłem na str. 538 kol. 2, w. 3 od g., str. 541, w. 9 od d. § 37 zam. 7, str. 548 (op. kryt.: 112—116 zam. 112—117), str. 562, w. 11 od g.: < pauca) zam. < pauca >.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

České Museum Filologické. Založeno Spolkem filologickým v Praze. Odpovědný redaktor: Dr. Jan Kvíčala. Rocznik IX. V Praze. 1903. str. 480.

Czasopismo czeskie jest rówieśnikiem naszego Eos: jedno i drugie wychodzi obecnie rok dziesiąty. Założycielem jego i redaktorem jest zasłużony nestor filologów czeskich, radca dworu dr. Jan Kvíčala. Rocznik ostatni przewyższa objętością nasze Eos, podczas bowiem gdy Eos liczy 256 stron, ma ich Museum 480. Ze względu jednak, że pismo czeskie nie jest poświęcone wyłącznie filologii klasycznej, ale także filologii czeskiej, materyał w obu czasopismach, odnoszący się do filologii klasycznej, będzie mniej więcej równy objętością. My tu mówić będziemy tylko o pracach, obchodzących filologię klasyczną. Sam redaktor, dr. Kvíčala, ogłosił pierwszą część pracy, zatytułowanej: »Observationes ad cyclica Graecorum carmina (str. 400—414). Jestto szereg poprawek tekstowych i przyczynków do egzegezy fragmentów cyklików. Bardzo czynnym współpracownikiem Museum jest profesor uniwersytetu praskiego dr. Robert Novák. Ogłosił on tu trzy prace: Liviana, Lectiones Valerianae i Ad panegyricos latinos. Prace te również odnoszą się do krytyki tekstu. Drugim równie ruchliwym współpracownikiem jest znany historyk starożytny dr. Prášek. Znajdujemy tu artykuł jego, bardzo aktualny: Herodot a Babilon. Obok uczonych czeskich spotykamy w rzędzie współpracowników Museum także nazwisko uczonego niemieckiego. Głośny znawca Wed, profesor niemieckiego uniwersytetu w Pradze, Alfred Ludwig, ogłasza tu dwie drobne prace etymologiczne: Etymologiae homericae (τανηλεγής, δυσηλεγής, ἀνηλεγής), w drugiej objaśnia etymologię słowa »explorare«. Obok prac profesorów i docentów wszechnicy praskiej znajdujemy w Museum wcale liczny szereg prac ich uczniów. Wymienię z nich tylko jednę, pracę Jana Hillera: Ktesias i stosunek jego do Herodota. Inne prace dotyczą Platona i Isokratesa z greckich, Plauta, Cicerona i Liwiusza z rzymskich pisarzy. Jedna z prac traktuje o kwestyach składniowych.

Bardzo obfitym i urozmaiconym jest dział recenzyj. Tutaj uderza zwłaszcza ogromna ruchliwość dra Práška. Recenzuje on niemal każde ważniejsze dzieło, dotyczące historyi starożytnej. Bardzo wiele prac z zakresu filologii łacińskiej omawia prof. Novák. Wspomnieć wypada, że w szeregu recenzyj znajdujemy także życzliwą ocenę IX. rocznika naszego Eos (1903) pióra Józefa Pražáka.

Krótki ten przegląd ważniejszych prac, zamieszczonych w ostatnim ro-

czniku czasopisma czeskiego, świadczy dowodnie o pocieszającym jego rozwoju. Autorowie rozpraw dotykają różnych dziedzin starożytności klasycznej, z szczególnem jednak upodobaniem zwracają się do krytyki i egzegezy autorów starożytnych, oraz do gramatyki, a więc uprawiają te gałęzie, które zawsze pozostaną podstawą filologii. Prace uczonych czeskich na tem polu znajdują już oddawna zasłużone uznanie w świecie naukowym.

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

Drobne wiadomości.

Kolej żelazna z Aten do Teb.

Grecya, pełna tylu pamiątek historycznych i tak obfitująca w piękności natury, jest dotychczas bardzo mało zwiedzaną przez cudzoziemców, głównie dla braku komunikacyj. Jak wiadomo, Grecya nie jest dotąd połączona z Europą drogą lądową i można się do niej dostać tylko drogą morską. Grecy zdawali sobie zdawna sprawę z tego, że niezbędnem jest przedłużenie kolei żelaznej od granicy tureckiej do Aten. Prace, przedsięwzięte w tym celu jeszcze przed 15 laty, utknęły jednak dla braku funduszów. Trudności finansowe, wywołane fatalną wojną w r. 1893, nie pozwoliły kontynuować prac. Wreszcie w r. 1902 udało się rządowi greckiemu zawrzeć układ z syndykatem zagranicznym, w skład którego wchodzi zwłaszcza pewne towarzystwo francuskie. Układem tym zobowiązał się ów syndykat zbudować linię kolejową od Pireju do granicy tureckiej. Kolej ta biec ma na Ateny, Teby, Liwadyę, Demerli i Larisę. Pierwsza sekcya kolei została wykończoną i oddaną do użytku publicznego w marcu 1904. Wyszedłszy z Pireju, kolej przecina gaj oliwny, dotyka Aten od zachodniej strony, potem biegnie równiną attycką i stokami Parnesu, przez rozkoszne lasy letniej rezydencyi królewskiej Tatoj i przerznąwszy żyzną równinę beocką, dociera na razie do Teb. Z Beocyi prowadzi odnoga, również już wykończona, nad brzegi Eurypu, do Chalkis. Obecnie prowadzą się roboty około dalszej linii od Teb do granicy tureckiej. Linia ta dotykać będzie Termopil, skąd pójdzie osobna odnoga do Lamii, przerznie pasmo gór Othrys a potem przez długi tunel wbiegnie na szerokie równiny tesalskie. Zamierzoną też jest budowa odnogi z Liwadyi do Itei, portu Delf. Uczestnicy kongresu archeologicznego, który odbędzie się w Atenach w kwietniu 1905, będą mogli dostać się do Beocyi bez tych trudów, które trzeba było ponosić dotąd.

Z innych postępów w rozwoju komunikacyi Grecyi warto jeszcze wspomnieć, że kolej żelazną między Atenami a Pirejem zastąpiono koleją elektryczną. Sprowadziło to tę korzyść, że pociągi kursują teraz szybciej i częściej i że ceny jazdy się obniżyły. (Por. korespondencyę ateńską Guilleberta w Revue des études grecques str. 376. n.)

Wydawnictwo filologiczne krakowskiej Akademii Umiejętnośc'.

Na posiedzeniu Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie z d. 13. lutego 1905 powzięto uchwałę wydawania greckich Ojców kościoła IV. wieku. Projekt tego wydawnictwa podał prof. dr. Stan. Witkowski. Na spełnienie tego zadania ofiarował Akademii hr. August Cieszkowski 10.000 kor. Prócz tego prof dr. Sternbach ofiarował bibliotekę pomocniczą i zobowiązał się do datku 1000 koron na jej zakupno. Dla przeprowadzenia tego wydawnictwa zawiązała się komisya, złożona z pp. Miodońskiego, Morawskiego, Pawlickiego, Sinki, Sternbacha i Stanisława Witkowskiego, która niebawem przystąpi do pracy.

Świat filologiczny polski z radością powita to na europejską miarę zakrojone wydawnictwo. Podjęciem jego Akademia nasza staje obok Akademij berlińskiej i wiedeńskiej, z których pierwsza wydaje greckich pisarzy kościoła do r. 300, druga łacińskich pisarzy chrześcijańskich. Wyrazy głębokiej wdzięczności należą się hojnemu ofiarodawcy, który wstępując w ślady Działyńskich, Raczyńskich i innych wielkopolskich mecenasów nauki i sztuki, umożliwił dojście do skutku tak doniosłego wydawnictwa. Wdzięczność należy się również profesorowi dr. Sternbachowi za jego ofiarność. Dojście do skutku planu wydawnictwa jest w pierwszym rzędzie zasługą radcy Dworu prof. dra Kazimierza Morawskiego, którego pośrednictwu zawdzięczać należy wyjednanie hojnej subwencyi u hr. Cieszkowskiego. Także i inne wybitne osoby poparły wydawnictwo materyalnie, o czem w swoim czasie zamieścimy bliższą wiadomość.

* * *

Nowy słownik etymologiczny grecki. Filologom i językoznawcom oddawna dawał się żywo odczuć brak słownika etymologicznego greckiego. któryby podawał rezultaty prac dwu ostatnich dziesięcioleci, rozrzucone po ogromnej liczbie czasopism i innych publikacyj. Od czasu 5. wydania etymologii greckiej J. Curtiusa (1879) pojawiła się jedna tylko praca na tem polu, słownik etymologiczny Prellwitza, ale praca to była nieco powierzchowna i ogarniała materyał dosyć szczupły. Wobec tego grecyści powitają z żywem zajęciem nowy słownik, którego autorem jest Emil Boisacq, profesor filologii klasycznej w uniwersytecie w Brukseli, autor cenionej monografii o dyalektach doryckich (Les dialectes doriens 1891). Słownik ten obok etymologii wyrazów podawał będzie także źródła, z których etymologia jest zaczerpnięta. Praca jego nagrodzona została przez Akademię belgijską. Całość obejmuje około 720 stronic i ukaże się w 3 zeszytach, każdy po cenie 10 franków. W subskrypcyi kosztuje dzieło 25 franków. Zeszyt 1. ma się ukazać z końcem kwietnia b r., ostatni w jesieni. Dzieło wyjdzie nakładem firmy brukselskiej Misch & Thron.

Kühnera gramatyki greckiej w nowem opracowaniu wyszedł tom dalszy, obejmujący 2. część składni (Ausführl. Grammatik der griech. Sprache von Dr. Raphael Kühner, II. Teil, Satzlehre, 2. Band, 3. Aufl. von Dr. Bernhard Gerth. Hannover u. Leipzig, Hahn, 1904. Str. IX + 714. M. 14.

Paulego-Wissowy Encyklopedyi realnej wyszły zeszyty 69 i 70., doprowadzające materyał do Echelos. Z nimi ukończono $^2/_3$ objętości tomu V. Z dłuższych artykułów zasługują na wzmiankę: Drakon (J. Miller), drachma (Hultsch), trójnóg (Reisch), duoviri (Liebenam, za długi), dos (Leonhard), nawożenie (Olck, za długi).

Z sprawozdania z posiedzenia Komisyi literackiej Akademii Umiejętności w Kra-

kowie, które się odbyło dnia 11. listopada 1903 pod przewodnictwem prof. dr. J. Tretiaka, wyjmujemy następującą wiadomość:

Sekretarz Komisyi literackiej prof. J. Czubek zdał sprawę z wycieczki do Warszawy, przedsięwziętej w czerwcu 1903. Prelegentowi chodziło głównie o bliższe zaznajomienie się z rękopisami, znajdującymi się w trzech tamtejszych bibliotekach: Zamoyskich, Uniwersyteckiej i Krasińskich. W pierwszej, najbogatszej w rękopisy, wynotował 490 numerów z ogólnej liczby 1750, przyczem bądźto przeglądał wprost same rękopisy, bądźto ograniczał się tylko do korzystania z doskonałego katalogu biblioteki Do biblioteki Uniwersyteckiej wprowadził go prof. Dr. T. Wierzbowski; przy pomocy dość dobrego katalogu kartkowego zdołał prelegent wynotować 222 numerów z ogólnej liczby około 1.000 rękopisów. W bibliotece ord. Krasińskich, posiadającej około 1.500 rękopisów, praca nad ich zinwentarzowaniem ma się rozpocząć niebawem; dotychczas istnieją tylko skąpe notatki p. Rembowskiego, nie dające należytego wyobrażenia o treści rękopisów; tu przeglądał prelegent 489 numerów. Razem liczba rękopisów, przeglądniętych lub wynotowanych w Warszawie przez prelegenta, wynosi 1.151. Materyał jest ważny i treści różnorodnej, jakto prelegent wykazał na 74 rękopisach, których zawartość dokładniej oznaczył; bliższymi szczegółami może też służyć na każde żądanie, piśmienne czy ustne, jak czynił dotychczas już w kilku wypadkach.

S. W.

Z nowości filologicznych.

Aeschylos, Die Schutzflehenden erkl. v. Wecklein. Leipzig 1903, Teubner. M. 1,60.

Euripides, Iphigenie in Aulis erkl. v. Busche. Leipzig 1903, Teubner. M. 1,40.

— Kyklops erkl. v. Wecklein. Leipzig 1903, Teubner. M. 1.

Pausanias edd. Hitzig et Blümner. Vol. II. pars. 2. Lipsiae 1904, Reisland. M. 18.

Libanius recens. Richardus Foerster. Vol. I. fasc. 1. et 2. (Orationes I—XI.). Lipsiae 1903, Teubner. M. 5 i 4.

Eusebius Werke. II. Bd.: Die Kirchengeschichte, bearb. v Ed. Schwartz u. Th Mommsen. I Hälfte. Leipzig 1903, Hinrichs M. 16.

Ovidius Metamorphosen I. Bd. Buch I—VII. Erkl. v. M. Haupt. 8. Aufl. v. R. Ehwald. Berlin 1903, Weidmann.

Plinius Epistulae recogn. C. F. W. Müller. Lipsiae 1903, Teubner

Drerup, Homer Die Anfänge der homerischen Kultur. (Weltgeschichte in Karakterbildern. I. Altertum.) Mit 105 Abbildungen. München 1903, Kirchheim. M. 4.

Dörpfeld, Troja u. Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in — Ilion 1870—1894. 2 tomy. Athen. 1902, Beck & Barth. M 40.

Menge, Ithaka, nach eigener Anschauung geschildert. 2. Aufl. (Gymnasialbibliothek). Gütersloh 1903, Bertelsmann. M. 0,80.

Höck, Herodot u. sein Geschichtswerk. (Gymnasialbibliothek). Gütersloh 1904, Bertelsmann. M. 1,60.

Christ W., Geschichte der griech. Litteratur bis auf die Zeit Justinians 4. Aufl. (Iw. Müller Handb. d klass. Alt.-wiss. Bd VII) München 1905, Beck.
(Nie zawiera zmian istotnych, dalej idących).

Schwartz Ed, Charakterköpfe aus der antiken Litteratur. Leipzig 1903, Teubner.
(Hezyod i Pindar. Tukidydes i Eurypides. Sokrates i Plato. Polybios i Poseidonios. Cicero).

Überweg-Heinze, Grundriss der Geschichte der Philosophie. I. Das Alterthum. 9. Aufl. Berlin Mittler u. S, 1903. M. 7,50.

Lamarre C., Histoire de la littérature latine depuis la fondation de Rome jusqu' à la fin du gouvernement républicain. Paris 1902.
(Dzieło ogromnej pracy).

Schanz M., Geschichte der röm Litt v. Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians I. Hälfte: Die Litteratur des 4. Jhd. (Iw. Müller, Handb. d klass. Alt. wiss. VIII. 4, 1). München 1904, Beck M 8,50.

Bardenhewer Otto. Geschichte der altkirchlichen Litteratur. I Bd Vom Ausgang des apostolischen Zeitalters bis zum Ende des 2. Jhd. II Bd Vom Ende des 2. Jhd. bis zum Beginn des 4. Jhd. Freiburg i. Br 1902—1903, Herder.

Brugmann K., Kurze vergleichende Grammatik der indogerm. Sprachen. 2 u 3 Lief. Strassburg, Trübner.
(Koniec dzieła, zawierający morfologią, naukę o tworzeniu się tematów i składnię).

Kirchner I, Prosopographia attica Vol. II. Berlin 1903, G. Reimer. M. 28.
(Koniec dzieła).

Inscriptiones graecae. Vol. XII Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum Fasc V. pars 2.: Inscriptiones Cycladum praeter Tenum ed. Hiller de Gaertringen, Berlin 1903, G. Reimer. M 24.
Idem. Vol XII Fasc III Suppl Inscriptiones Symes, —, Astypalaeae, Anaphes, Therae, —, Meli, —, ed. Hiller de Gaertringen. Berlin 1904, G. Reimer, p. 273—356. M. 11.

Dittenberger, Orientis graeci inscriptiones selectae. Vol. I. Lipsiae 1903, Hirzel M 18

Grenfell & Hunt, The Oxyrhynchus papyri. Part III. London 1903.
(Zawiera prawie wyłącznie dokumenty z II. w. po Chr.).
To samo. Part IV. London 1904.
(Zawiera przeważnie dokumenty z czasów rzymskich).

Grenfell & Hunt & Smyly, The Tebtunis papyri. Part I London 1902.
(Zawiera wyłącznie papirusy z epoki ptolemejskiej, znalezione w Tebtynis w Fajum)

Beloch J., Griechische Geschichte. Bd. 3. Abt 1. Strassburg 1904, Trübner. M 9
(Zawiera dzieje epoki hellenist od 330—217 przed Chr.).

Kromayer Joh, Antike Schlachtfelder in Griechenland. Bd. I. Von Epaminondas bis zum Eingreifen der Römer. Berlin 1903, Weidmann M. 12.

Foucart, Le culte de Dionysos en Attique. Paris 1904, Klincksieck.

Waldstein Ch., The Argive Heraeum. Vol. I. Boston-New York-Cambridge 1903.

Hiller v. Gaertringen, Thera. Bd. II. Theräische Gräber. 1903. M. 50. Bd. III Stadtgeschichte v. Thera. Berlin, G. Reimer. M. 40.

Pontremoli et Haussoullier, Didymes. Fouilles de 1895 et 1896 Paris 1904. Fr. 75

Jüthner-Knoll-Patsch Swoboda, Vorläufiger Bericht über e. archäol. Expedition nach Kleinasien, unternommen im Auftrage der Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst u. Literatur in Böhmen Prag 1903, Calve.

Gusman, La villa impériale de Tibur. (Villa Hadriana). Paris 1903, Fontemoing. M. 40.

Huelsen, Das Forum Romanum. Seine Geschichte u seine Denkmäler Rom 1904, Loescher M. 4.

Lanciani, Storia degli scavi di Roma Vol. II. (1531–49). Rzym 1903. Loescher.

Svoronos u. Barth (tłómacz), Das Athener National-Museum, deutsche Ausgabe. Ateny, 1903, Beck i Barth Zesz 1. i 2., 4°, 85 str., 20 tablic.
(Zbiór reprodukcyj pomników ateńskiego muzeum narodowego).

Amelung Walther, Die Skulpturen des vatikanischen Museums. Bd I. Berlin 1903, G. Reimer. M 40
(Całość obejmie 2 tomy).

Pernice E., Ausgewählte griech. Terrakotten im Antiquarium der kgl. Museen zu Berlin Berlin 1904 M 30.

Sybel L, Weltgeschichte der Kunst im Altertum. 2. Aufl. Marburg 1903, Elwert. M. 10.

Furtwängler u Reichhold, Griech. Vasenmalerei. 4. — 6 Lief München 1902—04, Bruckmann.

Hachtmann, Die Akropolis v. Athen im Zeitalter des Perikles. (Gymnasialbibliothek). Gütersloh 1903, Bertelsmann. M. 1 80.

Cybulski, Tabulae, quibus antiquitates graecae et romanae illustrantur.
I Arma et tela Graecorum. II. Milites graeci. Ed. 3. emendatior. Erklärender Text. 2 Aufl Leipzig 1904, Koehler.
XIV a b Athenae. Ed II., quam cur. Loeper. Leipzig 1903. M. 10.
XVI-XX Vestitus Graecorum. ed. Amelung. Po 4 m. — Vestitus Romanorum. Po 4 m. - Erkl Text zu XVI—XX. M. 1 50. Leipzig 1903.

Z publikacyj polskich.

Hadaczek Karl, Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker. (Abhandlungen des arch.-epigr. Seminars der Universität Wien. N. F. I.) Wiedeń, 1903, Hölder.

Hadaczek Karol, Złote skarby Michałkowskie. (Staraniem i nakł. Muz. im. Dzieduszyckich). Kraków 1904.

Rozwadowski Jan v., Wortbildung und Wortbedeutung Eine Untersuchung ihrer Grundgesetze Heidelberg 1904, Winter.

Morawski Casimirus de, De Athenarum gloria et gloriositate Atheniensium. Cracoviae 1905 (Seorsum impressum ex t XLI Diss philol Class Acad. Lit. Cracov.).

Witkowski Stanislaus, Bericht über die Literatur zur Koine aus den Jahren 1898—1902 (Sonderabdruck aus d. Jahresbericht über die Fortschritte der class. Altertumswiss Bd CXX 1904 I.).

Tenże, Sofoklesa »Antygona« a Shelleya »Rodzina Cencich« Kraków 1904

Sternbach Leo, Spicilegium Prodromeum Cracoviae 1904 (Odbitka z t. XXXIX. Rozpraw Wydz filol. Akad. Um).

Miodoński. Adam, Philippi Callimachi et Gregorii Sanocei carminum ineditorum corollarium Cracoviae 1904. (Odb z t. XXXVI Rozpraw Wydz filol. Akad. Umiej.).

Schneider Stanisław, Rzut oka na dzieje orfiki w starożytności i w nowszych czasach Kraków 1904 (Odb z t XXXIX. Rozpraw Wydz. filol Akad Um).

Tenże, Ein sozialpolitischer Traktat u sein Verfasser. (Odb. z Wiener Studien).

S. W.

POLEMIKA.

Od prof. St. Schneidra otrzymaliśmy następujące pismo:

Dr. Sinko w artykuliku swym na str. 115 zarzucił mi głównie niewłaściwą interpretacyę wyrazu ἐναύλιος. Słuszność jednak powinna była nakazać Szanownemu krytykowi, by przyznał, że na wykład ἐναύλιος od fletu ja go naprowadziłem; tylko że on do τήν τ' ἐναύλιον domyśla się ᾠδήν, wykazując ciekawą kumulacyę i kakofonię myślową: οὐ προσῳδὰ τήν τ' ἐναύλιον (ᾠδήν) ᾄδων, tymczasem ja ἡ ἐναύλιος odnoszę do σύγκοιτος φίλη, co pozwoliłem sobie zaznaczyć w tytule.

Również na konjekturę ᾄδων zam. ᾠδῶν nie byłby Szan. krytyk wpadł tak łatwo, gdyby mu moja poprawka ᾠδῶν nie była przyszła w pomoc.

Co się tyczy ἐναύλιος, to w tem znaczeniu, w jakiem on bierze, zawsze używa się przymiotnika ἔναυλος; ἡ ἐναύλιος zaś w rozumieniu mojem jako fletnistka wprawdzie nie jest wyraźnie przekazanem, lecz utworzonem analogicznie do ἔναιμος, ἐναρθρος ἔνδαις, ἔντεχνος i t. p., oznaczających trzymanie czegoś lub posiadanie. Czemużby więc ἡ ἐναύλιος nie mogło tyle znaczyć, co posiadaczka fletu, fletnistka?

Do imputowanego mi pomysłu jakiegoś »romansu świniopasa, który fletnistkę etc«, nie mogę się przyznać, ja bowiem nie utożsamiłem bynajmniej ὑφορβός (zam. ὁ Φοῖβος, poprawka Kocka) z ktosiem (τις) w wierszu ostatnim. Tę konfuzyę popełnił sam dr. Sinko.

Moja interpretacya, zdaniem dra Sinki, »zupełnie nie da się utrzymać«. Cóż on podaje natomiast? Sprzęga ze sobą οὐ προσῳδὰ i τήν τ' ἐναύλιον w najniemożliwszy sposób, przyczem łącznik jest gramatycznie i logicznie nieznośnym. Będę się starał przetłómaczyć dwa wiersze ostatnie w rekonstrukcyi dra Sinki, posługując się jego własnemi wyjaśnieniami, aby wykazać całą jej niemożebność: Ktoś śpiewając niezgodnie z fletem i pieśń przy akompaniamencie fletu, przeraził współbiesiadnicę!

Lwów. *St. Schneider.*

Na powyższe pismo nadesłał nam dr. T. Sinko następującą odpowiedź:

Powyższe uwagi Prof Schneidra dowodzą, że notatka moja nie zdołała go odwieść od stanowiska, które zajmował w artykule poprawiającym i objaśniającym frg adesp. 1203 K. Zamiast polemiki odsyłam więc czytelników do owego artykułu (Eos

IX. 157), którego twierdzenia i dziś w zupełności podtrzymuje Prof. Schneider. Dodaję tylko, że nie pojmuję jeszcze, jak elipsa ᾧ δήν, możliwa tylko dlatego, że po niej następuje ᾄδων, może tworzyć »kakofonię myślową« (sic) i jak używanie greckiego τε można demonstrować na przykładzie polskiego łącznika *i*.

Kraków. *T. Sinko.*

Na tem polemikę w tej sprawie zamykamy.

Redakcya.

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego
za czas od 1. stycznia do 31. grudnia 1904.

Walne Zgromadzenie w r. 1904.

XI. Walne Zgromadzenie Towarzystwa odbyło się dnia 26. marca 1904.

Przewodniczący dr. Br. Kruczkiewicz zagaił Zgromadzenie, dając pogląd na działalność Towarzystwa w r. 1903, następnie poświęcił wspomnienie zmarłym członkom: dyrektorom W. Kozłowi i S. Librewskiemu. Dalej wspomniał o nadesłanem na jego ręce podziękowaniu P. Ministra Hartla za życzenia, złożone mu przez Towarzystwo z powodu 40-tej rocznicy otrzymania stopnia doktora filozofii.

Od czytania sprawozdania uwolniono sekretarza. Do Komisyi szkontrującej wybrano pp Jędrzejowskiego i Romańskiego. Komisya znalazła książki w zupełnym porządku; na jej wniosek udzielono Wydziałowi i skarbnikowi p. Hoszowskiemu absolutoryum.

Dyrektor dr. A. Danysz wygłosił następnie odczyt: *Poglądy pedagogiczne Arystotelesa*. W dyskusyi zabierali głos pp: Kopacz, Rubczyński, Bandrowski, Witkowski.

Doc. pryw. dr. K. Hadaczek wygłosił z kolei odczyt: *Spór Apollina z Marsyasem* (grupa plastyczna), illustrując go szeregiem reprodukcyj.

W dyskusyi zabierali głos: dyr. dr. Garlicki i profesor dr. Bołoz-Antoniewicz.

Następnie dokonano wyboru Zarządu i Wydziału na r. 1904.

Przewodniczącym Towarzystwa wybrano dra Bronisława Kruczkiewicza, profesora Uniwersytetu, zastępcą przewodniczącego Stanisława Schneidra, profesora gimnazyalnego, obu przez aklamacyę. W skład Wydziału weszli profesorowie: dr. Gerson Blatt, dr. Wiktor Hahn, Franciszek Hoszowski, Jan Jędrzejowski, dr. Michał Jezienicki, dr. Tadeusz Mandybur, dr. Stanisław Witkowski, dr. Walenty Wróbel. Redaktorem czasopisma Eos obrano ponownie dra St. Witkowskiego. Do Komisyi redakcyjnej weszli: dr. G. Blatt, dr. M. Jezienicki, dr. T. Mandybur, S. Schneider.

Z kolei nastąpiły wnioski członków.

Sprawa tworzenia Kół prowincyonalnych.

Prof. dr. St. Witkowski wniósł:

1. Walne Zgromadzenie uważa za pożądane tworzenie się Kół Towarzystwa po miastach prowincyonalnych.

2. Walne Zgromadzenie poleca Wydziałowi, aby zastanowił się, czyby w najbliższym czasie nie udało się założyć jednego lub więcej takich Kół

Motywując te wnioski, podniósł wnioskodawca, że ruch naukowy filologiczny jest po naszych miastach prowincyonalnych bardzo słaby, jak to widać choćby z roczników czasopisma Eos. Do ożywienia tego ruchu mogłoby się znacznie przyczynić powstanie Kół prowincyonalnych Zadaniem ich byłoby skupiać w sobie filologów, a także polonistów, rutenistów i germanistów i dawać swym członkom przez odczyty, referaty, pogadanki itd. sposobność do wymiany myśli i podnietę naukową Przedmioty odczytów stanowiłyby filologia klasyczna, czysta i stosowana w szkole, humanizm i archeologia. Członkami takich Kół mogliby być także ludzie, stojący poza Towarzystwem. Wkładki nie opłacałoby się osobnej żadnej. Gdyby każde Koło urządziło w ciągu roku trzy a choćby dwa odczyty, jużby korzyść z tego była widoczna. Urządzanie takich odczytów nie powinnoby sprawić większych trudności. W każdem mieście gimnazyalnem znajdzie się niemal co roku ktoś, robiący pracę egzaminową z zakresu filologii lub humanistów polskich. Pracę taką lub ustępy z niej mógłby autor odczytać wobec członków Koła, coby nieraz przyniosło i jemu samemu pożytek, bo mógłby zużytkować uwagi kolegów starszych. Dalej ktoś przeczyta nową książkę filologiczną i mógłby z niej zdać sprawę na Kole, choćby w swobodnej ustnej pogadance. Czasem kwestye z zakresu nauki filologii w szkole nastręczyłyby pożądany temat do pogadanki. Koło, złożone z ludzi zawodowych, byłoby stosowniejszem polem do takich pogadanek niż Koło Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych złożone z przedstawicieli różnych nauk, z których tylko część może mieć dla kwestyj filologicznych interes. Zachodzi jednak pytanie — mówił wnioskodawca —, czy powstawanie Kół Towarzystwa jest potrzebnem wobec tego, że istnieją już Koła Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. Dr. Witkowski uważa Koła takie za potrzebne a to z dwóch powodów: 1. przedmiot filologiczny nie zawsze nadaje się do przedstawienia go na Kole Towarzystwa nauczycieli; kwestye więcej specyalne, a więc: tematy wielu prac egzaminowych, sprawozdania z niejednego dzieła filologicznego, zagadnienia, dotyczące nauki filologii w szkole itd. nie interesowałyby historyków, matematyków ani przyrodników, podczas gdy obudzą zajęcie przedstawicieli nauk humanistycznych. 2. — i to jest rzeczą jeszcze ważniejszą — stworzeniem Koła filologicznego organizuje się pracę naukową filologiczną, bo, gdy będzie istnieć Koło, to członkowie jego, filologowie, będą uważać za punkt honoru urządzić dwa czy trzy odczyty do roku, podczas gdy w Kole Towarzystwa nauczycieli obowiązek pracy z nich spada, ilekroć zapewnioną jest dostateczna liczba odczytów ze strony przedstawicieli innych nauk: matematyków, przyrodników itd. Wszak już dzisiaj tam, gdzie się znajdą ludzie gorliwi a chętni, odczyty takie odbywają się z powodzeniem i stanowią cenną podnietę naukową dla nauczycieli, odciętych od żywszego ruchu naukowego miast większych. Tak np. w gimnazyum w Nowym Sączu p. dyr. St. Rzepiński urządza odczyty z zakresu filologii i archeologii. To, co w podobnych razach robi energiczna jednostka, zostałoby przez powstanie Koła ujęte w ramy organizacyi, stałoby się czemś trwałem Gdyby w jakiemś mieście gimnazyalnem znalazł się gorliwy a chętny filolog czy polonista, rutenista

czy germanista, to mógłby wiele zdziałać w kierunku ożywienia ruchu filologicznego w swem mieście, co dziś bez podobnej organizacyi jest daleko trudniejszem. Te i inne powody każą uważać powstawanie Kół Towarzystwa za bardzo pożądane. Wnioskodawca nie zamyka oczy na trudności, które stoją na przeszkodzie tworzeniu się Kół, nie oddaje się optymistycznym złudzeniom, by odrazu powstało wiele takich Kół. Uważałby to już za postęp, gdyby w najbliższym czasie dało się założyć jedno takie Koło Przykład jego pociągnąłby za sobą z czasem niewątpliwe powstanie innych. Oczywista nie w każdem mieście gimnazyalnem znajdą się warunki do założenia Koła. Można o niem myśleć głównie w miastach liczących dwa lub więcej gimnazyów.

Nad wnioskami dra Witkowskiego wywiązała się dyskusya. Wszyscy uznawali tworzenie się takich Kół za pożyteczne, podnoszono tylko pewne trudności W głosowaniu wnioski dra Witkowskiego uchwalono

Z kolei wniósł p Demiańczuk, aby dla słuchaczy filologii klasycznej zniżono wkładkę roczną na 4 korony.

Wniosek ten również uchwalono.

Na tem zakończyły się obrady Walnego Zgromadzenia, w którem wzięło także udział kilku członków z prowincyi.

Wieczorem zebrano się na koleżeńską pogawędkę w hotelu Francuskim.

Wydział ukonstytuował się na najbliższem swem zebraniu tak, że skarbnikiem wybrano ponownie zasłużonego dotychczasowego skarbnika prof. Fr. Hoszowskiego, sekretarzem prof. J. Jędrzejowskiego. W ubiegłym roku zbierał się Wydział na posiedzenia w miarę potrzeby, spełniając obowiązki, które wkłada nań § 16 statutu. Starając się wprowadzić w czyn sprawę, poruczoną mu przez Walne Zgromadzenie, zastanawiał się nad kwestyą tworzenia Kół Towarzystwa po miastach prowincyonalnych.

Sprawozdanie z akcyi Wydziału w sprawie zakładania Kół Towarzystwa.

W imieniu Wydziału przeprowadził dr. Witkowski rokowania z trzema miastami prowincyonalnemi, liczącemi po dwa gimnazya. Z jednego z owych miast nie nadeszła dotąd stanowcza odpowiedź W drugiem rokowania zapowiadały początkowo pomyślny rezultat, w końcu jednak rozbiły się o trudności w jednym z zakładów. Natomiast, co z zadowoleniem zaznaczyć należy, w trzeciem z miast starania Wydziału wydały pożądany rezultat. W Rzeszowie założono pierwsze prowincyonalne Koło Towarzystwa. Główną zasługę około tego założenia ma p. dyrektor I. gimnazyum, Józef Nogaj, członek naszego Towarzystwa. Nowe Koło zawiązało się w styczniu 1905 i liczy dotąd 9 członków a jest nadzieja, że pozyska niebawem więcej członków

* * *

Sprawa wydania słownika łacińsko-polskiego zbliżyła się do końca. Manuskrypt tego dzieła znajduje się obecnie w ostatecznej rewizyi, tak że w niedługim czasie będzie można przystąpić do druku.

Czasopismo »Eos«, wyszło w roku ubiegłym w dwóch zeszytach. Ponieważ Towarzystwo miało ciągle jeszcze do czynienia z pewnemi trudnościami finansowemi,

przeto nie płaciło i w tym roku żadnych honoraryów autorom. Istnieje jednak uzasadniona nadzieja, że już w najbliższym czasie zacznie Towarzystwo płacić honorarya, choćby na razie skromne i choćby tylko za rozprawy.

Szczupłe z powodu małej liczby członków fundusze Towarzystwa zasiliło w ubiegłym roku Wys. c. k. Ministerstwo W. i O. subwencyą w kwocie 600 K, za co Wydział poczuwa się do najszczerszej wdzięczności wobec tej Władzy. Natomiast Sejm krajowy także i w roku ubiegłym odmówił nam subwencyi.

Pomyślny rozwój Towarzystwa tamują dwie okoliczności Pierwszą z nich i główną jest to. że znaczna liczba filologów, zajętych przy gimnazyach krajowych, nie należy do Towarzystwa. Uderzającem jest zwłaszcza, że młodzi filologowie nie czują potrzeby wstąpienia w szeregi członków Towarzystwa. Drugiem złem jest zaleganie wielu członków z wkładkami, co naraża Towarzystwo na różne trudności. Jedna i druga przyczyna nie pozwala rozszerzyć ani ulepszyć czasopisma »Eos«, jakby tego należało pragnąć (ani pod względem objętości ani przez dodawanie illustracyj, planów itp.). Tem mniej można myśleć o podjęciu jakichś wydawnictw naukowych w formie osobnych dzieł.

Wspomnieć wreszcie wypada, że Towarzystwo nasze wzięło udział w uroczystości odsłonięcia pomnika Mickiewicza w naszem mieście Delegaci Towarzystwa złożyli imieniem jego wieniec laurowy u stóp pomnika wieszcza.

Towarzystwo odbyło w roku 1904 10 posiedzeń zwyczajnych, na których wygłoszono następujących 11 odczytów:

1. Dr. M. J e z i e n i c k i: *Najnowsze wykopaliska archeologiczne na Krecie.* Część II (23. stycznia 1904; część I. zob. sprawozdanie w zesz. poprz. na str 2 Całość wyszła w bieżącym roczniku »Eos«.

2. Prof. S. S c h n e i d e r: *G. E. Groddeck.* (W setną rocznicę powołania jego do Wilna na katedrę literatury greckiej). (13. lutego 1904, drukowane w »Muzeum« 1904).

3 Dr. S. W i t k o w s k i: *Cel i wiarogodność Anabazy Xenofonta* (5 marca 1904).

4. Dr. A. D a n y s z· *Poglądy pedagogiczne Arystotelesa.* (Na XI. Walnem Zgromadzeniu 26. marca 1904 r., drukowane w »Eos« X.)

5. Dr. K. H a d a c z e k: *Spór Apollina z Marsyasem* (grupa plastyczna). (Na temże Waln. Zgrom.).

6 Dr. T. M a n d y b u r: *O motywach ludowych w komedyi Arystofanesa »Plutos«* (7. maja 1904).

7 Dr. K. D a n y s z: *Mancius jako pedagog.* (Część I. 4. czerwca 1904, część II 18. czerwca 1904).

8. Prof. S. S c h n e i d e r: *Językoznawstwo słowiańskie a mitologia starożytnego Wschodu i Greków.* (15. października 1904).

9 Dr. M J e z i e n i c k i: *O najnowszych wykopaliskach w Orchomenos.* (18. listopada 1903). (Drukowane w »Muzeum« 1905).

10. Dr. K. H a d a c z e k: *Przyczynek do historyi stroju greckiego* (17. grudnia 1904).

11. T e n ż e: *Złota waza rzymska* (17. grudnia 1904).

Koło krakowskie.

Skład Wydziału Koła krakowskiego był w r. 1904 następujący: przewodniczący prof. dr. Kazimierz Morawski, zastępca przewodniczącego dyrektor St Siedlecki, sekretarz prof S. Pardyak, skarbnik prof. A. Gąsiorowski, członkowie Wydziału S Bednarski, J. Bryl, J. Pelczar, W. Schmidt, dr L Sternbach.

Członków liczyło Koło 25.

Na Kole wygłoszono następujące odczyty:

1. D. 25. lutego p. Franciszek Nagórzański wygłosił odczyt pt: »*Uwagi nad lirykami augustowskiej epoki*«.

Znamienną cechę poezyi romantycznej rzymskiej stanowi pewne braterstwo miłości i śmierci. Poeci, o ile skarżą się na cierpienia swoje w miłości, na niewierność lub niestałość kochanek. o tyle marzą. że kiedyś doznają ulgi. To »kiedyś« rozumie się na polach elizejskich. Że tak być musi, świadczą ich opisy podziemia, w których jednym z motywów jest para kochanków. Ale te słabe przebłyski romantyzmu nie u wszystkich w jednakowej mierze występują i nie jednakowo oceniać i rozumieć je należy. U Horacego są zaprawione ironią, u Owidyusza przerafinowane, jak cała jego sztuka kochania Co do Tibulla i Propercyusza sądzi prelegent, że w ich miłości jest obok zmysłowości dużo szczerości; oni czują się nieszczęśliwi, kiedy ich kochanki bawią gdzieś daleko. Pragnęliby przenieść się do nich, uciec w zakątek wiejski. W chwilach zwątpienia przechodzą ciężkie walki ze sobą, wtenczas najczęściej wyrywa im się owo pragnienie śmierci, które czasem ma być zemstą za niewierność, bo kochanka będzie prześladowana przez cienie zmarłego.

2 D. 20. kwietnia prof. dr. Piotr Bieńkowski wygłosił odczyt: »*O najnowszych wykopaliskach na Krecie* (Hagia Triada)«.

Proto-Hellenowie, którzy zajęli Grecyę w ciągu 2-go tysiącolecia, dali Karyjczykom swój język a wzięli od nich początki cywilizacyi i stąd powstał amalgamat: kultura myceńska Prelegent pomija wykopaliska budowlane, które nie są ukończone; to pewne, że była to letnia rezydencya książęca. Znaleziono w niej dużo naczyń. Podczas gdy klasyczne naczynia greckie odznaczają się powierzchnią bardzo symetryczną, to tu panuje swoboda, dowolność, jaką znajdujemy na naczyniach najnowszej doby pod wpływem sztuki japońskiej lub myceńskiej. W parze z tą dowolnością idzie kształt naczynia. Naczynia ozdobione są kilku małżami, z których wyrastają algi. Do tego motywu zdobienia skłaniała artystów kreteńskich nie subtelność, lecz żywa obserwacya natury. Na uwagę zasługuje także rola, jaką odgrywa krajobraz. Ideałem ludzkiej urody w tej epoce są postacie smukłe u mężczyzn i kobiet. Modulacya twarzy u kobiet jest bardzo piękna. Na powstanie tej sztuki na Krecie wpłynął Egipt, z którym Kreteńczycy mieli stosunki, ale uczniowie przewyższyli mistrzów; kreteńscy artyści czerpią z swego bogatego talentu. Nie widać u nich co prawda postępu. Przeciwnie Grek wnika w istotę rzeczy i wprowadza pewną systematyczność w dzieła sztuki; np. w przedstawieniu budowy ciała ludzkiego każdy utwór Greków jest krokiem naprzód, jest postępem. Ta zdolność do postępu jest charakterystyczną cechą sztuki helleńskiej, ta zdolność też zapewniła jej długie życie.

3. D. 20. maja prof. Stan. Pardyak wygłosił odczyt pt: »*Zwyczaje i obrzędy przy narodzinach i zaślubinach u Greków i Rzymian*« (na podstawie książki Samtera pt.: »Familienfeste der Griechen und Römer«)

Prelegent zaczyna od καταχύσματα tj obsypywania oblubienicy i dziecka owocami i ziarnem, przyczem roztrząsa pytanie, czy te καταχύσματα były ofiarą dla bogów, czy symbolem powodzenia. Objaśnia następnie rzymski zwyczaj »aqua et igni accipere« i zwyczaj okrywania twarzy zasłoną (nubere, obnubere), oraz namaszczania odrzwi domu tłuszczem lub oliwą, wreszcie postrzyżyny. Do tych objaśnień dołączył prelegent analogie mnóstwa zwyczajów i obrzędów u innych narodów

---

Towarzystwo łącznie z Kołem krakowskiem liczy 1 członka honorowego i 135 członków zwyczajnych, a mianowicie: Towarzystwo bez Koła krakowskiego 110 członków, Koło krakowskie 25 członków. Liczba członków w porównaniu z rokiem ubiegłym zmniejszyła się o 11 członków, ubytek obejmuje jednak przeważnie członków nieregularnie płacących.

Z Wydziału Towarzystwa filologicznego.

We Lwowie 16 marca 1905.

Jan Jędrzejowski
sekretarz.

Dr. Bronisław Kruczkiewicz
przewodniczący.

Zestawienie dochodów i wydatków
TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

za czas od 1. stycznia do końca grudnia 1904.

DOCHÓD.

1) Stan kasy z dniem 1. stycznia 1904	29 K. 70 h.
2) Wkładki członków Towarzystwa [1])	725 » 80 »
3) Od Koła krakowskiego	190 » — »
4) Z księgarni Hiersemanna w Lipsku 56 kor 40 h a Z. Jelenia w Tarnowie 6 kor. 67 h, nadto ze sprzedaży czasopisma dla biblioteki V i VI. gimnazyum lwowskiego 20 kor., razem .	83 » 07 »
5) Od dyr St Rzepińskiego za koszta druku i broszurowania 50 egz. odbitek rozprawy »Wystawa środków naukowych poglądowych dla szkół średnich w Wiedniu 1903. Filologia klasyczna«	17 » — »
6) Subwencya Wys. c. k. Ministerstwa W. i O. na r. 1904 .	600 » — »
7) Odsetki z gotówki chwilowo lokowanej	1 » 96 »
Razem .	1.647 K. 53 h.

---

[1]) W tem wkładki członków Tow.:

za r. 1899	. .	6 K.
» 1900	. .	14 »
» 1901	.	26 »
» 1902	. .	79 »
» 1903	. .	281 » 80 h
» 1904	. .	353 »
» 1905	. .	16 »
	Razem	725 K. 80 h

Zaległości członków wynoszą:

za r. 1899 u 2 członków	. . . .	5 K.
» 1900 » 4	. . . . .	12 »
» 1901 » 7 »	. . . .	22 »
» 1902 » 17 »	. . . .	101 »
» 1903 » 29 »	. . . .	186 »
» 1904 » 47 »	.	371 »
	Razem .	697 K.

Dropiowski Piotr, Lwów
Dutkiewicz Tomasz, Tarnopol
Dworski Emanuel, Lwów

Fiderer Edward, Lwów
Frączkiewicz Aleksander, Lwów
Furmankiewicz Aleksander, Sanok

Garlicki Tomasz, Złoczów
Gąsiorowski Andrzej, Kraków
Geciów Onufry, Buczacz
German Ludomił, Lwów
Graszyński Bonawentura, Stryj
Gromnicki Izydor, Lwów
Grotowski Bolesław, Rzeszów
Grzegorczyk Franciszek, Brzeżany
Guzdek Jan, Wadowice

Hadaczek Karol, Lwów
Hahn Wiktor, Lwów
Heck Korneli, Kraków
Homme Stanisław, Tarnów
Hoszowski Franciszek, Lwów
Hreczkowski Władysław, Stryj

Jahner Alfred, Lwów
Janik Antoni, Jarosław
Jezienicki Michał, Lwów
Jędrzejowski Jan, Lwów
Jurkowski Błażej, Jarosław

Klisiecki Andrzej, Złoczów
Kłak Wiktor, Lwów
Ks. Kohlsdorfer M., Bąkowice-Chyrów
Kokorudz Eliasz, Lwów
Kopacz Jan, Lwów
Kopystyński Tadeusz, Lwów
Korcyl Ignacy, Podgórze
Kossowicz Jan, Przemyśl
Kossowski Stanisław, Lwów
Kozakiewicz Eugeniusz, Kołomyja
Kruczkiewicz Bronisław, Lwów
Krukowski Władysław, Jarosław
Kruszelnicki Michał, Rzeszów
Kusionowicz Michał, Kołomyja
Kuźma Leoncyusz, Kołomyja

Lachowski Celestyn, Lwów

Lebiedzki Jan, Sambor
Lettner Gustaw, Lwów
Lewicki Jan, Lwów
Lewicki Tadeusz, Lwów
Libera Antoni, Tarnopol

Ładyżyński Michał, Sanok

Majchrowicz Franciszek, Lwów
Mandybur Tadeusz, Lwów
Matusiak Michał, Tarnopol
Mazur Józef, Buczacz
Mianowski Teodor, Lwów
Miodoński Adam, Kraków
Morawski Kazimierz, Kraków

Nagorzański Franciszek, Rzeszów
Neuwirt Hipolit, Sanok
Niebieszczański Andrzej, Stryj
Nogaj Józef, Rzeszów
Nowosławski Franciszek, Rzeszów

Ogonowski Hilary, Lwów
Ogórek Józef, Lwów

Palmstein Roman, Lwów
Panek Antoni, Cieszyn
Pardyak Stanisław, Kraków
Ks. Pawlicki Stefan, Kraków
Pelczar Jan, Kraków
Pelczarski Tadeusz, Stanisławów
Piller Eugeniusz, Lwów
Pini Tadeusz, Lwów
Płażek Edwin, Lwów
Próchnicki Franciszek, Lwów
Ptaszyk Michał, Sambor

Radecki Aleksander, Przemyśl
Resl Włodzimierz, Lwów
Romański Stanisław, Lwów
Rozdolski Józef, Przemyśl
Rozwadowski Jan, Kraków
Rzepiński Stanisław, Nowy Sącz

Sabat Mikołaj, Stanisławów
Schantroch Rudolf, Tarnów
Schmidt Wiktor, Kraków
Schneiberg Władysław, Rzeszów

Schneider Stanisław, Lwów
Siedlecki Stanisław, Kraków
Sikora Wincenty, Tarnów
Skupniewicz Józef, Kołomyja
Słotwiński Józef, Jasło
Śmiałek Wincenty, Lwów
Sołtys Mieczysław, Lwów
Sołtysik Tomasz, Kraków
Staromiejski Józef, Drohobycz
Sternbach Leon, Kraków
Stylo Józef Kraków
Świba Bronisław, Kraków
Świtalski Jan, Złoczów
Szarga Stanisław, Stanisławów
Szczepański Jan, Złoczów
Szychulski Władysław, Tarnopol
Szydłowski Józef, Dębica

Turczyński Jan, Jarosław

Vetulani Roman, Sanok

Waszyński Stefan, Würzburg
Weissberg Majer, Stanisławów
Winkowski Józef, Cieszyn
Witkowski Stanisław, Lwów
Wojciechowski Konstanty, Lwów
Wójcik Józef, Jarosław
Wróbel Walenty, Lwów

Zagórski Władysław, Lwów
Zaremba Emil, Lwów
Zubczewski Ludwik Drohobycz.

Spis współpracowników

tomu X.

Bednarski Stanisław (Podgórze).
Blatt G. (Lwów).
Danysz Antoni (Lwów).
Hahn Wiktor (Lwów).
Jezienicki Michał (Lwów).
Kruczkiewicz Bronisław (Lwów).
Mandybur Tadeusz (Lwów).
Miodoński Adam (Kraków).
Nagórzański Fr. (Kraków).
Rzepiński Stanisław (N. Sącz).
Schneider Stanisław (Lwów).
Sinko Tadeusz (Kraków).
Witkowski Stanisław (Lwów).

Spis książek nadesłanych do Redakcyi.

Sinko Thadd., Sententiae Platonicae de philosophis regnantibus fata quae fuerint. (Sprawozd. gimn. w Podgórzu za r. 1904).

Króżel J., Quo tempore Taciti Dialogus de oratoribus habitus sit quaeritur. (Seorsum impr. e »Commentariis annuis c. r. gymn. Tarnopolitani). 1904.

Rasch Friedrich, Lateinische Übersetzungen deutscher Gedichte mit Bemerkungen. Stade 1904.